

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

~~Budapesti X. ker. Kőbányai M. K. T.
Halmi főgimnáziumi tanári könyvtára.~~

NYOLCZADIK KÖTET

~~Kiadás éve: 1908~~

~~Leletári szám: 09~~

VI

PEST,

EMICH GUSZTÁV KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1860.

8/2432

BUENAPESZTI SZEMLE

OSZK ÉS HÁTTÉR

OSZK ÉS HÁTTÉR

~~1908~~
~~Ca~~

ORSZÁGOS LEVÉLTÁR
KÖZPONTI KÖNYVTÁR
22100/19.68 ltsz.

OSZK ÉS HÁTTÉR

1968

EMLÉKBESZÉD

KAZINCZY FERENCZ

FELETT.

(KOLOZSVÁRT, OKT. 27. 1859).

Félve szólalok meg, tisztelt gyülekezet! s némi méla szomorúság fog el, melyet nem vagyok képes elnyomni. Miért épen most, midőn egy nagy férfit születésének százados évnapján a magyar irodalom és nemzeti önérzet újjászületésének emlékét ünnepeljük? Ugy látszik, mintha nem volna rá sem ok, sem alkalom. Mégis, a ki mélyebb figyelemmel vizsgálja Kazinczy pályáját, műveit, törekvése szent hagyományát, lehetlen e hangulatból menekülnie. Mert az ő dicsősége ősaink gyalázatával van kapcsolatban, az ő mártyr kinjai nemzeti aljasodásunkat juttatják eszünkbe, melytől csak egy lépés volt az öngyilkosságig. S vajjon most, egy jobb korban, a nemzeti önérzet és hazafiúi munkásság napjaiban, levetkeztünk-e mindent, mit a múltban szégyelnünk kell? Lelkesülünk-e úgy, mint jövőnk kívánja? Vajjon megtalálta-e már nemzetiségünk egyik biztos alapját irodalmunkban? Vajjon dolgozunk-e a nemzeti méltóság nagy munkáján annyi komolysággal, erőfeszítéssel, kitartással, áldozattal, a mennyi csaknem életföltételünk?

Mindezekre nem mernék igennel felelni. Viszonyainkban még most sem kevés az, mi elbúsíthatja a mélyebben érzőt és vizsgálót. A nemzetiség eszméje hitté erősödött ugyan bennünk, s a miért

Kazinczy csak néhányad magával lelkesült, most már mindnyájunk érzése, de e lelkesülés, bármily nagy erőt fejtett ki a politika és társadalom terén, még nem emelkedett a nemzeti irodalom kultúráig. Mi még most sem értjük és érezzük eléggé irodalmunk fontosságát, e zajtalan hatalomét, mely azt is végrehajtja, mire az erőszak képtelen, s az erőszakot erőszak nélkül képes megsemmisíteni. Íróink, az igaz, nem írnak többé csak egymásnak, mint Kazinczy korában, az olvasó közönség naponként növekedik, de a közönségnek azon része, mely egyedül hat belterjileg az irodalomra, melynek koszorújáért kell küzdeni minden jobb írónak, még mindig nagyon csekély. Íróink száma tizannyi, mint volt ezelőtt félszázaddal, de könyveink sem belértékökkel, sem szükségünkkel nincsenek illő arányban. Irodalmunk egy pár ága kellően díszlik, de a legtöbb csaknem parlagon hever. Némely folyóiratunk nagyobb elterjedésnek örvend, mint valaha, de a legfontosabbak éppen úgy tengenek vagy elenyésznek hamar, mint Kazinczy Muzéuma és Orpheusa. Akademiánk iránt a részvét újra ébredezni kezd, de eljön-e egyhamar az idő, midőn e nemzeti nagy intézetünk anyagi körülményei lehetővé tesznek némi derekasabb munkásságot, nagyobb körű hatást? S hogy tovább ne menjek, a kit éppen ünneplünk, a kit ezer ajak dicsőít, kinek márványszobrát a nemzet tapsai közt, ma koszorúzza meg akademiánk — oh szégyen! ime Kazinczynak összes munkái még ma sincsenek összegyűjtve egy hozzá méltó kiadásban.

Keserű érzelmeket tolmácslok és költök fel, tisztelt gyülekezet! de nem ok nélkül, nem helyen kívül. Nemzeti ünnepeink különben is ritkán lehetnek el a búskomorság egy-egy árnya, a fájdalom egy-egy hangja nélkül. Még lakomáinknál is, midőn az öröm telt pohara cseng kezünkben s megzendülnek sirvavigadó dallamaink, egy-egy titkos könyv folyja el szemünket, egy-egy önkénytelen sohaj lebben el ajkunkról. Miért nyomnók el e könyvet, e sobajt éppen csak most? Hiszen e hangulat a szégyen és büszkeség, a dicsőség és balsors, az emlékezet és remény, a csüggedés és önbizalom küzdelme, ősi hagyományos lelkesülésünk, melyben az öröm mindig nyomasztó, a fájdalom mindig emel, s mindkettő tetekre buzdít. Kiket illetve ez meg inkább, mint a hű hazafiak e gyülekezetét, mely nemzeti ünnepet ül, miut engemet, ki Kazinczy pályája emlékét akarom föleleveníteni?

Azonban épen azért, mert Kazinczy pályája nemzeti mély lelkesülésre indít, ne várjatok tőlem dicsőítő beszédet Kazinczyról a költőről, a kritikusról, a műfordítóról, a nyelvészről, a stylistáról. Ő bizonyára jeles költő, dalaiban sok a kellem és csín, epigrammái a classikai példányokkal vetekednek, költői és prózai levelei maig sincsenek fölülmúlva irodalmunkban, de Zrinyin kezdve Aranyig nem egy költőnk van, ki nemcsak hasonló tiszteletet érdemel, hanem sokkal méltóbb dicsőítést is. Kazinczy, mint költő és kritikus, új oskolát alapított, a német irodalom aranykora izlését igyekezett átültetni költészetünkbe, vagy, a mint ő maga mondá, semmit sem ohajtott inkább, mint hogy lyrai zengedezéseket kapjunk nyugot izlésében. Ez irány sokkép hatott jótékonyan, irodalomtörténeti nevezetes mozzanat, de költészetünk mai fejlődésében, midőn a művészivé emelt nemzeti formák mellett küzdünk s legalább a lyrában némi magyar izlésről beszélhetünk, nem lehetünk föltétlen magasztalói. Ő mint fordító, nyelvész, stylist a nyelvújítás nagy mozgalmát idézte elő, de ha e mozgalmat csak nyelvészeti és stylistikai szempontból tekintjük, a leghódolóbb méltánylat mellett sem nyomhatunk el minden gáncsot. Kazinczy sokkal több szabadságot követett és gyakorolt, mint a mennyi a leglángeszűbb nyelvész és stylistát is megilletheti, sokkal inkább át volt hatva a nyugoti nyelvek szellemétől, az idegen irodalmak bajaitól, mintsem a magyar prózát egész szépségében megalkothatta volna. A tisztán nyelvészeti és széptani szempontok sem az ő nagyságát, sem a mi nemzeti lelkesülésünket nem képesek eléggé igazolni. Egy magasabb, ugy szólva, történeti szempontra kell emelkednünk, mely múltunkat a jelennel és jövőnkkel köti össze. Akkor Kazinczy pályája szokatlan fényben ragyog, a lángész és hazafűség kettős fényében; akkor elnémúl minden gáncs, kibékül minden ellenmondás s ő nemcsak legnagyobb irónkká válik, de egyszersmind egy nagy eszmének, egy nagy tettnek bajnokává, nemzeti hőssé, ki mint Árpád Attila birtokát, visszahódította elvesztett nemzeti szellemünket, ki mint Hunyady az izlám jármát, széttörte az idegen miveltség bilincseit s alapítója lön nemcsak irodalmi, hanem társadalmi és politikai újjászületésünknek is.

Évkönyveinkben nem egyszer találunk nemzeti nagy szerencsétlenségek napjaira. Nem a vesztett csatákat, pártviszály dülá-

sait s egy-egy átkos egyéniség veszélyes befolyását értem. Ez minden nemzettel közös, a legszerencsésb nemzet is nagy küzdelmek közt fejlődik, nagy veszteségek, áldozatok árán vívja ki szabadságát, dicsőségét, jóllétét s tesz szolgálatot az emberiségnek. A mi szerencsétlenségeink létünket fenyegették s mintegy ki akartak törülni a nemzetek sorából. Másfél századig küzdöttünk a megsemmisülés ellen, úgy szólva, tüzhelyeink előtt. A magyar birodalom darabokra szakadt, Magyarország néhány megyéből állott, Budán a szultán parancsolt, s Erdély, félig függetlenül, félig megalázva, nemzeti létünk végbástyája lön! Minő sötét kép! A vérszomj és kegyetlenség, az árulás és megvesztegetés, a gyávaság és elfajulás minő jeleneteivel találkozunk! Mégis e korszakban sok a vigasztaló, sőt lelkesítő is. A bomladozás küzdelmében mennyi erő nyilatkozik és a bösz szenvedélyek közt a hazafűség és hősiesség minő alapjai emelkednek ki! Egy Báthori István, a a Zrinyiek, egy Bethlen Gábor s annyi más dicsősége koronként futó fényt vet pusztuló falvainkra, bevett várainkra, megalázott nemzetünkre, s mintha ez nem a hanyatló nap végsugára volna, hanem az emelkedő, mely föllegekkel küzd; mintha a veszély és pusztulás közepett rendkívüli tehetségeket, nagy erényeket küldene közénk a gondviselés. A romokon új élet tenyész, a csatazajba a muzsák hangja vegyül. Műveltségünk új lendületet vesz! A sajtó és szószerk eszmék küzdelemterévé válnak. Nemzeti irodalmunk fejlődésnek indul. A reformatio bajnokait a szintén ékesszólo Pázmán váltja föl. A krónika és philosophia nemzeti nyelven szólal meg. Tinódi, az utolsó magyar hegedűs lantja élénk visszhangra talál kunyhóban és palotában, a haza romlását sirató Balassa, az istenes Rimai dalait érti, érzi, énekli a nép, és Zrinyi a hős és költő fönséges megrázó szózatja minden hazafűszívet feldobogtat Zerinvártól a székely havasokig. A nemzet megrontva, de meg nem romolva, erejében fogyva, de ki nem merülve, képes minden jóra, nagyra, szépre, és világtörténeti hivatása, ősi dicsősége, híven megőrzött méltósága önérzetében még folyvást tetekre kész.

Mi más látványt mutat a XVIII-ik század, kivált második tizedén kezdve vége feléig! Még nem ismerjük eléggé e kort, mert nem akadt Tacitusa, de a mit ismertünk is elég arra, hogy mély szégyent és fájdalmat érezzünk. A Berzsényi rettentő odája utolsó

betűig illik e korra. A szerencsétlenségek legnagyobbika súlyosodott reánk, szellemünk haldoklott, önérzetünket veszítettük el, méltóságunkról feledkeztünk meg — elaljasodtunk. E kimerült és tehetlen korban a kedély elvesztette minden emelkedettségét, a lélek minden tetterejét, a jellem minden rugalmasságát, a hazafiság kötelességének nem csak érzetét, hanem még fogalmát is. A közélet egy nagy temetővé vált, hol mindennap egy-egy jogot, egy-egy reményt, egy-egy jóvendőt zártunk sírba. A nemzeti erő, a közszellem, az alkotó eszmék, mind megbénulva vagy kiveszve. S miután a fölbomlás az alkotmány és társadalom körében egész erejét kifejtette, megtámadta a nemzetiséget is. Nyelvünk a fensőbb körökből lassan-lassan kiszorult. A történeti nagy családok, majdnem az egész aristorátia, megtagadták múltjokat és megvesztegették a többi osztályokat is. Az irodalom — oh az irodalom! mintha meg lett volna halva. Az a nyelv, mely másfél századig nagy eszméket tolmácsolva erőben és szépségben emelkedett volt, a hizelgés és együgyűség nyelvévé törpült, s mintha szégyelné magát e nemzedék ajkain, kivetkőzött bájaiból. A nemzeti irodalom oly hanyatlási kora ez, melyből egyetlen figyelemre méltó író sem emelkedik ki, mert Ámádé, Faludi, Orczy, kik e korban éltek, leginkább magoknak dolgoztak s műveik csak az ébredés korában jutottak közönség elé. Nehány imádságos könyv, egy pár alkalmi vers és közszűk-ségű nyomtatvány volt e kornak minden hozománya. A mi jobb volt, csak írásban forgott, vagy ha részben nyomtatva is lön, nem hathatott el az összes nemzetig. Mintha nemzetünk, mely addig az európai polgárisodás nagy eszméit lelkesüléssel fogadta és dolgozta föl, elvesztette volna minden fogékonyságát s a nemzeti műveltségnek még csak vágyáról is lemondott volna. Pedig a műveltség nagyobb körben kezdte terjedezni, mint azelőtt. Mi haszna! Egészen idegen volt. S minő veszély, midőn a szellem egész gazdagsága a szolgaság büszkeségévé válik, s minden szép és nemes érzet az aljasodásért kénytelen lelkesülni! Társadalmunk két részre oszlott: a műveltek osztályára, mely nyelvben és érzésben megszűnt magyar lenni, s a kevésbé műveltekére, mely elvesztve segédforrásait, elvadultságba esett vissza s egy enyészni kezdő nemzetiség régiségemlékévé vala válandó. S e sülyedés nem egészen ugyanazon forrásból származott és több volt, mint azon nemzetiség iránti közöny, mely a XVIII. században Európa

nehány államát jellemzi. Németország e század közepéig szintén idegen miveltség jármában nyögött, udvarai és aristocratiája elfranciásodtak, de erős és vagyonos polgársága nagyrészt még mindig hű német vala. A mi néptelen városainkba idegenek települtek s mindinkább olvasztani kezdék erőtlen polgárrendünket. Németország, bár csonkítva és szétdaraboltan, nem volt megalázva s cosmopolita ábrándjai daczára sem vesztette el önérzetét, védte önállóságát. Mi kétszázados sikertelen küzdelem után kimerülve, kétségbeesve, aljasodva, csak névben élünk, s nem voltunk többé nemzet. Nagy Fridrik francziául beszélt és irt, de megverte a francziákat s a rossbachi csata a német nemzeti érzés épen oly lelkesítő forrása lön, mint később a Göthe és Schiller irodalma. Mi szintén vitézül harcoltunk, a magyar vér sohasem tagadta meg magát, — de diadalainkban ekkor már több volt a gladiator dicsősége, mint a hősé. A leggyalázatosb halál várakozott reánk, mely nemzete érhet, a végelkorcsosulás, az öngyilkosság halála.

Ime tisztelt gyülekezet! a kor, melyben Kazinczy született, a körülmények, melyek közt a tizenhatéves ifjú iróul lépett föl, az akadályok, melyeket le kellett győzni, az örvény, melyből kiragadta nemzetét.

Jól tudom, hogy az ébredés és átalakulás jelenségei már Kazinczy föllépte előtt is mutatkoztak. Előzmény nélkül sohasem állhat elő sem nagy ember, sem nagy esemény, sőt a legnagyobb ember is nagysága egy részét a viszonyoknak és kortársainak köszöni. Már jóval azelőtt földobogott koronként egy-egy hű szív, elkeseredéssel érezve hanyatlásunkat. Megkezdődött a visszahátas, de még csak a család-és magánélet szűk körében. Majd néhány ifjat a Mária Terézia magyar testörségében megragadott a szégyen és fájdalom lelkesülése. Érezni kezdék, hogy a nemzeti irodalom fölelevenítése újjászülheti nemzetiségünket s mint önérzetünk és szellemünk fölrázója, alakítólag fog hatni társadalmi és politikai viszonyainkra. De a mi Bessenyei, Báróczy és Barcsaynál homályos sejtelem volt, Kazinczynál tiszta öntudattá emelkedett, küldetési hitté szilárdult; a mihez amazok csak tartózkodva, tapogatózva, töredékesen kezdettek, ő egészszé olvasztva hajtotta végre; a míg amazok hamar visszavonultak, ő egy félszázadig küzdött, vissza nem ijedve semmitől, csüggedetlenül utolsó perczig s hetvenegyéves korában is oly égő lelkesülés közt hűnyt el,

mintha még egy fél századig kellett volna küzdenie. Hozzá hasonló izgatót és úttörő vezért alig mutat föl a világirodalom. Nagy tehetségekkel volt felruházva s a legellenkezőbb tulajdonok egyesültek benne, egymást mérsékelve és kiegészítve. Mindaz, mi kora legkitünőbb embereit megkülönböztette, mintegy központosult jellemében. Révai mély nemzetiségi hite és szilaj hazafisága dobogtatta szívéét, de egyszersmind egy világfi modorával birt, mint Besenyei, s a közélet tapasztalt és alkuvó embere volt, mint Teleki; szabadon gondolkozott, lelkesülve fogadta a francia szabad szellem elveit, mint Bacsfányi, de egy bizonyos ponton túl épen úgy hevült a magyar nemesség alkotmányos kiváltságaiért, ősi szokásainkért, mint Kisfaludi Sándor, s épen oly áhitatosan vallotta a keresztyénység nagy elveit, mint Kis János. Mozgékony, élénk, elmés journalista volt mint Szacs vay s egy könyveibe mélyedt tudós szorgalmában, kitartásában csak a történetbűvár Katona vetekedhetett vele. Szerette az izlés fényűzését, a női köröket, a nagyvilági életet, mint Kármán, s tudott elvonulni, nélkülözni, éhezni, mint Virág. Szenvedélyes polemikus volt, mint Rájnis és Verseghy, lelkiismeretes kritikus, mint Kölcsey, de önmérséklő, békülékeny, mint senki. Tőle tanult izlést Dayka, Csokonai, Kölcsey, Szemere, mint szak tudós fölül múlt sokakat, általános műveltségben mindenkit. Buzdító, termékenyítő szellemét távolról sem lehet senkiéhez hasonlítani. Lelkesülve keresett föl mindenkit, kiben tehetséget vagy csak jó akaratot látott, s az udvaronez szellemdús hízelgéseit a barát őszinte ragaszkodásával párosította. Gyermekkedélye, örök ifjú lelkesedése csak arra szolgáltat, hogy éleszsék a férfiú tevékenységét s valósítsák az agg látnok álmait. Érdeklél viseltetett minden iránt, érkezett mindenre, egyszerre volt költő, szónok, nyelvész, kritikus, műfordító, journalista, történetíró, epistolograph, hittudós, philosoph, régiségbűvár, szerkesztő, kiadó, pártfogó s mindenek fölött író szenvedélyből a rajongásig, a szép cultusából a legfőnségesb dicsvágyig, szükségből a fölálkozásig, hazafiságból a martyrságig, — egy maga volt egy egész irodalom, egész akkori irodalmunk. S épen ez, mi más körülmények közt kapkodás, erőpazarlás lett volna, képezi az ő egyik legfőbb érdemét. Csak ily sokoldalúság volt képes felkölteni az irodalom szunyadó erőit, csak ily minden irányban áldozó lelkesülés győzedelmeskedhetett az akadályokon, csak ily nagy fogékonyság hathatott mindennemű osztályra, élet-

korra, jellemre, mert az ő feladata és kora szüksége mindenekelőtt az volt, hogy fölébressze a nemzeti önérzetet, eszmévé emelje a nemzetiségi ösztönt, irodalomná a könyvirást s kitzúze törekvéseink távoli célját, vagy, a mint ő maga mondá pályája végén: „Nekem elég érdmem volt kitisztítani a miveletlen telket, hogy az istenfiak szabadon futhassanak rajta.“

E hősies szellem egy percig sem nyugodott, folyvást küzdött s mindig előbbre tört. Minden eszközt megragadott, mely nagy céljával közel vagy távol összekötetésben állt. Az irodalomban, az időszaki sajtó mellett, az egyesületi törekvéseknél, a nemzeti színészet körül, mindenütt ott találjuk, mint vezért, mint izgatót, mint közmunkást. A nemzetiség zászlóját lobogtatta, s az európai szellemnek emelt oltárt, gátot vetett az idegen műveltségnek, mert nemzetivé tudta varázslani. Műfordítmányai versben és prózában a nyelv széptani reformját eszközölték, folyóiratai a „Museum“ és „Orpheus“ a kritikai eszméletet és a szép cultusát alapították meg. Hatása a köz- és magánéletben is mind nagyobb gyűrűzetben kezdett hullámszni. Most nyelvünknek országos és tannyelvvé emeltetése mellett izgat, majd visszahozott koronánk őrszobájában Hamletet fordítva a magyar színészet megalapítását indítványozza. Színműtárt indít meg s hathatósan befoly a szintűgy szervezésére. Később, a mit Bessenyei hiába indítványozott, Révai nem tudott kivinni, a mit ő maga mindig sürgetett, egy nyelvmívelő társaságot, egy akademiát csaknem pótolni képes. Levelezésbe bocsátkozik a haza majd minden írójával s azon surlódás és közrehatás alapját veti meg, mely mindeddig hiányzott irodalmunkban. A széphalmi szegényes udvarház a magyar irodalom Weimarává emelkedik s az egyszerű birtokos egy egész nemzetet kezd uralkodni. E nagy mester és pártfogó magához vonz mindenkit, egyiknek könyvét nyomtatja saját költségén, a másikonak kéziratát javítja, a harmadikonak előszót ír művéhez, a negyediket buzdítja, az ötödiket akaratlanul is íróvá teszi. Nevével minden kérdés össze van szöve, nincs egyetlen vállalat, mely keze vagy nagy szelleme nyomát ne hordja magán s alig egyetlen író egész Vörösmartyig, ki nincs befolyása alatt. S az akkor tájt annyira elsánczolt Erdély írói is, Arankán kezdve Farkas Sándorig, az ő lelke sugaránál kaptak lángot. Mily jól esett neki, midőn 1816-ban Erdélybe utazva minden dermedtség mellett is legalább nem látta kiszorítva a nemzeti

nyelvet salonainkból. „Szebb három hónapot, ha ide nem számlálom, mit a szerelem ada, sohasem éltem“ — kiált föl és szomorúan gondol Magyarországra, hol nyelvünk még nem lelt utat a fensőbb társaságba. Azonban nem csüggedt, ide is átültette hatását. Szere-
tetreméltósága, finom műveltsége, élénk társalgása keresetté tették a nagy úri körökben. A hatalom és élvezet fényes termeiben is csak eszméjének élt; minden csekély eredmény öröme gerjeszté és folyvást elégedetlenül tört nagyobbakra. Közönséget és írókat teremtve félszázadnál tovább tartá vállain az irodalmat; lelkesült és küzdött, dolgozott és szenvedett, buzdított, követelt, rimázkodott, fenyegetett, hízelgett, kért, koldult — oh nem magáért, bár vagyona pusztult, neje és gyermekei koldúsbotra voltak jutandók, hanem érted te megvetett nyelv, kigúnyolt irodalom és te hálátlan, de hála istennek már ébredezni kezdő nemzet!

Újjászületésünket sokan az 1784-ki rendeleteknek s a rájuk következő visszahatásnak tulajdonítják. Valóban a látszat ez állítás mellett szól. Ama rendeletek a csöndes és kihalt Magyarországot egész forrongásba hozták. Mindenki az alkotmány és nemzetiség védelmére kelt, melyeket azelőtt lábbal tapodott. A sok hízelgő ajak panaszkodni tanult, a sok üres szív megtelt legalább haraggal, s hamvadó büszkeségünk végmaradványa még egyszer egész erejében föllobogott. Mindez nagy esemény volt s igen elősegíté azon czélt, hová irodalmunk törekedett, de nem hordá magában újjászületésünk csiráját. Előidézte a beteg válságát, de nem gyógyította meg, fölébresztette egy pár órára álmából, de rá ismét szender következett, halálossá válható. És e válság, ez ébrülés előidézésében is nem kevés része van Bessenyei föllép-
tének és Kazinczy izgatásának. Az irodalom már évekkal azelőtt hirdette azon elveket, melyek mellett a megyék csak 1784—1790-ben buzogtak; a visszahatás csak zászlójára írta, politikai jelentőségre emelte, a mi addig néhány kigúnyolt költő álmadozása volt. E mellett, ha mélyebben vizsgáljuk e mozgalom természetét, fejleményeit, döbbenve vesszük észre, hogy a nagy zajban aránylag mily csekély az erkölcsi erőnyilatkozat, s nem egy fonséges látvány, csak színpadi diszitmény. Az országgyűlés visszaállította az alkotmányt, de inkább az előjogok, mint a szabadság biztosítékai érdekében s épen oly részvétlenséget tanúsított a nemzeti műveltség ügyében, mint ellenszenvet a reformok iránt. Alig telt el tíz rövid év,

és ismét csaknem ott valánk, a hol azelőtt. Alkotmányunk állott, de közéletünk újra elárvult, nemzetiségünket nem bántotta többé senki, de már magunk sem gondoltunk vele, büszkeségünk ki volt elégítve s közönyösen néztünk a jövő elé. Miért? mert pusztán politikai visszahatás nem teremthet társadalmi újjászületést, mert az irodalom még nem készítette elő a kedélyeket s nem hathatott elég alakítón az életre. S épen e korban 1800—1825-ig fejté ki Kazinczy legmélyebben ható munkásságát, kezdé meg derekasabban, vívta ki győzelmesen a nyelvújítás nagy eszméjét.

Ugy van tisztelt gyülekezet! a nyelvújítás nagy eszme volt, nagyobb társadalmi és politikai következményeiben, mint tisztán irodalmi szempontból. Nem akarok félreértetni. Oly kevéssé tartozom a nyelvújítás régi ellenségeihez, mint új barátaihoz s ezelőtt ötven évvel épen oly lelkesülve fogadtam volna e mozgalmat, mint a mily lelkesülve ohajtok most visszahatást azon tévedések ellen, melyeket elkövetett. Már Horatius megjegyezte, s az összes világirodalom igazolja, hogy új szavakra új eszmék kifejezése végett minden nyelvnek szüksége van s a régi szavak épen úgy elhalnak néha, mint fölelevenednek később. A mi nyelvújításunk szükségesség volt s Kazinczyt ellenállhatlanul ragadták e térre, mind az irodalom akkori állapotja, mind saját egyénisége. Nyelvünket meg kelle tisztítani az idegen keveréktől s kifejezni azon eszméket, melyeket haladó műveltségünkkel nyertünk. Prózáink köznapivá, minden szín és jellem nélkülivé süllyedett, irodalmunkból kiveszett a stylérezék. Kazinczy izlést sürgetett, az idegen példányokra mutatott és új vagy szokatlan szókötési formákat hozott divatba. E két irány gazdag eredménye ma már nemzeti kincsünk ké vált; e két irány nagy tévedései és túlságai ugyanazok, melyek minden nagy mozgalommal együttjárnak, s melyeket épen úgy ki lehet magyarázni, mint menteni. De kimagyarázni és menteni valamit nem annyi, mint helyeselni és követni. Honnan tanultuk mi azt, hogy nagy embereink árnyoldalait is bálványoznunk kell s egy nagy mozgalom minden nyilatkozata isteni kijelentés? Vajjon örvendhetünk-e, midőn Kazinczy tévedéseiből elmélet, rendszer alakul egész az elhírhedt „szócsintanig“, s minden idegenszerűséget az ő nevének varázsa fedez? És miért ne merjük kimondani, hogy egy bizonyos pontig irodalmunk folyvást Kazinczy befolyása alatt fog állani ugyan, de egy és más, mi az ő idejében szüksé-

gesség volt, most már nem az, s egyedül azon az úton, melyen ő járt, a magyar próza teljes szépségében ki nem fejthető? De hová ragadt hevem? Bocsássatok meg, ha nem kevésbé lelkesülök irodalmunk és nyelvünk jövőjéért, mint tisztelem és dicsóítem Kazinczyt. Még egyszer ismétlem, a nyelvújítás nagy eszme volt, és nagyobb társadalmi és politikai következményeiben, mint tisztán irodalmi szempontból. Bukása nagy csapás lett volna összes fejlődésünkre nézve. Arról volt a kérdés: akarunk, tudunk-e még nemzet lenni, ébredésünk az életjele-e, vagy a haldokló végvonaglás. Az a vágy, mely megúnta a múlt dicsőségén andalogni, s a még alakatlan jövő sejtelmein ábrándozott, mely nem hitt a holt formákban, az írott betűkben, s öntudatlan érezte, hogy az európai új eszmék feldolgozása életkérdésünk, mely nem elégedett meg az alkotmány és nemzetiség védelmével, hanem egyszersmind kifejtésükre törekedett, mely rontani akart a múlton, hogy építsen a jövőnek, legelőször az irodalomban nyilatkozott s Kazinczyt választá bajnokául. Kazinczy küzdött lelke egész erejéből s a legrendkívülibb forrongást idézte elő. A reformatio korszakát kivéve, sohasem volt irodalmunkban annyi élénkség, zaj, pezsgő élet. Az egykedvű nemzet figyelme egészen ide fordult s apraja nagyja be lön sodorva a szenvedélyes küzdelembe. A nyelvújítás egy nagy előcsatája volt társadalmi és politikai átalakulásunknak. Minden új szó egy-egy eszme, érzelem és tény tiltakozása lön a múlt ellen, s a jövő megannyi győzelem zálogául tűnt föl. Midőn Kazinczy kivívta a harcot s a megíjult irodalom élén elkialtá: a magyar nyelv és irodalom nem volt, hanem lesz, nem soká kellett várakoznia, hogy megjelenjen Széchenyi és visszhangozza: Magyarország nem volt, hanem lesz. Ime a két korszak érintkezési pontjai, ime hogyan készítette elő az irodalom társadalmi és politikai átalakulásunkat, ime újjászületésünk két hőse, kik egymást föltételezték, egymást egészítették ki. Kazinczy nyugodtan hallhatott meg 1831-ben, küldetése be volt végezve: Mózes megmutatta az ígért földét, Josué megjelent.

Oh tisztelt gyülekezet! Kazinczynak nemzeti nagy halálával tartozunk. A mire irodalmunkban, társadalmi és politikai életünkben ötven év óta büszkék lehetünk, abban mind része van neki, hogy nem haltunk meg a gyalázat halálával, s ha el kell veszünk, nem nyomorúltan veszünk el, sokkép neki köszönhetjük. Elveszni —

oh istenem! — hogyan vesznénk el? Hisz szelleme lelkesít, példája buzdít, emlékét ünnepeljük. Az a lelkesülés, mely e pillanatban minden magyar szívet földobogtat, egy újabb nagy eskü, mindent áldozni a hazáért. Oh dicsőült szellem nézz le ránk a magasból, áldj meg bennünket! Íme élünk, bár megfogyva, de nagy veszteségünk után is hiven megőrizve azon legdrágább kincset, melyet te visszaszerezteél nekünk, a hű ragaszkodást nemzetiségünkhez, az erős hitet önmagunkban. Mi bizunk a jövőben, mint te bíztál, készek vagyunk küzdeni, áldozni, szenvedni, mint te küzdöttél, áldoztál, szenvedtél. De ha valaha csak gondolatban is fájolni kezdenénk, ha csak egy perczig is ingadoznánk, ha csak lankadni is mernénk: jelenj meg köztünk éjfélünként, mint az ősapa fenyegetett unokáinak, ints, vádolj, kérj, követelj, buzdíts és átkozz; s mi újra lelkesülni fogunk, mint ezelőtt félszázaddal!

GYULAI PÁL.

A

NEMZETGAZDASÁGI

ESZMÉK ÉS ELMÉLETEK TÖRTÉNETE.

HARMADIK KÖZLEMÉNY. — AZ ÚJABB KOR. *)

IV.

Mint egykor Róma köztársasága és szabadsága hanyatlási korában és imperatorai alatt : ugy állott Franciaország a XVIII. század közepe táján egy örvény tátongó mélyénél, mely az egész nagy és viláгурalkodó birodalmat minden fényével, pompájával és dicsőségével együtt elnyelni készült. XIV. Lajossal Franciaországban az absolut-monarchiai elv legteljesb kifejlési pontjára jutván, Európa valamennyi államaiban Anglia egyedüli kivételével uralkodóvá lön, s vele karöltve egyfelől a legnagyobb gazdagság-, pompa- és fényvadászat, másfelől a borzasztó pazarlás, a legnagyobb állami fogyasztás, az óriási katonai és hivatalnoksereg, a tömeg nyomora, erkölcstelenség és elvetemültség foglalt helyet a francia társadalom és államszerkezetben. Az alapjaiban meg-ingatott s a szellemi, erkölcsi és politikai érdekek, eszmék és irányok nagyszerű tusáiban ide s tova hányatott európai száraz

*) Az ókort lásd a VII-ik köt. 3. l.; s az újkor kezdetét a VII. köt. 254. s. köv. ll.

egy nagy népeket és országokat megrázó katastrofnak látszott szemlátomást elébe sietni, s mint minden elfogulatlan szemlélő azonnal észrevehető, az erkölcsileg oly mélyre süllyedt s politikailag összevisszazavart Franciaország volt az, a hol a vihar első kitörésére bizton lehetett számítani. — A dolgok ily állása mellett nem lehet talán csodálkoznunk azon, hogy éppen e korszak, melyben az államkormányok legnyomasztóbb visszaélései, erkölcstelenység és vad kéjhajhászat, fényűzés és nyomor a legmagasb polczra jutottak, némely mélyebbelmű s nemesbkeblű egyéniségeket is hozott elő, kiknek lelkében a szabadság, az erkölcsi rend s az államélet fensőbb céljai iránti tisztelet ki nem aludt, kik mélyen megilletődve az elfajulás és hanyatlás siralmas állapotán, egy más tisztább, nemesb alapokon nyugvó társadalmi rend eszményét hordák kebleikben, s kik ép azért módokról és eszközökről is gondoskodtak, melyek által a vészes áradatnak ellene szegülni, a meg bomladozott társadalmi kötelekeket újlag és tartósan egybefűzni, főleg pedig az oly gyászos pangásban tengődő ipari és forgalmi életrendet új s észszerűbb elvek szerint szervezni és újjáalakítani lehetne; — és ezek az ugynevezett *physiocraták* valának!

A *physiocratiai* iskola, mint tudományunk második önálló tanrendszerének képviselője, felette nagy jelentőséggel bír nemcsak a nemzetgazdasági irodalom és eszmei fejlődésében, hanem az összes európai állami és műveltségi mozgalomban. Mint közvetlen és határozott ellene az uralkodó társadalmi s közgazdasági elveknek, jelesül a merkantilismus és bureaucratismusnak a *physiocratiai* bölcelem mintegy folytatását képezi az előbb említett antimerkantil visszahatásnak, s egyikévé is vált azon szellemi tényezőknél, melyek a pénzbálványozó iskola tekintélyét megingaták s végül bukását is elősegítették; — nem említvén különösen, hogy közvetlen előhírnökeiket is képezik azon világtörténeti egyéniségeknek, kiknek működése által nemcsak a nemzetgazdaság tudománya szorosan tudományos és rendszeres alakot nyert, hanem maga az összes állami és társadalmi világnézet, elv és eszmeirány is gyökeres átalakulást szenvedett. S éppen ez utóbbi okból nagyon tévednek, a kik a *physiocratákban* (vagy, mint még neveztetni szoktak: az *ekonomistákban*) csak pusztán nemzetgazdasági írókat és bölcselőket vélnek látni, s a kik előtt az egész *physiocratismus* nem egyéb, mint a nemzet és állam

anyagi érdekeinek elmélete. A physiocrata-rendszer szintegy, mint a vele egykorú angol erkölcsi philosophia, csak tagja és kiegészítő alkateleme egy nagyobb fensőbb egységes elv- és eszmekörnek, tudniillik az akkor fejledezni kezdő társadalmi politikai tudományok rendszerének; s ép ezért alapjaiban szintegy mint irányaiban magasb czélokra is irányzott, minden nagy és jelentékeny állami és társadalmi feladatok megoldása után törő, a népek és államok életét minden oldalai és elemei szerint szemügyre vevő tudomány, melynek alapos felfogása csak e fensőbb egységes kapcsolat tüzetes méltánylatánál lehetséges ¹⁾).

A mi a bennünket e helyütt közvetlenül érdeklő nemzetgazdasági elveket és tanítmányokat illeti, a mint a physiocratismus alapítói és kitünőbb képviselőinek irataiból merítettethetnek, ezek a következő főpontok szerint vehetők figyelembe : A.) T e k i n t v é n a népek gazdagságának eredetét, azt tapasztaljuk, hogy a közvagyonosság egyedüli és főforrását a föld és az ezzel kapcsolatban álló földművelés képezi. Csak a föld megmunkálása és hasznosítása által szerezhethők új javak, mert egyedül a föld bir termelő erővel, s csak ennek segélyével állíttathatnak elő azon eszközök és termelvények, melyek az emberi szükségek fedezésére alkalmasak. — B.) Azon nép, mely sok pénz birtokában van, tagadhatlanul gazdagnak nevezhető; de pénzt és nemesérezet legtöbbsnyire csak a külföldtől szerezhetni és pedig olykép, ha földtermékeinket érte cserébe adhatjuk, a mi tulajdonkép nem tesz gazdagabbá, mint előbb voltunk. E mellett a pénzgazdagság csak úgy élvezhető, ha azon túladunk, minélfogva mindig csak másodrendű fontosságot tulajdoníthatni annak. — C.) A föld művelőinek nemcsak életszereket szolgáltat szükségük szerint, hanem még azontúl annyit, a mennyi megkívántató arra, hogy az őstermelő néposztály a neki személyi és egyéb szolgáltatokat tevő iparos és kereskedő osztályok eltartására eleget fordíthasson. Sőt mi több, a mezei gazdaság minde szükségletek kielégítésén túl még oly fölösleget is nyújt, mely

¹⁾ V. ö. főleg : Kellner : Zur Geschichte des Physiocratismus. 1847. és Journal des Économistes. 1847. 1851. évi folyamát és Eugène Daire értekezését a „Collection des principaux Économistes“ (1846 ff.) czimű nagy gyűjtemény II—III. kötetéhez.

tiszta jövedelemnek (Rente) nevezetik s vagy új tőkék gyűjtése, vagy a telekbirtokosok, az egyház, az állam stb. céljaira fordíthatók. A földművelési ipartól e szerint nemcsak a földművelő hanem a többi állampolgári osztályok anyagi jólléte is függ, valamint azon mérték is, melyben a társadalom fensőbb, jelesül szellemi, erkölcsi és politikai céljai megvalósíthatóak. — D.) A technikai vagy műipari foglalkozásnemek a népek vagyoniosságát nem növeszthetik, mert általuk csak a már létező javak és tárgyak alakíthatóak át, de új jószágok és értékkel bíró dolgok elő nem hozhatók. A termelvények értéke, igaz, a műipar által sokszor növeltetik, de ez új érték csak annyiból áll, a mennyi őanyag az előállítási munka folyamában szükségképp elfogyasztott. Csak egyedül a földművelési ipar az, mely többet állít elő, mint a mennyi a termelés alatt a vállalkozók és munkások által (péld. élelem, előállítási anyagok stb. tekintetében) elfogyasztott. Ha a műiparos vagy gyáros meggazdagodik, ez csak azáltal történik, ha a rendes életszükségek fedezésében fukaron jár el, vagy ha szerencsés forgalmi viszonyok következtében kedvező áron adhat túl készítményein, vagy ha különféle szabadalmakkal ruháztatik fel, melyek által piaczi túlnyomó állása biztosítható. Minde körülmények azonban a műiparos vagyoniosságát csak a többi osztályok, jelesül a földbirtokosok kárával szaporítják, a mit az egyiknek adnak, azt a másiktól elvonják, és így tulajdonképp nem helyeseltethető. — E.) Ép oly kevésbé, mint a műipar, képes a nemzetek gazdagságát szaporítani és növelni a kereskedelem, mely a jószágokat csak egyik helyről a másikra átszállítja, a nélkül, hogy új javakat vagy értékeket hozna elő. Ha a kalmár vagy kereskedő többet nyert üzletéből, mint a mennyi fáradsága és alkalmazásban álló tőkéje rendes kamatai fejében járna neki, az csak egyedáruosság vagy csalárdság és hazug nyeresékeségi eljárás következtében történhetik, s ép azért szinte káros csökkentése a tiszta jövedelemnek. A nemzetközi kereskedelmi forgalomban e vesztesége az egyik nemzetnek a másik nyereségével járhat, de a kereskedelmi mérleg, melyet e viszony kiismerésére a merkantilisták alkalmazni szoktak, tőkélyesen hamis mérték, mert semmi biztos támaszpontot sem nyújt. Ha a nyereség vagy veszteség alapos megtudására törekszünk, ezt csak magából a javak és termelvények vételi és eladási körülményeiből merit-

hetjük; miután igen könnyen megtörténhetik, hogy a veszteség épen annak a népnek részén van, mely több készpénzt vett be, nem pedig azén, a ki a pénzen túladott. — F.) M i n d a z o n á l t a l tekintetbe kell vennünk, hogy habár a müipar meg a kereskedés természetlen, mégis felette jótékonyan hatnak vissza az östermelésre, mint hathatós emeltyüi a mezőgazdasági haladásnak. A müipar és kereskedés ugyanis növeli és könnyíti a földmívelési termények elkelését, s nagyobbítja ezáltal az árakat; képesíti a földbirtokosokat mindennemü javítások foganatosítására, s a mellett még olcsón és bőven szolgáltatják a termelő néposztálynak mindazon javakat, melyek ez utóbbiak különböző élet- és kényelmi szükségéik fedezésére megkívántatnak. Hogy mindazáltal magát a tiszta telekjövedelmet növesztik, s így az összes nemzetvagyonosság gyarapítására is a legjótékonyabb befolyást gyakorolják, említeni felesleges is. — Ez alapelvek gyakorlati eredményeül, a physiocraták következő államgazdasági politikát és eljárást vélték a népek anyagi jóléte előmozdítása tekintetéből ajánlhatni: mindenekelőtt a közigazdasági érdek, nézetük szerint, azt kívánja, hogy a legtöbb erő, képesség és tőke a földmívelésre fordítottassék, s ez utóbbi olykép üztessék, hogy a lehető legnagyobb tiszta nyereség, (az általuk ugynevezett „produit net“) idéztessék elő. E végből törültsenek el minden a földipar felvirágzását akadályzó intézmények, földesúri jogok, robotok, tizedek s egyéb hűbéri jellemü tartozások, vétessenek foganatba minden olyanmü intézkedések, melyek a földtermények elkelését elősegíteni képesek, például szállító és közlekedési eszközök javítása, forgalomcsökkentő vámadók megszüntetése, a forgalmi piac szabadságának biztosítása stb., valamint fordítottassék figyelem arra is, hogy a gabnatermesztési földek lehetőleg nagyjószágokká változtattassanak, miután a gazdag egyének által üzött földipar a legnagyobb tiszta nyereséget adja. — E mellett a müipari foglalkozás se hanyagoltassék el, sőt inkább irányoztassék a köztevékenység és gondoskodás oda, hogy az iparnak szabad fejlődését gátló intézmények, milyenek például a cézhek és szabadalmazott társulatok, eltörültsenek, s a szabad verseny elve mindenütt elismerésre jusson. Hasznos iparvállalatok, gyáarak, kézmüi üzletek önmaguktól erednek és fejlődnek, parancsokat vagy tilalmazási rendeleteket nem szükséglenek, s nem vesznek igénybe egyebet,

mint munkásságot, ernyedetlen szorgalmat és szakismeretet. — A mi a kereskedést és forgalmat illeti, e tekintetben a physiocrata iskola: teljes bel- és külkereskedelmi szabadságot, a vámsorompók eltörlését, az árúk és gyárművek korlátlan kivitelét és behozatalát, valamint olyanemű állami eljárást tart legcélszerűbbnek, mely a forgalom és ipar mozgalmát önmagára hagyja, (az u. n. „laisser faire és laisser passer“ jelmondattal); annak kicsinyes gyámkodó vezetésétől és igazgatásától tartózkodik, a fejlődés természetes folyamába alapos ok nélkül bele nem elegyedek, szóval a dolgok természetszerű mozgalmát elismervén és méltányolván, kormányi teendőiben azon intézkedésekre szorítkozik, melyek a nép anyagi érdekeinek szempontjából egyáltalában nélkülözhetetleneknek és mellözhetetleneknek mutatkoznak. A physiocraták ezenkívül a nagy közfogyasztás mellett nyilatkoznak, vagyis azt tanácsolják, hogy a fölbirtokosok és azon néposztályok, melyek nyereséges vállalatokat és jövedelmező foglalkozásmódokat üznek, meg ne vonják magoktól a javak élvezetét, s a mértékfeletti improductív takarékoságtól tartózkodjanak, mert azáltal jövedelmük egy nagy része a közforgalomból egészen kiveszne. — A mi végre az állami háztartás ügyét illeti, e tekintetben az ekonomisták a kormányt szintén minden mértéken túli takarékoságtól és vagyonkimélestől tartózkodásra intik, az oly nagyjelentőségű adóügyre nézve pedig azon sajtószzerű elvet állítják fel, hogy az iparos kereskedő és szellemi szolgálatokat tevő néposztályok minden adótól mentessenek fel, ellenben mindezen adók helyett egy egyetlen adónem, jelesül a földadó hozzátassék be, s ezt a fölbirtokosok a csak általuk szerzett tiszta nemzeti jövedelemtől fizessék; — a mely adó (nézetök szerint) idővel egészen észrevétlenné válik, mert a telkek tőkeértéke a forgalomban lassanként az adó mértékével bizonyos viszonyba helyezi magát.

Ezen tulajdonkép nemzetgazdasági elvekkel, mint már említettök, szoros egybefüggésben állanak a physiocraták tudományi rendszerében erkölcsi, politikai és jogbölcseleti tanítmányaik, melyek a következőkben összpontosúlnak. A világ és a társadalmi rend bizonyos maradandó örök természeti és erkölcsi törvények uralkodása alatt áll, melyeket az ember mint észszel és szabadsággal bíró lény fölkeresni, megismerni és önjóllétének előmozdítására alkalmazni van hivatva. Az emberi lét

egyik főczélja abban áll, hogy a természetörök és anyagok az emberszellem és emberlét rendeltetése elérésére irányoztassanak, szolgálatunkra kényszerítettessenek, és másfelől minden, a mi egyéni és állami jóllétünket, boldogságunkat megalapítani és fentartani képes, lehetőleg foganatba vétessék. E törekvéseink középett azonban nem szabad soha szem elől téveszteni a jog és igazságosság, az emberiségi és a műveltségi érdekek követeléseit; hanem megfelelőleg a velünk született örök jogi és kötelességi elveknek úgy tartozunk intézni cselekvényeinket, hogy általuk a közjó és közérdek soha ne veszélyeztessék, az egyéni jóllét az egésznek kárával soha se járjon. Ezen örök jogi és kötelességi eszmék lassanként, vagyis a műveltség és a felvilágosodás terjedtével az emberek közt általánosan meg fognak honosúlni, a közvélemény és érületben mindinkább mélyebb gyökereket vernek, ésigy végeredményben az emberi társadalomban a békerc, testvériségre és összhangra vezetnek. — Az állami és polgári rend legbiztosb és legerősb alapját az igazságosság képezi, a mely a tulajdonjogban és a szabadságban nyilvánul, vagyis azon jogban, mely szerint minden egyes személyes tehetségeivel és javaival mindazt foganatba venni és szabadon tüzni képes, a mi a természet és a társadalom törvényeivel és fensőbb érdekeivel össze nem ütökzik és ellentétben nem áll. Tulajdon és szabadság tehát alkatelemei az emberi lét és természetnek, s oly szent és sérthetetlen jogok, hogy minden társadalom azokat szükségkép tisztelni, elismerni, biztosítani köteles; annál is inkább, miután valódi művelődés s értelmi fejlődés, anyagi haladás és állami jóllét azok nélkül alig gondolható, s minden társadalmi, gazdasági és műveltségi rend valódi sarkkövei csak e két viláfontosságú tényezőben keresendők.

Egy pillantást kell vetnünk a *physiocratismus* megalapítóira és követőire, mielőtt a rendszer elméleti és tudományi értékének elemzésébe ereszkedünk. Mindenekelőtt nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a *physiocratismus* valódi kifolyása és szüleménye ugyan korának és százada viszonyainak, de azért nem kevésbbé áll kapcsolatban is régibbkori hason eszmekörökkel, melyek hasonló viszonyok és körülményekben keletkeztek és emelkedének érvényre. Így tudjuk az ókorból, hogy már Aristotelesnél, meg a római földművelési írónál is léteztek egyes

utalások oly elvekre, melyek a physiocraták nézeteivel azonosok így tudjuk, hogy az újabb korban a régibb angol és francia anti-merkantil iskola némely tagjai (p. o. Lewis, Robert, Boisguillebert, Locke, Vauban,) szintén némely hasonló eszméket pengetének; hogy a halhatatlan érdemű francia miniszter Sully is IV. Henrik korában ily irányban működött és ily szellemben gondolkodott; végre ismeretes előttünk az is, hogy a XVII. század vége felé Angliában *J e a n A s g i l l* ¹⁾ *Several Assertions proved in order to create an other species of money*“ czimű műveiben; és a XVIII-ik század negyedik s ötödik tizedében *V a n d e r l i n t* „*Money answers all things*“ és *C a n t i l l o u* (kit már említettünk), Olaszthonban pedig ugyanez időtájban *B a n d i n i* „*Discorsi sopra le marenne sinese*“ (1737.) iratában, lényegileg ugyanazon fűelvekből és nézetekből indultak ki, s így némileg a physiocrata-rendszer előhírnökeinek neveztetethetnek. — Ez alapokon állva ²⁾, de hasonlíthatlanul tökélyesb és eredetiebb alakban látjuk a XVIII. század második felének kezdetén *F r a n ç o i s Q u e s n a y* (XV. Lajos udvari orvosát s több jeles szakértekezés szerzőjét) a physiocrata-rendszer megalapításával és kifejtésével foglalkozni. Quesnay volt ugyanis a XVIII. században első Franciaország állambölcselei körében, a ki a fenálló közgazdasági gyakorlatot és elméletet egész hiányosságában és egyoldalúságában megismervén, minden tanulmányát, törekvését és képességeit, egy új, a népek és államok érdekeinek, meg a dolgok természetének megfelelőbb, észszerű tanrendszer felállítására irányozta; s valóban rövid idő alatt nemes célját (legalább az elméleti téren) meg is közelítette, midőn Franciaország legkitűnőbb szakembereinek nagy része tanaihoz és zászlájához szegődvén, az új társadalmi és közgazdasági philosophiát a legnagyobb erélyvel és lelkesüléssel kezdé terjeszteni. A physiocratismus fűelvei, melyeket fentebb megismerteténk, Quesnay többrendbeli munkáiban, jelesül a világhírű francia Encyclopädisták nagy szótárának hatodik és hetedik kötetében található

¹⁾ *A s g i l l* egyebek közt először nyilvánította a physiocratiai elvet következő szavakban: „*what we call commodities is nothing but L a n d severed from the soil; man deals in nothing but in E a r t h!*“

²⁾ *Q u e s n a y* (a *Dictionn. de l'Économie Politique* 1853-ban kijött II. Art. *Q u e s n a y*, és I. köt. 77. l. szerint) nem ismerte az említett műveket.

„Fermier és Grain“ czimű czikkekből, továbbá „Maximes Générales du Gouvernement Économique d'un royaume agricole,“ „Tableau Économique avec son explication,“ „Problème Économique,“ végre a „Dialogue sur les travaux et le Commerce“ czimű dolgozatokban foglalvák, melyek 1756—1759-ben napvilágot láttak, s ezóta bármennyire tökélyesbített és rendszeresített is követői által az ezekben lerakott eszmeépület, mégis valódi codex és főforrása maradtak minden ez irányú elmélkedéseknek, törekvéseknek és fejtegetéseknek. — Quesnay közgazdasági tanítmányaiban a társadalom minden fő tevékenységi oldalát, a politikait, az erkölcsit, a jogit és a gazdaságit folytonosan figyelemmel tartotta és méltányolta, elveinek tárgyalásában nem annyira logikailag összefüggő módszert, hanem inkább aphoristikai irányt követett, e mellett czélját és szempontját határozottan és világosan kijelölé, s nemzetgazdasági összes hitvallását azon két állitványban foglalá össze: „la terre est l'unique source des richesses“¹⁾ és: „Pauvres, paysans pauvre royaume, pauvre royaume pauvre roi!“²⁾

Quesnay nyomdokait és tanait követték Franciaországban Riquetti gróf Mirabeau „Ami des Hommes“ „La Philosophie rurale“ és „Théorie de l'Impôt“ czimű műveiben; Jean V. Gournay³⁾ („Essay sur l'esprit de la Législation favorable à l'Agriculture“ 1766.), Mercier de la Rivière (L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques 1767.) — Letrosne (L'ordre social 1777.) St. Jérvy, (Mémoires sur l'Impor. 1768). Rousseau (Traité sur l'Économie Polit. 1765.), — Dupont de Nemour (Sur l'origine et les progrès d'une science nouvelle 1767. Physiocratie 1768.) Faiguët: (L'Économie Politique pour enrichir l'Espèce humaine 1763.), főleg pedig a később oly nagyhírűvé vált miniszter Turgot, ki a physiocratiailveket nem csak irataiban, jelesül a még ma is nagybecsű „Reflexions

¹⁾ A föld a vagy onosság egyedüli forrása.

²⁾ Szegény földművesek, szegény ország; szegény ország, szegény király.

³⁾ Ez tán Quesnay valamennyi tanítványai közt a legönállóbb s legmélyebb; jelmondata az ismeretes: „Laissez faire, Laissez passer,“ és az egyedüli, a ki a műiparos néposztály productivitását is elismeri.

sur la formation et la distribution des Richesses“ (1771.) és „Recherches sur la nature et l'origine des richesses nationales“ (1774.) címűekben, hanem az életben és kormányi gyakorlatban is erélyvel és szigorú következetességgel iparkodott érvényre emelni. — E nagyobb rész szellemdús, mélyenpillantó s nemeskeblű férfiakon kívül még több más, kisebb jelentőségű szakemberek és bűvárok is követték ez oskola alapelveit Franciaországban, így például Fourgueux, Abeille, Bertin, Vanvilliers s Condorcet, Germain Garnier és mások, míg a jelen században tudományi tekintélye a rendszernek tetemesen meggyengülvén, már csak felette kevesen találhatók követői sorában, így például Decaux: „Élement d'Économie politique“ (1824.), Dutens: Philosophie de l'Économie Politique (1835). Jouffroy „Catéchisme de l'Économie Politique“ (1840.) című műveikben, meg némileg az újabb időben a tudomány felette nagy veszteségére oly korán elhunyt Eugène Daire, több jeles értekezésnek és a fentemlített „Bevezetéseknek a physiocraták tanulmányozásába“ című dolgozat szerzője.

Európa egyéb országait illetőleg még csak Németország s némileg Olaszország az, hol a physiocratismus nagyobb elismerésre és tekintélyesb követőkre talált; a min azonban nem igen lehet csodálkoznunk, ha e rendszernek a francia nemzeti viszonyokkal s állapotokkal szoros és közöftlen kapcsolatát figyelembe vesszük, s azon eltérő tudományi irányokat és törekvéseket tekintjük, melyek ez időtájban a különféle európai népeket és azok állambőlcselőit kiválólag foglalkodtatták! — Ami jelesül Olaszországot illeti, itten határozott physiocrata színezetű oskola ugyan nem létezett, de egyes szakművelőnél mégis öntudatos csatlakozás tapasztalható a szóban forgó elvekhez. Így jelesül Algarottinál, Zanoni, Corniani, Delfico Verri, Filangierinél, főleg pedig Beccaria és Paolettinál, kiket e helyütt csak futólag említünk, miután a következő cikkben még tüzetesen kell reájuk visszatérnünk. — Sokkal buzgóbb, mondhatnók, szenvedélyes követők és tanítványokra talált ellenben a physiocratismus Németországban, hol ép ez időtájban kezdtek egyes szakférjak a közgazdasági tudomány tüzetesb tanulmányozásával és művelésével foglalkozni. Így mindenekelőtt egy valóban lánghevű apostolára ismerünk a physiocratismusnak Schlett-

weinben, ki előbb mint udvari tanácsos a badeni markgróf Károly Frigyesnél, később pedig mint egyetemi tanár Giessenben, e rendszernek hazájában, útat tört s egy egész sorát az akkori szakférfiaknak a physiocratismus elvei és irányaira tette figyelmessé. Munkái, a melyekben az új nemzetgazdasági tant folytonos tekintettel hazája viszonyaira tárgyalta, s melyek utódai által is több ízben felhasználattak: „Erläuterung und Vertheidigung der natürlichen Ordnung in der Politik“ (1772.) — „Die wichtigste Angelegenheit für das Publicum“ 1773. — „Die Grundfeste der Staaten oder die politische Oekonomie“ (1779.) — „Die Gerechtigkeit und das allg. europäische Staatsinteresse“ (1785.) — Schlettweinen kívül ez irányban működtek és írtak: Iselin (Ephemeriden der Menschheit. (1776.); — Versuch über die gesellige Ordnung. 1772.); Springer (Oeconomische Tabellen (1772.) Das physiokratische System (1780.); J. Manvillon (Physiokratische Briefe an Döhm (1780.) és Sammlung. versch. Aufsätze. (1776.); Fürstena u (Apologie des physiocratischen Systems. (1780.); Jung: Staatswirthschaft (1792.) stb.; némileg Justus Möser (Patriotische Phantasieen. 1774. sk.), Wichmann s végre még maga az említett badeni gróf Károly Frigyes is, ki Quesnay és Mirabeau művét rövid kivonatban francia nyelven (Abrégé des Principes de l'Écon. Politique czim alatt) 1772-ben közzétette, sőt még jószágain a physiocrata-rendszer gyakorlati kivitelét is (ámbar felette csekély sikerrel, s csak rövid ideig) megkísérettette. Újabban Németország nemzetgazdái közül fölötte kevesen csatlakoztak a physiocratákhoz, mert Schmalz-on (Staatswirthschaftslehre in Briefen. (1818.) Cameralwissenschaften (1796.); Krugon az ismeretes jog- és államphilosophon (Abriss der Staatsökonomie 1808.) Fuldán (Über das Nationaleinkommen 1805. Production und Consumption der materiellen Güter 1820.), meg Arndon (Die naturgemässe Volkswirthschaft 1851.) kívül alig mutathatni fel egy szakembert is, kit ez oskola követőjének nevezhetne. — Ami végre Angliát illeti, itt éppen igen csekély volt a részvét, melyre a physiocrata-rendszer talált, mert ha Arthur Youngot „Political Arithmetic“ czimű munkájával és úti jegyzeteivel, melyekben némileg ily szellemben nyilatkozott, továbbá Joyce-t, Smith Ádám első népszerű commentátorát egyes észrevételeivel

meg Pricet kiveszszük, valóban alig találunk csak egy írót is, ki ezen oskolát Angliában képviselné ¹⁾).

A nemzetgazdaságtan e második önálló rendszere kitünőbb követőit és irodalmi bajnokait megismervén, áttérünk a physiocratismus jelentősége, befolyása és tudományi értéke bírálására, s azon hely kijelölésére, melyet e rendszer a politikai gazdaságtan világtörténeti fejlődésében elfoglal.

V.

A tudomány irodalomtörténetirójának tiszte, minden egyes kitünőbb rendszert, elméletet vagy eszmekört, mely az életben és irodalomban fölmerült s a tudomány alakulási és fejlődési folyamában szerepelt, tekintettel egyrészt irányára és belső értékére, másrészt befolyására és korávali egybefüggésére, tüzetesen méltányolni és megítélni. — Ki a physiocratismus rendszerét e szempontból veszi vizsgálat alá, azonnal észreveheti, hogy itt már nem pusztá töredékekből és benső kapcsolat nélküli elvekből alakult ismeretkör, hanem rendszeresb, tudományos egybefüggéssel dicsekvő elmélet áll szemünk előtt, mely minden eddigi nemzetgazdasági rendszerek irányában bizonyos magasabb tudományos fejlődési polczot képvisel, sőt némely tekintetben a nemzetgazdaságot is először tünteti fel szigorú, önálló és önczállal bíró tudományszak alakjában! — A physiocrata-rendszernek mindenekelőtt azon nagy érdemet kell tulajdonítanunk, hogy a nemzetek gazdasági élete és tevékenysége mindeu köreit és nyilvánulásait először vette tüzetesen figyelembe; hogy a népek anyagi jólléte és virágzása számos alapföltételeit ép oly alaposan, mint szellemdúsan megismerte; hogy az állami és társadalmi rend némely sarkintézményeit és fejlődési tényezőit kijelölé; számtalan tévely, előítélet és közgazdasági sophisma megszüntetését elősegíté vagy eszközlé, a kormánypolitika és államigazgatás észszerűbb, tökélyesebb elveire és irányaira utalt.

¹⁾ Tagadhatlan egyébiránt, hogy e rendszer az újabb nemzetgazd. irodalomra, jelesül pedig J. B. Say, Ricardo, Malthus, Thünen, stb. elméleteire befolyás nélkül nem maradt, — miről alább bővebben.

egyszersmind azon mindenbe beleelegy edő állami gyámkodásnak, melyet a merkantilisták oly buzgón ajánlgattak, véget is vetvén: a népek gazdasági haladását és fölvirágzását hathatósan támogató és biztosító szabadsági és szabad versenyzési elv hordereje, befolyása és jótékonyására tönnyelmissé. — A physiocratismus tagadhatatlan fényoldalát képezi továbbá, hogy a tudomány számos alapigazsága csak e rendszerben fejlett ki, vagy bizonyított be tüzetesen először, mire nézve például szolgálhat a munka és tulajdonjog szükséges kapcsolatának megismertetése, a föld- és mezőgazdasági ipar társadalmi, politikai és ekonomiai fontosságának, a társadalmat kormányzó természettörvények lételének, meg a néposztályok polgári és gazdasági szervezete jelentőségének megmutatása, az állami háztartás és adóügy tüzetesb figyelembe vétele stb. Ezenkívül a physiocrata iskola volt az első, mely a tudomány némely alapfogalmát, milyen például a gazdasági javak természete, a tőke, az érték, munkamegosztás, főleg pedig a fogyasztás, a forgalom és a jövedelem felőli, először vetette a tudományos tárgyalás alá és fejtette ki annyira, hogy az utána következő nagy szakmívelők által rendszereikbe fölvetették és további búvárlatok kiindulási pontjaiul használtathattak. Ők törtek útát a nemzetgazdaság létszere valódi úterének és rügójának, pénznek alapos, előítélet nélküli méltánylására; az ipart és kereskedést lankasztó békók, vámsorompók, czéhek, egyedarússágok, szabadalmas társulatok eltörlésére; a földmívelést gátló hűbéri és középkori intézmények megszüntetésére, nemesb, emberségesb érzületek meghonosítására; szóval a társadalmi és műveltségi élet alapjainak és irányainak lassankénti gyökeres átalakulására. — A physiocratismus volt végre azon világtörténeti szellem ténye a XVIII-ik századnak, mely mint gondviselési láncszem a kor nagyszerű fejlemmozgalmában, a század minden nagy feladataival és irányjaival bizonyos egybeköttetésben állott, és azok megoldásában, illetőleg megközelítésénél erélyesen közreműködött; — jelesül azáltal, hogy az ekonomiai életrendben épen azt iparkodott eszközölni, a mit a philosophok és természetbúvárok a gondolkozás országában, az államtudósok (jelesül egy Montesquieu, Locke, Hume, Mably, Rousseau) a politikai társadalomban, a tisztább keblű moralisták az erkölcsben, a philantropok és humanisták az egyéni és családi élet körében törekedtek megvalósítani; tudni-

illik az egyéni személyiség független működését, és a szabadság, a humanitás és a világosság általános uralkodását!

Mindemellett azonban mégis megvoltak a physiocratismusnak árnyoldalai is, melyeket lehetetlen félreismerni, ha csak a legfelületesb pillantást is vetjük tudományunk jelen állására. Mindenekelőtt nagy és következménydús tévedés rejlik a rendszer azon főelvében, mely a földet és termelvényeit a nemzet-vagyon egyedüli forrásának, illetőleg alkelemének nyilvánítja, és így szükségkép mindazon többi vagyontényezőket és alaperőket szem előli tévesztésére szolgáltat okot, melyek az emberi munkában és iparban, a tőkében, a szorgalomban és takarékoságban rejlenek, s minden nemzetgazdasági haladás és virágzás nélkülözhetetlen abszolút szükségű elemeit és rúgóit képezik. A physiocraták észre nem látszanak venni, hogy a föld és földtermék maga sokszor még koránsem valódi vagyon és érték, hanem csak holt anyag, melynek életet, azaz használhatóságot csak az ember, munkájával, tőkéivel és fáradságával képes adni, s hogy legtöbb esetben a természet adományait csak akkor fordíthatjuk igazán szükséggeink kielégítésére és céljaink elérésére, ha előbb emberi erők és munka által átalakítottak, nemesbítették, értékesekké változtattak. — E nagy horderejű tévedés és álelv felállításának egy további, hasonlóan hibás kifolyása az, hogy csak a nyers termékek előhozására fordított munka neveztetik valóban productivnek, vagyonnemzőnek, minden más foglalkozásnem pedig, tehát az iparosé és a kereskedőé, a tökebirtokosé és a munkásé, — csak alárendelt jelentőségűnek, improductivnek tekintetik; és így félreismertetvén a nemzeti polgár- és iparos osztályok állami és gazdasági fontossága, a műiparnak, a kereskedésnek, a forgalomnak szerepe a nemzetek háztartásában, minden egyéb ekonomiai foglalkozás és tevékenység csak az östermelés alárendelt függelékévé és szolgájává aljasítottak. Hogy ezen félszeg és egyoldalú felfogás, mely a javak főjellemét csak az anyagiságba helyezi, a földművelést az egyedül közfontosságú iparnemnek nyilvánítja s a földbirtokost minden többi néposztályok felett annyira kitünteti, oda vezette ez oskola követőit, hogy tudományunk sok alapfogalma, például érték, munka, termelőség, ármozgalom stb. felett tisztába sohasem jöhettek, s hogy számos legnagyobb jelentőségű közgazdasági

tünemény és viszony előttök örökké megfajthatlan talányok maradtak. Mélyenható hiánya továbbá a physiocraták rendszerének, hogy nem ritkán egyoldalú hamis számadatok és formulák alapján haladtak okoskodásaikban és következtetéseikben, úgy hogy a gazdasági tünemények benső összefüggését, létszeres kapcsolatát gyakran egészen szem elöl téveszték, előleg képzett eszméiknek a gyakorlati étellel s annak szükségleteivel és követelményeivel összhangzását föltételezték, s azt, a mi csak a dolgok benső természetében gyökeredző életerők s organikus kötelékek méltánylata nyomán fejthető meg, sokszor egészen gépies külső és esetleges tényezők munkálódásának tartották. A mi annyira elbíresült és sok vitára alkalmúl szolgált egyetlen adói elvöket illeti, e tekintetben a physiocraták szintén azon hamis nézetből indultak ki, mintha a gabnatermelők, mint föltétlen szükségű jószág előállítói, mindenkor bizton a többi néposztály vállaira átvethetnék az őket sújtó terheket, s mintha az ekkép tán mégis némileg megközelített cél és eredmény a jog és igazsági eszmének a nemzet megadóztatásában tökélyesen megfelelné. Tévedtek továbbá a physiocraták abban is, hogy a nemzeti vagy on fogyasztást ép úgy mint a merkantilisták, mindenkép kiterjeszteni és növesztetni tanácsolák; a népességi elv tekintetében a populacionistikai iránynak, mely a lehető legnagyobb népszámtól véli a közjóllétet föltételezetteknek, hódoltak; s hogy az oly nagy fontossággal bíró jövedelmi kérdés megoldását oly úton vélték elérhetni, mely a tudomány más elismert alapú igazságaival egyáltalában össze nem egyeztethető. — Ide járul még az is, hogy a physiocrata-rendszer követői az államhatalom közgazdasági szerepét és hivatását is sok tekintetben balúl fogták fel, midőn egyebek közt a nemzet anyagi érdekei irányában majdnem föltétlen közönbösségre és tétlenségre kárhoztaták, hatáskörét majdnem végkép szükségtelennek nyilváníták, ésigy a szabadsági elvnek a nemzet háztartásában elismerése mellett némileg az állami felügyelet és a rend hasonlóan nélkülözhetlen elvét eléggé nem méltányolák. A physiocratismus végre ép úgy mint a merkantilismus (melynek egyébként leküzdésére célzott) azon meggyőződésből indult ki, mintha az ő javaslatai abszolút értékűek, minden időkre és mind enköörülményekre egyaránt alkalmazhatók, örökösök és változhatatlanok lettek volna, s mintha a népeknek tartós jól-

létük és boldogságuk megalapításához, nem tekintve a hely, idő, történeti és műveltségi viszonyok szerinti különbségeket, semmi más nem volna szükséges, mint a csallhatatlan physiocrata eszméknek és tanitmányoknak azonnal fogantatása és követése!

Ezekből kitetszik, hogy a physiocratismus, daczára annyí érdemeinek és fényoldalainak, miért nem emelkedhetett tartós tudományi és gyakorlati tekintélyre és befolyásra. Bármily nagy és eredménydús volt ugyanis a physiocrata-rendszernek tudományunk továbbfejlesztése, meg egyes kormányférfiak sőt fejedelmek tevékenységi irányára gyakorolt hatása, bármily nagy kedvezésben is részesült Európa számos udvarainál, például magában Franciaországban XVI. Lajos alatt, Oroszországban II. Katalin korában, Ausztriában József császár és Toskanában Lipót uralkodása idejében: maradandó és mélyenható jelentőségre e rendszer sem az elmélet embereinél, sem a gyakorlati körökben nem jutott, sőt annyira vesztett egykori tekintélyéből, hogy egy pár évtized múltával már alig létezett csak néhány szakember is, ki magát föltétlen követőjének vallani nem átalotta volna. — Igaz, hogy ez eredményre több fontos körülmény működött össze a múlt század utolsó szakáiban, mely a physiocratismus gyors hanyatlását igen is könnyen megfejtí, sőt mint egészen természetest szemünk elé állítja. Így mindenekelőtt azon eléggé ismeretes tény, hogy éppen az időben, midőn a physiocrata tanaitat bővebben kifejteni kezdték, vagyis a XVIII. század hetedik és nyolczadik tizedében, mind Olaszországban, mind főleg Angliában egész sora támadott a legkitünőbb nemzetgazdasági írónak és búvároknak, kik a tudomány alapelveinek kifejtésével egészen új, a physiocratismustól sok tekintetben lényegesen eltérő alapokon, foglalkodtak, s hogy maga azon nagy állambücleselő és teremtő lángész is, ki a modern nemzetgazdasági tudománynak atyja lett, Smith Ádám, szintén a physiocratismussal majdnem egykorúlag lépett fel, és kezdte meg átalakító hatását tudományunk körében. Megfejtí a fentebbit továbbá azon körülmény is, hogy a physiocrata iskola, ép azért, mivel a hiányokkal teljes jelennek a jövő nemesb, tisztább eszményét tartotta elébe, sok ellenzőre és ócsárlóra talált, kik még fényoldalait is lehetőleg elhomályosíták és becsmérlek, s így még azon szakainak érvényre jutását is gátolák, melyekben minden eddigi tanitmányok és irányoknál hasonlíthatlanul magasb polczon

ált. E mellett figyelembe kell vennünk azt is, hogy ép ezen időtájban, midőn a physiocratismus fénykorát élte, a merkantil oskola is legnagyobb irodalmi diadalait ülte, jelesül azáltal, hogy ezen tanrendszer ép ez időben miveltetett és képviseltetett legtökélyesebben egy Stewart, Genovesi, Sonnenfels, Forbonais, Necker, és több más jelentékeny befolyású merkantilista műveiben, a mi nem épen utolsó ok volt arra, hogy a physiocratismus iránt fölébredt figyelem és részvét sok tekintetben meggyengítették és ellensúlyoztassék! Végre számbaveendő azon körülmény is, hogy a physiocrata-rendszer sohasem támaszkodott úgy, mint például a merkantilismus vagy a szabad industrialismus, bizonyos társadalmi néposztályra ¹⁾, mely az állami organismusban némi nyomatékkal birt volna. Igaz ugyan, hogy az oskola azáltal, hogy a népesség egy tekintélyes részét, az alsó és a földmives osztályt, békóiból kimenteni törekvék, elég széles alapon állott, s elég nagy mérvben felelt meg a kor szükségletének: de e tekintetben meg kell gondolni azt is, hogy ez időkbén a földiparosrend Európa valamennyi államaiban még minden politikai súly és jelentőség nélküli test vala, mely sem erővel és eszközökkel, sem bátorsággal nem birt, hogy a pusztá elméletet az életbe is átvigye, a holt igéknek vérré és hússá változtatását a nyilvánosság terén követelje; — ésigy már magának főirányának tekintetében sem volt képes a physiocratismus a fenálló viszonyok közepett sikerrel működni. A mi pedig a többi néposztályokat illeti, ezek közül mind a czéhekben és szabadalmas társulatokban létező műiparosok és kereskedők, mind a fensőbb társadalmi körök határozott ellenszenvvel viseltettek az új rendszer iránt, mert általa mindegyik érdekeit és céljait veszélyeztetve vélte látni, vagy benső elégtelenséggel tekinté azon magasb erkölcsi és társadalmi követelményeket, melyekkel a physiocratismus egy jobb és nemesb államrend érdekében fellépni magát hivatottnak érezé.

Mielőtt a jelen cikket befejeznök, egy rövid pillantást kell még vetnünk azon képviselőire tudományunknak, kik a physiocratismust egykorúlag fejlődésével és virágzásával megtámadták s annak vagy egész rendszerét vagy legalább alapelveit megczáfolni

¹⁾ L. Mohl: Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften. (1858.) B. III. 288.

törekedtek. — Az ezen viszthatást képező eszmekör nem képez összefüggő s közös elvekből kiinduló önálló oskolát, hanem inkább mint nyilvánulása mindannyi külön pártoknak tekintendő, melyeket már ismerünk, vagy legalább általában megérintettünk, s melyeknek mindegyike saját szempontjából és érdekéből vélte leküzdendőnek az újonan támadt tudományi rendszert. — A főszereplők e viszthatási irányban tehát egyfelől a merkantilisták és némely németországi kameralisták, másfelől az angol antimerkantil irány folytatói, (kikről alább szölandunk), meg maga Smith Ádám, az újkori nemzetgazdaságtan megalapítója, kiknek nagy köréből azonban e helyütt csak a kitünőbb francia és német szakférfiakra, meg Angolország legalaposb merkantilistájára Stewartra akarjuk figyelmessé tenni az olvasót.

Franciaországban, mint a physiocratismus tulajdonképeni hazájában, batározott ellenzőkre talált e rendszer a már fent megemlített Forbonais, továbbá Voltaire, Mably, Pinto és Neckerben. — Forbonais jelesül egyike azon merkantilistáknak, kik az előrehaladtabb kor tisztultabb eszméivel és ismereteivel lépven a tudomány műveléséhez, a merkantilismushoz csatlakozott ugyan, de azért ennek minden elveit el nem fogadta, hanem inkább önállóan tovább fejleszteni és tökélyesbiteni iparkodott. Említett műveiben, melyekhez még több gyakorlati irányú dolgozat is járul, kivált francia pénzügyi és kereskedelmi viszonyok felett, Forbonais a pénz és pénzforgalom fontosságát elismeri, a bányáknak még veszteséggel műveltetését is ajánlja, de másfelől a szabad verseny és kereskedés elvét is méltányolja, s többhelyütt az újabb tudományos irányok befolyása alatt látszik állani. A physiocraták ellenének főleg azért nevezhető, mert egyetlen adói tervüket czáfolja, s a munkát mint vagyionforrást és tényezőt, a föld jelentősége ellenében, erélyesen védelmezi. Említést érdemel Forbonais még azon szép, ámbár csak ép alapokon nyugvó államokra alkalmazható megjegyzése is, hogy az iparos néposztálynak munkásságából származott jólléte, az államhatalom iránti köteles engedelmisségét annak még sohasem veszélyeztette vagy gyengítette. A mi Voltairét, a világhírű költőt s gúnyoros bölcselőt illeti, ez ismeretes „Homme aux quarante écus“ című satyricus röpiratában, szintén kikelt a physiocraták elvei ellen s egyebek közt azt törekvék bebizonyítani, hogy az egy adó

foganatosítása következtében a szegény néposztály még szegényebbé, a fényűző gazdag bankárok és pénzfejedelmek vagyona pedig még nagyobbá válnék. E mellett Voltaire orthodox merkantilista, ki a pénzt mindenek felett tiszteli, a kereskedelmi mérleget a nemzeti vagyonosság alapjának és ismérvének nevezi, s egyebek között azon elvet is állítja fel, hogy a világforgalomban egyik nemzet csak a másik kárával és veszteségével gazdagodhatik meg, tehát egyik a másiknak természetes ellensége. — A physiocratismus további ellenségeinek egyike Mably („Doutes modestes proposés aux philosophes Économistes sur l'ordre naturel“ 1768.), ki egyes eszméiket a physiocratáknak czáfolgatá, azonban inkább a socialisták oskolájához tartozván, itt tanai tüzetes elemzését mellőzhetjük. Hasonló szellemben írta P i n t o „Traité de la Circulation et du credit“ (1773.) czímű munkáját, mely a physiocraták tanai ellen lévén irányozva, több oly tárgyat is megérint, melyek az akkori szakemberek által ritkábban, sőt nem is vétettek figyelembe. Így például a pénzüzetet, börzejátékot, államhitelviszonyokat. Pinto volt egyike azoknak, kik L a w finánczműveletei szellemében azon hamis és veszélyes elvet állítá fel, hogy a kamatozó adósságlevelek és kötelezvények valódi újonan támadt alkatrészei a nemzetvagyonnak, s hogy az állami adósságtétel nemcsak hogy nem gyengíti a népek erőt és gazdagságát, hanem valódi vagyonszerzés, vagy mint ő nevezé: „A l c h i m i e r é a l i s é e.“ — A legkitünőbb gyakorlati nemzetgazda, ki a physiocratismus ellen írt és munkálódott, a francia miniszter N e c k e r volt. Mint merkantilista és az ő iskolához tartozó szakember, N e c k e r előbb „Éloge de Colbert“ (1773.) és „De l'Administration des Finances de la France“ (1784.) czímű műveiben, azután pedig a gyakorlati téren mint államférfiú iparkodott az ekonomisták tekintélyét megingatni, s kivált az akkor nagy befolyásu T u r g o t-nak szabad gabnapolitikai intézkedései és physiocraticus szellemben közzétett határozatai veszélyességét és félszegségét kimutatni. Bármennyire alaposak legyenek is azonban a tiszta szándokú író és államférfiú némely kifogásai és megjegyzései, kétségbe még sem lehet vonni, hogy ítéleteiben és nézeteiben sokhelyütt egészen hamis úton jár s nemritkán oly sophismákhoz is folyamodik, melyek tekintélyét a tudomány emberei előtt igen is megingatni képesek.

A m i N é m e t o r s z á g o t illeti, itt a physiocratismus el-

lenei a merkantilisták voltak, jelesül pedig az ismeretes ausztriai szakferfiú és nagy befolyású író *Sonnenfels*, továbbá az alapos ítéletű *Dohm* (*Über das physiocratische System* 1778.), *Moser* („*Anti-Mirabeau*“ etc. 1778.), Gróf *Brühl* (*Untersuchungen über verschiedene Gegenstände der polit. Oekonomie* 1781.), *Pfeiffer*, (*Allgemeine Sätze von der Glückseligkeit der Staaten* 1782.), *Schlosser*, *Witt*, *Schneider*, *Struensee*, *Hertzberg* és a már fentebb is megemlített hamburgi író *Büsch*; kiknek sorából mint jelentőbbeket csak *Sonnenfels*et és *Büsch*t emeljük ki. A mi különösen az elsőt illeti, ez hét kiadásban megjelent „*Grundsätze der Polizei, der Handlung und der Finanz*“ (1765—1804.) című művében nemcsak nagy elmeéllés és olvasottsággal, hanem gyakorlati alapossággal és tapintattal is támadta meg a physiocratismust, s egyike volt azon íróknak, kik az új iskola tartósb meghonosulását Németországban hatályosan akadályozták. E mellett *Sonnenfels* az u. n. *populationistika* elméletnek, mely a népek s álladalmak boldogságát a lehető legnagyobb s legsűrűbb népességben véli rejleni, egyik fő képviselője¹⁾ és bajnoka, s már azon körülménynél fogva is felette kitünő egyéniség tudományunk fejlődésében, hogy a merkantilismust számos hiányától megtisztítá, elveit és tanait a kor szükségének és a gyakorlati államviszonyoknak megfelelőbb alakba önté, és így egész Németország és Ausztria közgazdasági és kereskedési politikájára, valamint törvényhozására lényeges befolyást gyakorolt²⁾. — Kortársa *Büsch* szintén nem sokkal maradt *Sonnenfels* mögött, kivált elméleti jelentőség tekintetében. Kereskedelmet tárgyaló nagy művében s számos egyéb értekezésében *Büsch* nemcsak mint éleseszű és alaposan gondolkodó merkantilista jelenkezik, hanem egyikét képezi azon nagy szakferfiaknak, kiknek sora Németországban *Sonnenfels*szel kezdődik, s egész napjainkig a nemzetgazdaságtan fejlődésére és rendszeresítésére

1) Sokan szem elöl tévesztvén, hogy a népességi elv már sok korábbi merkantilista és physiocrata író által tanítottott, *Sonnenfels*ben ez elmélet alkotóját tisztelik, holott ő csak rendszerezője és bővebb kifejítője annak.

2) Munkája még egykét tizeddel ezelőtt nemcsak Ausztriában, hanem még honunkban is leginkább használtottt iskolai kézikönyvül.

a legjótékonyabb befolyást gyakorolja. Nem ismertük tán merkantilistát, ki a tanrendszer alapelveit, s kivált a pénz és pénzforgalomra vonatkozó elméleteket oly sokoldalúlag és tökélyesen fejtegette volna, mint Büsch, s a kinél a kereskedés minden oldalai oly tárgyavatottsággal és szakismerettel tárgyaltattak volna, mint Büschnél, kinek munkái még ma is felette becses segédszerét képezik az e tárgyakra irányzott tanulmányoknak és búvárlatoknak. — A mi végre Angolországot illeti, itten a physiocratismus elleneinek sorából Mortimer mellett, ki „Elements of Commerce and Finances“ czimű munkájában a merkantilismus tanait fejtegeté, kiválólag James Steuarterra Anglia legalaposb és legismeretesb merkantilistájára utalhatunk, Steuart 1767-ben két vastag kötetben közrebocsájtott „Inquiry into the principles of Political Economy, being an essay on the Science of domestic policy of free Nations“ czimű munkájában a legelső kimerítő és a tudomány minden főkérdését tárgyaló kézikönyvet szolgáltatta Angolországban, mely épen úgy mint Genovesi munkája Olaszországban, Forbonnaisé Franciaországban, és Sonnenfelsé a németeknél a merkantilismus tisztultabb elveit tartalmazza, s azon számos nagybecsű elemzések és észleleteknél fogva, melyek benne előfordúlnak, s a szerző önálló eszmemenetéről és tanulmányairól fényes tanúságot adnak, tudományunk irodalmában igen kitünő helyet érdemelt ki magának. Steuart jelesül az első nemzetgazda, ki a javak és vagyon-alkatelemek közt a szellemi vagy nem-anyagi javaknak is tulajdonít bizonyos fontosságot, ki a nemzeti főipar-nemek egész körét tüzetesen méltányolja, a népességre, hitelre, forgalomra, kamatra, pénzre és adóügyre vonatkozó feladatokat egyenként és benső összefüggésökben szemléli, sőt magát a merkantilismus némely alaptanait is a kor követelményeivel és a tudomány haladottabb állapotával összeegyeztetni iparkodott. Legnagyobb érdeme egyébiránt Steuartnak abban áll, hogy az ár-elméletet oly alaposan és szellemdúsan fejti ki, mint előtte senki, utána csak a mélyenpillantó német szaktudós Hermann tevé, — s hogy egyszersmind egyike volt azon világosan látó búvároknak, kik a nemzetgazdaságban a történeti momentum nagy fontosságára először utaltak, s így a tudomány módszerének átalakítására is befolyást gyakoroltak.

És ez írói körrel végét érte a Smith előtti nemzetgazdaság-

tan művelőinek és rendszereinek sora. Előttünk egy egészen új, az eddigiektől eltérő elveken nyugvó tudományos irány és időszak áll. A nagy és óriási mozgalmak közepett, melyek a kor egyetemes szellemi, gazdasági és társadalmi állapotait alapjaikban megrendítették, s az emberiség előtt egészen új világtörténeti korszakot nyitottak meg, egyikét a század legnagyobb szellemeinek és képviselőinek, Smith Ádámot, az újabb nemzetgazdaságtannak megalapítóját, látjuk föllépni. Erről azonban a következő cikkben.

KAUTZ GYULA.

EMLEKBESZÉD

IDŐSB

SZÁSZ KÁROLY

MAGYAR AKADEMAI RENDES TAG FŐLÖTT.

Elmondattott a M. Tud. Akademia 1859. dec. 19-kén tartott nyilvános közülésében.

Huszonöt éve már, hogy Szász Károly a politikai tevékenységtől ugyszólván egészen visszavonúlt, és hat éve, hogy sirban nyugszik.

S midőn most a Tudóstársaság rendeletéből és szívem forró ohajtása szerint emlékezetének megújításához járulok, küzdenem kell azon igéző hatás ellen, melyet a kitünő férfiú szónoklatai reám mint gyermekre és serdülő ifjúra gyakoroltak, meg kell feledkez-nem a tapsviharról, melylyel a testvérhaza megyetermeiben és országházában annyiszor üdvözöltetek; mert e benyomások varázsa közt eléggé nem vehetném tekintetbe, hogy miután a hely, hol Szász Károly a vélemények alakítására eldöntőleg folyt be, és a k o r, mely fényes de rövid politikai pályájának tanúja volt, távol esik tőlünk; nekem nem lehet számítás alá venni a keveseket, kik hallák őt, s kik oldala mellett, vagy vele szemben küzdvén, visszaemlékezéseikkel egészíthetik ki azt, a mit én csak általáno-san érintenék.

Mindig nehéz föladat volt, egészen új nemzedékre régi tör-

ténetek elbeszélésével hatni, kivált ha a múltat a jellel egybekötő kapesok szétszakadtak, s kivált ha a cselekvények színhelye nem az, melyre egykor a közfigyelem öszpontosítva vala.

Midőn Szász Károly Erdélyben az eszmék mozgalmának megindítására és vezetésére eldöntőleg folyt be, ugyanakkor Magyarországon kiváló érdekű kérdések fölött nagy élénkséggel vitatkoztak nagy tekintélyű férfiak.

S csoda-e, ha a közfigyelem inkább fordult Pozsony mint Kolozsvár felé, s ha egy erdélyi nevezetes férfiú életének és hatásának rajzánál inkább vagyok részletezésre utasítva, mint az emlékbeszédeknél rendszerint szokásban van?

Igyekezem azonban batárt szabni magamnak, hogy tisztelt hallgatóim békettürésével vissza ne éljek.

De megdöbbsent egy más körülmény is.

Erdély közéletének újabbkori fejleményei oly szoros viszonyban állanak némely régi, mondhatnám, igen régi történetekkel, hogy a ki a jelen század harmadik évtizedében mutatkozni kezdő eszmemozgalmak jellemét és a szereplő egyének hatáskörét ismerni akarja, kénytelen azon harezterre és diplomatai tusákra is visszatekinteni, melyek Erdélyt nemzeti fejdelmektől megfosztották, hogy bizonyos feltételek mellett ismét a magyar korona alá hozassák.

Én sem feledhetem tehát, hogy csak a múlt régibb emlékeiből lehet azon piedestált építeni, a melyről Szász Károly alakja jól kivehető.

A történetíró szakmáját kell a szónoklat számára igénybe vennem, — nem a hatás, de a megértetés vágyáért.

S midőn világos leszek, vajjon nem kockáztatom-e, hogy fárasztónak tartsanak?

Erős eltökélésem továbbá, ama pártharezok rajzánál, melyek főként 1831-től az 1834-ki országgyűlés bezártáig mindig élesebbé váltak, a nyugodt, mondhatnám, hideg tárgyilagosság mellett maradni.

Inkább általános leszek, inkább csak tetejét érintem a kérdéseknek, mintsem a részletek miatt félreértessem.

Szabad néhol a helyi, a körülményektől nyert szint a tényekről letörteni, nemcsak a kimélet, de a magasabb szempontból vett igazság kedvéért is.

S én igénybe veszem e jogot, óvakodva a vele visszaéléstől.
Még egy megjegyzésem van.

Tudatik, hogy 1848. előtt mind Magyarországon, mind Erdélyben határozottan.körvonalozott pártok voltak, melyek kölcsönösen tévedve, de mindig jóhiszemmel törekedve, olykor annyira elváltak nézeteikben egymástól, hogy közös találkozási pontjuk egyedül csak a lángoló, az áldozatokra kész honszeretet volt.

Most már a vitakérdésekkel együtt a pártok megszűntek, mégpedig nemcsak kint az életben, de benn a kedélyekben is. Letettük zászlóinkat, mikre szükségünk nincs többé; megtartottuk a hazaszeretetet, mely egykori küzdelmeink közt is hűn kísért, s mostani egyetértésünkben, bizony! el nem fog tőlünk soha válni.

De mert zászlóinkat nem hordjuk többé, ne tekinthessünk-e vissza rájuk, ha kell? és ne emlékezzünk-e meg a tettekről, melyek már a történetéi, s melyeket valamint egyik részről sines okunk szégyenleni, szintén nincs okunk hibátlanoknak tartani?

Ime! a szempont, melyből Szász Károlyt, a politikai szónokot és a fölötte mondandó emlékbeszédemet megbíráltatni kérem.

Erdély államéletét 1684-től 1838-ig egyetlen oklevél megszerzésének és érvényben tartásának peripetiái töltik be.

Még I. Lipót frá alá azon okmányt, mely Erdély alkotmányos szabadságát biztosítja; de csak V. Ferdinánd uralkodása alatt történt e rég szentesített jogok foganatosítása körül a végső megoldás.

Hogy miért választotta el ekkora időköz az elveket a gyakorlattól? arról kellő fölvilágosítást ad a történelmi néhány főbb mozzanatok által.

Kisérjük e mozzanatokat.

Miután Sobieski lengyel király a német segédhaddal egyesülve 1683-ban a szorongatott Bécsset fölmentette, s Károly lothringeni herczeg bevette Esztergamot és a váczai csatában megverte a budai pasát: — a császári fegyverek vívmányai tüstént útát törtek diplomatiái kísérletekre, Erdélynek a magyar korona joga alá visszahelyezése végett.

Dunod pater, ki inkább csak alsóbb rendű küldetésekre használtaték, megjelent Apaffi udvarában, s a rendeket e jós szavakkal lepte meg: akár akarjátok, akár nem, véduralma alá veendő titeket Lipót őfelsége.

Dunod Bécsből szerződési tervet is hozott magával, de a mely Erdély független önkormányzási rendszerével oly éles ellentétben állott, hogy pártolásra nem találhata.

A szerzetes küldetésének megghiúsulása után néhány hónappal a lothringeni herceget még az addiginál is nagyobb kedvezményekben részesítette a szerencse.

Az 1685-iki hadjáratra czélzok, melynek folyama alatt szerdára kinevezett Ibrahim-Sátán budai pasának az egri, váradi és temesvári pasák sergeivel egyesített tábora a táti mocsároknál roppant vereséget szenvedett, és Felső-Magyarországon Tokaj, a Tisza kulesa, a kuruczok kezéből Lipót császárába ment át. Tököli kevesed magával Püspökibe vonúlt. De a váradi pasa október 4-kén elfogatta s Nándorfehérvárra indítá, remélvén, hogy a porta a híres pártitű fejének árán a bécsi kormányval alkudozásba léphet.

Már most Erdély is szükségesnek vélte, oly titkos szerződésért folyamodni, mely az ország szabadságainak és a fejedelmi szék jogkörének lényeges csorbitása nélkül igatná I. Lipótot, mint magyar királyt, azon védhatalmi állásba, mely eddig a zultánt illette meg.

De míg Bécsben ez iránt alkudozások folytak, Ibrahim-Sátán pasa is békeelőzésekkel küldöze az udvarhoz, a zultán hallgatag beleegyezésével. Erről kéz alatt értesülvén XIV. Lajos francia királynak stambuli követje, rögtön igen erős ellenhatást idézett elő, s megghiúsítá a békebarátok terveit. Tököli szabadságba helyeztetett, s 1686-ban január 3-kán a Dunán átlépven, gyorsan érkezett Váradra, hol ünnepies fénynyel fogadtaték.

A lothringeni herceg csak nagy ügybajjal gyűjtheté össze seregét.

Buda ostromát tüzte ki a hadviselet főczéljául.

Junius 17-kén a bajor választó-fejedelem Pestre ért, s 18-kán már a lothringeni herceg a lovassággal Buda alatt táborozta.

Tíz nappal utóbb alá lön irva a titkos egyezkedés, melyet közönségesen bécsi szerződésnek neveznek, s melyben I. Lipót, mint magyar király, véduralmat vállal Erdély fölött.

A bécsi szerződés majdnem oly kedvező vala a testvérháza független kormányzatára nézve, mintha az erőtlen Apafi helyett Báthori István vagy Bethlen Gábor kötötte volna.

Minden sora tanúsítá, hogy az udvarnak mennyire érdekében állott, Buda ostroma alatt és a mig Tököli portyázatai tartanak, biztosan támaszkodhatni Erdélyre.

Ezen vágyat fejezte ki ama zárpont, hogy a szerződés leg-főlebb egy hó alatt szentesíttessék s ama kikötés is, hogy mig a folyamatban levő háború tart, Déva és Kolozsvár őrizetének két harmada császári legyen.

Az erdélyiek visszatetszéssel fogadák az idegen őrizetre vonatkozó pontot, mert függetlenségök megszüntének jellényétül tekinték azt, s mert foganatosítása által lerántatott volna a titoklepel, mely a szerződésre volt borítva és a török boszújától kelle rettegniök.

De I. Lipót császár a szerződés eldöntő feltételeül nyilatkoztatá ki az őrizet befogadását.

Hosszas alku folyt e kényes kérdés miatt.

E közben Buda bevételt, Zentánál Veterani megverte a nagyvezért. Diadal diadalra következők s a lothringeni herceg és a bajor választó-fejedelem egyesített haderővel a nagyharsányi csatában tönkre juttaták a nagyvezér seregét.

Most már a lothringeni herceg Erdélynek fordult, kijelentvén, hogy e szép tartományt a török iga alól föl akarja szabadítani.

Vár vár után kapukat tárt.

A rendek látván, hogy Erdély tudtukon és akaratokon kívül maholnap a császári sereg birtokába jut, jobbnak vélték a beleegyezés külszínével eltakarni a hódítás tényét.

Balázsfalván szerződés kötteték tehát, melynél fogva Gyulafehérvártól és Szebentől kezdve az ország fontosabb helyei majd mind császári őrséggel rakattak meg.

S e percz óta a Fogarasra vonult Apafi nem sokkal több, mint háborús időkben szoktak lenni a tartományi kormánybiztosok.

A sokfelől szorongatott Erdélynek pedig most eszébe jutott az egykor olesárolt bécsi egyezkedés minden előnye. A még Bécsben mulató Gyulay Ferencznek és társainak útatításul adatik, hogy a szentesítést sürgessék; de I. Lipót császár kinyilat-

koztatá, miként a dolgok egészen megváltozott arculata miatt erről már többé szó sem lehet.

1688-ban a négy katonai kerületre osztott Erdélyben a lothringeni herceg utódjává a rettegett Caraffa lön, ki Szebenbe érkezvén, a fejedelem házában szállt meg, s magához hivatá Telekit, Apafi első miniszterét. Ez teljhatalommal felruházott követség élén érkezett meg s nem reménylett tisztességgel fogadtaték. A követség az ország nevében letevő a hűségi esküt s alázattal kérte Caraffát, hogy azon várakba is, melyekben még eddig nem volt, szállítson katonaságot.

A tábornok elfogadá e kérelmet s elvileg nem ellenzette, hogy szabadságaikat biztosító alapszerződéssel vigasztaltassanak meg a rendek; azonban Lipót császár ezt a háborús viszonyok miatt időelőttinek találta.

Midőn Caraffa d i c t a t o r i szerepet vitt Erdélyben, Magyarországon Székesfehérvár visszafoglalásával a hatalmas budai beglerbégség hatáságának végnyoma is eltűnt. A hadviselet a mostani Szerbiába tétetett át, s Miksa Emánuel bajor herceg Belgrádot megostromlá. A badeni örgróf Boszniában hódított s a derbendi csata és Zwornik sikerült ostroma által fényesen végzé be az 1688-ki táborozást.

De a következő évben nehéz feladatok megoldása körül kellett fáradozni a császári vezéreknék.

XIV. Lajossal t. i. a német birodalom háborúba keveredék. A lothringeni hercegre bízott a rajnai sereg vezénylete. A bajor választó-fejedelem saját országa védelmére otthon maradt, s a bádén örgróf, ki a török elleni hadjáratot vette át, széles, sőt kalandori tervek mellett aránylag csekély erővel láttatott el.

A zultán keresztyén népeinek fellázítása s Konstánczinápoly bevétele volt a jelszó.

Tusavánál és Nissza előtt ütközetet vesztek a törökök. Viddin elfoglaltatott. Kiáltványok hívták föl a görög és albániai lakosokat fegyverragadásra; de a bádén örgróf mindinkább meggyőződék a vállalat ábrándosságáról. Panaszkodott a főhaditanácsnál, hogy a haderő igen szétszóratik, igen nagy tért ölel át, s hogy hiányzik a szilárd hadműködési alap. Az őszi idő beálltával tehát Piccolomini tábornokra bizván a derék hadat, maga Oláhország felé kezdett visszavonulni, azon szándokkal, hogy ezredei

befogadására a vajdát úgy kényszerítse, mint egykor Apafit a lothringeni herceget.

Piccolomini már a Balkán szorosait Hercegovinától Rume-liáig hatalmába ejtő, s előhadait a Balkánon is túl terjesztő, midőn hirtelen meghalálozott.

A török birodalomnak ily válságos percében lőn nagyvezérré Musztafa a Köpriliek nemzetségéből.

A szerencse megfordult.

Strasser a Rigómezőn nagy vereséget szenvedett. Novibazárt visszafoglalták a törökök. Prisztinát élelemszerestől odahagyta a holsteini herceget, s a megszállott Oláhország is kisiklék a császáriak hatalmából, s Heissler, ki a bádeni örgróf Bécsből távoztával a vezényletet átvette vala, a tatár cham megtámadásától rettegve, Erdélybe húzódott vissza.

Az általános rémület közt a vén Apafi más világra költözék, s éretlen korú fia nevében a kormánytanács vette át a senkitől sem irigyelt, s csak kevesektől elismert hatalmat.

A rendek I. Lipóttól kérték a 15 éves fejedelmi utód megerősítését; ellenben a porta Tökölit nevezte ki, s ez Oláhországba érkezvén, az Argis vizénél tábort ütött.

A Heissler ezredeivel egyesült Teleki Mihály hada meglepett a járatlan úton Erdélybe betörő Tököli által, s az ütközetet elfogadni kénytelen volt.

A zernyesti csata iszonyú vérontással folyt, s a kuruczvezér teljes győzelmével végződött. Teleki tiz sebbel maradt a harcmezőn, s a leopoldiak valamennyi vezértisztje vagy elvérzett vagy Heisslerrel együtt fogolylyá lőn.

Tököli többé semmi ellentállásra nem találván, országgyűlést hirdet, s magát fejdelemmé választatja.

A bádeni örgróf Jagodinra érkeztek egyszerre hallott meg három kedvetlen hirt, hogy t. i. Nisszát a nagyvezér körülfogta, — hogy Viddint a rumeliai pasa fenyegeti, s hogy a zernyesti csata s vele Erdély elveszett.

Rövid ideig tétovázott: merre forduljon? s azzal Erdélyre zúdítá minden hadait.

De még Szendrőből ki sem jött, midőn vette a Lipóthoz hű kormánytanács levelét, mely segélyért esdekelvén, azon félelmet tolmácsolja, hogy miután Tököli minden szabadságot biztosít az

országnak, a köznép és köznemesség okvetlenül melléje áll, ha a császári királyi felség nem siet Erdély alkotmányát hitlevélbe foglalni.

A bádeni örgróf e haljóslat benyomása közt közelített a testvérháza határszéleibe, s midőn Hátszegre jött, már tudta, hogy Viddin elveszett, s hallá, hogy Nissza is.

De most, ime! megint mosolygani kezd néki az elpártolt szerenese.

Értesül, hogy Tököli táborát a havasalföldi vajda félelemből s a tatárok zsákmánynyal töltözve odahagyták.

A kémeek híréül hozzák, hogy a kurucvezér aggódva hátrál.

Végre fegyverszünetet kérő küldöttség érkezik hozzá.

Világos vala, miként a segélycsapatoktól megfosztott Tököli többé csatát nem állhat.

A bádeni örgróf nyomban kíséré őt, de sehol utól nem érhető.

Oktober 25-én Tököli a bozzai szoroson át Oláhországba menekült,

De már oktober 16-án, tehát nyolcz nappal e kivonulás előtt, a leopoldi hitlevél Bécsben szentesítették.

Ezen alapszerződésben világtörténeti momentum, a védhatalmi jognak, mely a bécsi egyezkedésben még mindig előfordúl, uralkodási joggá változtatása.

Az alkotmányos biztosítékai közül csak azok legyennek most általam említve, melyek nélkül az 1834-iki országgyűlést előidéző eszmemozgalmakat és Szász Károly politikai hatáskörét érteni lehetetlen.

A kormányzék tagjai — s némely más főhivatalnokok — az országgyűlésen választatva, terjesztetnek felső megerősítés alá; országgyűlés évenként tartatik;

a megyei autonomiának alapja a szabad tisztújítás.

Ime Erdély alkotmányának rövid tartalma, elvonatkozva a bevett vallások és nemzetek jogegyenlőségét illető intézkedésektől.

A megyei rendszerben rejlt alkotmányos garantiáról felesleges volna ezen helyen és ezen országban szólnom. De a lipóti hitlevélben megállapított másik garantiát szükségesnek látom egy pár szóval érinteni.

A kormányzék választása által kezességet birni arra, hogy a haza érdekei fel nem áldoztatnak, a végrehajtó hatalom törvé-

nyességét az országgyűlések pontos megtartásától függeszteni föl, s különböző érdekeknek és irányoknak azon egymáshoz forradását idézni elő, mely — mint a siami ikreknél történt — az egyik fél lankadásával a másik betegeskedését eredményezi: ide megy ki ama sajátságos biztosíték, melynek védelme alatt Erdély a szabadságot megoltalmazni és tovább fejleszteni reménylette. A legcélszerűbb eszközöket választotta-e? az talán hiú kérdés épen a mi korunkban, midőn a legtöbbet ígérő elméletek is oly hamar tétetnek földre, s midőn a bevégzett tények imádása jön divatba, és a siker legtimitása a szentesített jogokét háttérbe szorítja.

A választott kormányzék a nemzet szokásaiban meggyökerezve, végre is azon szolgálatot tehetne volna az alkotmányos életnek, melyet rendszeren a régi intézmények szoktak, miknek előnye sohasem az elméleti tökély, hanem a gyakorlat általa képződő czélszerűség.

A baj csak az volt, hogy a lipóti hitlevél nem oly körülmények közt jött létre, melyek pontos foganatosítást és állandó jövőt biztosíthattak volna.

Erdélynek, bár be nem vallott meghódítása lothringeni Károly által, s a rendek hűségi esküje Caraffa alatt, már bevégzett tények valának, s azon fenyegető veszély, mely a lipóti hitlevél leküldését sietteté, a szentesítés után nyolcz nappal megszűnt. Ellenben a szalánkeméni győzelem tartós emlékü vala, s a Zentánál kivívott óriás diadal útát tört a karloviczi békéhez, melyben a zultán Erdélyt Lipót császár és magyar királynak átadta.

E körülmények visszahatása a szentesített hitlevélre szembevetendő vala.

Ámbár az 1691-diki országgyűlésen a kormánytanács tagjai megválasztottak; ámbár 1692-ben a rendek a már tinnepélyesen kiadott hitlevél elfogadására és életbeléptetésére hívtak össze; ámbár 1693-ban az Alvinczi nevét viselő királyi válasz és a szász nemzet sérelmeinek elenyésztetésére kötött egyezmény a foganatosítás elől lényeges akadályokat háritott el, mindamelltt a lipóti hitlevél az államélet vérebe-testébe alakítólag átmenni nem birt, sőt a rendek 1697-ben panaszkodnak magának az okmánynak „in publico nem létéről.“ Felőtli és a kor szellemét jelző tény az is, hogy midőn Mária Terézia uralkodása alatt a fejedelem választására vonatkozó régi törvények egyenként eltöröltetnek, a lipóti hitlevél-

ről, melyen a dolgok új rendje alapúlt, említés sem tétetik. S még különösebb, hogy ámbár I. Lipót mint magyar király szerezte vissza Erdélyt, és örömmel lön hirdetve, hogy e tartomány ismét a magyar korona alá kerül; mindamellett az Erdély alkotmányát biztosító hitlevél soha a magyar „Corpus juris“-ba nem igtattatott, hogy a végső beavatást nyerje.

Valamint a Pandecták még létező egyetlen példányát a földült Amalfi város romjai közt találták meg: szintugy kellett az 1791-ki országgyűlésnek a lipóti hitlevelet az eldobott, a feledésre szánt iratok halmazából kiszabadítani, új szentesítés elébe vinni, és az életbe visszavezetni.

Sőt az 1791-iki országgyűlés aggódó gondoskodása, melyet a múlt eléggé igazolt, annyira ment, hogy a hitlevél lényeges pontjairól külön törvényezikket is alkotott, a fogatosítást könnyítő vagy szorosabban körülíró szabályokkal.

Megrendelé, hogy az évenként tartandó országgyűlés, a mennyiben csak a körülmények engedik, sz. István király ünnepeire hirdetessék ki; hogy az országgyűlési választás alá tartozó főhivatalokat illetleg minden állomásra mindenik bevett vallásból három egyén terjesztessék föl királyi kinevezés végett; hogy a megyék és székely székek gyűlései évrnegyedenként tartassanak s a tisztújításnál a megerősítés alá eső hivatalokra a bevett vallásokból szavazattöbbséggel választott három alkalmas tag a kormány szék útján jelentessék föl a legfelsőbb megerősítésre.

Fájdalom! az európai nagy háborúk miatt a következő 20 év alatt csak négy szer lehetett az országház termeit megnyitni, s a bécsi congressus után és a szent szövetség elvei mellett 23 évig feleslegesnek találtatott a törvényhozást foglalkoztatni.

De míg a közélet minden nyilatkozatai nem csak Erdélyben, de Magyarországon is elnyomva voltak, a Kazinczy által megindított nyelv- és irodalmi újjászületés folyama mindig tágabb körben hatott, s eszméket hozva mozgásba, és irodalmi tevékenységet idézvé el, végtére izgalmat gerjesztett a politikai téren is együttérzés azon törvényénél fogva, mely nem csak a testi, de az erkölcsi létrendszer élettanában is uralkodik s a kór- vagy

üdülés jelenségeit az összefüggő és szomszédos részekkel hamar közli.

Magyarország előbb adta jelét fölelevenülésének, a gyöngébb és bágyadtabb Erdély később.

Magyarországon a mozgalom 1823-ban kezdődött; a testvérhonban 1830. és 1831-ben lőn általánosan érezhetővé.

Ila a gyakorlat az elmélettel, a szentesített jog a törvényes alapokat nélkülöző rendszerrel éles ellentétben állott, önként megvannak fejtve bármely államban a visszahatásnak okai és szükségessége.

Felesleges tehát az erdélyi ellenzéki szellem kifejlésének eredetét kutatni, s minden ide vonatkozó újjmutatások nélkül térhetek át Szász Károly politikai pályájának körvonalozásához.

Ő még mint igen fiatal jogtanár, még mint alig 25 éves ifjú, kitünő befolyást nyert Alsó-Fehérmegye ügyei intézésénél. A nagyenyedi főtanoda jószágainak és érdekeinek képviselőjeként jelent meg a köztanácskozsásokra; de barátságos viszonya a Kemény családdal, s mindenek fölött műveltsége, ékesszólása és gyorsan növekedő népszerűsége, hamar biztosítottak számára oly hatáskört, a minővel a legrégebb pályájú és ösü férfiak is alig dicsekedhettek. Először táblalabiróvá lőn választva, s 1823-ban b. Kemény Simonnak, a nagy tudományú és ritka jellemű férfúnak adminisztrátorrá neveztetése után, a felsőbb megyei törvényszék rendes ítélőbirájává. A közgyűléseken ritkán lett végzéssé, a mihez Szász Károly véleménye nem járult; a törvényszékeken nem hozott ítélet, míg az ő nézetét bírótársai meg nem értették.

Kemény Simonnak, a szeretett s érdemdús hazafinak kimúlása után és a megyekormányzatban utódjának népszerűtlensége miatt hamar vevék kezdetöket azon küzdelmek, melyek az első pillanatban személyes ellenszenv nyilvánulásainak látszattak, de nem sokára elvharezczá alakultak át, s Erdély minden megyéiben és az egész Székelyföldön visszhangra találva, politikai horderejüket félreismerhetlen tényekben nyilatkoztatták ki.

Megtámadtaték a létező állapot, még pedig a lipóti hitlevél s az 1791-ki törvényezikkek nevében és védpaizsa alatt.

Szász Károly s Kemény Dénes — kiket utóbb az egész ellenzék vezérekül fogadott el — a mély de addig szórtalan elégtelenség tolmácsaivá lettek, s merész, bár a törvények korlátaít

át nem hágó indítványozásaik által egyenként megakaszták azon kerekeket, melyek az írott jogokon nem nyugvó közigazgatási rendszert mozgatták.

Soha Szász Károly szelid és a benyomásokat könnyen elfogadó kedélye a végleteket nem áhíthatá, s noha Kemény Dénes erkölcsi rigorismusa, mely mindent, mit jogtalannak vélt, szenvedélyesen gyűlölt, csaknem egy hibáztatá az eszmék visszaéléseit mint a hatalomét: mégis meg kell vallanunk, hogy Erdély, az 1831-től 34-ig folyt heves pártcsaták alatt oly helyzetbe jutott, melyet — a kormány működésének majdnem teljes megszűnését tekintve — a szavakkal visszaélés nélkül is lehetett volna egy kevéssé anarchicusnak nevezni.

Azonban ez nem a szereplő egyének, de a szőnyegre hozott kérdések jellemében fektűt.

Tudjuk, hogy a lipóti hitlevél rég kivételet az életből; s most az ellenzék a teljes visszahelyezést követel.

A megyei tisztújítást helyettesítés pótlá, s maga a megye főnöke is, főispán helyett, többnyire helyettes vala.

A kormányzék, melynek tagjai közül, ha jól emlékszem, csak kettő köszöné hivatalát országgyűlési választásnak, csakugyan nem bírt a törvényesség lényeges kellékeivel.

És Erdélyben egész nemzedék az évenkénti országgyűlés meg-nem-tartása közt serdűlt föl, ért férfikort s közelített az öregség küszöbéhez.

Szász Károly tehát és az ellenzék követelték a megyei tisztújítást, tagadák a helyettesítés jogát, vagy azt — a választások megerősítéseig, — a közgyűlés számára foglalták el.

A kormányzékot törvénytelennek nyilatkoztatták ki, s hogy a közigazgatás gépezete meg ne akadjon, és az ország sérelmei orvosoltassanak, sürgették az országgyűlést.

Ezen kérdések az államélet minden nyilvánulásait érdekelvén, száz még száz változatokban léptek elő, s egyaránt szolgáltatottak alkalmat a régi jegyzőkönyvekben kutatásokra, s az új szenvedélyek edzésére.

De az ellenzéki eszmék a legszélű következetességig akkor élesztettek ki, midőn némely megye a tisztújítás eredményeit nem akarta a kormányzék — mint törvénytelen testület — útján felső

megerősítés alá terjeszteni, s midőn elhatározá, hogy a kormány-szék minden rendeletei bontatlanul tétessenek félre.

A hangulat ily nyilvánulásai közt a világon mindenütt a miniszterek vagy azt szokták tenni, hogy a kivételes szabályok által elnyomják a békétlenség küljeleit, vagy pedig azt, hogy a sérelmeket orvosolván, a békétlenség okait szüntetik meg.

Erdélyben mind a két mód szerint történtek kísérletek.

Előbb provisorium hozaték be, aztán országgyűlés hivattott össze.

Szász Károlyt Vizakna választá követül, azon kis, de derék város, melyben atyja főbíró-ságot viselt, s mely őt bölcsőjében ringatni látta.

Az 1834-ki országgyűlés egyaránt tünt ki a pártok huzalkodása, a szónoklat hatalma, a situatiók tarthatlansága, a megoldások óriás nehézségei, s inkább a küzdelmek mint az eredmény keresése által.

A nemzeti gyűlésen, s ez a magyar diéta kerületi üléséhez hasonlított a megállapodások előkészítésére nézve — és az országos üléseken, oly beszédek mellett, melyek a pillanat hevélyei közt elragadó hatással voltak, tartatának olyanok is, melyeknek műbecsét kétségbe vonni lehetlen.

Szász Károly mind az első mind a második nembn kitént

Egyébiránt a bonyolodott viszonyok, melyeknek végzetes súlyát most kezdé igazán előérezni, naponként mélyebb benyomást tettek kedélyére, s ő, ki mind az eszmék kezelésében, mind a szónoklatban a rögtönzést szerette, és a lelékenység nagy de kétes becsü adományával a költői inspiratio bűvös és mindent magával sodró erejét birta egyesíteni, végtére a státusférfiú mérséklettségéért fölláldozni törekvék a hatás gyúlasztóbb eszközeit, mi hajlamai daczára is olykor bámulatosan sikerült.

Igy történt aztán, hogy az 1834-ki országgyűlés derekán már az ellenzékben a közös elvek mellett a tárgyalás modorára nézve árnyalatok támadtak.

Wesselényi Miklós és Kemény Dénes a hevesebb ostrom vezetői valának; ellenben Bethlen János, ki a szilárd meggyőződéssel a szelidséget és kiméletet csodálatos mértékig egyesíté, a nagyobb akadályokat nem annyira ledöntögetni, mint megkerülni akarta. E nagy tekintélyű férfiú politikájához közelített Szász is.

Bethlen azonban, elvesztvén hitét a siker iránt, csakhamar a hallgatást többre becsülte a tevékenység eredménytelenségénél.

Az 1834-ki országgyűlés hónapokig csatázott az előleges kérdések fölött, melyeknek magyarázata sok időt venne el, de a melyeket legkönnyebben sorozhat illő helyökre a közönség, ha azt mondom, hogy e kérdések legtöbbszörre olyneműek valának, melyek a parlamentarismusban a házszabályok és verificatio czime alá foglaltatnak. Csak az volt a különbség, hogy Erdélyben a házszabályi és verificationalis ügyek a sérelmi téren vitattak, s eldöntések az ellenzék teljes diadalával azonos lett volna mind a kormányzók megválasztásánál, mind a közjogi visszaköveteléseknél.

E tény ad arra kulesot, hogy Bécsben a választások gyors végrehajtását követelték, míg az ellenzék, mely a megyegyűléseken a választási jog helyreállításáért küzdött, az országos teremben következetlennek látszó következetességgel akadályoztatta e kérdés megoldását.

Tudjuk, hogy a rendek elnöke és az ítélőmesterek megválasztásán kívül az országgyűlés eredmény nélkül oszlattatott szét s Erdély ismét provisorium alá esett.

Szász Károly, ki 15 évig volt jogtanár, a kellemetlenségeknek, melyekben bőven részesült, eltávolításáért, örömmel ragadá meg 1837-ben a szám- és természettani tanszék megürültével kínálkozó alkalmat az áttételésre.

De mielőtt Szásztól mint a közélet emberétől búcsút vennénk, helyén van szónoki tehetségét jellemzeni.

Az erdélyi közjog történetét, a sérelmeket, oly részletesen ismervén, mint Kemény Dénesen kívül tán senki, versenytárs nélkül állott egy más téren, a hasonlító jogtanban s Európa alkotmányos életének bűvárlatában.

Képzelődése heves, ítélőtehetsége erős, s kedélye a behatásokat könnyen fölfogó és tovább terjesztő vala.

Volt benne sok a költőből, sok a bölcselőből, s nem kevés a sophistából.

Szónoki pathosa magával ragadta a közönséget, de néha a hatást kedveért dagályosságra ragadta őt magát.

Szerencsésen tudta tömbözni az adatokat, hogy meggyőződést támasszon, s mégis megtörtént néha, hogy a figyelmet fárasztá

Igéző költői képeket, ragyogó eszméket s csodálatosan eredeti de találó hasonlításokat szokott vegyíteni a tárgyalások közé, s gyakran lelkesíté meg a száraz adatokat és érveket, hogy hassanak, hogy ostrommal vegyék be a szívet és foglalatostkodtassák a képzelődést, mielőtt az értelmet meghódítanák s a logica izmos kezéből kifacsarnák a fegyvert.

Szónoklatai néha hevitettek, néha pedig csak elmés, hideg és finom doctrinairismussá hegyeződtek ki.

A lánghész souverain hatalmával tudott uralkodni a nehéz és bonyolított kérdések fölött; de megtörtént az is, hogy elborították általok, s aránytalanná vált szónoklata a műformát nélkülözé.

Többnyire hibátlan alaptételekből szötte ki okoskodását, azonban olykor a más nézetűeket megfosztá az ellenvetésektől, a nélkül, hogy meggyőzte volna véleményének igazsága felől.

Hangja tiszta, terjedékeny és erős volt. Előadása gyors, de az oratori hangsúly által, melyet gyakran kirivólag használt, egyenetlen.

Hibáit, melyek lelki tehetségeinek és műveltségének nagyságát majdnem úgy hirdetik mint tökélyei, csak azért említém részrehajlatlan szigorral, hogy szintén az igazságnak hódolva, elmondhassam, miként én Szász Károlyt a legelső rangú magyar szónokok közé bátran merem sorolni. Sőt véleményem az, hogy é férfú minél nagyobb nemzet parlamentjének lett volna tagja, annál több fényt árasztva tündöklött volna s nem az ő képességének, de a keskeny körnek, melyben működött, kell tulajdonítani, ha szónoklatának jellemét nem ismerik általánosan, s ha az még az én igénytelen rajzomra is szorúl.

Szász Károly 13 évig élt kizárólag a tudományoknak, feledve a politika küzdőhomokját vagy csak a nyert sebek által emlékezve rá.

E közben a pártok szerencsés közremunkálásával a szebeni országgyűlésen többnyire megoldatának azon alkotmányos kérdések, melyek az 1834-ki diétán sikerre nem számíthattak.

Csak az volt még hátra, melyet Szász Károly, ha jól emlékszem, már 1839-ben a végső de egyedül gyökeres megoldásnak tekintett, a Magyarországgal egyesülés ügye. S midőn

kilátás nyílt rá, az egykori publicista és szónok a szám- és természettannak általa mindig kedvelt problémái közül kiragadtatni engedé magát, hogy a politika áldástalanabb megoldásaihoz térjen vissza.

Az erdélyi 1848-ki országgyűlésen megjelenése maga után vonta a magyarországra megválasztatást.

Ekkor már Szász Károly idegen körbe lépett s az eszmék, melyek a közvéleményt mozgatták, noha fejlődéseik minden szakában eljutottak azon szerény teremig, hol ő a görebnél vegytani feloldásokba merült, vagy krétával kezében az összemérhetlenek és az imaginaria quantitások tanának új alapokra fektetéséről gondolkodott, — noha mint mondám, ezen politikai eszmék eljutottak hozzá és ő ismeretes volt velők, mégis megfogható vala, ha nem érzé magát egészen otthonosnak közöttök.

Aztán évei és tapasztalatai, bár nem oltották ki, de mérséklék lelkesedését a kor „jelszavai“ iránt, s inkább hitt az események alakulásainál bizonyos végzetszerűségben, mint az emberi ész számításában.

Innen szenvedőleges állása.

És az idő, a viszontagságok azt tevék az ő lelki tehetségeivel, mit a monumentalis épületekkel szoktak; letörték az ékitményeket, elsőtétíték a külsőt; de meghagyák azt, a mi lényegesebb, a mit, bár az úton tovahaladó sokaság nem vesz észre, a műértő bámulva szemlél, t. i. az architectonicus arányok szépségét és nagyságát.

Bevégeztem a mit Szász Károly politikai szerepéről emlékezetbe hozni szükséges vala. Hátra van még néhány rövid érintés tevékenységének többi ágazatairól is.

Ő az irodalmi munkásság terén szüntén jeles sőt kitünő vala s épen ezen érdeméért lön 1833-ban a tudós társaság levelező, 1834-ben rendes tagjává.

Elmeművei közül csak a főbbeket hozom fel.

Legelől kell említenem egy latin című és magyar bevezetéssel ellátott könyvét, mely noha csak okiratgyűjtemény, de a politikai irányú röpiratok gyűjtő hatásával és kelendőségével bírt. A *syllog tractatum sat. a lipóti hitlevél keletkezését megelőző és szentesítését követő intézkedések, alkudozások és k. leiratok gyűjteménye*, kiterjeszkedik a Dmod pater által Erdélybe

vitt szerződési javaslattól kezdve az Alvinczi nevét viselő válaszszal és a szászok sérelmeit kiegyenlítő accordoval összefüggő hivatalos iratokig. Mindent közöl, a mi az erdélyi alkotmányos követelések kulcsa, s a mi az ellezék eljárásának irányul és igazolásul szolgált.

Gróf Rhédey Ádám, ki Alvinczinek örököse volt, nyitá meg levéltárát a kutatásra s így történt, hogy a Syllogéban megjelent 60 okmány közül 47 ekkor látott legelőször világot.

Nagy részvétellel fogadtaték „Az 1831-dik esztendő története“ is, melyet Szász az „Erdélyi Híradó“ szerkesztőjének felszólítására oly modorban írt, mint külföldön s nálunk is szokás az események képét a folyóiratok számára rögtön, még az első behatások közt s többnyire csak hírlapi értesítésekből összeállítani. Ha e rögtönzött s pragmatikus szempontok nélkül írt művek maradandóságra számíthatnának, akkor a magyar irodalomban minden ily történeti visszatekintések között alkalmasint leginkább a Szász Károlyé vitta volna ki azt.

Jelentékeny vállalata volt a széles műveltségű férfiúnak a „Parthenon“ is, melyből tudtomra csak 5 füzet jelent meg két kötetben. Szász Károly feladatul tűzte volt, minden tudományból a gymnásiális tanítók és tanulók számára kézi könyvet adni ki. De csak úttörő magyar nyelvtana hagyá el a sajtót, mely sajtósága felfogása s eredeti eszmékben gazdag mű. Nyelvünk fejlődésére azonban aránylag csekély befolyást gyakorolt, mert nem vette elég figyelembe a létező szabályokat, és a meglevő helyest néha kétséges értékű újjal cserélte fel; s mert a többi nyelvtudósok hasonló eljárást követtek irányában, és helyes különvéleményeit is mellőzték a létező régibb miatt. Egyébiránt azt sem hagyhatom említés nélkül, hogy a Parthenon forma tekintetében nem látszik czélszerűnek, és szerzőjét minden tantárgynál túlságos terjedékenységre csábította volna.

Szász Károly matematikai munkáiban, jelesen a kezdők számára készült „eleni számvetésében“ továbbá „algebrai előzményei“-ben, különösen pedig halála után megjelent, tudományos alapokon, új elvek szerint készült „számтанában“ — azon folytonos s gyakran sikeres törekvés tűnik föl: mindent teljesen érthetővé tenni, s úgy alkotni meg a rendszert, hogy abban semmi ne legyen anticipálva, s minden csupán az ész láncolatán függve, a

rendszeresen tanulónak egyszerre világossá váljék. E mellett ő, saját észjárását s éles és tiszta gondolkozását követve, kiszabadítani törekedett a számtant az iskolai pedantismus nyügeből. Világos értelmezéseket nyújtott a negatív számokról, a törtekről, a gyökér- és logaritmiai képletekről. Az összemérhetlenek és az imaginaria quantitások tanát — mint szakértő férfiak állíták — új alapokra fektette, homály és nehézség nélkül a logikai észmenet útján vezetvén megértésökre.

Mily széles tér volt az övé a tudományok mezején! Valódi nagy birtokos, igazi oligarcha az ismeretek birodalmában.

De én még sem e rangjáért hajlom meg előtte.

Csodálatosnak tartották tanuló társai, hogy már hároméves korában olvasott, hogy hétéves korában ugynevezett „constructio nis error“ nélkül fordított magyarból latinra, hogy tizenhárom évét alig töltve be, „togátus diákká“ lön, s hogy a híres jogtudós Fortini rája czélozva mondá: „Ezt a tizenhétéves ficzkót ma bátran kathedrába ültethetném.“

Csodálták a közpályán kortársai, hogy ő a rendkívüli emlékező tehetséget erős itélő tehetséggel egyesítette, hogy minden irányban működő ismeretszomját mélységgel, éles kritikával párosítá, s hogy élénk költői képzelődése mellett is nagy előszerezettel és nagy sikerrel mivelé a matematikai tudományokat.

Azonban a mit én bámulok, lelkének páratlan nemessége és kiválósága. Az eszme és eszmény embere volt, s égre emelt szemekkel úgy haladt végig az élet pályáján, hogy semmi közönöséges vagy aljas nem ragadt még sarujának talpára sem. A viszontagságok közt szelid kedélye erélyessé és kitartóvá lön, a nélkül, hogy makaecsésá vagy megátalkodóvá alakúlna, s a megpróbáltatásnak — mert e tisztító eszközt az ég tőle sem tagadta meg — igen, a megpróbáltatásnak mint Jákob az álmában vele küzdő Istennek, azt mondá: Nem bocsátalak el magamtól, míg meg nem áldatom általad.

Abból, mert lelkének tulajdonai jelentékenyebbek voltak fényes elmetehetségeinél is, tudom egyedül kimagyarázni a példátlan hatást, melyet az ifjúságra gyakorolt.

Ő mint jogtanár, a szokás és visszaélések közt meggyengült alkotmányos érzelmeket ébreszté föl s fejté ki rendszeresen.

Kézi-könyve a közjogot minden történeti mozzanataiban ki-

séré, s a hol a létező a jogossal meghasonlott, az elhajlásokat élesen jellemezte.

Magánjogi tankönyve a roppant nehézségek daczára is tiszta és könnyen áttekinthető rendszerben tárgyalá az aristokratikus magyar, az alapjaiban demokratikus szász, a jogegyenlőségen nyugvó, de egészen sajátos székely és az idegen minták után készült városi személy- és vagyonjogot.

S maga az oly bonyolodott erdélyi perrendtartás is világossá, nehézség-nélkülivé vált kivált azon táblák által, miket Szász a tankönyv mellé csatolt, és sajtó útján is közzé tön.

Előadása oly érdekes volt, hogy tündérgyorsasággal repült el az óra, s tanítványai áthatott arcczal távoztak a teremből, még sokáig vitatkozván a fölött a mit hallottak s a mi mélyen nyomult emlékezetökbe.

Innen az ártatlan összeesküvés közöttök, mely megbélyegezte azt, ki Szász előadásaira nem jelent meg és a jogot nem tudta, — innen az, hogy e megbélyegzésre alig volt alkalom, mert mindenki ereje megfeszítésével igyekezett kitünni vagy legalább hátra nem maradni.

Mint tudjuk, Szász 1837-ben a matematikai s azzal rokon tudományokhoz tétetett át, s ekkor rögtön divattá lön az addig elhanyagolt reálirány, s a fiatal kebel lánggra gyúladt az iránt, mi a szív oly részrehajló dialectikája szerint a lelkesedést megérdemelte csak azért is, mert Szász Károly által képviseltetik.

Különben e nagyhirű tanár, ki a szép hivatású, de fájdalom! korán elhalt Zeyk Miklóssal együtt korszakos hatást gyakorolt a mathesis és természettudomány megkedveltetésére, ellensége volt az eszmétlen materialismusnak, mely az anyagi jóllétért az erkölcsi érdekekről megfeledkezik, s az egyiptomi húsosfazekak mellett nem keresi Kanaánt, az ígért földét, és szolga akar maradni a helyett, hogy szabad lelkű polgárrá legyen.

S nehéz volna eldönteni, hogy Szász az ifjú nemzedék értelmi vagy erkölcsi fejlődésére hatott-e inkább?

Gondolkozásra szoktatá tanítványait és fenkölt érzésekre.

Nem abban keresett dicsőséget, hogy adatok szertelen hal-mazza által nyomja le és erőtlennitse el az elmét; ellenkezőleg, biztos tájékozási pontokat tűzött ki a tudomány széles mezején, hogy az

önálló munkásság, e jelzésekre figyelve, vezető kéz nélkül is célhoz juthasson.

A kik felügyelete alatt növekedtek, tudták a tanulás mesterségét, szükségöské vált az elmélkedés s a nyugtalan törekvés arra hogy a tisztán értett eszméket szabatosan fejezzék ki.

De mit ér a felvilágosodás, ha sugárai az erkölcsi élet láthatárába nem hatnak be, hogy ott is termékenyítsenek !

Van-e áldás a rövidlátású önzőn, ki mindig csak magára néz, s midőn vágyainak kielégítéseért küzd, s midőn kényelmet, háttást és tiszteltetést szerzett, kénytelen érezni, hogy elveszté az önbecsülést.

Szász a nemes önértetet törekvők az ifjú nemzedékben kifejteni, azon lelkesedéssel együtt a szép és nagy iránt, mely hatni és áldozni kész, mely nem akar eszköznek tekintetni, de tud elfeledkezni magáról, hogy emlékeztessék kötelességeire.

Hirdeté az emberméltóságot, hirdeté a büszkeséget az aljassal, a hódolatot a kiválóval, az alázatosságot a fölöttünk uralkodó erkölcsi renddel szemben.

Megvetést csepegtetett a benyomásokra oly kész kedélyekbe az önzés azon silány aphorismái iránt, melyek az erényt elértéktelenítik, hogy a kényelmes bűnököt keresetteké tegyék, s melyek a hanyatlás korszakaiban mindig a bölcsesség aranszabályainak tekintetnek.

Tanítványai tudták, mert annyiszor hallák tőle, hogy vannak láthatlan és becslés alá nem tartozó szellemi kincsek, melyeket az anyag minden bőségtartalmával nem bír sem ellensúlyozni, sem helyettesíteni, sem feledtetni.

Tudták, hogy az egyén a közre látva, nyeri valódi bevezettségét, s hogy viszont minden hódítás az egyéni fejlődés terén a közéletet szilárdítja, erősíti.

Tudták végtére, hogy az élet az Isten becses ajándéka ugyan, de van még felsőbb jó az életnél is, s minthogy van, kell lennie irányában szintén erkölcsi kötelezettségnek, mely a választás iránt kétséget nem hagy fen.

A még romlatlan fiatal kedély, a képzelődés bizonyos mozgékonyasága mellett, hivatva van a bálványzás azon ártatlan nemére, mely az eszményt, hogy elérhetővé legyen, egyénben találja föl.

A szépnek, jónak és igaznak általános fogalmai előbb mintaképekben tiszteltetnek, hogy a törekvés, az utánczás által megközelíttessenek.

Valamint a nő a szeretet eszményét keresi az egyénben, s ha téved is, ragaszkodik ahhoz, kiben azt föllelni vélte: szintugy szüksége van az ifjúnak, hajlamai szerint, vagy a hősiesség, vagy a lángész megszemélyesítésére.

Ezért sirt a gyermek Themistocles a marathoni hős oszlopa előtt, ezért támaszthat a nagy művész és költő oskolákat, s ezért kezdik a halhatatlan írók is első kísérleteiket utánczással.

Majd minden enyedi tanuló mintaképe Szász Károly volt.

S e bár nem tökéletes, de szellemi és erkölesi tulajdonain kívül azért is szerencsésen választott példány, mert az eredetiség külszínével csábító hibákkal nem birt, — valóban igen is alkalmas vala arra, hogy az ifjú nemzedék sorából a hazát aránylag nagy jutalékával lássa el azon derék férfiaknak, kik a becsületességgel a miveltséget, a loyaltással a szabadságszeretetet, a tudományos iránynyal a közrehatás szent vágyát egyesítik.

Szász Károlyt, a jó „öreget,“ mert már igy nevezték őt, 1850 ben a főegyházi tanács Marosvásárhelyre tette át, hol három-évi munkásság után bevégzé földi pályáját.

Az akkor 80 évesnél idősb de még mindig eleven elméjü és fiatal szívü Bolyay Farkas, — ki Akademiánknek szintén tagja vala — szeretett tanártársának kimúlását a többek közt következő szavakkal jelenté: „Ifjak! tanítótokban csaknem minden műzsák egyesült lángja aludt ki. A ritka, könnyü, villámsebes s annyiféle ész, és az annyit bíró lelki s testi erödüs munkásság nines többé. Megnémült a 39 évig fáradhatlanul tanító nyelv, mely a természet örök igazságait oly elragadólag s oly kristálytisztaságban hirdeté.“

Tekintetes Akademia! Midön Szász Károly fölött emlékszedet tartani tisztemmé lön téve, egyszersmind alkalom nyújtaték egyet leróni a sziv azon adósságai közöl, melyeket megtagadni önmagunk károsítása, lefizetni szellemi értékünk növekedése és ritka kéjérzet.

A hála kötelességére czélzok.

En is az ő tanítványa voltam.

Mint gyermeket megkülönböztete, mint alig 17 éves ifjat a szó teljes jelentőségében barátjának tekintett.

Elhitéé magával, hogy már felnőtt és ért eszü vagyok, — tévedt; de nekem ugy tetszik, hogy mindig nöttem valami keveset e szilárd hite által.

Hol Savigni és Troxler fölött vitatkozánk, s a római jog formatökélyeit bámulva kétségbe vontuk vagy követeltük korunk törvényalkotási képességét, s ilyenkor ő a Napoleon-codex elveit és szerkezeti előnyeit magyarázta nekem; hol az angol alkotmányt a francziával hasonlító össze, s védte Britannia ősi szabadságait az én modern olvasmányaim ellen, melyekben a legszellemdúsabb helyeket mindig a legigazabbaknak is szerettem volna tartani.

Néha latin remekirókat szavaltunk, néha újabkori költöket, s a hazaiak közül Kölcseyt, kit ő tán nem méltott eléggé, Csokonait, kit előszeretettel kégyelt, s Vörösmartyt, kit mindketten versenyezve magasztalánk.

S mint óhajtotta, hogy a számtan iránt hajlammal viseltesem, de legfőlebb csak szorgalmat vön észre bennem, s azt is csak azon magán-órák alatt, melyeket egészen másnemű foglalkozások mellett is nehányunk számára kiszakítani szives volt.

Többször olvasa fel nekem abból, a mit épen irt; mintha képes lettem volna oly nézponokból tenni észrevételeket, melyeknek még hasznát is lehet venni.

Nevelóm, oktatóm, tanácsadó volt, s védelmezóm akkor, midön e nemeslelkü tény által helyzetét is koczkáztatható vagy legalább nehezité.

Áldás legyen emlékének!

Tisztelt hallgatóim! A mostani nemzedék nehéz időben élt, s nehéz időktől tart. Cyclopsi küzdelmeknek vala tanúja, s világ-rázó változások által fenyegettetik.

Századunk két Napoleont látott; látta az erőt, mindent lesújtó sceptrummal kezében, s látta a szélső tökélyig vitt számítást, diadori babérral halántékain, tanácsokat, föladatokat, megoldásokat osztogatva Európának.

És e rendkívüli egyénekkal romboló s alakító hatásban mérkőző eszmék és törekvések voltak visszazoritva, s tolongnak ismét előtérbe.

De ámbár a világesemények végzetes befolyása oly nagy

volt, s még mindig akkora, hogy kevés állam van Európában, melyben a belügyek iránti részvét ne tompúlt volna, s a kedélyek zsibbadása közt ne mutatkoznék bizonyos ingadozás tétova, megállapodás sőt visszaesés magában az irodalomban is; nekünk, magyaroknak a gondviselés kegyelme szenvedéseink kárpótlása végett adá osztályrészüil azt a ritka szerencsét, hogy irodalmunk a nagy válság után az addiginál szélesebb körben, több eréllyel és sikerrel mozog.

S míg kivált 1830. óta 1848-ig a magyar irodalom aránylag keveset törődve a múlt eszmekincseivel és hagyományaival, csak előre tekintett, s egybeköttetés nélkül a régivel, az átélttel, kívánt élni a jelenben s hatni a jövőre; — most már kezdi megnyerni a janusarczot, a vissza- és előrenézést, azon adományt, mely a nemzetek irodalmának férfikorát jelzi, s reményt nyújt százados művek alkotására.

Már is különös figyelem tárgyává lön az irodalom története, s e téren tovább haladva, kilátásunk nyílt arra, hogy a nemzet eszmeéletének menetét minden szétágazásaival együtt szemünk előtt átvonulni láthatjuk, s teljes tudalmával eddigi haladásainknak törhetünk biztos utat új vívmányokra.

E nagy eredményen kívül kisebb, bár vigasztaló vagy legalább a hiúságot kecségtető az, hogy a ki az irodalomnak némi sikerrel szentelte napjai szebb részét, remélheti — s a remény a csalódások által sem veszi el vonzerejét — mondom, remélheti, hogy neve nem csak a sírkövön vagy legfelebb a családfán marad valamivel tovább fön, mint a meddig hordá küzdve és szenvedve a bölcső és koporsó közt fekvő arasztnyi téren.

Kevésnek adatik művei által nemzedékről nemzedékre közvetlenül hatni; de nem csekély azoknak száma, kik, midőn az irodalomtörténész nemzeti kulturánk épületét rajzolja le, mint alapkövek, mint a tömör fal téglái, mint a részeket összekötő kapcsok, mint az íveket tartó talajok, mint homlokoszlopzatok, mint architráb azokon, mint czirádák és domborművek a folyosón, a belső ékitményeken és a legbensőbb szentélyben, említve lesznek, s bár kevés figyelő által, de mégis ismertetni fognak.

S ha az, ki Afrika homokrónáin, vagy alig ismert tartományok jéghevásain bolyongva, épen az elhagyatás közt érzi a hiúság ama kényszerét, hogy nevét kőbe, fába vagy bármi szilárdnak

látszó tárgyba vesse s emlegettetni vágyják, noha hihetőleg ebben csalódni fog; — ha a tenger közepén süllyedező hajónak matróza nevöket, kedveseikét, és a megsemmisülendő hajóét palaczkba zárva engedik át a hullámoknak, azon reménytől ámittatván, hogy találkozni fog, ki a tenger titkai közül legalább ezen egyet föl-fedezendi : vajjon miért ne higyjem én is, hogy miután szemem bezárúl, hullám szétmállik, fejfámat ledönti az idő, még találkozni fog, bár kevés, vagy talán egyetlen egy, ki irodalmi fáradozásaim iránt érdeklél viseltetvén, érdeket kíván azok iránt terjeszteni.

Akarom tehát, tudják meg azon kevesek, tudja meg azon egyetlen, hogy Szász Károly volt, ki engem az irodalomra buzdított és előkészített, s hogy én az egész világon neki köszönök legtöbbet.

KEMÉNY ZSIGMOND.

JÁNOS KIRÁLY

ÉS A

DIPLOMATIA.

HETEDIK KÖZLEMÉNY *).

XLIII. János király a Franciaországgal kötött szerződés megerősítése után néhány nappal ismét úr volt Budában. Szolimán tovább ment Bécs felé, de Jánost egy csauszbasi által újból beiktattatta királyi székébe. A csauszok arczra borúltak előtte, kívánván neki, hogy lovának patkói alá kerüljenek ellenségei ¹⁾).

1629. október 4-én Bécset már-már Szolimán hatalmában tudta a hir. De az épen akkor beállott őszi esőzések tizedelték a magát imént még diadalmasnak vélő török hadat. A szultán kénytelen volt Bécsnek vivásával felhagyni. Október 28-án Magyarország fővárosában találjuk, hol divánt tartván s kezét kardjára tevén, a jelenvölt országnagyokat János király iránti hűségre intette ²⁾); s honnan, Nándorfehérváron át visszatért Konstantinápolyba.

*) Lásd a II. köt. 5, 145, 340. ll.; III. köt. 58 l.; IV. köt. III. k. 278. ll.

¹⁾ Szerémi György, a magyar tud. akademia által kiadott történelmi emlékek első osztályának első kötetében.

²⁾ V. ö. Bethlen Farkas, histor. libri X. az eredeti kiadásnak 55. lapján. Szolimán esküjét már fentebb adtuk.

XLIV. A töröknek megjelenése Bécs előtt, a pusztítás, melyet Ausztriában elkövetett, megdöbbenették az összes német birodalmat, s ennek népeivel Zápolya ügyét magokra vészt hozónak látatták. Ferdinánd a dolgok jelen állásában versenytársa ellen némi biztossággal várhatott segílyt a birodalmi közgyűléstől, s János titkos tanácsosai, a bajor herezegek, siettek őt veszedelméről, de az eszközökről is, melyekkel azt elháríthatja, idejekorán értesíteni. Képökben Lázár zsidó érkezett Budára, kinek tanácsából Zápolya a német birodalom főkapitányának Fridrik pfalzgrófnak 1529. november közepén írt ekképen :

„Mily tisztelettel viseltetünk a római szent birodalom iránt, azt követek által örömezt megüzennök a birodalom valamennyi rendeinek, ha ellenségünk Ferdinánd cseh király nem akadályozna e szándékunkban, mint ki egyebek között ezelőtt két évvel főfő követek, kiket a német birodalomba voltunk küldendők, fogságra vetette, pedig fegyvernyugvás-ideje alatt, s őket húzamosabban letartóztatván, végre is visszatérni kényszerítette. Mivelhogy tehát követeket nem küldhetünk s még nagynehezen odajutó leveleinket sem engedik a birodalmi gyűlésben felolvastatni; s mivel továbbá méltóságos uraságod a birodalom főkapitánya, akartuk e levelünkkel felkeresni, kérve kérvén méltóságodat, hogy mily indulattal legyünk, kinyilatkoztassa a rendeknek. Mitudniillik, országlásunknak, — melyre teljes joggal szert tettünk — első kezdetétől fogva semmit sem ohajtottunk inkább, mint barátságban élni a birodalom fejedelmeivel, és egyetértésben a szomszédokkal, hogy a keresztyén köztársaságot elődeinknek, Magyarország királyainak példájára szolgálhassuk. De a jámborságnak és egyetértésnek ellensége utat talált Csehország királyának szívébe, ki minden jogczim nélkül, s a nélkül hogy mi őt sértettük volna, ránk támadott, országunktól megfosztott, alattvalóinkat ígéreték által tőlünk elidegenítette, s mindent elkövetett, mit még pogány fejedelem sem merészelné megkísérteni, miután mi készek voltunk az egész ügyet a római szent birodalom vagy bármely keresztyén fejedelem ítélete, névszerint Károly császáré alá is terjesztetni. Sőt a felebbiekkel sem érve be, fellázította a hatalmas török császár kérdésére által, hogy Nándorfehérvárat a többi erősségekkel egyetemben elszedi tőle; ki boszút állván érette, Ausztriában mit mivel legyen, tudja a világ, s ki, ha a mindenható Úristen —

kezében levén a királyok szívei — öt kérelmeinkhez nem hajlítja, bizony markában tartotta volna Magyarországot, melyet mi annyi esdekléssel s annyi fáradsággal ügyekezünk megtartani a keresztyén köztársaságnak. Hitessék el magokkal a német rendek, hogy nekünk soha sem volt szándékunkban, soha eszünk ágába sem jött, akár szóval akár tettel bántani a római szent birodalmat, ezen fejét és hatalmas támaszát a keresztyén köztársaságnak ; s hogy nem mi birtuk a török császárt fegyverfogásra a cseh király ellen. Ferdinánd maga lázította magára a szultánt, mindön ellene s ellenünk nyomorúságunkban fenyegetődött. Méltóságos fejedelem ! mi részünkről beérjük országunkkal, mi elégejlük, mit Isten kezéből vettünk, mi senkinek sem akarunk ártani, még annak sem, ki annyi sérelemmel illetett bennünket s most a régiekre újakat halmaz, midőn nem elégeelve annyi keresztyénnek halálát s Ausztriának pusztulását, most óvári erősségünket vívja, többet merészlendő, ha kitelik tőle. Őt senki sem ügyekszik elmozdítani szándékától, pedig mi két kézzel nyúlnánk a béke, az egyetértés után, készek lévén mindenre, mit katolikus és istenfélő fejedelemtől követelhetni. Ha ennek daczára czélt nem érhetve, az erőszakot erőszakkal verjük vissza, tulajdonittassék annak, ki a jogot és igazságot lábbal tapossa. Mi ugyan olyannyira fogjuk mindenha tiszteletben tartani a római szent birodalmat, hogy inkább minnemagunknak akarunk kárt tétetni, mint önéki ; könyörgünk mindazáltal a birodalom méltóságos fejedelmeinek és öszves rendeknek : távoztassák nyakesigolyánktól az ellenséget, hogy a sérelemből, melylyel bennünket most vagy jövendőben illethetne, nagyobb gonosz ne keletkezzék.“

Laski, november 24-én megküldvén párban e levelet Lajos bajor hercegnek, tudatni kívánta vele, hogy tanácsában híven jár el a király, s hogy jövő esztendőre a szultán, ha időközben Ferdinánd nem siet Jánossal kibékülni, még nagyobb erővel fogja a cseh király országait megrohanni. De a bajor hercegek ne tartsanak tőle, mert valamint most nem szenvedtek kárt, úgy nem lesznek azt szenvedők akkoron sem ; és velök együtt sértetlenül fognak maradni mindazok, kik jelen alkalommal megvonták segédöket a cseh királytól.

Lázár zsidó 1529. december 30-án érkezett vissza Münchenbe, de a bajor hercegek nem győzvén öt bevárni, már korábban titkárukat, Kresdorfer Mártont indították Zápolyához, bővebb

utasítással, mit kellessék a királynak tennie, „hogy Magyarországot megtarthassa, s magát a német nemzet fegyvere elől biztosíthassa. Kanczellárjuk 1530. januárius 5-én Laskihoz adott levelében ismételte a tanácsot ily értelemmel:

„Midőn a török császár Bécsnek vivásához fogott s megzördült a hír, hogy Magyarország fenséges királya Szolimánt a keresztyén köztársaság s a németek ellen lázította, kalauzolta: annyira felháborodott a német nemzet, hogy már készülöben volt magát ellene vetni a török vadságnak. Több fogoly török vallomást tevén, hogy császáruk arómai szent birodalomra készül, s az előhad majdnem a bajor szélekig nyomulván, oly nagy zaj keletkezett, hogy még az én fejedelmeimet is fegyverfogásra kényszerítette a nép. Gyűjtöttek is a sváb szövetség tagjaival egyetemben hatalmas sereget, mind lovasokat mind gyalogokat, kikkel a netaláni betörés visszautasítására a herczegség határszéleinél fogtak állást. E közben felhagyott Bécsnek vivásával a török császár, és noha az én fejedelmeim nem kétlik, mit nagyságod levelében említ, s mit Lázár is jelentett, hogy a török császár kedvez a királynak, ő fenségének, s hogy adó és feltételek nélkül hagyta kezében az országot: mégis azt hirlik majdnem az összes birodalomban, hogy a királyi felség — vajdának nevezik a többiek — nem igen bír hatalommal Magyarországbán, s hogy a török császár azt magának tartotta, miszerint onnan a német nemzetre törhessen. Ezen hír következtében márczius 1-én gyűlést fog tartani a római szent birodalom, kivált a végre, hogy megállapodás történjék aziránt: mimódon kell a törököknek és magyaroknak ellenállani. És ha a királyi felség nem siet elejét venni, végzés keletkezhetnék olyatén sereg kiállításáról Magyarország ellen a keresztyén hitvallás oltalmára, melynek ő felsége nem lesz képes ellenállani. Kresdorffer titkár azért küldetett, hogy a királyt erre figyelmeztesse, és a szükséges lépések tételére bírja. Mert ha a birodalmi rendek biztosíthatnak az iránt, hogy a fenséges király kezében van az ország, s hogy nem fenyegetődik nagyobb veszély a törököktől: akkor az én méltóságos fejedelmeim s meghitt barátjaik és szövetségeseik oda irányozhatnák törekvéseiket, miszerint ne Magyarország elleni hadviselésről, hanem inkább a királyi felség és Csehország királya között eszközendő békéről folyjon a tanácskozás. Ezt mindazáltal nem szorgalmazhatják, nem indítványozhatják az én

fejedelmeim, mert nemcsak Csehország királya, hanem még mások is gyanúba vették őket, hogy Magyarország fenséges királyának meghitt barátjai és szövetségesei; miért is elkerülhetlenül szükséges a birodalom valamennyi választó s egyéb fejedelmeihez haladék nélkül levelet intézni, melyben a királyi felség magát kimentse, hogy nem ő indította a török császárt a keresztyén népek ellen, hogy épen Csehország királya és követei által, kik Nándorfelhérvár visszafoglalását emlegették, felingerelve és felhíva jött ki seregével a török; hogy Magyarországot, mely még roppant szolgálátokat fog tehetni a keresztyén köztársaságnak, Szolimán feltétlenül adta vissza a királyi felségnek; hogy a törökök, hanemha felingereltetnek, kétségtelenül semmit sem fognak a keresztyének s a német nemzet ellen művelni; s hogy végre ő felsége kész a közötte s a cseh király között fenforgó ügyet elintézés végett a birodalmi rendek elébe terjesztetni, miben aztán nagyságodnak kellene szokott ildomosságával eljárni. Mivel pedig nehéz lesz e leveleket a fejedelmek kezéhez juttatni, egynehányat Lengyelország királya és Poroszország hercege, másokat a szász választó s a hessz tartománygróf intézhetnének az illetőkhez. Volna még más, sokkal jobb mód, ha tudnillik Lengyelország királyát reá lehetne bírni, hogy a kitzűött országgyűlést színre magántügyeiben látogatná meg egy vagy több értelmes embere által, kik Magyarország királyi felségének leveleit kézbesítsék a rendeknek, vagy hogy Lengyelország királya, saját nevében, mint katolikus fejedelem hívná fel a birodalmi rendeket, miszerint a keresztyén hitvallás megőrzésére, a keresztyén vér ontásának kikerülésére ügyekezzenek a királyi felséget és Ferdinánd királyt egymással kibékíteni, ez által fogván Magyarországot, a keresztyénség ezen védfoka a további pusztulástól megmentetni és szent hitvallásunkban megtartathatni. Ha pedig Lengyelországnak királyát, mit nem hiszünk, lehetetlen volna a fenebbiekre bírni, írná meg legalább a szász hercegnek s a brandenburgi választófejedelmek, hogy a török császár eltökélte magát jövő nyáron roppant készüllettel Cseh- és Szilézországra törni, minek csak azáltal lehetne elejét venni, ha a két király között megszüntetnék az ellenségeskedés; gondoskodjanak tehát vagy birodalmaik oltalmáról vagy az egyesség eszközléséről. Ekkép tudomásukra jöne a fejedelmeknek, hogy Magyarország nincsen a török császár ha-

talmában, hogy a királyi felség hajlandó a kibékülésre, ügyének jog útján elintézésére; ez által alkalom nyílneék méltóságos fejedelmimnek, kieszközölni, hogy a birodalmi gyűlés Ferdinándnak ne küldjön segédet“ ...¹⁾

XLV. A török szövetség felvállalása Zápolya hitelét Rómában is megingatta. Ennek helyreállítására 1529. november elején vagy talán még októberben Nicolo de Benvenuto Budáról követül ment a szentszékhez következő utasítással:

„A követ, midőn a pápához fogott érkezni, titkos kihallgatásban terjeszse elő, hogy a királyi felség által köteleességévé tétetett említenie, miszerint felesleges volna ő szentsége s az apostoli szék előtt bővebben fejtegetnie, mily viszonyok közt forgott legyen Magyarország, mióta annak kormányát a király, Isten is ugy akarván, kezébe vette. Ezek már tudomására jutottak a pápának ő felsége annyi óvásaiból, melyek első sorban a szentszék előtt tétettek. Hogy tudniillik a király egynémely alattvalóinak hitszegése és árulása s Ferdinánd cseh király álnok ármányai és igazságtalan fegyverei miatt mármár tönkre jutott.

S ezen súlyos és keserű szenvedések között annyira fordúlt el tőle az egész világ, hogy valamennyi keresztyén fejdelem, egyetlenegynek kivételével (a francziát érti), őt nemcsak segéd de még vigasztalás nélkül is hagyta; holott ő felsége ezen tragoedia kezdetétől fogva mindig csak igazságért esengett, s a keresztyén köztársaság nyugalmaért kész volt mindig, még méltánytalan feltételek alatt is békekötésre, ellensége pedig mindent a mi jogos, mindent a mi igazságos, elutasított magától.

Jelenleg azonban ő felsége, megtörve, megszalasztva levén a mindenható Úristen kegyelmességéből majdnem valamennyi ellenségei, s a főbbek közül egynémelyek épen hatalmába adva, ismét birtokában van a királyi széknek s az ország koronájának, s a követ azért küldetett, hogy ezt bejelentse ő szentségének, mint Krisztus helytartójának, a keresztyén hitvallás főpásztorának, valamennyi keresztyének közös atyjának, s mint annak, kit maga iránt mindig jóakarónak tapasztalt a királyi felség már akkor, midőn még magánszemély volt, midőn még nem emeltetett fejedelmi

¹⁾ Quellen zur bayerischen und deutschen Geschichte, IV-dik kötet, München, 1857, 66—75. II.

polezra, s ki iránt viszont ő felsége mindig különös tisztelettel viseltetett. Miért is szokott hódolatát felajánlja ő szentségének s az apostoli szentszéknek, mint engedelmes fiok, s kéri a pápát, méltóztassék őt és ügyét szokott hajlamával pártolni, azzal tudvilik, melylyel a római pápák, elődeit, Magyarország fenséges királyait s magát az országot, a keresztyén köztársaság ezen fő védfalát, mindenha pártfogolták volt.

S ő szentségével a keresztyén világ összes fejedelmei méltán örvendhetnek és hálákat adhatnak Isten után a királyi felségnek, hogy amaz országot a mindenhatónak segédével megtartotta a keresztyén hitnek és köztársaságnak, hálákat adhatnak annyival is inkább, mennyivel nagyobb volt a veszély, mely Magyarországot kikerülhetlenül éri, ha Isten, kinek kezében vannak a fejedelmek szivei, véghetetlen kegyelmességében nem lágyította, nem engesztelte volna a hatalmas török császárnak szívét ő felségének a királynak buzgólkodása és tiyessége által. Mi ha nem történik, Magyarország azon sorsra jut, sőt talán még annál is keservebbre, mely jelenleg szegény Ausztriát s a határos tartományokat sújtja. Mivelhogy tebát Isten akaratjából ő felsége volt eszközlője, hogy ezen, magának a szentszék s az összes keresztyénség irányában nagy érdemeket szerzett ország fennáll, a király e czímmel is számot tart ő szentségének s a keresztyén fejedelmeknek jó indulatira, kedvezéseire.

Miután a követ, titkos kihallgatásakor ezeket elő fogta terjeszteni, legyen rajta, hogy mindezt ő felségének nevében a római bíbornokok collegiumában is szabadjon előadnia; de óvakodjék, kivált nyilvános kihallgatása alkalmával, egyebet mondani, mint a mire utasítva van.

Ha vagy a pápa vagy más valaki, akár nyilvánosan akár magán úton vádolnák a királyi felséget, hogy a török császárt a keresztyének ellen behozta: adja válaszul a követ, hogy ő felsége nem volt képes oly hatalmas fejedelmet visszaküldeni. Ennélfogva minden észbeli tehetségeit azon egy pontra szoritotta, mint lehesen e nyomorú hazát, mely ő felségének szülőföldje, valahogy megtartani, s e végre mind saját fejét, mind azokéit, kik vele voltak, elébe tartotta a veszedelemnek. Ellensége lássa, mit vont magára és országaira gögje és makaessága, a hatalmas török császár botor felingerlése s fenyegetésekkel teli és világszerte

elszórt annyi levelei által, melyekben hogy igazságtalan ügyét igazságosnak láttassa, egyebek között ő felségét annyi rágalmakkal illette.

Ha ő felségét egyéb szemrehányásokkal illetnék, például azzal, hogy Lajos királyt elhagyta, vagy más effélével, mondja a követ: hogy erre már ezer ízben adatott válasz, ez már számtalanszor czáfoltatott meg, ez nem egyéb hazugságnál, melyet a király ellenei koholtak, s ők, ezen ellenségek, nem ő felsége, hagyták el Lajos királyt, midőn annyi segédigéreteiket csűfűl megszegték, valamint ez tudva van az összes keresztyén világ s különösebben azok előtt, kik akkor részt vettek a közügyekben.

Ezután térvén magánügyekre a követ, emlékeztesse ő szentségét, hogy a királyi felség már több ízben, névszerint minapában tanácsosa Annibale de Carthagená által könyörgött neki országa egyházainak ügyében, sőt hogy ő szentsége a királyi kérelmek következésében néhány egyháznak, a kalocsainak és pécsinek annátáit elengedte, s hogy továbbá más egyházak megerősítését ígérte, mint ő felsége azoktól, kik a királyi ügyeket kezelték, értesült vala.

Annálinkább csudálkozik a felség, hallván, hogy az ellensége által néhány egyházra nézve ajánlottakat apostoli megerősítésére méltatta ő szentsége, minek, ha egyéb okból nem, legalább annál fogva kellett volna elmaradnia, mivel az összes keresztyénség, hogy ne mondjuk, az egész föld tudtára, ő felsége előbb választott és koronáztatott Magyarország királyául, mint Ferdinánd, még pedig nem az ország jogainak és szabadságainak ellenére, nem erőszakosan és csel által, hanem a rendek közmegegyezésével, csak háromnak kivételével, kik közül kettő, az akkori veszprémi püspök és Thurzó Elek, Mária királyné szolgálói voltak, őrizetűl melléje adva dicsőült Lajos király által, midőn Mohácsra a sereghez indult, honnan nem jött vissza; a harmadik, Báthori István volt, a Ferdinánd által pénzen és ígéretekkel megvásárolt nádor.

A királyi felség mindazáltal, tekintetbe vévén ő szentségének irántai hajlamát, ezen eljárást csak oda magyarázhatja, hogy a pápa ama két testvér, tudniillik Ferdinánd cseh király és Károly választott császár erőszakos befolyása miatt, nem birt az akarat

teljes szabadságával; hiszen tudja a király és az összes keresztyén világ, mit és mennyit szenvedett tőlök ő szentsége.

Könyörög most neki a királyi felség, hogy ellen nem állván ezen erőszak és félelem által kizsarolt megerősítések, tekintse kegyes szemmel azokat, kiknek ő felsége Magyarország egyházait adományozta vagy adományozandja, annálfogva is, mert mindig megmaradtak hűségökben; és erősítse meg őket, midőn iránta meg fog kerestetni, egyházaikban. Méltóztassék ebben ő szentsége inkább a király igazságának, mint az ellenfél gonoszságának kedvezni, ki elbizottsága és féktelen uralkodásvágya által ezen országot még csak imént irgalmatlanul sujtotta, s okot szolgáltatott, hogy örökös tartományai, szeme láttára, tüzzel és vassal nyomorúságosan pusztittassanak. Méltóztassék ő szentsége azon jámbor és hűséges férfiaknak kedvezni, kik a sors minden csapásait közösen viselték fejedelmökkel, nem azon árulóknak, királyt és országot gonoszul elhagyóknak, kik a Lajos király halála óta keletkezett minden rosznak szerző okai voltak.

Miszerint pedig ő szentsége megértse, hogy a királyi felség érett meggondolás után ezen ország egyházait oly férfiaknak adományozta, kiket valamennyi keresztyén fejedelem és névszerint ő szentsége is előléptetésre és felmagasztalásra legeslegméltóbbaknak fog találni, mondja a követ, hogy ő királyi felsége Magyarország megüresedett egyházait most ekkép töltötte be :

Az egeri egyházat adományozta méltóságos és nagyságos Gritti Lajos urnak, a fenséges velencei herceg fiának, az országos ügyek kezeléséhez különösen értő, s azonfölül dúsgazdag és a hatalmas török császár előtt nagy tekintélyvel bíró férfinak, kinek buzgalma és munkássága által tartotta meg jelenleg is ő felsége ezen szegény országot a keresztyénségnek.

Az erdélyi egyházat Statileo Jánosnak, ki nagybátyja, néhai főtisztelendő Beriszló Péter veszprémi püspök és tengeri bán szolgálatainál fogva is érdemes bármily előléptetésre, de ki maga személyesen is olyan férfiú, annyi jeles tulajdonokkal bíró, hogy nem szorúl más általi ajánltatásra.

A pécsi egyházat Franciaország főtisztelendő bibornok-kancellárjának, ki ő felsége ezen országa irányában nagy érdemeket szerzett magának, s kinek mind tekintélye mind egyéb érdemei tudva vannak a pápa előtt.

A veszprémi egyházat Laski Jánosnak, nagy nemzetség erényekkel díszlő ivadékanak, azon férfiú testvérének, ki ő felségének s ezen országnak annyi szolgálatot tett, mennyit nem senki, talán azon egyetleneknek kivételével, kit felebb érinténk.

Miután tehát a királyi felség ilyes férfiakra bizta országának főbb egyházait, kéri ő szentségét, hogy ezt jó neven vegye, és midőn a mondott urak megerősítésért fognak az apostoli szék elébe járulni, méltóztassék őket kegyelmesen kihallgatni és egyházaikban megerősíteni.

Ezeknek előrebocsátása után ügyekezzenek a követ külön mindenikök számára brevét nyerni, melynek erejénél fogva a mondott választott püspökök eljárhassanak mind egyházi tisztokban mind megyéjük igazgatásában vagy magok vagy mások által; s e tárgyban kérjen ahhozértől tanácsot.

És ha ezen is általesett, bocsátkozzék még nagyobb részletekre, kérdezze Annibale de Carthagenától, ha őt helyben vagy másutt előtalálná, először: mi történt a felebb említett mind köz- mind magánügyekben? mily indulattal viseltetik a pápa a király és ő felségének ügyei iránt? aztán tudja meg tőle, mit eszközölt ki a főtisztelendő kalocsai érseket illető ügyekben? és ahhoz képest nyilvánítsa követ úr a király nevében: hogy ő felsége egyáltalában nem lehet el az érsek nélkül, ki mind neki, mind ezen országnak s az összes keresztyénségnek itt roppant szolgálatokat téssen, miért is adasson ki a pápa, ha még nem volna kiadva, olyas levelet, melynek erejénél fogva ama főtisztelendő úr ¹⁾ ő szentségének engedelmeből egy vagy több egyházi javadalmat birhasson, bár mily méltóságnak legyenek azok, akár püspökségek tudniillik, akár érsekségek. Mentse fel őt kivált szerzetének azon szabályai alól, melyek jelen hatáskörével megférhetlenek; engedje meg, hogy egyszerűen a római mód szerint mondhassa officiumát; hatalmazza fel őt, hogy két vagy három szerzetestársat tarthasson maga mellett; szadítsa fel őt tíz évre szent Péter és Pál apostolok küszöbének látogatási kötelezettségétől. A köntöst mi illeti, ő felségének

¹⁾ Az olvasó tudja, hogy Frangepan Ferencz, kiról szó van, ferenczes volt, s a pápa, úgy látszik, visszavette azon brevét, melyet Schmitth, Episc. Agrienses II. 327. közöl, vagy pedig, mi valószínűbb, Schmitthnél hiba van az évszámában.

csakugyan az volna ohajtása, hogy tenné le egészen a barátsuhát; de ha ez semmiképen sem volna kieszközölhető, eszközöltessék ki legalább az, hogy szabadságában álljon rochettiमतot viselnie szürke színű öltöny felett“¹⁾.

XLVI. A követnek Olaszországba érkezésekor Kelemen pápa Bolognában volt, s nála V. Károly császár, a végett, hogy vizsályát a szentszékkal kiegyenlítse. Mint Ferdinánd követe Andrea da Burgo működött a bolognai értekezlet alkalmával, ki Magyarország ügyeit közelebbről ismerte, mert 1521-ben Mária királynét Budára kísérvén, itt maradt, mint Ferdinánd képviselője 1523-ig, s kit nem kell Alborgo Andrással, akkoron V. Károlynak a budai udvarnál követével, s nem Burgióval, a kevéssel utóbb Lajos királyhoz érkezett pápai nunciussal összetéveszteni.

Burgo, Károly császár által támogatva, Zápolya ellen hangolta a pápát, s ez, mert Florenz miatt szüksége volt Károly segédére, nemcsak negyvenezer aranynyi török adót vetett a szentszék államára, hogy Ferdinándon könnyítsen, hanem Zápolyára és híveire ki is mondatta az egyház átkát. Az ügygyel megbízott bibornokok midőn felhozatott a vád : „hogy Zápolya a törököket, tehát a hitetlenekét, hadviselésre birta Magyarország törvényes keresztyén királya ellen,“ a kihallgatott tanúk vallomásait egyelőre ugyan elégteleneknek nyilvánították, s olyan személyek kihallgatását sürgették, kik a török hadjárat alkalmával Magyarországon voltak s ennél fogva képesek „látásból hallásból“ tanuságot tenni; de még mielőtt Burgo ilyes tanúkat előállított volna, a Zápolyához szító bibornokok, névszerint Farnese, Monte, Trivulcio, Salviato, Pisano sat, Károly császár befolyása elől rögtön visszavonultak, s az 1529. december 21-dikei consistorium Zápolyát kiátkozta a keresztyén közösségből. Broderics István szerémi püspök, ki az 1530. év első napjaiban mint János király követe Velenczébe érkezett, s onnan Rómába volt menendő, amaz átok folytán egyszerűen visszautasított²⁾.

¹⁾ A nemzeti muzeum kéziratai között 1285. quart. lat. szám alatt.

²⁾ Stoegmann Károly : Über die Briefe des Andrea da Burgo an den Cardinal und Bischof von Trient, a bécsi tudom. akademia üléseinek 1857-diki Értesítőjében.

XLVII. Ekkor, s a bullának Bécsben is kihirdetése után Zápolya a következő levelet intézte Kelemen pápához :

„Szentséges atya! hűséges magam-ajánlása, sok szerencsekívánás és azon obajtásom után, hogy sziveskednék az Úr nyája s azon Krisztus egyházai iránt, ki magát mindnyájunkért feláldozta, nagyobb kegyességgel viseltetni. Fülembé jutott hitelt érdemlő tanú által, hogy szentséged magam és országaim nyilvános ellensége Ferdinánd cseh király udvarában, Krisztushoz és ennek helytartójához egyáltalában nem méltó, szitkokkal, gúnyokkal, gyaláztatással, botrányokkal és gonosz nyelveskedéssel bélelt némi bullát, apostoli követe által, kit Ferdinánd mellett tart, az üdvezítőnk, Krisztus által élénkbe és minden igaz hűvek elébe szabott formulától eltérőleg ellenem és országaim s ezeknek lakosai ellen, kik Krisztus igaz hitét eddiglen vérök nem csekély ontásával vallották, kihirdettetett, engemet a mondott lakosokkal egyetemben egyházi censurákkal is sújtott, s bennünket, mennyiben ereje volt hozzá, fejüinktől, Jézus Krisztustól elkülönítetteknek nyilvánított. Mely cselekedeten mennyire ámultunk mind én mind az ország lakosai, nehéz leírni. Bámuljuk ugyanis, szent atya! hogy noha szentséged magát az égnek és földnek főkormányozójától az igazság székébe helyezettnek állítja, mégis lábbal taposván a jól ismert igazságot, annak megvetésével, kinek helytartójául vallja magát e földön, engem igazságtalanul alávetett ellenségeim kényének. Mert ha szentséged pártosul szegődik elleneimhez, akkor a szék, melyen ül, türes az igazságtól; ha pediglen szentséged az igazság ama székében ül, mint közös atyja mindnyájunknak, mint sem jobbra sem balra nem hajló ura főleg a királyoknak, akkor senki személyét ne vegye tekintetbe, akkor szitkokkal, gúnyokkal és gyalázásokkal ne illessen senkit, kivált fejedelmeket ne, kiknek sziveik Isten kezében vannak. Szentséged kegyeletesen és vallásosan akar mindenki által tiszteltetni: bánjék tehát maga is tisztességesen másokkal. S ime hallom, hogy szentséged engem nyilván, de hamisan és igazságtalanul, a gonoszság fajzatának mondott, hogy megvetésből még királyi czimemet is elhagyta, melyet azelőtt gyakran megadott nekem. Én tiszteseknél tisztesebb szüléktől — tudja az egész éjszak — s törvényes házasságban születtem, én mások megvesztegetés nélkül választattam királyul, én, mennyire az emberi gyarlóság engedi, keresztyénül és ártatlan-

nül éltem, — vajjon mi által érdemlem, hogy gonoszság fajzatának czímeztessem? Én nem látok gonoszságot szivemben. Vigyázzon tehát magára szentséged, hogy a mindenség amaz igazságos kormányzója, itélethozásának irtózatos napján szentségedet ne nevezhesse nagyobb igazsággal a gonoszság majorosának s el ne maraszsa mint ilyest. Mert a mit velem mivel szentséged, az nem bíraskodás a világ felett, nem az Úr javainak osztogatása, nem a pápai hatalom gyakorlása, mert ez építésre van adva, nem rombolásra; egynémelyek iránti kedvezésből, vagy inkább egynémelyektől félelem miatt, ártatlan, nem idézett, meg nem intett, ki nem hallgatott keresztyén embert, az ügynek felismerése nélkül, s nem közönséges embert — noha már ez is súlyos dolog lenne, — hanem királyt, a keresztyén köztársaság irányában magának fényes érdemeket szerzett országával egyetemben, különválasztani az egyház közösségétől: ez nem pápai eljárás, ez nem a Krisztus által, vétkező felebarátunk megrovására felállított mód. Lehetetlen fel nem jajgatnom, látván, hogy noha Üdvezítőnk rendelkezéséből annyi juhot kell a pusztában hagynia a pásztornak, miszerint az elvesztett egyet visszaszerezhesse: Krisztus helytartója mégis nem gondol vele, ha az ördög torkából már régebben kiragadott országok ily nagy számmal veszendőbe mennek. Minő helytartó az, — könyörgök — ki nem alkalmazkodik urának eljárásához? Simon Péter, az apostolok feje, sokat fáradozott, hogy Cornelius századost az övével együtt Krisztusnak megnyerje, fáradozott Krisztus szeretete által ösztönöztetve; szentséged pedig, mint látom, nem egy századost, hanem számtalant elkülönítene Krisztustól, ha kitelnek erejétől. Ha nem vigyáz szentséged, bizony bejárja a világot a hír, hogy szentséged többre becsüli Flórencznek vagy Róma városának birtokát, mint gondoskodására bizott juhait Krisztusnak. Miféle pásztori tisztben járt el — könyörgök — szentséged, midőn engem e századok óta hallatlan sértéssel illetett? miben rejlik ez ostromozásnak stülóoka? „Te Magyarország megrontására — mondja a bulla — csalárdásáigad és álnok ígéreteid által kihoztad az ilyesmit talán czélba sem vett hatalmas török császárt.“ — Engedelmevel legyen mondva, szentséges atya! bizony messze távozott az igazság ösvényétől. Mert ha szentséged meg akarná gondolni, valaminthogy kellene is, ülvén ama széken, melyet az igazság székének mond, ha meggondolná, kik legyenek vádolóim: bizony-

nyal azt fogná találni, hogy ez is, mint ezer egyéb rágalom, ellenségeim koholmánya; de én megbocsátom mindezt Annak kedvéért, ki mondá vala: reám bíz a boszúállást és én visszaszolgáltatom; ki, remélem, felsegíti a szegények fiait, és megalázza a rágalalmazókat. Szentséges atya, nem én ingereltem fel a hatalmas császárt, hanem felingerelte őt Ferdinánd cseh király botor ijesztgetéseivel, midőn magát hánytorgatta, hogy tőle Nándorfehérvárat a többi erősségekkel együtt rövid idő múlva visszaveendi; felingerelte, midőn hóbortos követei Nagyszendrőt és egyebeket kívánván vissza a szultántól, háborúval fenyegetőztek, ha megtagadja kívánságukat. Ezek ingerelték a dicsszomjas fejedelmet, nem én, ki akkor törvényesen nyert országomtól és ősi birtokomtól megfosztva idegen földön éltem számkivetésben. Bizony, helyesebben cselekednének elleneim, ha szintén megvallanák, hogy miben van a dolog; ha megvallanák, hogy feltett szándékukban volt engem fegyveres erővel országomtól, vagy onomtól megfosztani, ... de ez nem sikerülvén, most lelki fegyverek által ügyekeznek azt végrehajtani, mit nem eszközölhettek nyilaik által. S én épen nem csodálom, hogy ők megkísérlenek mindent nagyravágyásuk kielégítésére. De nem győzők eléggé csodálkozni szentségeden, hogy Istentől szenvedett annyi nyomorúságai után sem tanulta meg, Istentől inkább tartania, mint az emberektől. Emlékezzék csak vissza, mennyi izben panaszkodtam én, midőn Isten kegyelméből a királyi polczra emelttettem, szentségednek s valamennyi keresztyén fejdelemnek mind levelek mind követek által a sérelmekről, melyekkel engem Ferdinánd király illetett, kérvén s kényszerítvén mind szentségedet mind a többieket, ne hagyjanak engem annak rendi szerint nyert országomtól és őseim által bőséges vérontással vásárolt birtokomtól igazságtalanul megfosztatni, ajánlkozván bármely keresztyén fejdelemnek, még ellenségem testvérének, fenséges Károly császárnak bírói széke előtt is törvényt állani. Akkor, mert az ellenfél erősebb volt nálamnál, igazságos panaszaim ugyan elhangzottak, de ő szentségedtől mégis egyáltalában nem kívánta, hogy engem megrovás alá fogjon. Most pedig, midőn Isten irgalmasságából testi kardja megrövidült, azt az igazságot követeli, melyet én már régen könyhullatással kértem mindazon keresztyén fejedelmektől, kikhez leveleim érkeztek, legkivált pedig szentségedtől, de melyet ellenségem akkor kevélyen és kegyetlenül visszautasított, mondván, hogy az ország joga a fegyverekben

rejlík. És ő nemcsak országomat hanem véremet is szomjuhozván, annyi rosszal illetett, mennyire képes volt. És én, ha ellene álltam kegyetlenségének, mi rosszat követtem el? Ha pedig mindabból semmit sem cselekedtem, miről ezek vádolnak, nincs ki engem elítélhessen. Azt vártam: szentséged megköszöni nekem, hogy a keresztyén köztársaságért magának annyi érdemeket szerzett országot sürü könyörgéseim által a hatalmas török császártól megmentettem s a keresztyén religiónak megtartottam; nem azt, hogy kedvezni fog azoknak, kik nem iszonyodtak szentségedet, noha más keresztyén fejedelmek leborúlván előtte, imádják, fogságban tartani nagyméltatlanul, s talán csak azért, mert valamint én most, úgy akkor szentséged vonakodott nekik odaadni a magáét. Kérem tehát szentségedet, méltóztassék más utat találni, melyen a keresztyének között helyreálltassék a béke. Mert ezen egyesség kártékony és az apostoli szent széknek igen ártalmas. A szent fegyverrel pedig csak ritkán és csak igazságos ügyben kell élni, ha akarjuk, hogy a mi történik a földön, az helyeseltessék az égben. Ugyanis, ha a kiátkozás pallosa helyesen villogtatnék napjainkban, a kiátkozottak azonképen vettetnének alá a sátán hatalmának, valamint ez az apostolok idejében történt. De most nem tapasztaljuk, hogy a sújtottak közül másokat megszáll a gonoszlélek, másokat elviszen a halál. Nem tapasztaljuk azért, mert ok és mód nélkül történik a kiátkozás. Innen van, hogy az egyház tekintélyét becsmélés váltotta fel mindenütt, hogy szentséged bátyja X-dik Leo alatt Németország nagyobb része a római pápának felmondotta az engedelmisséget. Ne akarja nagyságod, hogy szentséged kormánya alatt a keresztyén nyájnak még hátralevő része azonképen cselekedjék; ama szegletkő, melyet utánoznunk kell, a falak összekapcsolására, nem szétfeszítésére levén utasítva. Ne akarjon szentséged engem ártatlan embert ezen becstelenséggel megbélyegezni. Ne akarja országaimat és alattvalóimat meggondolatlanul odavetni a sátánnak; noha bizony ezen kiátkozás, mint semmis, jogosan senkit sem sújthat Isten előtt, kihez azt felebbezem. Szentséged azzal nem mentheti magát, hogy kényszerítve volt, ezen kiátkozást ellenem és országaim és alattvalóim ellen kimondani. Mert semmi félelemnek sem kellett volna szentségedet arra birni, hogy pápához nem méltó dolgot cselekedjék, hogy a keresztyénségnek ily nemes tagját ok nélkül elmesse a keresztyén testtől. Szabadjon tehát

nekem, ki szentséged ellen sohasem vétettem, nem félni ezen semmis kiátkozástól, ha szabadott ellenségeimnek, kik szentségedet és a főtisztelendő bíbornokok egész collegiumát fogságban tartották, az egyház összes javainak felprédálása után, még az igazságot is fitymálni. De én azt, noha semmis, mint a keresztyén hit és az apostoli szentszék igaz tisztelője, nem akarom megvetni, hanem versenytársaim rágalmainak elenyészésére kívánok a rendekkel és összes alattvalóimmal egyetemben alóla szentséged által felmentetni. És valamint elejétől fogva eddiglen, úgy most is kinyilatkoztatom Isten, szentséged és az egész keresztyén világ előtt, hogy én beérem a magaméval, hogy másnak országait vagy tartományait, másnak kárát és veszélyét, úgy méltóságát nem áhítozom, de még nem is kívánom, csak hagyjanak engem ezen rongyos és különben is elég nyomorgatott országban élni békén, s Istent és a keresztyénséget szolgálni. Mit ha nem fogok elérhetni, bizonyossá teszem szentségedet, hogy minden úton-módon védeni fogom magamat, országomat és alattvalóimat, valamint az ország jogait és szabadságait is; de mindamellert nincsen szándékomban az anyaszentegyház kebelétől elszakadni, melynek mindig engedelmes fia voltam s akarok a jelenben is maradni. Hozzon szentséged és apostoli széke igazságos ítéletet Abban biztában, ki öröködik a szükölködő, a szegény felett; s eziránt elvárom szentségedtől a választ. Mert ha látni fogom, mit nem remélek, hogy megmarad igazságtalan szándékában: nem mulasztandom el, magamon és az enyéimen alkalmas eszközökkel segíteni. Egyéb-iránt kívánván, hogy Isten kegyelmességében tartsa meg az anyaszentegyház s az összes keresztyén köztársaság békés és nyugalmas állapotára szentségedet, kinek magamat ajánlom. Kelt Budán . . . napján, az Úrnak ezer ötszáz harminczadik esztendejében“ 1).

1) K a t o n a, XX. k. 550—559. ll. az egi könyvtár kézírataiból. Bethlen Farkas kivonatban közli e levelet historiájának első könyvében, de hibás kelettel: „datum Albae-Regiae 15. novembris 1529.“ Katona helyesen rója meg a hibát, de azt helytelenül cselekszi, hogy ama kivonatot Brutus Mihály koholmányának mondja, annál helytelenebbül, mert mindjárt alább közli az általa autentikusnak ismert nyilatkozatot, melyet nemcsak hiven analizál Bethlennél Brutus, de melynek egyes helyeit is majdnem szóról szóra átvette. A Bethlen által az 1527-dik

Az olvasó, ha Frangepán Ferencz irmodorát ismeri, azon levélből például, melyet 1528-ban, mint Zápolyának Lengyelországban követe Verbőczyhez intézett, egy pillanatig sem fog kétkedhetni, hogy az „epétől és eczettől habzó“ felebbi nyilatkozat kinek tollából folyt légyen. Szerzője minden bizonynyal a válaszott kalocsai érsek volt, kire János király csak imént kérte a pápa kegyeit, s ki az excommunicatióra nézve Bernardino de Soriónak, a santa-crocei bibornok udvari papjának, egyebek közt irt ekképen:

„Első Leo pápa, ki a Róma ellen törő Attilának elébe ment, és alázatos könyörgéssel s adófizetéssel szülővárosától elhárította a végveszélyt, mint hazájának megmentője, mint áhítatos főpap magasztaltatik s méltán; az én királyom pedig, ki nem egy várost, hanem egész országokat s a keresztyénség előfokát megmentette könyörgésével, mivelhogy az összes keresztyénségtől elhagyatva nem volt képes azt fegyverrel megmenteni, rüt bélyeggel a tartarusba taszittatik. Mít vétettem én, hogy ti reám mondátok az egyház átkát? Én soha sem voltam titkózetben királyommal, de a békealkudozásokban mindig részt vettem. Azt fogod mondani; te a török császár kezét csókoltad. De kérdem: véték-e fejdelem kezét csókolni? S ha szabad, némi előny elérésére Krisztus helytartójának lábait csókolni, miért volna tilos, annyi lélek megmentésére Mohamed helytartójának kezét csókolni? Reménylem, hogy Isten eddigi eljárásomért nekem a mennyországot fogja jutalmul adni, nem a tartaruszt. Ha a pápa tudná, mit és mennyit teszlünk a sze-

évnél említett levelezés pápa és király között szintén hibásan soroztatott amaz évhez, de a történetíró előtt bizonyosan hiteles okiratok feküdtek, s a rendek számadása, hogy miért ragaszkodnak Zápolyához, talán szintén 1530-ban szerkesztetett. Egyébiránt nem kell hinni, hogy Zápolya a feuebbi philippikát egyenesen a pápa curiájába küldte volna. Valamint VII. Kelemen Bécsbe igen, de Budára nem küldött internunciust, ki az anathemát a váregyházak ajtaira szegezze, ugy Zápolya manifestuma válaszul akart ugyan szolgálni amaz anathemára, de hivatalosan nem igen küldetett Rómába. Különös, hogy az excommunicatio szövegét az egykorú s a későbbi történetíróknál egyaránt hiában keressük. Némi valószínűséggel állíthatni, hogy annak a cs. k. államlevéltárban meg kell lennie, s ebből tehát jelen monographiám egyéb hégagaim kívül ezt is pótolhatnak az illetők.

rémi püspökkel az apostoli székhért, bizony canonizálna bennünket“¹⁾).

Mintha Pietro Aretinót olvasná az ember, ki az érseknek kortársa és Rómában VII. Kelemen udvarában mulatozásakor, képzelem, ismerőse is volt, s kihez — nem ugyan a „sonetti lussuriosi,“ hanem azon munkák irójához, melyek neki a „flagello“ nevet szerezték, — a mi Frangepanunk bizvást társul szegődhetett volna.

¹⁾ Bucholtz, Geschichte K. Ferdinands des I. Negyedik kötet, 75 s. kk. II.

SZALAY LÁSZLÓ.

A

FINNEK

TÖRTÉNETE.

Mióta nálunk a nyelvhasználat előtérbe lépett, s a finn-kérdés újból, s mint kell, a tudomány komolyságával vitattatik, annyszor emlegettetnek a finnek, hogy egynémely olvasó végre a pusztán néven kívül egyebet is szeretne talán felőlök hallani. Róluk eddig keveset olvashatni az összes európai irodalomban; hiszszük ez okból, hogy a magyar olvasó közönség obajtásával találkozunk, ha a „Lyhy Suomen Historia, ja Maantiede“ (Szuómi rövid Történelme és Földleírása) czimű, Helsingforsban 1849-ben megjelent munka nyomán elbeszéljük, a mit viselt dolgaikról s országuk állapotáról ők magok velünk közlenek.

* * *

Finnföld (= Suome^mmaa ¹⁾) nevét nem sikerült még megfejteni; — hibásan származtatják a suo és maa szóktól, mintha annak területe suo (tó mocsár) és maa (föld, ország) suon maa

¹⁾ A finnek szoros értelemben Suomi-nak az Aboi tartományt nevezik, aztán általában Finnlandot, mely Suomen maa-nak mondatik közönségesen, honnét magokat suomalaiset s szuómalánoknak hívják.

(mocsár földje) volna ¹⁾); mert a lappok is s z a b m e l a c s o k nevét viselik, sőt a s z a m ó j é d-név is hasonlítónak látszik. Csak későn lett ez ország és népe ismeretes. Az előbbi időkben ott lakott csendes népek egészen ismeretlenek. A századik év körül Krisztus születése után említettnek először a szuomalánok, de ezeket is csak a keresztyén vallás idehozatala (1157) egyesíté a többi Európával. Azért kevés az is, a miféle ezek régibb állapota- s eredetéről tudunk; s az leginkább szomszédai (az oroszok és svédek) elbeszéléseiben (regéiben) találhatók, melyek azonban szintén nem emlitenek többet kétféle kirándulásnál prédálás végett. Saját történetírást nem hagytak ők magok után. A régi időbeli rúnok, melyek összegyűjtve, nyújtanak ugyan némi tudomást a nép lakhelyéről, de ezekben az igazság mellett gyakran hazugságot lehet észrevenni. A svéd regékben Finnland legősibb lakosaiul a Juutok, Jättek (Juottia Jättiä) stb. említettnek, kik a finn rúnókban Jättiläinen, Hiisi, Hiisi népe (Hiiden kansa) hegyi nép (vuoriväki) stb. néven fordulnak elő. Ezekről az egyedüli emlék, mely Finnlandban találhatók, a Hiisi halmok (Hiiden kiukaat vagy Hiiden pesäät ²⁾), vagy a Jättek sírjai.

A szuomalánok ősi hazájának belső Ázsia sivatagjai tartanak, honnét ők több országba elszéledtek. A nép, mely már régibb időkben Európa keleti határát, az Ural hegységet lakta, tartatik ezek ivadéknak, mire nézve Uralinak is neveztetik. Szorítottva erősebb szomszédok (a szlávok, góthok) által, keleti és éjszaki Oroszországban terjeszkedék ez fölfelé, hol egyebek közül, a kereskedésükre és gazdagságukra nézve híres Bjarmiak tűntek ki. Az országba, mely most Szuóminak neveztetik, keletről és délkeletről e népből következő törzsek nyomultak be: lappok (Lappalaiset) hámátiak (Hämäläiset = Tavastlandiak) karjalaiak (karja-

¹⁾ A suo-maa-féle értelmezést Sjögren is elveti; az véletlenség, hogy a finn (fin, fen) szó mocsárt jelent. L. slavische Alterthüm. von Schafarik I. R. 313. l. A s z u o m l a s z o k csak oly joggal neveztetnek fennsoknak, mint a magyarok p a n n o n i u s o k n a k.

²⁾ A Hiiden kiukaat, Hiiden pesäät = Hiisi fészkei az erdőkben találató köhalmok. Maga Hiisi pedig egy mythoszi személy, az erdőkben lakozó erős s gonosz óriás, Kaleva fia, maam, gonosz szellem, ördög.

laiset). A lappok, kik legelőször vándoroltak be, a mint legelőiket a földművelés szántóföldekké változtatta, az iramdús éjszakra (peuroi nen Pohja) kényszerültek felhúzódni. Némely helynevek és lapp sírok (Lapin rauniot) ¹⁾ maiglan emlékeztetnek azon időkre, melyekben lapp és sami népek (samen kansat) laktak az ország déli részeit. A hámátiak délszakon és nyugaton a tenger mellett foglaltak helyet, a karjalaiak keletéjszakon. A vonal, mely Vaasa megye (Vaasan lääni) éjszaknyugati szögletétől Nyland megye (Uudenmaan lääni) délkeleti szögleteig húzatik, látszik körülbelül a határnak e két népség között. A karjalaiak, kik a Maanselkä hegy felé vonultak fel, s ott Botniának (Pohjanmaa) éjszaki részeit népesítették meg, kainulaiak (kainulaiset, Ostrobothnier, Quacner) nevezete alatt ismertetnek. Ezek a botniai öböl (Pohjan lahti, éjszaki öböl) éjszaki táján terültek el, s éjszaki Svédhonba is felnyomultak, de onnét vissza kelle húzódniok. Hanem a hámälän-családok, melyek a mostani Abó megye (Turun lääni) vidékein telepedtek meg, szuómalánoknak nevezettek, mely név aztán az egész szuómi föld lakosaira kiterjesztetett ²⁾.

A szuómalánoknak szintugy, mint más a rendezett állapot alsó fokán álló népeknek, nem volt még főuralkodójuk (päähaltia), mert náluk nem volt rendezett társadalom. Családfők (Perhe-isiä) és a nép öregebbjeinek kormánya alatt látszának falu- s faramegyei és vidéki községekbe (kyläkuntiin, pitäjihin, kihlakuntiin) egyesülve lenni, melyeknek közös ügyei a käräjä-knek (käräjiksi) nevezett népgyűlésekben (kansan kokouksissa) végeztettek. A szuómiak hajdan földművelők valának. A kereskedés és a tengeri hajózás is ösmeretes életmódjaik voltak. Némely érczek, különösen a vas, sőt a kézművek is ismertettek. Mindenha tisztos név vala a kovácsé (sepä), ki mindenféle szükséges szerszámokat tudá készíti teni. Az ének, zene és talányok feladása s fejtegetése (arvoitteleminen) stb. kedves időtöltéseik voltak. A rúnók készítői és éneklői rúnókovácsoknak (runo-sepäksi), rúnócsinálóknak, szerzőknek (runoilia) vagy rúnótudósoknak (runo-niekka) nevezettek. A kantele ³⁾ volt népies hangszerük (soitto-kalu vagy soitikas). Ked-

¹⁾ Az erdőkben találtató köhalmok, a lappok sírjai hajdanában.

²⁾ L. a 79. lapon az ¹⁾ alatti jegyzetet.

³⁾ A finnek ez ősi hangszere öthúrú hárfa volt, melyet újjakkal

velték a harcztot s jól értették a hadi eszközök kovácsolását is. Hittanuk a természet erőinek tiszteletét védő nemtők nevét viselő, Igy vala Ukko (agg) a lég és az öregek Istene vagy védője; Tapio az erdők, Alti a vizek nemtője vagy „a hullámok királya“ (aaltojen kuningas); Vellamo a vizek házi asszonya (veden emmentä) és Teppo az út Istene (tie Jumala), kinél az útramenők tanácsért esedeztek; Tuoni az alvilág és Kekri a nyáj védője stb. Közönségesen a „Jumala“ szó látszik az Istent jelenteni. Sok bölcsesége által s az ének erejénél fogva elhíresült tudós férfiu stb., kik először saját tanácsadásaikkal a míveletlenség állapotából kivezetni kezdék a szuómi népet, hálás utódaiktól az Istenekéhez hasonló tiszteletet és dicsőséget nyertek. Ilyenek valának az énekefejedelem (laulun ruhtinas) Väinämöinen, az első kantele készítője, ki a keresztyén hit hirdetésekort ¹⁾ eltűnt ugyan, de a kantele-t és szép rúnokat a szuómi föld örökös örömeire maga után hagyta; Ilmarinen; az értelmes kovács, az égboltozat (taivan kansi = ég-födő) kovácsolója; a harczvágyas Lemminkäinen stb. E férfiak tetteit felvilágosítja a nép gyönyörű rúnóversezet-gyűjteménye (runoilemus), a Kalevala. E harc, melyről az beszél, s Väinölä ²⁾, és Pohjola ³⁾ vagy Väinämöinen és Louhi, Pohjola bűvésznője között folyt, azon ütközeteket látszik jelenteni, melyek a lappokat északra, a kenyértelen földre, költözni kényszeríték.

A szuómálánok által a svéd partokon okozott kártételek alkalmat szolgáltattak ezen ország királyainak, hogy őket megtámadják, s a római pápák kívánatához képest a keresztyén hit

pengettek. Feltalálója ennek a Kalevala XL. rúnója szerint Väinämöinen, kinek emlékére egy gipszből öntött életnagyságú szobor, mely kezében a kantelet tartja s pengeti, áll fen a Viiborg városához közel fekvő (Ó-Viiborg vanha Viipuri, Monrepas nevű) pompás kertben. Az 1833-ik évi Viiborgi Hírlap (Viipurin sanansaataja) 39-ik száma után megemlíti ezt a Suomen Maantiede a 94. lapon.

¹⁾ Kort áll régi nyelvemlékeinkben a kor-ott, koron v. korban, mint idét az időn v. időben helyett.

²⁾ Väinölä a finn hitregékben Väinämöinen laka, hazája, egy a Kaleva honnal (Kalevala-val).

³⁾ Pohjola a pohja éjszak (Nörd) szóból (la helyneveket alkotó raggal képezve) az éjszaki vidéket jelenti.

elfogadására kényszerítsék. A szentnek nevezett IX-ik Erik, ki Svédhonban a keresztyén hitet megszilárdítá, hadsereggel ment (1157-ben) a szuómi földre, magával vivén Henrik upsalai püspököt. A szuómalánok ellene álltak, de legyőzettek, s el kelle fogadniok a keresztyénséget. A szuómiban építtetett első keresztyén templom a nousiaineneni lehete. Ugy mondják, hogy Erik, győzelme biztosítása végett alapítá az abói várat (turun linnan), melynek közelében emelkedett aztán a város. Erik azon évben visszatért Svédhonba, de a püspököt a térítés folytatása végett ottan hagyta. Ez csak a Kokemäki folyóig hathatott elő, mert a Köyliö tava közelében egy „Lalli“ nevű szuómalán paraszt által agyonüttetett ¹⁾. Ő utóbb a szentek közé iratott, s a római kath. keresztyénség idétt a szuómi nép védője s pártfogójaként az égben tiszteltetett. - A keresztyénség és svéd hatalom terjesztése most egy ideig megállapodott. Belső nyugtalanságok okozák, hogy Svédhon királyai Finnlandra nem igen gondolhattak, s az ottani ker. gyülekezetek sokkal nagyobb számú pogány feleik között mit sem tehettek. Ezeknek s az oroszoknak erőszakoskodásai miatt (1200-ik év körül) a keresztyénség elpusztulása elkerülhetlennek látszott; de a szükség idején a szuómi egyház kormányzójául az angol származású Tamást kapta, ki hasonlíthatlan volt Henrik hanyatló művének fentartásában. Az ezen időbeli hitbuzgalom arra indítá Finnlandot, hogy Svédhontól a szabad lelki hatalmat kérje. Ámbár ez ügyekezett nem volt Finnlandnak előnyére, s az ország igazi szerencséjére meg sem is valósult, Tamás gondoskodása némileg mégis jó és hasznos vala. Az ő idejében viteték át a püspöki szék Nousiainenből Räätimäkibe (a Maaria fára megyében 1229-ik évben). Utóda Bero lett. Svédhon akkori királya XI-ik (mohosnyelvű — selypes — sammal kieli; sánta = ontuja) Erik volt, de a kormányhatalmat az ország legmagasb hivataluoka Birger

¹⁾ Az angol eredetű Henrik püspök meggyilkoltatásának emlékét egy ének tartja fen a szuómalánoknál, mely a Kanteletár cím alatt megjelent finn népdalok gyűjteményében (Kanteletár 3. osa 47—49 ll.) olvasható, hol megjegyzésben mondatik, hogy az abói székes káptalan peesétjében (Turun Tuomio-Kapitulun sinetissä) Henrik püspök eltörött hüvelyke kivésve maiglan látható, s Henrik napja az ő emlékének vagyón szentelve (U. o. 11. l.).

udvarnagy (Jarl, major-domus) tartá kezében. E hatalmas ember háborúra kelt Szuómi ellen (1249), legyőzte s a keresztség' felvételére kényszeríté a Hämäläineket. Ő az ellenség fegyvezése végett Kurkijoki vagy Hämet várát (Kurkijoen, elikkä Hämeen linnan) építteté; s ugy tartják, ez idétt kezdék a svédek Finnland déli partvidékét (Nyland vidékét) megszállani.

A ker. hit és svéd hatalom diadala most be lön végezve. Birger még Finnlandban volt, midőn Erik király meghalálozott. Utána a svéd trónra Birger Valdemar nevű fiában a Folkungacsalád emelkedett; de a kormányon holtaiglan (1266) Birger maradt. Ő négy (a házat, nőt, egyházat és gyűléseket illető) béketörvény alkotása által védé meg az ország békéjét, melyek királyi eskünek (kuninkaan valaksi) neveztettek, minthogy azoknak megtartását a királyok alattvalóiknak esküvel fogadták. E törvényeknek Finnlandban is szép hatása lett. Azután, hogy Valdemár maga tilt egy ideig a trónon, őt erről testvére Magnus Ladulos letaszítá. Ez alatt hozatott be a nemesrendiszolgálat (aateliainen ruotipalvelus) vagy a telki mentesség (vapaa talous, frälsi ¹⁾), mi abban állott, hogy bármely földbirtok tulajdonosa birtokát minden teher-
től és adótól megválthatta, ha saját költségén és lóval mene hadi szolgálatba. Magnus 1290-ben halt meg, a koronát Birger nevű legöregbik fiának hagyva, ki kiskorú levén, az ország kormányát Torkel Knutson udvarnagy (Jarl) vezette. Ez végezte be a sz. Erik és Birger (Jarl) által megkezdett művet Finnlandban, háburúba kelvén a keleti részeken lakozott, méglen pogány karjalánok ellen. Ezek meghódítottak, megkereszteltettek, s ezután alapított Viiborg vára (Viipurin linna) 1293-ban.

Most az oroszok és svédek egymással érintkezni kezdtek. Az elsők magokat a karjalánok urainak veték fel, s hirdették is már köztük a görög-keresztény hittudományt. Ebből háború keletkezett. Az oroszok Viiborgot körülvették, de onnét elűzettek. A svédek elfoglalák s felszerelék a Vuoksen folyó torkolatában levő Käkisalmi erődöt, melyet azután nem sokára az oroszok visszanyertek. Változó szerencsével folytattaték több éven át e háború, mely igazán nem volt más, mint prédára-barangolás egymás terü-

¹⁾ Frälsi svéd szó, mely adómentességet, adómentes nemesi birtokot, javadalmat tesz.

letén. Végre a kereskedésökben sokat szenvedett hanza-városok gondoskodtak a békéről, mely Päähkina várában (Päähkinä-linnassa) meg is kötöttetett 1323. E békekötésben Karjala (Karelia, arjalanmaa) felosztatott az oroszok és svédek között. Amazok a keleti részt (Käkisalmi kerületét, a mostani Karjalának nagyobb részét), emezek a nyugati részt (Viiborg kerületét) kapták. Köztük a határ a Rajajoki (határfolyó) hosszant a Vuoksen folyón keresztül a Puru tóhoz, onnét éjszak felé a Maanselkä hegyig húzatott. E határ végre pontosan kijelöltetett 1595-ben a Täysinä-ben létrejött békekötés alkalmával, s ugyanaz, mely most Karjalát és Sávót egymástól elválasztja.

E háború folytán kezdtek Finnland belügyei és honvédelme szervezvetni. Az ország három kormánykerületre (maaherran lääni) osztatott fel, melyeknek kormányzói (hallitus miehet) ezen kerületek három várában : Abo-, Tavastehus- és Viiborgban székeltek. 1300-ban a finnlandi püspök Abóban, hol a székes egyház (tuomio kirkko) épen elkészült, tette le székét. Akkoron Magnus volt a püspök, első finn származású e méltóságban. Ő kezdé építtetni Kuusisto várát ¹⁾, melyben Finnland püspökei gyakran kerestek s lelték ótalmat a veszedelmek és erőhatalom idején.

A svéd hatalom s az ennek nyomán haladott ker. hitvallás kicsinyenkint Finnland éjszaki tartományaiban is kiterjedett. A svédek Botnia (Kainunmaa) déli partjait szállották meg, s a korsholmi várat már ekkor építhették. Így Finnland nagyobb része a svéd uralom alá jutott, s a legyőzött szuómalánok, az akkori szokáshoz képest, legyőzőik törvényeiben, szabadságai- s jogaiban megosztotak. A szuómalánok neve elenyészett ugyan a történelemből, melyben az a svédekkel összevegyült; nyelvök is hátramaradni látszott, de ezek helyett a szuómi nép a keresztyén hittudományt s magaszosabb műveltségét nyerte.

Azon nyugalomban, mely a Päähkinä Saarii békekötésre következett, Kettilmundson Mátyás Finnland kormányzójától vettette, megkísérlé Magnus Liehakko király az ország állapotát javítani. A földművelésre fordított gondoskodásáról több ez iránt

¹⁾ E vár, melynek maradványai még most is láthatók, az ugyanazon nevű kis szigeten, Pükkiö fāramegyében volt 1¼ mérföldnyire Abótól.

kiadott rendeletei tanúskodnak. Hogy a jogügyekről sem feledkezett meg, a tartományi bírák (lakikunnan tuomari, svéd : Lagman) behozatala bizonyítja, mely hivatalban első Bero vala 1324. A békére az országnak nagy szüksége volt, s szerencséjére meg is nyerte. A keleti határon történtek ugyan monnó részről koronkint pusztító betörések, de ezekből kár az ország egyéb vidékeire nem háránlott. Azon háború sem volt sokkal hatásosabb, melyet a végett, hogy az oroszokat a ker. hitre hajtsa, Magnus király maga kezdett 1348-ban. A határon végzett néhány ütközet után Dorpátban (Tarton linnassa = Dorpatissa) béke kötöttet, mely által az előbbi (az 1350-iki háború előtt létezett) állapotba visszatért minden. Nevezetes ezen év arra nézve is, hogy abban a dögghalál a nép közül sokat elragadott, s erre mostoha év következett, a nyomorú állapotban létezett ország pedig azzal vigasztaltatott meg, hogy Magnus rozszlelkű hízeltöket hagyott Finnland igazgatására, kik az alattvalókat törvénytelen adók kicsikarásával zaklatták, mihez végre a belháború járult, mely Magnus és fia Erik között kiütött. Az atya és fiú között kiengesztelődés eszközletvén, Erik Finnlandot kapta, ki maga ment ezen országba, a magas adót leszállította, s elintézte a kereskedést Stockholmba (Tukkiholmiiin), mely már akkor sok élelmiszert vitt ki Finnlandból, s megerősíté azon kereskedelmi engedélyeket, melyek Botnia egyesült népeinek hajdanában adattak. Erik 1359-ben meghalt, s Magnus lön ismét az egész birodalom királya, de ő csakhamar mindeneknek közös haragjába esvén, a trónra ifjabbik fia Hooken emeltetett 1362. A tartományi bírák- és papságnak, meg az összes nép közül 12 férfúnak ekkor adatott jog királyválasztásra, mire aztán a jog következett, a svéd hongyülésre képviselőket küldhetni. Ekkor az abói püspöki széken a derék Hemminki ült (1339—1365.), ki utóbb a szentek közé soroztatott, s kinek idejében tétetik szó az első zárdáról Abóban. Ezen zárdák (luostarit = claustra), milyen Finnlandban 6 volt ¹⁾, hasznosak voltak. Minden zárdában volt iskola, melyben azok, kik magokat papságra szánták, szükséges ismereteket nyertek. Felsőbb tudományokat ezekben szerezni nem

¹⁾ Abóban 1, Viiborgban 2, Raumában 1, Naantaliban (Nadendalban) 1, és a kökkari káplánságban Ahven földön (Mand szigetén) 1.

lehető, de ilyenek minden püspöki székhelyen találtak, minő már 1355-ben Abóban említettik.

Hookan csakhamar elkedvetleníté a főcsaládbelieket, minek következtében a Folkunga-család a királyi széktől megfosztatott. A főbbek, kik ennek okai voltak, meklenburgi Albertnek ajánlák a koronát, az idegen kormány alatt magok kezére vélvén a főhatalmat kerithetni. A szuómalánok megmaradtak Hookan mellett, ezért Albert ostrom alá vette Abó várát. Némely előnyök ígérese által megnyerte pártjának a hatalmas Hemming püspököt és papságot is. Hogy a nép bizalmát is megnyerhesse, megengedé Kökemöki várát Satakuntában ¹⁾ lerontatni, minthogy a vidék panasza abban állott, hogy annak fentartása reá nézve igen terhes. Hatalmas főember ekkoriban a gazdag Bo Jonsson Grip vala, ki Nylandban (Udella maalla) az elrombolt Rasepori várát építette. Ugyanekkor pör támadt az upsalai érsek (arkki pispa) és abói püspök között megyéik határai miatt. Hogy megkaphassa az éjszaki folyók közt elhiresült lazaczvizeket (lohivedet) az upsalai érsek az Oulu folyóig akarta előbbre vinni megyéjének határát; de Bo Jonsson ügyesége által az abói püspök kapta meg a pör alatt állott helyiségeket. Bo Jonsson halála után (1386.) Albert vissza akarta venni a hűbéres birtokok (lahjoitettu ja taloja) egy részét. Ezért züglodás támadt s az elégületlenektől a kormányra Margit, a Dánországban és Norvegiában uralkodott királyné hivatott meg. Ő eljött; Albert legyőzetett és elfogatott. Margit a három éjszaki országot elhatározta egyesíteni. E határozat megerősített a hongyülésen, Colmar városában 1397-ben, s colmari szövetségnek (egyeségnek) neveztetik.

Az egyesült királyságok kormánya nem volt hasznosabb Finnlandra, mint Svédhonra nézve. A Pomerániából származott XIII-ik Erik Margit utódja nagy gondot látszott Finnlandra fordítani. Ő oda 1407-ben ment s rendezé a felsőbb, országosnak nevezett törvényszéket (maa-oikeus). Ez évenként összeült Sz.-Iván-napkor, Abóban. E szükséges intézet mégis hamar dugába dőlt, s a régi fenyítő és törvénykező gyűlések (tarkkuus — ja oikaseva káräjät = ráfst = och rättare tingén), melyek a király nevében szolgáltatták ki az igazságot, ismét visszaállították. Nemsokára ezután Finn-

¹⁾ Satakunta Finnlandban egy tájék, Tamersfors városának vidéke. Névszerinti jelentése : Száz-ság = Centuria.

land két törvényhatósági kerületre (éjszaknyugati- és délkeletire) osztatott fel. Ekkoriban történt az ország felosztása vidékekre (kihlakunta) is. Adóját Finnland ez ideig természetben szolgáltatotta ki; Erik azt pénzben rendelé fizettetni. Az adó meg lön határozva, az adószedőknek minden törvénytelen zsarolás szigorún tiltott; de hogy e rendelet meg nem tartatott, a beérkezett vádpanaszokból látszik. A tisztviselők (Wouti = Vogt) önkénykedése Svédhomban lázadást idézett elő, melyben Pukki Erik alatt Korsholmban a szuómalánok is részt vönek. Erik a tróntól megfosztatott (1439), s a svédek kormányzónak saját földijüket Knutson Károlyt (Kaarle Knutson Bonde) választották. Ez helyét, a nagyok irigysége miatt, hamar az idegen bajor Kristófnak kényszerült átengedni, ki azért, hogy a lakosoknak a bekövetkezett mostoha években fenyüfa hajából (kérgéből = pettu) készített kenyéren (pettuleipä = Rindenbrod) kelle tengődniök, kéregkirálynak (Pettukuningas) neveztetett. 1412. óta az ország felüdülni látszott; közönségesen tiszteltetett Magnus Olai Tavast püspök Abóban. Ő két zárdát alapított, miáltal két város jöve létre, kereskedő-városi szabadalom adatván azok szomszédságában fekvő két falunak: Raumának (1441.) és Nadendalnak (Naantalinak 1443). Ilyennek már előbb (1424.) emlittetik Porko (Börgä) városa. Magnus 93 éves korában (1450) lemondott hivataláról, s két évvel utóbb bevégezé munkás életét. Akkoriban (1448) halt meg Kristóf is, s a kalmári szövetség (kalmarin yhteys) felbomlott. A svédek királylyá az említett VIII-ik Károlyt (Karle Knutson) választották, miből a dánokkal háború keletkezett. Veszélyesebb, mint a dánok hatalma, volt az irigység, mely a saját földieik közül való uralkodó ellen a hatalmas nemességben támadt. Tehát Károly elüzetett, kissé ezután ismét meghívatott a trónra, melyről azonban másod-izben azonnal elüzetett, de miután harmad-izben visszalépett a trónra, mint király halt meg 1470-ben. Az ő halálával a háború nem lett bevégezve, mert a dánok uralkodni akartak a svédeken minden áron, ezért (a svédek) az öregebb Sten Sturet választották meg az ország kormányzójául.

Helyzeténél fogva nem kellett volna Finnlandnak a lázadásba bele keverednie, de bele keveredett mégis, mert a dán királyoktól felizgatott oroszok hetörni kezdtek az országba. Ámbár ezen betörések inkább rablások, mint rendes háborúk voltak, azok még is pusztítók valának, s veszélyesek arranézve, hogy az uralkodók,

minden áron Dánországhoz törekedvén kapcsolni, Finnlandra csupán ezért vetették szemüket. A segítség, melyet a svédektől nyertek, egészen haszontalan volt, s ha jött is néha nagyobb hadi sereg, csekély volt az is, vagy nem hasznos, mert az ország annyira meg volt már terhelve,* hogy hadsereget egy helyben összegyűjtve tartani nem volt képes. E békétlen idők (1473-tól fogva 1510-ig) nagy orosz háborúnak (suureksi venäjän sodaksi) neveztetnek közönségesen. Az ország biztonsága végett ekkoriban alapította Erik Akselson Totti a mostani Szavo várt (Savon linnan) 1475. Ezen korból nevezetes esemény még a Viiborgi felvettetés (Viipurin paukaus = durranás). Az oroszok három hónapon át ostromzár alatt tarták Viiborgot, melyben a bajnok Knut Posse volt a főparancsnok. Nekik nov. 30-án 1495-ben kelle a várt erőszakkal megrohanniok, de közölök egy rész nagy durranással legott a légbé röpiült. A földbe löpor vala ásva, mely az ellenség közeledtekor fellobbantatott. Ez esetre nézve Posse-t nagy varázslónak (suurena noitana) tarták. Azonban ennek csak pillanatnyi sikere volt, mert ámbár az oroszok, a vártól eltávoztak, de csakhamar visszafordultak; s ezután a pusztítások, melyeket Finnlandban tettek, 1504-ig tartottak, hogy végtére a fegyverszünet közösen sürgettetnék. Béke csak 1510-ben köttetett, melynek alapjául a régi Päähkinäsaarii béke tétetett. Így a háború az oroszokkal belön végezve; de azért Finnland a béke előnyeit még sem élvezhette. A pör Dániával még tartott. Norby Severin hajosvezér (Amirali) Finnland partvidékeit pusztította; Ruuth Otto, alvezére, Abót ostromolta, azt kirablá s lakosait elhurezolta. Akkoriban halt meg az öregebb Sten Sture (1504.) s Svante Sture lett az ország elnökévé (esemieheksi), ki 1512-ben meghalálózván, helyébe fia, az ifjabb Sten Sture lépett. Ez II-ik Krisztian dán király által az ellenségeskedések folytán megdöntetett (1520), ki ekkor Svédhon királyauil elfogadtatott. Ez elleneinek megbüntetése s hatalmának megszilárdítása végett koronáztatása napján lefejeztette mindazokat, kiket veszélyeseknek tartott. A halál, mely e stokholmi vérfürdőben (veri saunassa) a svéd nagyokat érte, a koronázásra meghívott több szuómalánra is ki volt mondva, de mivel ezek oda nem jöhettek, s így elkerülték a hálált, Hemming Gadd küldeték Finnlandba, hol ő királyi urának veritéletét teljesíté, mig a király parancsára maga is lenyakaztatott.

Ez ádáz munkának folyta alatt Erikson Waasa Gusztáv Dalekarliában (Da' alan = maassa) barangolt. Futván a zsarnok üldözései elől, néha szalmás szekérben, pinczékben, vermekben, néha ismét a parasztok szérűjére menvén csépelni, kényteték magát elrejtteni. Gyakran a dánok kezébe esvén, csodálatos módon szabadult meg. A nemeskeblű törekvés, hazáját szabadságra segíteni, aczélozá erejét s bátorságát. Végre neki a bajnok Dalekarliaiakat is ellenállásra sikerült rábeszélni, ugyannyira, hogy már 1521-ben az ország elnökének (kormányzójának; valtakunnan esi — mieheksi) megválasztatnék. Ő Finnlandba is hadsereget küldött, mely azonban nem bírta az erőszakoskodó hatalmasabb dánokat megdönteni. Közülök kitünőbb Junker Tamás, egy németországi lovag, Abó várának főparancsnoka volt, ki végre Gusztáv embereinek kezébe kerülvén, ezek által gonosz tettei miatt egy hárskötélen felakasztatott. Finnland utolsó kath. püspöke Kurki Arvid látván, hogy Kuusisto várában nincs többé biztosságban, ügyekvék Svédhonba menekülni, de útján a tengerbe veszett. Ez alatt Gusztáv ügye Svédhonban jó sikerrel haladt. A kalmári szövetség megsemmisítettett, s Gusztáv Svédország királyának megválasztatott (1523). Most ő főleg Finnlandra kezdé gondjait fordítani. Oda nagy hadsereget küldte, miszerint ez is még azon év folytán megszabadították a dánok hatalmától.

A kath. keresztyénség megszüntetésekor Finnland vértől ázott. A föld- és népmívelés a folytonos terhes háborúk alatt igen szomorú állapotban sinlődött. Itt is, mint máshol, a keresztyénség tana volt ugyan a nép művelődésének fő közvetítője; de az utak csekély száma s a fárak terjedelmes volta miatt a nép nagy része a legnagyobb tudatlanságban marada. Egyébiránt a kath. püspökök érdemei Finnlandra nézve nagyok, és sok jeles férfiú, ki az abói püspöki székhelyen ült, érdemes az utókor hálás emlékére. A tudományok világa általuk lön meggyűjtva. Saját, honi tanintézetekben felsőbb képzettségre nem lehet ugyan szert tenni, de Abó és Rauma tanodái dicsérettel említetnek. A szuómi ifjúságnak egész serege jára külföldön oskolába, s az előmenetel, melyet ott tett, s a hír, melyet magának szerzett, a szuómalának őseinek tudományszeretéről tanúságot tesznek. Luther hitújítása által új időszak kezdődött a szuómalának történetében.

Mintán a királyi hatalmat megszilárdította, s a szomszédokkal a békeséget biztosította volna, a derék király (Gusztáv) gondjait a belállapotok javítására fordította. E végett legjobb s legalkalmasb eszköznek tartotta a Luther-féle hittan behozatalát s terjesztését. Kurki Arvid halála után a püspöki szék még üresen állott, errenézve szándékának végrehajtásában kevesebb akadályra talált. A Luther tanát hirdető első pap Finnlandban a Vittenbergában tanult Särkila Péter, az első lutheranus püspök pedig Skytte Márton vala (1528). Ez és néhány Lutherhez szító férfit által, kik Németországban végzett tanulmányokról hazájukba visszatértek, ültetett át Luther tana. A templomban nem volt többé szükséges latin nyelven tanítani; az isteni szolgálat honi nyelven rendeltetett tartatni, mi által a nép művelésére nagy lépés tétetett. A régi hitvallás megszüntetésével megszűnt a régi tanrendszer is, de annak helyébe az új, melyben a pappá szentelendők tanítása volt a fődolog, csak lassanként lön behozva. Finn könyvek kiadása által örök emléket állított magának Agricola Mihály, az abói tanoda igazgatója. Az imakönyv, mely 1544-ben Stokholmban nyomtatott, tartatik első finn nyelven írott könyvnek. Négy évvel ezután jött ki sajtó alól az új testamentom finn nyelven. Az erre következő évben nyomatta az ó testamentomból kiválogatott helyeket (erinäisiä paikkoja vanhasta testamentista) s némely más finn könyveket. Skytte halála után (1550.) a püspöki hivatalt Agricola 1554-ig viselte, mikoron a nagy kiterjedésű abói püspökmegegye, hogy a nép oktatására jobb mód nyeretnék, kétfelé osztatott. Az abói püspökségben Agricola maradt, viiborgi első püspöknek pedig a hazája iránt is lelkesült Juustén Pál neveztetett. A király a kereskedelemre s áruforgalomra is kiterjeszté gondjait. Tammissaari (Eikniemi) 1546-ban kereskedő-városi különjogokat nyert. Helsingfors (a mostani ó város) 1550-ben az oroszokkali kereskedésben kelendő árú raktárává (kokous paikka) tétetett. Ulvila városa 1558-ban oda, hol most Björneborg (Pori) áll, átvitetett. Az akkori oktalán kereskedelmi intézkedések az ország javának akadályára voltak, mert elzárták a kereskedést némely városokba, s gátolák a kereskedőket árúik kivitelében más, mint meghatározott helyekre (Stokholmba). Ezután terméketlen évek, éhség és háború az oroszokkal következtek, miszerint Finnland sorsa Gusztáv halálakor (1560) épen nem volt irigylendő.

Gusztáv halála után ennek öregbik fia XIV-ik Erik emeltett a királyi trónra, a kedveltebb János pedig Finnland részét kapta hercegi czim mellett. Már atyja életében lehete észrevenni, hogy János ott önhaltalmúlag akar uralkodni, de e törekvése gyűlölt bátyjának trónra léptekor tünt ki legvilágosabban. Megkoronáztatásakor Erik grófokat, bárókat nevezett, kiknek örökségül szabad joggal birtokolható telkek adattak. T. i. ezen időben kezdődtek a lovagrendi szabadalmak (Säterien vapaudet), melyek szerint grófnak a hadkötelezettségtől ment három telek, bárónak kettő, nemesnek csak az általa lakott telek adadott¹⁾. Ámbár ezáltal Erik, országa jövedelmeit, a nemesség nem csekély hasznára, tetemesen megkevesbité, annak kedvét megnyerni még sem tudta, minek oka főleg János vala. Ez a király és haza iránt ellenséges indulatát akkor nyilvánítá, midőn nőül egy lengyel hercegnőt vett, és a lengyelek és svédek közt kiütött háborúban ipát segítette. Ezért Erik öcsét vádolta, s hogy pártjára álljon, az ország rendei elé idéztette. János táborba gyűjté a szuomalánokat; de Abó vára ostromzár alá lön téve, s Jánosnak meg kelle magát adnia, ki fogságba vettetvén, csak négy év múlva szabadult meg. Erik megférhetetlen s komor kedélye által sok ádáz cselekedetre ragadtatott; miért végre János emeltetett a trónra, melyről ő elüzetett 1568. Erik fogságban halt meg mérég által 1577. Nejének Katalinnak, Maunu leányának pedig a Kangassalo fárában fekvő Liuksiala birtok (Kartano) adatott, hol ő 31 évi ottlakás után, 63 éves korában, 1612-ben meghalt.

III-ik János király nagy zajt ütött az új liturgiával (messu—säännöllä a mise iránt kiadott rendeletével), melyben a római kath. és Luther tana összekevertetett. Lengyel származású nejének (Jagello Katalinnak) befolyása mellett az atyja által megszüntetett római kath. hitet vissza akarta az országba hozni, mi azonban neki nem sikerült, mert az ország főbbjei már Luther tanát vallák, s Károly herceg, Jánosnak nagybátyja, annak pártfogására fegyvert fogott. Szándokának sikeresítése végett egyesité (1583.) a finnlandi két püspökséget, annak előmozdítására jönnek látszván

¹⁾ Azaz : a gróf nem tartozott három telekért, a báró kettőért, a nemes a maga-lakta telkeért hadi kötelezettséggel; de a többiért ők is tartoztak, mint akárki.

a különben derék Ericus Erci püspök. Az ő uralkodása alatt Finnlandban két salétromfőző állíttatott (1575). Ánbár János különösen szerette Finnlandot, mely a nagy fejedelemség (suuri ruhtinanmaa) nevét is tőle nyerte (1587.), kormánya mégis, a vallási villongások káros következményei s azon terhek miatt, melyekkel az orosz háború járt (1572 — 1595, mikoron Täysinäben béke kötöttetett), nyomasztó vala. János halálakor (1562) Finnland el volt gyöngülve, de fiának Zsigmondnak kormánya alatt még gyöngébb lett, mert ez alatt Finnland nem egyéb volt vérmezőnél, részint a hitvallás, részint a hatalom elnyerésére irányzott cselek s fortélyok miatt. Zsigmond a kath. hitben neveltetett, melyhez buzgóan ragaszkodott is. Ellenben Károly herczeg Luther tanát védé, s a svéd koronára vágyott. Összehitta tehát a rendek gyűlését Upsalába (1593), hol a lutheranus vallás Svédhon egyedüli uralkodó vallásának lön elfogadva s megerősítve. A végzésnek Zsigmond nem akarta magát aláírni, de csakhamar észrevette, hogy ezt kénytelen tenni. Megkoronáztatása után visszatért Lengyelországba, s a herczeg lett az ország helytartó-kormányzója, kinek durva magaviselete a nagyok iránt okozá, hogy ezek Zsigmonddal kibékültek, miből aztán két párt (királyi és herczegi) támadt. A herczegi Svédhonban hamar legyőzetett, de nem Finnlandban, hol Zsigmond által az eszélyes és királyához igen hű Flemming Klas neveztetett kormányzónak. A botniai parasztok, a herczeg által felizgatva, Flemming ellen feltámadtak 1596. A lázadás az ország egyéb részeire is elterjedett, de azt Flemming hamar elfojtotta, s a lázadókat szigorúan megbüntette 1597. E borzasztó háború, mely 11000 férfit élét ragadta el, csépháborúnak (nuija sodaksi) nevezetik, mivelhogy abban a parasztok által fegyverül cséphadaró (nuija) használtatott. Flemming halála után Stolarm Arvid neveztetett kormányzól, kiben azonban, noha különben derék ember volt, nem volt meg Flemming ügyessége. Károly most Finnlandba jött, de a nélkül, hogy valamit végzett volna, vissza kelle térnie. Sto'arm is betört Svédhonba, de ez is siker nélkül tért vissza Finnlandba. Kissé ezután Svédország rendei Zsigmond letételét nyilváníták (1599.) s helyette a trónra Károly herczeg emeltetett.

IX-ik Károlynak trónraléptét vérnyomok jelölik; de hogy őbenne Finnland oly uralkodót nyert, minő az ország mély sebeinek megorvoslására szükségeltetett, bizonyítja a jelzőül neki tulajdo-

nitott „jó király, hyvä kuniges“ nevezete. Gyorsan és szilárdsággal törte meg ő a nemességet, mely kevélységében a parasztot rab-szolgájának tekintette, és a főnököket, kik törvénytelen adót zsaroltanak. Sokat tett e pórok királya (talonpoikais kuningas) sokféle intézkedéseivel az ország és nép javára, ámbátor kormányának egész ideje alatt háborúval volt elfoglalva. Ő gyakran tartózkodott Finnlandban, miszerint alkalma volt megismerkedni annak fogyatkozásaival. Svédhonban a botniai öböl (Pohjanlahti) körül utazván, több városnak helyet jelölt ki Botniában. Ámbár diadalmas seregei elűzték Finnland határaitól az ellenséget, sőt Puntus Jakab (Jaakko Puntus, de la Gardie, másképp lusta Jakab) azt egész Moszkováig kergette : mégis gyengült az ország, s a drágaság miatt sok panaszt lehetne hallani. Mielőtt a háború bevégeztetett volna, meghalt Károly 1611-ben.

Utána fia, II-ik Gusztáv Adolf vette át a sok bel- és külháborúban kifáradt ország kormányát. A nagy csüggettség, mely a szabad kereskedés és forgalom növekedését gátlá, akadályozta az országot felüdülésében. Bár IX-ik Károly rendeletei szigorúak voltak, a főhatalom mégis a nemesség kezében vala. Az ország nagy része el volt ajándékozva, mire nézve az adók (az adományosokon kívül) egyebeknek annál nyomasztóbbakká váltak. A földbirtokosok majdnem úgy éltek, mint fejedelmek, s az alattvaló pórnéptől magas adókat zsaroltak ki. Finnlandban, mely távolabb esék a kormányszéktől, inkább ököljog (oman káden oikeus), mint törvény látszék uralkodni s magok a királyi hivatalnokok sem voltak békében a hatalmas urak erőszakoskodásai miatt. Elejénte maga Gusztáv sem tudott, nem is akart a dolgok ily menetének erőszakkal ellenállni; de a mint kormánya megszilárdult, a rendtelenségnek oly erővel állott ellen, minő azon korhoz illett, melyben az ország minden forgalmi ügye (kaikki palvelus virat) a nemesség védelme alatt állott. Sok elajándékozott telek visszavéttetett, s minden törvénytelen zsarolás keményen eltiltatott. Azon javítások folytán, melyek a közügyek minden ágában tétettek, új korszak vala támadóban. Finnlandban az iparnak alapja letéttetett, s a polgári rend (porvari sääty) beese némileg emelkedett; új városok tűntek fel, több régi pedig szabadalmakat kapott. A kereskedelem rendezése végett 1614-ben különbség hozatott be a szabad kir. városok (valtakaupunki) és mezővárosok (maakaupunki) között.

A törvények igazságos kezelése végett Abóban udvari törvényszék (Hovi-oikeus) állíttatott fel 1623. Az ifjúság közös oktatására nagy gond fordíttatott. Finnland 1618-ban újlag felosztaték két püspöki megyére t. i. abió- és viiborgira. A tantügy javítására nézve Gusztávnak halhatatlan érdemei vannak. Ő rendezvén a tanodákat és gymnasiumokat (melyekről Finnlandban most volt először szó, s minő most — 1630-ban — állíttatott is Abóban), lehetővé tette a köznépeknek is, tudománya által feljutni azon dicső rangba, melyet eddig a nemesség sajátjának tartott. Ily intézkedései által Gusztáv a nép szeretetére tön szert. Korának hadvezérei közt ő volt az első bajnok. Az általa nevelt bajnokok közt Finnland többet vallhatott magáénak, s a Gásztáv idejebeli háborúikban a szuómálánok Európának leggyakorlottabb katonái közé számíttattak. Gusztáv több háborút viselt, s azok által birodalmát kiterjeszté s dicsőségesen nagyobbítá. Az atyjáról reá maradt orosz háborúnak a stolbovai békekötés által vetett végét 1617., mely szerint Svédhon az Inkeri földet (Inkerin maa = Ingermanland) és a Käkisalmi (Kexholm) tartományt nyerte. Azon időben (1616.) rendek gyűlése tartatott Helsingforsban. Szokás szerint Finnland ügynököket (puolus miehiä) küldé a svéd országgyűlésre, de időközben Finnlandban is gyűlés hivatott össze. Gusztáv szomszédjaival békét szerezvén, Némethonba ment a 30 éves háborúba, hol Lützen városához közel a csatában elesett 1632. Maga után Krisztina nevű egyetlen leányát hagyta, ki utóda lett a trónon.

Ezen okos s tudományára nézve kitűnő hölgynek kiskorúságában az ország belügyeit s a német háborút Gusztáv benső s bizalmas emberei Oksenstierna, Akselius stb. vezették. Azalatt Finnland kormányzása (1637—1640 és 1648—1650) Pehr Brahe grófra bízott, kinek lángoló szeretete, ernyedetlen szorgalma s éber örködése Finnland boldogsága fölött, emlékét minden szuómálánál elfeledhetlenné tévék. Ő fáradtságos utazásokat tett, az ország fogyatkozásainak megismerése végett, a birtokviszonyt illetőleg sok rendeletet adott ki, sok fármegyét (templomközséget = seurakunta) kisebbekre osztott, sok pusztaságot művelés alá vett, városokat alapított. Új tanodákat is állított fel, ezek közt gymnasiumot Viiborgban, de érdemeinek koronáját Brahe azáltal tette fel, hogy az abói gymnasiumot akademiává változtatta 1640. július 15. E munkájában nagy segítségére volt az ügyes Rotkovius Izsák

abói püspök. Ennek gondoskodása által lett a szuómi nyelvre fordított egész szentírás (Raamattu Biblia) kinyomatva 1642. A fordítók Petraeus és Stodius tanárok, s Hoffmann és Favori lelkészek voltak. Ugyanazon évben állíttatott fel Abóban az első könyvnyomda. A posták és vendégfogadók is ez időtájtban rendeztetek. Van azonban e fényes történelmi lapnak több sötét foltja is. A német háború sok embert és pénzt ragadt el, ámbar a nép, elvakítva a sok győzelem és érdemek dicsősége által, nem vette észre a mély sebeket. Az adószedők mondhatlanul csalták az adófizető népet. A bírák áruba bocsáták az igazságot a többet ígérőknek. Maga Krisztina is a nagyobb földbirtokokat pazarló módon osztogatta a főbb nemesség között, mely a hatalmat a törvény által csak gyöngén védett köznép kárával saját hasznára tudta fordítani. A nép alsóbb rétegei nyíltan panaszkodtak a királyné (drottningin) pazarlásai ellen, de ez azzal mit sem gondolt. Ő t. i. úgy látszék általán uralkodni, mintha a kormányt kezéből kiereszteni nem sajnálná, mit 1654-ben meg is tett, mikoron az az árva X-ik Károly Gusztávra szállott.

Ennek rövid uralkodása († 1660.), mely folytonos háborúk és diadalokban folyt le, emelte ugyan a hadi dicsőséget, de inségre juttatá az országot, s elrablá a királynak minden idejét, minélfogva a beligazgatásra nem ügyelbete. Finnland ez időszakban csatamező volt. Az ország alsóbb rendei (alaisesmmat säädty) most is, mint Krisztina idejében (1650) sürgették a hongyülésen, hogy az elajándékozott koronajavak visszavéttessenek, de czélhoz nem juthattak. Főleg a tudós, bátor és eszélyes Terserus János, abói püspök (1658—1664) szólalt fel ez ügyben erélyesen, ki a felvilágosodás terjesztésére is sokat tön. Ő ezért a nemességnek s némely hivataltársainak is haragjába esett, s ez lön oka, hogy ő, ki XI-ik Károly kiskorúságában 1660—1672-ig a kormányt vezette, az abói püspöki hivatalból letéttetett. A veszett kormány alatt a saját hasznukat kereső nagyok kényök szerint éltek, s nem tekintvén az ország dicsőségét és becsületét, a nép rovására iparkodtak gyarapodni. Károly rendes növeltetése szándékosan elhanyagoltatott, az ügyek vezetői meg akarván okvetlen maradni a kormányon. Átvevén Károly a kormányt, annak vezetésére minden részről alkalmasnak mutatkozott. Szíve mélyéből haragudott azokra, kik az ország romlásának okai voltak. Az elajándékozott javak visz-

szavétele az 1680-i országgyűlésen el lön határozva, s kimélet nélkül, néha igen is szigorúan, végrehajtva. Erre következett az adó leszállítása s az ország jövedelmeinek szaporítása. Más üdvös intézkedés volt a birtok felosztása (1682) paraszt- és lovagrendi birtokokra (ruoti ja rustholli). Minden parasztrendi birtok (ruoti talo) egy katonáról és tengerésről (meri mies) tartozott gondoskodni, s minden lovagbirtok (rustholli) tulajdonosa egy lórol és egy emberrol. A közlegények élelmezésére a gazdák (talon isäntä) köteleztettek szállást (tölin maata) adni, a tisztek pedig (upsierit = Officiere) a korona-telkeken (ruunun taloja) szállásoltattak el. A birtokra (talous) nézve sok lön téve, a keresetmód (elatus keino, életmód, vitae genus) és városok java előmozdított, ámbár ezekre nézve hiba volt az, hogy bizonyos árúczikkek készítése s eladására különtársulatoknak adatott szabadalom (lupa = engedély). A szabad forgalomból származott könnyü szerzősmódnak (huono käsitys) az lön eredménye, hogy Finnlandban több újon épült város hongyülésileg (1680.) pusztán hagyatni rendeltetett, s a lakosok átköltözni parancsoltattak a régi városokba, melyeknek kereskedése az újak keletkezése folytán elsatnyúlt. Azonban e végzés nem lön teljesítve. Volt ügyelet a szükséges ismeretek és felvilágosodás terjesztésére is. Mily nagy tudatlanság és babona uralkodott légyen még a nép között, kivehetni azon törvények-, üldözések- és szenvedésekből, melyekkel több boszorkány- és varázslónak vélt emberre nézve találkozunk. A tanügy (koulu laitokset), melynek pártfogója az akkori abói püspök, az öregebb Gezelius (1664—1690) volt, kezdé érezni a király hajlandóságának tanújeleit. Az egyházi jog, mely Finnlandban maiglan fenáll, s a zsoldárkönyv (virsi kirja) is azon időből valók. Károly uralkodásának utolsó éveiből (1695, 96, 97.) gyászos emléke maradt fen az inség- és döghalálnak, melyben Finnland lakosainak nagy részét elvesztette ¹⁾. Károly 1697-ben halt meg, s követte őt a trónon fia, XII-ik Károly.

E fiatal uralkodó csakhamar tapasztalta, hogy szomszédaival, a dánokkal, lengyelekkel és oroszokkal háborúba van keveredve. Oroszországban Péter ezár uralkodott, ki országát hatalmassá s tekintélyessé tenni vágyott. Ez, hogy helyet készítsen az európai

¹⁾ Az abói püspöki megyében 1696-ik évi október hótól 1797. juniusig 60,370 ember halt meg.

mivveltségnek, a Keleti tenger partján levő országokat, melyek ekkor a svédeknek uralták, akarta birtokába keríteni. A háború 1700-ban kezdődött. Károly Dániát csakhamar kibékülésre szorította, s még azon évben legyőzte Péter czárt is, a narvai nagy ütközetben, Viro-földön. Ezután Augusztus lengyel király ellen fordult, s őt koronájától megválni kényszeríté. Ezalatt Péter, a legveszélyesebb ellenség, ment levén egyéb ellenségtől, éppennem henyélt; az Inkeriföldet (Inkerin maa = Ingermanland) meghódítván, a Néva torkolatánál Oroszország új fővárosának, Pétervárnak (Pieturpori, Petersburg) alapjait kezdé rakatni 1703. Lassanként benyomult Péter Finnlandba is. Károly Lengyelhonból bement Oroszország belsejébe, de Pultavánál megveretett, s Törökországba kényszerült futni, hol őt évig tartózkodott. Finnland megtámadása most teljes joggal történt. A megerősített városok : Viiborg, Käkisalmi (Kexholm) és Vilmansstrand (Lappeenranta) meghódítottak 1710. Finnland egy időre ismét megszabadult a háború legnagyobb vészeitől; mert Péter Károlynak Törökországba üldözésével volt elfoglalva, hol ő egészen inségre jutott, honnét azonban szerencséjére futással megmenekült. Ekkoriban raboltatott ki Kajaani városa, s e lázadás posztó-háborúnak (sarka sota) neveztetik, azért, hogy sok oroszról ez ütközetben a posztó-bugyor (sarka pakko) elvételével. Következő évben Péter visszajött Finnlandba. Az ott parancsnokoskodott Lybekker tábornok nem bátorkodván ütközetet kísérelni, visszahúzódott. Így az egész tengermelléki Finnland könnyen az oroszok kezébe esett, miből elégedetlenség támadt, s Finnlandban Armfelt tábornok neveztetett parancsnokul. Kisebb ütközet után a Pelkäne tó mellett Armfelt Botniába (Kainunmaa) indult, hol Navo falunál Isokyrö fára-megyében 1714-ben február 19-én teljes erejével megütközött. Galitzin herceg vezérlete alatt az oroszoké lett a győzelem, kissé utóbb a tengeri csatában is Hanki földszorosnál (Hanki niemi) ezek győztek, s még azon év folytán Finnland a svédektől egészen kiürítettet. Végre csak kajaani vára (Kajaanin linna) maradt a svédnek kezében, de 1715-ben ez is meghódítottatott, s két évre ezután összelődöttetett. Akkoriban jött vissza a király Svédhonba, s látta, mennyire megszorodtak ellenei. Azért Károly a veszedelmes Péterrel békét ohajtott volna kötni, de mialatt böles minisztere Görtz annak létrehozásával foglalkozott, ő Fridrikshall városát Norvegiában ostrom

alá vette s lődöztette (1718). Elvégre lemondván majdnem minden felségi jogáról, a kormányt huga Ulrika Eleonóra vette át, kit ő 1720-ban Hessen-Casseli I. Fridriknek nőtül adott. A kormány élén állók nem akartak Oroszországgal békét kötni, de hamar átlátták, hogy erre kényszerítvék s az újavárosi (Uusi kaupunki = Nyland) békekötésben (1721) elvesztették a Liv-, Viro- és Inkeriföldet, Karjala déli részét, Viiborg, Käkisalmi (Kexholm) és Sortavala városokkal (a mostani viiborgi megye nagyobb részével) egyetemben.

Most vége lett a nagy ellenségeskedésnek, és Svédhon visszakapta majdnem egész Finnlandot. De ezen ország állapota gyászos volt. A szerencsétlenség, mely egy legyőzött országot érhet, mind Finnlandra nehezedett. Nagy földterületek pusztán, a szántóföldek parlagon (kylvämätä, bevetetlenül), a városok lakosok nélkül, egész városok elpusztítva álltak. A lakosok száma 150. v. 200,000 lélekkel megkevesbedett. Az ország fölsegélésére megtették a svédek, a mi tőlük e nyomorú állapotban kitelt, s kicsinyenként növekedett is az ország ereje. A püspöki székhely az elpusztított Viiborgból Börgä-be (Porko) átvitetett, hol gymnasium is lön felállítva. A tanodák újra szerveztettek; a nemesség és papi rend külön jogokat kaptak; a még most is érvényes polgári és büntető-törvény (kansallis ja rikos laki) az 1734-ki hongyülésen adatott s 1759-ben finn nyelvre fordított. Az új határ biztosítása végett Hamina (Fridrikshamn) városa megerősített.

Az idő, mely XII-ik Károly halálától fogva 1772-ig folyt, szabadság idejének (vapaus ajaksi) neveztetik azért, hogy a királyi hatalom ez idő alatt minden részről csupa névvé, vagy árnyékhoz hasonlóvá alacsonyodott. Sok tétetett a kézmivességre nézve is, de a keletkezett viszályok a kormány emberei között nem csekély kárt eredményeztek. A két párt, a kalapok és sapkák (hatut ja lakit), másban nem igen tartottak össze, mint a kir. hatalom gyöngítésében. Majd az egyik, majd a másik volt uralkodó; monnó kapott külföldről ajándékokat, miszerint Svédhon csupán akaratnélküli eszköz vala egyebek kezében. E körülményben az uralkodó párt háborút kezdte folytatni Oroszországgal (1741. junius 24.), mely úgy folytattatott és végeztetett, mint azt előre lehetne látni. A viszály legfőbb fokra hágott; s a kölcsönös ellenségeskedésben a pártoskodók (eriseuraiset) a közös hazának hasznára nem

gondoltak. E háború villmanstrandi (lappenranta-i) háborúnak neveztetik azért, hogy az első ütközet ott esett meg (1741. szeptember 3-án), melyben az oroszok győzedelmeskedtek. A háború még egész éven át folytatott s 1742. szeptember 4-én a svéd seregnek a hadakozással fel- s Finnlandot el kelle hagynia. Az oroszok az országot, melyben hatalmukat akarák gyakorolni, megerősítették. Az abói 1743-ban augusztus 7-én létrejött békekötés szerint visszaadott Svédhonnak majdnem minden elesett rész; Oroszország Nylandból a keleti részt déli Savó-t, Tavasztlandból is egy részt, Hamina (Fridrikshamn), Villmansstrand (Lappeenranta) és Savoliinna városokat kapta. Az ország határa a Kymi folyó lön, melynek erősítése végett Lovisa városa, s négy évvel utóbb (1749.) Ehrenswardi gróf vezetése mellett a viapori erőd építtetett. E háború alatt kezdé Svédhon világosabban látni, mily hasznos neki Finnland birtoklása; mirenézve több gondot kezdé fordítani annak földművelésére és beligazgatására, s iparkodott kellő intézkedéseivel a szenvedett károkat is kipótolni. A megmaradt tartományok művelésével akarák helyrehozni a károkat, melyeket azok a pusztítások által szenvedtek. A keresetmód javítására gond fordított, a kereskedés felszabadított; mindenféle szükséges növények plántálása, jelesen a burgonya művelése, divatba kezdé jönni, mely a svédeknek Pomerániával hét évig tartott háborújában lön a finneknek ismeretes. A folyók tisztogatásának hasznát is kezdék tapasztalni. Chydemius, Gadd és Kalm a hálás utódoknál dicséretes emlékre tönek szert. Sz ez I. Fridrik (1720—1751.) és a gyöngede kegyes holstein-gottorpi Adolf Fridrik (1751—1771.) kormányaiknak örvendetes oldala. Ezeknek, különösen az utóbbinak idejében a pártok közt folytonos viszálykodások voltak napirenden, melyek nem egy hazafinak jeles törekvését hiúsították meg. A nemesség ¹⁾ s az ország egyéb rendei egymástól különszakadoztak. Ez alkalmas intézkedések tételét igényelte. A fiatal s okos Gusztáv királyi hercege tartatott e végre elég bátornak és erősnek, ki a trónra lépven (2771.) a forradalom által, melyet maga támasztott (1792. augusztus 19—21.) meg is mutatta, hogy a felöle táplált vélemény nem volt helytelen. Augusztus 21-én új alkotmány (uusi hallitus

¹⁾ A főnemesség az 1755-ki svéd országgyűlésen a hivatalok kiosztására nézve a fejedelem jogát el akarta venni.

sääntö) adatott. Ez, valamint a királyi hatalom terjesztésére irányzott egyesség- és biztosító-levél (yhdistys ja vakuutus kirja) 1789-ben február 21-én és ápril 3-án adva, Finnlandban a maiglan fenálló alaptörvény.

III-ik Gusztáv uralkodásának első évei igen szerencsések voltak. Sok szükséges és bölcs javítás és intézkedés tétetett. Finnland felosztatott (1775.) hat megyére (lääni). Új udvari törvényszék (hovi-oikeus) állítottatott fel Vaasában (1776). A régiek felosztása által új törvénykezési (birósági) kerületek (lakikunta) járások (kihlakunta), färamegyék (pitäjä) jöttek létre. Nagy szorgalommal hajtattott végre az ország felmérése s felosztása (iso jako). Új városok tüntek fel. A városi polgárság biztosított, hogy a kereskedés, keresetmód és kézművek ezentül külön egyének igazgatására hagyatni nem fognak, s árúik eladásának akadály nem vettetik. Igy virágzóvá lön a kereskedés. A Finnland erdeiből került anyagok külföldre vitettek, s az országnak hasznot hoztak. Gusztáv túlságosan fényszerető s pazarló király volt; de nem tagadhatni, hogy a körülötte levő tudós és nyájas embereket kegyelte, annyira, hogy az ő kora különösen nevezetes a svéd irodalom történetében, melyben több finnlandi is kitünő helyet foglal (Creutz gróf, Choraeus és több más). Nyájas természeténél fogva Gusztáv megnyeré a népség (pääkansa) szeretetét; de a forradalom által letiport nagyok (isos valtaiset) nem tudtak neki megbocsátani. Ők alkalmat vártak a boszúállásra, s ez csakhamar ajánlkozott. Gusztáv vágyott a hadi dicsőségre, s midön II-ik Katalin orosz czárnő a törökökkel háborúba keveredett, ő alkalmasnak látta az időt elvesztett tartományainak visszaszerzésére. A háború az oroszoknak megüzenetetett 1788. junius 29., s ámbár az első tengeri ütközet (augusztus 17) Hoglan körül elhatározó nem volt, a kezdet Gusztávra nézve mégis hasznosnak mutatkozott. Ő Pétervárba elutazott, de épen akkor kötötték az elégedetlen nemes-tisztek (aateli-upsierit) az anjalai szövetséget (összesesküvést); ők ellenezték a háborút, s a katonaságot engedflenségre ingerelték. Gusztávnak a hadsereget vissza kelle térítnie; az ütközetre legalalmasb idő elmúlt, s egész hadjárat haszontalan volt. Két évig folytattatott még a háború változó szerencsével. Az 1789-ik év folytán néhány nagy ütközet történt, julius 21-én Parku mäki-nél szárazon, melyben a svédek, a tengeren pedig a svéd öbölnél

(ruotsin salmi) augusztus 24-én az oroszok lettek győzedelmesekek. A következő évben (1790.) Gusztáv maga vivta ki a diadalt Valkealaban (april 29); de nemsokára ezután a viiborgi öbölben a a parthajórajnál vesztegelt, honnét mégis szerencséjére, bár vesztességgel, megszabadult (viipurin-kuja-juoksu = viiborgi vesszőfutás július 3-án). Az utolsó ütközet a svéd tengeröbölben (július 9-én) történt, melyben az orosz hajóraj (ranta laivasto) tönkretétetett. Nemsokára ezután (augusztus 4-én) béke kötöttet Vääräläben a határok változtatása nélkül. Két évvel utóbb Gusztáv meghalt a hatalmasok boszújából ¹⁾).

Utána fia IV-ik Gusztáv Adolf lépett a trónra. Ez alatt Finnland szemlátomást üdült. Az új művelődésre nagy gond fordítottatott, a kerestetmódok megszorítottattak. 1797-ben november 1-én Abóban létrejött az ugynevezett honi kormánytársulat (huoneen hallitusseura), mely a földművelésnek és kézművességnek nagy segítségére lett. A folyók szabályozásának célszerű elintézésére az igazgatóság (directio) 1799-ben rendelkezett. A népség az utolsó 50 éven át szemlátomást szaporodott. 1740-ben, mikor a lélekszám összeírása történt, csak 508,839, de 1800-ban már 837,152 lélek számláltatott. Gusztáv 1802-ben nejével egytt Finnlandba jött, letenni az abói akademiának alapkövét. E főtanoda akkor nagy hírben állott : Porthan, Calonius, Franzén, Tengström annak díszé s dicsősége voltak.

Új események érinték Finnlandot, s népének új úton kelle haladnia. Gusztávnak makaes haragja Napoleonra a francziák császárára, ki akkor Európának törvényt akara szabni, neki háborút szerzett saját sógorával, I. Sándor orosz czárral, Napoleon akkori szövetségeseivel. Buxhövdén gróf vezérlete alatt jöttek az oroszok (1808. február 21.) a határra. A csekély szuómi hadsereg, melynek fővezérévé Klingspor gróf neveztetett, kisszerű csatározások után a határokról az ország beljébe üzetett. Az oroszok ostrom alá vették a Svartholm és Viapori erődöket, s ezeket hamar elfoglalták (az elsőt márczius 8-án, az utólsót május 3-án). Ez unalmas hadviselés alatt némely részeket a szuómi tábor visszanyert Siikajokinál (april 18.) Adlercreutz parancsnoksága alatt a Repo öbölnél (april 27.) Adlercreutz és Cronstedt gróf, s Pulkkilában (május 2-án) Sandels alatt. Az oroszoknak erre futniok kelle. A

¹⁾ 1792. márczius 16-án orgyilkosság áldozatául esett.

háború folytatott. Adlercreutz legyőzte Rajevszkit Lapuanál, (juli 14.), utóbb Alavonál (augusztus 17.). A Fieandti parancsnoksága alatt álló szuómi hadsereg kisebb része (augusztus 21-én) Karstula-ban táborozott, mire nézve a derék hadseregnek vissza kelle húzódnia. Az oroszokat ezután Kamensky gróf vezényelte, kivel véres ütközet történt Kuortane-nál szeptember 1-én. Adlercreutz győzelem nélkül vonult a csatamezőről Salmisi-ba, hol a szuómalágok győztek (szeptember 2-én) s mégis futniok kelle. Az eldöntő csata végre Oravainen-ben (sept. 14.) vívatott, hol az oroszoké lett a fő győzelem. A szuómalánok éjszak felé húzódtak. Tüzes csata történt még Finnlandban Virtasilta mellett Jiensalmi-nál (október 27.), melyben Sandels legyőzte Tutskovát, de szinte futnia kelle. Már küszöbön állott a tél; ezért november 19-én Olkijoki-nál béke köttetett, mely szerint a svéd és szuómi katonaság Finnlandot az oroszoknak hagyta. A szuómalánok Sándornak már meghódoltak s hűséget esküdtek, s ekkoriban jelent meg a császári nyílparancs (keisarillen julistus), miszerint Finnland Oroszországba békebeletetik. Az Aland szigetek meghódítása végett, melyért Döbeln sokáig harczott, az oroszok kemény tél segítségével átkeltek az álandi tengeren Svédhonba, szinte mint más hadosztály Barclay de Tolli alatt jégen hatolt át a tengerszoroson. Ezalatt IV. Gusztáv királyi székétől már meg volt fosztva, melyre sógora XIII-ik Károly emeltetett. A háború elhúzódott még egész nyáron minden különös haszon nélkül, és Svédországnak a Hamina-ban (Fridrikshamn) létrejött békekötésben (1809. sept. 17.) Finnlandról le kelle mondanania, a háborút viselt két ország határaiúl az éjszaki öböl (pohjanlahti), a Tornio és Muonio folyók jelöltetvén ki.

Mihelyt Finnland orosz kormány alá jutott, azonnal összehivatá Sándor a szuómi rendek gyűlését Börgä-be, mely 1809. mart. 25-én kezdődött. A biztosíték, vagy megerősítő oklevél (vakuumtus = elikkä vahvistus kirja) szerint (martius 25.) állandóul meghagyatott az országban uralkodó ker. vallás és alaptörvény, nem különben minden honpolgárnak közös és különös joga, előnye, szabadalma. Martius 29-én Sándor hittel erősítették meg Finnland

nagyfejedelmének (suureksi ruhtinaaksi). A rendek köztanácskozásban maradtak, s a gyűlés végeztével törvényjavallataik megerősítették. Minden adónak az előbbi állapotban kelle maradnia; az országban katonai szolgálattól menten ötven évig lakni, de helyette a mentességi adót (vakansi vero) befizetni; banknak felállíttatnia (ez 1811-ben állíttatott fel) és Finnland saját főkormányának szerveztetnie kelle. Ez igazgató-tanács (hallitus-neuvous), utóbb (1816.) császári senatus működését 1809. október 3-án kezdé meg. A kormány elnökévé az országban a főigazgató (general guvernöri) tétetett, ki a senatus elnöke s egyszersmind az országban találtató hadsereg parancsnoka lön. A főkormány (päähallitus) valamint minden egyéb osztályonkint elrendezett felsőbb hatóságok (yli hallitus kunnat) és hivatalok (virvakunnat) helyet mind Abóban nyertek, de ezek (1817) onnét átköltözni parancsoltattak Helsingforsba, mely 1817-től fogva az ország fővárosává lön. Itt a senatus első gyűlését 1819. október 1-én tartotta. Azon ügyek elintézése végett, melyek a kormányzó által elvégeztettek, bizottmány (keskustuskunta = comité) neveztetett (1811) Pétervárbán, mely azonban meg lön szüntetve 1826-ban, miszerint most a finnlandi ügyek magában az orosz birodalom kormányában miniszteri titkár által vezettetnek 1834-től fogva. Finnland azon részei, melyek az oroszok által előbb meghódíttattak (vanha voitto-maa), egyesíttettek 1811-ben a most meghódított Finnlanddal. 1812-ben bibliatársulat jött létre Abóban, melynek segítségére most több fióktársulat léteznek. A Luther-féle hitvallás emlékünnepe 1817-ben megtartatott. Ugyanazon évben az abói püspökség érsekségre emeltetett. 1821-ben Tammerfors a kézművesség előmozdítása végett szabad városi jogokat nyert, mik szerint a kül- és belföldi kézműveseknek, menten minden koronaadótól és czéhrendeletektől, az ott-lakás megengedetett; nemkülönben az árúczikkek behozatala harminczadfizetés nélkül, és a szabad piac. Sándor czár, ki már két ízben 1809- és 1812-ben) fordult meg Finnlandban, újolag beutazta az országot (1819) s mindenütt megnyerte a népnek szívét; ő déli Oroszországban tett útjában meghalt 1825 dec. 1-én.

Helyébe Miklós czár és nagyfejedelem (keisari ja suuri ruhtinas) emeltetett, ki 1825. dec. 24-én a szuomalánokat kormányrendelet által biztosítá, hogy megtarthatják hitvallásukat és törvényeiket változtatlanul. Neki mindjárt uralkodásának elején

alkalma volt megmutatni az értelmi műveltség iránt szeretetét. 1827-ben sept. 4-én és 5-én Abó városa s ennek akademiája, mely Sándor czár nagy jótékonyágát tapasztalta, borzasztó tűzvésznek esett áldozatul. Miklós czár bőkezősége által már 1828-ban (őszszel) új Sándor-egyetem (Aleksanderin-universiteetts) lön Helsingforsban, Abóban pedig gymnasium felállítva. Finnland 1831-ben kilencz megyére (lääni) osztatott. Mustialában 1837-ben gazdasági tanoda (maanviljelys koulu) állítottatott fel a föld- és rétmívelés- s marhatenyésztés előmozdítására. A kézművesek és gyárosok számára vasárnapi tanodák (az első Abóban, mely 1833. október 6-án nyitattott meg); 1847-ben három ipartanoda (teollisuus koulu), Viiborgban pedig (1839) új törvényszék állítottatott fel. Több városnak szabad városi jog adatott (1830). Új városok alapítottak : Jyväskylä, Heinola és Mikkeli. A rabok sorsának javítására fegyházak (oijennus huonet) tervezettek, s ezek közül néhány már készen áll. 1841-ben a tanügy javítottatott s új tanodák állítottak fel : Vaasaban és Kuopiban gymnasiumok, Abóban és Helsingforsban leányiskola. Sok történt a nép felvilágosítására nézve is. A kormány segédkezet nyujta minden szükséges intézethez, u. m. a földműveléshez, gyár- és bányatügyekhez, és a folyók, jelesül a Saima csatornának tisztogatásához. 1831. márczius 16-án Helsingforsban, nemkülönben 1845-iki september havában Viiborgban tudós társaság alapítottatott, mely első évünnepét 1846-ban három napig tartá. A helsingforsi társaság (seura) sokat használt a szuómi nyelvnek, irodalomnak és történelemnek. Ügyelete alatt sok nevezetes munka látott napvilágot, melyek közül megemlítendő a Kalevala nevű könyv, dr. Lönnrot Illyés gyűjteménye a nép által énekelt rúnókból. A Kalevala 32 rúnóján kívül ¹⁾ Finnland legtávolabb vidékein gyűjtött ő még sok egyéb rúnót, talányt és példabeszédet.

A rúnókból három Kanteletar című könyv kinyomatott. A szuómi nyelv ez által előbb saját hazájában is ösmeretlen becsét nyert, s külföldön is figyelemre méltatni kezdék az európaiaktól előbb egészen elfelejtett szuómi népet.

¹⁾ Az 1849-ben kijött második kiadás sokkal bővebb az elsönél, mert 50 rúnót foglal magában; miután az első kiadás óta új-új részeit találták meg a mondai költeménynek. — Szerk.

A nép csekély száma és szegénysége gátolák Finnlandot önálló hatalomra emelkedésében; mihezképest erősebb szomszédai alattvalójának kelle lennie. De még sem adhat elegendő hálát az isteni gondviselésnek, hogy szeretett honát mindig oly fejedelmek kormánya alá adta, kik annak mindenha javára törekedtek. Mindig hálával emlékezhetik a hü szuómi nép a svéd királyok nemeszívűségére, habár sokszor a védelem hiánya akadályozta is őket, hogy jószívűségök tanujeleit adják. Jelenleg látván, hogy Oroszország hatalmas védelme alatt békéje biztosítva, ipara előmenetelben, kereskedelme virágzó állapotban, népe szaporodásban, s műveltsége haladásban van: lehet is, kell is lelkesen azon lennie, hogy magának és hazájának szellemi s anyagi haszna folyton folyvást növekedjék.

FÁBIÁN ISTVÁN.

ZRINYI ÉS TASSO.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY *).

III.

A Zrinyiász harmadik énekéhez jutánk. Ez általános elmélkedésből indul ki, hogy „ember tanácsa nem állandó, ha mit elvégez is, ottan megfordul isten akaratjából.“ Az éneket reflexión kezdeni, Ariosto ismeretes modora. Az övéi ugyan nem mindig komolyak, többnyire játszi gúnynyal színezték s így nem esnek a közönséges reflexiók sorába. Virgil- és Tassonál aránylag gyér s mindig rövid az ily elmélkedés. Ki az Aeneisből, vagy Jeruzsálemből ugynevezett „böles mondatokat“ akarna szedni, hamar végét érné munkájának: alig jutna minden énekre egy. Róma nagy művésze átérté, hogy a tanelemnek, mint olyannak, semmi joga elbeszélő költészetben; s Tasso sem hagyja mestere nyomát. Egyik sem akar az elbeszélő formában egyebet adni mint elbeszélést, de a legtökélyesbet, mi e nemből adható. E megjegyzést azokért teszszük, kik, minduntalan classicai példányokra hivatkozva, fájlatják, hogy költészetünkben egy idő óta megapadt a philosophiai elem; értvén ezalatt — úgy látszik — a költői művekre amugy kívülről s mintegy parázsan hintendő savát a reflexiónak: az eszmedús észzrevételeket, élet-

*) Az első közleményt lásd a VII. köt. 177. s köv. 11.

böles maximákat, emlékkönyvbe való mondatokat s több effélet. Mintha bizony a költő nem akkor volna bölesész is leginkább, midőn öszhangzatos alak- s tartalomban előállítja a szépet, azon szépet, mit a philosoph értelmezni sem tud! Mintha szükséges volna ezen-fölül, s az öszhang kárára, böleselmi közhelyekkel raknia meg költeményét! Valóban, egy Goethe-féle „ezigánydal“ bölesésziőbb is, mint sok ugynevezett „értelmi“ költemény. — Zrinyi, hihetően az akkori magyar költészet tanirányának hódolva, sűrűbben nyújtja elmélkedéseit, de még sem oly sűrű, hogy eposzát elnyomná a száraz didaxis. Oly helyre szövi azokat, hová épen beillenek; majd cselekvényből hozza ki mint tanulságot, például főntebb a Kerecseni és Arszlán basa episodjai folytán; majd hősei szájába adja: ritkán elmélkedik saját személyében, akkor is megválasztja helyét; a mi tekintve kortársai s magyar elődei nagy hajlamát a tanító-verselésre, korát haladó művelt izlésről tesz bizonytságot. Ilyen alkalmas hely reflexióra az ének kezdete, midőn az érdek valamely cselekvény iránt még nincs feszülőben, midőn az események rohama nem gátolja még a nyugodt kerültekintést. Ariosto csaknem minden ének elején tart efféle pihenőt, Zrinyi nem oly gyakran.

Az elmélkedés itt arra szolgál, hogy indokolja Szulimán megváltozott tanácsát, ki előbb Egert akará ostromolni és most Sziget ellen fordul. Költőnk ugyanis „fél-csodásan“ Isten akaratjának tulajdonítja azt, mi alább emberileg is indokolva lesz. Szulimánnak, ugymond, „hamar az isten ténit tanácsát. Hamar megfordítá Szigetre haragját“ (III. 2.). Egyszerű képletnek, jámbor keresztyéni szólamnak lehetne venni; de nem az. A classicaí régiség ismerője számos hasonló helyre fog emlékezni, midőn az isteni hatalom befolyása emberi dolgokra ily röviden, csak egy odavetett vonással jeleztetik. *H a l v á n y - , f é l - , r ö v i d e s o d á s n a k* nevezem a szerint, a mint különböző esetben egyik-másik elnevezés jobban fog illeni. A fenforgó hely, mint közelebbi példára, az Aeneis X-ik könyvére utal, melyből Zrinyi e harmadik énekhez legtöbbet vön át. Ily röviden emlékszik Virgil a Mezentium csatára buzdító Jupiterről: „*At Jovis interea monitis Mezentius ardens Succedit pugnae*“ . . . (X. 689.), mit senki sem fog pusztá képletnek venni. — Zrinyi azonban a fenső benyomáshoz oly történeti motívumot is ad, mely elegendő, Szulimán haragját emberileg

is Szigetvár ellen fordítani. Ez a siklósi harc, mely e harmadik ének tárgyát képezi.

De mielőtt a szigeti bajnok e diadalmas előharczára mennék, egy észrevétellel tartozom. A költő, röviden említvén, hogy „Szulimán megfordítá Szigetre haragját“ — mindjárt hozzáveti: „Im megmondom okát az ő haragjának“ (III. 3.), — s úgy kezd a siklósi csata elbeszéléséhez. Tolly megjegyzi erre: „hiba, hogy a siklósi dolog által előidézett fordulatot Szulimán tervében a költő a harmadik ének bevezetésében előre jelenti, a helyett, hogy azt az események folyásából utólag eredeztetné s így azon jöltevő hatást, melyet e része a történetnek szülne, elkeseríti. Egy pár versszak kihagyása segített a dolgon“ (Költ. Tört. II. 16. l.). — Tehát h i b a, mégpedig szerkezeti, a melyet Zrinyiben nem sokat találunk, mert a compositio neki erős oldala. De vizsgáljuk egy kissé.

Az eposz nem regény. Hiú várakozást, vagy ál félelmet gerjesztő eszközök nem illenek komoly méltóságához. Sokkal mélyebb, emberien meghatóbb a részvét, mely bennünk támad hősei iránt, ha ezek sorsát előre tudjuk, vagy sejtjük legalább. Ezért minden kor és nemzet eposzirói föl-föllebbentik a jövő események fátyolát, meg hagyják olykor pillantani a damoclesi kardot, mely e vagy ama hős felett függ. Ez két módon történik. Vagy jóslat, isteni kijelentés stb. által, ekkor fatum s a hős maga végzetszerű; vagy egyenesen a költő által, mit főnebb epikai előlegezésnek (anticipatio) mondék, s mely szóval ezentúl annál bátrabban fogok élni, minthogy már Heyne jegyzeteiben is feltalálom. — Mindenikre számos példát hozhatnék fel. Hanem a végzetes bajnok oly gyakori, hogy példát sem kell idéznem; ha mégis említék, csupán alkalmazásért teszem azt. Az Iliász „elkeseredik“, jól van; miután az első énektől kezdve (I. 416.) tudjuk, és gyakran emlékeztetve leszünk rá, hogy Achilles rövid életű, nem sokára meg kell halnia, Trójánál elesnie, mert ez fatum. De épen ez költi legmélyebb rokonszenvünket a hős iránt, ki, hogy barátját megboszúlja, nem gondol a végzettel, mely szerint Hector eleste után az övé is nyomon következik; bátran megy szembe a bizonyos halállal; miként a sértőjén boszútálló méh fulánkot ereszt, noha ez magának is halál. Ezért van, hogy bár Achilles elkényeztetett gyermeke az ion öregnek: daczos, önfejű, dicsvágyó mérték felett, magánboszúnak a közjót alárendelő, harcban kegyetlen, sokszor

embertelen : mégis ő birja legnagyobb részvétünket ; mert mind-ezen hibáit, úgy szólva, vérén váltja meg; a bizonyos halál, melyet ő is, mi is, előre tudunk, elnézővé tesz iránta, mint siralomházban ülő rabtól nem vonjuk el kedvezésünket, mint áldozatbarommal nem bánnánk rosszul. A nibelung-ének durva hőse, Szigfrid orgyilkosa, Hagen, azon percztől fogva megnyeri hajlamunkat, midőn a hab-leányok jóslata daczára elszántan indul sorsa ellenébe. Ezek, mint tudva van, megéneklék Hagennek, hogy a Rajnán átkelendő nibelungok közül egy sem jut haza többé a Rajna bal partjára, kivéve a király udvari papját. Hagen, átkelés alkalmával, megragadja s vízbe veti a káplánt : elmerülése megezáfolná a hab-leányok jóslatát. De az szerencsésen kiúsz az elhagyott partra :

Ott állt szegény papocska, rázván lucskos mezét.
Megtudta Hagen ebből, hogy nem hazug beszéd
A bizonyos halál, mit jóslott a hab-leány ;
Gondolta : „mind e hősök ott vesznek, igazán.“

Hogy aztán a hajóból kirakták a teréht,
Három királyfi összes hadát és hadszerét :
Darabra törte Hagen, s elszórá a vizen.
A jó nemes vitézek csodálkoztak ezen.

„Mért tettetted ezt, barátom ?“ kérdezi Dankewart,
„Hogy keljük által ismét, visszafelé, az árt,
Majd a hunok földéről a Rajnához jövet ?“ —
Később megmondta Hagen : „az többé nem lehet.“

De most csak így felelt rá : „vigyázatból tevém :
Ha lenne gyáva köztünk, ha volna szökevény,
Féltében a ki vissza iramna vizen állt,
Hadd leljen e habok közt gyalázatos halált.“

(Nib. Not. XXV).

Mily rendítő nagyság ez a nyugodt élszánás, szemben a vég-zettel ! A drámai hős felidézi a sorsot maga ellen, daczol, küzd vele s e küzdés alatt bámulatos erőt fejt ki; de mihelyt a fátum legyőzhetlen voltát megismeri, azonnal zsibbad erélye, vergődik ugyan még, de csak magát hálózza be vergődése által, s küzdelme nem küzdelem tovább, hanem a haldokló vonaglása. Ellenben az eposz halálra jegyzett hőse már az első percztől megadja magát a sorsnak ; de épen e megadás által tünteti ki nagyságát. A veszély, a halál

bizonyos tudata nem csüggeszti el, egy perczig sem gátolja működését, desöt növekszik erélye, a mint közelebb-közelebb jut az örvényhez; csak néha a halál perczében fogja el egy csodás rémület, s hat rá nyomasztólag közelléte a r e t t e n e t e s n e k, melylyel oly elszántan néz vala szembe távolról; ugyhogy e rémület már inkább physikai mint erkölcsi betudás alá esik. Szóval, a tragikai hős bátor a sors ellen, míg leküzdhetőnek hiszi; az eposz hőse bátor, n o h a n e m hiszi annak. Szép példa erre maga Zrinyi, ki a második énektől kezdve ismeri végzetét (II. 83—86) mindazáltal csüggedés, habozás nélkül folytatja teendőit, elszánt nyugalommal várva be az elkerülhetlent. Hanem elég e nagyon ismeretes tárgyról.

Szintén gyakori epopoeiákban a másik eset, hogy t. i. maga a költő eleve figyelmessé teszi olvasóját szerencsében a balfordulatra, és viszont. Ide sorozható helyek már az Aeneisből a trójai hős elbeszélése Sinonról (II. 65), midőn előre tudatja ennek csal-faságát: „Accipe nunc Danaûm insidias, et crimine ab uno Disce omnes.“ Mai költő ovakodott volna Sinont jóelőre leálarcozni, hogy annál csattanóbb legyen a végfordulat. Ide tartozik a felkiáltás, mely Dido szerelmének gyászos kimenetére előkészít: „Heu vatum ignarae mentes! quid vota furentem Quid delubra iuvant!“ (IV. 65); s még inkább az első titkos összejövétel leírása után föllebentett fátyol: „Ille dies primus leti, primusque malorum Causa fuit...“ (IV. 169). Szegény Dido! boldogságod tetőfokán éreznünk kell, hogy tilos szerelmed vége g y á s z és h a l á l. Nemkülönben már a seregszámla alkalmával (VII. 756). elsiratjuk Umbro papot, „ki a viperafajt s méreglehelő hydrákat dalával, kezével álomba szokta ringatni s marásukat enyhíti vala tudomány. De nem bírá megorvosolni a dardani kopja ütését; nem használtak sebei ellen álmhozó dalok, sem a marsus hegyekben szedett gyógygyű.“

„Te nemus Anguitiae, vitreâ te Fucinus undâ,
Te liquidi flevere lacus. —“

Igy sejtjük az éji kalandra vállalkozó Nisus és Euryalus vesztét, midőn Ascanius: „sokat üzenne tőlük atyjának, de majdan szel-lők tépik el üzenetét s hiú felhőkbe oszlatják“ — „sed aurae Omnia discernunt et nubibus irrita donant“ (IX. 312). Igy szánja

halálnak Virgil már első bemutatáskor két ifjú hősét, Pallást és Lausust : „Mox illos sua fata manent maiore sub hoste“ (X. 438); s hogy unalmassá ne váljak, magát a rutulok legnagyobb vitézét is, midőn mondja : „Lesz idő, hogy Turnus nagy áron venné meg, ne bántotta legyen Pallást; mikor gyűlöli e hadi zsákmányt és e napot“ (X. 503). Hogy Virgil e tekintetben is a hősköltemény örök példányát követi, fölösleges érintenem. Csak egy pár, kezem ügyében eső példára mutatok, midőn Homér Ennomos madárjósról eleve tudatja, hogy nem kerülhette el jósló tehetsége által a fekete halált, hanem elesett a gyors Achilles kezei által Xanthus folyamában (II. II. 859), s midőn Amphimachusról mondja, hogy ez „arannyal ékítve ment harcza, mint egy leány, a dőre! de azzal nem háritá el keserű vesztét, mert ő is elesett a folyamban, a serény Aeacida kezeitől“ — (II. 871). Végre, hogy Tassóból is idézzek, hasonló érzés van, már az első énekben, Gildippe és Odoardo hű pár elestére (. . . Oh nella guerra anco consorti, Non sarete disgiunti, a n e o r c h é m o r t i!), a mi csak az utolsóban következik be; így fődí fel a költő, nem számítva csattanó fordulatra, hogy Aladin reményei a háború szerencsés kimenete iránt meghiúsodnak (. . . di quella guerra Lieti augurj prendendo, i quai fur vani“ — III. 15); hogy Idraöte minden bűbajos terve füstbe fog menni (IV. 21.); hogy Argant esküje, a keresztyén had romlására, nem teljesedik be (XII. 105). Sőt a homéri körön kívül eső epopoeiáktól sem idegen az ily anticipatio : Firdusinál kétszer is jelentve találjuk Szijavus halálát mindjárt elején a költeménynek. „Isten tanácsában ugy vala elvégezve, hogy Szijavus elessék Turanban ádáz sors és ellenei ármánya miatt.“ Alább ismét, midőn atyjától búcsút vesz : „sejték mind a ketten, hogy e búcsút sohasem követi viszontlátás.“ (Epische Dichtungen des Firdusi. übers. v. Schack I. B. S. 103. 107).

Ennyi példa, azt hiszem, több mint elegendő kimenteni Sziget dalnokát, hogy megfosztott a gyönyörtől, egy kis időre diadal reményében ringatni képzeletünket; hogy a siklósi győzelem jöltevé hatását „elkeseríti.“ De vajjon, az anticipatiót mellözve is, ment volna-e ezen hatás a keserűtől? Hiszen nincs olvasó, ki ne tudja a történetből, mi sors vár Zrinyire; ha volna is, maga költőnk bevágta előtte a remény útját a második énekben, ott hol nagy üsét végzetes bajnokká avatja. Mit használna ily előzmény után

egy kis kaczerkodás az olvasó képzeletével? Szerintem sokkal mélyebb rokonszenvet ébreszt e folytonos „memento mori“; sokkal nemesb eszköze a hatásnak, mint amaz első. Szolgáljon ez a férfinak, ki annyi tudománnyal és szeretettel első tárgyalta nálunk tüzetesebben a Zrinyiászt, szolgáljon elégtételül, hogy e hely is azon kevesek közül való, melyeket, mint gyanítja „túlzigorral“ rótt meg ez eposz szerkezetében. (Költ. Tört. II. 38 l.). Hanem kísérjük a szöveget.

„Musztafa, boszniai főbasa, Szulimán táborába érkezvén, a szultán őt Arszlán helyébe budai vezérré teszi s meghagyja neki, hogy Arszlánt végezze ki. Ez nem mervén bevárni utódját, a táborba jő, „de úgy is megtalálja maga halálát“ (III. 4—7). „A császár Musztafa utódjául Mehmet Gujlirgi basát küldi Boszniába, kit útja Siklós alatt visz el s ottan pihenve táborút“ (8—9).

Költőnk előadása tényeken alapúl. „Solimán — írja Szalay — aug. 3-án Harsánynál, Pécs és Siklós közt táborozott. Arszlán, a budai basa, ide jött tisztelkedni; de Szokoli (a nagyvezér) őt e szavakkal fogadta: „mi keressz? kire biztad hadaidat? a padisa beglerbéggé nevezett; te a hitetlenek kezére juttattad a várakat. Jaj neked átkozott!“ s a nyomorút megfojtotta a bakó. Helyébe a nagyvezér öcsese, a boszniai Musztafa, neveztetett budai basává“ (IV. 344). És valamivel feljebb: „Szolimán Péterváradnál készült a Dunán átkelni s innen Eger alá indulni, midőn hirt vett, hogy kedves tisztjét s egykori étkefogóját Mohamedet (Zrinyinél: Mehmet) a szigeti őrség néhány hadnagyai Siklósnál megtámadták és megölték; két zászlót, hat szekér ezüstneműt, tizenhétezer aranyat, szóval táborának összes értékesb holmiát felzsákmányolták. E hír a szultán tervét megmástitotta és Zrinyi Miklós megfenyítését, Szigetvár buktatását első sorba helyezte“ (U. o.).

Jeles tanúság vehető innen, hogy tudja Zrinyi a történet adatait költői czélokra felhasználni. Oly igénytelenül, mintha csak száraz tények elsorolása volna czélja, veti oda e néhány versszakban Musztafa kineveztetését, Arszlán halálát s Mehmet boszniai útját. Pedig e csomóban múlt és jövő ölelkezik. Arszlán episodja, mely a szigeti véres drámának mintegy előjátéka volt, a bég halálával itten záratik be; s Arszlán helyet ad Musztafának, hogy ez ismét Mehmetnek nyisson utat, kire a második előjátékban néz

szerep, már közelebb Szigethez s a főhős személyes fölléptével. E második elődráma — a siklói győzelem — fog lenni aztán a Jánus-kapu, mely a harc elemeit nagyobb mérvben fölzúditja, összehozván a feleket, kiknek küzdelme az eposz sajátképeni tárgya. Ugyde — mondhatná valaki — ha mindez a történetben is ily renddel következik : ha Arszlán üzenete a szultánhoz, palotai kudarcza, ennek folytán letétele, halála, — továbbá Musztafa kineveztetése, Mehmet boszniai útja s veszedelme Siklósnál, — végre a szultán tervében ezáltal okozott változás, mind—mind kész történeti adat : mi hát ebben a költő érdeme ? s mivel tetézi meg a historiás énekek szerzőit, kik hasonlóan a csupasz tények fonalát követik ? Nagy a különbség : épen oly nagy mint vak eset és kiszámított terv közt. Nem kezdhetette-e Zrínyi más ponton cselekvényét ? Nem vezethette-e Szulimánt egyenesen Sziget alá, a palotai és siklói dolog mellőztével ? Nem vágthatott-e, classicus elődei példáján az események kellő közepébe ; vagy nem szedhetett-e föl a történetből egyéb adatokat is, mint épen a felhozottak ? Ki tette őt figyelmessé a dolgok ezen láncolatára ? Ki óvta oly ügyetlenségtől, a melyet például a „Magyar Gyász“ írója még a múlt század végén is elkövetett, hogy eposzában minden egyéb előttünk foly le, csak a z nem, a mi költeménye sajátképi tárgya : a mohácsi harc ? Valóban, ha Zrínyi magyar elődeit s utódait nézzük — másfél századdal vissza és elé —, bámulnunk kell a művészi tapintatot, melylyel ő a historiát, ferdítés nélkül, alig némi csekély módosítással, tudta illeszteni eposza keretébe. Éles szemmel ragadván meg ama történeti ténynek, hogy Szulimán nem Sziget, hanem egész Magyarország ellen indul, eposzi fontosságát : közelebbi pillanata Arszlán episodjára esik, mely az események láncolatánál fogva egyenest Siklóshoz, onnan Sziget alá, a főharczok színhelyére vezet.

Minekelőtte odább haladnánk, vessünk még egy futó pillanatot Arszlán episodjára, mely itt bevégeztetik. Láttuk már, hogy annak minden főbb mozzanata egészen történeti : de egyszersmind költői cselekvénynyé gömbölyül Zrínyi kezében. A hiú, szeles, nagyravágyó embert elkapja a gondolat, hogy ura egyenest az ő t a n á c s a f o l y t á n hoz hadat Magyarországra. Félíg a szultán kegye már övé : teljesen meg akarja nyerni. Ragyogó kilátásai még inkább eszét vesztik a különben is hebeburgyának : Palotá-

hoz száll oktalanul; megveretik. Egy elvesztett csata halálos bűn volt a keleti zsarnokság szemében: a béget is eléri sorsa; ránehezől a cselekvény első mozzanatából természetesen folyó katastróph. Gyávább, hogysen nyugottan be merné várni halálát, még egy végkísérlettel ura táborába menekül, de mind hasztalan. — Ime egy, bár rövid, de azért nem kevesebb teljes költői cselekvény; egy, bár csupán vázolt, de határozottan kidomboruló jellemrajz. — Ha valaki megütköznék oly csekélységen, hogy Arszlán, történetileg, csak akkor jelen meg szultánja táborában, midőn ez már Harsányig előnyomult, a mi Zrinyinél csak a VI-ik ének elején következik be: annak is kész a felelet. Zrinyi nem mondja, hogy Arszlán kivégeztetése már itt, a III. ének folytán megtörtént; csak annyit említ, leveendő gondját ez episoról, hogy Arszlán nem mert bevárni Musztafát Budán, hanem „nyomozni kezdé császár nagy táborát, De ugy is megtalálá maga halálát.“ Ez történetet később, ha tetszik Harsánynál is, miután az új vezérnek Budára, s a letett bégnek táborba érkezése szintén időbe telt.

Musztafának nincs egyéb szerepe a költeményben: tőle hát bizvást megválthatunk. Talán azt ha megérintjük róla még, hogy a mit költőnk jellemzéseül hoz fel: „Hires vitéz vala ez Horvátországban, Mert erővel bemene Krupa várában“, historiai vonás. „A boszniai basa — mond Szalay — Krupa t, a Zrinyiek erősségét huszonhatnapi vívás után bevette“ (IV. 339). Ez a szigeti romlást megelőző évben történt. De ideje lesz követniünk Mehmet basát a siklői mezőre, „hol táborát szállítá s maga szép sátorát felvonyatá“ (III. 9).

„Siklői Szkender bég, Mehmet látogatására jöven, inti, a nagy Mahometre kéri, ne táborozzon nyílt mezőn, mert Szigetvárbán „éh farkasok laknak“, hanem vonúljon be Siklósba éjszakára. De Mehmet, elbizakodva, nem fogadja Szkender tanácsát. Meghíja mulató vendégül éjszakára, de Szkender nem igérkezik éjfélnél tovább. Egy török ifjú dalt zeng ura Mehmet boldogságáról“ (III. 10—39).

Szkender beszéde (10—18.), sajátlagi ezélja mellett, hogy t. i. Mehmetet ildomosabb elhatározásra bírja, — arra is van számítva költőnk által, hogy eleven képzetet nyújtson Zrinyi és a „szigeti farkasok“ vitézsége felől; mire a végbeli török félelme, hunnyászkodása legjobb bizonyíték. A költő emlité már egyszer,

hogy a töröknek „utolsó romlásra“ elég volt mondani : Zrinyi vagyon harezban! (II. 62). Mit ott szerzünk nagy őse felől maga személyében s így némi kedvezés látszatával monda, arra most mintegy kifogás nélküli tanúképen állítja Szkendert; alább pedig (IV.), a két szilajló okozta zavarban, cselekvénynyé öltözteti azt. E szerint az egyszerű előadásról fokozatosan drámai jelentőség emelkedvén, művészileg hatványozza a benyomást, fictióját mind valóbbszínűvé teszi. Ha a költő most-idéztem saját szavait egyszerűen túlzásnak vettük, vagy őse ilyenén dicsőítését szívesen megbocsátható részrehajlásnak : Szkender szavaira ráfeledkezve már ugy tetszik, mintha nem Zrinyit, az unokát, hallanók többé, ki őst magasztalja, hanem a keserű tapasztalásból ovatosságra szokott, a Zrinyi-névtől reszkető béget; alább pedig az e pusztá név okozta páni rettegésnek szemtanúi is fogunk lenni (IV). — Ugyane beszéd oly élénk vonásokkal ecseteli a végbéli török-magyar hadi életet, mikép e rajz csak az ily mozgalmas életben személyesen forgott egyéntől telhetik. A „szigeti farkasok“ kik „éjjel s nappal a mezőt járják,“ s az ellent „még a hóstátban is fölverik, onnan is lábánál fogva kivonják“ —, a bán, ki „póroktól“ vesz hirt — a föld népétől, mely természetesen a magyarral rokonszenvez — s ha valami nesz üti fülét, legott lesbe áll; az egyes török hullongó, kit „katona vagy hajdú azonnal elkap“ — foglyúl ejt vagy lenyakaz s „fejét elviszi, testét ott hagyja“ — mind ez oly eleven, élethű rajz, mely a közvetlen szemlélet friseségét hordja magán.

Melmet elbizakodását jól indokolja költőnk azzal, hogy „hiszen vala bolond alkoránban, Egy török hogy megöl négy kereszttyént harezban.“ De ez általános indok mellé, mely csak az ozmanlit, nem az egyént jellemzi, odateszi a különösebbet is, hogy „ő nevelkedék mindenkor udvarban.“ Éte k f o g ó volt, mint látuk, e szerint egy minden kényelemhez szokott udvaronez, ki a szerencse mostohaságát csak hírből ismerte; elbizakodása tehát nagyon természetes. Táplálja ez önhiittséget álszégyene : gyalázatos hírrel indulna — ugymond — Bosznába, ha egy éjjel künn maradni nem merne és „az semmi“ előtt oly igen rettegne, hogy már felütött sátrát felszedvén, falak közé rejtőznék. Táplálja még az idő is, mely épen esőre áll, ugy hogy kicsin esatának sem lesz módja ez éjjel, nemhogy lenne járása derekas had-

n a k. Így megnyugtatóván magát a támadás felől, módfelett sajnálja, hogy Zrinyivel nem lesz alkalma összeverekedni, kiről annyit hallott; s meghija Szkendert, töltsék együtt az éjszakát, mulassanak, aztán alhatnak virradtig, mert ő tudja bizonynyal, hogy „kaur“ nem fog mutatkozni. Szkender ildomosan óvakodik ellenmondani fölebbvalójának, de nem ígérkezik éjfélnél tovább.

A következő jelenet (28—39) ama ritkábbak egyike a Zrinyi-ászbán, hol a költő, elhagyván a neki sajátabb fönségest, a kellem színvonalára bocsátkozik. Egy legény aranyos bőr „zofrát“ terít a földre, mellé két szép bársony vánkost tesz, a sátort megfüstöli „szerecsen tésztával.“ Gazda és vendég leül, beszélgetnek, vagy mint fönebb oly jellemzően mondatott, „agg szót kovácsolnak,“ — hörpölgetik a kávéét „kicsin fincsánból, osztán azután vacsorát is esznek.“ De az étel után egy szép török gyermek ura hagyásából belép a sátorba, kezében szép gyöngyházás „tassán“ tündöklök, fejét gyenge patyolatvég (vég patyolat) burkolja. Szép bársony kaftánját lebocsátja egyik válláról, kobzát igazgatni kezdi, ablak felé fordulva — ott ülhetek ura s Szkender — összehajtja lábait s török módra leguggol, aztán kobza szavával megnyitja hangos torkát.

Az ének, melyet a török ifjú zeng, egy legszebb idyll. Nyugalmas, idylli helyeket szöni eposzba, de csak gyéren, a legnagyobb költők tekintélyével sem ellenkezik. Nem hozom fel az Odysseát, mely többet áldoz a kellemnek, mint a fönségnek, s ezért épen az ily jelenetek teszik ragyogóbb oldalait. A meóni szent öreg, miután megteremté a fönséget az Iliásban, monda: legyen kellem! és lön az Odyssea. (Ha még a Békaegérharcot is övének ismerjük: a szépnek három országa kivan). De maga az Ilias is nyújt idylli képeket. Mellözve a sűrű lakomák örömeit, ilyen a legrettentőbb harcok közepett Achilles pajzsának utólérhetlen kedvességü rajza, hol menyegzők, lakomák, szántás, szüret, legelő csordák és nyájak, ki nem mondható kellemmel váltakoznak. Az Aeneisben, hol a szólám általánvéve magasan jár, nem tudom, mi tartoznék ide: de már Tasso, nem is említve Armida bűvös kertjeit, kellemdús mezei scénát tár elénk Erminia episódjában. A Tancred után epedő szüz eltéved s a Jordán csendes völgyébe jut, hol egy agg pásztor megosztja vele gunyhaja egyszerű nyugalmat s a királyi hölgy idylli foglalkozással gyógyítja szerelmi sebét. Jel-

lemző leend a párhuzam e tassói hely s a Zrinyiász fenforgó jelenése közt. — Erminia, kit bújdoklása közben álm és törődség elnyomott vala, fölébred. Vig madárzaj köszönti a reggelt, folyam és berek susognak, habbal, virággal játszik a szellő. A szűz felnyitja bágyadt szemeit, pásztortányára esik tekintete, bangos ének üti fülét, kísérve erdei zabsíp egyszerű dallamától. Fölkel, arrafelé irányozza lassú lépteit s egy ősz embert pillant meg kies árnyékban (kora reggel!), ki nyája mellett kosarat fűz s hallgatja három gyermeke dalát. Erminia köszönti őket s kérdi: „oh apám, most midőn körösleg harez tűzében lángol az egész tartomány, hogyan élhettek ily nyugalmas életet?“ „Fiam, felel az, (Erminia férfimczt visel) családom és nyájam ment vala még itt mindenkor a bántalomtól: sohasem zavarta még Márs zaja e félreeső zugot. Akár ég kegyelme ez, ki őrizi s fölemeli az ártatlan pásztor alacsony sorsát; akár, hogy mikép a villám nem esik lapályra, hanem magas tetőkre, ugy az idegen szablyák dühe nagy királyok büszke fejére zúdul: még a kincssovár katonát sem kecsegteti zsákmányra a mi hitvány s mellözött szegénységünk Másnak hitvány és mellözött; nekem oly becses, hogy nem ohajtok kincset, nem fejedelmi vesszöt“ — stb. „Volt idő — míg az élet első korában légvárat épít az ember — hogy más ohajokat tápláltam s lenézve a nyájlegeltetést, elfuték szülőföldemről; Memphisben éltem egy darabig, a király szolgálai közt nyerve állomást, s noha csak a kertek öre valék, láttam, megismerém az udvár hamisságát. Sokáig csalogatva merész reményektől, szenvedtem sokat. De miután virágzó korommal lehanyatlának reményeim s merész vágyaim: elsirattam ez alacsony sors nyugalmát, visszaohajtam elveszett békémet s mondék: isten veled, oh udvár! Igy megtérve szeretett ligetimhez, boldogan éltem le napjaimat.“ Erminia szintén elpanaszolja kalandjai egy részét s kéri a pásztor, fogadja be csöndes tanyájára, mit az örömmel tesz, s a királyi hölgy pásztorgúnyába öltözik, legelőre hajtja nyáját s meg visszatereli hitvány vesszővel a zárt akolhoz, fej és köpül. De gyakran, midőn nyári hév miatt árnyékban hevernek barmocskái: bükk- és borostyánfák héjába metszi a kedves nevet s boldogtalan szerelme viszontagságit stb. — (Jer. VII. 1—22).

Mindazon gyönyör daczára, melylyel Tasso mesteri tolla ez idylli jelenést elárasztá, s melyről töredékes halvány kivonatom

gyöngye képzetet is alig bir nyújtani, egy észrevétel bukkan itt elénk, nem annyira Tassót érdeklő, mint korát, melynek ferdeségeitől ő sem vala ment egészen. Amaz eszményi, vagy inkább természetlen pásztorvilág befolyása látszik itten a költőre, melylyel oly örömet játszott a közelebb múlt századok képzelete: csinált, mesterkéltpásztorélet ez, álarczos Corydonjai, Phyllisei seregével. Ime egy udvarból menekült bölcs pásztor, ki zavaratlan nyugalommal élvezi a természet egyszerű örömeit, kihez nem hat el a csaták közeli moraja; mellette az „antica moglie“ s három dalos fiú: egy örökké csendes oáz a vérontás közepett. Ime a királyleány, ki, mint egy a pásztorkölteményekbe szerelmesült udvarhölgy, Galateává öltözik s ezer meg ezer fába vési Daphnisa nevét. A kincsnek ott semmi értéke: „ha drágakövet s aranyt ohajtanál, — mond Erminia gazdájának — melyeket a köznép bálványként imád: van annyi még nálam, hogy betölthetném vagyadat.“ De természetesen a pásztor előtt semmi olyasnak bece se nincs; ő „pásztorabb“ mint Tityrus (Virg. I. Ecl.), ki még jól tudta használni a bárányaiból kapott pénzt. Ezenkívül, noha mind Erminia, mind vén gazdája, kelet gyermekei, az egész idyllen semmi keleties: Versailles nyírett bokrai ép úgy lehetnének színhelye, mint a Jordán partja. — Ellenben Zrinyi — noha más költeményeiben ő is hódol a közdivatnak s pásztorivers álarczában zengi szerelmét, — a török ifjú énekében oly, minden affectatiótól ment idylli rajzzal kedveskedik, s oly határozott keleti színnel vonja azt be, minőt hasztalan keresnénk nyugat minden „pásztorosdi“ játékiban. A dal Mehmet nevében zeng, mert a török ifjú nem magáról mondja: „vagyon császáromnál nagy tisztességem,“ „el nem fogyhat soha az én sok értékem“ (38); a dalnok itt ura énekét hangoztatja s habár ő maga költötte is, nem alanyi az. A szülő tehát Mehmet; apródja csak az „ő nótáját“ veri kobzán. Egy kedvence a sorsnak, mindenütt kékj, nyugalom, szerelem veszi körül: a természet neki adóz minden kellemeivel. Mi panasza lehet a szerencse ellen, melynek állhatlanságát csak hírből ismeri? Kikeletkor a szép zöld erdő, szerelmes fülmile éneklése, égi madarak sok különbsége, víz lassú zúgás, széllengedezés bővítik örömét. De nem magánosan élvez; természet és szerelem nyugott kéje teszi az idyllt: neki is van egyese (kin azonban nem egy hívnőt, csak a favoritát kell értenünk) s ezt a költő biztos művészi

tapintattal illeszti a képbe, mielőtt tovább rajzolná a természet élveit. Előbb korán lett volna beszöni : a kikelet rajza által föl kelle ébreszteni az idylli hangulatot ; ez meglevén, mindjárt oda képzelteni velünk a szerelmes hölgyet, s azután folytatja :

Adsz nyáron nyugovást és szép csendességet,
Szép cziprus-árnyékokat, hűvös szeleket,
Gyöngé tüvel varrott szép sátorernyőket,
Szomjuság-megoltó jó szagos vizeket.

Őszszel sok gyümölcsöcsel, citrommal, turuncscsal
Ajándékozsz bőven, szép pomagránáttal ;
Erdőn vadat nem hadsz, mert nekem azokkal
Bőven kedveskedel, és jó madarakkal.

De télen, az mikor m i n d e n panaszkodik,
Akkor az én szívem inkább gyönyörködik ;
Erős fergetegen szívem nem aggódik,
Mert szép lángos tűznél testem melegedik.

Mindez oly keleties, hogy a hindu költészet leglágább idylljeihez merném állítani.

A török ifju éneke egyszersmind élet- és jellemrajza Mehmetnek. — A hajdani étekfogó, ki „mindenkor udvarban nevelkedék,“ ura kegye által magas hivatalra emelkedett, mert hiszen „vagyon császárjánál nagy tisztessége“ — és meggazdagodott, mert „el nem fogyhat soha az ő bő értéke.“ Ugy látszik nem annyira csel-szövés, udvari ármány segíté e polezra, mint tetszős magaviselet, símaság, hihetőcn deli külseje is. Nyugalom- és kéjvágyat lehell az apród éneke ; nyugalom- és kéjvágy nem csel-szövő jellemhez valók. S noha szerencsés helyzetében fel is gazdagodott, nem lát-szik, hogy fősvénység vagy bírvágy szenvedélye uralkodnék rajta. Elégülten mondja : „el nem fogyhat s o h a az én bő értékem“ — tehát nem szükség ahoz többet szerezni, bizvást neki adhatja magát a nyugalmas élvezetnek. Fegyverforgatásban jártas lehet, ez a török neveléshez tartozott, de hadi tapasztalást nem volt alkalma szerezni, máskép nem hinné feltétlenül „egy török hogy megöl négy keresztyént harczban.“ A bán is tudja róla alább (III. 46), hogy v é r e s kardot még nem látott szeme. Talán az udvari gyakorlatoknál kintint lovagló és vivó ügyessége által, mert büszkén említi : van jó lova, éles szablyája ; sőt. Zrinyivel is összemérné

kardját, ha ez nagy alkalmatlanság nélkül megeshetnék : de a „lágy fölyhök“ megfosztják e reménytől : esőben, sárban ő maga sem támadhat, Zrinyiről sem teszi fel, hogy kényelmét föláldozza. Szeretné a dicsőséget : de mégis vonzóbb „meleg kávé mellett aggszót kovácsolni, osztán virradtig bizvást alunni.“ Miért ne tenné ezt, midőn eddigi tapasztalása szerint „lábához van kötve a szerencse“ —, s nem valószínű, hogy épen ez éjtszaka elszabadúljon. — Látjuk, hogy az elbizakodás Mehmet jelleméből foly. Mielőtt ezt nyomosabban vizsgáltam, hajlandó valék Mehmet elfogultságát ama végzetszerű túlbizakodásnak venni, mely az eposz hőseit, közvetlen a veszélyt megelőzőleg, elvakítja, s melyet a magyar közmondás is ily alakban ismer : „kit isten meg akar verni, előbb eszt veszti annak.“ De a szemesebb vizsgálat meggyőz, hogy e gondatlan elhittség nem pillanatnyi hangulat, hanem a basa jellemének állandó vonásai közé tartozik.

Igy szóla az gyermek. De nagy szigeti bán,
Mehmet jüvetelét póroktól meghallván,
Nem kérkedik világgal; más gondokban van . . .

(III. 40).

Következik az ének második része : Zrinyi és a szigetiek készülete, meg a siklósi harez. Nem hagyhatom érintés nélkül a szerkezeti ügyességet, melylyel költőnk e második részre az átmenést eszközli. Időrend s az elbeszélés sorja szerint csak itt, a dal után, következnek elmondani, hogyan végződött a multság, jelesül, hogy Szkender még azután éjjelig ott maradt s akkor „nyugodalmas éjszakát kívánva“ beballagott Siklósvárba. De a költő finom érzékkel fölismerte, mennyire csökkentené a hangulatot, ha a török ifjú éneke után e prózai részletekre szállna; ellenben mint fogja növelni a hatást, Mehmet tétlen kéjelmeinek rajzáról egyenest Zrinyi harcias készületeire ugorván. Hogy tehát semmi ne gátolja az ellentétek egymás mellé helyezését, ritka ügyességgel már fönebb oda szúrta, mit még Szkenderről mondania kellett. (III. 27):

Szkender így felele : „bátor itt maradok,
Éjjelig, uram, körülöttem udvarlok,
És azután osztán várba beballagok,
Néked nyugodalmas éjszakát kívánok.“

„Sziget hőse meghallván a póroktól Mehmet jövetelét, összehívhatja vitézeit. Nyolezszász lovast, ezer gyalogot kiszemel, maga is lóra ugrik s biztató beszédet tart katonáihoz. Siklós felé indítja hadát; egész éjjel mennek, hajnalhasadáskor közel vannak a török táborhoz. Zrinyi hadicsele“ (III. 40—54).

A szigeti készülétek rövid leírása, Zrinyi beszéde katonáihoz, mindenekelőtt az okosan merész hadvezér képét akarja feltüntetni, ellentétben a basa oktalan magaviseletével. Költőnk, hadtani munkáiban ugyanazon tételeket vallja, melyeket itt cselekvénynyé öltöztet. A „nagy szigeti bán“ azonnal meghallja „póroktól“ Mehmet jövetelét. S hogy az ily szemesség nem első nála, hogy meg szokta tudni, mi történik az ellennél, már figyelmeztetve vagyunk Szken-der bég szavai által: „Te jövedel is pór előtt nyilván van, Melyet ha meghallott szigeti okos bán, Fejemet kötöm én, hogy régen lesben van“ (13). Vessük össze ezzel, mit tart szerzőnk a kémekről (Aph. 5). „Énnekem nincs annyi mesterségem — ugymond — hogy én elegendőképen dicsérhessem az kémektől való hasznót“ — és alább: „költs bőven erre, ne menjen ki az te aranyad az erszényből sohajtva, hanem ugrálva; jusson eszedben, hogy valamennyi vitéz cselekedet volt ez világon, mind jobbára kémek által ment végbe“ (U. o.). Hogy itt egyszerűen pór említetik kém helyett, oka, mert az ily végbeli harcoknál a magyarhoz inkább szító földnépe is megtette e szolgálatot s ritkábban volt szükség fizetett kémre. — Továbbá „nem kérkedik világgal,“ azaz földi szerencsével Zrinyi (mint Mehmet), de „más gondokban van.“ A gond szó említése érezteti velünk, hogy Sziget parancsnoka egy ily kiütésre, mint a siklói, sem szánta el magát, bár rövid, de érett megfontolás nélkül, mi alább, készülétei s beszédéből még inkább kitetszik. „Nyolezszász lovast válogat, ezer gyalogot.“ Tudja, hogy Mehmet kétezer lovassal szállt meg Siklósnál: mégis az ő hadában gyalog a túlnyomó. Olvassuk csak szerzőnk hadtani munkáit, melyekben a tactica újabb elveit igyekszik honfitársainál kelendővé tenni: s a csekélynek látszó vonás is jelentőssé lesz előttünk. „Gyalog az erő, a lovas futás“ ugymond (Aph. 61). — Az így kiszemelt hadhoz beszédet tart Zrinyi, de nem addig „mig jó vitéz lovára maga is fel nem ugrott.“ Vezértől így van hatása a szónoklatnak. Az eloquentiáról írt szakaszban egyenesen nagy ösét hozza fel szerzőnk például, milyen-

nek kell lenni a hadvezérnek, ha beszéde által sergét felakarja tüzelni. „Semmi mesterség, semmi hatalom ugyan az emberek kedvét és akaratját nem forgathatja, mint a kapitánnak okos biztató szava . . . Szükséges azért, hogy a kapitán ne reszketve és halován orczával, hanem serényen, bátran mondja ki a szót, hogy azt, mit a nyelve mond, orczájának színe meg ne hazudtolja... Cato mikor describálja, micsodásnak kell lenni a vitéznek (vezérnek?). azt mondja : kézzel, lábbal, nyelvvel, torkával fáradozzék és bátorságot mutasson. Ilyen volt Szigetben vitéz Zrinyi Miklós“ (Aph. 28). Nagyon valószínű, hogy az unoka ezt nem csak gondolomra, hanem ismeretes hagyomány szerint jegyezte ide.

A beszéd, melyet hősünk tart katonáihoz, egy jó hadi kiáltvány jellemével bir. Magasztaláson kezdődik. „Mindenitek olyan, egy országos hadnak Tudna parancsolni s szívet adni másnak.“ Aztán régi haditetteik említésével új merényre buzdítja őket. Majd közboszankodást gerjeszt a török ellen, mely bizvást ül Siklósnál s fennen kérkedik, hogy a szigetiek gyalázatára tölti nyílt mezőn az éjet. Miután így feltüzeltelte hadát, szükségesnek találja mérsékelni : „Senkit az nagy bátorság el ne ragadjon; Minden hadnagyától és éntőlem várjon.“ — „A jó kapitánnak (így tanít a szigeti vezér szépunkája is) eszesnek kell lenni : néha a maga hadának bátorságát nevelni kell; . . . néha pedig, ha látja hogy felettébb nagyon . . . meg kell zaboláznai“ (Aph. 56). Másutt : „A vakmerőség hasonló a bolondhoz, hogysem vitézhez; egy bolond, egy részeg, egy hagymázbeteges kész lesz egy toronyból ugrani; de azzal nem léssen jó vitézzé“ (Aph. 39). — És ismét az engedelmességről, hogy t. i. kiki „hadnagyától várjon“ — ily erős szavakban nyilatkozik : „Ha tudnám, hogy a sereg, melynek én parancsolok, engedetlen volna, inkább egy botot vennék kezemben és disznót mennék őrizni“ stb. (Aph. 60). — A bán továbbá inti seregét, hogy : „noha Mehmetnek van tudatlan népe és vércs kardot nem látott basa szeme“ — mindazáltal „ugy gondolják, mintha legjobb lenne“ mert „a bizodalom rajtavesztené őket.“ A túlságos bizodalomtól, az ellen erejének kicsinylésétől nemcsak a költő hanem a hadvezér Zrinyi sem győz óvni eléggé, többek közt a „nimia securitas“ című szakaszban (Aph. 19.), melyből már a II-ik ének folytán idéztem az idevágó helyeket. — Végre keresztényi vallásos emelkedéssel zárja be a szóló rövid beszédét.

Igy indulnak el, délután 2 órakor. A „lány folyhók,“ a basa bizton-érzetének táplálói, nem gátolják Zrinyit, hogy egész éjjel folytassa útját seregével. Bezzeg nem gondolta Mehmet, „hogy ellensége nem aUszik, hanem gondolkodik az ő kárára, és ővel, h ó v a l örömet megvereti magát, csakhogy neki árthasson“ (Aph. 4.). Gyorsan teszi meg a szigeti örhad éjjeli útját s hajnalig több mérföldet hagy hátra, nem feledvén : „hogy a sólyom- és rárószárnyat nem azért viselik a vitézek, hogy az volna legszebbik madártoll, mert szép a páváé, szép a publikáné : hanem a g y o r s a s á g n a k jelére viselik“ stb. (Aph. 9). Ily módon :

Hajnal-hasadásban nem messze érének (o d a),

A hon az törökök táborban hevernek ;

De menni akarnak, mert immár nyergelnek. (III. 49). .

Költőnk először is a helyszínnel ismertet meg. Egy mély és hosszú völgy fekszik vala a török tábor mögött. Egyik vége felnyúlt csaknem Siklós alá, a másik Sziget felé volt irányulva, az egésznek hossza negyed mérföld. — E völgy hihetően azon halomláncz közt mélyed, mely Siklós mögött éjszakon, keleti irányban vonúl, s mely azon magaslatban végződik, holott Villány tűznedve terem. A török tábor a siklósi mezőn, tehát e halmokon délről, Siklóstól pedig nyugatra fekütt; míg a völgy azokon éjszokról, délkeleti irányban fut vala Siklós felé. Ki e szerint a völgyön felment, előbb érte Siklóst, mint a török tábor. A völgynek inenső, azaz Sziget felőli, vagy éjszaknyugati vége a pécsi út közelében eshetett, mely éjszokról délre átmetszi a mondott halmokat s azután Turony nevű falutól délkeleti irányban Siklós-nak fordul.

Sziget kapitánya a völgy inenső száján, tehát a pécsi út közelében, száz lovaszt hagyott, oly parancscsal, hogy mihelyt „derekasan megvirrad“, csendesen ballagva mutassák magokat, s közeledjenek a pécsi úton a török tábor felé. A „derekas virradtat“ nemcsak azért kelle megvárniok, hogy az ellen inkább megláthassa őket, hanem azért is, hogy a csapat zömének legyen ideje a völgy túlsó végeig, Siklós alá, felnyomúlni; mert „hajnal-hasadáskor“ történik e dispositió, s a derékhadnak még egy negyed mérföldnyi útát kell tennie a völgyön fölfelé. — Zrinyi tehát a főhaddal csendesen felnyomúl a völgyön s oly közel jut Siklóshoz, hogy

hallatszik bástyáiról az örkiáltás. De a halom még elfödi őket s mély hallgatásban vanuak. Most a száz lovas, parancs szerint, megindul a pécsi úton a török tábor felé. Jól látja őket az ellen, de előbb pécsi török csapatnak véli, minthogy arról jönnek; csak, midőn megtámadtatik, veszi észre tévedését. De a száz lovas a mint a törökre csap, legott vissza is fordul és szalad (a pécsi úton) a völgy innenső torkolatáig, aztán „nyomra siet“, azaz, a völgy hosszában Zrinyi hadával egyesülni igyekeznek. Az így fellármázott török had, Mehmet parancsára, elhagyja táborát s a szaladók után iramlik, tehát a pécsi úton, Siklóstól éjszaknyugatra távozván. Mehmet fia, Rézmán bég, ötszáz lovassal képezi az utóhadat : ő is elhagyja ugyan a táborát, de lassabban jár, mert „okosabb“ mint apja és eseltől tart. Zrinyi most kijő a lesből a völgy délkeleti száján Siklós közelében, meghaladja a várat s az ettől nyugatra eső török táborát elfoglalván, szép renddel nyomakodik Rézmán bég után. E szerint a török mind Siklóstól, mind saját táborától el van metszve, midőn Rézmán visszafordultával megkezdődik az ütközet.

A szigeti kapitány e rendezkedése, szaknemértő előtt is, némi gáncsra nyújt alkalmat. Hogyan vágja ő el a törököt Siklós-vártól a nélkül, hogy seregét hátulról megtámadásnak és így két tűznek tegye ki? Való, hogy csele által hátban kapja Rézmánt és a basát, egyszersmind urává lesz az elhagyott tábornak; de másrésről mögötte kell hagynia a siklói őrhadat; mely azonban a következő harez folytán sem tör ki, hanem tétlenül bámulja honosai tönkrejutását a szigeti fegyver által. A pécsi Olaj-bég ott van a segítők közt : hová marad Szkender? Vagy tehát ez őrhad oly csekély, s ezt Zrinyi tudja, hogy kiütést semmi esetben sem merészelt: vagy csele által a szigeti vezér nagyobb kockára teszi hadát, mint ha nyíltan és szemben támadna. Ez észrevétel annál inkább helyén látszik lenni, mert a harez folytán lesz egy időpont, mikor csak Zrinyi személyes vitézsége bírja megfordítani a szigetiek hanyatló szerencsését : ily perczen egy kiütés a várból nagyon veszélyes volna. De ez csodálatosképen elmarad. — Nem tudom, mennyiben e siklói csel történeti, de úgy vélekszem, hogy itt a költő Turnus lesére emlékezett, noha a kivitel merőben különbözik. Legalább a kezdő sorok ezt juttatják eszünkbe :

„Egy mély és hosszú völgy fekszik tábor mellett“ . . .
(III. 50).

Est curvo anfractu vallis, accommoda fraudi
Armorumque dolis . . . (Aen. XI. 522).

Egyébiránt az ének eddigi részén kevés nyoma látszik akár Tassónak, akár az Aeneisnek. Nem úgy a következő felén. — Noha meg lehetünk győződve, hogy egy oly hadvezér, mint a Zrinyiász költője, nem szorult arra, hogy csataképeit másoktól kölcsönözze: mindazáltal sűrűn fogjuk találni a fölismerhető idegen nyomot. Talán az ön hadi tapasztalása által nyújtott részletek nem valának méltók eposzi tárgyaláshoz; talán a classicus példányok iránti előszeretet vezérlé tollát: elég az, hogy éppen csatarajzai nyújtanak legtöbb reminiscentiát elődeire. Azonban itt sem vak utánzással lesz dolgunk. Mint a képiró hol egy hol más színbe mártja ecsetét, hogy a festék öntudatos vegyítése által a kívánt hatást előidézze: úgy kölcsönzi ő vonásait majd innen, majd onnan, az átvettet néhol elevenebbé, néhol meg bágyadtabbá tevén, a mint ezéja kívánni látszik, — és felolvasztván saját erős egyéniségében annyira, hogy a mit átvész, a z, és mégsem a z. De térjünk a részletekre.

„A vak lárma által felriasztott török tábor, Mehmet parancsára, támadói után robban“ (III. 55—58).

Mehmet rövid biztató szavai seregéhez kétségkívül Turnus beszédét hangozzák vissza. „A mit imában ohajtátok — mond ez — áttörni jobb-karral az ellen sorain, itt az alkalom. Kezünkben maga Mårs, férfiak. Most hozza kiki eszébe nőjét, hajlokát; most ne feledje az atyák nagy tetteit, dicsőségét . . . A merészeket segíti Fortúna.“

Quod votis optastis, adest, perfringere dextra.
In manibus Mars ipse viri. Nunc coniugis esto
Quisque suae tectique memor; nunc magna referto
Facta patrum, laudes . . .
Audentes Fortuna juvat. (Aen. X. 279).

Ihon már vitézek — így szól törököknek —
Kit ohajtva vártunk, ezeknek ebeknek
Vérekben megfesthetjük vitéz kezünket;
Ihon már az idő, legyetek emberek!

Az emphatikus magyar mondat : „legyetek emberek“ oly népi, oly közönséges, hogy benne alig lehetne, pedantság vádjá nélkül, classica emlékeztetést ismerni föl. És mégis úgy van : Zrinyi, nem e népies szólamot, de alkalmazását classica mestertől tanulta. Az Ilias hősei, társaikat buzdítva, gyakran élnek e kifejezéssel : „ἀνέρες ἴσθε“ — estote viri; kivált mikor nincs idő hosszas beszéddel serkenteni a harczókat. Zrinyit e naiv emphasis erejére s illő használatára Homér példája tette figyelmessé. — Egyébiránt Turnus kiáltványa több művészettel van fogalmazva mint a basáé. Ez nem hivatkozhatik a vitézek családi tűzhelyére, mert az nem forog veszélyben; nem gyöngédebb érzelmeikre, s általában a zsarnok ozmán viszonyok közt nem volna értelme Turnus főnebbi szavainak. A helyett némi vadabb kifejezés ömlik el Melmet beszédén, s a korán hívének mély utálata a gyaur iránt, mely az egésznek eredeti színt kölesönöz :

Hiszem, tolvaj kurvák, mit csináltak rajtunk!
Ide mertek jöni hon (a hol) az mi dondárunk . . .

(t. i. táboroz. A Nemzeti Könyvtárféle kiadásban hibásan nyomtatott kérdő mondatnak : „hon az mi dondárunk?“).

„Melmet fia, Rézmán, ötszáz lövással atyja után ballag, de lassabban jár, mert okosabb levén, eseltől látszik tartani. Zrinyi a lesből kibukkan, a török sátrakig ellenállás nélkül nyomul s a törököt elvágja mind Siklóstól, mind a tábortól. Rézmán észreveszi a cselt, visszafordul Zrinyire, s tüzeni apjának a veszélyt. Egyfelől Rézmán, másfelől Farkasics Péter nagy vérontást visznek végbe“ (III. 58—70).

Rézmán, kinek itt kezdődik rövid epizódja, világosan Laususnak köszöni lételét. Ez, mint kiki tudja, egy ifjú hős az Aeneisben, a vad Mezentius fia, ki sebesült atyjáért boszút állandó, Aeneas által elejtetik; ugyane sors éri majdan a fia vesztén elbűsult atyát is. A római költő ismételve jelenti Lausus halálát még mielőtt a viadal kezdődne, mint ezt már főnebb is érintetem. Óróla és Pallásról mondja : „szépségre kitünök, de kiktől a szerencse megtagadá visszatérniök a honba . . . Majdan eléri sorsuk nagyobb ellenség által“ (X. 435.)*. Közvetlen a halál-

*; Virgil szavait Tassonál is megtaláljuk, midőn Clorinda és Guil-dippe, a két harc-os hölgy, kétfelé dűlnak a csatán, de nem vának együtt;

harcz előtt pedig alanyi rokonszenvét nyílvánítja Lausus iránt egy szép apostrophban (X. 791.):

Hic mortis durae casum, tuaque optima facta,
Si qua fidem tanto est operi latura vetustas,
Non equidem, nec te, iuvenis memorande, silebo.

Hasonlóan előlegezi a miénk Rézmán halálát, midőn első bemutatóskor így ajánlja, szintén nem alanyi részvét nélkül (59):

Volt okosabb is ez, noha ifantan
Kelle veszni s z e g é n y n e k, más bolondságán.

Most a lesből kiötlő bán veszi egy kissé igénybe figyelmünket. Miután ez a török tábornok ellenállás nélkül hatalmába kerítette, megjegyzi a költő, vagy inkább hadvezér (61):

Vitézeket mind e g y ü t t csapatban tartá,
Török táboron k a p d o s n i n e m b o c s á t á.

„Hiszem nyomorúság az, — feddözik hadtudományi jegyzeteiben — hogy kit vitézséggel, vére ontásával nyér az ember győzelmeket, az ü d é t l e n p r é d a k a p d o z á s s a l kelljen elveszteni. Ihon a németek (Tacitus germánjai) mint járnak; elveszték a nyereséget a fősvénységért. Fogd meg elebb a madarat, azután mellyezd; vidd végben az harczt, azután a prédát helyén találod.“ (Aph. 15). Tekintve a magyar csapatok laza fegyelmét ama korban, az ily tanács nagyban fölférhetett.

Kezdődik a csata. Ennek színhelyét így állapítom meg. Zrinyi a lesből kijövén, akadály nélkül meghaladta Siklóst, elfoglalta a török tábornok. A basa már ekkor jól előhaladt a pécsi úton; fia lassabban követi vala. Mindkét dandár Siklóstól éjszaknyugati irányban vonult el. Rézmán, észrevevén a bajt, zászlóját azonnal „téríté“ (visszafordítá) Zrinyi ellen. A szigeti előhadat nem maga a bán, hanem Farkasics Péter vezényli: az első összecsapás tehát Rézmán és Farkasics zászlói közt esik. Mindkét előhad a pécsi

Ma far prova di lor non è lor dato,
Ch' a n e m i c o m a g g i o r l e s e r b a i l f a t o. (IX. 71.).

... ipsos concurrere passus
H a u d t a m e n i n t e r s e m a g n i r e g n a t o r O l y m p i :
Mox illos sua fata manent maiore sub hoste.

úton keresztül (à cheval) vesz állást, Rézmán homlokkal délkeletnek, Farkasics éjszaknyugatnak, Turony helység és az elfoglalt tábor közt. Zrinyi hátrább van, de közelebb mégis a csata színehez, mint Mehmet, ki már nagyon előnyomult az üldözésben.

Mindenek előtt Rézmán és Farkasics nagy pusztítást követnek el egymás csapatjában, de személyesen nem találkoznak. „Mint az eleven tűz, valamire mennek, Mindenütt holttestek halomban hevernek“ (69). Igy Lausus és Pallás (Aen. X. 433.), ily Aeneas és Turnus. „Mint külön oldalról asszu erdőbe s zizegő babérbokrok közé vetett tűzek, vagy midőn magas hegyekről sebesen szakadva zúgással rohannak tengerbe a tajtékozó folyások, kiki magának utat rombolván: nem rüstebbül törnek előre Aeneas s Turnus az ütközetben“ (XII. 521). Igy Clorinda és Guil-dippe. (Tasso: IX. 70). Egyébiránt az ellen sorai közt dülő hősnek emésztő tűzhöz hasonlítása már az Aeneisben sem új: Agamemnonról ugyanezt olvassuk (Il. XI. 155):

Mint ha emésztő tűz kiütött a rengeteg erdőn
S mindenüvé viszi egy keveregve futó vihar, és hull
Lángok alatt izzó terepély fák lombja tövestül:
Ugy hullott Agamemnon előtt a futvafutó hős
Trójaiak feje. —

Rézmán először is Frank Andrást ejti el, kinek (63)

Lelke kiment elébb ő meleg testéből,
Hogysem maga földre esett lágy nyergéből;

azután Csillag Györgyöt „taszítja átál szívében“ s „dárdájával együtt kirántja életét“ — nemkülönben, mint Tassónál az olasz Argillan, mikor Ariadint megöli „együtt rántja ki lelkét és dárdáját“ (ne trae l' alma e 'l ferro insieme. IX. 80.); azután Solymosit és többeket. Farkasics szintén sokat levág, többi közt Jazichi Achmetet, ki noha nem feltűnő egyéniség, Zrinyi az epicusok modorában apostrophét intéz hozzá: „Te is ártatlanul meghaltál“ stb. Az ily megszólítás nem ritka, midőn a harcz leírása hosszabbra nyúlik; nem is mindenkor nagyobb rokonszenvet fejez ki valamely hős iránt, csak az előadás hangját változtatja. Classica fogás. — Miután néhányat az elestek közül megnevezett, így kiált fel Zrinyi (69):

Iszonyú vérontást nem számlálhatom meg,
Kit ketten mívelnek Farkasics, Rézmán bég . . .

a mi szintén az elbeszélő módhoz tartozik. A hely különösen eszünkbe juttatja Virgil felkiáltását, midőn Turnus és Aeneas harczairól akar beszélni (XII. 499):

Quis mihi nunc tot acerba deus, quis carmine caedes
Diversas, obitumque ducum, quos aequore toto
Inque vicem nunc Turnus agit, nunc Troius heros
Expediat?

s ezzel költőnk a tömeges harcz rövid festésére megy át. „Mindennek vagyon már szemén (azaz kiszemelt) ellensége, Török és keresztyén össze van keverve, Halók jajgatása, élők serénysege (azaz a gyors vívók zaja, fegyvercsörömpölés stb.) Nagy porral kevereg együtt magas égbe“ — (70); mely utóbbi két sorral összevethető ezen tömeges rajz Virgilynél: „Akkor pedig (lőn) haldoklók nyögése; fegyverek és hullák és leölt férfiakkal vegyes félholt lovak hömpölygenek a vérözönben“ (XI. 633).

Tum vero et gemitus morientium et sanguine in alto
Armaque corporaque et permixti caede virorum
Semanimis volvuntur equi: pugna aspera surgit.

„Zrinyi meglátja messziről, hogyan bánik népével a dühös Rézmán. Előre sarkantyúzza lovát, a futókat biztatással megállítja. Maga Rézmánra száguld, elejti“ (III. 71—76).

A bánnak futó népéhez intézett szavai hasonlóan Virgilre emlékeztetnek. „Hová futtok társaim? — kiáltja Pallas megszaladt seregéhez im a nagy tenger elzárja utunkat, nincs már futásra föld: a tengerbe vagy Trójába fogunk e szaladni?“ (Quo fugitis socii? Ecce maris magnâ claudit nos obiice pontus; Deest iam terra fugae: pelagus Troiamne petemus? X. 369). Tasso nemkülönben e kiáltást adja fűhőse szájába: „Mely rémület ez? hová futtok? nézzétek legalább, ki üz benneteket! egy hitvány csapat üz“ stb. (Qual timor, grida, è questo? ove fuggite? Guardate almen, chi sia quel, che vi caccia! Vi caccia un vile stuol . . . IX. 47). Zrinyi e kettőből szerkeszté a magáét, ily módon:

..... hová futtok, ti vitéz emberek?
 Nézzétek kicsodák kik tikteket üznek.
 Tehát ennyi keresztyént egy török gyermek
 Megfutamatá mezőben?...
 Siklós várában-é ti akartok futni?
 Itt akarjátok-é uratokat hadni?... (72. 73).

Miként Pallas a „pelagus Troiamne petemus?“ által a futás lehetlenné voltát érzékelteti: úgy a mienk is e szavakkal: „Siklós várában-é ti akartok futni?“ szemlélhetően, ésigy minden okoskodás-vagy rábeszélésnél hatályosban mutatja meg a futás képtelenségét. Ugyanis, mint a főnebbi helyrajzból kitetszik, a vár a szigetiek háta mögött van, megfordulva tehát egyenesen oda kell futniok: elől tűz, hátul víz. Ha Zrinyi azért tette helyzetbe, hogy a futásnak elejét vegye, ez talán mentené dispositióját; de mégis fenmarad a nehézség, mikép hagyhatja háta mögött az ellenséges várat. Különbén e biztatás, noha kölcsönzött vonásokból, igen jelesül van összealkotva. Semmi fölösleges; minden, a mi a futókat előbb megszegyeníti, aztán felbuzdítja. Pallas bőszerűbb, aránylag sokat beszél s magyaráz, noha csak m u t a t n i kellene. Elég volna mondania: „a tengerbe, vagy Trójába akartok-e futni?“ hisz a mit előrebocsát: „im a nagy tenger elzárja útunkat“ stb. azt ugyis szemmel látják. Zrinyi elevenebb hatással kérdi: Siklós várában akartok-e futni? — s nem magyarázza, hogy oda nem tanácsos, mert ellen torkába mennének. Egyébiránt annak bizonyoságául, hogy semmi sincs új a nap alatt, vessük össze még Pallas buzditását Ajas biztató szavaival (II. XV. 504):

Vagy hiszitek, Hector hahogy elfoglalja hajónkat,
 Majd hazaúztatok g y a l o g é s a s z á r a z o n i n n e t ?

„Mehmet érkezik távolról. Látja fiát veszélyben s mire odajut, megölvé Zrinyi által. Dühösen ront a bánra, fiát megboszúlandó, s elesik“ (III. 77—85).

Mint magas hegyekből leszállott k ü s z i k l a,
 Kinek sohun nem lehet nagy tartalékja,
 Nagy sebességgel dül, s álló fákat rontja,
 Bont, tör, merre gördül, és semmitem tartja:

Ugy Mehmet, fiának látván veszedelmét,
 Valakit hon talál, elveszi életét;
 Öl, vág, ront és szaggat, az ki menetelét
 Tartóztatni akarja, ő sietését (78. 79).

A hasonlat régi, felnyomozható az Iliásig, s azóta csaknem minden epicus kezén megfordult.

... Hector, valamint egy gömbölyű szikla,
 Mellyet az ormóról zuhatag hulláma legördít,
 A tetemes szirt kapcsolatát elmosva vizével,
 És magasan szökdősvé ugrál, hogy harsog az erdő
 Háta belé; s szakadatlanul így karikáz, valameddig
 Sikra nem ér, hol eláll azután, noha mérgesen indult... stb.

(II. XIII. 137).

Ac veluti montis saxum de vertice praeceps
 Cum ruit, avolsum vento, seu turbidus imber
 Proluit, aut annis solvit sublapsa vetustas,
 Fertur in abruptum magno mons improbus actu,
 Exsultatque solo; silvas, armenta, virosque
 Involvens secum: disiecta per agmina Turnus
 Sic urbis ruit ad muros... (Aen. XII. 684).

Tasso átvétele nem annyira sikerült. Ő a szent falak ostrománál egy lezuhantott gerenda esését hasonlítja görgő szirthoz, s így omló tömeget omló tömeghez, a mi csökkenti értékét a hasonlatnak. Különbösen Virgilt majdnem szóhíven fordítja: „Mint nagy köszirt olykor, melyet akár régiség mállaszt le a hegyről, akár szelek dühe tép ki, rombolva törtet alá, viszi és zúzza magával az erdőket, házakat és gulyákat: úgy sodra le magasból a szörnyű gerenda párkányt, fegyvereket, népeket“ (XVIII. 82).

Qual gran sasso talor, che o la vechiezza
 Solve d' un monte, o svelle ira de' venti,
 Rúinoso dirupa, e porta, e spezza
 Le selve, e con le case anco gli armenti:
 Tal giù traeva dalla sublime altezza
 L' orribil trave, e merli, ed arme, e genti...

Ugyane hasonlatra emlékszem még a jó Fénélon próza-eposzában, ha nem csalódom, a IV. ének kezdetén, s remélem többet is idézhetnék, ha érdemlené az utánjárást. Ennyi azonban elég az epicusok gyakorlatát feltüntetni.

De ha könnyű vala Zrinyinek utánképezni e hasonlatot: nem kisebb erő kellett hozzá, mint az övé, hogy Mehmetet e nagy képhez illő fokán mutassa be az atyai elbúsulásnak és majdnem

állati dühnek. Szavai, tette, kell hogy igazolják ama hasonlatot: hogy ne lankadás, hanem emelkedés álljon be, fokozva mind a basa elestéig. Mehmet szavai a bánhoz sem mentek ugyan visszaemlékezéstől: a halál dilemmája, mit ő felállít, utánnyomozható az Aeneisben: de a mint ő elmondja, a mit hozzátold, a mi cselekvénynyel kíséri: az nem másé, az egyedül Zrinyié. Igen — mondja Pallas, midőn Turnussal összetűz: „Aut spoliis ego iam raptis laudabor opimis, Aut leto insigni“ — (Aen. X. 449); mondja csataménjének a fia vesztén elbűsült Mezentius: „Vagy ma győztesen hozod vissza Aeneas fejét, s velem együtt megtorlod Lausust: vagy együtt halsz velem“ — (X. 862); de úgy mint a basa, csak a basa dühe onthatja ki magát.

Igy mond jó Zrinyinek: „avagy te engemet
Fiam mellé tészesz s elviszed fejemet:
Avagy én ezentül (legitt) kiontom véredet,
S elevenen megrágom kemény szüvedet (81).

És hiszszük, hogy azt tenné, megrágná a szigeti bajnok szívét, ha módját ejtheti*). Szól és vág egyszersmind. Kezét csupán a düh vezérli, de az oly erős, hogy csapása kettérepeszti a bán sisakját. Maga Zrinyi szörnyet halna, ha isteni segély nem jó közbe; de

Az isten angyala az csapást megtartá,
Az Mehmet kezében szablyát megfordítá,

hogy t. i. csak lappal sújtson. Nem ok nélkül, hogy Zrinyi most van életveszélyben, a mi alább ritkán történik. A böszült atya dühének méltó kifejezése kívánja ezt. Mezentius végharczát, nehéz sebein kívül a kétségbeesés lemondása csüggeszti: a basának minden életereje egy utolsó csapásra pontosul össze.

A föntebbiekből az is világos, hogy a csoda, mely által Zrinyi élete megmarad, noha röviden említettik, nem pusztán képes

*) Hogy az előkor hőseinél a boszúnak e vad nyilatkozása nem volt szokatlan, az Edda énekekből is láthatni, melyek ünnepelt hőse, Sigurd, kitépi a sárkánynyá változott Fafnir szívét s megeszi (miáltal oly tehetséget nyer, hogy megérti a madarak nyelvét).

„Ott ül Sigurd,
Vérrel főcskendve,
Süti a tűzön
Fafnir szívét.“ (Rég. Edda. VIII. 32. vsz.)

beszéd, hanem a helyzet által igazolt s művészi öntudattal használt machina, isteni segély a kellő perczen. Az ily rövid csodás mint főnebb is ériutém, nem ritka a classicusoknál. Jelen eset különösen Virgil egy helyére húz, midőn Pandarus nagy erővel hajítja dárdáját Turnus felé, de „szellők fogják föl a sebet, saturni Júnó félrecsavarja a dárdát s ez a kapuba fúródik“ (Aen. IX. 745).

Excepere aurae volnus ; Saturnia Juno
Detorsit veniens ; portaeque infigitur hasta.

A basa szerepe le van játszva. Sem szól, sem vág többször. „Gyorsan az kölcsönért kölcsönt megfordítja“ Zrinyi, lecsapja jobb kezét, kardjával együtt. Az ütés oly roppant, hogy Mehmet „lovastul“ összeroskad. A bán érzi, mely nagy veszélyből menekült meg: diadal-hevében insultatióra fakad a haldokló iránt, a mi máskor idegen az ő jellemétől. Gyorsan leugrik utána, hogy fejét vegye, s felkiált: „Mehmet! roszúl torlod meg fiad veszését; Ezentől kisérni fogod fiad lelkét.“ Nem gondolom hogy itt a költő csupán utánzaná Virgilt, ki a győztes Aeneást így szólaltatja meg: „Ubi nunc Mezentius acer et illa Effera vis animi?“ (X. 897.). Vagy ha onnan vette is a gondolatot, el kell ismernünk, hogy művészien alkalmazta. Nagy veszély volt az, melynek leküzdése a szerény bajnokot efféle insultatióra képes ragadni! Mit folytatólag mond: „De ne félj, nem halsz meg nagy dicséret nélkül, Mert, lá, megölettedél Zrinyi kezétül“ — Aeneas szavai a megölt Lausus-hoz (X. 829):

Hoc tamen infelix miseram solabere mortem :
Aeneae magni dextrâ cadis.

De ha Zrinyi pusztá utánzója a rómainak, miért nem Rézmán holtteste fölött mondatja ezt, ki Lausus után van képezve, — miért a basa fölött? — Ebben a művészet. A győzelem-ittas bán, egy perczezre megfeledkeztvén, insultálta haldokló ellenét. De rögtön megbánja azt, s nem kérkedésből, hanem őszinte becsüléssel vigasztalja ellenét, hogy dicső halált halt.

Rézmán és Mehmet episodja itt befejeztetik. Ehez, mikép tudva van, a fővonások Lausus és Mezentius kalandjából kölcsö-

nőzvék. De Zrinyi nem vette azt teljesen át, — nem a kettős motívumot, mely apa és fiú halálát eszközli. Mezentius, Aeneassal viván, életveszélyben forog. Látja ezt fia, Lausus, „erősen feljajdul kedves atyjának szeretete miatt s köny pereg le arczán.“ Mezentius sebesülten hátrál; fia előrobog atyját megboszúlni, s elejtetik Aeneas által. Ezenben a sérült apa, a Tiberis partján egy fatörzsnek dőlve, friss habokkal enyhíti vala sebéit, midőn egyszerre fia holttestét pillantja meg, melyet társai paizson hoznak. Fájdalma rettenetes. Nem gondolva sebeivel, elővezetett csataménjét, Rhoebus nevűt, fájdalommal és lemondással teljes szókat intéz hű paripájához, s visszasietvén a harcba, fölkeresi Aeneast, megvi, elesik. (Aen. X. 769—908).

Zrinyi egyszerűbbé tette a cselekvényt. Rizmán halálát nem indokolja fiúi szeretetével. De igen azzal, hogy apja dőresége miatt („mások bolondságán“) kerül veszélybe. A bán csele által vak tüdőzésre csábítva, Mehmet védelem nélkül hagyá fia kisedését, s a fájdalomhoz, melyet fia vesztén érez, még önvád is csatlakozik, hogy ő idézte azt elő. Innen a düh, a határtalan elkeseredés, mely esztét veszti. Gáncsúl lehetne felhozni, hogy az eddig lágy kedélyű Mehmet hogyan változik egyszerre át Mezentiusnál is dühösebb szörnyeteggé. Emez ugyanis, habár „contemptor deorum“ — habár csupán jobbját és fegyverét nevezi istenének (Dextra, mihi deus, et telum. X. 773) : mégis ellágyul a végperczben; maga és fia eltemetését könyörgi Aeneastól. Miért nem követte Zrinyi ez engesztelő katastróphát, mely oly méltán csodálatos az Aeneisben? — Mezentius, kinek bűneit teljes éltén keresztül semmi erény nem ellensúlyozza, kit alattvalói elűztenek, elátkoztak, ki magán kívül istent nem ismer — e vad állat, e szörnyeteg két emberi vonás által nyeri meg részvétünket : s ez fia iránti szeretete s magabaszállása az utolsó perczben. Ily jellemnél szükséges a kiengesztelés : Virgil ezt lelkesen fogta föl, nagy művészettel vitte ki. De éppen azért, hogy nem követi eddig római példányát, éppen ezáltal mutatja meg Zrinyi önálló erejét a jellemalkotásban. A basa nem Mezentius, inkább ellentéte annak, olvadásig lágy kedély, a szerencsének elkényeztetett fia. Léhasága nem bírta ekkorig becsülésünket; hogy ezt kiérdemelje, e őt kell mutatnia. Ugyde oly jellem, mint az övé, csak utolsó elkeseredésben képes erőt fejtetni ki. A hirtelen változás, mely őt legboldogabb

halandóból egyszerre nyomorúvá teszi, végelszánásra feszíti erejét. Ki tegnap „világgal kérkedett“ — ma táborát, kincseit, fiát — valószínűleg a harczt, a b e c s ű l e t e t is elveszté: ime indoka jellemében a fordulatnak. Itt nincs egyéb engesztelő, mint a halál — és pedig halál kemény szívvel, csüggedés nélkül. Ha Olaj-bég (kissé alább) meglágyúlva Zrinyi térdéhez borúl, joga van hozzá, mert erős jellemet mutatott a harcban: de hasonló cselekvés megúáltatná velünk Rézmán apját. Neki hálnia kell, egy esdő szó, egy engébb tekintet nélkül, vérbe meredt szemmel, úgy a mint kardját Zrinyire emelé.

„A török, Mehmet halálán megrémülve, futásnak ered. Ibrahim, pécsi Olaj-bég, szóval, példával ügyekszik helyreállítani a csatát. A szigetiekből sokat levág, ezek közt az életéért hasztalanul könyörgő Cserei Pált“ (III. 86—100).

Ibrahim szózata, melylyel a futókat megállítja (87—91), egész öntetében hasonlít ugyan az ilyenmü kiáltványokhoz, a nélkül mégis, hogy lényegesb alkotórészeit idegen nyomra lehetne visszakisérni. Önként fakad az a helyzetből. „Elveszett ama jó vitéz Mehmet basa; mi pedig s z a l a d u n k; ez lesz m e g t o r l á s a ő vitéz vérének? serege futása?“ — Ily rövid heves kezdettel mutat a lelkes Olaj-bég honosai gyalázatára; ellenök fordítván az okot, melylyel futásukat szépíteni gondolák: t. i. a vezér halálát. Épen mivel a hadfő elesett, ép azért volna becstelenség hátrálni, meg nem bszólni őt ellenein. E gyalázatot elviselhetlennek tünteti föl: „Mely világszögleten akartok ti élni? Micsodás emberek eleibe menni, ha elszaladtok holt vezértek mellől? ha testét, fiáéval együtt, martalékul hagyjátok? „Ah, ne lássa az ég ily gyalázatát a török névnek!“ — Felhossa továbbá, hogy futás által úgy sincs remény a menekvéshez: remény csak elszánt küzdelemben van. Ily biztatással a vezető nélküli had élére állván, példájával serkenti azt, dicséretesen győzni vagy hálni. — Az egészben, tudtommal, csak két sor van, mely nyilván classicaí forrásra vihető vissza, s ez a Virgil-féle: „una salus victis...“ (II. 354):

Egy reménysége van a meggyőzötteknek,

Hogy semmi g y ő z e d e l m e t ne reméljenek —

mely ha kevésbbé sikerülten adja vissza eredetijét, nem csoda, mikor nyelvünk m a sem képes a latin s a l u s - t röviden, szabatosan kifejezni.

Miután Ibrahim a szigetiek közül néhányat megölt, Cserei Pál is leejti lováról. A sebesült bajnok megadja magát, csupán életéért könyörög, nagy váltságdíjat igérvén, de Ibrahim nem kegyelmez. Cserei a végpercezen elbúsulva, Ibrahimnak közellevő halálát jósolja, de a mit ez gúnynyal kinevet és Pálnak fejét veszi. (III. 92—100). Az epizód világosan az Aeneis különböző helyeiből van összerakva. Ennek főhőse midőn hallja, hogy Pallas megöletett Turnus által, rohan az ütközetbe, megtorlani a gondjaira bízott ifjú daliát, s útjában öl-vág mindent, ki eléje akad. Egy Magus nevű, kit balsorsa szintén fegyverei közelébe visz, átöleli térdét s így könyörög: „Atyád árnyékára, s a serdülő Iulus reményire kérlek, tartsd meg életemet, fiamnak, atyámnak. Van magas felházam; elásva hever nálam vésett ezüstnek számos talentuma; csinált és rúdarany, bőséggel“ (X. 524). De Aeneas irgalom nélkül válaszol: „Ezüstnek aranynak, melyet említesz, sok talentumát kiméld magzatidnak. E hadi alkut közöttünk lehetlenné tette Turnus már akkor, midőn Pallast kivégezé“ (U. o).

Argenti atque auri, memoras quae, multa talenta,
Gnatis parce tuis. Belli commercia Turnus
Sus tulit ista prior iam tum Pallante peremto.

Zrinyi e halálos párbeszéd után árnyalta Cserei epizódjának első részét:

„Vitéz ember, ne bánts, mert jó rabod vagyok,
Elég ezüst arany-pénzt magamért adok ... stb.

Kegyetlenül Ibrahim megmosolyodék,
Monda: „nem gyönyörködöm az te pénzedben,
Hadd otthoñ fiaidnak és gyermekidnek.

Tülem kegyelmet kérsz. Zríni elbontotta,
Mert kérését Rézmánnak meg nem hallotta,
Az vitéz basát is az földön levágtá;
Azért Zríni öl meg téged, ravasz róka.

Az utóbbi sor szintén Aeneas ajkiról ered, midőn ez Turnusnak kegyelmezni akar, de meglátja vállain Pallas kardkötőjét s ezen felháborodva megöli, engesztelő áldozatul mintegy Pallas szellemének (XII. 948):

... Pallas te hoc vulnere, Pallas
Immolat, et poenam scelerato ex sanguine sumit.

Zrinyi e Magus-féle jelenetet, noha módosítással, már Tassónál is feltalálta. A „Gerusalemme“ végén Altamoro, ki még egyedül áll vala ellen, megadja magát Bouillonnak és mond: „Altamor feletti győzelmed sem dicsőségben nem leend szegény, sem aranyban. Engemet országom aranya s engemet kegyes nőm dágakövei ki fognak váltani.“ De Godofréd elútasítja hitvány földi kicseit. „Harczolok Ázsiában, — ugymond, — nem cserélek vagy kalmárkodom“ (XX. 141, 142).

Ugyane virgili episod csiráit nem volna nehéz utánnymozni az Iliasban, de az messze vinne célunktól. Egybevétel okáért álljon itten, a midőn Adrastos, — térdeit átkulcsolva, könyörög Menelausnak (II. VI. 46):

Atrides, kegyelem! vegyed életem érdemes árát!
Fekszik atyámnak elég jószág fejedelmi lakában,
Ugy rezek és aranyok, valamint a megkalapált vas:
Ebbül ezernyicket fog néked ajánlani nemzóm,
Barna hajóitokon ha kitől értendi hogy élek.

Másik része Cserei episodjának, midőn Ibrahim szívtelenségén elfanyarodva, a keserű halál benyomása alatt jóssá lesz s megjövendőli ellenfele majdani vesztét. Általában az ilyenmű jóslat, midőn a végóra küzdelmei megnyitják lelki szemeit a haldoklónak, különösen hogy gyilkosa halálát előre megjelenti, nem szokatlan eposzi vonás. Példáimat az Iliason kezdhetném. Ismeretes Hector szólama Achilleshez: „Vigyázz, nehogy az istenek értem is boszút álljanak az nap, midőn téged Paris és Phoebus Apollon elejt a scaeai kapunál,“ s az utóbbinak válasza: „Te most halj meg! én pedig akkor fogadom végzetemet, midőn Zetisz akarja s a több halhatlan istenek“ (XXII. 355). Így jósolta meg már előbb (XVI. 853.) Patroclus is Hector kimúlását: „Bizonyára te sem meszszelhaladsz az életben, hanem vár közel immár haláloed, az erőszakos vég, Achilles kezei által.“ E homéri példák után fogalmazta Virgil a rövid jelenést, midőn Orodés haldokolva feljajdul s így beszél az őt levágó Mezentiusához: „Nem fogsz, bárki légy, boszúlatlan és soká örvendeni, mint győztes, az én halálomon: rád is hasonló vég vár, s nem sokára velem ugyanazon (alvilági) mezők

lakója léssz.“ Kinek Mezentius „haraggal vegyes mosolygással“ így válaszol : „Most halj meg. Felőlem pedig ám lássa az istenek atyja és emberek királya“ (X. 739). — A hely Tassónál is előfordul, Virgil nyomát elég szorosán követve. A haldokló Ariadin mondja ezt Argillannak : „Nem fogsz te, bárki légy, e halállal soká dicsekedni, mint örvendő győzedelmes. Hasonló sors vár rád, és egy erősebb kar által oldalam mellé fogsz terítettetni.“ Mire Argillan keserűn nevet és mond : „Az én sorsom felől viseljen gondot az ég! te azonban halj meg itt, martalékul a madaraknak és ebeknek“ (IX. 80). Zrinyi ez utóbbit is szem előtt tartja, midőn így énekel :

„Nem sokáig kérkedni fogsz halálommal ;
Nem messzi vár téged is kegyetlen halál,
Egy erős kéz miátt lelked pokolban száll,
Engem pedig mennyország vár kívánsággal.“

Nevet kegyetlen bég ; akkor hozzá vága,
Mikor Pál még többet is szólni akara,
Az éles szablyával gégejét elcsapá,
Életét és szavát egyszersmind szakasztá.

Együtt az csapással eztet mondja vala :
Az én jövőmet csak jó isten tudja.
Halj meg te azonban, s mondjad mennyországban,
Ibrahim Olajbég hogy mégyen pokolban.

A sarcasmus, melylyel Ibrahim szavait végzi, megint az Aeneisre utal, amaz ismeretes szóváltásra, mely az agg Priamus és Pyrrhus közt történik. Az ősz király feddi Achilles fiát, hogy nem méltó atyjához, mivel nemtelen gyilkosság szennyezi fegyverét, (a futó Politesnek, Priamus fiának, atyja szemei előtt történt kivégzése); mire amaz vad kegyetlenséggel így válaszol : „Vidd hírül hát ezt, mint követ, atyámnak Pelidesznek s ne feledd elbeszélni neki az én sivár tetteimet, s hogy fia, Neoptolem, mennyire elfajzott tőle. Most halj meg“ (II. 535. 599). Végül tartozom vele az igazságnak, hogy a főnebbi : „életét és szavát....“ stb. se maradjon érintetlen, — miután az szintén az Aeneisből vétetett : „voce animam que rapit, traiecit gutture“ (X. 348). E szerint kevés az, a mit e Cserei-féle párbeszédben Zrinyiének mondhatnánk, mindössze is a keresztyén színezet, mely Tassónál sincs ;

de az átvételért menti költönket Tassó, sőt maga Virgil példája is, kinek eredeti forrását Zrinyi bizonyynyal ösmerte. Ellenben méltó megrovásnak van helye, hogy Cserei jóslata az egész eposz folytán nem teljesül. Mirevaló tehát? Mezentius, Argillan, szemünk láttára vesznek el, csakhamar a jóslat után: Ibrahim, a mint a következő énekben letűnik a szinpadról, többször fel sem lép, mit sem tudunk haláláról. Egy Ibrahim, mint pusztá név, említettik ugyan alább (VII. 79.) a tömegesen elhullottak közt, de semmi okunk abban a pécsi Olaj-bégre ismerni. Egy oly kiemelt bajnok, mint ő, jelesebb halált érdemlene, annál inkább, mert Cserei jóslata szerint „egy erős kéz miatt“ (hihetően Zrinyi által) kellene elesnie. De azt hiába várjuk.

„Farkasics Péter viadala az óriás Rahmattal, minek folytán ez elcsúsz, Farkasics nehéz sebet kap“ (III. 101—108).

M alatt Ibrahim így vitézkedik, másfelől Farkasics, mint sívó oroszlány, halomra öli a törököt. Már sokan elestek fegyver által: „Basa kihája is fekszik, földet rágván.“ A halálnak e festői képe Zrinyinél gyakorta előfordul. Nem idegen az a népi magyar kifejezéstől sem: fűbe harap; egyébiránt már homéri szólam (*ὀδᾶξ ἐλεῖν οὐδᾶς*), Virgilnél sem szokatlan (*humum semel ore momordit* (XI. 668; *cruentum mandit humum* etc.) és Tassónál is előfordul: („Cade, e co' denti l' odiosa terra Pieno di rabbia in sul morire afferra“ IX. 78). — Valamerre megy, „Adatik ő neki széles és tágas út,“ épen mint Aeneas: „Proxima quaeque metit gladio, latumque per agmen Ardens limite magit ferro“ . . . (X. 513). Egyébiránt a magyar néprege képdúsabb alakban ismeri, hogy t. i. a hős menet gyalogösvényt, jövet országutat csinál az ellenség közt. Továbbá mindenki szalad Farkasics elől: „Nem különben, (mint) mikor kilövik az álgút, Csinál széles nyilást, az mig helyére jut“ (valószínűleg eredeti hasonlat). Csak egyedül a nagy óriás Rahmat nem szalad el, bátran hozza botját Farkasicsra. Régen elhagyta Rahmat harezi ménjét, gyalog, mint egy torony, („*ἦντι πύργος*“ Hom.) hordozza a szörnyű botot. Farkasics látja, hogy nem jó lesz ezt karddal bevárni, mert „vagy maga terhével leveri, vagy a bottal“: puskához nyúl tehát és Rahmatot célba veszi. „Félénk eb, kiált ez, messziről akarsz látni halva? De bár pattantyúst (ne puskát) végy oltalmadul, mégis étke leszesz

e beknek és az hollóknak.“ — Látjuk, hogy Rahmat a hősök azon középkori fajtájából való még, kik előtt szégyen, gyávaság volt Schwarz Bertold találmányát igénybe venni a harczon. Orlando jut eszünkbe, midőn a Cimosco által (Ariosto költése szerint) már akkor feltalált löfegyvert megátkozza és a tengerbe süllyeszti, mint oly ördögi eszközt, mely véghanyatlása lenne a lovagkornak és minden személyes vitézségnek (Orl. Fur. IX. 90). — Mindazáltal Farkasics mellbe lövi a fenyegetőt, ki, mielőtt eldölne, botjával félholtan teríti Farkasicsot lova mellé, maga is rázuhan és átkozódva bocsátja ki lelkét. Az egész viadal gigászi mérvben van tartva, s igazolja főnebbi észrevételemet költőnk hajlamáról az óriási dimenziók iránt. Tudtommal nincs másunnak véve.

„A török minden ponton futásnak ered. Csak Olaj-bég nem akar elfutni, halni akar. Gyalog jó roncsolt fegyverében, de így is ellenáll a tömegnek; hanem Zrinyi fölszólítására megadja magát. A bán összehija seregét: a győzelem övé“ (III. 109—117).

A kép, melyet Zrinyi a csataroncsolt Olaj-bégről ad, tassoi vonásokkal van ecsetelve. Solimano bukott királyra is gondolhatunk, kinek az éji harc után „sisaktaréja, mely rettentően emelkedék, le vagyon hullva, sisakját disztelenül hagyva és sután; pán-czélja összetörött, s a büszke királyi pompának semmi nyoma többé külsején“ (X. 1.); de méginkább Altamorót juttatja eszünkbe a rajz, kit Zrinyi e megadási jelenetben nyomról nyomra követ. „Üzi Godofréd a legyőzötteket, s aztán megáll, mert látja Altamort gyalog, vérrel festve kezében fele-kard, félsisak a fején, száz kopjától verdesve és környülfogva. Kiált az övéinek: megálljatok! és te, barone, add meg magad (én Godofréd vagyok) foglyomúl!“ (XX. 140).

Sisaknak csak az fele vagyon fejében, . . .
 Szablyája eltörött, csak fele kezében,
 Maga lustos porban és keresztyén vérben.
 Száz lik van paizsán, száz kopjadarabok,
 Most már környülve ttek az egész gyalogok. . . .
 Így szóla Zríni: „add meg, vitéz magadat, . . .
 Vagyok Zríni, ne szégyeld megadásodat.

Altamoro, a mint e nevet (Godofréd) hallja, felel: „Teszem, a mit parancsolsz, mert méltó vagy arra (és fegyvereit kezebe adá)“ . . . a mienknél is, de drámaibb hatással:

Ottan kard darabját a bég elhajtá,
 Zrinyi nevére mert szüvét meglágyítá.
 Az jó grófnak térdéhez ily szóval futa:
 „Uram, te nevedre bég magát megadta.
 Higyled, hogy senkinek én másnak magamat
 Meg nem adtam volna, míg bírnám karomat . . .

Semmi kétség, hogy az átvett hely erősebb, mint az olaszé. Altamor a csonka vasat kezébe adja Godofrédnak: Ibrahim elhajtja azt. Mint fegyver, úgy sem ér semmit, nem védelem annak a ki hordja, nem tisztesség, a kinek átnyújtatik. E mellett a végső lemondás fájdalmát sokkal hősiebben fejezi ki, mint ha egyszerűen kezébe adná. Az elhajtásban volt keserűség, de nem dacz Zrinyi ellen, vagy a mi benne daczosnak tünt fel, szépen kiengeszteli „Olaj-bég, midőn térdéhez fut a nagy grófnak.” — Szóval e megadás egyike a legpathetikusabb helyeknek a Zrinyiászban, és Zrinyi tette azzá. — Még egy hasonlatra kell visszatérnem:

. . . mint küsziklának nem ártnak habok,
 Ugy semmit nem tehetnek bégnek gyalogok,

mely eléggé ismeretes a classícai világból. Íme az Iliászban Hector előtt a görögök (XV. 618):

Mint valamely roppant meredek tengerfoki szikla,
 Mely zuhogó szélvész rohamát elvárja keményen,
 Sa testes habokat, melyek őt ostromlani szokták:
 Így állt s nem szaladott meg az argiv Trója fiának.

nem különben Mezentius (Aen. X. 693), kiről olvassuk:

Ó, valamint köszál, mely nagy tengerbe szökellik,
 Szélvészek rohamával szembe, kitéve haboknak,
 Ég s hullám egyesült erejét megtörve kiállja,
 És maga nem rendül . . .

hasonlókép Solimán arab főnök a Jerusálemben (IX. 31): „De valamint a viharnek kitétetett hegy, mely hullámoktól verdesve áll a tenger fölött, szilárdan feltartja a haragos ég villámaint és bántalmát, a szeleket és roppant habokat: úgy az ádáz szultán . . .”

Ma come alle procelle esposto monte,
 Che percosso dai flutti al mar sovraste,
 Sostien fermo in sè stesso i tuoni e l' onte
 Del cielo irato, e i venti e l' onde vaste :
 Così il fero soldan stb.

Zrinyi rövid hasonlata csak visszaemlékezés, a Tassoé szándékos követés, Virgil után.

Ibrahim megadása egesztelő mozzanattal rekeszti be a siklósi véres napot. A diadal Zrinyié volt már a nélkül is : de szebb így a diadal. A nagy bán megfúvatja trombitáit, összehívja seregét. S mivel a nap is már lovait „oceanum tengerbe usztatá“; nincs idő Szigetbe visszamenniök : ezért hálni a basa táborába szállítja népét. De nem mulasztja el szerzőnk, híven hadi oktatáshoz, megjegyezni, hogy diadalmas elődje „szorgos istrázsáit járatá“ éjjel a tábor körül; noha nem igen fél hetett újabb támadástól. Végre ily szavakkal zárja énekét :

Mi volt másodnapra
 Azt bizom n e g y e d i k r é s z históriámra .

Ez megint Ariosto modora, ki minden énekét így köti össze a következővel, s negyvenötször ismétli ez ígéretet, a nélkül, hogy két-izben hasonló módon fejezné ki; annyira ügyesen változtatja a rimkrónikások ezen játékát. Zrinyi csupán ez egyszer használja az eposz méltóságához különben sem illő átmenetet.

(Folytatjuk).

ARANY JÁNOS.

A

TÖRÖK URALKODÁS

MAGYARORSZÁGON.

I) Történelmi Tár VI. köt. Adalékok a török-magyarkori bel-történehez. Hivatalos nyomozások a török adó s hódítások körül Borsodban a XVII. század első felében. A megye levéltárában levő eredeti után. — II) A györmegyei hódoltságáról. Ráth Károlytól. Olvastatott a M. Tud. Akademiában. 1859. — III) Nagykőrös városa török levelei. A város levéltárában levő eredetiekből fordította Repiczky János. Bevezetéssel ellátva kiadta Szilágyi Sándor, 1859. — IV) A törökök a Jászságban. Kempelen Győzöttől. Az 1858-ik jászberényi iskolai programmban. Repiczky törökből fordított levelei nyomán. — V) Török-magyar történeti kútforrások. A M. Tud. Akademia megbízásából fordította Repiczky János. (Kéziratban, a M. T. Akademia levéltárában).

MÁSODIK KÖZLEMÉNY *).

A fenn kitett adatok egy része a töröknek Magyarországon folytatott rablásairól szólott. Főként ezek megfejtéséért vala szükséges az ozmán hadi szervezet leírása előbbeni cikkemben. A rablásokra vonatkozó új adatok igen kevés majd semmi újat sem foglalnak magukban. Az egykori krónikák az életnek ily zajos jeleneteit híven följegyezték.

*) Az első közlemény a VII. köt. 35. lap.

A fenn kitett adatok másik része a török meghódította helységek belső állapotjára vonatkozik. A török beligazgatás s ugyszólván a mindennapi élet van bennök sok részben felvilágosítva, s épen ez az, a mi egészen új, a miről az egykorú történetírók hallgatnak. Minő volt a meghódolt helységekben a magyar élete? e fontos kérdésre hasztalan keressük a feleletet az Istvánfiakban. Decsy Sámuel is Osmanographiáját hasonló megjegyzéssel nyitja meg, s tévedése csak abból áll, hogy vádat mond ki benne régi íróink ellen. „Csudállom, írja 1788-ban, hogy a tudós hazafiak között még eddig csak egy sem találkozott, a ki e gonosz (ozmán) nemzet természeti és erkölcsi tulajdonságának vizsgálására és leírására eszét, kedvét és tehetségét fordította volna. Bonfin, Istváni, Bél és mások, kik nemes hazánk történt dolgainak és a törökkel való vetélkedésének feljegyzésével magoknak halhatatlanságot szerzetek, e kegyetlen nemzetnek természetéről, erkölcséről s polgári állapotjáról még csak nem is emlékeznek, holott ezek eleve való tudása vezérlette volna őket hadi dolgaiknak stb. értésére. . . . Más európai nemzetek, mint az anglusok, francziák, svédek, olaszok, sőt még a németek is előbb felébredtek, mint mi és előbb kezdték e keresztyén vallás örökös ellenségét ismerni. . . . Mi, kik a törökökkel egy törzsöknek csemetéi vagyunk, velök sokáig egy sőt, egy kenyeret ettünk, kik csaknem másfél száz esztendeig adófizető szolgálai voltunk, nem tudom, t u n y a s á g b ó l e vagy inkább ellenök való méltó haragunk miatt csak vesztegettünk“ stb.

E vád sokkal súlyosabb, semhogy védelmet ne kívánna meg. Ellenségeink, ha ismernék irodalmunkat, csak ezen egy adatból is azt kezdenék fejtegetni: ime, mily kevés vágy van az ismeretekre azon népnél, mely századokig oly közvetlen érintkezésben volt a törökkel. Az európai tudomány ennek íróitól várná a legrészleteseb ismertetést; — de hiában várja, mert a mit tudunk, ha nem is a német, de a nyugati, indo-germán vizsgálódó szellemnek köszönjük!

A vád azonnal semmivé lesz, ha ama kor szellemi irányát vizsgáljuk; mert a mulasztás nem a magyar nemzetet jellemzi, hanem azon kor míveltségét, a melyre szól. Azon kor szellemi fejlettsége hozta magával, hogy épen azokról irtunk legkevesebbet, a kikkel egy sőt, egy kenyeret ettünk. Miért nem ir Istváni a tö-

rökök intézményeiről, a török szokásokról? Azért, mivel nemcsak hogy maga jobban ismerte eleve is saját tapasztalásából a hazánkban már otthonos török népet, hanem magának a közönségnek is a mindennapi tapasztalásából elevebb, tisztább fogalma volt az ozmánokról, mint az Osmanograpia igen derék és szorgalmas írójának. Nemesak hogy, ugyszólván, minden magyar színről színre ismerte a törököt, s számosan értették és beszéltek nyelvét, hanem kénytelenek is voltak vele. Az élet szüksége kényszerítette rá, hogy kitanulják polgári, vallásos és katonai intézményeit és kormányzása módját. A vád az, hogy nincs tudvágy a magyarban és alapja az, mintha nem ismertük volna a törököt. Kérdem, van-e alapja magának ez alápnak is? Vagy tán az mutat a magyar szellem alsóbb rendű voltára, hogy nem voltak írói? — E vád inkább állhat bármely más korra múltunkban, mint a XVI-ik és XVII-ik századra. A meglevő magyar irodalom ekkor vet szilárd alapot, ekkor nyer oly terjedelmet, hogy méltó lett volna egy szerencsésebb viszonyok közt élő nemzethez is. A civilisált világ előtt alig lehet méltóbb büszkeségünk, mint azon irodalom, melyet nem csak minden esztendei, hanem ugyszólván éjjelnappali élethalál-harcban teremtett a magyar; mely virágzásnak indult, s résztvett az európai szellemi forradalomban oly nyomor közepett, minőhöz hasonlót az újabbkori európai nemzetek nem tapasztalának.

A török ismertetését illetőleg azt mulasztottuk el, a mit akkor minden nemzet elmulaszt vala a mi helyünkben. Mert a XVI-ik és XVII-ik században melyik nemzet tudósa írta volna le az élet mindenki látta tüneményeit? Volt-e, ki saját hazáját, saját honfiai számára részletesen leírja, a ki a szokásokat, viseletet, intézményeket tudományos érdeklődéssel tanulmány tárgyává tette volna? Szóval, megvolt-e azon lelki irány, melynek ma annyi tudomány, s többek közt a statistika köszöni létét? Az újkor vizsgáló szelleme azon korban már fölébredt volt, de még mindenben a nagyon szembetűnő újat, meglepőt és csodálatost kereste. Ezen korban élt Gallilei, ki az ég csodáit ismertette. A csillagászat nagyszerű fölfedezésekkel lepte meg a világot; de a föld csodái s a természet kisebb, és közelebb eső tüneményei nem is sejtve vonultak el a tudós szemei előtt. Már megvolt az újkori csillagászat, de híre sem volt a geológiának és a terményrajz és vegytan körülbelül abban állott, a mit a timár, a kovács és a puskaporkészítő, vagy

posztófestő tudott a gyakorlatból, a tudósok többi ilyenmü tudományában nem volt életrevalóság; mert épen a kisebb s a mindennapi életbe vágó tüneményeket méltatták kevés figyelemre.

Ugyanezt tapasztaljuk általán a politika és társadalom tanában is. A nagyobb, erőszakos forradalmak, a csaták, a nemzetközi alkudozások terjedelmesen iratnak le az akkori emlékiratokban és történeti művekben. A népek s különösen a közel lakó népek erkölcsi és anyagi állapotja ismertetésében nem fáradoztak. Azon időkben nem látták leírásának fontosságát, sem nem hitték érdekesnek az egykorú olvasókra nézve. Tüzetes statistikai vizsgálatokat és műveket kivánni azon kor íróitól annyi mint a mai kortól oly tudományra kivánni kézi-könyvet, mely csak a XX-ik vagy XXI-ik században lesz tudományyá s az emberi lélekben csak akkor fog kifejleni a hozzávaló hajlam. Számptalan tünemény lehet ma is, melyet a gyakorlati életben mindenki tapasztal, de épen mivel ily mindennapi, a roppant sok könyv és folyóirat közöl egyikben sem lesz megírva, pedig épen ez fogná érdekelni a későbbi kor vizsgálóját. Minden író, még a legnagyobb is, csupán a maga kora fogalmai és izlése szerint ír, s az élő, nem pedig a jövőndő olvasók állanak szeme előtt.

Azon tüzetesb népismertetések, melyeket e korból birunk, idegen népek íróitól származnak, kiknek közönsége előtt a leirt tárgy ismeretlen volt. A törököt oly kevéssé ismertethette a magyar, mely jól ismerte a mindennapi érintkezésből, mint maga a török. Természetesnek találom tehát azon korban, hogy a francziák, angolok s főleg az olaszok ismertetik, kik előtt idegen volt. A mi ekkor e részben történt, az állam czéljaira tétetett s ép ugy gyakorlatilag ment, mint a mesteremberek természettana. Legfeljebb az adózás miatt nélkülözhetetlen statistikára volt szükség, s az akkori adózási rendszer is nagyon kevéssel, igen átlagos számitásokkal érte be. Más tekintetben aligha leirták a népek saját állapotjukat. Legkimerítőbbek ez időben nem csak a törökről hanem más európai népekről is a velencei követek jelentései. E köztársaság igazgatói szoros kötelességévé tették minden követeiknek, hogy az idegen udvarokról, azok mind kül- mind belügyeiről részletes jelentéseket tegyenek a köztársaság főtanácsának jelenlétében. De a signoria nem valami doctrinair ismeretvágyból tette ezt. A köztársaság kormánya, melynek belső virágzása a kívül

üzött kereskedéstől függött és külső hatalmi állását egyes diplomatiája biztosítja, csupán az önfentartás nagyon gyakorlati szempontjából adta e rendeletet követeknek, s nem hiszem, hogy magának Velencének szokásait, viseletét, intézményeit oly tüzetesen írta volna le valamelyik velencei író, mint leírta a konstánczinápolyi, mádridi, bécsi és budai udvarok viszonyait. Pedig e külföldi jelentések is hiányosak. Rankenak roppant számú ily külföldi jelentésre van szükségre, hogy a török uralomról képet állíthasson elénk. S e kép is mily hiányos ahhoz képest, a mint egy ma élő nép bel- és külviszonyait szokták ismertetni!

A bel- és külföldi követek nagy része hazánkon utazott át Konstánczinápolyba, de Scepperen elkezdve Tolliusig valamennyien kivétel nélkül azt árulják el, hogy azon időben valamint a természet, ugy az emberi társadalom mindennapi tüneményei iránt rendkívül csekély, majdnem semmi a fogékonyosság. Pedig az idegen viszonyok, az idegen föld és nép csak megragadható figyelmöket. Egy hollandi tudós, Tollius, a magyarországi török uralom vége felé, 1670-ben utazik Magyarországon. Hogy a természettudományok akkori állásához képest e tárgyban is volt jártassága, mutatja a magyar bányák iránti érdekeltsége. E részben fölszed minden csodás, babonás állítmányt, de a földfelület tüneményeiről írni nem tartja érdekesnek, s csak elvétele találunk vastag könyvében egykét vonást a magyar föld akkori színéről. Nem sokkal meglepőbb fogékonytalanság-e egy idegen utazótól, mint azoktól, kik azon születtek és éltek?

De habár nagyobb mértékben illetné a vád a külföldi utazókat mint saját íróinkat, méltatlanul vádolnók. Hihető, hogy a természetben és a népeken látták és érezték, a mi látható és érezhető; csak leírni nem tartották méltónak. Mily érdekes volna, ha Marsigli csak egykét lapot szentel annak, a mit a mindennapi életből temesvári és dalmátiai rabszolgasága alatt tapasztalt, — ép oly érdekes volna e lap ránk, mint a mily unalmas lett volna hihetőleg egykorú olvasóira nézve.

A török birodalomból legrészletesebben írták le Konstánczinápolyt és a szultán udvarát. Európa minden nagyobb államának oda küldött követe a hosszabb tartózkodás alatt megismerkedett azon viszonyokkal, melyek igen sok részben homlokegyenest ellenkeztek minden más európaival. E követek tudványát ily

szélső különbségek nagy mértékben alkalmasak voltak fölkelteni. Egészen hasonló kíváncsisággal szemlélték ők a szultánt, országa nagyjait, szokásaikat, mint mai nap szemléli a legkevésbé gondolkodó ember is a mennyei birodalom császáriját, mandarinjait s mindenben fonáknak tetsző intézményeit. A mit irtak is a XVI-ik és XVII-ik században a törökről, inkább ezen kandi csodálkozásnak, mint a vizsgáló szellemnek s a külső tünemények alatt a lelket kereső ügyekezetnek köszönhetjük. A tartományokról kevesebbet irtak az utazó követek. Nemcsak hogy kevesebbet tartózkodtak ezekben, hanem az ellentétek sem voltak itt oly szembetűnők, és a mi több, megbízó kormányaik az ily adatoknak nem tudták gyakorlati hasznát venni. Az udvari pompák, a szertartások leírása oly részletes, hogy gyermekes és nevetséges volna, ha nem tudnók, hogy a követekre nézve mindezek pontos ismerete oly nagy gyakorlati fontossággal bírt, a mily semmitmondók a történetkutatóra nézve.

Belállapotokat tüzetesen ismertető egyenes adatokat hiában kerestünk a magyarországi török birtokra nézve. A maga nemében egyetlenegy azon alább egészen fölhasználható levél, melyet Thúry Pál tolnai rector ír egy barátjának a török szokásokról Magyarországon. Ily magánlevél számos lehetett, de mint a magánlevelek szoktak, elpusztultak annyi idő óta.

Legbecesebb, leghitelesebb kútfők a hivatalos okmányok, akár magyar, akár török részről. Fenn kitett gyűjteményeink — a Körösi Krónikát kivéve — mind ily hivatalos iratok; magyar részről hivatalosan készültek a borsodmegyei és györmegyei hódoltságok statistikai okmányai, török részről szintén hivatalosak a n. körösi, jászberényi, mezőtúri adatok, melyek nagy része török kormányi rendelet ¹⁾. Ezen kétrendbeli források újmutatásul szolgálhatnak, hol kell keresnünk a magyarországi török világra nézve az adatokat. Az első rendbeliek azon megyék levéltárai, melyeknek kisebb nagyobb része a török alatt volt, a második rendbeliek azon városaink — s főleg az alföldi nagy mezővárosok — legnagyobb részben török nyelven írott levélgyűjteményei ezen időkből. — Mindezeket kiegészítik a békeszerződések, a diploma-

¹⁾ Okmányi hitelességekből sokat levon, hogy csak fordítások ez általam használt török levelek.

tiai alkudozások, és végre egy részen a magyar törvényhozás actái, más részen a töröknek ősi törvényei és szokásai. — Számos adat hever még használatlanul köz- és magán-archivumainkban, s előadásom sok hézagot hagy fen, melyeket csak a későbbi búvárlatok fognak betölteni. Azonban már a csak itt ismertendő és magyarázandó adatok is sokoldalúan vetnek világot Magyarország török részének állapotjára, s a bár csak körvonalakat mutató rajz, meglehet, a búvárnak is némi tájékozást nyújthat, kimutathat bizonyos kiindulási pontokat, melyek a vizsgálatnál oly szükségesek, mint maga a kutatás.

Előbbeni cikkemben állítám, hogy a török haderő Magyarországon a várakban lakott, s a faluk mind ezen várakba szolgáltaták sokféle adójokat. A helységek osztályzására legegyszerűbb először azon városok állapotját vizsgálunk, melyeknek török lakosai, vagy inkább várőrei voltak; azután azon falvakét, melyek a várőrségeket táplálták és a szpáhiák hatósága alatt állottak. Végül egy utóbbi cikkben, a helységek egy harmadik neméről fogok szólni, melyek nem voltak katonáknak kiosztva, s török sem lakott bennök.

Azon helyekről szólván, melyekben a török úr benült, legmélőbban kezdhetjük Győr városával, melyben néhány évig egyéb sem lakott töröknél, ha csak zsidó nem, kik híven jártak mindig a zsákmány és pusztítás nyomában ¹⁾. A török sereg közeledése hírére a lakosság pusztán hagyta volt Nagy-Győrt. Midőn 1593-ban a török elfoglalta, kész szállással várták a gazdátlan épületek, melyekbe mint háziúr telepedett be. A külső, ugynevezett újvárost, katonai tekintetben alkalmatlannak találván, lerontották; a főtemplomnak Dunára nyíló része ágyúteleppé lett, tágas belseje katonai istálló. Mikor négy esztendő múlva Pálffy Miklós petárdája megnyitá a magyar hadaknak Győr kapuját, szintoly pusztán találhatta a várost keresztyén lakosok dolgában, mint azelőtt a mozlimok; mert két évvel is a visszafoglalás után, 1600-ban, még csak 80 emberből állt a lakosság ²⁾. Mit építhetett e városban a török négy év alatt? — egyenes adatunk nincs rá; de hogy itt is, mint

¹⁾ Budáról írja Gerlach István úti naplójában, hogy ott a sok törökhöz és zsidóhoz képest kevés volt a keresztyén.

²⁾ Ráth Károly Győr városa eredeti jegyzőkönyvéből.

általán mindenütt, szokatlanul keveset, némely máshonnan vett adat s intézményei mutatják. A török majd mit sem épített Magyarországon: sem kedve, sem izlése, sem ismerete hozzá. A templomok és fürdők építése divatozott nála mint vallásos szokás, de e részben is a készbe telepedett többnyire. A kérdést tán helyesebben tesszük, ha nem azt kérjük, mit épített a török, hanem mit tartott fen Magyarországon? — A felelet itt is az, hogy szokatlanul keveset.

Budát, Pestet, Magyarország fővárosát Mátyás halála után mintegy ötven évvel foglalják el Szulejmán katonái. A nagy király uralkodásának dicsősége e fővárosban tündöklött legfényesebben. A mit épített, a mit a művészet iránti hajlama lánglélekkel párosulva teremtett, oly friss vala még, hogy alig volt emlékek nevezhető. Nemesak hazai történetíróinkban találunk magasztalásokat a magyar birodalom fővárosáról. Egy német utazó lelkesedve hasonlítja a németországi legszebb városokhoz s az akkor oly gazdag Augsburghoz, azaz a legszebbhez a mit egy akkori német életében látott.

Gerlach István, ki 1573-ban, azaz mintegy harmincz évvel a török foglalás után megy le a Dunán Konstánczinápolyba, ezt írja Budáról: „Bizony sajnálni lehet felettébb, hogy e szép város disznóóllá, kutyarekeszszé vált! A pompás épületeknek már csak külső falai állanak; belül rondák, disztelenek; a gyönyörű erkélyeket lerontják, az ablakokat agyaggal tapasztják. Dicső város lehetett.... A török itt is, valamint Esztergamban semmit sem épít, sőt helyre sem hozza, a mi romlásnak indul.... A hajóhidon átmentük Pestre. Egykor hatalmas kereskedő város lehetett... Pompás kőépületek maradványait szemléltük. Nagy rostélyos ablakaikat sárral tapasztották be. Mindössze csak két szép épületet láttunk, azok is török mecsetek voltak.“... Egykét fürdőt említ még meg az utazó, a többin mind az elhanyagolás nyomait látja ¹⁾).

S még mintegy száz esztendeig volt Buda és Pest a törökök

¹⁾ „Pesti Napló“ 1858-iki folyam, május 1-sei szám, a Tárca-ban, a hol Szalay László tette közzé az Ungnad konstánczinápolyi követ kíséretében utazott Gerlach István úti-naplóját magyar fordításban. Ugyanez megjelent egy kötetben is Szalay más történeti kisebb munkáival együtt.

kezében ezek írása után. Mivé lett azalatt? Midőn most a külföldi utazó bejárja az annak idejében tündöklő Budát, Székesfehérvárt, Esztergamot és Visegrádot, csak romját is alig találja annak, a mit annyi nagy király, és századok alatt a nemzet vagyonos része épített. E nemcsak névben királyi városok nem versenyezhettek kétségkívül a mostani fővárosokkal, s valamint a többi európai székvárosok, még az akkori Velenczével és Rómával sem; de megvolt bennök mindazon elem, mely a középkor nemzeteinek városait azon korban díszessé, virágzóvá tette. A polgári rend, mely szorgalmával a jóllét, kényelem és az élet elevevségének fő tényezője, s mely egyik legfontosabb rész a városok fölépítésében, már oly hatalmassá lett, hogy a vegyes-házbeli királyok alatt szerepet játszott az országos ügyekben, s Gerlach István, midőn Pest városa szűk, tekervényes utcáit bejárta, csak az épületekből gyaníthatá, hogy hatalmas kereskedő város lehetett a török hódítás előtt. Megvolt egy másik tényező is ezenkívül, mely a fővárosoknak a kényelmen, elevevségen kívül fényt kölcsönöz, s ez egy királyi udvar fénye. IV-ik Bélán innen, ki Budát fölépítette, az anjoui ház legdicsebb ága, de különösen Mátyás király nemcsak maga gyönyörködött az olasz művészet minden nemében és az építészetben is, hanem a népszerűbb királyok magok körébe csábították a gazdag aristocratiát és szintoly gazdag főpapságot. Hogy az aristocratiát mint mindenütt, saját birtokain szeretett kastélyokat építeni, nem vonhatjuk kétségbe; de szintoly kétségtelen, hogy a király személyéhez kötött főbb államméltóságok magokhoz és a királyi udvarhoz méltó palotákat tartottak a fővárosokban, s más főurak is, midőn az országnapokra egybegyültek, aligha sátor alatt kerestek szállást a Rákos mezején.

Azon idegen utazó, ki oly könnyelműen veti szemünkre hátramaradásunkat, nem ismeri, vagy nem is akarja ismerni történetünk egykori fényes s rögtön rá következő szomorú lapjait. Tán egy utazónak sem jutott még eszébe, hogy a görög szellem teremtő erejét az egykori Hellás mostani állapotjából ítélje meg. Ha nem hasonlíthatjuk is egy újabbkori állam virágzását a hajdankori Görögországhoz, annyit megkívánhatunk, hogy valamint a görögnek oly nagyban beszámítják az ozmán uralkodást, nálunk se feledjük egészen. Mindenesetre tény, és pedig fontosabb történelmi tény, hogy a török uralkodott Magyarország egy nagy részén,

mint azon többször emlegetett adat, hogy Sz. István előtt egy csatát nyertek rajtunk a németek Augsburg alatt.

Mondják, hogy Spanyolország a mohamedán foglalóknak köszöni középkorbeli legszebb épületeit; az arab uralkodók civilisatiójának nagy emlékjelei maig is láthatók. Miért nem hagyott Magyarországon ily emlékeket a szintén mohamedán török? — A török tunyaság közpéldabeszéd. A török népfaj tunya már eredeténél fogva, sőt az egész altai népfaj igen csekély elemével van megáldva a művelődhetésnek — így szólnak kisebb nagyobb őszinteséggel azok, kik a nemzeteknek eredendő bűnöket és eredendő érdemeket tulajdonítanak. A fajbeliség ezen tana, vagy inkább ezen babonája belopózott a tudományba is, hogy alkalmazást nyerhesen a gyakorlati politikában. A tévedés annyival veszélyesb, mivel a közvéleményben fogékonyságra talál; mert hányadik az a közönséges emberek közt, kinek ha oka van magasztalni nemzetiségét, büszkébb ne volna származására, mint szerzett érdemeire és nevelkedésére? — Pedig vannak általános tulajdonok, melyeket mintegy ösztönül oltott a természet minden egyes emberbe és minden földi nemzetekbe. A hol hiányzanak, tudhatjuk, hogy mesterségesen fojtották el és mindenekelőtt a viszonyokban s intézményekben találjuk föl valódi okát. Ily általános emberi tulajdon a munkássági ösztön, s ez oly kevéssé hiányozhatott a török gyermekben, mint bárkinek fiában. Nem szándékom fejtegetésbe bocsátkozni, mint nevelte gyermekét a harcziás török¹⁾, csak azt jegyzem még meg az állítólagos fajbeli tunyaságra nézve, hogy a töröknél az állam főbbjei s a katonaság nagy része nem volt török származású; görögök, szerbek, bolgárok s más európai indogermán származásúak szolgáltak az udvarnál és a tartományokban.

Az intézményekben rejlett a valódi ok a tétlenségre, és pedig mind a katonai mind a polgári intézményekben. — A Magyarország egy részét elfoglalt török igen csekély kivétellel katona volt gyermekségétől a vénségig. Láttuk nagyában, kikből állt e katonaság. A hadsereg birtokos része, a szipáhik osztálya, csak életfogytiglan vala birtokos: mit törödjék az építéssel, midőn az

¹⁾ Lásd e részben Decsy Sámuel Osmanographiáját I. rész, 162—3 l.

épület nem adhatott menhelyet saját gyermekeincz? — Csak magának legyen hajléka a míg él, gyermekeiről az állam gondoskodott. Az ujonan elfoglalt városok földszinti termeibe kétségkívül lovát is bekötötte, melyet csaknem testvéri gyöngédséggel ápolt, s melynek fajtája oly kényes volt, hogy melegebb szállást kívánt, mint gazdája ¹⁾).

Lehetett-e csak ennyit is várni az építésben a zsoldos katonától? Van ugyan zsoldos katonaság, mely a békés munkákra is hajlandó, de ez a katonai rendszerek azon osztályába sorozandó, melyben a zsoldos csak ideiglenes foglalkozásnak tekinti a fegyverviselést, s valamint földmívelést, mesterséget üzött annakelőtte, az előbbeni munkálkodáshoz tér vissza capitulatiója kitelte után. Ily katonaság készítette egykor a római birodalom nagyszerű útait, ily katonasággal épített Marmont tábornagy ragusai herczeg e század elején nagy országutakat és erődöket Dalmatiában. A török zsoldos katona, a mint láttuk, csupán a fegyverforgatásban gyakoroltatott, s bármely nemzetbeli ily katonaságot telepítenek meg a magyar várakban, aligha gondoskodik egyébről, mint laktanyáiról.

Fölülről sem volt megadva az ösztön a maradandó munkálatokra. A nem annyira felelősség mint folytonos életveszély közt, de nagy függetlenséggel kormányzó tartományi basáknak még kevésbbé állott érdekében az építés. Minél magasb vala a polcz, annál több változásnak volt kitéve. Nincs szere száma azon hivatalcseréknek, melyeknek csak a budai béglerbégség ki vala téve, s az 1627-iki szőnyi békekötésben kikötik a mi részünkön, hogy a végvárak török pasáit ne cserélje oly gyakran a szultán ²⁾. De nem csak az állás volt bizonytalan, hanem minél nagyobb rangú, minél több jövedelmű volt a hivatalnok, annál fenyegetőbben függött feje fölött a Damocles kardja. A pasa csupa óvatosságból sem mert birtokot szerezni és építeni, mert halálával mindene a szultán belső kincstárának foglaltatott le, s annál közelebb volt halála

¹⁾ Marsigli szerint minden magyarországi hadjárat után tönkre jutott a török hadsereg lova. Bécs utolsó ostroma alkalmával már augusztus végén ki kezdetek dőlni a törökök lovai. Stato Militare II. k. 43. l.

²⁾ Lásd a nevezett békekötés IX-ik pontját.

minél jobban fitogtatta gazdagságát. A mit épített a török, templomot és fürdőt, kétséggkívül a török papok buzgalmának köszönhető; — de ez is kevesebb, semhogy szót érdemlène oly nagy területen s oly hosszas uralkodás alatt, mely öt-hat emberéletre terjedt ki.

A Magyarországon letelepedett törökök közt hiányzott azon középosztály, mely munkája után él, — s noha a török annyira nem vetette meg a mesterségeket, hogy több szultán kötelességének tartá kézi munkát tanulni ¹⁾, inkább a kereskedésre volt kiváló hajlama, s ez is nagyobbára a fényüzési czikkekre szorítkozott. A mi különösen Magyarországnak a török elfoglalta részét illeti, kevés adatunk van ugyan rá, mily állapotban volt általán az ipar, de azon kevés magában is elég jellemző, hogy többnek a helyét pótolja. Igaz, hogy Körös városának pesti házáat török ácsok fedik újra; de hogy mily szűke volt a mesterembereknek, bizonyítja az, hogy ugyanazon város 1652-ben Győrből hozat építő-mestereket, hogy a templom egy részét némely romladozásból kiépítsék ²⁾. A török béglerbég székvárosában Budán nem volt elég kovács: egy győrmegyei falu egyetlen kovácsát elviszik s folyvást ott dolgoztatják ³⁾. Jász-Berény városa panaszkodik 1668-ban, hogy a hatvani vár tisztjei erővel viszik el az aratón kívül a szücsöt, szabót és a kovácsot ⁴⁾. A szolnoki szandzsákbég Huszein kérve kéri 1610-ben, kedden irt levelében, Mészáros Benedek debreczeni főbíró, mint Debreczennek is „bég“je, küldjön neki már többszöri felszólítás után egy kocsiszerszámot, — és az elküldött üres palaczkban egy kis faolajat ⁵⁾. Számos példája van végre a fent kitett adatok közt, hogy a török erőszakkal, vagy adó fejében kést, ekét, kaszát s más gazdasági eszközöket követelt. Az iparczikkek ezen általános szűksége s a mesteremberek e megritkulása könnyen érthető. Midőn számos adat bizonyítja, hogy a földjeikhez oly nagy mértékben ragaszkodó s csupán annak miveléséből élő

¹⁾ Muradgea d' Ohsson II. k. 306.l. német fordításban.

²⁾ N. Körösi Krónika 31-ik l.

³⁾ Ráth, Győrmegye hódoltságai.

⁴⁾ Jász-Berényi török levelek Repiczky-nél a 24-ik sz. levél.

⁵⁾ E magyar nyelven irt levél, melyről még más tekintetben is lesz szó, megjelent e „Delejtű“ 1859-iki folyamának 12-ik számában.

gazdák seregestül hagyták óda faluikat s városaikat, hogy a török uralkodástól meneküljenek, mennyivel könnyebben tehetette ezt a mesterember, kinek keze munkája után szülötte helységén kívül is megterem a mindennapi kenyér!

A mit a török magánháza körül tett, kétségkívül magyar földművelő jobbágyaival tette meg. A borsod- és györmegyei adatokból látjuk, hogy egész megyék vannak, melyek elviselhetetlennek vallják a várak körül szekérrel és gyalogszerrel tett munkákat. Csodálkoznunk kellene Marsigli, s őt, ki legjobban ismerhette a magyarországi török várak állapotját, hajlandók volnánk szándékos ferditéssel vádolni, midőn könyvében azt olvassuk, hogy a török nem sokat gondolt a várak erősítésével: ha sok jel nem mutatna arra, hogy az a sok napszám, melyet Buda, Székesfehérvár és Eger fölemészt, nem a keresztyén ágyúgolyók hanem egy részben az eső és napfény ellen biztosította a belakó szpáhiákat. Györmegyéből sok falu visz a várakba építő-gerendát, deszkát és léczeket, s az 1620-iki békekötés XVI-ik pontjában említetik, hogy a török urak az adó fejében most élelmet, majd építő-fákat (aedilia ligna) követelnek ¹⁾. — Méltán föltehetjük, hogy a mesteremberek szükében magok a földmives jobbágyok lettek a török urak ezermestereivé, különösen a házak kijavitásában, minthogy a szép ablakoknak agyaggal való betapasztásához nem sok építészeti tudomány kellett.

De bármint állott is az általános iparnak itt csak megpendített ügye, a mi különösen az építést illeti, ezen mind az iparnak, mind az izlésnek s így általán a műveltségnek hü és maradandó képét: annyi bizonyos, hogy az építés, ha minden egyéb intézmény buzdítja vala is, nem haladhatott a török rendőri törvények miatt. Mind a moszlim, mind a keresztyén magánember meg volt kötve e részben: ha tiltva nem volt is az építés, a minden munkássági ösztönt megsemmisítő felsőbbbségi gyámság alatt állott. A törököknél egy polgár sem követhette a maga izlését. Konstánczinápolyban például az építészeti főhivatalnok (mimár-aga) engedelme nélkül senki sem építhetett, s az építésre ő ügyelt föl. Nemcsak hogy ő jelölte ki az utca felől, mely vonalon belül vagy kívül nem szabad elvonni az alapot, hanem azt is meghatározta,

¹⁾ Katonánál XXX. kötet az 1620-ik évhez.

mily magas legyen a ház; tőle kellett engedelmet kérni, ha valaki erkélyt akart csináltatni, vagy csak az utca felőli házfedelet ki kellett javítani. Ezen hivatalnoktól, kinek állása igen jövedelmes volt, csak sok pénzen lehetett megvásárolni a legkisebb eltérést is a szabálytól. — A törvények meghatározzák a házak magasságát is. A mohamedán csak 12 pik, a keresztyén csak 10 pik magasságra építheti házat¹⁾. Ez utóbbi szabály nemcsak a keresztyénekre nézve áll, hanem minden nem-moslimra, bármilyen vallású és nemzetbeli legyen. A magánházakat Konstantinápolyban mind fából építették és vörös cseréppel fedték be. Csupán a mecseteket és nyilvános épületeket építik kőből és fedik bádoggal²⁾.

Habár az, kitől ez adatokat veszszük, a házak magasságának meghatározására nézve azt jegyzi meg, hogy a cél egészségi szempontból a szabadabb légmozgás megengedése, égések alkalmával az oltás könnyítése, s végül az, hogy a nyilvános épületek annál jobban kitünjenek, az ily megszorítás és az örökös engedélykérés, még ha ajándékkal nem jár is, méltó a despoticus kormányformához, mely minden önálló munkásságot el törekszik nyomni, az ugynevezett rend érdekében. — Nincs rá adatunk, hogy a magyar városokban is lettek volna mi mára gákok, kik a mozlimok építéseit gátolták volna; de azt tudjuk, hogy a keresztyén épületeknek bármi csekély kijavítására engedélyért kellett folyamodni a hatósághoz. — Még Ómár khalifa rendelte minden, mohamedán államban lakó keresztyénekre nézve, hogy templomokat, zárdákat építeniök nem szabad; nem szabad templomokat kijavítaniök; azoknak, kik mozlimok szomszédjában laknak, csak a legsürgetősb szükség esetében szabad kijavítaniök házaikat³⁾. Ezen szigorú tilalom meg volt Magyarországon. „A templomok építése igen sok bajjal jár, írja a tolnai rector a XVI-ik században, s még a főparancsnok sem mer rá engedelmet adni. A leé-

¹⁾ 1 pik körülbelül 2 és $\frac{1}{4}$ bécsi láb. (M' Culloch szótára szerint 70. 7086 métre). Így a mozlim házak magassága legfőlebb $4 \frac{1}{2}$ öl, a keresztyéneké mintegy $3 \frac{2}{3}$ öl.

²⁾ Muradgea d' Ohsson II. k. 309—313 l. a német fordításban.

³⁾ Hammer D Osmanischen Reiches Staatsverfassung I. k. 183. l.

gettet be szabad fedni náddal, de torony és óra nélkül ¹⁾. Még ezen javítást is csak sok pénzzel lehetett kieszközölni. Karancsban (Baranyában), midőn az egyházi a templom ajtaját kijavítandó egy szeget vert bele, meglátta egy török és 6 forint birságot fizettetett vele ²⁾. — A török lakta városokban igen szigorúnak kellett lennie a megszorításnak, midőn oly helyeken is, a hol a török nem lakott, mindig folyamodni kellett az építés megengedéseért, s e mellett mindig ki van kötve, hogy a megújítandó épület se szélesebb, se hosszabb, se magasabb ne legyen a réginél. Mező-Túr 1685-ben engedelmet kér, hogy a rablók ellen a város régi árkat kitisztíthassa. A mit kérnek, oly feltétel mellett engedik meg, hogy az árok se nagyobbra, se kisebbre ne legyen építve az előbbinél. Azelőtt 1669-ben Túr városa szabadságot kér a templomkerítés fölépítésére. A török biztos tehát, nehogy marhák jut hassanak közel a templomhoz s a túriak „hitvány szertartását“ zavarják, megadja az engedelmet „azon elv szerint, — ezek a szolnoki kádi saját szavai, — hogy hagyassék meg a régi, a mint régen volt.“ A kádi ezen aranymondata nem az ő találmánya volt és nemcsak Túrra alkalmazták. Jász-Berényben nem egy, hanem néhány, különböző évekről szóló hasonló tartalmú engedélyeket találunk. Ibrahim budai alhelytartó 1639-ben megtudja, hogy Jász-Berény lakosai törvény ellenére és parancsolat nélkül templomot építettek. Rendeli, hogy azonnal meg kell vizsgálni, vajjon az új templom az ónak a helyén áll-e, ugyanazon alapon épült-e, s nem is szélesebb avagy magasabb a réginél ³⁾? 1662-ben ismét engedelemre van szükség, hogy a Zagyva áradásától megrongált templomot kijavíthassák. De legérdekesebb azon engedély, melyet Jász-Berény 1623-ban kapott temploma kijavítására. Nemi nem lényeges módosítással ide-igtatom :

„Mi alul van írva, megerősítem.
Az emberek legszegényebbike (bocsásson meg
néki Allah!)

Ahmed ben Muszthafa
hatvani kádi.“

¹⁾ Tolnán ben lakott a török, — másutt, mint N. Kőrösön is, zsindelylyel is fedték a templomot, és tornya is volt.

²⁾ Egy tehén ára azon időben.

³⁾ Jászberényi török levelek Repiczknél 47. lev.

„Ezen igazbeszédű levélnek oka, hogy a Jász-Berényben lakó gaz keresztyének és alávaló istentelenek (átkozza őket Allah, a szűjt király, az ítélet napjáig szüntelen) az igazságos törvényszék és törvényes gyűlés előtt (áldja szerzőjét Allah!) megjelenvén, engedelmet kértek rá, hogy a város keresztyén köznépe s istentelen csoportja, hiábanvaló szokása és balgatag imádása helyének, „Nagy Boldogaszszony“ nevű szerencsétlen templomának haszontalan fedelét és roska-dozó falát kijavíthassa, hogy összegyülekezhezzék csalódással, nyakas-sággal és kárhózzal teljes szertartása idején.

A próféta törvényszéke hivatalnokot küldött ki, szerezzen tudomást a dolog mibenlétéről. A nevezett templomot jól megvizsgálta, s a keresztyének gaz vallomását (száradjon rájuk a tűz- és vasbüntetés!) előbbi rút állításukkal egyezőnek találta. Ennélfogva, a vizsgáló szilárd beszédére, a fenírt egyház ki- és bedűlt részeinek alapnál kezdendő újra építését a törvényszék megengedi stb. Kelt 1033 (1623). Tanúk Mohammed szipáhi, Színán aga, Ibrahim lovag (?) s többen ¹⁾.”

Nincs rá^a adatunk, hogy oly helyeken, minő Túr és Jász-Berény, a hol a török nem lakott, a magánházakat is illette-e az építésnek ily megszorítása, hogy állott-e azon szabály is, melynélfogva a keresztyénnek feketére vagy setétre kellett festenie háza

¹⁾ Ezen okmány Repiczky fordításában, talán az eredetihez való betűszerinti ragaszkodás miatt, némely helyen értelmetlen mondatokat foglal magában, s a magyar szórakás helytelensége miatt minde-nütt nehézkes. Az olvasó nem fog neheztelni tehát, ha nem ragaszkodtam a betűhöz, hanem az értelemhez. — Azon tudós urak pedig, a kik az okmányok sérthetlenségét vallják, Repiczky ezen fordítását úgy sem tarthatják okmányi hitelességűnek. Például a levél elején, a hol „törvényes gyűlést“ írek, Repiczky „vallásgyűlés“-t ír, s az embert azon tévedésre vezetné, mintha valami török synodusról volna szó, ha nem látnók, hogy szipáhi és aga van aláírva. Hátrább török hivatalnokról szölok. Repiczky pedig „Mumika és Mimi kapitány“-t ír, hogy ezek küldetének ki vizsgálókül. Az eredetiben nagy hihetőséggel aga azon szó, melyet R. kapitánynak fordított, — már pedig, mint a fenebb említett mimár-aga szó mutatja, az aga czím polgári hivatalnokot is illett, és vajjon azon Mumika és Mimi urak, nem épen oly hivatalnév-e, mint a mimár, vagy építészeti felügyelő? — Általán sajnós, hogy R. hivatalneveinek fordításában nem bizhatunk.

külső falát; de csaknem bizonyos, hogy a hol török és keresztyén vegyest lakott, ez utóbbi rá volt szorítva, mert e szokás maig is divatozik az ily vegyes lakosú helyeken a török birodalom több részeiben ¹⁾).

Mi volt már azon magyar jobbágyok sorsa, kikkel az uralkodó mozlím egy helységben lakott? — Kevés adatunk van rá; de a mi van, csak azt tanúsítja, hogy a mohamedán törvények mitsem vagy igen keveset alkudtak le régi szigorúságukból. Ezen egyenes adatok oly egyezők a mohamedán törvényekkel, hogy a kép hiányzó részét bátran pótolhatjuk a töröknek a rajákra vonatkozó törvényeiből. Ez intézmények nemcsak a XVI. és XVII-ik században, hanem egészen napjainkig nagy épségben maradtak meg.

Kezdjük a vallásos állapotokon. Szokássá vált magasztalni a törököt vallásos türelméért. Döntő bizonyítványnak vélik igen sokan, hogy az ozmán hadak is részt vettek a reformatio idejében a lelkiismeret és gondolat szabadságáért folytatott harcokban, hogy ritkán bántották Erdélyt, sőt Bocskay és Bethlen Gábor a török segítségére számolhatott; s nem fontolják meg, hogy a nemzetek külső politikája gyakran homlokegyenest ellenkezhetik a belsővel. E következetlenség nem a XIX-ik század találmánya. Hogy mást ne említsünk, ugyanazon időben, míg a török Magyarországon uralkodott, a francia kormány üldözi egyik kezével a protestansokat saját országában, míg a másikat szövetségre nyújtja a külföldi protestánsoknak, s kérдем, hogy azon keresztyén hatalmak közül, melyek azon időkben a szultánok szövetségében állottak, melyik türte volna meg saját hazájában a mohamedánokat?

A török kormány, meglehet, annyiban még következetes volt, a mennyiben a keresztyének üldözését nem vitte rendszeresen, és sok türelmetlenségi eset nem a kormány tudtával történt; de papjai és hatalmas hivatalnokai a türelem azon fokát sem ismerték, melyben a mai fogalmak szerint a csupán megszenvedett vallások is részesülhetnek. Ha a török törvény korlátlan vallásszabadságot hirdet is, kiirhatta volna-e azon vakbuzgó gyűlöletet, melylyel a hatvani diván nyilatkozott a keresztyénekről?

¹⁾ Muradgea d' Ohsson az idézett helyen, és Hammer Staatsverfassung I. k. 185. l.

Az ozmán türelmességet leginkább azon tekintetben dicsérik, hogy ha a katolikusok üldöztettek is, a protestánsok kedvezményekben részesültek. Ezen véleményben sok igaz van; legalább annyi áll, hogy nemcsak maga a kormány pártolta külpolitikájában a protestánsokat, hanem az új felekezet a török alsóbb hivatalnokok részéről is több elnézésre talált. Ezen elnézést s ezen csak aránylagos türelmet nem a politikai következetességnek, hanem némely véletlen külsőségnek lehet felróni. A mohamedán alaptörvények ezeket foglalják magukban a keresztyén alattvalók vallásos szertartásaira nézve:

„A keresztyéneknek nem szabad hangosan, csak halkan harangozniok, csak halkan szabad énekelni, s a halottakért is csak halkan imádkozni.

„A keresztyéneknek saját házukon kívül se a keresztet, se a szentírást hordozniok nem szabad ¹⁾.

A halk harangozást és halk éneklést illető parancsolat ma is áll, írja Hammer 1815-ben, s csak ott tűrik meg, a hol vagy kevés vagy egy török sem lakik ²⁾.

Omár khalifa, a próféta második utóda, a ki Krisztus születése után 644-ben végzi életét, s a ki a fenebbi törvényt szabta, távolról sem gyanithatta, hogy ezer év múlva, a XVI. és XVII-ik században azok egy keresztyén hitfelekezet terjedését fogják előmozdítani egy mohamedán birodalomban. A protestáns szertartás a látvány és hangosabb isteni tisztelet, a kereszt és szentírás körülhordozásának tilalmát meg sem érezte, mert épen a külsőségek mellőzését hirdették saját apostolai. Még az orgona sem igen lehetett szokásban, legalább a XVII-ik században egy erdélyi hitszónok keményen nyilatkozik ellene, a mi több, a mohamedán bálványimádónak tartotta a katolikust, ki templomában nemcsak képeket tűr meg, hanem szobrokat is. — A török egyebekben nem igen követett el szándékos vandalismust, mint a szobrok rombolásában, — s még a képek közül is csak a tájképeket, fák, épületek és növények rajzát; az állati és emberi alakok képét meg nem tűri. Így takarította el Budáról a művészet emlékeit, s így

¹⁾ Hammer Staatsverfassung I. k. 183. 5. l.

²⁾ U. a. I. k. 186. l.

lyukgatta keresztül Esztergamban a szép festvényeket, a mint Gerlach István írja.

A török hódoltságokban nagyon elterjedt a protestantismus. Egy magyar születésű helvét hitvallású pap, ki magát latinul Emericus Zigeriusnak nevezi, s egy német hitsorsosához németül írja levelét, két évig s kilencz hónapig hirdeti tanát az alsó-magyarországi hódoltságokban. Visszatérő útjában Tolnán állapodik meg, a hol két hónapig marad, mint az egyik templom predikátora. Oskolát alapít a városban, „mert a pápisták még bírják a régít. Némelyek, ugymond, a Krisztus, mások a pápa hívei. Az új oskolát 60 tanuló látogatja s a templomot 500 hallgató. — Történt, hogy Keresztelő János napja táján a tolnai polgármester, kit itt bírónak neveznek, nagy summa pénzzel Budára ment a császár kincstartójához (Rentmeister), s kérte, hogy engem (Zigeriust) vagy megölessen, vagy üzessen ki a városból; de egyiket sem tudta megnyerni.“ Ezalatt a tolnai protestánsok egyenesen a pasához folyamodnak ez ügyben. „Mintán a pasa kihallgatta volna őket, kicsibe múlt hogy a tolnai bírónak életébe nem került az árulkodás, és megparancsolta, hogy azon evangelicus hit predikátorai, melyet Luther talált föl, (mert így nevezi ő az evangelicus hitet), mindenütt s mindenkinek, valaki hallgatni kívánja, hirdethessék szabadon és bátran az evangéliumot, és hogy minden magyar és szláv, a kinek tetszik, az Isten beszédét hallgathassa és bevehesse. Mert csak ez, ugymond, a z i g a z i k e r e s z t y é n h i t é s v a l l á s. Ő, a pasa, azt is megengedte, hogy Budán is szabadon prédikálhassák a keresztyéneknek. — Általán, írja Zigerius, a török minden kormányzója, s különösen jogtudósai, kiket kádiáknak neveznek, jöbban kedveznek nekünk, mint mások ¹⁾).

Zigerius 1549-ben írja levelét. Nem egészen tíz évvel később 1557-ben Thury Pál egy virágzó protestáns intézet rectora Tolnában ²⁾. A nyomorúság ezen Labyrinthosában, így végzi levelét, el

¹⁾ Zigerius levelét Ribininél olvashatni. Memorabilia I. k. 151. és köv. lap.

²⁾ Thuri levelét külön kis füzetben kiadta latinul, Bocatius ily cím alatt: *Idea christianorum Hungarorum in et sub Turcismo. Epistola quondam a Paulo Thurio, rectore scholae Tholuenensis ad amicos perscripta etc. Cassoviae, fide seD CVI VIDE (1613)*. Megvan a

kell ismernünk az Istennek hihetetlen rendelkezését, s ezért szünetlenül adunk neki hálát, mert oskolánk annyira virágzik, a mennyire csak ügyekeztemtől kitelik. A tanulók száma oly nagy, hogy alig férnek el két hallgató teremben, habár többnyire gyermek; a nagyobbakból is van mintegy ötven. Oly nagy tanulási vágyat tapasztalok bennök, hogy máholnap ki is merítik minden tudományomat, s többeket látok köztök, kiknek közelebről más tanítóra lesz szükségük. — Ezen levél kelte után mintegy 16 évvel utazik át Tolnán a többször említett Gerlach. Ő már nem is említ a városban katolikusokat. Tolna lakosai, ugymond, nagyrészt kálvinisták, s részben ariánusak. Hátrább ismételve mondja, hogy a lakosok kálvinisták. — Az ottani protestáns papok és rectorok, mint ebből látni, nagy sikerrel terjeszték hitöket a török viszonylagos pártfogása mellett, oly helységben, melyben a török együtt lakott a keresztényekkel.

Bezzeg nem gyarapodhattak annyira Jász-Berényben a katolikusok, mint Tolnán a protestánsok. 1593-ban pör támadt a templom és zárdá miatt a jászberényi protestánsok és katolikusok közt. Amazok, az akkori szokás szerint, — mivel hihetőleg számuk nagyra nőtt — azt követelik, hogy a katolikusok engedjék át nekik mind a templom mind a zárdá egy részét. Pörüket a budai béglerbég elé vitték, ki azon ítéletet mondá ki, hogy üzzék ki a szerzeteseket mind a zárdából, mind a templomból, s az ítélet végre is hajtatott. A szerzetesek kibujdostak, s csak kettejük maradt hátra, még ki nem tért hiveik vigasztalására. Egy nádasban nyomorúlt kunyhó alá vonták meg magukat, a honnan csak lopózva éjszákának idején mertek előbújni ¹⁾).

Tudjuk, hogy a XVII-ik században kelt török békekötésekben a magyar király a pontok közé igtatta azt is, hogy a katolikus s különösen a jézsuita missionariusokat ne bántsá a török a behódolt részekben; de ezen pontot, mint más békepontokat, részint a maga tetszése szerint magyarázta a török, azt állítván, hogy

magyar Akademia könyvtárában. — Ugyanez megjelent német fordításban: Windisch „Ungarisches Magazin,”jában. 1783. III. kötet. 478. l. Németre fordította Benkő József közép-ajtai predikátor.

¹⁾ „A törökök a Jászságban“ 16—17. l. „Historia Prov. Hung. S. Salvatoris“ munka után.

jézsuita alatt általában Jézus litét követő, azaz keresztyén papokat ért, részint tetszés szerint állott vagy nem állott szavának a legvilágosabb kikötésekre nézve is. Ha tán a kormány ügyekezett is megtartani a fogadásokat, alárendeltjei nem sokat akartak róla tudni. Így találunk egy 1668-ban kelt török rendeletet, mely mutatja, hogy „a vörössel feltűzött katolikus barátokat“ (a jézsuitákat) a törökök irgalmatlanul el-elkinözzák Jász-Berényben. A rendelet megtiltja, hogy ezen barátokat a mozlímok zaklassák ¹⁾. Képzelnünk lehet, hogy az oly bánás, minőt Jász-Berényben s kétségkívül másutt is tapasztaltak a katolikus szerzetesek, ijesztő példát mutatott a buzgóbb papoknak is, s úgy látszik, már a XVI-ik és XVII-ik században nem voltak elegenden, kik mint missionariusok rá szánták volna magukat a martyr-halálra, vagy arra, hogy mint üldözött vadak nádasokban bujkáljanak. Nem csoda, hogy megfogyatkoztak a hívek, s minél jobban megfogyatkoztak, annál merészebb vállalat volt rá szánni magát a szerzetesnek a missióra. Hozzá járult a veszélyekhez az is, hogy a török alatti keresztyének nagyon elszegényedtek többnyire, s a kik pártfogók lehettek volna, a birtokosabb nemesek, mondhatni mind a be nem hódolt megyékbe menekültek. Így olvasunk egy 1582-iki levelet, melyben Temesvár magyar és a régi hitben megmaradt lakosai egyenesen a pápához folyamodnak, küldjön nekik papot, és pedig oly papot, ki magyarul tudjon, és segítse őket pénzzel is, hogy oskolát állíthassanak; mert a „tévelygő hit“ nagyon elterjedett ²⁾.

Mindamellett, hogy ily állapotban volt a katholicismus a behódolt helyeken, nem kell hinni, hogy a török kényeztette volna a protestánsokat. A despotismus szereti alárendeltjeiben az egyenlőséget, s minden mozlím egyenlő rabszolgának tekintette a keresztyént. Kézzelfogható például elmondom itt, mi lett vége azon pernek, melyet fenebb, a mint láttuk, a budai béglerbég a katolikusok hátrányára döntött el a jászberényi templomot és zárdát illetőleg. A török kiüzte belőle a katolikus szerzeteseket; de

¹⁾ Jászberényi török levelek, Repiczkytól, 75-ik levél.

²⁾ Preyer Monographie der königlichen Freistadt Temesvár. E levél a toldalékban közöltetik, s a római levéltárból másoltatott le. Magyar nyelven iratott, s aláírja (a részben török lakta) Temesvár főbírája Herczeg István.

más elégtétele sem volt a protestánsoknak. Oly osztályt tett benne a török, mint az egyszeri oroszlan. A templom egy részét erősséggé változtatta, a téresebb részt istállóvá, a szentélyt török imahelylyé, a sekrestyét fürdővé, a zárdát pedig katonai laktanyává, és se a katolikus se a protestáns nem kapott semmit belőle.

A mi a papokat illeti, ha erős hitűnek kellett lennie a katolikus barátoknak, ki a hódoltságokba ment a hiveknek a régi hitben való megtartására, nem kisebb hősi elszántság volt az oly protestáns predikátorban is, ki mint Zigerius, hosszú vándorlásra adta magát a hódolt részeken. Ő maga is, ki a török pártfogással dicsekszik, főlemlíti missiója veszélyeit. E főlemlítésnél sokkal többet nyom levelének következő helye: „Nagy szükségét látunk itt (a töröknek hódoló magyar földön) papok dolgában . . . Nagy volna itt az Úr számára az aratás, de igen-igen kevés a napszámos. Sok várnak, mezővárosnak és falunak, a honnan elkergették a pápistákat, nincs prédikátora, mivel a kitanult diákok, a mennyire csak lehet, kerülve kerülnek a török földet.“

Ki is vágyott volna oly életre, minőnek Thury Pál is rajzolja a protestáns papokét? „A török, ugymond, éjjel nappal áskálódik papjaink és oskoláink ellen; mert azt tartják, ezek az okai, hogy a magyar nem akar törökké lenni. Nincs oly pap, (Ecclesiae minister), kit a török meg ne veretett volna, kivéve egy magamat. A veretés általán mindennap foly, a legkisebb okért a hibás talpát úgy elverik, hogy a bőr is lemegy róla . . . Mikor a törökökre nézve egy-egy harcz szerencsétlenül üt ki, egész boszújokat mindjárt a predikátorokon töltik; mert — ugy mondanak, — ők okai minden szerencsétlenségnek, átkokat bocsátván öellenök az istenhez. Ily váddal háromszor fogták el püspök urunkat s kötözve vitték a vesztőhelyre, hogy lenyakazzák; de az Isten csodálatos módon megoltalmazá mindannyiszor.“

Mig a török intézményék ily kevésbé kedveztek a keresztyén vallásnak, nem voltak alkalmasok magának a mohamedanizmusnak terjesztésére sem, holott a törvények nagy részének célja épen az izlám terjesztése vala. Sokat tett kétségkívül, hogy a reformatio nemcsak az új felekezet tagjaiban ébresztette föl nagyobb intensitással a keresztyén vallásos érzelmeket, hanem a régiebb hitnek is új erőt adott épen a harcz és surlódás által; de az izlám terjedésének főgátja azon merev, le nem ereszkedő gög volt,

melylyel a mohamedán törvények a mozlomot egészen elkülönözték a keresztyéntől. A töröknek általában nincs társadalmi élete, még hitsorsosaitól is elkülönözve él, mennyivel inkább a nem-mozlimtól, a kit alsóbb rendű lénynek tekint. A vallásos törvények nem tiltják ugyan a más vallásúakkal a társalgást: de minden intézmény nagy kiváltságokat ad a mozlímoknak, s még legemberiebb vallásos törvényök is, mely a más vallásúakkal való jótékonytságot hirdeti, bizonyos számalom nevében rendeli azt: „elég szerencsétlenek ez örök kárhozatra ítélték, — minek nevelni szerencsétlenségöket?“¹⁾ Az ozmánoknál alig volt kevélyebb, magáról többet tartó és másokat inkább lenéző népe a világnak, s az együttlakás a keresztyénekkal épen az önelszigetelés miatt semmit sem enyhíthetett az előítéleten, mely a vallásos fanatismusban gyökerezett. A török kormánynak, úgy látszik, nem volt komoly szándéka hitét Magyarországon terjeszteni. A hová betelepedett, tudtára adatta a lakosoknak, hogy nem bántja vallásukat és intézményeiket, csak adójokat fizessék pontosan²⁾. De a gyakorlatban a polgári és katonai hatóság nem sokáig tartá tiszteletben e türelmi parancsokat, magok az intézmények is akaratlanul sok erőszakolást foglaltak magukban. Nagy kényszerítés volt a kitérésre, hogy a mozlímmá lett keresztyén fölmentetett mindazon súlyos adó alól, mely koldusbotra juttatá a lakosság nagyobb részét. A hivatalnokok még tovább mentek. Nincs az a gonoszság, írja a tolnai rector, melyet az ozmán tisztviselő el ne nézne a kitérés fejében. A kitérni szándékozót nem szabad gátolni³⁾. A ki egyszer kitért, semmi áron sem lehetett visszaszerezni; mert a vallás elhagyása főbenjáró bűn.

Mindez azonban még nem foglalja magában az egyenes kényszerítést, s nagy része még törvény; hanem minden egyoldalú hatalom, melyet a legtörvényesebb törvény ad az embernek ember fölött, a gyakorlatban számos visszaélés és törvénytelenység magvával van tele. A legrosszabb törvény sem olyan rossz, mint azon magyarázat, melyet a jól vagy rosszul értett önérdék és tudatlanság

1) Muradgea d' Ohsson, II. k. 360 s köv. 1.

2) Thúry Pál szerint ez történt Turon is, az ő szülőtte városában.

3) Omár khalifa rendeletei Hammernél.

ad neki, kivált ha a hatalomhoz járul a törvény szabad magyarázatának kiváltsága is.

A hihetelenséggel határos, a mit Thúry Pál mond arról, miként magyarázta a török a nevezett törvényeket. Azt hinnök, mesét olvasunk vagy egy pedans oskolamester eltorzított fogalmait, ki az életet csak mendemondákból ismeri, ha előadása más részének hiteles volta e részben is nem szerezne hitelt szavainak.

Tudjuk, hogy a mohamedán alaptörvények szerint a keresztyének nem szabad turbánt viselnie ¹⁾. A török ezt úgy magyarázta, hogy mindenkit áttérésre kényszerített, a ki bár tréfából vagy a török biztatására föltette a turbánt. „Ily esetet magam is láttam, írja Thúry. A szomszédunkban fekvő mezőváros evangélikus papjánál néhány török vendég szállott meg hivatlanul, kik tréfából a pap kalapját próbálgatták fejükre. A pap is utánozta példájokat és egyik vendége „patyolatját“ vagy turbánját ²⁾ szintén föl találta teuni. A pap kénytelen volt mahomedánná lenni, s később egy ideig szubasija (rendőrbiztosa) volt azon helységnek. — A ki csak elvéte is oly mozdulatot tett, mint köszöntéskor a török, vagy köszönt a töröknek, sorsa ugyanaz lett, a mi az említett prédikátoré. Ha a keresztyén kék vagy zöld ruhát vett föl, bőröstül vagdalták le testéről ³⁾).

Általában semmi külsőségben nem volt szabad a férfiaknak a törököt utánozniok, különben ráfogták, hogy török s nem volt más mód, mint vagy kitért, vagy megégették. A mohamedánnak ezen önmaga elszigetelése a legsikeresebb mód vala arra, hogy az izlám ne terjedhessen. A helyes politika azt javasolta volna, hogy minél több külsőség édesgesse a keresztyént a mozlim viselethez és szokásokhoz. De a legnagyobb következetességgel látjuk a mohamedán törvényeken épen az ellenkezőjét keresztülvonulni. Omár khalifa rendelete, hogy a keresztyén ne viseljen oly ruházatot s oly színü lábbelit, ne kössön széles övet, mind arra volt

¹⁾ Omár khalifa rendeletei, Hammernél.

²⁾ „Turcicum patiolat.“

³⁾ A zöld színü turbánt csak a papok egy bizonyos megszentelt osztálya viselhette, s általán a zöld szín kitüntetés jele, az Aly khalifa színe volt. Lásd Muradgea d' Ohsson II. k. 273. s köv. l. A kék színre nézve nem találtam magyarázatot.

ezelőzva, hogy a mohamedánnak a külsőkben is elsőséget és tekintélyt szerezzen, s a nem mozlímnak az alárendeltetést érzékenyebbé tegye; de a válaszfalak minden közeledést lehetetlenné tettek, s a törvény ellenkezőjét érte el annak, a mit célba vett. E törvények fonákságát minden egyébnél világosabban bizonyítja azon czikkelyök, mely határozottan megtiltja a nem mozlímnak, hogy a korán nyelvét, az arabsot megtanulja, s hogy gyermekét a koránra oktassa ¹⁾. A török tudományos, irodalmi és egyházi nyelv még e század elején is annyira tiltva volt a keresztyéneknek, hogy midőn Ruffin, a francia követ tolmácsa ékesen vegyitette török előadását arab kifejezésekkel, boszankodva kiáltott rá a török külügyminiszter: beszélj csak durva törökül! — holott egy tolmácsnak hivatásához tartozik a török művelt nyelv ismerete ²⁾. E szerint a kit mohamedánná akartak tenni, nem volt szabad előre ismernie a mohamedanizmust, — s így a térítgetés nem tűrte a meggyőzés, rábeszélés eszközeit; a térítésnek csak erőszakos eszközei maradtak, s látjuk a fenebbi néhány példában, hogy a hol ravaszságot használtak is, mennyire közel állott a kényszerítéshez.

Azonban ha e durva eszközök nem térítettek is egész tömegeket a Mahomet hitére a szóbanforgó magyar városokban, a hol vegyest lakott keresztyén és mohamedán, sok egyes magyar hagyhatta el a keresztyénséget; mert nem egy tapasztalatlan juthatott azon otromba hállókba, melyeket a tolnai rector említ; lehettek olyanok is, kik valamely büntetés elkerülése végett vagy előmenetel reményében tértek át. Jászberényben, mint a szent Ferencz rendének évkönyvei mutatják, sokan levének törökké, a mit bizonyít sok maig is élő családnak török neve ³⁾, s többek közt az Ali családnév is, melyet egy kisbirtokos visel. Már pedig valahányszor ily eredeti török családneveket találunk, csaknem bizonyos, hogy e név nem történetesen vagy gúnyképen ragadt a családra. Még a jelen században is tilalmas, hogy a keresztyén török nevet viseljen, sőt még keresztnevét sem szabad törökösen mondania; nem szabad például a kit Józsefnek vagy

¹⁾ Omár khalifa törvényei. Hammernél.

²⁾ Hammer, Staatsverfassung, I. k. 185 — 6. l.

³⁾ „A törökök a Jászságban“ 24. l.

Ábrahámnak hívnak, Jusszufnak vagy Ibrahimnak neveznie magát ¹⁾).

Nemesak egyes magyarok lettek törökökké, hanem az együttlakás által némely török szokás kapott be a keresztyén magyar nép közé. A tolnai rector ezt írja : „Itt minden szokás törökössé lett, az idegen mindent törökösnek fog találni. Az anyanyelv félig (?) törökkel van vegyítve.“ Thury Pál különösen a nők lát-szik vádolni a török szokások terjesztésével. A török a nők vallására nem sokat adott, s kitérítésökre nem gondolt, mivel társadalmában az asszony nem tesz számot; — továbbá vallásos törvényei a nők iránti tiszteletet nagyobb mértékben parancsolják, mint a világ bármely más nem-keresztyén nemzeténél, annyira, hogy az illedelmes bánást még a nem-mohamedán nőkre nézve is parancsolják. A töröknek ezen általános lovagiassága a nők iránt merő ellentéte volt a férfiak iránti vadságnak. Ezenkívül, míg a férfiaknak tiltva volt a török viselet, a nőkre rá volt némileg parancsolva. Ha a keresztyén nő a török városokban nem követi a mohamedán nők rendkívül szemérmes szokásait, nem lehet biztos a gúnytól és bántalomtól. Nem is mernek másnemű öltözetben jelenni meg az útezőn, mint a mozlím nők. Arczokat merőben eltakaró fátyolt kell viselniök ²⁾. Az illedelem ezen szigorú szabályaira czéloz Thury Pál, midőn azt írja, hogy a viselet is törökössé lett; mert a mint láttuk, a keresztyén férfiaknak nem hogy megengedték volna, sőt tiltották a török viseletet. Habár ezen szokások a tartományokban, s különösen még a múlt században is a görög szigeteken nem tartattak meg szoroson, úgy látszik, hogy például Tolnán épségben voltak. — Azonban tévedés volna azt hinni, hogy a keresztyén nők egészen a török asszonyok viseletét fogadhatták volna el. A nem-mozlím nőknek tiltva van ugyanazon fényűzés, melyet a mozlím neje visz. Habár olyformán kell magukat eltakarniok, mint a török nőknek, nem szabad azon kiáltó színeket használniok : öltözetök csak sötét színű és cipőjök csak fekete lehet, magas fejdísz nem viselhetnek s általában semmi fényűzésnek vagy válogatott csinnak nem szabad látszani ruházatukon. E részben például Konstánczinápolyban a

¹⁾ Hammer Staatsverfassung, I. k. 186. l.

²⁾ Muradgea d' Ohsson. II. k. 270. l.

rendőrség igen szigorú. Gyakran lehetett látni régebben, hogy a rendőrség az ily nőket megdorgála, sőt ha igen magas vagy cifra a gallér, le is tépte rólok ¹⁾.

Némely török szokásnak, (ugy hiszem, nem széles,) elterjedésnél sokkal nagyobb veszély volt a keresztyén lakosokra nézve az, hogy a nők közül sokan engedék magokat elcsábítani a törökhöz. Ez csodálatos, mivel a török valamint politikai intézményeiben, ugy a társadalmiakban is csak urat és rabszolgát ismer el. A török nő nemcsak engedelmességgel tartozik férjének, hanem olyforma tiszteletadással is, minővel egy köz török tartozik a basának. A török nő valódi zárdai életet él, s férjén kívül más férfit még látnia sem szabad. Hogyan vágyhatott a keresztyén nő ily szolgaságra és ily rabságra? — Általán föltehetjük, hogy ha a keresztyén nők közül számosakban meg is van az egyéni függetlenség szeretete, a nő, saját nemének egyik legszebb erényénél fogva, nem oly idegen a feltétlen engedelmességtől mint a férfi. A világ minden népeinél függésben volt a nő a férjtől; ellenkező példa annyi ezer népfaj, annyiféle föld és égalj s más viszonyok daczára elő nem fordult. A két nem közt tehát bizonyos hallgatag belenyugvás uralkodik e részben. Egyik népnél kisebb, másiknál nagyobb a függés, s a keresztyéneknél legemberiebb erkölcsi törvényeiknél fogva tán legkisebb, míg a töröknél tán legnagyobb; de ugy látszik, a mi nagy szabadság az egyikben és túlságos önkény s igazságtalanság a másikban, a leghatalmasabb orvos, maga az emberi természet körülbelül kiegyenlíti. A keresztyén férfi, a nagyobb tömeget véve, tán nem oly keresztyéni e viszonyban, mint törvényei; a mohamedán pedig emberiebb, gyöngédebb, mint intézményei ²⁾, s általán a törökről azt írják, hogy még rabszolgáival és gályarabjaival is oly szeliden bánik, a mint sehol sem bännak a rabszolgáival. Legalább a tolnai rector ezen kiegyenlítést engedni gyanítunk, midőn naivul kiált föl: a magyarok között már kevés meri feleségét megverni, mert az asszonyok a legkisebb bántalomra is a törökhöz szaladnak!

Egyik hatalmas csábesszköz volt a keresztyén nőkre nézve

¹⁾ Muradgea d' Ohsson a fenebbi helyen.

²⁾ A törököknek vallásos törvényei is nagy kiméletet parancsolnak a nők iránt. — Szerk.

a fényűzés. Minél inkább tiltva volt a keresztyén nőnek a cifrálkodás, annál általánosabban uralkodó a mahomedán nők között. Minden mahomedán nő arany ezüst fülbevalót, karperczet, nyaklánczot visel bárminő legyen vagyoni állapotja — a gazdagabbaknál minden gyémánttal s más drágakövel van terhelve. A nők között oly nagy fényűzés uralkodik, hogy minden újjokon öt-hat gyűrű s még hüvelykeiken is viselik; fejékek finom varratú virágos kendő, mely csillog a drágakövektől, s némelyek kócsag és más tollakat is viselnek, melyek szárai hasonlóképp drágakövekkel vannak kirakva. A közép állású nők is nyakukban arany lánczokat viselnek, melyek övig csüngenek le, s néha új pénzekből vannak összetoldva ¹⁾. A török nő merőben elzárt, klastromi életet folytatott, s még csak gyanúja sem fér hozzá, hogy ezéltatosan, kaczárságból öltözött volna oly fényesen. Aránylag ritkán látott férjén kívül nem lehettek más bámulói, mint gyermekei, rabszolgái és egyikét közeli nőrokon. Nincs-e okunk hinni e tüneményből, hogy a nőknél mintegy természeti hajlam a fényűzés? Az emberi természet pedig ugyanaz volt a magyarnál, a mi a töröknél, s ha értjük azt, miért szerették a fényűzést a török asszonyok, érteni fogjuk, a mit Thúri mond, hogy a magyar nők nem szűnnek meg a csábító fényes öltözet kedvéért a törökhöz adni magukat. Ugyanazon magyar nők, kik a török elleni kétségbeesett harczok idején vetélkedtek a hősi-ségben a férfakkal és Eger ostromában, valamint hiven oszták a veszélyt, ugy hiven osztják az utókor előtt a dicsőséget, a mindennapi viszonyok közt elveszítették az idegen iránti gyűlöletet, s vele együtt levetkezték a haza szeretetet, sőt a családi érzelmeket is! — Mindennapi látvány, mond Thúri Pál, hogy egy kor tekintélyes polgári állású családok fiait odahagyják nejjeik, habár mindeniket Konstánzinápolyba küldik alattomban ²⁾.

Azonban minden csábesszköz nem magyarázza ki teljesen s egyáltalában nem menti ki azon nők cselekedetét, kik családokat és nemzetöket megtagadták; hűtlenség és árulás volt a mit tettek, nem egyszerű kitérés. Még az is, ki a vallásváltoztatásban

¹⁾ Muradgea d' Ohsson, II. k. 264.

²⁾ Ez az, a mit Thúry Pál nehezen tudhatott. Az elpártolt nő ha Tolnán maradt volna is, a rendkívüli elzárttság miatt aligha tudták, hol tartózkodik.

a lelkiismeretbeli szabadságot látja, lelkiismeret hiányát látja e tettekben, s a romlatlanok mint ma, úgy azon időkben is kétségkívül megvetették vagy szánták. De bármennyire megrójuk az egyesek tetteit, ott hol többekről van szó, többnyire az emberi természet általánosabb igazságait látjuk nyilatkozni. Ugy itt is a fenebbieken kívül azon igazságot találjuk, hogy nem annyira a szegénység, mint az elszegényedés, a nép nagyobb részét megfosztja erkölcsi érzetétől. Hiba volna és sok esetben tévedés ez elvet egyesekre alkalmazni, de egy népnél vagy néposztálynál mindenütt egy az eredmény. Említi Thúry Pál, hogy Tolnában mily súlyos terheket rótt a török a ki nem térő keresztyéne.

Van példája, hogy török nő is szökött által a keresztyénekhez; de ha az ilyen ismét a török kezébe került, rettentő halállal végeztették ki: zsákba varrva vetették a vízbe ¹⁾.

A keresztyén nőkre a török nagyon leskelődött, írja Thúry Pál. Ezekre nézve is használt némely törvényein alapuló erőszakos eszközt: ilyen volt az, hogy a mely török nagyon bele szeretett egy keresztyén nőbe s a bíró előtt azt bizonyította, hogy kivégzi magát, ha a (férjtelen) nőt hozzá nem adják, a bíró odaitélte neki a nőt; ilyen volt az is, hogy a mely férjtelen magyar nő csak egy almát fogadott el ajándékban a töröktől, s ez be tudta bizonyítani: a magyar nő a töröké lett ²⁾. De úgy látszik, a nők átállása inkább önkénytes volt, vagy legfeljebb is elkeseredésből történt.

Igy a török a mi keveset hódított társadalmilag, nem azon eszközökkel hódítá, melyeket e célra szántak volt törvényhozói, s rajtok is betelt, hogy a lelkek hódítása nem az erőszak munkája, mely utoljára az ellenkezőjét éri el annak, a mit akar. Itt is elveszté a török egyik részen, a mit a másikon nyer vala. Minél hajlandóbbakká lettek a nők a török iránt, természet szerint annál szenvedélyesebbé vált a törökgyűlölet a keresztyén férfiakban.

A törökösség terjedt de lassan; a buzgó hazafinak és keresz-

¹⁾ Dzsáfer temesvári basa történetében (mely Repiczkytól kéziratban van meg az Akademia levéltárában) találtam ily esetet.

²⁾ Csak hallomásból írom, hogy Zomborban a népnél maig is szokásban van, hogy a mely leány almát fogad el legénytől, ennek jegyesévé lesz. — Általában nagyon érdekes volna a magyar alföldi szokásokat szorosabban összehasonlítani a török szokásokkal.

tyénnek lehetett ugyan némi aggodalma a törökösség s mohamedanizmus terjedésén; de az eredmény mutatja, hogy ez aggodalom túlzott volt. Kevés helyen lakott a török, s ott is a keresztyének, sőt keresztyén nők nagyobb része megmaradt hitében és családjában. Hozzá járult, hogy a térítés nem bizonyos rendszerrel s a kormány akaratjából folyt, hanem egyesek buzgalmából. Maga a kormány aligha nem volt türelmesebb, mint alattvalói, kiknél, mint általában a népnél, sokkal tartósabbak az ősi intézmények, mint az állam főbbjeinél. A kormánynál már régóta szokásban volt, hogy keresztyéneket fogadott zsoldjába, s hűbérekkel és csaknem oly kiváltságokkal jutalmazta, mint a mozlímokat; I. Szulejmánnak egy törvénye ezekkel egyenlőknek hirdeti. A hadi szolgálatot nem tevő keresztyének kitérítését is csak rendkívüli esetekben tarthatta fontos érdekűnek. Igaz, hogy a XVII-ik század végén egy híres nagyvezér azt tanácsolja a szultánnak, hogy Albánia minden lakosát teritse erővel a mohamedán hitre, a mi külsőleg meg is történt; de ez akkor volt, midőn a magyarországi fölszabadulási harcok nagyon leolvasztották a mozlím harcosok seregét; nagy kérdés, hogy a XVI-ik század végén, miután a nagy hódítások megszűntek, ohajtotta volna-e maga a török kormány is, hogy birodalma nem-mozlím népeinek egy nagy része szabad törökké váljék. A török uralkodási és társadalmi rendszer ép úgy megkívánta, hogy rabszolgái, mint azt, hogy urai legyenek, s mennyivel több rabszolga kellett, mint zsarnok! A sok urnak tömérdek rabszolga, s a mintegy 200,000 ezernyi katonának sok millió adófizető kellett. A XVII-ik századnak már első felében, sőt a nagy Szulejmán ideje óta az udvar vesztegetése és az egész török had fényűzése nagyon megnövelte a szükségeket; a hadsereg folyvást nagyobbodott s zsoldja is Szulejmán óta tetemesen feljebb emeltetett. Más körülmények is mind ohajtandóbbá tévők, hogy a kormánynak és államnak minél több keresztyén adófizetője legyen. Minél nagyobb volt a szükség, annál nagyobb lett a zsarolás, s minél nagyobb volt a zsarolás, annál kevesebbet győztek fizetni a naprólnapra mindinkább szegényedő és pusztuló adófizetők. A mi különösen Magyarországot illeti, mindenütt látjuk a török szultánok s legfelsőbb hivatalnokok rendeleteiből a törökvést, hogy a pusztán hagyott helységeket betelepíttesse, a zsarolás miatt már-már kibűjdosni készülöket megmaraszsa. Egészen őszintéknek tarthatjuk azon rendeleteket is,

melyekben a kormány kihirdette egy-egy magyar helység elfoglalásakor, hogy nem gondol a lakosok vallásával s más ügyeivel, csak adójakat fizessék rendesen.

A térítgetésnél nagyobb sanyarúság volt a behódolt helységekre nézve maga a pénzügyi igazgatás, s ott, a hová a török polgári törvényeit is bevitte, az igazságszolgáltatás. Kevés midaz, a mit határozottan tudunk ezen igazságszolgáltatásról is azon magyar városokból, melyekben a török benlakta miatt török bíróra volt szükség. A legfőbb bűnök közé tartozott a lopás és rablás, melyért halállal lakolt akár mohamedán, akár keresztyén; — a kisebb lopásért kezét vágták el s a lopott jószág visszaadatott a tulajdonosnak, vagy a bűnösnek meg kellett azt térítenie. Ily főbenjáró büntetések végrehajthatója nem a kádi volt, hanem a katonai kerület kormányzója a szándzsákbég. A gyilkolást, sebzést stb. a törvény kisebb vétségnek tartotta; — ezek mintegy rendőri kihágások voltak s a rendőrhivatalnokokra volt bízva a díj beszedése. A bírák és rendőrbiztosok (szubasi) ezen hatalmuk által az igazságszolgáltatást finanziaális ügygyé alázták, s számos visszaélést követtek el a törvénynek roszúl vagy félremagyarázásával. A véletlen kimultakért, kiket a helység határában találtak, bündíjt szedtek; néha a véletlen megsebesülésért is. A vérdíjt megfizettették olykor az állatokért is. A szubasi (rendőrtiszt) Tolnában egy megsebzett ordító kutyát látván szaladni, ép úgy 6 forintot vett a polgárokon, mint a fenebbi esetben, midőn az egyházi engedelem nélkül vert szeget a templom ócska ajtajába. A török népnél nem utolsó ellenmondás, hogy míg a nem-mohamedánok s különösen a keresztyének irányában kegyetlenek voltak, az állatokat nagyon kimélik s csaknem tiszteletben tartják, ugyhogy Thüry Pál fenebbi állításában a legkisebb valószínűtlenség sincs. Némely török csak azért veszi meg a madárárústól a madarat, hogy szabadon bocsáthassa; visszatérő golyát megsérteni vétek; általán nem lőnek le madarat, legfeljebb léppel fogják; de különösen megbecsülik a kutyákat. Nem szenvedik meg a házban, mint tisztátlan teremést, de nehogy a hideg miatt szenvedjenek, az útezákon készítnek számukra rejtekhelyeket, mindennap euniök visznek, s látni néha, hogy a sütőtől csak imént vett kenyeret osztják nekik, míg a keresztyénnek, ha éhen látnák is veszni, alig nyújtának egy falatot. Ezen kimélet miatt volt oly híres Konstáneci-

nápoly minden időben tömérdek kutyáiról. Kivált régibb időben a keresztyén nem merete bántani a kutyát. Egyszer egy keresztyén véletlenül egy kutya lábát megnyomván az útezán, így kiáltott rá a török : „Honnan tudod, hitetlen, hogy nem az apád lelke költözött ama kutyába“ ? — Egykor a mufti, a birodalom fő törvény-magyarázója, pestis idején nem engedte meg, hogy a szultán hozzá fogjon a konstánczinápolyi kutyák kiirtásához ; mert, ugymond, minden kutyában lélek van (s emberi lelket értett alatta kétségkivül) ¹⁾.

A török minden törvényét, — még tán túlságosan is — alkalmazta oly helységekben, a hol hatalmában állott. Uralkodott a szó teljes értelmében, s megkivánta, hogy mind törvényeinek engedelmeskedjenek, mind őt tiszteletben tartásák : a mozlim káromlása, még oly csekély kifejezéssel is, minőt a közbeesülésben állott magyarok is használtak, halálbüntetést vont maga után, ha az illető kitérni nem akart ²⁾. A vérdijakról következő czikkeimben akarok szólni, a hol látni fogjuk, hogy oly helyen is megvette néha a török, melyekre semmi bűn sem bizonyult be. Az igazságszolgáltatás, melynek nagy része rendőri volt, rendes jövedelmi forrása vala mind a császári kincstárnak, mind a hűbéreseknek és biráknak. — Ezért kell az adózás leírásakor ismét szólanom róla.

Nem is volt szándékom részletes képét rajzolni annak, mint élt a török és mit tett oly helyeken, a hol együtt lakott a magyarral. Pedig ha egyenes adataink nincsenek is, bátran hozzáfoghatna valaki e rajz elkészítéséhez : csak színről színre kellene lefesteni azt, a mint mai nap él a valódi, az európai szokásokkal ismeretlen török : rendkívül keveset fogna akár halványabban, akár kiáltóbban színezní, mint a minő a valóság volt ; — a fenebbi néhány vonás is engedé sejtjenünk, hogy nincs különben. Ezen rajz különkönyvet kívánna, melyet igen sokan megírtak már, s többek közt Decsy Sámuel az, ki teljesíté a magyar irodalom e részben való mulasztását. A török szokások eme változatlanságának oka még nevezetesebb, mint maga a tény. Mig a keresztyén vallás első

¹⁾ A mondottakat egy angol, Smith Tamás írja, 1670. körül. „Epistolae quatuor“ Oxonii 1674. (Az egyetemi könyvtárban). Lásd Muradgea d' Ohssonnál is.

²⁾ Thúry Pál.

apostolai az egy miatyánkön s néhány igen általános elven kívül mit sem adtak kalauzúl követőiknek az élet annyi-ezerféle útjaira, a mohamedanizmus aggodalmas gondosságot árul el abban is, hogy fiainak gyomra meg ne romoljék, meg ne hűtsék magokat, s bőrük pórusai mindig szabad kigőzölgést engedjenek a nedveknek : még az imádságra nézve is bizonyos dijeta van a hívőknek megrendelve. A mohamedánok szentjei majd semmi szabadságot, semmi függetlenséget sem engedtek az egyénnek, minden dolgait szabályozták, hogy minél kevesebb gondja legyen a földön. Azon vak bizalom, melylyel a gondviselés sült galambjait oly türelmesen tudják várni, méltó szülője vagy testvére ezen a törvény elvállalta gondoskodásnak. Az egész mohamedán világot e sokat kívánó, de sokban kényelmessé vált intézkedések annyira kinevelték, hogy törvénytudósaik sem tettek egyebet, mint a törvényt magyarázták kisebb nagyobb szerencsével s magyarázataik híven följegyeztetvén, azok újabb törvényekké lettek. Az önállástan szolgáltság annyira ment, hogy a mely esetre a próféta és khalifái (utódai) nem ádtek kész törvényt, fölkutatták, mit tett a próféta hasonló esetben, s azt vették törvényül. A próféta hallgatása is bizonyos körülmények közt szent canon gyanánt szolgált. A mohamedánnak ezen törvényei részletesen meghatározzák családi, társadalmi s egyéni ügyeit — egész az illemig, az etiquette-ig. Mindez pedig egy szent könyvben van megírva, melynek egy részén nem lehetne a nélkül tenni változtatást, hogy a másik része veszélyeztetve ne legyen. Tagadhatatlan, hogy ez nagy marandóságot ad az intézményeknek és szokásoknak ; de egyszersmind képtelenné tesz egész nemzeteket a szellemi és anyagi előhaladásra ; tagadhatatlan, hogy meggátolja bármely idegen nemzet közepett a beolvadást, vagy, az ő nyelvökön szólva, az elkorcsosodást ; de egyszersmind meggátolja, hogy bármely idegen nép beolvadjon egy mohamedán nemzetbe. Mig a mohamedánnál a korán tiszteletben lesz, bár szórassék el a föld színén mint Izráel egykori népe, melynek a thalmud a koránja, nem kell félteni, hogy megváltozzék ; — inkább megsemmisül, semhogy idomulást szenvedjen. De viszont attól sem lehet tartani, hogy propagandája lesz. A korán merevebb, mint a thalmud ; a mohamedanizmus saját országán kívül aligba képes volna csak annyi hajlékonyságot is mutatni, mint a thalmud.

A török mit sem engedett tehát a maga szokásaiból, s még akkor sem enged talán, ha úr helyett szolga volt volna. Engedett-e sokat azon keresztyén, kivel a török együtt lakott? Jó szántából nagyon kevesett és pedig leginkább a fenebbi okból. Minél közelebbi szomszédja volt, annál jobban gyűlölte a törököt. Nincs alkalmatlanabb laktárs, még egyenlők között is, mint a kinek megrögzött szokásai vannak s legkevésbé sem tudja magát a viszonyokhoz és saját szokásainkhoz alkalmazni: annál jobban szeretjük, minél távolabb van tőlünk, s azt hiszem egy tolnai vagy budai polgár élénkebb gyűlöletet érzett a török iránt, mint maga Pázmány Péter, kinek idegenkedése inkább elvbeli volt s nagyrészt abstractiókból táplálkozott. Megvolt ugyan e helyeken a vallásos gyűlölet is; — de nem annyira ezért forrt föl a magyar jobbágy vére, mint azon alkalmatlanságokért, melyeket a merőben más szokások okoztak, azon simulni képtelen merevségért, azon dölyfös és zordon magaviseletért, melyből a török mit sem tudott lealkudni. Inkább a csodálatosságig idegen káasztot, mint a más templomban imádkozó embert gyűlölte a nép. Ha a török nem ura hanem jobbágya volt volna is akármely keresztyén népnek, kétségkívül nem szerették volna, — így gyűlölik, amugy megvetik vala. De szintoly igaz ez is: a török uralkodási rendszer olyan volt, hogy bármely nemzet saját fiaiól is csak kénytelenségből, csak boszorkodva tűrne hasonlót.

Minő világtörténeti missiója volt a török uralkodásnak Magyarországon? — Mi háramlott az emberiség civilisatiójára azon viszonyból, melyben a kelet és nyugat érintkezett? — mély kérdések, melyek tételét és megfejtését bizonyos német publicistáknak engedem. Annyi bizonyos, hogy a török erősen hitt e missióban, sőt erősebben mint bármely más nemzet; szentnek hirdeté harczait még Magyarország idehagyásakor is. De az idő végkép lekopatja az ily czafrangokat, hogy a tettekben és viszonyokban maga a valóság beszéljen.

A török kisebb nagyobb uralkodóknak a XVII-ik század első kezdetétől fogva egész missiójok abban állá Magyarországon, hogy adót szedjenek be. Mi ezéla volt az adó? Nem a szent harcra, mert azt nem folytatta már a török, hanem a katonák eltartására. De mirevaló volt a katona? Az adó és jövedelem biztosítására. Az ily uralkodás nem annyira azért eszik, hogy éljen, hanem azért

él, hogy egyék. Magára a mohamedánra nézve így állott a kérdés; az egész kormányzat csak a pénzügyre volt visszavihető.

Fontos tehát megismerkednünk a török pénzügyekkel s névszerint az adókkal, melyek szoros kapcsolatban állanak a katonai intézményekkel. Az előttem fekvő új adatok is legnagyobb részben az adózásra derítnek világosságot.

Közelebbről tehát a török uralkodásnak második sarkalatáról fogok szólni.

SALAMON FERENCZ.

LEGÚJABB UTAZÁSOK ÉSZAKI ÁFRIKÁBAN.

BARTH UTAZÁSA.

(Folytatás. *)

Míg Barth Adamauában járt, útitársa a Czád tavát hajózá meg, a sivatagon keresztül odaig szállított angol csónakon. Mint már említettük, Közép-Afrika e nagy vízmedencéje csak roppant „vizesák“ vagyis „hanság,“ mely a száraz vagy esős évszakhoz képest partjait minduntalan változtatja s azok mentében számos kisebb nagyobb lápokát és pocsolyákat képez, melyek nagy része a száraz évszakban kiszáradván, fekete iszapföldénél fogva a legtermékenyebb mezőket szolgáltatja, melyeken a bornubeliek különösen a „maszakua“ nevű téli életet (*holocus cerneus*) termesztik. Overweg a nagy hanságban elszórt kisebb nagyobb szigeteket is fölkeresé. Ezek részint csak alacsony fővényhátak, részint terjedelmes s buja virányzattal borított térségek, s biztos lakhelyül szolgálnak a kanórik által majdnem végkép kipusztított kotoko nemzet maradványainak, a jedináknak vagyis buddumáknak, kik mint félmez-

*) Lásd az I. és II-ik kötet ismertetését a Budapesti Szemle II. kötete 189. 357. s a III. köt. 445. lapjain. — Itt és még egy rövid cikkben veszik olvasóink Barth nagy munkája három utolsó kötetének tartalmas ismertetését. S aztán a közelebbi füzetekben az észak-sarki vidék leírását s az ott tett utazásokat közöljük; ezek után pedig a dél-afrikai újabb utazásokra térünk által, kijelölvén ezen utazók közt azon helyet, mely a mi Magyarunkat megilleti. — S z e r k.

telen pogányok sajiátságos életet folytatnak. Overweg tehát bizonyosan igen érdekes dolgokat tapasztalt mind a jedínákat, mind a Czád tavát és szigeteit s a környező tartományokat illetőleg, ezért felette nagy kár, hogy rendes naplót nem vitt, egyes papírszelteken rajzonnal írt jegyzeteit pedig most, halála után, senki sem tudja kibetűzni. A Czád tava megvizsgálásából aug. 9-dikén érkezett Maduari helységbe, sokkal jobb egészségben mint Barth, ki adamauai útja után sokáig gyöngélkedék.

Most az esős évszak állott be. Kukauában aug. 5-dikén esett az első eső. Erre az alkalmatlan természetek (hangyák) rögtön szárnys rovarokká változva felszálltak a földről s mint hágyadt haldokló lények darabig még a levegőben repdesének, azután végkép eltűntek. E szárnys állapotukban a nép rakásra fogdossa, megpörköli s jóízűn elkölti.

Kukaua környéke nagyon kopár s majdnem egészen fátlan, ezért ott a forróvívi időszakai esőzések nem oly bővek és szaporák, mint Afrika más vidékein. Az esőzés kezdete a középáfrikai tartományok igazi kikelete, mert a száraz évszak alatt kiégett természet most rögtön új életre fakad. De az esős évszak, főleg Kukauában, hol minden gödör állóvízzel telik meg s azután ártalmas gőzölgést fejleszt, európai emberre nézve a legegészségtelenebb. Azért a vezér is azt javaslá utasainknak, ne vesztegeljenek sokáig a városban. Időközben némi segílyt kaptak Európából, tehát az utánuk küldött portékákat eladván s adósságaik egy részét letörlesztvén, új kirándulásra készülének. Az angol kormány különösen meghagyta vala nekik, hogy a Czád északi és keleti vidékeit, névszerint a Bahr el Ghazal nevű völgyet kutassák ki. Ezt akarák most teljesíteni, de a feladat megoldása sok nehézséggel járt.

A bornui birodalom t. i., mint már említők, hajdani nagyságáról nagyon alászállt, s a tehetetlen kormány s a lakosok elfajulása és elpuhulása mind naponkint jobban-jobban hanyatlík. Északon a török ozmanlík birodalma van, mely noha belül homlásnak indult, külső tagjaival mégis tovább-tovább harapózik, s legalább a bornui birodalomnak félelmes. Mert ha a fezáni pasa a targikat fékre veti s Bilmát elfoglalja, lassankint a tebük egész országát hódoltathatná meg, s ezzel a bornui birodalmat is veszélyeztethetné. Északnyugatról a harezias targik (tuareg) fenyegetik a birodalmat, kik noha meghasonlott állapotban élnek, mindazáltal minden alkalmat megragadnak, mely nekik zsákmánnyal kínálkozik. Nyugaton Szokoto nagy birodalma terül el, melynek sokféle tartományait azonban a mostani gyenge kormány nem képes kellőleg egybentartani. Végre keleteu Vádai birodalma van, mely ifjúi erővel tovább-tovább terjed s magában nagy hatalom csiráit hordja, ha kormányának sikerül az ország különböző elemeit kifejteni s összeolvasztani. A vadaibeliek néhány éve csaknem egész Bornut hódoltatták vala meg, s most is folyvást új veszélyyel fenyegetik

azt. Omar sejkh és vezére Hads Besir a birodalom északkeleti és keleti tartományait kénytelenek valának magokra hagyni, zsákmányul a portyázó targiknak s Vádai fejedelmének. Azon tartományok tehát szakadatlan dulakodásnak és rablójáratoknak vannak kitéve, s utasaink fegyveres oltalom nélkül nem mehetének oda. Hads Besir céljaik kivételére az uelád szlimán nevű arab népség őltalmába ajánlá őket.

Ezen arabok eredetileg a Szidra öböl (Syrtis) mellékein tanyáztak, de nyugtalan, zsvány életök miatt onnan kiszorítottak s hosszakodó bolyongás után, Mohamed vezérlete alatt, a Czád környékén, Kánem országban települtek meg. Itt mindenféle arab kalandor- és zsványnyal megszorodván, nagy rablójáratokat tettek s különösen a kelovik sószállító karavánjait zaklaták, tevéiket elszedik s már-már az ottani tartományokra nézve oly nagy jelentőségű sökereskedést teljesen megakaszták. Végre Air vagyis Aszben ország összes népei fölkerekedtek s 1850-ben valami 7000 emberrel az arab martalóczok ellen indultak. Ezek a veszedélemlről értesülvén, odahagyák Keszkaúát, a Czád partján megerősített táborukat s az Aláli völgybe vonultak, miután őket volt frigyeseik cserben hagyták vala. Itt a targik által meglepettek s véres harc után tökéletesen megverettek, úgy hogy csak felerészök menekülhete meg. Az ekkép megfogyatkozott népséget a bornui sejkh fogadá őltalmába, s egységet szerze az elhíresült zsványokkal, miszerint nekik lovat és fegyvert ígére, ők pedig megfogadák, hogy a rablójárateikon teendő zsákmány bizonyos részét neki togják kiszolgáltatni.

E rakonezátlan, zsvány indulatú, egymással is örökké viszálkodó martalóczok őltalma mellett akarák ntasaink Kánem országot összejárni. Barth már sept. 11-dikén (1851-ben) indult el Kúkaúából, előremenvén, hogy az út fáradalmaihoz lassankint szokják. Még nagyon gyöngélkedik s csak lassan haladt elő, a Czád nyugati partján északnak menve. Igy Dauerghu, Ngurutúa és Kalilua kerületeken utazott keresztül. Mint a Czád közelében mindenütt, úgy a nevezett kerületekben is számos kisebb nagyobb mocsár, pocsolya és tócsa van, melyek rendesen csak az esős évszak alatt vannak kapcsolatban a Czád változó partjaival s nyúlványjaival és öbbleivel. A földek és rétek, az erdők és bokrosok most mindenütt zöldeltek; a kúka vagyis majomkenyérfa (baobab) ott is ritkán fordul elő, mint általában Kúkaú környékén, annál gyakoribbak az akáczfajok, a kurna (fehér gyertyánfa, somfa = cornus), um el barka (mimosa nilotica), hadsilics (büzfá, balanites aegyptiacus), talha (mimosa ferruginea), továbbá a dúmpálmák, tamarindfák, stb. Az e vidéken termő fűfajok közül csak a fodorsás fajokat (poa) említjük meg, melyeket itt kreb- vagy kasá-nak neveznek. E fűfaj magvával Bornuban főleg csak a benszüllött arabok (suák), Baghirmi és Vádai országokban pedig a feketék is élnek,

A bornui birodalom északi határát most voltaképen a Vaube folyó (komadugu Vaube) teszi. E folyót, melyet Jeu vagy Jo folyójának is neveznek, Barth Jó városánál érte, hol a kelő van. Az egészben véve nyugatról keletre menő s Boszo helységnél a Czádba ömlő folyam medre most egészen meg volt telve, s rohanó sebességgel ömlött a gyönyörű dümpálmákkal és tamarindfakkal ékesített partjai között. Sept. 18-dikán Overweg is megérkezett, s utasaink másnap a folyó jobb partján kirándulást tettek a Czád felé, de csak a pusztulásnak indult Fáceze városkáig juthatának. Sept. 21-dikén a lopótökből készített talpakon (makara) átkeltek a folyón s azután a Czád tavától csekély távolságban folytaták útjukat a batorságtalan tartományon. Bárna városán túl a föld rakva van szivák-, vagyis széksós kápricseserjékkel (capparissodata), ezek gyökereit hamuvá égetik, melynek lúgjából konyhasót főznek. E kápri-só gyenge és izetlen, mindazáltal jobb, mint az, melyet Kotoko tartományban marhaganéjból készítenek. A Sári folyó felső vidékén, névszerint Miltuban a folyóban ternő fűből, Muszgu országban pedig a szerecseny és ind köles szalmája hamvából készítik a nélkülözhetlen sót.

A Czád tava északi környéke nagyon rideg és kopár, s az ott hajdan virágzott városok vagy nyomorú helységek lettek, mint Ngégimi és Beri, vagy egészen elpusztultak és eltűntek, mint a Denham és Clapperton által említett s térképeinken ¹⁾ még folyást található Lári és Vüdi városok.

Beri helysége környékén, mint a Czád tava más vidékein is, több széksós-láp és medence van. A Czád vize édes mint a folyóvíz, s iszapjában sines széksó mint Ehrenberg vegybontásaiból kitűnt ²⁾; a hanság közelében találtató tócsák és medencék vize is csak akkor sósizű, mikor a víz csekély, különben pedig édes. A sós részek tehát a földben vannak s nem a vízben, ezért csak akkor érezhetők, mikor a víz nagyánt elpárolgott. Ugyanezen körülményt találta Livingstone a Ngámi tavában s az ezt környező medencékben. — Czád tava legnagyobb vizállása november havában, az időszaki esőzés után szokott bekövetkezni, s ekkor az azt környező posványok is legtöbb vizet foglalnak magokban, nem pedig az esőzések alatt.

Utasaink Berinél eltávoznak a nagy hanságtól s keleti irányban haladtak elő a szélesség 15-dik foka táján. Kánem nyugati része kevéssé kifejlett völgyeket mutat, keleti részén pedig számos nagy és termékeny völgy vonul el, melyek igen buja lege-

¹⁾ Afrika általános térképeit illetőleg leginkább ajánlhatjuk Kiepertét, mely a weimari földirati intézetben 1857-ben jelent meg, de ezen is sok hiba van.

²⁾ Ehrenberg a Vogel által Berlinbe küldött iszapot veté vegybontás alá,

löket nyújtanak. A városok, melyek itt egykor diszlettek, most többnyire eltűntek, a sokféle népségek, melyek Kánem lakosságát teszik, leginkább csak elszórt falukon és tanyákon élnek, szüntelen rettegye az ellenséges berohanásokat és pusztításokat. Utasaink kísérői, a barátot és ellenséget egyaránt zaklató arab zsiványok, útikban egyre rablottak és dulakodtak, s előlük mindenki futott, a ki csak futhatott. Különösen a vorhdák ellen intéztek hajtóvadászatot, de ezek bátran ellenszegültek, sőt a zsivány csapatot saját táborában is megtámadák s megszalaszták. Ez alkalommal Barth csaknem a vorhdák kezére került; még mindig gyöngélkedék, s a közelgő ellenség elől csak alig menekülhete meg gyors paripáján. Az arabok e bátor ellenszegülést tapasztalván, nem mertek előbbre nyomulni, hanem majdnem ugyanazon az úton, melyen jöttek, visszamenének. Utasaink tehát csak a keleti hosszúság 15 dik fokáig s mintegy 30 perczig juthattak (Greenwichtől), s Kánem fővárosáig, Maó-ig sem nyomulhatának elő, annál kevésbbé a Bahr el Ghazal vidékeig, s különben sem lehet sokat a belföldiekkel közlekedniök s az egész útát majdnem hiában tevék. Reményök meghiúsultán elesüggedett lélekkel érkeztek vissza Kukanába nov. 14-dikén. Barth azonban, a kitől s a hol csak lehetett, szorgalmasan gyűjtögeté az adatokat, melyek azon még ismeretlen országok némi ismertetésére szolgálhatnak. Ezen adatokat a III-dik kötet függelékeiben állitá egybe. Mi természetesen ezeket egész terjedelmökben nem közölhetjük, s csak némely jegyzetekre szorítokozunk.

Kánem egykori fővárosa Ndsimi vagy Ndsimie most elpusztult helység, s az ország mostani főhelye Maó, mely körülbelül 20 angol mfdre van a termékeny Szigge-szi völgytől (Henderi Szigge-szi). Maó agyagfallal kerített város, 3—4000 lakossal, szép datolyapálmákkal, hol Vádai hol Bornu fejedelmét uralja. Környékében több termékeny völgy van s az elszórt helységekben sokféle népségek lakoznak. Mač-tól délre több nevezetes helység esik, mint: Ghalá, Mailó, Taghghel. Ez utóbbi város a Czád keleti partján épült s a Bahr el Ghazaltól északra esik 1¹/₂ napjárásnyira; ellenben a Denham által említett Tangalia a Bahr el Ghazaltól délre van 1 napjárásra.

A Bahr el Ghazal vagy Burrum híres völgye nyugatkeleti irányban vonul el, ugy látszik, számos kanyarodással és sok mellékággal. Jóllehet a belföldiek megegyezőleg azt álliták, hogy nem a Czád tava felé lejt alá, hanem megfordítva kelet felé, mindazáltal Barth ezt nem hiheti, s bizonyosnak tartja, hogy Burgu vagyis Burkuország néhány száz lábbal magasabb, mint ama középáfrikai hánsg. Mondják ugyan, hogy még csak vagy 100 év előtt folyóvíz öntözé a völgyet, de most ott nincsen folyó, s az egész széles völgy száraz és homokos, s erdővel van borítva. Annyi bizonyos, hogy a Czád tava nincsen kapcsolatban a Fitri tavával,

vagyis a Kukák lágjával, mely a Bathá folyó tömlője. A két hansaság között több független völgy vonul el. A Fittri tartomány fővárosa Jaó, mely Maó-tól kilenez napijáró földre van.

Kánem népei közül több törzs az északkeleti Áfrikában ellíntett s a kanóri néppel rokon tedák vagyis tebuk, tubuk nemzetéhez tartozik, pl. a vorlidák, dogordák, ederek, fiddák, jeornák stb.

Míg utasaink Kánemben jártak, Omár seikh és vezére, mert rabszolgá-félszereik megürrültek vala, nagy emberhajtó-vadászatra készültek. Egyelőre még magok sem tudák, merre forduljanak; szó volt Mandara hűbéres fejedelme megfenyítéséről. Barth és társa ez alkalmat sem akarák elszalasztani az ismeretlen tartományok kikutatására, s megérkeztek után már tizednapra (1851. nov. 25.) ismét odahagyák Kukauát s a már elindult hadsereg után menének, mely Kükia helység mellett táborba szállt vala. E helység délre csik Ngornu városától, melynek termékeny környékét 1854-ben a föld alástílyedése folytán a Czád hullámai egészen elboríták, mikép 1853-ban a Barua és Beri városok között is a tó északi partjai tetemes része a víz alá került.

Nov. 26-dikán a hadsereg fölkerelkedék s délnek indula, a hansaság nyugati partján, s Jedi, Marte és Ala kerített és jelentékeny városokat elhagyván, Dikoa városához érkeze. Ngornu és Dikoa között elláthatlan, nagyrészt fátlan síkság terül, sok terjedelmes mélyedéssel, melyeket fekete iszapföld borít (firki). E föld bő eső után nagyon termékeny s rajta sok életet (kölesfajokat), gyapotot, itt-ott hagymát és buzát is természetnek. Dikoa határán kevesebb életet, de annál több gyapotot természetnek. E város a déli szél. 13° 55', s a keleti hossz. (Greenwichtől) 13° 40' alatt épült kies vidéken. Agyagból épült és belül fokozatos kerítő falai pompás koronájú fák között emelkednek, nevezetesen a ngabore nevű fűgefaj, a csédia (kaucsuk, resina elastica) és fehér gertyánfa (kurna) terjesztik hús árnyukat; ezektől nagyon elütnek az itt-ott egyesén álló dinnyefák (gonda, carica papaya) sajátságos tollszerű koronáikkal és sima szűzies derekaikkal. Az udvarok kerítéseit többféle kuszó-növények ékesítik. Kedves látványt nyújt a város kívülről, s belül is szépnek találja az, ki más áfrikai városokkal veti össze. A város magva felől egészen kerek s nádfedelű agyagházakból áll; legalább 25,000 lakosa van, kik főleg gyapotszövésssel foglalkoznak. Lőporgyár is van a városban; itt a lőport nem malomban őrlék, hanem nagy famozsárban törík. A gunyhókat környező udvarokon sok éti hibik (kárász, hibiscus esculentus) terem. Dikoa közelében más jelentős városok is vannak: északkeletre Adsiri, délkeletre Afagé, Kodege, Szogoma; délnyugatra Gaua. Keletre a várostól a déldélnyugatról jövő Jaloe, vagyis Alaói folyó (Komadugu) folyik el északkeletre. A folyó tulajdonképi medre 120 láb széles, de az esős évszak előtt csak

szakadozott, 1—1½ láb mély vízkátyúkból áll. Partjait a legfőbbeségebb fák szegélyzik. Ez ugyanazon folyó, melyen Barth odább nyugatra átkelt, midőn Adamauába utazott, s talán egy azon folyóval, mely Imbúlu neve alatt nem messze Ngála várostól a Czádba ömlik, s talán az Afadé várostól nem messze folyó Lebével is kapcsolatban van.

Dikóánál megpihenvén, a most már teljesen egybegyülekezett hadsereg folytatá utját, déldélkeletnek tartva ; így Szogoma városához érkeztek, mely ez irányban utolsó város a bornui területen. Délre Máza kerület terjed, melyet főleg a suáknak nevezett arabok népesítenek, kik apró falvakon s tanyákon lakoznak. E vidéken többi közt az édes ind gabnát (szabbade, sorghum saccharatum) termesztik. Ennek szára itt 14 lábnyi magasságot ér, de Kebbi ország termékeny völgyeiben akkora mint a fa. E növény béle igen édes és fehér, s kedvelt csemegéül szolgál. Bizonyosan jó czukrot lehetne belőle készíteni ; de Szudan némely vidékein a valóságos czukornád is terem, és pedig vadon.

Utasaink e kirándulásukban gyakran fáztak, mert már a 22 foknyi meleget is hidegnek találák ; de főleg a léghőmérséklet hirtelen változása bántá őket, délután 2 óraker sátruk alatt 34—36 foknyi meleg volt, éjszaka pedig gyakran 10—12 fokra szállott. A belföldiek nagyon megérik a hideget, s bő ruházatuk, miben a fő embereknek épen nincs fogyatkozásuk, nem igen óvja őket a hideg ellen. Ezért Hads Besim utasaink meleg derékravalójához folyamodék s Omar seikh nagyon megirigylé miniszterétől a meleg újjaszt, mig nem ő felségének is jutott egy újjas, melyet azután a miniszter saját kezével szokott megmosni.

Már a déli szél. 12° s mintegy 20' alatt levő sua falvaktól délre az egész vidék rakva van apró tócsákkal és kátyúkkal, odább délre pedig Diggera falunál igen hosszúra nyúló vízszalag van. E sekélyes állóvizek, melyeket a belföldiek ngaldsam-nak neveznek, Barth pedig rétvizeknek mondja, Afrika forróövi tartományaira nézve nagyon jellemzők. Részint egészen önálló, részint folyókkal vagy nagyobb vízmedencékkel kapcsolatban állanak. Kisebb nagyobb tért foglalnak el, a száraz évszakban majdnem egészen kiszáradnak vagy apró mocsárokká válnak. Medröket dús fü és kaka borítja, partjaikon szép fák díszlenek. Néha körvonalai oly szabályosak, mintha emberkéz által ásott csatornák volnának. Az időszaki esőzések alatt az egymáshoz közel rétvizek összefutnak, s ekkép itt-ott roppant tavak támadnak, hol néhány hónap múlva az ember csak szakadozott kátyúkat és vízereket talál. Középfrikát tehát nem magas hegyek, vagy száraz felsíkok jellemzik, mint hibásan vélték, hanem nagyon csekély esésű folyók s mindenféle állóvizek. Ez utóbbiak idézték elő azon zavart, mely Közép-Afrika folyamrendszerében maiglan uralkodik.

Diggera csak egy nap járásnyira van Mórától, Mandara

vagyis Vandala fővárosától. Ennek főnöke itt követséget küldött a bornui táborba, s Omar sejkh és vezire örültek, hogy nem kelle a hegyes tartományt megtámadniok, hol a gyáva bornui lovasság alkalmasint pörül járt volna. Miután Vandalával a dolog el volt intézve, Omar sejkh egy csapattal haza ment, Hads Besir pedig a többi sereggel Muszgu országba intéze rablójáratot. Utasaink a vezírhez csatlakoztak, hogy az európai embertől még soha nem látott országba nyomúlhassanak. Láttuk, hogy utóbb Vogel is az ő példájokat követve a bornui rablójáratához csatlakozott, midőn Muszguországba ment. Ez eddigelé ismeretlen országgal és lakosaival olvasóinkat már Vogel közlései szerint ismertettük meg, Barth tudósításai a képet kiegészítik.

Diggerától délre a szép és termékeny Volodse kerület van, melyet sua-arabok és kanórik népesítenek, kik sok apró falun lakoznak. E vidéken különösen sok gyapot és rizs terem. A rizs is vadon terem, s gyakran erdőségek középett terjedelmes rizsföldek vannak, melyek az elefántoknak igen kedves eledelül szolgálnak. Bornuban általában csak silány rizs kapható, mert a javát az elefántok szokták megenni, s a suák csak a maradékot böngézik föl. A Volodse kerülettől délre rengeteg vadon terül, melyet nagyrészen sűrű erdő borít, de helylyelközzel kővér legelők és rét-ségek vannak, melyekre főleg a költözködő pullók szokták csordáikat hajtani. E vadon, melyben számos tócsa és láp van, különösen az elefánt- és giraff-csordák hazája, a terjedelmes rizsföldek elég táplálékot nyújtanak az elefántnak.

A rengeteg vadontól délre, a szélesség 11-dik fokán alul Muszgu ország terjed, Gabari és Korom ez irányban az első muszgu falvak. E falvak több szomszéd helységgel együtt Adisén főnök birtokához tartoznak, ki nemzetét elárulván, a kanóriknak meghódolt. Midőn a hadsereg e barátságos helységekhez közelve, a fővezér kiadta a parancsot, hogy senki ne merje az embereket bántani, vagy valamit elhurczolni, kivévén az életet, melyet a falukon találnak. De a falubeliek nem bíztak a barátságos hadseregben, s az erdőkre és mocsárok közé menekültek. S a kiéhezett katonák csakugyan fölszedtek mindent, a mit az elhagyott helységekben találtak. Mert ám Bornuban nincsenek élelmezési biztosok, nincs rendes fizetés, nincsenek magtárak, stb. Minden embernek magának kell utána járni, ha valamit harapni akar. Pedig ekkora sereg bárhol is bajosan élhetne el rablás nélkül. Ugyanis az egész hadsereg, a mint Dikoából kiindult, legalább 20,000 emberből, 10,000 lóból s ugyanennyi mállás ökör- és tevéből állt. E hadsereg igen festői látványt nyújta, midőn különböző csapatjai és osztályai egymás után elléptettek. Itt a nehézlovak nyargaltak derékukon vastagon béllelt is kitömött vértüng, fejkön csillogó sisakféle főveg; amott a könnyen öltözött suák forgatták sovány de megedzett paripáikat, kik mindenütt elől száguldozva, a többiek elől a zsák-

mány javát szokták elkapni; itt az elbizott, dölyfös selyemtingbe öltözött fejedelmi szolgák, amott a rongyokkal takart kanembu lán-
 esások. Ily sereg nyomában nemcsak ellenséges felldön, de a hazá-
 ban is pusztulás szokott jární, s a szegény meztelen felség, Adisén
 főnök is kénytelen vala falvainak feldulatását eltürni. — Adisén
 főhelyét, a sziklás hegység lejtőjén épült Kadét, szántsándékkal
 kikerülván, a szegény muszgu szerencséjére igen lassan haladtak
 elő, folyvást délkeleti irányt követve. A falvakat már többnyire üre-
 sen találták; a lakosok többnyire mindennel, a mit magokkal vi-
 hettek, az álló vizek közé, vagy a szomszéd folyón túli vidékre me-
 nekültek vala. Ekkép a bornubeliek a népes Barea s a még termé-
 kenyebb és szebb Vulia kerületeken áttörve, s újtokban a falvakat
 feldúlva és elhamvasztva nem egészen a szélesség 10-dik fokáig
 jutottak. Itt a Sári folyó főágához, a Szerbével vagy Arre vagyis
 Logonei folyóhoz értek, mely biztos óltalmat nyújtja a túlsó partra
 menekült muszguknak. Barth álmétkodva állott meg a szép folyó
 partján; a folyó e helyen 600 láb széles volt s lóháton se lehetett
 rajta átgázolni. Nehány mfdnyivel lejjebb is látta azt, s ott ugy
 találta, hogy legalább 1-00 láb széles, fővénysziget levén a folyó
 közepén. A folyópartjait szép deleb- és dúmpálmák ékesítik.

Muszguország, mennyire Barth láthatá, igen jól vizesített
 síkság, melyen sok kisebb nagyobb rétvíz s egyéb állóvíz van.
 Ezek között legnagyobbak a kakalái és vuliai rétvizek (ngaldsam),
 melyek környéke rendkívül buja növényzetű. A Demmo nevű hely-
 ség mellett kezdődő vuliai rétvíz az esős évszak alatt talán kap-
 csolatban van a nyugatdélre levő Tuburit tartomány nagy rétví-
 zével, melyet Vogel Daua mellett végtelen messzeségre látott
 elterülni. Általában az egész ország vízben bővelkedő s igen ter-
 mékeny síkság, melyen gyönyörű erdőségek, terjedelmes rétek,
 jól mivelt gabna- és dohányföldek váltakoznak egymással. Több
 egyéb akáczfajon kívül a szép giraff-akác (karage, acacia giraffae)
 is előfordul, továbbá a dtm- és delebpalma.

A gyönyörű delebpalma talán a közönséges legyezőpalma
 (*borassus flabelliformis*) válfaja, Adamauában is terem, de inkább
 elszórtan, míg Muszguiban sűrű csoportokat képez. E fa a déli
 szélesség 11-dik fokán alul Muszgu országtól kezdve, ugy látszik,
 majdnem szakadatlan övben Baghirmi és Vádai délin vidékei át
 egész Kordofánig terjed.

Azon itt röviden leirt buja növényzetű országot a muszgu
 vagy muszgo vagy muszku pogány nemzet népesíti. Ez egyik ága
 a nagy másza néptörzsnek, melyhez a kotokók vagyis makarik,
 Logon ország lakói, a mandarák vagyis ar-vandalák, s a gam-erghük
 tartoznak, talán a batták és mbának is odavalók.

A muszgu nemzet számos apró népségre szakad, majdnem
 minden falunak vagy járásnak saját független főnöke van, kik
 nemhogy a közös veszély idején egymásnak segítségére kelnének,

ellenségeskedéseik által egymást rongálják. S valóban csak az országot minden irányban keresztül-kasul szeldelő posványok, álló és folyóvizek, melyeken az év legnagyobb részén ellenséges hadak át nem gázolhatnak, fejtik meg azon körülményt, hogy az ország, vagy legalább annak egyes részei még oly sűrűn megnépesítvék. Éjszokról az erélytelen, de számos lovasságuk s lőfegyvereik miatt félelmes kanórik, nyugat- és délnyugatról a nyugtalan s színet nélkül előbbrenyomuló pullók, északkeletről a rokon, de új vallásuknál fogva most ellenségeskedő logonbeliek, keletről a szilaj bagrimmák (baghirmibeliek) üldözik és zaklátják a szegény muszgakat, évenként sok ezret öldösve le bennök vagy rabszolgaságba hurcolva, így tehát előbb utóbb ki fog pusztulni az egész nemzet.

A muszgak testszine nem fényesfekete, hanem szennyesfekete, homlokuk épen nem lapos, sőt előfejük nagyon magas, arcuk vonala egyenes; de orruk szélesen nyílt lyuka, igen gambás ajkuk, kiálló járomcsontjuk, durva és bozontos hajuk ésszemöldük miatt nagyon vad tekintetűek. Lábszáruk befelé görbült térdesontuknál fogva felette rút. Általában csontos természetűek s koránsem oly szépek mint nyelvbeli rokonaik, a marghik. A férfiaknak többnyire rövid szakálluk van, soknak fülét apró rézgyűrű ékesíti, nyakukon dümcserjéből font vastag kötét van; a nők pedig az alsó ajakban nagy csontdarabot viselnek ékességül.

Többnyire meztelenek, még a főnökök is legfőlebb fekete üngöt vetnek magokra, mint pl. Adisén fejdelem tevé, midőn a bornui vezér táborában hódolatra ment. Ágyékukat azonban kis bőrkötény takarja. Izmos apró lovaik vannak. Hogy erősebben üljenek, a ló hátán nagy nyílt sebet ejtenek, sőt néha saját lábszárukat is fölhasítják, hogy a kísérkedő vér által jobban a ló oldalához ragadjanak, mert sem nyergők, sem kegyelők, sem kantárjuk nincsen, hanem csak fék által igazgatják a lovat. Fegyverül többnyire csak egy gerelyök, de azonfölül mindegyiknek több, kettős hegyű baltája (golió) van, melyekkel messziről is dobva az embert és állat lába inait elvágják. Némely főnöküknek bivalbőrből készült erős pajzsa van, a bőr szőre befelé van fordítva, a többiek nádcserepyéből való pajzsszal védik magukat, mely fölül 16, alul 22 hüvelyk széles s mintegy 40 hüvelyk hosszú. Mikor hódolnak, arcukkal a földre borúlnak s port hintenek a fejökre, mikor esküsznek, maroknyi földet vesznek föl s ujjaik közül lehullatják (kell, hogy e föld honjuk földje legyen).

Bármily vadak és nyersek a muszgak, mindazáltal lakásaik kényelmesen építvék. Gunyhóik náddal igen jól fedvék, a gunyhófalak többnyire agyagból építvék (kö az egész országban nincs, csak Tuburi tartományban vannak elszigetelt hegyek). A gunyhókat egybefoglaló udvarok kerítése is gyakran agyagból van, de a szegényebbek csak nádsövényt készítenek. Majdnem minden udva-

ron a lakgunyhókon kívül egy árnyfödél s egy jókora, 10—15 láb magas, kerek idomú magtár van, melynek nemcsak falai, de teteje is agyagból van. A tető közepén felnyúló tölesérforma nyílás van, mely szalmafedéllel van fedve. Egyhelyütt Barth rendes sírokat talált, melyek, nagy, szép bolthajtásokkal voltak fedve. Némely sírok tetején keresztbetett faszálak, másokon cserépvédrek voltak. E tisztelet, melylyel a pogány muszgek holtaik iránt vannak, Afrika nagy részén divatozik. De a szudani mohamedánok halottaikat igen hanyagul takarítják el s a vad állatok ellen sem biztosítják elegendőleg, úgy hogy a legtöbb halott a hiénák zsákmányává lesz. — A muszgek az ottani tartományokban szokásos életlen kívül dohányt s itt-ott gyapotot is termesztenek, s földjeiket oly jól mivelik, hogy néhol, mint utasunk Vulia járásban látta, azokat meg is trágyázzák, mit Közép-Afrikában még a mohamedánok sem tesznek. A dohányt a nők is szívják, s Barth nem bevitt, hanem honos növénynek tartja.

E szegény muszgek mint megvetett pogányok ellen intézik a szomszéd mohamedánok embertelen hajtóvadászataikat s Barth is, úgy mint később Vogel, szemtanúja volt a kebellázító kegyetlenségeknek, melyeket a kanórik a szegény elfogott férfiakon mivelték. A fölserdülteket irgalmatlanul levágták, vagyis inkább czombjuk elmetzésével a lassú halál kinjaival végzik ki. Az ez alkalommal rabszija füzött s hazájokból elhurezolt foglyok összes számát túlságosan 10,000-re tették, de Barth e számot valami 3000-re becsüli. Azonfölül a kanórik minden tanyát és helységet, melyet utjukba ejthettek, földúltak s fölégettek.

Ez embertelenségekért egyhelyütt, úgy látszott, legalább a méhek akarának némi boszút állani a kanórikon. Midőn t. i. nem messze Kakalótól igen kies vidéken a legszebb akáczfák árnyai alatt a hadsereg táborba akara szállani, nagy méhek lepték el a táborhelyet s az emberek füle mögé telepedvén, nagy méreggel zaklaták őket, ugyannyira, hogy az egész hadsereg kénytelen vala odább állani s nagy füstölő tüzek által magát a kis ellenség ellen óltalmazni. Itt számos, kivájt fatörzsből készült méhkas volt a nagyobb fákon kiállítva. (Mungo Parknak is második útjában egyszer sokat kelle a méhekkal küzködnie, úgy Grey őrnagynak is).

A bornui hadsereg, nem igen dicső hadjárata után, majdnem ugyanazon úton, melyen jött vala, visszatért. Barth 1852 febr. 1-jén érkezett Kukanába.

Utasaink még nem kapták vala Európából az annyira ohajtott és szükségelt segélyt, s mármár eltökélék, hogy odahagyják Áfrikát. Barth azonban még egy kísérletet akart tenni, mielőtt haza menne, s nagy bajjal összeszerezvén az utravalót, három szolgálával, egy paripával s podgyászát vivő egy nőtényi tevével márcz. 4-dikén elindult Baghirmi felé. Overweg ezalatt a Czád partjaira szándékozóék új kirándulást tenni.

Barth elbúcsúzván társától, a Czád közelében délnek, azután keletnek tartá Ngornu, Jedi városokon s több kisebb helységeken keresztül. Így az Imbúlu folyóhoz ért, mely ott 75 láb széles s 1½ láb mély. E folyón átkelvén, Ngála városba jutott, mely hajdan sokkal jelentősebb volt, mint jelenleg; a régibb városrész merő agyaglakokból áll, melyek magas dombterűn építvék. A helytartó palotája hatalmas alapfalai-s magas kerítésénél fogva erődhöz hasonlít s azon vidékekre nézve valóban nagyszerű építmény, de belseje igen elhagyott állapotban van. Ngála már Kotoko tartományban van, lakosainak nyelve egészen különbözik a kanóri nyelvtől s rokonságban van egyfelől a buddumák vagyis jedínák, másfelől a muszuguk nyelvével. Ngála közelében a kanórik és bagrimmák között 1818-ban és 1824-ben véres ütközetek voltak.

Barth folytatván útját, Rén városba érkezett, mely azelőtt szintén sokkal jelentősebb volt, mint jelenleg. E pusztulásnak indult várost elhagyván, nemsokára a Lebé vagy Lebái vagy Mulu folyóhoz érkezett, mely a száraz évszakban is valami 100 láb széles és 3 láb 9 hüvelyk mély. E folyó jobb partján Szuló és Deggolo jelentős városok állottak, melyek most egészen elpusztulták. E városok omladékaitól keletdélre Afadé város van, mely most Kotoko tartományban a legnagyobb, de jobbára csak romhalmaz, melyből itt-ott egy-egy lakható gunyhó emelkedik. — Azelőtt, ugy látszik, a kis Kotoko ország sokkal virágzóbb állapotban volt, noha számos, egymástól független fejedelemségre vala felosztva, miért is még most is minden városának más-más szójárása van. E vidékeken hajdan a pogány szo vagy szoi népség uralkodott, melynek hajdani városai, mint az Afadé közelében állott Szú és mások, most elhagyott puszták. Utasunk ez elpusztult helyeket elhagyván, Kála városba érkezett, mely már Logone vagy Logon királysághoz tartozik. E város épületei a nép nagyobb műveltségére mutatnak, mert nem kúpídomú gunyhók, melyek Bornuban divatoznak, hanem rendesen épült, hosszúkás, tágas és magas agyagházak, mindazáltal a lakosok inkább pogányokhoz, mintsem mohamedánokhoz hasonlítanak, s a város nagy hanyatlásnak viseli jeleit. Kálán túl terjedelmes durra- és gyapotmezők terülnek el, melyek között sok sua-arab falvak vannak. Utasunk Kálától inkább délnek tartván s a szélesség 12-dik fokán átkelvén, Karnak Logone-vagy Logon Birnibe, Logon ország fővárosába érkezett, mely a Sári nyugati ága bal partján épült. Itt a szultán (miará) és főminisztere

(ibalaghuán) részéről igen szívesen fogadtatott. A városnak valami 15,000 lakosa van, különösen főútczája (dendal), melynek déli oldalán a szultán, északi oldalán pedig a főminiszter palotái emelkednek, valóban nagyszerű a maga nemében. — Barth szállása a főminiszter palotája felső emeletében volt. E palota igen terjedelmes, számos szárnyépülete sok kis négyszögű udvart kerít. A felső emeleten sok igen nagy szoba van; pl. Barth szobája 35 láb hosszú, 15 láb széles s ugyanannyi láb magas volt, két félkör ablaknyílása természetesen üvegtáblával nem bírt, de csinosan font nádcserényvel zárathatott be. A szultán palotája még nagyobb szerű építmény s 14 láb magas fallal van kerítve. Egyik udvarában Barth két vas-ágyút talált, melyek azonban elég korhadt állapotban voltak. A nyilvános elfogadási udvaron magas állványon durván készített s veresre festett ülés, királyi szék vala; deszkamennyezettel, mihelyt hasonlót Barth az egész Szudánban sehohsem talált. De midőn a szultán utasunkat fogadá, nem azon székben ült, hanem gyékényfüggőnyvel elfedett szobában vala, s csak az ünnepélyes megszólítás és kölcsönös üdvözlés után ereszté őt be, miután a függőnyön át kellőleg megsejmelvén, arról győződött meg, hogy a jövevény némileg csakugyan emberhez hasonlít. Jusszuf szultán képén sajtóságos bús kifejezés van, melyet tán két hatalmas szomszédjától való függő helyzete nyomott arczára. Ugyanis Bornu fejedelmének évenként 100 rabszolgával s ugyanannyi ünggel tartozik adózni s Baghirmi fejedelme is folyvást zaklatja őt és alattvalóit.

Utasunk megnyeré az engedelmet, hogy a folyót megvizsgálhassa. Ez a város közelében 550—600 láb széles. Valami 40—50 csónak járt ide-oda a folyón. E csónakok többnyire alul 4, fölül 6 láb szélesek s 25 és több láb hosszúk. Erős vastag deszkákból készítvék, melyeket az illesztékek mellett fűrt lyukakon átvont kötelekkel kapcsolnak össze, a lyukakat kárával tömik be, ezt vékonyabb kötelekkel szorítják le, melyek lyukait ismét fűvel dugják be. Természetes, hogy az így készített csónakba a víz minduntalan beszivárog. A csónakok orra igen magas és hatalmas. Barth ily csónakon hajózott egy darabig a folyón, míg a partokat a kíváncsi nép lépé el. Mert mindnyájan azt hívék, hogy aranyat akar keresni. Azonban a szultán szolgái, kik őt a csónakon kísérték, nem engedék, hogy messzire menjen. Midőn Barth a városba visszaérkezve kiszállta, oly sűrű sokaság tolonga körülte, hogy kísérei csak az ostorral nyithattak neki útát.

Denham e folyót Sárinak nevezi, de hibásan, mert az csak azon nagyobb folyónak kisebb ága. A két ág odább Kusszuri helység előtt egyesül s így szakad a Czádba. A logonbeliek „Laghame na Logone“-nak nevezik, azaz Logonei folyónak, feljebb különbözőleg nevezik az illető városokról, melyek mellett elfoly. A musz-guk Éré vagy Arré névvel illetik, egyhelyütt Szerbévelnek nevezik.

Mindezen nevezetek csak folyót jelentenek, mint rendszeren a Szudanban valamennyi folyó és állóvíz neve csak egyszerűn folyót vagy vizet jelent ¹⁾).

Logone lakói a másza néptörzshöz tartoznak; nemzeti lételek nem régi, az izlam csak valami 60 év előtt terjedt el köztük, s a pogányságnak még most is sok maradványát találni náluk. Némii tanultság és műveltség csak egyes előkelőknél van, a többi nép legfeljebb néhány könyvnélkül tanult, de meg nem értett mondatot tud. Logon városa (birni, karnak) valami 150 év előtt alapítottat; azelőtt az ország sok független fejedelemségre volt oszolva. Logon országnak kedvező fekvése van, két jelentős folyó között és mellett térülvén el, melyek alább Kusszuri mellett egy folyammá egyesülnek. De szomszédjai minden oldalról nyomják és zaklatják azt. A folyók sok hallal kínálkoznak, a bőven előforduló hangyász és vaddisznó is élelemül szolgál; de marhában és juhban a logonbeliek éppen nem bővelkednek. Műiparuk fő ágát a gyapotszövés teszi, de a szövetfestésben nem oly ügyesek, mint pl. a hanszák. Szép gyékényeket s másféle nádfonadékokat is készítenek. Általában a logonbeliek ügyes és csinos termető emberek; kivált a nők sokkal szebbek mint a kanóri nők. Különös, hogy arcukat éppen úgy pettyegetik be, mint a kanórik, t. i. rendszeren hat görbe vonalt húznak a szem külső szögétől az orcán le a szájig. A logonbeliek nyelve kétségkívül a muszgu nyelvhez közel jár, gyakori leheztet hangjai, különösen a sajátosságosan ejtett „th“ és „ch“ miatt külsőleg az angol nyelvhez hasonlít.

A szultán tartóztatása ellenére Barth márt. 16-dikán odahagyá Karnak Logonét, mely városig ő előtte Denham jutott vala, s a folyón átkelvén, európai embertől még nem látott országban haladt elő, keletnek tartva. Bata városa mellett elhaladván, nem sokára a Sári vagyis Bá folyóhoz érkezett, mely Baghirmi nyugati határát képezi, s mely e helyen valami 2000 láb széles. A folyó túlsó partján Aszú kis helysége van. Ennek előjárója megtiltá a révészeknek, hogy az idegen jövevényt átszállítsák. Karnak Logonében t. i. Barth néhány bagrimma kereskedővel találkozott, kiket a szultántól bőven kapott ételekkel jöltartott s azonfelül még holmi apróságokkal ajándékozott vala. E kereskedők hazamenet megelőzték utasunkat s a tőle vett jótétemények fejében úton út-

¹⁾ „Bá“ a mandik- vagy mandingóknál, „Isza“ a szonrhajoknál, „Eghirreu“ a targiknál vagyis amosarhoknál, „Majo“ a pullóknál, „Hulbi“ a hanszáknál, „Kuára“ a jórubáknál, „Benue“ a battáknál, „Komadugu“ a kanóriknál, „Bá“ a baghirmbeliekénél, „Fittri“ a kúkákánál, „Bat-ha“ a vádaibeli araboknál, „Sári“ a kotokóknál, „Czáde“ vagy „Czádhe“, „Lagham“, „Éré“, mind e nevek csak általában folyót vagy vizet jelentenek. Azért ugyanazon folyónak gyakran igen sokféle neve van, ha partjain különböző nyelvű népek laknak.

félen gyanúsíták s oly veszélyes embernek festék, ki, ha az országba eresztetik, a legnagyobb zavarokat idézhetné elő, annál is inkább, mivel az idét Baghirmi fejdelme távol hadjáraton volt. Utasunk ezeket megértvén, már vissza akart térni Logonba, mindazáltal még egy kísérletet tőn a folyón átjutni. Ugy tetteve magát, mintha visszamenne, kissé eltávozott a folyó partjától, azután északnak fordult s Jeszineki városa romjait elhagyván, a tulsó parton levő Mélé faluval szemben újra a folyóhoz érkezék. Legott jelt adott a révészeknek, s ezek csakugyan átszállíták őt. Utasunk ekkép Baghirmi küszöbén átlépve, azonnal járatlan úton tovább halada. De nemsokára Mélé előljárója néhány emberével utána ment, hogy a faluba visszakísérje, hol mindaddig várakoznia kelle, mignem a fővárosba a fejdelem helyetteséhez küldött követe a kormány üzenetével megérkeznék. A követ végre megjött, de nem igen örvendeztető hírrel. Utasunk még nem mehete a fővárosba, hanem Bugomán város felé kísértetett, hogy a kormány parancsát ott várja meg. Bugomán előljárója azonban be nem ereszté a városba, tehát Bakadá faluba kísérték, hogy ott a főváros közelében várja meg a kormány intézkedését, mely nélkül Logonba se ereszték vissza. Szerencséjére Barth Bakadá faluban, hol jó sokáig kelle tartózkodnia, igen derék, beszédes és munkás emberre talált, ki szegény létére is nagyon szives gazdája volt. Különb en elég nyomasztó körülmények között forgott, összes vagyona már csak valami 3000 kagylót, azaz egy tallérnál valamivel többet ért, ajándéku legfőlebb holmi tüket osztogathatott, miért is szélében „malaribrá“-nak, azaz tüherczeknek nevezteték. Mintán Bakadá helységben 18 napig időzött vala, s a fővárosba utazott gazdája sem jött meg a kitűzött időre, türelmének vége szakadt, s útra kelt, Logonba visszamenendő. De Mélé helységben váratlanul megrohanták, lábait bilincsre verték s így őrizék saját sátra alatt. Azonban már negyednapra bakadá-i gazdája érkezett Mélébe s legott kivivé, hogy a bilincseket lábáról levették, s azután végre Mázenyába, Baghirmi fővárosába kísérék. Az alhelytartó nem épen a legszivesebben fogadá s azt sem engedé meg neki, hogy a szultán megjötté előtt visszamehessen, honnan jött, vagy csak a várostól is messzire eltávozzék, s annak környékét összejárja. Sőt egyszer egyik szolgáját küldé hozzá, hogy kérdezze meg, igaz-e, mit az emberek neki bejelentettek, hogy t. i. valahányszor a felhők az égen mutatkoznak, azonnal odahagyja lakását s parancsoló tekintetével a felhőket eloszlatja s ekkép az országot a szükséges esőtől megfosztja. Barth erre hangosan felkaczagott, de a követ inté, ne vegye tréfának a dolgot, de adjon illő és komoly választ. Erre tehát azt válaszolá : nincs ember, ki akár büvöletek, akár imádság által képes volna esőt támasztani, vagy elhárítani, ez a mindenható dolga. Ha az alhelytartó azt véli, hogy ő bajt hozhat az országra, cseszse haza, egyebet sem kíván, s azután majd éjjel-

nappal fog imádkozni szakadatlan esőért; ellenben most csak-ugyan sok esőt nem ohajt, nehogy a megáradt folyók hazamenetelében megakadályozzák. Ezzel a követ elment, de nemsokára visszajött a következő üzenettel: a helytartó is azt hiszi, hogy nincs ember, ki az esőt megakadályozhatja, de mindnyájan a mindenhatónak szolgálai vagyunk, s valamint hozzá ők imádkoznak esőért, tehát imádkozzék ő is, s ekkor majd szabad lesz neki annak idején az országot bántatás nélkül elhagyni, de ha ezt nem cselekszi, majd másképp bánnak vele. E különös üzenetváltás után estve bő lakomat küldte neki a helytartó, talán ezáltal remélvén őt rábírni, hogy esőt eszközöljön, de minthogy az eső most is elmaradt, ételt sem küldte többé. A már megindult esőzések t. i. Barth odaérkezte után majdnem egészen elmaradtak, s mikor felhők szálltak föl, utasunk gyakran kijárt, hogy lássa, mely tájról készül a vihar; ez volt oka a furcsa ráfogásnak.

Általában a baghirmibeliek külsőleg mohamedánok ugyan, sőt műveltségökkel kérkednek, de voltaképen inkább pogányok s igen tudatlanok. Mindazáltal Barth nagyon tanult és mindenképen jeles embert talált Mázenyában. Ez egy öreg, vak pullo volt, Fái Szambo, ki Vadaiból szakadt vala oda. Sokat járt-kelt Egyiptomban, Arabországban, Főrországban (Dar-Fór), stb. Jártas volt az összes arab irodalomban, sőt Platón és Aristoteles azon részeiben is, melyeket arab fordításban olvashatott, s alaposan ismeré az országokat, melyeket összejárt vala. Még most is, miután szeme világától meg vala fosztva, legörömeőbb kéziratai között mulatozék, ide-oda rakogatva s tapogatva azokat. E jeles öreggel Barth naponkint több órát tölte, s igen sok érdekes tudósítást köszönhet neki. Ezenkívül más érdekes emberekkel is megismerkedett Mázenyában. Ezek közül még csak Hads Ahmedet említjük meg azért, minthogy jeles példát nyújt arra, hogy egyes áfrikai kalandorok mily messzeföldre hányatnak ide-oda. Hads Ahmed született bambara, fiatal korában Tauátban lakozott, sok viszontagságok után Medinában települt meg. Elsőben a bambúki aranybányákban dolgozott, azután kis kereskedő utazásokatt tett Tauátból Timbukuba, Agadesbe és Kanóba, melyek alatt két izben a targik által kifosztatott. Medinából Ibrahim pasa hadjáratában vett részt, névszerint az akkai és deraidsei csatákban, azután több izben Baszra és Baghdád városokba utazott, végre mint a medinai nagy mecset szolgája Mázenyába küldetett, hogy Baghirini szultánjától a mecset számára ajándékot eszközöljön ki (eunuchusokat).

Barth ezen s más emberekkel való társalgás által igyekvék ismereteit szaporítani. Csak a városban s legközelebb környéken mozoghata szabadon.

Mázenya vagy Mászenya most a hanyatlás és pusztulás jeleit viseli magán, ép úgy mint az ország többi része. Hajdan sokkal terjedelmesebb volt, újabb időben összebb vonták kerítő falait, de

ezek még most is felette tágasak, s a kerített térnek nagy részén legelők terülnek el. Mostani területe 7 angol mfldet tesz, de mintegy csak fele van megnépesítve. A legnépesebb városrész a szultán palotája északi és nyugati oldalán, a kerített térnek mintegy kellő-közepén van. A várost mély és medenczeforma mélyedés jellemzi (bedá, el bahr), mely a városon nyugatról keletre húzódik el, mint Kanóban a dsakará. E mélyedés az esőzések alatt vízzel telik meg, a száraz évszakban pedig buja legelőt nyújt. A város főrésze ama nagy mélyedés déli oldalán terül, s középpontját a szultán palotája képezi. Ez agyagépületek és gunyhók szabálytalan csoportjaiból áll, úgy mint más szudani fejedelmek lakásai, de kerítése nem a napon szárított vályogból, de valóságos égetett téglából épült. Barth úgy találá, hogy a Kanó és Kukaua közötti úton levő Ghanbarú elpusztult város romjai szintén téglából állanak, valamint Bornu volt fővárosa Ghazr-Eggomo is azon szilárdabb anyagszerből volt építve. De különben sehol téglát nem talált a Szudában. A mázenyai palota legalább 50, de talán 100 éve, hogy épült, s kerítése bizonyítja, hogy akkor Baghirmi a miveltség és hatalom magasabb fokán állott, mint jelenleg. A kerítés hosszókás négyszöget alkot, melynek körülete 2300—2400 lépésnyi. Alól mintegy 10 láb vastag a kerítőfal s majdnem 20 láb magas. Kapuja erős deszkából készült s vaspántokkal van megrakva. A palota keleti része külön kerítőfallal elrekesztve s teli van számtalan kisebb-nagyobb gunyhóval, melyekben a fejedelem feleségei lakoznak, kik állítólag 300—400 főre rúgnak. A palota előtt tágas tér van, melyet 6 szép giraff-fa (karáge) s egy tamarindfa ékesít. A palota közelében a főtisztviselők lakásai vannak.

A lakgunyhók részint agyagból részint nádból építvék, különösen fedelük gondosan és csinosan van készítve. A város kerítőfala majdnem egészen összeomlott, mindazáltal 9 nyílása vagyis kapuja van, melyek mind a déli oldalon vannak.

Jul. 3-dikán végre Abd-el-Káder szultán vagyis banga, 6 hónapi távolléte után megjött a délkeletre lakozó pogány népek ellen intézett hadjáratából. A hadseregnek nagyobb része már szétoszlott vala, s a szultán ünnepélyes bevonulásában főleg csak a városból való lovasok és gyalogok vettek részt.

Elöl lovagolt a kadamange vagyis helytartó a fejedelem távollétében, környezve lovas csapatokkal, azután más főtiszt következett, ki után hosszú, sajtáságos alakú gerelyt vittek, mely a marghik és muszgúk szent póznájához (fété) hasonlít. Közvetlenül a szultán előtt az ország kapitánya (fácsa) lovagolt; a szultán sárga bernuszt viselt s szürke paripán ült, mely egészen tarka kelmébe volt takarva; kétfelől rabszolgák mentek, kik egy zöld és egy veres ernyőt hordozának, a szultán fejét elfedőt; hat rabszolga, kiknek jobb karja vaslemezbe volt öltve, hosszú rúdra kötött strucztoollakkal legyezé a szultánt. Körülte több főtiszt és udvari ember lova-

golt, kik közül mintegy 30 hernuszt viselt, a többiek csak fekete vagy sötét színű üngbe voltak öltözve, s legtöbbször fekete fejbe sem volt. E tarka csoportozat után a harezi teve következett, melyen a dohosült, erősen dolgozva a teve két oldalán függő dobon; mellette még három más hangász lovagolt. Azután következett a szultán 45 rabszolgálója vagyis ágyasa hosszú rendje, kik mind lóháton ültek s tetőtől talpig fekete gyapotkelmébe voltak burkolva; mindegyike mellett kétfelől egy-egy szolga nient¹⁾. Azután a podgyászfordó 11 teve s végre a gyalogság következett. A diadalmenetet hét elfogott pogány főnök díszesíté, kiket rendesen megölnek vagy férfságuktól megfosztanak. A tulajdonképi városba a szultán csak más nap vonult be, régi szokás szerint az éjszakát még künn a dőledékek között kellvén töltenie. Lassan haladt el a város utcáin s azután a nép kurjongatása s a nők tapsolása között palotájába vonult. A hadi zsákmány azon része, mely a fejedelmet illette, állítólag 400 rabszolgát tön.

Jul. 5 dikén estve Barth váratlanul Angliából s Németországból számos hivatalos és nem-hivatalos leveleket kapott, melyeket Kukauából utána küldtek vala. Az angol kormány őt bizá meg a kutató expedítio vezetésével, s Palmerston különösen arra szólítá föl, igyekezzék Timbuktuba utazni. A magános levelekben főleg azon meggyőződés volt kifejezve, hogy utasaink képesek volnának Áfrikának széles és egészen ismeretlen egyenlítői övén átmenve nem nagy bajjal a délkeleti partig előnyomulni. Barth ugyan maga is azt vélte vala, hogy Baghirmin keresztül Vadaiba s tovább a Nilus vidékeire fog eljuthatni, de Mázenyában meggyőződött, hogy ezt sem viheti ki, annál kevésbbé gondolhat arra, hogy Mombászsig nyomuljon elő. A vett levelek s a bornui vezirtől küldött segély nagy örömet szereztek neki, de nagy sajnálattal kelle arról értesülnie, hogy a Palmerston által számára utalványozott 800 font sterlinget Tripolisból el nem küldték, azt vélvén, hogy a már előbb útnak indított 600 font sterling, a porosz királytól küldött 1000, s a Barth atyjától küldött 400 tallérral együtt, mely összeg egy évnél tovább hevert Fezánban, elegendő az expedítio költségei fedezésére, holott utasaink adóssága már is azon egész összeget meghaladta.

Újból gyanakodtak Barthra, de ez új gyanút naplója előmutatása által — a naplót természetesen a mázenyai udvar egy tudósa sem tudá olvasni — s a fejdelemnek szánt ajándékok által szerencsésen eloszlatá. Ezután megengedék neki, hogy a banga- vagyis szultánnak tisztelkedjék. De a fejdelem mind ezen, mind a második kihallgatás alkalmával a gyéknényfüggönyyel eltakart szobában

¹⁾ A bornui seikh csak 12, vezire pedig 8 ágyast vitt magával a muszgui hadjáraton, mi tehát igen szerény szám a baghirmi fejdelem szépei nagy sokaságához képest, pedig ez sokkal kisebb úr, mint azok.

maradt, s nem mutatá magát színről színre a jövevénynek. Ez a láthatlan felséghez intézett beszédjében többi közt panaszt tett a rajta történt méltatlanságok miatt. Ennek folytán a fejedelem megparancsolá a folyó felügyelőjének ¹⁾ (khalifa bá) s az ő tisztének, ki Barthot Mélében vasra verette vala, hogy hozzá menve tőle bocsánatot kérjenek. — Végre hosszas halogatás után 50 mindeféle ünget hoztak utasunknak ajándékuul a szultán részéről, miután sem rabszolgát sem elefántcsontot elfogadni nem akart, s kijelenték neki, hogy most már szabadon elutazhatik, s ezután vagy ő maga vagy testvére (Overweg) bármikor minden bántatás nélkül újra meglátogathatják az országot. Sőt a fejedelem errenézve saját pecsétjével megerősített oklevelet is adott neki. Barth tehát aug. 10-dikén búcsút vett Mázenyától s fejedelmi szolgáló kíséretében visszautazott.

Baghirmi országot állítólag mintegy 300 éve Dokkenge pogány főnök alapítá, ki a Mázenyától keletre 5 napi járásnyira levő Kengából származott. Midőn Dokkenge új birodalmát szerzé ott, hol most a főváros áll, csak nyomorult felláni-tanya s egy nagy tamarindfa volt. Az új főváros állítólag a tamarindfáról (mász) s Enyá felláni leányról, ki ott tejet árult, vette nevét. Dokkenge sokáig uralkodott s birodalmát négy apró királyság meghódoltatásával alapítá meg. Negyedik utódja Abd-Allah az izlamra kezdé teríteni alattvalóit; ennek negyedik utódja Mohammed el Amin pedig messzire kiterjeszté Baghirmi határait s hathatósan terjeszté a mohamedán vallást is. De azután csakhamar hanyatlani kezdé az ország; részint polgári háborúk dúlák azt, részint Vádai és Bornu fejedelmek emészték föl erejét. Különösen az erőszakos indulatú Othman alatt nagyon pusztult az ország. Othman, hogy uralkodását megtarthassa, a vádai fejedelemnek hódola meg. Majd a törökök és bornubeliek is zaklatták az országot. Othman 1844-ben meghalálozott s utána legidősb fia Abd el Káder következett, ki szomszédjaival minden áron békét szerze, s azért mind Vádai fejedelmének fizeti az elődje által ígért adót (minden harmad évben 100 közönséges rabszolgát, 30 szép rabszolganőt, 100 lovat és 1000 ünget a fejedelem számára, s 10 rabszolganőt, 4 lovat és 40 ünget a tartomány felügyelője számára), mind Bornunak is adózik évenként 100 rabszolgát. Abd el Káder csak dél felé terjesztheti birodalmát s csakugyan minden évben néhány hónapot az ottani pogány népek ellen intézett hadjáraton tölt. Az alávetett népektől évenként adót szed, mely természetesen rabszolgákban áll; rabszolgák teszik a szultán gazdagságát, mert azok árán lovat, lőfegyvert s egyéb kellő dolgokat szerezhet magának. A baghirmi-

¹⁾ Baghirmi, Logon s a Szudan némely más országaiban külön tisztviselő van, ki a folyókra s hajózásra ügyel, az utazókat átszállító révészek is az ő parancsa alatt állanak.

beliek nehezen viselik a két szomszéd országtól rájuk vetett terhet, s fő bajuk az, hogy egyenes uton nem közlekedhetnek az északi tengerparttal, hanem vagy Bornun vagy Vádain keresztül kell az árúknak menni.

Baghirmi ország jelenleg északdéli irányban valami 240 s keletnyugati irányban 150 angol mfdre terjed. Egészben véve lapos síkság, mely alig észrevehetőleg észak felé lejtősödik s melynek általános magassága mintegy 950 lábnyi. Északra csak egyes dombok vannak, melyek a Czád és Fittri tavak között vízválasztót képeznek, délkeleti határain ellenben, úgy látszik, magas hegyek vannak, de havasok bizonyosan ott sincsenek.

Baghirmi földje részint meszes, részint homokos. Szokott termékei: szerezesen köles és durra, mely két gabnafaj többféle válfajaival együtt nemcsak a baghirmibeliek, de csaknem az összes szudanbeliek fő élelemszere. De Baghirmi országban sok szeszamot, némely vidékein sok babot is termesztenek, a földmogyoró ellenben ritkább. Az araboktól bevitt buza különös ápoltatást kíván s a Szudanban általában ritka, Baghirmiban csak a fejdelem saját használatára termesztetik a főváros kerítésén belül. A rizs az erdő posványjaiban vadon terem. Végre az élelem tetemes részét a többféle fodsorsás magvai teszik.

Főzelékül szolgálnak: a majomkenyérfa és büzfa levelei, azután a corchorius olitorius, stb. Görögdinnyét s bizonyos tökfajt is termesztenek, valamint hagymát is, de ezt csak keveset s nem a belföldiek, de az idegenek számára. A gyapotot és indigót leginkább csak a beköltözött bornubeliek termesztik, kik ez iparágat Baghirmiban meghonosíták.

A föld nem épen terméketlen, de gyakran nagy szárazság uralkodik s a hangyák s másféle férgek igen nagy kárt tesznek a vetésekben. „Egész Szudanban seholsem láttam—mondja Barth—oly roppant sok ártalmas férget és hangyát, mint Baghirmiban.“ Itt-ott, különösen a Sári közelében roppant hangyadombok vannak, melyek átmérője 16 lábat is tesz. Vannak fekete és fehér hangyák (termes mordax és termes fatalis), melyekkel utasunknak is gyakran kelle küzködni. Bakadában ágyát, török szőnyegét s más holmiját rágesálták össze. Kivált a nagy fekete hangya felette nagy kárt tesz. „Több kisebb ütközetten kívül — beszéli Barth — egy napon kétségbeesett harczt folytaték ez apró falánk teremtetéssel, melyek lakásomat (Mázenyában) buta állhatatossággal megtámadák. Egykor reggel hirtelen udvarom kerítésén átjöttek szakadatlan, egy hüvelyk széles sűrű rendben, s benyomulván hálószózámba, egyenest éléskamarámnak tartottak. Minthogy fekvőhelyem épen utjokba esett, tulajdon személyemet is a legkegyetlenebbül megtámadák s csakhamar megszállasztának. Azután rájuk üténk, azokat, melyek zsákmányra elszéledtek vala s részint már nehéz kölesszemekkel megrakodva ismét odább akartak állani,

összeöldöstük s az ösvényen előtóduló sereg nagyobb részét is megsemmisítők tűzzel; de új ezredek tudtak elő, s legalább két óráig kelle harczolnunk, míg nem az ellenséges sorokat teljesen megtörhetők s a maradékot megszalaszthatók.“

A fekete hangyák azonban nemcsak az eleséget rongálják össze és czipelik el, de egyúttal a férgeket, sőt az egereket is kipusztítják, s ekkép a „házak kiséprőivé“ válnak. Életszemet annyit hordanak össze, hogy a lakosok üregeiket felássák s az általok gyűjtött készletet lefoglalják.

A nagy fekete hangyán kívül apró veres hangya is nagy számmal előfordul. Ez oly kiesiny, hogy észrevétlenül mászik mindenüvé s ezáltal igen alkalmatlanná válik. E kis teremtés gyakran harczra kél a nagy fehér hangyával (termes fatalis), s erőt vesz rajta. Mulatságos dolog, mint győzi le s hurezolja magával az apró állatka a sokkal nagyobb és nehezebb fehér hangyát, mely csak a földalatti üregeiben bír nagyobb erőt kifejteni, miért is az arab „a föld gyermekének“ vagy „földi férgeknek“ (el ardba) nevezi.

A hangyákon kívül különösen a „hallu-nendi“ nevű fekete féreg, mely oly hosszú, de sokkal vastagabb mint a legnagyobb hernyó, iszonyatos mennyiségben fordul elő s roppant kárt tesz a természetményekben. Azután egy kis sárga bogár is nagy kárt tesz, e bogarat a belföldiek megeszik.

A Sári folyó jobb partjától nem messze igen nagy erdőség és vadon van, hol elefántok, szarvorrúk, giraffok s más nagy állatok tanyáznak. A folyóban a krokodil és viziló is gyakori. Leggyakoribb s leghasznosabb fák a következők: a szép lombzatú tamarindfa, melynek gyümölcsét orvosságnul is használják ¹⁾, a delebpalma, a dűmpálma, a büzfá (balanites aegyptiacus), melynek nemesak gyümölcsét eszik, de levelét is főzelékül használják, a fehér gyertyánfa (cornus), a vad fügefá, a „croton tiglium“ stb. Ez utóbbi erős hashajtó szert szolgáltat. Bányamivéls Baghirmiban nincsen, vasat különösen Gurgarából visznek be; sziksót pedig a Bahr el Ghazal völgyéből.

Az ország összes népessége valami 11 $\frac{1}{2}$ millió lélekre rüg; a fegyveresek számát illetőleg a gyalogság legfőlebb 10,000, a lovasság pedig a belföldi feketéket a lótenyésztésben föltülmuló sua-arabokkal együtt 3000 embert tesz. (Vádai lovassága 5—6000, Dar-Fóre pedig 10,000 emberre rüg). Legszokottabb fegyver a gerely; az íj és nyíl mind Baghirmiban mind a délre terülő pogány országokban ritkán használják. A pajs s más védfegyverzet is ritka. Lőfegyver még kevesebb van; kardra is kevesen tehet-

¹⁾ Barth a lázas betegnek az összevagdált hagymával, egy kevés mézzel s jó sok fekete borssal fűszerzett tamarind-önteléklet mint hűsítő italt nagyon ajánlja; általában a hagymát is igen egészségesnek tartja.

nek szert; annál gyakoribb a balta, különösen a pogány népeknél.

A bagrimma nép egészen különbözik a kanóri néptől, nyelve legközelebb áll a kúkák s keleten lakó más népségek nyelvéhez. Általában a bagrimmák sokkal delibb természetűek mint a kanórik, szálasabbak, izmosabbak és bátrabbak. Kivált a nők szép, karcus természetűek, nagy, fekete szeműek; a hajdíszre nagy gondot fordítanak, a haját sisakformára fúják, nem vesztegetnek reá annyi zsírt és vajat, mint a bornubeli nők. Orruk lyuka nem oly tágas, s nem is éktelenítik azt a rút kláriszal, mint nyugati szomszédnőik teszik. Öltözetül rendszeren csak fekete gyapotkendőt viselnek, a mell körül vetve; a vagyonosabbak még más kendőt vetnek a vállra. A bagrimma nők egész Szudában híresek, a kaczérságban is kitűnnek, és kedvelik a szerelmes kalandokat, melyek a heves vérű férfiakat gyakran véres harcra indítják, mi a tompa érzésű kanóriknál szokatlan dolog. Az elválások igen gyakoriak.

Az izlamot nem régen fogadták el a bagrimmák, nagyobb részek még most is inkább pogány. Tudósabb ember köztük alig van, jóllehet az előkelők, mikor fiaik a koran első elolvasását bevégezik s másodsor kezdik olvasni, alamizsnát osztogatnak s családi ünnepet ülnek. A tudósok mind vagy fellaták vagy vádai-beliek. A gyapotszövést és festést a kanórik honosíták meg s üzük majdnem kirekesztöleg.

Mázenyában naponkint van vásár, többnyire csak élelem-szereket árulnak: gabnát, babot, földi mogyorót, konyhasót, szik-sót, tejet, vajat, juhot, szarvasmarhát, tyúkot; azután gyapotot, indigót, paprikát; néha néhány lovat is látni; továbbá apró veres üveggyöngyöt, mindenféle üngeket, egy kevés kártont stb. A rabszolgákat és elefántesontot rendszeren nem nyilvánosan, hanem a házakban adják és veszik. Pénztül rövidebb hosszabb gyapotszalagok s többféle üngék szolgálnak. Egy rabszolga ára 25—30 fehér üng (khalag, többesben: kholgán), melyek értéke 6—7 spanyol tal-lért tesz.

A fejdelem (banga) uralkodása korlátlan, melyet nem korlátoz sem oly aristokratikus intézet, milyen Bornuban, sem oly birodalmi tanács, milyen a hausza államokban van. Az udvarhoz sokféle tisztviselő tartozik, kik résziint rabszolgák. Az adó résziint gabnában, résziint gyapotszalagokban áll; több helység vajat adózik. Az alávetett pogány tartományok pedig rabszolgákban fizetik az adót.

A baghirmibeliek szolgálai alázatossággal tartoznak fejdelmöknek; mikor hozzá járulnak, nemesak fedetlen füvel kell megjeleniök, de az ünget is le kell venniök bal vállukról, s fejökre port hinteniök. De különben nem igen sanyargattatnak, sőt szólási szabadságuk nagyobb mint sok európai államban.

Barth, mint hátrább említök, végre aug. 10-dikén odahagy-

hatá Mázenyát s utját, a mennyire csak a beállott nagy esőzések s a felázott föld miatt lehetett, siettetvén a Sárihoz jutott, melyen Aszú helység mellett nagy ügygyel bajjal de szerencsésen átkelt. A folyó már igen meg volt áradva, de folyása nem oly sebes, mint a Logonei ágé, melyen azonban szintén szerencsésen átkelt, s azután a posványos földön folytatá útját s így már aug. 20-dikán Ngornuba érkezett. E város előtt Overweg jött vele szembe. Ez azalatt Bornu délnyugati hegyes vidékeit látogatta vala meg, de betegen tért vissza s már 2 hónap óta Kukauában betegeskedett. Barth megérkezte után elintéze dolgát a bornui kormánynyal és hitelezőivel, s azután az esős évszak elmúltáig kisebb kirándulásokat terveztek a környékre. Overweg Adsiri helységbe ment, hogy a Vaube folyó vidékét bővebben kikutassa. De már sept. 13-dikán visszajött s mind gyöngébbnek érezé magát. Végre Maduáriba ment, mely helység csak 8 angol mértföldre van Kukauától. Itt betegsége egész erővel kitört, s sept. 26-kán reggel kimúlt 30 éves korában, épen azon tónak partján, melynek meghajózása által magának hervadhatlan dicsőséget szerzett vala. A falu lakosai keserves könyekkel siraták a „tabib“-ot (= orvos, így nevezték a sokat orvoskodó Overweget), Barth megrendült lélekkel tevé a sírba, s elhagyatottságát jobban érezé, mint valaha.

Barth ezzel végzi utazásának harmadik kötetét, de kilencz függelékben a belföldiektől kapott ország- és néprajzi tudósításokat közli sok útijegyzésekkel együtt, melyek eddig majdnem egészen ismeretlen volt számos országra tetemes világot vetnek. Vogel, mint tudjuk, Kánem és Fittri felől Baghirmiba s innen Vádaiba jutott, tehát oly tartományokat is összejárt, melyeket Barth meg nem láthatott, tudósításai kiegészítenék ennek közléseit. Fájdalom, azon legújabb hírek is, melyek 1857. jun. 20-dikán és sept. elején Vogel sorsa felől Európába érkeztek, a merész utazó halálát erősítik meg.

A harmadik kötethez mellékelt függelékek nagyobb részét elmellőzvé, még csak a Vádai országot illető közléseket érintjük meg röviden.

A Szudan keleti részcin az egykor hatalmas, most pedig majdnem végkép elpusztult türdsur nemzet alapíta nagy birodalmat, melynek romjain Baghirmi, Vádai, Fór országok keletkeztek. Vádaít a gémir népségből való Abd-el-Kerim alapíta, s fia Kharút az ország fővárosát Várát (=halmokkal körüyezett város) építé. Mohamed Szulái vagy Szulé ¹⁾ (=szabadító) a főrbeliek által szorongatott országot felszabadítá s hatalmát tetemesen kiterjeszté. Kánemnek is egy részét elfoglalá, s ezóta Vádai és Bornu közötti folyvást tartanak az ellenségeskedések. Mohamed Szulái unokája

¹⁾ Erről Vádai országot Szulái országának (Dar-Szulái) is nevezik.

Abd-el-Kerim Szabún saját atyja ellen lázadt föl, ki a csatában elesett (1805-ben), de azután oly dicsőségesen uralkodék, mint kevés szudani fejedelem. Baghirmit adófizető tartományná tevén, főleg azon munkálkodék, hogy országát a Földközítenger partjával egyenes összeköttetésbe hozza, de már 1815-ben meghalt. Abd-el-Kerim Szabún halála után nagy zavarok törtek ki, melyek az országot nagyon rongálák és elpusztíták, végre 1834-ben Mohamed Száleh a föri fejedelem segítségével magához ragadá az uralkodást s több hadjárat által igyekvék az ország hatalmát helyreállítani. De 1851-ben ismét kitörték a polgári háborúk, s azután Mohamed Száleh ellen saját fia is föllázadt.

Vádai ország legnagyobb kiterjedése nyugatészaknyugatról kelet-délkeletre van, s a keleti hosszúság (Greenwichtől) mintegy 15-dik fokától 23-dikáig, s az északi szélesség 15-dik fokától 10-dikéig terjed. A tulajdonképi Vádai egészben véve lapályos ország, de sok elszigetelt, száraz és kopár hegyekkel. Az ország keletről nyugatra lejtősödik, azaz a Fór országban levő Marra hegy aljától a Fittri medenczéje felé, mely a Bat-hában egyesülő összes vizereket fölveszi. Csak a Marra hegy mentében északról délre vonuló Kia völgy patakja, úgy látszik, a Nilus felé foly. Vádai északi határszélén homokos puszták vannak, melyek több apró vizeret elnyelnek.

Vádai minden tekintetben még fiatal ország és igen sokféle még összeolvasztatlan elemekből áll. Általában a szudani országok nagyon sokféle népségeket foglalnak magokban, így pl. még a bornui birodalomban is tizenöt különböző nyelv divatozik. Vádai népsége elsöben is két nagy osztályra szakad : a betelepült vagy honos szerencsen népségek, s az arab népségek osztályaira. A szerencsen népségek fő csoportja az ugynevezett „bóra mabang“ nyelven beszél, mely egész Vádai vagyis Mába-országban uralkodik. Ezen mába népcsoporthoz tartoznak : a kelingenek, malangák, madabák és madalak, a kodoik vagyis szennauik, azaz hegylakók vagyis veresfogúak, stb. De ezeken kívül még sok más szerencsen népségek lakoznak Vádaiban, melyek közül kivált a harcziás támák tűnnek ki, azután a kondongók, kúkák, dadsók, stb. Az arab népségek ismét két csoportra szakadnak, a sötétszínü s a vörhenyes népségekre.

Nagyobb várost egész Vádaiban nem találunk; Vára, az ország fővárosa csak valami 400, Nimró a dsellábák híres főhelye pedig csak valami 200 házból áll. A kodoik helységei legnagyobbak, s Kodogusz egész Vádai legnagyobb helysége. A lakások rendszeren nádból készült, harangidomú gunyhók, csak a fejedelem és főemberek lakásai agyagból épültek. Az arabok rendszeren gyékényből készült s hordható viskókban laknak.

Az ország négy tartományra : nyugati, keleti, északi és déli tartományokra van osztva, minden tartománynak egyegy helytar-

tója (kamkolák, többesben : kemákel) s egyegy al-helytartója (kamkolák-endikrék) van, de az arab s több szerecsen népségeknek különkülön kapitányaik (agid) vannak, kik gyakran hatalmasabbak, mint a tartományi helytartók. A fejedelem mellett országos tanács van (fäser), melynek elnöke a kapumester (szing-melek). A hadsereg főereje a lovasságban áll, mely valami 7000 főre rüg, kik közül mintegy 1000-nek vértje van; főfegyverök a gerely, puskája kevésnek van. Az adó igen sokféle, rendesen bizonyos mennyiségű gabnában, tevékben, marhában, gyapotszalagokban (tokáki), mézben, rabszolgákban, elefántesontban áll.

A nagykereskedést majdnem kirekesztőleg a Nilus völgyéből mintegy 100 év előtt Vádaiba költözött dsellábák űzik, kik leginkább Nimró városában laknak. Ezek több társaságra szakadnak, mindegyik társulat bizonyos vonalon kereskedik, s évenként egyszer jár a kisebb nagyobb távolságban levő kereskedő helyekre. A fő kereskedelmi czikkek : só, réz, holmi európai áruk (posztó, pán-czél, bernusz, üveggyöngy, kaliko, varrótű, papir, stb.), szamár, többféle hausza áruk, végre rabszolgák. Magában Vádaiban nincs nagyobb kereskedőváros, hol az ország termékeit együtt lehetne találni. Pénzült itt is gyapotszalagok (tokia, többesben : tokáki) szolgálnak, de nagyobb összegeket barommal és marhával vagy rabszolgákkal fizetnek. A vádaibeliék műipara nagyon csekély, a gyapotszövés és festés leginkább csak a Vádaiban megtelepült bornubeliék és bagrimnák foglalkoznak, de a festett üng már a fényezéshez tartozik, a nép nagy része csak fehér ünget vagy bőrkötényt visel.

(Vége következik).

HUNFALVY JÁNOS.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

KÖZ- ÉS OSZTÁLYÜLÉSI ELŐADÁSOK.

(1859, December. 1860. Január).

A M. Tud. Akademia 1859. évi dec. 19-kén reggeli 10 órakor tartá XVIII-ik ünnepélyes közülését a nemzeti Muzeum nagy teremében, nagyszámú, minden rendű és rangú hallgatóság előtt.

Az ülést az elnök GRÓF DESSEWFFY EMIL nyitá meg a következő beszéddel :

Tisztelt gyülekezet !

Az intézetünk kiegészítése óta lefolyt évnek végén hazafias szivességű örömmel üdvözlöm ezen nagyszámú és díszes gyülekezetet, az Akademia összes tagjainak nevében. A mindnyájunk szívéhez forrt nagy ügynek egy kisebb körbeli munkásait az ilyen ünnepélyes alkalmakkor a hazafiak ügyszeretete-, részvéte- és fogékonyságával nyilvánosan akarta szembe állítani alkotóink szándéka. Számoltatni akart bennünket egyévi tevékenységünkről, mikép annál könnyebben tájékozhatnák önmagukat azok, kiknek érdekében foglalt az helyet, és a kiktől függ végleg ama működések ugy megbíralása mint eredménye, hogy ekkép e kettőből aztán előálljon azon kölcsönös viszonyhatás, mely, a mint kell, vagy Akademiánknak adjon lökést és lendületet, vagy pedig irányt és fordulatot a közgondolkozásnak és érzületnek. És ezért nekik senki sem adózik melegebb köszönettel, mint az Akademia, mert mélyebben kell érzenie, mint más ilynemű intézeteknek azon támasz szükségét, melyet neki helyzetében különösebben a hazafias meglegség és buzgalom elterjedése és reá-áradása adhatnak. Lehet másutt mint önálló és egyedüli czélját egy ily intézetnek, azt állítani oda, hogy fürkészetek és nyomozások útján tudományos eredmények szerzettessenek, újak és fontosak beltartalmuk- és hatásaiuknál

fogva, vagy hogy már létező eredmények tovább fejlesztessenek és bővítessenek. Mindez küzdelmeket föltételez mindenütt, — mert a homályt és sötétséget csak a világosság, a halfogalmakat, téveszméket és tévedéseket csak az igaz és való győzhetik le, győzni pedig küzdés nélkül nem lehet. Azonban az ilyen szellemi küzdelmek csak kis körre szorulhatnak, és úgy mondva, csak egyéni jelleműek. Másképp van ez nálunk. Valamint azt, hogy tudományos fejlődésünk voltaképen később indulhatott meg mint másoké, és így elmaradtunk, saját sorsunk és történetünk hozták magokkal, úgy az is, hogy régiebb műveltségek az ifjabbaknak rovására kívánnak terjeszkedni, a korlátokat ismerni nem szerető emberi gyarlóságnak s a dolgok menetének következése. Így történt az, hogy nem a mi akaratunkból, hanem végzetszerűleg a mi küzdelmeink, egyszersmind önfentartási és nemzeti természetűekké lettek és hogy így amazoknál szélesebb terjedelműek, s noha magasabb embernemi szempontból nagyobbak és szebbek, de egyszersmind nehezebbek és így fejleményeik is lassúbbak. A küzdelem ezen kénytelenségeinek összes sommájából Akademiánknak csak egy rész jutott: a magasabb műveltség magyarosodásának közvetítése, a tudomány művelése és terjesztése, meg nyelvünk gazdagítása és emelése által. A mit e körül tett az Akademia a lefolyt évben, azzal titoknoki előterjesztés fogja a tisztelt gyülekezetet megismerkedtetni. Intézetünk két elhúnyt nagyérdemű tagja fölött két társunk fog tartani emlékbeszédet — közöttük ama nagy tudós Humboldt Sándor fölött, ki csak születésénél fogva volt a németeké, nagy lelke- és hatásánál fogva az összes emberiségé, és így, egyszersmind mint társunk, fájdalom! igen rövid ideig a miénk is. Szabadjon reménylenem, hogy az említett visszatekintésből úgy Kegyetek, uraim, mint minden rokonszenves vagy csak méltányos figyelő is, benn a hazában és azon kívül, azon meggyőződést fogják meríteni, hogy ezen rövid időt, feladásának értelmében használta fel az Akademia.

A részvét azon számos tanúságai között, melyek ez évben az Akademia irányában nyilvánultak, — és melyekért ezennel hálánkat fejezem ki nevében, — különösen ki kell emelnem azt, melylyel a magyar hölgyek alapítványa örvendeztetett meg bennünket. A jót szépíteni csak a női szívek szövetségében lehet, és ha e kettőnek annyira szükséges frigyesülése ézentúl mint iránypont nem fogja lankadni engedni figyelmünket, ezt nemes példájoknak fogja köszönhetni. Akademiánk összeköttetései a tudós világgal ezen időszakban is gyarapodtak és bővültek, saját kiadványai szakadatlanul folytak, sőt, mennyiben anyagi eszközei engedték, öregbedtek is.

És örömmel mondhatom, hogy mind ez a keblében uralkodó jó egyetértés, öszhangzás és öntudatos egy célra törekvés jótékony szellemi légkörében történt: színvonalára emelkedett ekkép az Akademia hazai szükségaink legfőbbikének, és illő helyt foglalt azon közérzületben, hogy nemzeti nagy ügyeink üdve, az értelmi és erkölcsi erőknél, azok körüli öszpontosságától és öszvezéggel közremunkálásától függ.

Azonban a magyar nemzetiségi és műveltségi mozgalom teljesebb átértéséhez, — melynek mi nem kezdői, hanem csupán megváltozott viszonyokban működő továbbfolytatói vagyunk, — több kívántatik egy akadémiai év tevékenységének áttekintésénél. A ki ezen történelmi fontosságú mozgalmat elfogulatlanul és összefoglalag akarja átpillantani, annak az egyes mozzanatok megvignyázása közben különösebben arra is kell fordítani figyelmét, a mi azon viszognak mivoltát tünteti fel, mely egyfelől az ilyen intézet és másfelől a közgondolkozás és érziilet között már létre jött, vagy képződésben van egyszersmind arra is, hogy ezeknek ismét milyen jelenleg és milyen lehet ezentúl befolyásuk az intézetre?

A mi az elsőt illeti, örömmel mondhatjuk el magunknak, hogy e tekintetben sokat és jobbra változtak az idők. Ezt a lefolyt évben két kiváló tény mutatja: a Kazinczy-ünnepély s az erdélyi Muzeum megnyitása. Az első a magyar közérziilet egyetemes kiömlését következtette hazaszerte, s szabadon és önakaratjából, a nélkül hogy az Akademia erre egyenes befolyást gyakorolt volna. Nem toborzott az Akademia, és mégis tömegestül léptek elő a szellemi küzdrtársak, mint megannyi önkénytesek, tettelegesen azt eszközlők, hogy a nemzeti érdem elismerése nemzeti jellemivé emeltessek, és arra vállalkozók egyszersmind azon kegyeletes hódolatot, melyet az Akademia legnagyobb nemzeti kincsünk átalakítója iránt tanusítani óhajtott, a köztudatba vinni által, és ott keletkeztetni belöle azon becsnek tisztább és mélyebb felfogását, melyel kimüvelt és tökéletesített nyelv és vele járó irodalmi kifejlödés birnak nemzetiségek szilárdítása és magasabbra emelésében.

Az erdélyi országos Muzeum megnyitásának alkalma, Akademiánk követjeit csak hazánk némely véghegyein, melyeket a földirattan országos határokként emlit, vitte túl, de csak azért, hogy a szellemi közremunkálás állandó szövetségének megpecsételése útján meggyözödjünk mindnyájan, mikép erdélyi rokonink közt és közöttünk lelkileg elkülönítő határvonalok nem léteznek, és hogy egyek vagyunk szükségeken, egyek nemzeti drága nagy ügyeinkben és azok felfogásában, egyek azok iránti hiúség- és szeretetben, ugy azon akarat- és lelkületben, ápolni azokat ernyedetlenül jó és balszerencsében egyaránt és érvényre juttatni igyekezni közegyertetés és egybevágó tevékenységgel szellemi és erkölcsi súlyunk növelése és kifejtése által. E kettös tény elég értetöleg jellemzi azon viszony természetét, melyben mai napság áll Akademiánk a hazai közérziilethez, vagyis inkább kitiünteti azt, hogy mennyire haladott és mennyire gyökeresedett meg a magyar nemzetiségi és műveltségi mozgalom, öntudatban, önismeretben, határozottságban, belterjességben és terjedelemben, és ha ez állapotot egy elébbivel hasonlítjuk össze, midön — mire sokan közülünk még tisztán emlékeznek — a részvét és figyelem csak igen csekély sommája fordult Akademiánk felé, szabad reményekre buzdúlnunk, hogy az imént említett viszony, valamint az Akademia hatását ezentúl könnyíteni és előmozdítani, ugy ő reá is növekedő arányban fogja üdvös befolyását gyakorolhatni.

Szándékkal mondtam tisztelt gyülekezet, hogy szabad reményekre buzdulnunk, mert a jó eredmények, melyeket ezen viszonytól feltételeztem, ennek tartósságától függenek. Ép úgy ismerjük, tisztelt gyülekezet, minden oly divat mulandóságát, mely nem bévett jó szokásokból női ki időnkint magát, mint másfelől állandóságát a nemzeti szokásoknak, ha azok az idő szükségéből támadva, valamely nemzet gondolkozásmódjával összeszövődtek, életmódjába fészkeltek magokat és ekkép nemzeti erkölcsök természetét vették magokra. A viszonyok változásához képest kell tehát ezeknek keletkezniük vagy módosulniuk. És azért, ha ma az Akademia elnöki székéből említek meg ezen szükségünk sorából néhány fontosabbat és ez idő szerint szükségest, nem fogja azt senki helyén kivülinek tarthatni, ki szándékosan nem akarja felejtetni, hogy helyzetünkben ezen intézetre nézve majdnem ép oly fontosságú az, mi falain kívül, mint az, a mi azokon belül történik, és ki hálásan kész mindig arról megemlékezni, hogy az Akademia alkotói ezt azért létesítették, hogy magasabbra emelkedésünk szellemi és egyszersmind erkölcsi alapokon történhessék.

Fejleményeink sajátlagos mivolta és helyzetiünknel fogva, magasabb művelődésünk eszközlése csupán önfentartási ésigy védelmi természeti azért hosszas küzdelmek útján történhetik; mert valamint nem lehet reménység hozzá, hogy okaik egyhamar megszűnjenek, úgy már maga a feladás, melyet megoldani akarunk, sokkal nagyobb szerű, semhogy rövid időn teljes sikert reménylhetnénk. Ezekre tekintve, a meg nem fogyatkozó, de szem elől a czélt sem tévesztő türelem, lelki erőnk fölismerése és nem túlbecsülése, józan takarékoság és a kellő pillanatok megválasztása a szellemi fegyverek alkalmazásában, a szerepek helyes felosztása és nem összezavarása, és különösen kerülése mindennek, mi az eredményt kockáztathatná, vagy épen rovásunkra vezethetne ilyenhez, úgy a reánk kerülő sornak bevarása és nem megelőzése, — ezek képezik az ily küzdelmek szabályait ép úgy, mint a győzhetés föltétele is abban áll, hogy ezeket teljesen felismerve alkalmazásukat nemzeti szokásunkká emeljük. Ugyanezt követeli tőlünk az, mi élni és fejlődni akarásunk bizonyítása körül forog. Itt ismét e szándékunknak kétségbevonhatlan jogalapot csak életrevalóságunk bebizonyítása adhat, mely az értelmi és erkölcsi súly növekedésében, és mind annak, mi összes valónkban és jellemünkben kiváló, eredeti és sajátlagos javulásában, szépülésében és felnemesülésében nyilatkozhatik egyedül, — mit legérthetőbben közszellemünk vidor egészsége, következetes szívóssága, mindenha a nemesebbre és magasabbra czélzó, de azért mégis a valódi sikerre számított iránya fog mindig kifejezni. Itt azonban sok, sőt talán minden attól függ, hogy abban, mi a közszellem ébresztése és ébrentartása körül forog, nemzeti szokásunkká emeljük, gondos megválasztását a hozzá méltó tárgynak, mely felé kívánjuk annak hatásait irányzani. Mert, tisztelt gyülekezet, a közszellem a polgári erények legszebbikének egyike, és azon arányban nemesül, a mint valódibb és magasabb becsü tárgyakkal jön érintésbe.

Nem fejtem tovább ezen eszméket, tisztelt gyülekezet! Ugy hiszem, nincs közöttünk, ki azokat meg ne értse, és felfogni ne bírja azon nagy hasznokat, melyek hazai nagy ügyeink és különösebben nemzeti-ségi és műveltségi törekvéseinkre áradhatnak, ha ilyen nemzeti szokások keletkeznek közöttünk, és ha kivált az élő és fáradozó nemzedék azokat a következőre mindig hagyományként bocsátva által, azok ekkép bennünk mint erkölcsök rögzének meg. Ezen úton fog elvégre a hályog leesni azok szeméről, kik látni és hallani nem akarnak, kik mulékony felpezsdülést és lázas izgalmakat vélnek csupán szemlélni állandó és történelmi irányainkban; — s az ilyen megrögzött erkölcsökkel fogjuk legjobban és érthetőbben megezáfolhatni azon becsmérőink rögeszméjét, kik bennünket magasabb műveltségre képtelennek hirdetnek, s az ebbeli apostolság egyedárússágát magoknak tulajdonítva, ezt mint a humanitás és az embernemi polgárisodás követelését kürtölik ki. Nagy tér áll itt előttünk, tisztelt gyülekezet, és azért legnagyobb az új nemzedék előtt, mert emberi valószínűségek szerint ő fogja azt legtovább elfoglalhatni. Mi, kik a lefolyt időknek s alkotásainak eddig becsületes szándékú munkásai valánk, ki fogunk dőlni egymásután s azokon lesz a sor, kik utánunk következnek. A mi után mi csak sovároghattunk, azt megszerezni, a mit mi indítottunk, kifejlesztetni, a mi magvakat elhíntettük, azokból gyümölcstermő növényeket növelni fel, a mit alkottunk, magasabbra emelni és állandósítani, az ő feladásuk leend. A kinek hajai őszbe csavarodtak, ki egy mozgalmas közélet és viszontagságos idők hányattatásait átélte, és kinek ereiben a hűsebb vér halkabban kering már, az sok csalódáson menve keresztül, merészen reményleni többé nem tud ugyan, de ha hinni és szeretni nem felejtett még, letenni a reményről vagy megválni sem képes attól, a miért dobogott szive egész életében. Hadd mondhassam tehát ki azt, hogy ha addig, míg azon idő bekövetkezett, nemzeti szokásunkká emeljük mind azt, a mit főnebb említettem, ha ezen szokások addig bennünk nemzeti erkölcsökké szilárdultak, — akkor a türelemben megedződött, szellemi küzdelmekben lelkileg megerősödött, közszelleme gyakorlatában megnesemesült magyar sulyt fog vetni az ellene forduló idők dagálya ellenébe, hűséget, ha csábítások fondorlatai, állhatatosságot, ha az ingadozása után leskelődök, egyértelmű közleket, ha meghasonlására számítók környeznék, akkor tisztelt, gyülekezet! élni-akarásunkat látni fogja mindenki, életrevalóságunkat nem fogja többé kétségbevonni senki, — élni fogunk, és valósulhatni fog Széchenyi István azon nagy eszméje, mely ma is életben tartja keblünkben a reményt: hogy Magyarország nem élte túl magát, de sőt szebb, nemesebb, erősebb és nagyobb csak ezentúl lesz még!

Addig azonban! tisztelt gyülekezet, még sokszor fogunk próbára tétetni, sulyunk sokszor fog megmérteni, és türelmünkben, higgadtságban s mérsékletben megfogatkoznunk nem szabad, ha a lehető ily nagy sikereket kockáztatni nem akarjuk. Nekem azonban legyen szabad ezen szükség átértésére már előre számítanom, midőn ma, noha már elég sokáig, vettem igénybe tisztelt hallgatóim figyelmét, vonat-

kozva arra, mit még kötelességem szerint fel kell említenem, még egy kérést intézek előbb hozzájuk, mielőtt beszédemet megszakítanám.

Legtartósabb életképessége az oly alkotásoknak van, melyek valódi szükségek érzetéből támadva, a közszellem öntudatos működésének köszönik létüket. Közintézetjeink sorában a magyar Akademia mint ama kettőnek élő tolmácsa áll fen. Teendőink halmaza, mely nekünk pihenést még soká nem fog engedni, és gondjaink megszólása miatt azonban befejezve még ma sincs, a mit alkotói kezdetek.

A magyar Akademia még ma is egy kibérlett szűk szállásban szorong, mely működését gátolja és nehezíti. Annyit, mennyit vár és követel tőle a tudományok terjesztésének és ezzel nemzetiségünk erősítésének érdeke, anyagi segélyforrásainak elégtelensége miatt nem tehet.

Ezen fogyatkozásokat régen érzi az intézet igazgató tanácsa, és vele az összes Akademia. Az elsőnek egyenes meghagyásából, az utóbinak buzgó támogatásával, azon kérdést fogom feltenni a hazai közszellemnek: vajjon nem érdemlik-e meg azon nagy ügyek, melyeknek szolgálat az intézet, hogy e szükségeket tovább már pótolatlanul ne hagyjuk? Vajjon nem érdemli meg az Akademia, hogy őt egy diszes és tisztességes laknak birtokába segítsük belé, melyben azon nagy érdekekhez illő viszonyok között, melyeknek működése szentelve van, ezt öregbedett anyagi eszközökkel folytathassa tovább? Ezen kérdést azokhoz fogom intézni, kikhez szükségünk szószólói hiába még soha sem fordultak: a hazafiakhoz.

Őrizzük meg azért kérem, tisztelt gyülekezet, a részvét és hazafias buzgalom azon melegét, mely ide hozott bennünket és a melynek itten csökkenni nem volt és nem lesz oka, reményem, soha magunkban, hogy ezen falakon kívül is terjesz hessük azt és beolthassuk másokba, ha szükséges, vagy pedig azt egymáshoz közelebb hozva, hatásban magasíthassuk, hogy ekképen a felelet, mely ama kérdésre jövend, méltó legyen magunkhoz, méltó az ügghöz, méltó a hazához, melynek érdekében történik! Irjunk minél több hazafi-nevek mellé minél több hazafias tetteket, s legyünk meggyőződve, hogy történelmünk évkönyveinek azon lapjait fogja legkésőbbben elsepreni az idő fuvalma, melyek ily tettekről fognak tanúságot tenni a maradék előtt!"

— E megnyitó beszédet báró KEMÉNY ZSIGMOND tiszt. tag emlékbeszéde követte Szász Károly ellunyt rendes tag fölött. Fenebb közöltük egész terjedelemben.

Majd BALOG PÁL rendes tag mondott emlékbeszédet HUMBOLDT SÁNDOR külföldi levelező tag fölött. Miután Humboldtról hosszasabb cikket szándékszunk közelebb megindítani Balogh Pál urtól, e rövidebb emlékbeszédet mellőzzük ez alkalommal.

Vegyünk fel most az osztályülési előadások fonalát, a hol közelebbi fizetűben elhagytuk.

December 12. — Természettud. oszt. — RUBINYI FERENCZ tiszt. t. már régebben megkezdett értekezését folytatá a

tevéről és a lóról. — GÖNCZY PÁL lev. tag a növénymag kifejléséről és csirázásáról értekezett. Itt közöljük ez értekezés rövid kivonatát:

A növény magva ott kel a földből legnagyobb erővel, hol a földet fölötte összenyomják. Van eset rá, hogy a kőfalakba, fák derekaiba, sőt a legkeményebb sziklákba eresztgetik a növények gyökereiket. — Honnan van a növényeknek ezen megfoghatatlannak tetsző ereje? Ezen erő a növénymag parányi csirájában van, és ezen hatalom nem más, mint a növényi életerő. Bár a tudomány a növény alkotó részeit ismeri s elő tudja állítani, mindazáltal, hol azon ügyesség és az észnek azon hatalma, mely azt előállítható növényi állományokból, a növényi szerves testnek nem mondom szabályosan kifejtett bármilyenü alakzatát, hanem avvagy csak egy morzsáját is képes volna vegyész úton létrehozni?

És az életerő az érzéketlen anyagokba életet fuvall, befolyása alatt a víz, szén-savany és az ammónia-k úgy képesek egymással vegyülni, hogy belőlök először élő sejt, azután a sejtek saját-szerű fejlődése- és csoportosulásából az élő csira áll elő. Az élő csira pedig az életerő hatalma alatt maghozó gyenge füvekké, gyümöles-termő élőlákká, czédrusok- s iszonyu nagy Adansoniák- és Wellingtoniákká fejlődik ki. — Az életerő munkássága különösen abban tűnik ki, hogy a növény teste kifejlődhetésére megkivántató szerveket kiképezi; a megkopott részeket kiigazítja, s a hol szükséges, újakat hoz létre; az elbetegesedett részeket meggyógyítja. — De mindezen tevékenységei közben azon nyilatkozványában mülja magát mintegy fölül, midőn magához hasonló typusú növény létrehozására új életszervegetet alkot; midőn ezt magától elválasztja, függetlenné teszi, s ezen munkássága által, léte élő emléken való fenmaradhatását biztosítja.

Miként működik az életerő a csira létrehozásán, értekező következőleg adja elő:

„Az életerő, mihelyt elérte célját az anyanövény kifejtésében, a képzőnedvből alakult sejtek elhelyezésében való tevékenységét a növény jövőben való fenmaradhatására kezdi irányozni. — A mint ilyenkor elkészült a levélben a képző-nedv, a levél nyelein lefelé hatva, a levél hónalja alatt képződik egy anyasejt, melyből csakhamar fióksejtek válnak ki. Ezen fióksejtek úgy sorakoznak egymás mellé, hogy egy kis tengelyecske képeznek. A folyvást fejlődő sejtek ezen tengelyeske oldalán majd váltogatva, majd ellenesen rakodnak le, s levélelemeket alkotnak. A levélelemek mindaddig nőnek, míg a levél hónalja felbörét fel nem reszesztik, a midőn szemünk elé tűnik a rügy.

Ha a rügyek tengelyeskei oldalain alakuló levélelemek válto-gató vagy ellenes helyzetök úgy változik meg, hogy két, három, négy, öt, tíz stb. levélelem a tengelyeske hegye alatt egyenlő magasságban állapodik meg, s itt egymás fölött 3—4 s néha több kört képez, akkor az életerő hatása már oda irányult, hogy az ilyen levélelemeket lassankint virágelemekké alakítsa át, a levél hónalja alól ilyen tolda-

lékkal előtörő dudorodás nem egyéb, mint a rügygyel párosult bimbó. Itt kifejti értekező, miként fejlenek ki a virág részei s így folytatja:

„A levélelemeknek a bimbóban ily módon folyó alakulása s virágrészekké való kifejlése, mind csak előkészületül, majd védőszerűül szolgálnak a csira előállhatására, úgy tekinthetők ezek, mint a csira bölcsője. Ugyanis a nyíltvégű bibbe s a töleséres bibeszár alatt, a növénytörzs tengelye végén, az önálló életre rendeltetett új sejtanyag, — melynek termő bibiresócska nevet adhatunk, foglalja el a maghon belsejét. — Ez a termő bibiresócska, a csira s általában a mag képződésére rendelt lazaszövetű (parenymaticus) sejtesoport. Ebből fejlődik ki legelőször egy, legtöbb esetben két sejthólyag, melynek helyében ismét másik kettős hólyag alakul; amazok képezik a magburkot, a mag leendő hámját, emezek a csirazacsokót.

A csirazacsokó belső része üreges és megvan telve vitzisztaság s czukortartalmú nedvvel. — A mint a csirazacsokó növekszik, nedvében részint daranemű finom magvak (sejtmagvak), részint tenyésző hólyagocskák alakulnak. — A virágor hatására ezen tenyésző hólyagocskák egyike vagy másika fejlődik ki csirahólyaggá s a benne levő magvak alakulnak át csira elemévé (embrio).

A csirahólyag és csirazacsokó azon sejtmagvai és tenyésző hólyagcsái, melyek a csira eleme képzésétől fennmaradtak, a csira mellett a csirahólyagban (endospermum) és a csirazacsokóban a csira körül (perisperon) fejtérnyévé alakulnak át; ennek a rendeltetése az, hogy a majdan új életre ébredő csirának tápül szolgáljon.

A magburok kettős körét kitöltő sejtmagvak a csira fejlődése alatt részint levélzölddél, részint keményítővé, részint sikeranyaggá (Gluten) változtak át. Mindannyian a kelés idején a csira táplálására rendelt tápkészletek, s együtt képezik a mag szikét.

A mag kifejlődését előadván értekező, átmege a mag csirázására. — A többek között így szól: „A mag csirázására a víz és melegség hatnak legelsőben. Ugyanis a víz azon az úton, melynél fogva a mag az anyanövénynyel egygyé volt forradva, a magba behat, s a mag szikébe, valamint a csirazacsokóba felhalmozott tápkészletet, a fejtérnyét, kezdi feldagasztani, sőt némely részét, mint a siker aleuronját kezdi oldozni is. — A mag hámja erre kifeszül, de e mellett másnemű benső feszültség is kezd a magban támadni, részint a külső részint a benne fejtett melegség hatására. Mind a meleget, mind a feszültséget növeli azon vegytani folyam, mely szerint a betódult külső lég élőnye, a melegség közbejöttével, kezdi magát e keményítő szévényével összekötni, s ezen úton szénsavanyat alkotni. Mielőtt a keményítő egyik állománya a szévény szénsavanyá lett, a keményítő többi állománya is, mint az éleny és köneny, megszabadulnak s a melegség hatására vízzé egyesülnek. — A siker fő állománya, az aleuron, ezalatt feloldozódván, s a magban levő olajcseppekkel emulsiót képezvén, a fel nem bomlott keményítőt, a mely elébb dextrinné — gummivá — vált, ezukorrá változtatja át. — Így készül el a tápkészletből s lesz folyóvá a

tápszer, melyet az életre ébredett csira azonnal saját érzéjára fordít s általa új sejteket alkot. Az új sejtek egyfelől a gyököcske, másfelől a kelőt folyvást gyarapítván, azon pontra ér el a mag, melyet kikelésnek szoktunk mondani.“

De a hely szűk volta nem engedvén, hogy az értekezést leirjuk, abból csupán következőket emeljük még ki.

„A mag szikében felhalmozott tápkészletre mennyire nagy szükség van a kelő növénynek, mutatja a következő kísérlet: Ha olyan magvakat vetünk el, melyeknek jó nagy szikük van, mint a paszuly, borsó, gesztenye stb., s midőn ezen magvak kikeltek, mielőtt kelőjük levelkékké fejlenének, a kibújt két sziket levágjuk; jölelett a gyököcske már behatott a földbe s meglehetősen kifejtetnek tűnik fel; a szikek levágása után, bármely kövér földbe lett legyenek is vetve, még sem képes nyers tápanyagot venni fel s hasonlítani át. Hogy ez valóban így van, mutatja azon esemény, hogy az ilyen növény fejlődése megáll, se gyököcskéje, se kelő levelkéje nem nő, és ámbár egy darabig tengődik, hihetőleg addig, míg a mag szike tövén maradt eredeti tápkészlet tart, a kelő levelkék végre mégis kezdenek barnulni és lassankint elenyészik az egész növényke. Mely tapasztalatból világos, hogy s mag szikében főlhalmozódott tápkészletre a kelő magból fejlődni kezdő gyenge növénynek mellözhetlenül szüksége van.

Ezen tapasztalatnál fogva megmutatja értekező, hogy a vetőmag megválasztása-, sőt különös természetére is, mennyire szükséges különös gondot fordítani.

Végül így szól: „Ime ezen örökös és változatlan körben mozog az életerőnek az élettelen anyagokra való hatása. Ezen úton halad a tudományos vizsgálódás is, útmutató világosságot hintve a természeti dolgok vizsgálatára indult szemlélő útaira, és segédkezet nyújtva a gyakorlat emberének. — És ha szabad vizsgálódásaim ezen szűk köréből nagyobb dolgokra következtetést vonnom, fenebbi állítomat ismételem, mely szerint a természet nagyszerűsége csodálásán ébredett érzeményünk, — figyelmiünk és vizsgálódásunk vezérévé, maga a természet pedig nyílt könyvvé leszen, melyben lekiünknek olvasni és firkészni vágó értelme fellelvén a mi physikai életünkre megkívántató szükséges eszközöket, egybevető képességénél fogva okoskodó észszé fejli ki. Arról is meg vagyok győződve, hogy ha mi, midőn lelkiünk értelmi tehetőségével a természeti tárgyakon való vizsgálódásainkban nem ragadunk a tárgyi világ hinárjában, hanem a tárgyakon szerzett ismereteken, mintegy lépcsőkön, — igyekszünk a tapasztalat fölöttiekre átlépni, nemesak a materialismus felé gravitalástól menekszünk meg biztosan, hanem úgy nézhetjük a természetet, mint az ész világa magasabb régióiba átvezető biztos utat. — És hogy tudományos vizsgálódásunk és képződésünk ezen úton haladjon előre, szivemből óhajtom!“

Ennyit mutatványul e nagyrészt saját észleleteken is alapútt előadásból, mely kimerítő tartalmasság és irány tekintetében is egyaránt figyelmet ébresztett.

— Ugyanez ülésben Dr. KOVÁCS SEBESTYÉN ENDRE lev. tag a ezigelkai gyógyvizről tartott előadást. Bevezetésében általában szolt a vízről élettani tekintetben.

„A tapasztalat — ugymond — azt tanítja, hogy a tökéletesen jó ivóvíznek ezer résznyi mennyiségben fél századrész szilárd anyagnál többet magában foglalnia nem szabad, s ezen csekélységet se képezzék vas vagy egyéb nehezebb fémek vegyületei, hanem egyedül a mész- és keserföld, szénsavas vagy halvhamagvegyületeiből álljanak. Második, nélkülözhetlen kelléke a jó ivóvíznek, hogy szabad szénsavat tartalmazzon. S ez utóbbi azon tényező, mely oly jótékonyan hat az idegrendszerre. A harmadik megkívántató tulajdon a kisebb fokú hőmérsék. Csupán csak a hegyi források pedig azok, melyek szerencsés, földtani kedvező viszonyaiknál fogva a tökéletesen jó ivóvíznek e három tulajdonságával leginkább bírnak; t. i. kevés szilárd alkatrészszel, sok szénsavval s legalább 10° hőfokkal Reaumur hőmérője szerint. Már a folyóvíz nem tartalmaz annyi szabad szénsavat, szilárd részei kevesek ugyan, de annál többen vannak benne a szerves anyagok. Az ástott kutakban a legnagyobb változatosság mutatkozik, mi igen természetes, mintán minőségök a földrétegek helyi viszonyaitól függ, az ebből származott különbség alapján pedig felosztjuk a kútvizet keményre, mely leginkább gypszet tartalmaz, meg lágyra, melyben nincsenek ásványosavakkal egyesült földnemek.

A viszonyok, melyeknek ezen tekintetben alá vagyunk vetve, egészségünkre, észrevétlenül bár, de mégis igen jelentékeny behatást gyakorolnak. A jó ivóvíz fontosságát és hatását szellemi és testi életünkre nézve elismerték már azon legrégebb nemzetek is, kik magok ugyan a föld színéről eltűntek, de még fenálló vízvezetéseik romjai, nagyszerűségükkel, a jelenkorban is esodálkozásunk tárgyait képezik. Ezen mély belátás, ezen nemes törekvés a művelődés terén, fájdalom, a jelen nemzedéknél nem létezik; azért is nem ritkán undorító, ha rá gondolunk azon viszonyokra, melyek szerint az életre és egészségre megkívántató minőségre való tekintet nélkül veszi fel szervezetünk ital képében a vizet. Így például Buda-Pestnek fekvése- és földtani viszonyainál fogva nem lehet jó ivó kútville, miről akárki, ki jó vízhez szokott, csakhamar meggyőződhetik; s ezt kórtani viszonyaink is naponkint bizonyítják. S mégis alig hihető, de fájdalom úgy van, hogy a tudomány részéről még semmi sem történt, mi csak valamennyire is biztos felvilágosítást adhatna e tekintetben. Pedig a lehető legszigorúbb és pontos természettani fürkészés ezen ügyben valóban méltó tárgy volna arra, hogy pályakérdésül tűzessék ki s az ezen úton nyert üdvös eredmény közös javává válják a főváros lakóinak.“

Ezután az ásványvizek jellemzésére tért át értekező.

„Azon földi víz, mely izére, vagy hőfokára nézve a közönséges víztől eltér, ásványvíznek nevezetik, s mintán a gyakorlati kísérletek, s leggyakrabban az életben oly nagy szerepet játszó véletlen, azt tanu-

sitják, hogy épen az ily vizek használata által gyógyeredmények eszközöltetnek, gyógyvizeknek is neveztetnek

„Ha a gyógyhatás értelméből kiindulva, az ásványvíznek tudományos fogalmát kutatjuk, azt találjuk, hogy meghatározására, az eröműtan, vegy- és gyógyszer-tan törvényei szolgáltatnak alapot. Azt fogjuk továbbá tapasztalni, hogy a víznek gyógyhatási fogalma azon kétségen kívül álló természeti törvényen alapszik, mely szerint minden földből eredő víz, szakadatlan folyását a legkörből vett csapadékoknak, hőmérsékletét a föld melegének, vegyületét azon állományoknak közzöni, melyekkel érintkezésbe jött, s hogy mindezen tekintetekben a természet- és vegytan általános szabályaitól el nem tér, sőt ezekkel teljes egybehangzásban van.

„A ki az ásványforrásokat csupán természettani szempontból tekinti csak, az azokat folyékony ásványoknak, sók oldatainak találja s nem sejtí, minő befolyást fognak még gyakorolni egy magasabb tevékenység körében. S a ki pedig csupán azon hatásokat látja, melyek szerint az ásványvíz a szervezetek kóros elváltozásait rendbe hozza, az csak az eredményt látja, de nem az okot, mely azt előidézi s nem sejtí, hogy az ásványvizek vegyalkatában és hőfoki változatosságában rejlik a gyógyhatás.

„De nem tekintve a víznek ásványos alkotászeit, melyeknek minősége és mennyisége feltételezi a hatás különféleségét, a víz a maga egyszerűségében is nélkülözhetlen hatány az élet fenállására. Ugyanis, mint a vegyanyagokat illetőleg áll az, hogy csak oldott állapotban hatnak, ugy még bizonyosabb az, hogy a szervezetek csak ugy élhetnek, ha víztől áthatottak, azaz nedvesek. Ezen állapot, t. i. a nedvtől áthatottság, ugyanaz, mi a vegyanyagoknál az oldat, s az ebből eredő tünetek, kölcsönös vegyhatáson alapúlnak. Való ugyan, hogy a víz legközelebb csak az anyagra van behatással, de miután e nélkül élő lényben mozgás és eszmélés létre nem jöhet, a víz pedig nélkülözhetlen életkellék, már magában ezen tényben befoglaltatik annak gyógyanyagi fogalma.

„Ezek után világos, hogy gyógyvíz lehet mindaz, mit az orvos gyógyítási célokra használ; mégis szorosabb értelemben csak az ásványvizeket nevezzük gyógyvizeknek, t. i. az olyan oldatot, mely túlnyomó mennyiségű vízben élegetek és sókat tartalmaz, s melynek hőfoka csaknem állandóan ugyanaz. Az ily ásványos források kitiünő helyet foglalnak el azon számos természeti adományok között, melyekkel hazánkat oly gazdagon megáldotta a jótékony természet; mert mint azoknak számára nézve hazánk minden mások fölött leggazdagabb, ugy azoknak különfélesége- és kitiünő tulajdonságánál fogva is Európának bármely országával vetekedhetik az elsőség fölött. Tisztelt Akademia! Midőn az orvosok és természetvizsgálók budapesti első nagy gyűlésében 1841-ben a vegytan művelése szükségéről hazánkban tartott alkalmi értekezésemben az ifjúkor oly reménydús lelkesedésével felkiálték, hogy Magyar- és Erdélyország testvérhazánk bércei

között és völgyeiben háromezernél több különféle gyógyforrás buzog, nagyobb részben nem ismerve s nem használva senkitől, miután azoknak sem alkatrészeik, sem orvosi hatásuk, sem használási módjuk tudva nincs, azok csak a sziklák oldalait mossák lefolyásuk közben, s ekképen elhanyagolt hydrographiánk következtében évenként ezekkel ajándékozzuk meg a külföldet, hogy messze földről hozzánk szállított s épen ezáltal nem ritkán már minden gyógyerejüktől megfosztott vizekkel itatjuk beteg polgártársainkat; holott egész Európát mi láthatnók el a leghatályosabb és legkülönneműbb gyógyvizekkel, — ezen szavak viszhangra találtak, s a nagy gyűlés kebeléből egy állandó választmány neveztetett ki, melynek feladatául tétetett, hogy adatokat gyűjtsön, vizsgálatokat tétessen, leírásokat és az ügy előmozdítására szolgáló terveket készítsen. — A lelkesedés azonban sem a kívánt eszközökét, sem a szükséges költségeket, melyeket a kivitel igényelt volna, sem pótolni, sem előteremteni nem levén képes, az a legkisebb eredményhez sem vezetett. A szintén ekkor keletkezett magyar Természettudományi Társulat azonban ezen irányban tett működéseiben, igen korlátolt pénzereje mellett is sokkal szerencsésebb volt; mert saját költségén elemezte a budai hővizeket, magán csekély közbenjárásom következtében pedig az erdőbényei-, alapi-, gyöngyösi és palitnyi vizek Molnár János által vegybontatván, azok a társulat neve és pártfogása alatt láttak napvilágot. Mehádia, Pöstény, Teplika, Ivánda, Bártfa, Trencsény kormányköltségen vizsgáltattak meg. Legtöbbet tettek azonban ez ügyben Török József akadémiai rendes tag, Lengyel Dániel és Wachtel Dávid urak, kik a már meglevő adatokat szorgalommal egybegyűjtötték, s azokat kellő tudományos alakba rendszerezvén, közzhasznúvá tették. Mindezen dicséretes törekvések mellett azonban ma is azon őszinte vallomást vagyunk kénytelenek tenni, miszerint mindazon buvárokodások sem a tárgy fontosságának, sem nagyságának meg nem felelnek, ha hazánkban akár a közegészségi, akár a nemzetgazdasági érdekeket, melyek a gyógyhelyek használásához és kelendőségének emeléséhez kötvék, vesszük fontolóra, akár azon számos tudományos felvilágosításokat, melyek egy ország ásványvizeinek tanulmányozásából erednek, vesszük szemügyre; különösen ha ezen szempontból kiindulván, felgondoljuk, hogy az e tekintetben nyert ismeretek a természeti tudományok egyéb ágaira vonatkozólag is oly mozgalmat képviselnek, mely a szakismerőket további folytonos buvárokodásra képes fölhívni és ösztönözni.“

Az ivó és gyógyvizet tárgyazó ezen bevezetés után a czigelkai gyógyviz tüzetes ismertetésére tért által értekező.

Összehasonlította egyszersmind más hasonló, nem hazánkbeli ásványvizekkel, mint a vichy-i, gleichenbergi, emsi, bilini, luchaschowitzi, selteri stb.; s az eredmény az volt, hogy a czigelkai víz, melyről Magyarországon is csak kevesen tudnak, azon európaszerte ismeretes vizeket mind bőség mind hathatóság tekintetében szinte háromszorosan fölülmúlja. Mégis azon vizeket szállítják Magyarországra száz- meg

százezer palaczkban évenként s drágán kelnek el itt, holott a czigelkai vízzel Magyarország könnyen elláthatná egész Európát!

De kövessük az értekező nyomát.

Mielőtt azonban ezt tennők s a czigelkai víz ismertetését utána közölnők, nem lehet meg nem említenünk, hogy Kovács S. E. úr volt az, ki a czigelkai vizet vegybontásnak alávetvén, e nagy kieneset első ismertette meg hazájával, s ha a czigelkai víz az érdemlett elismerést kivívja, ha a betegek hathatós gyógyítatban fognak részesülni, s azon százezer forintok helyett, melyek most egyéb vizekért az országból kivándorolnak, többször százezer forintok fognak a czigelkai vízért bejönni: ezt a haza első sorban Kovácsnak fogja köszönhetni.

Most már lássuk e vizet.

„A víznek színe sárgás fehér, szaga nincs, íze sós, szurkáló, utólag lügszerű, a palaczkok felbontatván, belőlök gáz száll fel, s tartósan gyöngyözik, mely tünetény csak több óra múlva szűnik meg tökéletesen; tűz fölött hevítettvén, tisztaságát még sokáig megtartja s csak több ideig folytatott forralás után zavarodik meg. A forralt víz kihűttvén, üledéket képez, íze erősen égvényes, s benne halvány nagy mennyiségben van; kénsavat azonban csak tömör fűzetiben lehetett fölfedezni; a csapadék pedig meszet, keserűföldet, kovasavat és kevés vaséleget tartalmaz. Nehány üvegben kényű pelyhek váltak ki, melyek összeegyűjtetvén, az agyagföldnek vilsavvali vegyületeknek ismertettek fel. Végre a víznek legnagyobb része az iblany- és büzeny-tartalom meghatározása végett elpároltatván, borszeszszel föleresztetett s ismét elpároltatott, s újonnan vízzel fölhigittatván, ezen folyadékhoz keményítő és halvány kevertetett, s ezáltal az iblanytartalom tisztán kitűnt.“

A víz aránysulya középszámmal 1,0133. Szilárd tartalma, ezer részben, 12,2914; még pedig: kovasav 0,0459, szénsav 3,4815, halvány 2,3113, iblany 0,0219, kénsav 0,0071, szikéleg 6,7753, mészföld 0,0667, keserűföld 0,0777, villsavas agyagföld 0,0031, vasélecs 0,0224. A víz a szikeny tartalmú égvényes vizek osztályába sorozandó s ezenkívül még iblanytartalmánál fogva is kitűnik.

„Czigelka, melytől a leirt ásványvíz nevezetét veszi, Sáros vármegyében, annak Gácsország felőli szélén, Bártfától 3 órányi távolságra fekszik. Ezen helységtől egy négy órányira dél felé, a Laczkova hegyalján, vadregényes völgyben, a tengerszine fölött 1200 lábnyira buzog fel azon forrás, mely felfedezőjéről Lajos-forrásnak nevezetik. Vize nagy morajjal és tajtékzással buzog fel. Pohárba merítve tejedző, erősen gyöngyöző, szénsavszagú, íze kellemes, szurdaló, sós és szomjuságot okozó. Hévmértéke + 9° R., midőn a légé + 16° R. A környező földtani képletek: trachyt és porphyrt mészlerakodásokkal szorítkezve, mitől délirányban valószínűleg sólerakodások vannak. A forrás mintegy négyszögölnyi tért foglal el, mely deszkákból készült falzattal van körülveve és befedve. Ezen forráson kívül azonban a völgyön

keresztül vonuló árok partján még 30-nál több hasonnemű forrás fakad fel s ömlik le használatlanul. Ugyanis a helyszínén semmi gyógyintézet sem lévén, az ott nem használható; a kereskedésben már előfordul ugyan, de igen kevesektől ismertetvén, csak néhány ügyfelünk használja, miért is gyógyhasználatára igen szűk körre van szorítva. Pedig alkatrészeinek vegyületi minősége- és mennyiségénél fogva minden, hazánkon kívüli rokonait fölfilmúlja s ennél fogva nemcsak a hazában, hanem világszerte méltán használhatóknak, s gyógyhatása által a megérdemlett elsőséget magának könnyen kivívhatná. De ha egyedül hazánkban használhatóknak is kellőleg, akkor is igen fontos és nem megvetendő ezikkel képezne államgazdaság tekintetében, ha szemügyre vesszük azon nevezetes pénzösszeget, mely más hasonnemű vizekért hazánkból évenként kivitetik.

„Ennek felderítésére hiteles adatokat igyekeztem szerezni magamnak a bilini, selteri és gleichenbergi vizek kelendőségéről, s az utóbbi helyről a következő hivatalos jelentést kaptam. A háború- és a vaspályának a magas kormány által történt igénybevétele miatt az idén a kivitel a rendes években szokott forgalomnak felére szállott le, mindamellett kereskedésbe jött : a Konstantin-forrásból 190,000, a Klausner-forrásból 5,000, a János-forrásból 115,000 üveg; s ezen mennyiségnek fele Magyarországra küldetett, miután az tengelyen is szállítatik. Az idén tehát nálunk csak 160,000 üveg gleichenbergi víz fogyott el, melynek ára, egy ezüst huszassal számítván üvegét, 53,333 frt 20 krba került p. p. A selteri víz még nagyobb kelendőségnek örvend és sokkal többször használják; a bilini szintén gyakran alkalmaztatik; ezen intézetek azonban még évi számadásaikat be nem zárták, ezért ezektől hiteles adatokat jelenleg még nem mutathatok fel. Gleichenbergben 643 beteg gyógyított; s míg itt egyik palota a másik után emelkedik, Czigelkán egy parasztkunyhó sinces. Vize pedig nemcsak italul, hanem akár hideg akár meleg fürdőül is igen nagy hatással alkalmazhatóknak; mert ha egy fürdőre két akó vizet számítunk, akkor abban a következő mennyiségű szilárd alkatrészek tartalmazzanak : kénsavas szikéleg 37, 9gr., halvsavas szikéleg 22 lat 113, 9 gr., iblósavas szikéleg 39, 7 gr., szénsavas szikéleg 73 lat 106, 9 gr., szénsavas mész 2 lat 134, 8 gr., szénsavas keserföld 2 lat 128, 5 gr., szénsavas vaséleg 84, 9 gr., alvilsavas agyagföld 9, 1 gr., kovasav 70, 4 gr., összesen 99 lat 726, 1 gr., vagyis 3 font és 6 lat szilárd rész. Ha a forrás gazdagságát tekintjük, az a maga nemében páratlan és kimeríthetlen, miután perezenként 6 köbláb vizet ad s így 24 óra alatt 8640 köblábat, vagyis 4873 akót; s ha egy köblábat 56 font 12 lat és 198, 26 gr. számítunk, úgy azon idő alatt 487.303 font víz buzog fel. Míg Vichy-, Bilin- és Gleichenbergben a meggazdálkodott víz szilárd részeiből cukros lemezkéket készítenek, addig Czigelkán 24 óra alatt szénsavas szikéleg 12, halvsavas szikéleg 1711, iblósavas szikéleg 12, szénsavas szikéleg 5592, szénsavas mészföld 195, szénsavas keserföld 193, szénsavas vaséleg 27, alvilsavas agyagföld

2, kovasav 3 font, összesen tehát 7768 font, vagyis $77\frac{6}{10}$ mázsa szilárd rész ömlik el; egy év alatt pedig 1,778,645 akó ásványvíz s ebben $28,353\frac{9}{10}$ mázsa szilárd részek, ezek között $46\frac{6}{10}$ mázsa iblósavas haméleg és 20,411 mázsa szénsavas szikéleg foly a vizmosta árokba.“

Föl lehet-e tenni, hogy miután értekezünk az országot ily szemellátható kincsére s oly meggyőzőleg figyelmeztette, ne adjon vállalkozó, ki a czigelkai gyógyvizet mind a maga mint az ország hasznára s az összes közönség javára fordítsa? Vajha ez akadémiai értekezés megvettne a czigelkai gyógyintézet alapját!

Január 2-kán nyelvtudom. oszt. — Deáky Zsigmond vál. püspök, tisz. tag székfoglaló beszéde.

Január 9-kén philos. törvény- és történettud. oszt. Ismét székfoglaló előadásokat hallánk, és pedig párjával.

UDVARDY IGNÁCZ, veszprémi theologiai tanár és 1858-ban választott levelező tag, a keresztyén elem befolyásáról a polgárisodásra értekezett. Jól formulázta a keresztyénség alapelveit, s felmutatta az elvek hatását mindjárt a keresztyénség kezdetén előbb a philosophok és jogtudósok műveiben, majd a társadalom és államintézmények alakulásában. Leghosszasabban tárgyalá a keresztyénség üdvös befolyását a középkorban. Esmék és tények tömött egybeállításával, helyenkint sok melegséggel, szónoki emelkedettséggel írva. Az egyház-történetekben járatos férfiú nagy olvasottságot tanúsított az újabb kor irodalmában is. S ha talán igen is sötét színekkel festé a jelen társadalom romlottságát; ha nem is osztozunk nézetében, hogy az újabb korban az előbbi korszakokhoz képest a népek nyomora növekedett volna: kész szízzel írjuk alá az értekezés befejezésének több szép helyét; részükről is igaznak valljuk, hogy „valamely társadalomban a művészetek, mesterségek, az ipar sőt még a természeti tudományok fejlődése is csak akkor tekinthető igazi haladásúl, ha az iparos haladások az értelmi és valláserkölesi fejlődéssel karöltve járnak; s hogy a jóllét öregbedése veszedelmes adomány lenne, ha a kéz, mely azt adja, a többséget megfosztaná azon erényektől, melyek nélkül e világ minden javai csak új meg új kielégíthetlen vágyaknak keserű forrásai.“

„A keresztyénség — írja Udvary úr — nem rombolás, hanem folytonos kiméletes javítás, átalakítás által kíván hatni és haladni; szem előtt tartja a tisztelet és kegyelet törvényét, s a hagyományra támaszkodik, és csak ily módon lesz tartós a haladás, mert minél mélyebbek és terjedtebbek a fa gyökerei, annál jobban képes ellenállani a viharok rohamának.“

„Ily módon láttuk a keresztyénséget hatni a polgárisodásra koronkint, különösen pedig a középkor haladási századaiban. Szám-

talán apró és nagy harcok dúltak akkor; a barbárság, melynek fő jellege az erkölcsi szabadoság és kegyetlenség, erőszakos és erélyes hatást gyakorolt; azonban mind ama nagyszerű eredmények legtöbbszörre békesen vivattak ki, a nagyszerű intézmények békesen alapítottak meg. A keresztyénség hatályának jelleme volt: haladás a béke felé, egyesülés a béke érdekében.“

„A keresztyénség a valódi polgárisodás előmozdítására hatott még a haladás másik tényezője, t. i. az egyéni embernek különbség nélkül való tisztelése és tekintetbe vétele által, a mi lételeme minden polgári társadalomnak stb. A keresztyénség nem azon haladást eszközözi, mely a jelen korban a régi állami-istenítést csak más név alatt, t. i. az elvont, általános értelemben vett emberiség bálványozásában akarja feléleszteni. Az ily értelemben vett anyagi haladást a keresztyén elem nem csak elő nem mozdítja, de az ellen, mint pusztán anyagiasság ellen — legyen az despotai vagy aristokratái, szolgai vagy jacobinusi anyagiasság — tehát mint a valódi keresztyéni erények ellensége ellen küzd.“

Értekezése vége felé idézi értekező báró Eötvös szavait: „A miben Európa népei nem keresztyén kortársaik, sőt az őskor összes népeit fölülhaladják, mind a keresztyénségre vihető vissza. Egész polgárisodásunk keresztyén. A családtól kezdve fel azon magasabb viszonyokig, melyek világrészeket fűznek egymáshoz, keresztyén eszmék körében mozgunk. Civilisatióink vallásos fogalmak alapjára van fektetve; ezeket meg nem dönthetnünk a nélkül, hogy velök együtt a civilisatio is el ne emelkedjék, mely azokon emelkedett.“ — „Ezen értelmi és erkölcsi életet, czélszerű haladást — folytatja Udvardy úr — vajjon mi idézheti elő ismét a lélekben és szivekben? Bizonyára nem a tudomány föllengő elméletei, melyek oly csekély számuaknak kizárólagos kiváltságát képezik, hanem a keresztyénség és az általa létrehozott, lelkesített egyesületek eszközölhetik azt; áthatva a tömegeket s megmentve a jelen világot az anyagiasság barbárságától, miként nyolcz századdal ezelőtt a hűbéruralom barbárságától megmentette.“

„Hitem erős — kiált föl végre értekező, — hogy azon munkahatályt, melyet több századon át a polgárisodás jótékony művének szentelt, továbbra is folytatni fogja a keresztyénség. A keresztyének bátran — a nélkül, hogy hitöket és meggyőződésöket zavarba ejtő választól kellene tartaniok — ismételhetik egy férfiúnak, — kit hevült képzelődése tévedésbe vitt, de szive közel hozhat hozzájuk — Michelletnek ama szavait: Mondd meg, kérlek, ha tudod, emelkedett-e föl más oltár?“

— Udvardy értekezését SZALAY ÁGOSTON levelező tag székfoglaló előadása követte, felolvasva a tudós értekező testvére, Szalay László, nagy történetírónk által.

Eddig úgy ismertük értekezőt, mint szenvedélyes régiségbúvárt, ki becses gyűjteményéből már is nagy érdekű okleveleket közlött Akademiánkkal. Jelen értekezése után alapos szaktudóst tisztelünk

benne, a ki hivatva van irodalmi munkássága által is nem csupán gyarapítani, de emelni történelmi és régiségtani irodalmunkat.

Ezúttal néhány magyar köriratú pecsétet mutatott be saját gyűjteményéből, magyarázó értekezéssel; némi megjegyzéseket bocsátván előre a pecsétekről és azok használatáról általában.

„A pecsétek használata, ugymond értekező, csaknem egykorú azon idővel, melyben az emberek társaságba állottak. Miután t. i. az adott szó már elégséges nem volt, az íráshoz kellett folyamodni, melynek hitelessége az emberek cselei ellen, jellel vagyis pecséttel öregbítettett. Már a szent írásban szó van a pecsétek használatáról. (Lásd I. Mózes XLI. R. 41. 42. v. — Királyok III. könyv. XXI. R. 8. v. — Dán. VI. R. 17. v.) Herodot is bizonyítja, hogy a régi egyiptomiak pecséteket használtak (Lib. II. cap. 38). Sok adatot lehetne idézni, hogy a hajdani perzsák s az ókor más nemzetei is használtak pecséteket; így a görögök és rómaiak is, kiktől számos ékes vésetű gyűtü maradt fen mind maiglan. Ezeket követték a keresztény népek, a bizantinok, frankok, németek stb., valamint nemzetünk is, a mit szent Istvántól, azaz a XI. századtól kezdve fenmaradt sok pecsét eléggé tanúsít.

A régi nemzetek rendszeren csak gyűrűvel pecsételtek, kivéve talán a spártaiakat, kikről Theophrastus írja, hogy az óskorban pecsétgyűrűket nem használtak; hanem szu-ette fadarabocskákat nyomtak viaszba. A keresztény korszakban, ugy látszik, a gyűrűk mellett a pecsétnyomók használata inkább csak a VI—VII-ik században veszi némikép kezdetét.

A pecséteknek mindig nagy volt tekintélye, de hitelességük és fontosságuk még növekedett a középkorban, midőn t. i. a műveletlenség közepett csak gyéren találkozáván írástudók, kivált a világiak közt, s az okiratok alá nem irathatván, a pecséteknek kellett a hitelességet pótolni e tekintetben is. Épen ez oknál fogva, mivel a pecséteknek oly nagy hitelesség tulajdoníttatott, arról is kellett gondoskodni, hogy azokkal visszaélések ne történjenek, miért is őrzésök csak oly férfiakra bízott, kikben tökéletesen meg lehetett nyugodni. S mihelyt észre vették, hogy a pecsétekkel visszaélések történtek, akár magával a valódi pecséttel, akár hamis pecsét alkalmazása által, — a használatban volt pecsétnyomók azonnal összetörtettek és újak vésettek. Tanúsítja ezt többek közt kun László 1278-ban kelt oklevele stb.

A pecséteknek az okiratokra illesztését illetőleg — főleg a középkorra nézve — két módot kell megkülönböztetnünk, t. i. :

vagy rányomattak az okira, s ez a régibb szokás;

vagy pedig selyem, arany- avagy ezérnából készült zsinegről, vagy bőr avvagy hártýaszalagról függtek le az okmányon.

Az anyag, melybe belenyomattak a pecsétnyomók, az ókorban viasz- vagy krétaanyag volt. A középkorban — s minket kivált ez érdekel — közönségesen viasz, mely színre nézve változott, de leginkább fehér és sárga volt, — továbbá arany, ólom s némelykor ezüst

használtatott. A spanyolviasz a XVI. század második felében jött divatba, s ezután nemsokára az ostyával pecsételés is. Értekező gyűjteményében van egy 1605-ben kelt magyar levél pecsétviaszszal pecsételve, s a pesti egyetem könyvtárában egy ostyával pecsételt levél 1603-ból.

Formára nézve a pecsétek leginkább gömbölyűek, de vannak hosszúkás és tojásgömbölyűek, felső és alsó végükön csúcsosak, három, négy, hat, nyolczszögletűek, luczernalevél alakúak stb. Nagyságra nérvé szintén különbözök. A VIII. és IX. században még nem igen nagyok, a XI. és XII. században már jókorák, mintez t nálunk is mutatják sz. István és Kálmán pecsétjei; a XII. és XIII. században már igen nagyok, mint p. o. II. András királyunk pecsétje, melyet Spiesz Archivumában említ, három lat híján két magyar fontot nyom. De ezen nagy alakú pecséteken kívül fejedelmeink, mint tudjuk, még más két és pedig különféle nagyságú pecséteket is használtak. A XV. században ötféle pecséttel éltek a magyar királyok, mint Mátyás 1471-ki decretumában olvassuk: „Item quod nos utamur quatuor aut quinque sigillis, videlicet: bulla aurea, dupplici secreto, juridico et annulari.“ A fejedelmek példáját a hercegek, főpapok, főurak, káptalanok, városok, testületek s mások is követvén, ezek is szintén nagyobb és kisebb pecséteket használtak. Így a híres Sárkányrendnek (Ordo Draconum) háromféle pecsétje volt, — a nagy, mely egy okmányon a nemzeti Muzumban van, a kisebb és a gyűrűs. Ezen két utóbbinak 1830-ban Ó-Budán talált réznyomója értekező gyűjteményében van.

A vésetre térvén, megjegyzi értekező, hogy ez alatt minden a mi a pecsétre vésvé van, tehát az irás is értetik. A régieknél, nevezetesen a görögöknél és rómaiaknál, nem ritkán igen csinos és művészeti volt a véset, úgy hogy a jelen korban sem értük őket utól. A középkorban, kivált a IX., X., XI. és XII. században a pecsétek vésete igen egyszerű volt s kevés művészettel bírt; a XIII. és XIV. században már szebbek a pecsétek, a XV-ben pedig már csinosak is.

A pecsétre vésett tárgyak az ókorban igen különbözök voltak; néha valamely fejedelmet, néha e vagy ama bölcsnek fejét, néha istenséget, néha állatot, de sok egyébfélét is ábrázolnak. A középkorban közönségesen vagy fejedelmet trónon, vagy herceget lóháton, vagy szentet, vagy püspököt, templomot stb., s nálunk a XIII. század kezdetétől fogva, mint Imre király 1202-i aranypecsétje (Praynál VI. tábl. 6. sz.) tanúsítja, már czimereket is tüntetnek elének.

A feliratok a középkorban, s általában, míg a deák nyelv diplomaticus volt, nemcsak nálunk de más nemzeteknél is (kivéve a byzantínokat és általán az óhitű népeket), kevés kivétellel latinok voltak. A betűk, alakjukra nézve, a középkorban nem változtak annyira a pecséteken, mint az okleveleken, mert a régi deák betűk, kivéve a XIV. és XV. századot — mikor a pecséteken is gót betűket használtak — annyira mennyire mindig megtartattak, habár némelykor megtörtént, hogy egy vagy más görög betű vegyítettett azok közé, vagy egyik-

másik betű elferdítettett. A középkorban az irás a pecséteken közönségesen keresztrel kezdődött. Ezen szokás azonban a XV. században, sőt a XIV. század végével is már változást szenvedett, s a kereszt többször csillaggal, vagy rzsóval, vagy ponttal cseréltetett fel; némelykor pedig semmi jel sem tétetett, mi azonban ritkábban történt. (Heineccius : De veteribus Germanorum etc. sigillis 1719). Megjegyzendő végre, hogy az évszám a régi pecséteken ugyan nem, a XV-dik századtól kezdve azonban már többször bevésve találtatik. Hazánkban a királyi pecsétek közül a legrégebb, mely évszámmal bir, II. Ulászló királyé (Pray. XVI. tab.) 1490-ből. Az erdélyi fejedelmek pecsétjei közül a legrégebb, mely évszámmal bir, Baresai Ákosé 1658-ból. (Die Wappen und Siegel der Fürsten von Siebenbürgen. Von J. B. v. S. Hermanstadt 1838).“

Ezen általános észrevételek előrebocsátása után azon magyar köriratú pecsétek ismertetésére tért által értekező, melyek a XVII. század végeig gyűjteményében vannak s melyek azon oknál fogva, mivel magyar fölirattiak, nemcsak ritkábbak, de nyelv tekintetében érdekebbek is. E rajzban is bemutatott s körülményesen leírt és megmagyarázott pecsétek a következők : 1. Abafi Miklós pecsétje ily fölirattal : „A b a f i † M i c l u s“ a XIV. századból; 2. Sajó-Vámos városa pecsétje 1487-ről ily fölirattal : „V Á M O S I * P E C Z E T * 1487.“; 3. Tokaj városa pecsétje ily fölirattal : „* T h o k a i : B Z : * 1549.“; 4. Szintén Tokaj pecsétje ily körirattal : „T o k h a i : v a r o s : P e c z e . . .“; 5. Tarczai városa pecsétje ily körirattal : * † * T a r c z a l * † * V a r a s a .“; 6. Somogyi Mátyás főkapitány pecsétje, melynek körirata : . K a r c z a i . S o m o d i . M a t i a s .“ 1605-ről; 7. Szerencs városa pecsétje 1608-ból ily körirattal : „. I s t e n . k e g i e l m e b o l : e p i t e t e t ; S z e r e n c : “ . 8. Apafalva (Szathmár megyében) pecsétje. Körirata : „* A p a * F a l v i a * P e c z e t i * A D . 1667.“ 9. IV. Béla király pecsétgyűrűje „B“ betűvel. Végül egy ily, bár nem magyar föliratú pecsét is mutatott be értekező : „† S . N a n e h u n g a r i d ' g e n A g o e B e r e t h e“, miből következteté, hogy az Agoe Berethe nemzetség magyar volt, mert Nana, ki ebből származott, magyarnak mondatik, — így tehát egyike azon 108 gyökeres nemzetségnek, melyekről Kézai Simon krónikájában emlékezik. E pecsét a XIII. századból vagy a XIV ik elejéről való.

— Január 16-án a mathem. és természet tudományi osztályok ülésében Dörner József és Tomory Anasztáz lev. tagok foglaltak székét, az első a microscop (vagy mint ő helytelenül nevezé, a parányeső) történelmének és alkalmazásának vázlatát adván elő, s az utóbbi a gabona-malmokról, különösen a víz- és gőzmalmokról értekezővén.

DÖRNER egyike azon szakembereinknek, a kik a microscoppal magok is vizsgálatokat tesznek, s ez okból, megvalljuk, örömebb vettük volna, ha ezen vizsgálódásai köréből adott volna elő valamit,

vagy a növényi boncztan köréből egyes kérdést világosított volna föl az arra vonatkozó adatok teljességével, mások vizsgálódásait saját észleletei által is igazolva. A microscop történetének rövid vázlata oly kevéssé való egy Akadémia elé, mint a sejtekről szóló elemi ismeretek előadása. Nem emelnék szót, ha értekező első ízben nyújtott volna be Akademiánknak hasonló modorban írt értekezést; s ha azt nem határozta volna az Akadémia, hogy minden székfoglaló előadás fölveendő az illető osztály közlönyébe; végre ha nem tudnám, mire képes a tisztelt értekező. E különben jeles szakember a tárgy megválasztásában tévedett. Azt hívó, nem a szakemberekhez szól, a ki valamely osztályban szót emel, hanem a többi osztályokból jelenlevő dilettánsokhoz. S valóban gyakran megtörtént már Akademiánkban, hogy megtapsoltak, megélnéztek oly értekezéseket, melyeket az osztálybeli bírálók nem ajánlhattak ki nyomtatásra. Akademiánk egyik főadata kétségkívül a tudományok népszerűsítése is; esak hogy e hivatásának nem az osztályülési tárgyalások által kíván megfelelni. Ott van a nők jutalma, népszerű munkák kiadására; ott lesznek az Akadémia megrendelése folytán egyes szaktudósok által készitendő kézi könyvek stb. Az osztályülések legyenek valóban szakemberek — ülései.

TOMORY Anasztáz ur értekezéséről, nem lévén szakemberek, nem mondhatunk véleményt. Működése programjául mondá a matematikai tudomány körül ennek a gyakorlati életbe átvitelét és terjesztését, azon elvet tartván szem előtt, hogy valamint a lelkesedés, úgy a tudomány is ott nyújtson mindenekelőtt segédkezet, a hol a haza érdekei leginkább igénybe veszik. Ez elvhez képest kétségkívül jól választá értekezése tárgyát; azon nagy fontosságú gépek ismertetését, melyek földmívelő államunk nyers terményeinek feldolgozására szolgálnak. Mint fenebb mondók, a víz- és gőzmalmokat ismerteté értekező. Mindenekelőtt előrebocsátá a malmok rövid történetét. Először a kézi-malmok voltak használatban; a római hadsereg kenyér helyett gabonát kapván, azt kézi malmon őrlé meg. Ezt a lóerőre alkalmazott malmok követték. A víz erőhatása már a IV-ik században alkalmazott gépek hajtására. Azon nevezetes tizennégy vízvezetéken, melyek Rómát vízzel látták el, gabonamalmok voltak felállitva. Midőn a VI. században 536-ban a gótok Rómát ostromolták s az említett tizennégy vízvezetékét elzárták, a malmok működni megszűntek. Hogy a rómaiak ezen zavarán segítve legyen, Belizár akkori hadvezér a malmokat járműveken a Tiber folyóra viteté át, mi által hajómalmok keletkeztek, melyeknek föltalálójául e szerint Belizár tekintethetik. Azonban Ausonius, ki a IV. században élt, történetében egy malomról tesz említést, mely bizonyos kis folyón, a mely a Mosellal egyesül, volt felállitva. Innen következik, hogy a vizimalmok Németországban voltak először használatban. A szélmalom a XII. században találtattak fel. Ugyanis Frankhon egyik kolostorában az említett időszakban már létezett ily malom. 1143-ban Angolország bizonyos erdejében volt építve az első szélmalom stb. Ezen rövid történeti vázlat után a víz- és gőzmalom

gépezetének kifejlődésére és szerkezetének ismertetésére tért által értekező, figyelemmel levén, mint mondá értekezésében, a kevéssé szakértők iránt is! Seba, csak hogy a szakértőkre is figyelemmel volt. Ismételjük, ez a földolog az akadémiai előadásokban.

— Január 23-kán a philos., törvény- és történet-tudományi osztályok tarták közösen ülésöket. A történelmi osztály két jeles tagja tón eleget azon szabálynak, mely az új tagokat székfoglaló előadás tartására kötelezi.

Előbb NAGY IVÁN ült a szószékbe. Ugy hiszem, mindenki ismeri már is több kötetre terjedő nagybecsű munkáját: „Magyarország családai czimerekkel és leszármazási táblákkal“; s ez okból a nagy közönség előtt sem szükség bemutatnunk az egyetemi könyvtár tudós örét. Értekezésében, melylyel ma széket foglalt, adatokat kívánt nyújtani a magyar czimertanhoz. Azonban, a fölolvastott részletekből ítélve is, bizvást elmondhatjuk, hogy többet nyújtott, mint a mennyit ígért.

Ám lássuk értekezése főbb vonalait.

„A czimertan fontosságát nem szükség hosszasan magyaráznunk. Egyik segédforrása az a történetírásnak, nem csak azért, mivel a családtörténetben a vérségi összeköttetésekre tesz figyelmessé, s gyakran valamely tárgy korának és tulajdonosának meghatározását eszközölheti, de főleg azért is, mert a legrégebb kortól fogva pecsétekre is használtatván a czimer, az okiratok hitelességének megbírlását is elősegíti. Irodalmunk mindazáltal e szakból nem mutathat fel önálló művet; sőt mindeddig a czimertan tisztán magyar és jogi szempontból művelőkre sem talált. Párizspái Fer. „Ars Heraldica“ ját (Kolozsv. 1695.) ugyanis nem tekinthetjük ilyennek; Palma Fer. Kár. „Heraldicae Regni Hung. specimen“ (Bécs 1766.) című munkája pedig csak kísérlet, s adatok hiányában a nemzeti czimerek nézve igen szűk körű, sőt alig kiterjeszkedő. A czimertan egyik ágára, a pecséttanra (sphragistica) nézve úttat tört a „Cerographia Hungariae“ (Nagy-Szombat, 1734.) szerzője, s ennél még jelesebbet nyújtott Pray György „Syntagma Hist. de Sigillis Regum et Reginarum Hung.“ (Buda, 1805.) című munkája által. De ezek közül az első az anya- és társországok és törvényhatóságok, a másik pedig a királyok és királynék pecséteiről értekezvén, az általános magyar czimertannak csak egyes részeit képezhetik. Ily körülmények közt voltak, a kik azt állíták, hogy nincs magyar czimertanunk. Megírva ugyan ninesen, mond értekezünk, de hogy a czimerészett nálunk is bizonyos nemzeti jelleggel bírt s azt legalább a XVI.—XVII. századig fentartá, — könnyen kimutathatjuk az e tekintetben tett nyomozásokból. E munka közben pedig csupán eredeti czimeres okleveleink, hiteles pecsétnyomatok használhatók biztos kútfőkül, az idegen munkákat nem használhatjuk a magyar czimertan megírásában.

A czimer, értekező értelmezése szerint, azon szabályok és jogok előadása, melyek a czimerekre vonatkoznak. A szabályok a czimerek alakjáról, részeiről, felosztásáról, színeiről, udvarairól és ábráiról, s ezek

jelentéseiről szólnak; a jogok pedig azoknak szerzési módját és használatát tárgyalják.

A magyar általános czimertant két főrésze oszthatni: az első a hivatalos és testületi, a másik rész a nemzetiségi czimerekkel foglalkozik. Amaz tárgyánál fogva tartalmazza a pecséttant is; emennek tárgyául egyedül a nemességi czimerek szolgálhatnak.

Értekező ez alkalommal csupán ez utóbbit választá előadása tárgyául.

A magyaroknál, monda többek közt, a czimerviselet a nemzet eredetével egykorú. S eleinte a czimer, mint valamely hősi tettnek vagy hadi erénynek jelképe a vitézek pajzsait és a zászlókat díszíté. Etele hun király zászlóján a koronás turul (toroly, sas, keselyű) volt látható; s e zászlót a magyarok Géza vezér koráig használták. Béla király névtelen jegyzője szerint L é l, valamint S z ó á r d és K a d o c s a vezéreknek is czimeres zászlóik voltak, melyeket, a hadba menvén, magasan felelobogtattak. Roszúl vélekedtek ez okból azon tudósaink, a kik azt állíták, hogy a magyar czimerészlet a XI és XII. században divott tornáktól vette eredetét, s nálunk csak a XIV. században jötti szokásba, — mely vélemény ellen már Pálma is tiltakozott és utána Mancini is; mi ellen különben a magyar czimereknek az idegen nemzetekéitől különböző jellege is nyilatkozik.

Azonban a czimerek őseinknél eleinte csak személyiek voltak; nem volt általános szokásban azoknak használata az utódok által, főleg, ha ezek magok is czimerre méltó jeles tettekkel dicsekedtek. E gyakorlat tartott azon korig, míg a czimerek osztogatása a fejedelmi jogok közé nem soroztatott. E kort pontosan nem határozhatjuk meg történeteinkben; mert ámbár gyökeres magyar nemzetségek részére csak Zsigmond királytól (1398 óta) birunk czimeres levelet felmutatni: kétségtelen adat van arra is, hogy azt már az Árpád-házi királyok is szoktak volt osztogatni. Így Imre király a Blagay-nemzetség egyik tagjának, Ursini Istvánnak, a még atyja által adományozott Vodicsa-földről és czimerről 1197-ben oklevelet adván ki, abban a czimer leírását is olvassuk. Ez oklevél egyszersmind a czimereknek zászlókon hordozását is tanúsítja, mi a zászlós uraknál a banderiumokra nézve megkülönböztetésül szükséges is volt. A zászlókra alkalmazás divatozott ezután is a legújabb korig, a nemesi fölkelési zászlóknál s vagyonsób nemesi családtagok temetési szertartásainál az ugynevezett gyászlobogókon. Nevezetes fontoságúnak mondá még értekező az érintett czimerlevél szövegét az ország vagy az Árpád-ház czimerének meghatározására nézve is azon okból, mert ez utóbbról némely tudósaink (Horvát István s utána mások) a százados hagyományokkal ellenkező véleményt feszegettek ez okmány alapján, mely — értekező szerint — épen ellenök szól. E tárgyról azonban külön értekezést ígért Nagy Iván úr.

Imre király érintett czimerlevele után Zsigmond koráig egy czimerlevelet sem találunk (mert nehány koholtakat nem számíthatunk

ide). Ebből azt lehetne következtetni, hogy a czimeradás Zsigmond koráig nem tartozott a királyi jogokhoz: mert a Zsigmond előtti korból is vannak nemesítő kiváltságlevelek, mikre több példát hozott fel értekező, — de azokban czimeradásról szó sincs. Másfelől pedig e korban már, mint látszik, a címerek hagyományképen nemzetségi tulajdonná vagy örökséggé kezdtek fejlődni, oly módon, hogy az utódok valamely jeles ősiüknek vitéz tettét czimerökbe fölvevén, azt ivadékról ivadékra használták, noha királyi oklevelet nem birtak arról. Így a Rajcsányi-család őse Koros 1130-ban; a Fáyak őse Rugacs 1241-ben, az Irinyiek ősei Vid és László 1278-ban nyertek adománylevelet azon tettekért, melyeknek jelképét utóbb, vagy tán már akkor is czimerébe iktatta a család, holott az érintett adománylevelekben czimerről szó sincsen. S ha netalán — mint szokás volt — később királyi oklevélben is megadatott a nemzetségnek a czimer, az még sem szolgálhat ellenvetésül, mert bizonyos, hogy ama jelképezett tettek korában arról oklevél nem kelt.

A czimerviselet szabad gyakorlatából fejthető meg az is, hogy vannak régi gyökeres nemzetségeink, melyek címerekkel igen, — de czimeres királyi levéllel soha sem birtak. Így a Barcsay, Kabos, s ezzel egy törzsből eredt Mikola, Gyerőffy kihalt, s a most is virágzó Kemény-család. S hogy nemes nemzetségeink Zsigmond kora előtt is éltek címerekkel, mutatják István nádornak 1311-ből, valamint Szepesi Jakab országbírónak 1378-ból, Kont Miklós nádornak 1363-dik évből stb. családi czimerral ellátott pecséteik. Hogy ez országnagyoknak czimerleveleik lettek volna, legalább mostanig még nem tudjuk.

Hogy Zsigmond király korában, sőt előbb is a nemes nemzetségek a címereket már szélteben használták, mutatják ismét Zsigmond király czimerleveleinek kitételei: például 1398-ból a Chertewewlghy Döme részére kiadottban olvasható, hogy a czimert adja „ad instar ceterorum nobilium Regni nostri Hungariae portandum et ducendum“; mely kifejezés hasonló értelemben Zsigmond, valamint a következő királyok okleveleiben is előfordúl.

Ezekből következteté értekező, hogy Magyarorszában a czimer mindig a nemesség jele volt; noha Werbőczy tana szerint, mely a törvénykezési rendszer ovatosságában leli megfejtését, a czimer és annak pusztán nyérése a nemességre nézve törvényes bizonyítékul nem használtatott. Werbőczy tanának alapokat abban látszik helyezni, hogy voltak nemnemes nemzetségeknek is címerei. Értekező kétli, hogy Magyarorszában ez szokásban lett volna, noha tudja, hogy másutt, főleg a német szomszédoknál, divatozott. Vannak ugyan nemnemesítő, és így pusztán csak czimeres leveleink, de az ily czimeres leveleket nyerő nemzetségnek már elődei nemesek voltak, s ez okból nem volt szükség abban a nemességre való hivatkozásra. Ily czimeres leveleket számlált elő értekező a legrégibb időből is, névszerint a Garázda, Dersi, Csapy stb. nemzetségeknél. Végre pedig annak bizonyítékul, hogy a czimer a nemesség jeléül vétetett, folyamodott szerző

ismét az oklevelek kitételeihez is, hol a czimerről „in signum verae et perfectae nobilitatis“ — vagy „arma seu nobilitatis insignia,“ vagy ismét: „signum verae et indubitatae nobilitatis“ kifejezéseket találunk.

Következett volna most a magyar czimerek ugynevezett alaktana, mely a czím részeinek és felosztásának történetét és szabályait is tartalmazza; melynek azonban kellő világosságba helyezésére a szükséges rajzok még el nem készülvén, sőt ilyeneket (melyek nem csak czímertani, de egyéb történelmi szempontból is érdekesek) még máshonnan is nyerhetni levén kilátása, — e fejezet felolvasását ez alkalommal mellőző értekező, s folytatólag a czimerek jelentésének fejtegetésére tért által. Érinté mindenekelőtt némely képzelődők azon eljárását, mely szerint a czimerrészeknek és ábráknak, valamint a történelem adataival, úgy a czímertan szokás-szentesítette szabályaival is ellenkező magyarázatokat koholnak. És bár ama kérdésre, vannak-e a czimereknek jelentései? értekező is igennel felel; egyszersmind meg kívánja szabni ezen jelentés hatáskörét is. Helyes és illetékes czímermagyarázatnak, ugymond, csak azt tarthatni, mely a czímtervezőnek viszonyaival öszhangzólag czímertani szabatosággal történik, vagy a mely már magában a czímerlevélben — nem ellenkező a történet adataival — befoglaltatik. De ily czímeres levél igen kevés van. S értekező, ki százat meg százat olvasott el, alig talált eddig tizet — tizenkettőt. Ilyenek például: a Hunyadi Jánosé 1453-ból, a Révayaké 1521-ből, a Dessewffyeké 1525-ből stb. Ezek közül különösen a Hunyadiak czímerét olvasá föl értekező magyar fordításban. Ezekon kívül a czímer jelentésének három főmódját emelé ki. Először, midőn a czímerábra bizonyos történelmi jelenetet mutat fel, melyben a czímtervező szerepelt; milyenek a Fáy, szentgyörgyvölgyi Bakaacs stb. czímerei. Másik módja a czímer jelentésének, midőn a szerzőnek társadalmi állását jelképezi, például: ha a szerző lovaskatona volt, lovasvitéz által, ha írással foglalkozó hivatalnok volt, — író-tollal, ha gazda volt, — buzakévével stb. jelképeztetik állása. Harmadszor: a czímerábra vagy annak egy része a család nevére is vonatkozik némely esetben. Például hozá fel értekező, hogy a Darvas családnak daru, a Károlyiaknak karoly (karvaly madár), a Nádasdyaknak nádasból felrepülő kacsza, a Kornis grófoknak egyszarvu (unicornis) van czímereikben.

Említé végül értekező a czimerek történelmi és jogi szempontból tárgyalását. Ezt azonban az előadásra szánt idő rövidségénél s az értekezés nagy terjedelménél fogva kénytelen volt mellőzni. Egész czímertan ez értekezés, mely annál fogva nem is az Értesítőben, hanem a Történelmi tárban fog megjelenni, mihelyt a hozzá szükséges czímerábrák elkészülnek.

Nagy Iván után SZABÓ KÁROLY lev. tag. köszönte bé.

Az erdélyi országos Muzeum érdemes könyvtárnokát már régebben úgy ismeri a közönség, mint egyik legjelesebb történetnyomozót. Többször érintők, hogy nálunk a történetnyomozás, főleg őstörténetünket

illetőleg, tévutakon járt. Szabó Károly egyike azoknak, a kik új ösvényt törtek. S minő eredménnyel jár ez ösvényen, fényes bizony-ságát adá mai értekezésében.

Ívekre terjed ez értekezés, s rendkívüli tartalmasságánál fogva a legszárazabb kivonatban sem közölhetné egyikét tárczacikk. Hadd álljon itt legalább a bevezetés némi ismertetése.

Jól jegyzé meg egyik jelesebb történetnyomozónk, Wenzel Gusztáv, hogy a kútfők minél szorgalmasabb és többoldalú tanulmányozása minden történettudományi ismeretek mellözhetlen föltétele és alapja. Ezeket tehát, főkép a mennyiben hazai történetünket bármi módon közelebb illetik, rendszeresen egybegyűjteni, azoknak tanulmányozására előkészülni s névszerint a történet segédtudományainak mivelése által a történeti kútfők foganatos használására az utat, ha nem is mindig megnyitni, legalább könnyíteni, első teendőnk.

Azonban, ugymond Szabó Károly, ha forrásainknak a magyar őstörténeti kortól a legújabb ideig terjedő roppant számát, azok használásának gyakori nehézségeit s az eddig tett előmunkálatok csekélységét tekintjük, valóban óriási s csak történetirodalmunk hű munkásainak egyesült erővel és munkafelosztással folytatandó kitaró működése által hajtható végre kívánt sikerrel. Így is talán egy nemzedék erőfeszítése kívántatik, hogy történeti forrásaink lehető teljesen egybegyűjtve, napfényre hozva, kellően bírálva s így a nemzet történetirójának egészen használható állapotban átadva legyenek.

Elismeri értekező történettudományunk elhunyt bajnokainak, különösen a múlt században élt úttörőknek érdemeit; de a mit ők forrásaink bírálati ismertetésére nézve nagyobb részben nem tüzetesen, hanem csak alkalmilag tettek, ha megfelelt is a pillanat szükségének azon korban, midőn az anyag kevesebb, a tudomány látköre szűkebb, a kor kívánatai mérsékeltébbek voltak: a tudomány mai előhaladásához képest épen nem mondható többé kielégítőnek. Sokat tettek a jelen században is egyes történetbuváraink, de e mezőn sem a munkások száma és ereje a munka roppant voltához, sem az általok kivivott eredmény a nagyszerű ezélhoz arányban nem állott s forrásaink bírálati irodalmában még mindig igen érezhető hiányok maradtak ránk.

Leginkább érezhetők pedig e hiányok őstörténeti forrásainkra nézve, értve ezek alatt nem csak a magyarral rokon, ugynevezett lún-scytha népcsaládnak, hanem saját nemzetünknek a keresztynséget és királyi uralmat megelőzőtt történeteiről szóló forrásokat is. Pedig épen nemzetünk őstörténete azon tér, melyen régibb tudósaink közül annyian, annyi szenvedélyvel, de a legbuzgóbbak közül többen oly kevés sikerrel, mert elfogúltan és tévesztett irányban működtek, s a helyett, hogy a pyramisnak alapját törekedtek volna megvetni, a fellegek homályába vesző csúcs felállításán ábrándoztak. Míg egész iskolája volt nálunk azon tudósoknak, kik nemzetünket a világ legősibb népének akarták bizonyítani s történetének adatait a régi világ történetiróinak műveiből legtöbbszöyre névhasonlítás vagy szójáték segítségével minden bírálat és

összefüggés nélkül Krisztus születése előtt századokra, sőt ezredévekre összefüggésték, addig legelső honi történetíróknak, Béla király névtelen jegyzőjének kora, annyi vitatás-és küzdés után mai napig sincs a tudomány teljesen meggyőző érveivel elhatározva és eldöntve, nehogy adatainak becse bíráltilag igazolva s azok gyöngyei a salaktól teljesen tisztázva volnának, s hogy középkori régibb forrásokból eredt krónikáink szövegének egybevetését, kitisztázását s párhuzamos bírálati kiadását még mindig a jövőtől kell remélnünk.

S ha így állunk honi forrásainkkal, mit mondjunk a külföldi forrásokról, melyeknek ívekre, kötetekre terjedő szövegében csak itt-ott tűnnek fel egyes sorok, legfőlebb lapok mint nemzeti múltunk emlékkönyvének egyes szétszórt, szaggatott, de minél avultabb és ritkább, annál becsebb levelei? A mely forrásoknak azonban nem hogy bírálása, hanem csak használása is, részint roppant terjedelmők, szétszórtságuk és különféleségök, részint azon nagyszerű gyűjteményeknek, melyekben legújabb bírálati kiadásai találhatók, hazánkban oly érezhető ritkásága mellett ránk nézve sokkal nehezebb. A román és germán népek középkori latin krónikáinak, az ezredéven át folyó byzanti irodalomnak, az arab és török, a szláv és örmény íróknak nemzeti múltunk földéritésére oly sokat ígérő, de általunk mindeddig kimerítőleg föl nem használt roppant tömegéből a ránk vonatkozó adatok összeállítására s bírálati megismertetésére vajjon csak az előmunkálatokat is kellően megtettük és tehetjük-e?

Azon hitben tevő fel értekező e kérdést, hogy a felelet csüggedés helyett csak ösztönt fog adni erőnk megkisértésére s kifejtésére, hogy annyi sajnós körülmény által menthető mulasztásaink őszinte bevallása csak első lépés lesz mindegyikünknek hivatásához képest bizonyos kitzüött pályatér megfutására, hogy hiányaink átlátása jövőre sikeresebb munkálkodásunk legbiztosabb záloga. Magyarország története a nemzet múltjának nagyságához s a tudomány óriási haladásához képest nem volt s nem lehetett kellően megírva; nekünk köteleességünk odamunkálni, hogy egykor, adja a Gondviselés, minél közelebb jövőben meg lehessen írva!

Értekező e nagy munkának egy részét magára vállalván, ajánkozik a byzanti történetírók műveinek magyar történeti szempontból leendő ismertetésére és bírálására, a kitzüött czél felé vezető egyik ösvény egyengetésére. Miért választá éppen ezen tért, azt azonkívül, hogy ez Attilától Hunyadi Mátyásig egy ezredéven át folyó irodalomban ránk nézve még sok felhasználandó kincs rejlik, az is méltán indokolja, mert tapasztalása után meg van győződve, hogy bár hazai tudósaink a byzanti írókat a hibás latin fordítások s még hibásabb kivonatok után használták és folyvást használják: de az eredetiben, az egy Dankovszky kivételével, kellően mindeddig nem tanulmányozták s így itt a tévedések természetesen sűrűn fölmerült s netalán megörököndő hosszú sora ellen kell küzdeni.

A byzanti írók seregében pedig Attila korára, az egy Priszkosz

szónokot kivéve, egy sincs, kinek adatai a magyar őstörténetre oly hasonlíthatatlan becűek volnának, de a kire nézve a félreértések és balvélemények oly nagy mértékét tapasztalhatnók irodalmunkban, mint a X. század első felében s így a magyar állam még eredeti korszakában élt és irt Biborbanszületett Konstantin császár. Azért is jelen értekezésében kitűzött céljához egyik első lépésül megkísérti értekező ezen írónak nemzetünkre vonatkozó adatait pontról pontra megvitatni s számára történeti forrásaink közt az őt méltán megillető helyet kijelölni.

Ezeket előrebocsátván, áttért Szabó Károly Konstantin császár élete és munkái ismertetésére. Munkáiból eredetiben és fordításban közli mindazt, a mi bennünket történeti vagy egyéb szempontból érdekelhet, sorról sorra, mondhatnók minden szónál, melyhez valami történelmi kombinatiót kötöttek eddigi történetnyomozóink, felhozva, bírálva ezeknek állításait, földerítve minden kétes hely értelmét a józan kritika világánál, mely a görög szöveg alapos értésére, a hazai és külföldi kommentatorok és források teljes ismeretére támaszkodik. E nagy becű munka az Értesítő történetosztályi kötetében fog megjelenni. Maga ez egy munka is megérdemli, hogy mindaz, a kit nemzetünk történetének alaposabb ismerete érdekel, előfizessen az Értesítőre. Mi pedig ohajtjuk, hogy értekező mielőbb folytassa a megkezdett munkát, melyre vállalkozott, s a melyre senki sincsen inkább hivatva köztünk, — a byzanti írók nemzetünket illető helyeinek kritikai ismertetését. Nagy hézag lesz' azzal betöltve; bevágva útja azt őstörténeti álmadozásoknak s a nemzet őstörténetíróinak számára tisztázva régibb forrásaink egy része, melyből azontúl könnyebben merithetünk!

IRODALMI SZEMLE.

TENNYSON ALFRÉD.

Tennyson a legnagyobb költői tehetségek egyike korunkban. Elég ok, hogy szellemi physiognomiájával igyekezzünk közelebről megismertetni e vállalat olvasóit. Közzöljük ez okból Montégut egyik közelebb megjelent szép tantlmányát a jeles angol költőről, nem annyira fordításban, mint inkább terjedelmes kivonatban.

Tennyson költői arczképét vázolni, mond többek közt az idéztük francia író, nem könnyű feladat. Oly gyöngédek, légneműek költőnk művei, hogy érinteni is alig merjük. Mintha csak száraz szavakkal akarnók megmagyarázni a már-már hervadozó virág előbbi teljes pompáját, vagy elfogni a szappanbuborékot, hogy megmutassuk színeit. Mindig nehéz egy külföldi költő szépségeit megértetni, de e nehézség még nagyobb Tennysonnál. Ő nála árnyalatok pótolják a színeket, s az élet valódisága — hamar elfeledve — csak új ok az álmodozásra. Ő maga is kifejezte e nehézségeket egyikében gyöngyörtl kis költeményeinek, melyeket gyémántnak vélnénk ragyogásukról, ha érintésünkre szét nem folynának, mint a vízesepp. Tanácsolja az avatlanoknak, ne is közelítsenek birodalmához.

„Ne gyötörd a költő lelkét hiú elménczkedésciddel, ne gyötörd, mert mélységét úgy sem mérheted meg. Mindig átlátszónak és ragyogónak kell annak lennie, mint a kristálytisza esermely, mely szakadatlanul foly a zöld liget ölén, ragyogóan mint világosság, átlátszón mint a szellő.“

„Bölcseskedő redős homlokoddal ne közelíts, szent hely a költő birodalma. Ne közelíts kiesnylő mosoly s fagyos gúny; hogy eltávolíthassalak szentelt vizet hintek a borostyány virágaira, melyek kertemet körülveszik. A virágok elhervadnának kiállhatatlan gúnyaitoktól. Szemetek halált hoz, s lehetetek megfagyasztaná a gyöngéd növényeket. A kert közepében forrás buzog fel, tündökölve mint a felhőkön átezikázó villám, erős és dallamos morajjal. Szerelcmdalt énekel a csalogány; de a forrás a föld alá sietne vissza, s a madár megszűnnek dalolni, ha kertembe törnétek stb.“

Ime az iszonyú fenyegetések a „profanus“-ra, ki a költő bűvös birodalmába be akar rontani. A költő munkáinak physiognomiáját igen nehéz v. sssaadni, ha vonásai oly finomak, mint Tennyson munkáiban; mert erre a kritika durva műszerei nem alkalmasok. A kritika bármily rokonszenves legyen is, nem szereti a részleteket s árnyalatokat, hanem a művet fővonásaiban s egészben bírálja. Vagy, hogy nyíltan kimondjam gondolatimat, az ítéset sok tekintetben hasonlít amaz újkori találmányhoz, a fényképészethez, melynek czélja lenne pótolni a festészetet, mely azonban eddig csak a való rideg formáit tudta visszatükrözni, a nélkül, hogy az életet, mely e formákat megeleveníti, ki tudná fejezni. A photographia rendszeren előtűnteti az arcz hibáit, sőt azokat mód nélkül nagyítja is, midőn alig észrevehető, de ezért viszont elhagyja a lélek szépségeit. Mi nehéz lesz tehát a bíráló sorsa, midőn photograph műszereit oly arcz elé kell állítani mint Tennysoné, mely tele ellentéttel, részletekkel és árnyalatokkal. A szem kifejezése komoly és mosolygó, egyszersmind az ajak rideg s kissé mégis kéjszavár. A köd, mely homlokán ül, az ábrándozásra mutat ellenállhatatlan hajlamot, míg a derült és nyílt tekintet nagy ügyességről tanúskodik a való megragadásában. Sokáig gondolkoztam a felett, mint lehetne legjobban az olvasó elé rajzolni ez arczot, melyet bármi kis vonás elhagyása ismerhetlenné tenne, míg elvégre több kísérletre határozám el magam, remélvén, hogy ezen különböző arczképek, egymást pótolván és kiegészítvén, lehetségessé teszik az olvasónak, hogy az újabb irodalom e páratlan költői tehetségéről helyes fogalmat szerezzen.

Tennyson képzelődése a szellemek és tündérek országában honos, a nélkül hogy hozzájuk tartoznék. Tennyson nem szellem ugyan, de a tündérek védenze. Palotájukban apródként lakik. E kedves udvarnak eltanulta nyelvét, mit elég tisztán és szabatosan beszél, bár kissé bizar kiejtéssel. Szokásaikat, modorukat elsajátítja, bír kiváló kellemökkel, kicsinylő izlésökkel. Mint Oberon és Titania méhczombokkal táplálkozik, pókhálóból készített pamlagon alszik; tisztogatja a rózsabokrokot a tündérek kertjeiben, óvja a virágokat a rovaroktól, s megöntözi a zöld pázsitokat. Minő ügyességgel és szorgalommal hajtja végre e kedves foglalkozásokat, s mily kedvvel végzi tisztét. A palota belsejében hallgatja a tündérek csevegéseit, sőt azokban részt is vesz, azok szeretik kedves előadását, találó feleleteit, és sokszor mondák már: „mi kár, hogy nem tartozik családunkhoz.“ Tetteleg ugyan nem vesz részt a hangversenyekben, melyek az udvarnál adatnak, de miután a maga nemében kitűnő zenész, s több hangszert ügyesen kezel, sokszor megkérik a reg szüneteiben s az esthajnal unalmas percei között, hogy egy pár darabot játszszeék, mire azután gyönyörrel figyel mindenki.

Leginkább a románczok és balladák zenéje az, a mivel foglalkozik, nincsenek ugyan szolgálatára azon hangszerek, melyek a lélek legnagyobb szenvedélyeit kifejezik, de igen azok, melyek legjobban hatnak az idegekre, mint a harmonica bánatos zengéseivel és a hangora szaggatott dallamával, s bizonyos saját találmányú harsonaféle műszer,

melylyel nem igen lehetne ugyan csatára és diadalra vezetni, de a mely esodálatosan fejezi ki a magasztos ábrándokat, a nemes vágyakat. Egyszer egy dallamot játszott e hangszerezen Arthur halálára tele bánattal és reménnyel, búcsúdalt a letűnt daliákhoz, és üdvözlőt a születendőkhez. Gyakran ismerteti kedves tündéréivel szerzeményeiben azon halandók érzelmeit, kik között született, hanem előbb megtisztítván azokat minden salaktól, finomabb alakba öltözteti át. Így a többek között 1848. előtt eszébe jutott úrnőjeit, egyikével azon utopiáknak — a nők jogairól, — melyek akkor az emberek agyát foglalkoztaták, mulattatni. Hanem az emberek közönséges irmodorát nem tartván eléggé szépnek, irt róla egy valódi tündérregét. Ezekből folyólag jegyezzük meg az első fő jellemvonást. Tennyson képzelete nem tartozik a szellemek és tündérek nagy családjához, de azok pártfogolása alatt áll : apród birodalmukban.

De nem azon vidám és ledér apród ő, kit az angol oly helyesen nevez *buoyancy*-nek, hanem komoly kedélyű ábrándozó s néha érzélgő. Nincsenek testi vágyai, természete ideges, s bár könnyen felindul, mégis hideg. Bizonyos elegans hidegség ömlik el művein, s e hidegség egyik felöltő jelleme költészetének. Gyönyörű tájképein is némi fagyos fuvalat vonul át. Festményei mind az év azon szakából valók, midőn a természet mármár elhaló-félben, szenvedő alakban áll előttünk. Az őszi hónapok aranyos köde, átlátszó légköre, esthajnalának enyhe színei, fölülmúlják a tavasz élveteg virágzását s vidám mosolyát s a nyár pazar kincseit forró sugáraival ; az egész természet szellemiebb szint ölt ilyenkor magára, s anyagiságát majdnem egészen levetvén, a lélek szépségével áll előttünk. Tennyson tájképei csak is ide illenek, minden pont fénylik azokon, mint a fák ágain a szuzmara, vagy a jégvirágok az ablakon, midőn a téli nap sugarai először sütnék rájuk. De nem csak természeti leírásai viselik e ragyogó hidegség bélyegét

Bright as light, and clear as wind !

Költeményeiben valamennyi központ, mely körül többi jelenetei forognak, mind e fagyos fényvel vannak megvilágítva. Ugy vagyunk, mintha egyikében járnánk azon északi barlangoknak, melyeknek jégoszlopain fehér világosság ömlik el. Az olvasónak, ki ez átlátszó fagyos helyen jár, megfoghatlan felindulás fogja el szívet : mintha elaludt emlékek ébrednének fel mély álmaikból, el-fölszállván szemünk előtt.

E kiváló hidegség jellemzi Tennyson Alfréd minden műveit. Ne higyétek azonban, hogy nem tud megindulni, s hogy e megindulást ne tudná olvasóival közleni. De e megindulás is bizonyos hidegséggel történik. Azon férfi érzékenységgel bír, a ki az életben inkább kíváncsi szemlélő mint szenvedélyes cselekvőként vesz részt. A szenvedély nagy titkai ismeretlenek előtte ; úgy látszik, mintha tiltva volna azokba hatolni. Tehetségének valódi természetét igen jól adja elő maga kis költeményeinek egyikében, a „*Shallot hölgyé*“-ben. A folyam habjaiból, mely Camelotba vezet, hol Arthur király és a kerek asztal

lovagjai tartózkodnak, mint zöld virány, egy kies sziget száll föl hársfaligetekkel; e szigeten egy elbűvölt tündér lakik. Elhagyatva, háborgatlan magányban, éjjel és nappal egy bűvös szőnyegen dolgozik, tele eleven jelenetekkel, melyeknek vidám és pazar színvegyületei a világ csodáját képezik. Magasztos a feladat, de bánatos a himező szíve. Hol veszi hát az élénk színeket, hol a vidor képeket? Feje fölött egy varázstükör függ, mely híven adja vissza a világ élénk mozgását, melybe neki lépni tiltva van. A ki csak a Camelotba vezető nagy úton jár, mindenkinek visszatükrözi arczát a tükör: előbb vidám úrhölgyek zajos csapatja jön; majd két szerelmes egymásra hajolva, szemökben boldog mosoly, ajkaikban szerelem imája; aztán fényes lovagsapat lengő tollakkal; temetés, keresztelés. Mindig tovább-tovább néz, s keble mindig bánatosabb. Mi boldog lenne, ha odavegyülhetne a világ pezsgő zajába, ha elhagyhatná e kényszerített munkát. Azonban szemének mindig a tükrön kell függeniök, minden új látvány újabb kétségbeesés, számára nincsen irgalom. S im egy napon, délezzeg paripáján, fényes öltözetű levente száguld el az úton a szegény szűz előtt. A lovagok utolérhetlen eszményképe, a halhatatlan híri Lancelot az, ki Arthur király udvarába harezjátékra siet. A dalia eszményi vonásait hűn adja vissza a tükör, melyeknek látására az ifjú hölgy creje megtörik, s az ifjú hős után tekint, kinek nemes alakja a távolban mint ködkép lassan összefoly. S im egy varázsütésre a szőnyeg eltűnik, a tükör összetört, darabjai a folyamba hullanak. Mindennek vége, meg vagyok átkozva! kiált fel a shallotti hölgy. Lassú léptekkel a part felé indul, leoldja a hárs alá kötött csolnakot, s annak oldalára felírja történetét. A folyam hajbai elkapják a hajót, s a hullámokon lassan tánczol az tova Camelot felé, hol a lovag lakik, hölgyünk ábrándos álmainak eszményképe. Egész éjen át úszott a ladik, s reggel a város falaiba ütődve, megállott. Nagy volt a jó polgárok csodálkozása, midőn megtalálták a tündér fehérbe öltözött hulláját, s a feliratból megtudták, hogy az, a kiről oly sokat regéltek, — a shallotti hölgy. A udvarnál egész nap csak e csodás eseményről beszéltek; a jó Lancelot egy rövid fohászt is rebegett érte, nem is képzelvén, hogy ő okozta a tündér halálát. Valóban kár, szól álmodozva:

„But Lancelot mused a little space:

He said: he had a lovely face:

God in his mercy lend her grace,

The lady of Shallott.“

Ez hű története Tennyson költői tehetségének. Mint a shallotti hölgy, ő is bir azon varázstükörrel, mely az élet valóságait visszaadja. Mindazon látszatokat és formákat, melyeket a tükör előállít, ő lefesti, s mindegyiket jól, de úgy látszik, mintha neki sem volna szabad az élők zajába vegyülnie, azok örömeiben és bánataiban osztozni. Ily közel és távol lenni egyszerre az élet valóságától, nem tantalusi kin-e? A való ajtaja előtt áll, s neki csak annak színével kell beérnie. Műveit

olvasva, némi kimerültséget éreznünk olykor, egészen el vagyunk telve a szép látványokkal, s ezen érzést neki is többször kelle tapasztalnia. Az istenek könyörületlenek azok iránt, a kiket megajándékoztak, a magasból egy kemény parancs megtiltani látszik költőnknek, hogy az emberesoport eleven érzelmeiben osztozzék. Ki tudja, ha fejét elfordítaná, a büvös szőnyeg nem tűnnék-e el, a varázstükör nem hullana-e darabokra? Magasabb szempontból tekintve, a shalotti hölgy története nem minden művészi és költői-e, a kiket valamely varázs átka nyom? Ugy látszik, az élet örömei előttük is tárvák, pedig valósággal abban csak egy kínos, bár kedves tisztet kell betölteniök. Másoké az élet valódisága, nekik csak az árnyak és visszatükrözések jutnak osztályrészüil. Neki az életet csak szemlélni és csodálni lehet, de abban sem részt nem vehetnek, se nem szerethetik azt. A való között élnek, s attól mégis el vannak különítve, mint azon kandi, a ki ablakon keresztül látja a vigalom tarka hullámzását, a melyben nem vehet részt. Hányszor kiáltanának fel a tündérrel: elég már e sok árnyék! De vigyázz oh költő! nehogy tükröd összetörjék. Maradj nyugton, ha nem akarod sajkádat te is hullámok bizonytalan játéka-ra bízni, melyek a halál és boldogtalanság ismeretlen birodalmi felé hajtanak.

A lélek szenvedélyes, kinzó, sötét és viharos érzelmei nem talál-
nak viszhangra Tennyson költeményeiben. De miután nincs példa kivétel nélkül, egy lángoló költeményt akarok felhozni „F a t i m e”
címűt, mely eredetileg, ha nem csalódom, kevésbbé keleti nevet viselt, s melyet kétségkívül valamelyik hajdankori remekíró olvasásának befolyása alatt írt, valamint „O e n o n e” költeményét is, melynek valódi szenvedélyes helyei vannak. Ezek igen ritka kivételek. Az ér-
zelmekben, melyeket legszivesebben kifejez, van ugyan élénkség, mozgalom, de nincs azoknak teste. Ragyogók mint a tiszta láng, mely világit melegítés nélkül. Soha talán költőt az anyagiság gözei kevésbbé nem kábítottak meg; minden öröme van egy m o s o l y a, minden szenvedésre egy szánalmat kifejező szava, de s z i v é t soha sem en-
gedi át egészen. Az erősebb szenvedélyek ismeretlenek előtte. Azon ér-
zelem, melyet leghathatósabban, legszivesebben megénekel, a barátság; de ebben sem a jelen, az élő, tevékeny barátságot éneklí meg, hanem az emlékek által eszményesített, mely az elyziumi mezőkön bolyongó dicsőült. árnyék. S mily magasztos egyszerűséggel társalog az elköl-
tözött kedves emlékeivel. Mi nemes áldozat egy barát sírja fölött az „In Memoriam” című gyönyörű költemény, mit talán a halál c a n z o n e j á n a k lehetne keresztelni. Egy meghalt barát emléke az volt Tennysonnak, a mi Laura Petrarcanak. Az „In Memoriam” leg-
nagyobb varázsa őszinteségében rejlik. Semmi nagy költői hatáskeresés, vagy ábránd után kapkodás; a szerző napról napra kifejezte bánatát, az első fájdalom megszűntéig, a nélkül, hogy eszébe jutott volna, hogy egyhangúvá lehet. Addig hagyta folyni a könyeket, míg a halott emléke keblében méltó temetkezést nem nyert. E költemény nem a közönség-
hez, hanem valóban az elhunytához szól. A láthatatlan lélekkel társal-

gás ez, tele gyöngéd rokonszenvvel, s panaszokkal, kérdésekkel, melyeket néhol egyegy kis szünet vált fel, mintha várna a feleletet, a mi nem érkezik. A halottat, kinek emlékére e költeményt írta Tennyson, mielőtt jobb létre szenderült, Hallam Arthurnak hívtak; s úgy látszik, érdemes e magasztos kiténtetésre.

A valódi szenvedélyek lángjaival és fürgetegeivel csak véletlenül találkozunk Tennysonnal, úgy hogy szinte meglep. Mint a villám csap le, hirtelen, villám, melyet nem követ zivatar. Egyszer mégis megkísérté a szerelem szenvedélyeiről írni egy hosszú költeményt — „M a u d“, mely azonban általános vélemény szerint hajótörést szenvedett. „M a u d“ bennünket meglehetősen hidegen hagy, s inkább ébreszt fel kíváncsiságunkat mint indulatinkat. Inkább lélektani mint drámai költemény. Kíváncsian követjük a szenvedély fokozatait egy háborodott lelkében, de rokonszenvünket nem ébreszti fel. Hőse különös monomániában szenved, a révedezések világából való lény, ki minden kiváló sajátságai mellett sem hasonlít az élőkhez. Azon érdekek követjük szavait, lépteit, mint midőn valamely kiténő emberről van szó, a kinek lelkét örültség szállotta meg, egy nagytettekre hivatott szellem tébolyát, a ki nem végezheté pályáját. Ez állítás mellett azonban nem értek egyet azon kritikusokkal, kik e költeményt egyhangúan alábbvalónak nyilváníták a többieknél. Szerintem ez másnemű munkája szerzőnek, mint a többi, s ez lehet oka a kritika szigorának. Tagadhatatlan, hogy sok alkalmi czafrang van e költeményen, s hogy a krími háború emléke nagyon foglalkoztatá a költő lelkét; de minő tűz, minő élénkség, s minő hűséggel vannak rajzolva ez örült lélek mozzanatai. Mint egy látjuk, hogy a tehetségek elveszték egyensúlyukat, s többé nem találják meg. A pillanat szenvedélye egész lényét mindenütt megragadja, midőn szerelméről beszél, a természet nem bír elég szépséggel kedvesének feldiszipítésére, nem talál elég rózsát és myrtuszt. A szívárványt adná rá lepel gyanánt, s Götheként a napot és csillagokat használná föl tüzi játéku. S mint tűnnek el a bájos képek, a midőn vére főháborodik. Az őrzöngés, mely előbb szerelmében nyilatkozott, most haragban tör ki. Mintha hallanók örült üvöltéseit, a midőn a világ egyszerre elsötétül előtte.

M a u d különben, akár helyeseljék akár nem nézetünket, kivételt képez a költő többi munkái közül, mert Tennyson nem szereti a heves indulatokat s bizonyos derültség sohasem hagyja el. Írmodora tökéletesen salonias, látmányai elegansok s ábrándjai bármily egyszerű mezet öltsenek, öltözetük harmoniája valamely különös ékesség által mindig elárulja, hogy oly képzelődés gyermekei, mely szereti és ismeri a műveltség minden fényüzését. E látomások és ábrándok rendesen növeket viselnek, kik nélkül ha azok lennének, a legjobb akarattal sem tudnók magunknak se jellemöket se arcukat lefesteni. Szellemek s nem földi lények azok. Claribel tűnő árny, Lilián vidám mosoly, Mariane ábrándos tekintet. Csak két égő szemet különböztetünk meg, hol szívünkig ható bánatos könyekkel,

hol kegyetlen mosolylyal, mely kinez ugyan, ugy hogy kedvünk lenne a könyvezőnek mondani: „mosolyogj, kérlek!” s a nevetőnek, „sírj egy kissé.” Tennyson a nőkben csak futó részleteket ecsetel, melyek eltűnnek, a mint észreveszszük: a fény visszatükrözése a szemben, egy bánatos tekintet szépsége, egy coquette mozdulata a fejnek, bizonyos állások nagyszerűsége. A mozdulat kecsét, a mi legtűnékenyebb dolog a világon, igyekvék ellesni, lekötni. Nem tudja festeni a testet, a plastica szépségét, de egy újabbkori költő sem ismeri ugy, a mi tündéries van az arcban, s a sylpheket, melyek a szemek ablakain tekintgetnek kifelé, a koboldokat, melyek a haj fürteiben rejteznek, s a szellemkéket, melyek a piros ajkakon enyelegnek. A mozgás kecséinek rajzolása Tennyson egyik eredetisége s előttem legelső tulajdona. Ez érdemet némi részben azoknak köszönheti, kik mintáitül szolgáltak. Tennyson csak a brit hölgyek legkevesebbé classicus de legregényesebb szépségét rajzolja, melyben legnagyobb szerepet játszanak ama tűnékeny részletek, miket én az arcz bübájainak nevezek.

Gyakran találunk conceptioiban erkölcsi nagyságot, habár kissé különösét; hősiek helyei inkább magukon viselik az ifjúság, mint a férfúság bélyegét. Vegyük például e három remekművet: „Arthur halála,” „Godiva,” „Ulysses;” mindhárom egyaránt szende ifjú hősieesség jellemét tünteti föl. Arthur halála nem a csatavesztett kimúló leventének tragicus képe; a hős az emberiség iránt azon nemes bizalommal száll sírjába, mely egész életén át vezércsillaga volt, s melyet elleneinek győzelme sem tudott megingatni. Nem lenyugvó, hanem támadó nap, mely ragyogó fényt vet az élet belépő új nemzedékekre. A jóslatoknak teljesülniök kell; a kerek asztal lovagjai letűntek, de a lovagiség sohasem enyészik el. Voltak bátor leventék Arthur előtt s lesznek utána is, s ama rejtélyes kar, mely felmerülve a tó hullámaiból, kezébe adá a diadalmas kardot, mig a világ világ lesz, mindig talál más hőst. Godiva a jó Coventry grófnő története, ki hogy népét egy terhes adótól megmentse, meztelenül járta be a város utcáit, feláldozván a nő legdrágább kincsét, a szemérmét, honfiai javáért. „Ulysses” talán legtökéletesebb műve Tennysonnak. Az agg kor által lenyügözött léleknek vágya hősieesség után. A mint Arthurban a halál és csatavesztés nem olthatá ki az emberek iránti bizalmat, a kor sem bírja fékezni Ulysses kalandos vágyait. Oly sok vész után nem akarja a drágán kiérdemelt nyugalmat élvezni. Aggott létére egy veszélyt nem ismerő ifjú merészségével és fenkölt érzelmeivel bir. Maga köré gyűjti tengerészeit, e vihar és vész edzette hadastyanokat. Újabb kalandos vállalatokra hívja fel. A halál, ugymond, mindennek véget vet; de addig még lehet valamit tenni, valami nemes dolgot, méltót a férfiakhoz, a kik istenekkel is küzdöttek. „Lelke messze vágyik egy új, még ismeretlen világ felé, hol a nap lenyugszik, túl a tenger habjain, melyekben nyugat csillagai fürdenek. Lehet, hogy az örvények nyelik el őket; meglehet, hogy azon boldog szigeteken kötnek ki, hol meglátják a nagy Achillest. Habár meggyengült

izmaikban az erő, mely hajdan eget földet megingatott, de lelkök szilárdsága nincs megtörve. Azt hisszük, nem kell megjegyeznünk, hogy Ulysses itt csak jelkép: nem Ithaka hajdani királya beszél belőle, hanem egy mai hős, ki lelke szilárdságával egyenlíti ki a hiányzó testi erőt, a mi a hajdankor daliáit kitünteté. Ez a XIX. század embere, ki a sors hullámaival mindaddig küzd, míg azok sajkáját el nem temetik.

Egy másik költeménye, melynek szövege szintén Homérból van véve, szintén modern színezetű. Ez a *Lotophagok*. A vész és vihar által hányatott hajósok kikötöttek végre a szigeten, hol *Lotus* terem a vizek partjain. Eltikkadtan, kimerülten a bűvös növényből esznek, mely nem csak álmot hoz. Ugy tetszik, mintha a *Lethe* folyónék lelkökön által, megszűnik sziveik dobogása, az emlékezet sem örömt, sem bánatot nem nyújt többé nekik. Hazájok, gyermekeik, szeretteik nem érdeklik többé őket. Dalaik ragyogó ékesenszólással festik a kiaszott szív rideg boldogságát, mely szeretni többé nem tud, a meddő nyugalom élvezetét, a csillagtalán éj szépségét s iszonyukat a nap világtól. Daczára a nyelv *classicus* tökélyének s a *ruthmus* zenéjének, könnyen ráismerhetni e műben a szertelen munkában elgyengült modern szellemek panaszaira, melyek kábító szerekben, varázs növényekben keresik az álmodozást, gondtalanságot és nyugalmat.

A *Lotophagok* és *Ulysses* azon két mű, melyekben Tennyson legjobban kifejezte kora szenvedéseit. Kérdés: mily mértékben viseltetik költőnk rokonszenvedésével kora iránt? Ugy hiszi Montégut, hogy e rokonszenvedés inkább finom mint erős, gyöngédebb, mint mély. A költő lelkét ezer kötelék fűzi ugyan embertársaihoz, de e kötelékek oly gyengék, mint a melyekkel a liliputik kötözték meg Gullivert. A tudós, a művész felhevülésével bir; kétségkívül sok dolgot gyűlöl és szeret, de főleg olyakat, melyeket eléggé közönyös gyűlölni vagy szeretni. Szereti az új izlésű parkokat és Albion főúri kastélyainak bizar építészetét, hol a goth romjai a görög styllal oly váratlan ellentétben egyesülnek; szereti a brit tájképeket s az élet és az emberi munka zaját, csak ne háborgassák álmait. A modern élet minden való tüneményein átfut, s azokat, hogy úgy mondjuk, kiváló művészettel felezi le, mellözve a meghatóbb és mélyebb részleteket. E kissé csalfa rokonszenvedés minden kecsével legjobban feltűnik „*A herceg*” című művében. E költeményben a nők jogait s a két nem egyenlőségét, e már oly sokat bolygatott eszmét dramatizálta. Verseken irt védírat, mely a legkellemes költői olvasmány. E fontos pedáns kérdés oly játszi alakot öltött, mint az árnyék. Ha Shakespeare gyönyörű ábrándját méltán lehet egy nyáregji álomnak nevezni: e művet bátran megilleti a nyári délutáni álom neve. Gyönyörű, finom és kellemes, s mulatságos mint egy csinos álarczos menet; de semmi szenvedély, semmi határozott rokonszenvedés, túlhív vagy gúnyos kifakadás. Élvezet látni, mily tapintattal, mi jó izléssel juttatja diadalra a természetet az utopia fölött. E szép költemény azonban

Tennyson rokonszenvének határaival teljesen megismertet bennünket. E rokonszenv nem hő, nagyon távol áll a keresztyéni szeretettől; merőben irodalmi, tisztán értelmi az. Tennyson inkább viseltetik rokonszenvvel az emberek gondolatai, mint szenvedélyei iránt; s ha véletlenül lángoló vagy heves, mi azonban igen nagy ritkaság, inkább értelmi mint erkölesi diadal által történik: tanúsítja ezt Lockoley Hall című szép költeménye, melyben annyi elragadtatással dicsőíti és jósolja az újabb tudomány hódítványait.

Szeme legörömostebb megakad a szépségen. Előszeregete minden, bármely szép formák iránt, — ime azon érzelem, mely egységet ad költeményeinek. Tennyson alapítá meg az angol irodalomban a képzelem uralmát. Ihletései nem azon bensős csupán a halállal kiapadó forrásból erednek, mint Byronnal, Shelleynél és Wordsworthnál. A szeszély s a csapongó képzelődés gyermekei azok. Nem egyetemesben tekinti a természetet; inkább szereti a részleteket, miket nagy gyakorlati ügyességgel és világi „savoir faire“-rel használ fel. A „világi“ kifejezést, mi talán sokak előtt erősnek látszik, szándékosan használjuk itt. Tennyson nem azon vallásos és érdektelen tisztelettel viseltetik a természet iránt, melylyel a nagy költői szellemek: hanem annak minden részleteit felhasználja, semmit sem hagyva el. Mint ügyes és takarékos gazda gyűjti össze az anyagot képeihez. Szívesen abban hagyja ábrándozását a patak partján a pisztrángért, mely a habokból felszökik. Más költő megátkozna e gyermekies részleteket, melyek ábrándjai folyamát zavarják. Nem így Tennyson; tudja ő, hogy hű emlékezőtehetsége elébe állítja a képet, mikor szüksége lesz rá. Tennyson költői szelleme a műkedvelés, múzsája a képzelem. Sok olvasót tévútra vezet, mert műkedvelése csodálatosan választékos, s mert képzelete nem frivol és nem kapkod minden tárgy után. Ha költeményeiben a hang nem lenne oly nemes, a dallam nem oly tiszta, bárkinek föltűnék az érintett észrevétel; de a költő a műkedvelés tévedéseit s a képzelem kicsapongásait a nyelv folytonos nemessége s a formák azon választékossága által teszi jóvá, a mely igen közel jár a nemeshez. Bármilyen tárgyat választ ki, megszépítve, tisztítva tünteti azt föl s méltóvá teszi szeretetűnkre.

Nem lehet eléggé dicsérnünk e költőben azt a folytonos munkát, melyet önmagára fordít, azt a gondot, melylyel hirnevét és tehetségét emelni törekszik, s azt az igyekezetet, melylyel költői köre kiebb terjesztésén, dicsősége gyarapításán munkál. Effölött mindenkép azon van, hogy ne ismétlje önmagát. Nem nyugszik akademiái babérjain; mind le akarja aratni, a mi szépséggel isten megáldá, hogy dúsan részesítse abban a közönséget. E végre a költészet új nemében, a lyrai elbeszélésben tön kísérletet. Mint V. Hugo, Tennyson is „kis eposzait“ adja elénk.

Utolsó költeményei tárgyaúl a kerekasztal regényes mondáit választá. Bizonyára soha sem volt tárgy öszhangzóbb a költő képzelődésével, mint költőnk gyönyörű legendáiban, hol a hősiesség

oly finom alakot ölt, s hol a szenvedély oly tiszteletteljes tartózkodással nyilatkozik. E mondákkal különben már régebben ismerős volt s gyakran használta már előbb Arthur királyt, s sir Lancelotot és Galahadot. Most ezek dalainak fő tárgyai lettek. Azonban e műveiben is hű maradt önmagához, s inkább új modor mint új költő tűnt föl előttünk.

Mely költői és ábrándos lelket nem hatottak meg azok az oly gyöngéd árnyalatú ellentétek, melyek a kerek asztal mondáit megkülönböztetik? A szentség és vallási tökély legtisztább legű csúcsáig emelkednek azok, s onnan ama kétes körökig szállanak alá, hol az érzelmek gyöngédsége az erkölcstelenséggel határos. Ki ne ohajtána megtalálni a köteléket, mely ez ellentéteket meg egybefűzi? E mondák az emberiségnek nem külső hanem benső szellemi kalandjait tárgyazzák. A lovagok rég táplált és leghőbb ohajtása volt a szent Graal birhatása, mely a szentség jelképe s az isten és ember közt kötött „unio“ jele. Sokan elindultak már e szent edényt, a legkegyesebb ember hagyományát keresni, de sok veszélyvel jár az, s a leventék mindnyájan kénytelenek voltak abban hagyni zarándoklásukat; mert útjokban számos nem remélt kaland tartóztatá fel őket. S midőn visszatértek Arthur fényes udvarába, ott új veszélyek vártak rájuk. Mert e lovagias udvar, hol egy feddhetetlen király, az erények példánya székelt, mindennemű finom kísértékek tanyája. Légy bátor, mint Lancelot s Ginevra királyné szép szeméi lefegyvereznek; légy hű, mint Tristan és Yseult királyné megtanít az árulásra. Ez oly nemes tiszta és bátor lelkek egymásután vesztik el erényeiket, észrevétlenül sülyednek alá a roszba, oly kevéssé meredek a lejtő, melyen elindultak. Mily finom és gyöngéd erkölcsiség ez ó legendákban! Van-e szeretetreméltóbb satyrája a társulékony-ság veszélyeinek; lehet-e kellemesb alakban fejezni ki az emberi lélek képtelenségét a tökély elérésére e földön. Álmodozzál csak, álmodozzál halandó, a szent Graal birtokáról, s mi hamar fogsz ismét levágnai a földre; esküdjél örök hűsöget, s egy napon jégkérget értesz szíveden; törekedjél az önfeláldozás példánya lenni, s eljő az idő, hogy az önzés fordulásait érzed. Gyakran sajnálkozám — mond Montégut — Arthur király végzetén. Mi sajnós volt ez erényes király sorsa! Minden csalódás fájdalmait át kelle érzenie. E becsület és nemes után sovárgó lélek, a kerek asztal intézményében az eszményt hitte elérhetni, de a gyarló emberi természetén megtörött a kivétel. Lovagjai bünbe estenek. A bánat könyzápóra követé bár tettöket, de Arthur király hite eszményében megingott. S még a házi boldogság vigasza sem maradt fön számára; hiszen neje Ginevra maga adott legelőször példát a bünre. Minden nagy tulajdonai, nemessége, lovagi szerelme, bátorsága sem bírak neje hűségét megtartani. S mintha e sok csapás nem lett volna elég, az árulás is becsúszik palotájába. Családja egyik tagja, Mordred a pogányok kezébe juttatja országát.

Sir Mordred, Arthur unokavére, ez alattomos, a trón alján leszködő kigyó, gonosz szive sugallatát követve a királyné után kémkedett.

E foglalkozása közben a rá nem ismerő Lancelot meglepően, aljasságát rögtön megbünteté. S bár később lovagiasan bocsánatot kért, de a kaján boszút esküdött s feladására a vihar kitört a szerelmesek fölött. Lancelotnak Arthur boszúja előtt menekülnie kellett, s a bűnbánó királyné az almesburyi zárdába vonult. A költő itt állítja elének a szép szenvedőt, könyezve a zárda sötét magányában; mellette gyermekded zárdaszűz, kinek ártatlan csevegései sebeit még jobban felszaggatják. A gyermek vigasztalni akarja a szomorú nőt, kit nem ismer, s szavai csak növelik a királyné lelki furdalásait. Oh ékes úrihölgy, kérlek, ne sirj! Vesd mérlegbe szenvedéseidet urunk királyunk szenvedéseivel, s a tied mindjárt nem lesznek oly kínosak. A király bánata háromszorta nagyobb a miénkénél. Részemről hálát adok Istenemnek, hogy nem születtem a hatalmasok közt; ha bánat ér, egyedül kikönyezem azt, s nem törődik senki sem velem. A király bánatához még a nyilvánosság tudata is járul; s bármennyire ohajtáná titokban tartani, nem leplezheti el. E szavakra a királyné haragra gyűlad s a lány remegve siet el. S im utána megjelen Arthur király, kinek ünnepélyes és szivhasgató vádjai halványan és lélektelen sújtják porba a büszke fejedelmi nőt.

Itt végződik a kerek asztal története. Arthur király számára csak a halál marad fön; eszménye oda lett, mint a gyöngé virág, melyet fagyaló szél érint. Az álmodott eszmény ábrándos felsarjadzásában áll minden drámai és szellemi főérdeke azon négy költeménynek, melyeket Tennyson igen helyesen „*Idylls of the King*”-nek nevezett. Valóban ezek lovagi idyllek, hősies pásztordalok, meg-megszakitva egy-egy gyönyörű leírás, kiegészítve egy-egy elmés elbeszélés által, melyekben szerző a hajdani költészet gyermekies egyszerűségét igyekvék hiven utánozni. E költészet egy lassú folyam lomhaságával halad; minden tárgy visszatükrözi magát benne, a nélkül, hogy habjai elvesztenék átlátszóságukat. A költő lelkében tökéletes nyugalom honol, mely sohasem változik, s a melyet egyetlen váratlan felkiáltás sem zavar meg; egyik szó a másikat adja itt, mint valami családi beszélgetésben. Tennyson e költeményekben új styllal ismertet meg bennünket; hősei egyszerűen fejezik ki magokat, de meg lehetünk gyöződve, hogy a szó, melyet gondolatuk ez vagy amaz árnyalata kifejezésére használnak, a legjobb. Nem mondhatni, hogy költőileg beszélnek, annyira egyszerű beszédök; nyelvök a költői és prózai közt áll, melyet a kiváló, lovagias szellemek prózájának mondhatnánk. E költemények sokkal hibátlanabbak mint a lovagok, a kirkól írvák, s minden kritika alól kisiklanak. Különbön Montégut Tennyson előbbi műveit többre becsüli az újabbaknál. Nem hiszem, ugymond, hogy az eszme és a kifejezés közt tökéletesebb egységet lehessen képzelni. Csak az kár, hogy e költemények épen semmi mély érzelmet nem fejeznek ki, mert Tennyson szándékosan elhagyta tárgyának minden nagy oldalait. E legendákban csak a szerelem, vágy és kísértés azon kiváló árnyalatait használta fel, melyek tehetségével öszhangzatban

vannak; de Arthur király és társai viselt dolgainak vallásos és valóban lovagias jellemű részét majd egészen elhagyá. Oly gyöngéd alapjuk, oly törékeny alkatuk e költeményeknek, hogy érinteni sem merjük. Genicora merő fájdalom, Elaine lehetlen szerelem álma, Viviane finom beszélgetés, Enida a szerelemföltés kifejezése. Ime a művek, melyeket csak szemlélni lehet, s a melyek a bírálótól azon tiszteletteljes discretiót követelik, melyet a költő az e tanulmány elején idézett szavakban maga is kér.

A mostani angol irodalomban bizonyára nem egy szenvedélyesebb mélyebb érzelmű költőt találhatunk, de oly tökélyest, oly választékost egyet sem. Tennyson a szó valódi értelmében szerencsés és öszhangzó értelmiség. Gyönyörrel ittam (mond végül Montégut) költészete derült habjaiból: vize tiszta és üdítő; de nem tudom miért, úgy tetszik nekem, a Lethe vizének is ily ize lehet. Nem szeretném mindennap az ily olvasmányt, félve, hogy elvesztem az élet valódi érzelmét. Nagyon sok bennök a kábító bűbáj s az inger ábrádra és jótévő álmodozásra. Édes ugyan a feledés, de nem mindig üdvös.

BEÖTHY ÁKOS.

ADAM BEDE. BY GEORGE ELIOT. 3. vol. 1859.

Bár ugy látszik a franczia irodalom az, mely az olvasó világot, s a német gyorsfordítók közvetítése által hazánkat is regényekkel elárasztja, — mindazáltal egy elfogulatlan tekintet meggyőz, hogy a regényírás valódi hazája Anglia. A regény, minden költészetnemek közt az, mely legtöbb tért tartozik a képzelődés országából a valónak átengedni s ha eseményeit, tárgyának külső keretét szabadon alkotja is, annak belső magvát, az eszmét — és ennek legközelebbi eszközeit, a jellemeket köteles egészen a valóságból meríteni, különben nemesak maradandó hatásától fosztotta meg magát, hanem jogosultságát is elvesztette. Ő ugyanis, az érzékek csiklandozásán s az idegbeteg képzelődés foglalkoztatásán túl, igaz és maradandó hatást épen valódisága által eszközölhet egyedül; azáltal, ha az eszme, mit a gondolkodva olvasó az esemény és a jellemek alá fektetve lát, azon eszmék egyike, melyek kisebb vagy nagyobb körben, erősebb vagy gyöngébb lendülettel, a világot mozgatják s az elméket elfoglalva tartják; és ha alakjai, jellemei azok — melyeket minden egyes olvasó, több kevesebb egyéni különbözőséssel — vagy saját szívében vagy környezetében fül-talál. A regény jóságának mértéke, valódisága és természetűsége, nem a photographia szolgálai hűségével, hanem a minden művészetekkel közös határok közt, melyeket a szép és a való, az eszményi és az egyéni alkotnak, de melyeket itt fejtegetni sem hely sem idő. Itt csak arra akartam figyelmeztetni, hogy míg a franczia romantika rendszeren az alakokban és jellemekben szörnyszülötteket, azaz a természetből vagy alkotásukban vagy arányaikban elütöket szüret s szokott

előállítani, általok a képzelődésre és érzésekre hatván, addig az angol gyakorlatiasság, regényirodalmában sem tagadja meg magát, s ha hibája van, az, hogy igen közel jár a valóhoz, s a mindennapi életet gyakran még unalmas egyhanguságában is túlhíven tükrözi vissza. De ha e tulajdon elidegenít oly olvasókat, kik a rajongó önkínzás egy újabb, bár a régi asketákénál kétségkívül szelidebb eszközét keresik a lélekesigázo olvasmányban, kik a remegés, sirás és borzongó izgalom kétéres erkölcsi becsű iskolájául választják az irodalmi termékek bizonyos osztályát, ha (mondom) az ilyenek elidegenednek is az egyszerű és igaz angol regényektől, annál bizonyosabban fordulnak feléjük azok, kik nemesebb életet keresnek, t. i. eszméik tisztázását, tapasztalataik igazolását s ember- és világismeretök gyarapulását; és az ily olvasókat meghódítván bármely irodalom, többé el sem veszi, a hódítás alapja nem külső és nem erkölestelen, hanem benső és nemes levén.

Önkénytelen jöttek tollamba e gondolatok, midőn kiseded angol könyvtáramat a fenczimzett regénynyel szaporítám s elolvasva, föltevém ezt az igénytelen deszkákra, Scott és Bulwer, Boz és Thakeray mellé, — nem az örök por martalékául — mint a francia regényeket szoktuk, ha egyszer, a feszülő érdek sietségével végig lapoztuk, — nem! hanem hogy időről időre ismét meg ismét elolvassuk, — mert ki az, a ki az említett írók műveit elégnék tartaná csak egyszer olvasni? Annak elég volna egyszer végig nézni egy emberi társaságot s aztán örökre szobájába zárkozni és soha nem társalkodni e köznapi és csodás lényekkel, kikhez maga is tartozik.

Ha Eliot György (álnév) e regényében valamely jelesség a többi fölött kitűnik, az: valódisága. Nincs az egészben egy jellem is, mely összefüggő egyéniségében a többi közül ki ne válnék, mintegy ki ne domborodnék s azon benyomást ne hagyná bennünk, hogy nem annyira képzeleti mint igazán létező személyekről olvasunk, kikkel idő folytán — úgy lehet — még össze is jöhetünk. Maga az esemény igen másodrendű dolog. Egy nagy birtokú fiatal ember múltó viszonyba jő egy egyszerű falusi széppel, ki előtt az ifjú dandy úgy tűnik fel — mint az olympi Jupiter; de az egyszerű farmer-leánykát Bede Ádám, regényünk hőse, mesterségére nézve ács, szereti. Azonban a szegény leány elesik, kétségbe süllyed, gyermekgyilkosság miatt a törvény pallosjoga alá jut — s mindezt legközelebből Morris Dinah, egy kegyes methodista lány által eszközli a sors, ki később — maga lesz Bede Ádám nejevé. Minden esemény csak e szűk keretet tölti be, s mégis az egész könyv soha nem lankadó érdekléssel szól olvasójához s a leírások, rajzok és jellemek gazdag változatosságával tartja ébren figyelmét. Ritka könyv, melyben a komoly és szent föladat: megmutatni egyetlen könyvelmü bűn mi roppant horderejű nyomort és romlást von maga után, unalmas prédikációk nélkül ily győzelmesen volna kivive, és egyesítve az írói styl oly különböző fajának gazdagságával, humorral, leírásokkal, érzéssel, költészettel, annyira hogy ezek közt a legnehezebb volna elha-

tározni, mit adni ismertető mutatóványul, vagy mikép készíteni belőlök csak valamennyire is kifejező kivonatot.

Ez itt nem is lehet célunk. Csupán némely jellemekre ohajtjuk irányozni még a szíves olvasó türelmes figyelmét. Maga a történet hőse, mint már érintők, becsületes ácsmester; hű képe azon egyszerű, nemes, magára bízott s magában bizó jellemeknek, minők az emberi társaság legigénytelenebb osztályaiban leggyakoribbak, mint Wordsworth e műről írott szép soraiban kifejezi:

„A természetnek szerény bokrai
S virági, miknek kedvező az árny.“

Őszinte, férfias, türelmes és elszánt, s egyetlen hibája is oly természetes összefüggésben van erényeivel, t. i. némileg szigorú és kemény ítélete másokról saját ereje és erénye talaján állva. Hogy e szigor a különben nemes és gyöngéd kedélyben mint szelidül az események által engedékenységgé s mint tanul megbocsátni: egyike azon nemes rajzoknak, melyek, hogy úgy mondjuk, mint elrejtett patakok, mesterileg vonulnak át az egész mű virulatos mezején. Iszákos apja iránt, ki korhelkedése közben a felvállalt koporsót félbehagyja, előbb kifakad és zúgolódik, — de azt hamar eléri a büntetés, a vízbe fül és hulláját fiai találják meg a patakban, midőn az elkészített koporsót hajnalban haza vinnék, — és épen abba fektetik, melyet ő kezdte s mely imént versenygésök oka volt. Mint lágyul el a szigorú fiú! Mint hat reá a temetés, s a találó zsoltár hangja:

„elragadva mint egy árvízzel,
eltününk, mint az álom reggel“...

mint indítja meg szívét! stb. stb.

A gazdag ifjú vetélytársról kevesebbet lehet mondani. De nem a szerző hanyagságából; sőt épen — mivel azáltal kelle őt jellemezni, hogy épen olyant, fajában és osztályában ezeret találunk. A mesteri kéz e kevésbbé kiváló rajzon is elárulja magát. Hasonlíthatlan a habozás órájának leírása, melyről az ifjú azzal hizeleg magának, hogy az a bűn elleni küzdés, holott sokkal köznapibb és gyávább valami; — és a könnyű bünlépés, első találkozására után Hettyvel az erdőben.—De ő nem egészen romlott kedélyű; Ádámmal szemben mereven tagadja ugyan bűnét, — de mily mesterileg állítja eléük szerző e viaszkedélyt, a mint gazdag örökségét örömmel átvéve, jó azon ábránddal, hogy a szerencsétlenné tett leányt gazdaggá teendi — midőn egyszerre mint villám éri őt a hír, hogy Hetty börtönben ül mint gyermekgyilkos. A szerző itt művészileg gazdálkodott. Az olvasó tudja már a szerencsétlenséget s a még mitsem tudó Arthurt inkább szánja gyermekes öröme és jóindulatú terve közt, mint később lesújtottságában.

Az édes Morris Dinah, e szent methodista leány, ki mint nyugodt angyal csak könnyeden átlebegni látszik azon tüvisek és szirtek fölött,

melyeken mások összezúzzák és vérzik magokat, — oly kép, mely önmagában is megragadó, még inkább az ellentét által, mely az ő anyagi tulajdonait csak tisztább fényben ragyogtatja a zilált, frivol, tévedező Sorrel Hetty — a világiasan gondos, tevékeny, erélyes Mrs Poyser, és a szükelméjű, versenygő Bede Lisbeth ellenében. Azon jellemzés, mit ékesszólásáról maga ad : „hogya szó akarata nélkül ugy ered szívéből, mint a köny, midőn a túltelt szív kiesordúl“ — ez azon befolyás titka, mit mindenkire gyakorol, ki csak ékesszólása körébe jó, s mely alól a leghidegebb olvasó sem vonhatja ki magát.

De ha e jellemek, s még sok a könyvben, mélyen érdeklők : több valódisággal festve bizonyosan egy sincs, mint Poyser asszonyság. Mit mondjunk e sajátságos, bár minden ízében természetes képről, vagy mikép fejezzük ki becsülésünket e tiszteletreméltó asszonyság iránt ? Mrs Poyser nem hösnője a regénynek s mégis ugy tetszik, mellette a többi mind eltűnik ; érezzük fontosságát, midőn társalgása erélyes józaneszségére hallgatunk ; ő a valódi napfény, melynek világánál olvassuk Bede Ádám történetét, mert ő magyaráz meg mindent, ő képezi az egésznek sorsjóslatát, lelkiismeretét és itészetét. Ugy vágynánk kocsira ülni s Hayslopeba utazni, hogy személyesen megismerkedjünk vele, hogyha féltünk nem kellene, hogy ne ve is csak oly költött — mint mely a könyv czímlapján áll : „Eliot György“ — bár kétségtelen, hogy a s z e m é l y létezik, csak más név alatt!

Azonban az ő — s a többiek, jelesen a szegény Hetty bővebb megismerésére a könyvhez utasítjuk olvasóinkat, kiknek olvasásvágyát még azon kijelentéssel is igyekszünk fokozni, hogy a valódiságon kívül e könyv költőiségben is oly dús, mint közelebb megjelent fajtársai közül bármelyik. — Eliot György valódi és magas lelkű költő.

SZÁSZ KÁROLY.

FÖLFEDEZÉSEK ÉS TALÁLmányOK.

II. *)

AZ ÚJ BUJDOSÓ A NAP ÉS A MERKUR KÖZT.

Ismerjük a Neptun feltalálása történetét. A csillagászok úgy találták, hogy mindazon háborítások, melyek az Urán mozgásában mutatkoznak, magából a Saturn és Jupiter befolyásából nem magyarázhatók ki. Bouvard azon gondolatra jött, hogy talán van még egy ismeretlen bujdosó, mely ezt okozza. Le Verrier Franciaországban, Adams Angliában hozzáfogtak, egymásról mit sem tudva, azon bujdosó kiszámításához. Mindakettőnek sikerült kitűzni azon helyet, melyet e föltett csillag a többiek között elfoglal. Le Verrier volt az első, ki közzétette munkáját, s a mint a tudós világban szétment az eredmény, Berlinben 1846. szeptember 16. Calle egy erős táveső segítségével a számítás kitűzte ponton csakugyan fel is találta azt.

Le Verrier neve örökítve lön. Arago halála után ő lett a párisi csillagda igazgatója, melyet újra szervezett s a virágzásnak oly fokára emelt, hogy őt e részben egy Lalande és Arago méltó utódául mondhatjuk.

Tevékenysége nagy, tanulmányai mélyek s messze kihatók, ezek egyikének tárgya a Merkúr s így jött létre az új bujdosó feltalálása is.

Legelső közlését 1859. a Cosmos október 21. számában olvassuk. Egy levél, melyet Le Verrier Faye urhoz, csillagász-társához ír „a Merkúr elméletéről.”

Egy és fél század óta vannak már, ugymond, bizonyos számú észleletek a Merkurról, melyek igen nagy pontosságot árulnak el. És mégis a Merkúr százados mozgásánál 38 másodperc hiányzik, mit számítási hibául felróni lehetetlen!

*) Az I. számot, az „Aluminium“ czím alatt lásd a Budapesti Szemle IV. köt. 362. lap.

A Venus által nem lehet kimagyarázni, kísértsük meg tehát segíteni egy hypothesis által; tegyük fel, hogy a Merkúr és a nap között van még egy bujdosó, melynek pályaköre a Merkúrhoz csak kevéssé hajlik, és hogy ez gyakorolja reá azon befolyást, mely miatt a Merkúr napközele egy század alatt a 38 másodpercnyi mozgásra kényszerítve van.

Azonban feltehetjük-e, hogy e csillag létezik, a nélkül hogy soha senki sem vette észre? Mindenesetre fénye nagy volna, tehát azt kellene tán hinni, hogy a nap szétszórt sugáiraiban volna eldugva? De ismét hogy gondoljuk, hogy a teljes napfogyatkozások alkalmával senkit sem lepett volna meg élénk világa által?

Mindezen nehézségek elenyésznek, ha megengedjük, hogy egy bujdosó helyett több van, melyek a Merkúr és a nap között keringenek.

Az itt rövid vázlatban adott levélre Faye felel és különösen figyelmzetteti a csillagászokat, hogy az 1860. júliusi napfogyatkozás alkalmával, mely többi közt Spanyolországban lesz tökéletesen látható, e tárgyra figyelemmel legyenek, ajánlván egyszersmind, mi még nem történt, hogy az észlelő a fogyatkozás beállta előtt vagy egy óra-negyeddél tegye magát sötétségbe, és a mint beállott a teljes fogyatkozás, azonnal illeszsze szemét a távcsőre. Így mindenesetre érzékenyebb lesz a szem e vizsgálat megtételére, mint ha az élénk napvilágtól elvakítva fordulna az elsötétedett nap tányéra felé.

Már egy hónappal később jelentkeztek többen, hogy ők a nap tányérján foltokat láttak, melyeket egy bujdosónak lehetne tulajdonítani, de ezen az Akademia november 21. (1859) tartott ülésén felolvasott jegyzékekre Le Verrier kimondotta, hogy azok az ő számai kívánta bujdosónak épen nem felelnek meg. A ki a valódi bujdosót észlelte, mindeddig nem szólalt fel, arról mindeddig senki sem tudott.

Le Verrier maga a január 2-ki (1860) ülésen tette le az elnöki asztalra tökéletesen befejezett számításainak eredményét, melyekben kimutatja, hogy a Merkúr és a nap között kell még bujdosónak lenni.

Ezen új csillagnak (mely még nincs megkeresztelve), elemei következők :

Távolsága a naptól 0,1427-el kisebb, mint a Merkúr fél távolsága a naptól.

Forgás-ideje 19 nap és 7 tized, négyszer oly rövid, mint a Merkúré.

Pályakörének hajlása $12^{\circ} 58' 52''$.

Az idő, melyben látni remélhetjük, martius és september, ekkor lesz elongatiojának (7°) legnagyobbán.

Egy tan kedvelő az, ki e bujdosót, mielőtt Le Verrier a priori mondotta ki annak létezését, valóban észlelte, egy kisvárosi gyakorló orvos, ki üres idejét ellenállhatlan vonzódással a csillagvizsgálásnak szentelte.

Neve Lescarbault, s a helység d'Orgères (Eure-et-Loir).

Ezen feltalálás történetét először maga Le Verrier beszélte el egy bizalmas körben, hol a Cosmos szerkesztője is jelen volt ¹⁾, de nemskára maga Lescarbault is följegyezte s a Cosmos kinyomatta ²⁾.

Le Verrier elbeszélése lényegében következő : néhány nap óta enyelegnek vele barátai, hogy ugyanazon csillagot, melynek számok által sikerült feltalálására ő annyira büszke, egy orvos a vidéken már 9 hónappal ezelőtt látta a nap tányérján keresztülmenni. Le Verrier nem akarta hinni, mivel nem tette föl, hogy azon tankedvel e fontos észleletet oly sokáig titokban tartsa, de miután sok oldalról érkezett hozzá a tudosítás, komolyan vette a dolgot, és elhatározta a dolognak erélyesen végére járni.

1859. december 30-án ott hagyja Párist s fölkeresi a csillagász-orvost azon nyílt ellenséges szándékkal, hogy őt titkolódzásáért, mely itt épen nincs helyén, megfeddje.

Hogy tanúja legyen szigorú föllépésének, Vallée urat, egyikét azoknak, kik Lescarbault eredményét vele közölték, magával vitte. Orgères a legközelebbi vasútállomáshoz még 6 mérföldre (lieues) van, s az út nem a legjobb.

Végre célzt ért; kopog az ajtón, maga az orvos nyitja meg, ki előtt Le Verrier nevét s állását elhallgatva, rögtön e kérdéssel lép föl : „Ön az uram, ki azt állítja, hogy a túlmerkuri bujdosót látta, s ki azon bünt követte el, hogy 9 hónap alatt ezt nyilvánossá nem tette? Előre mondom, én azért jöttem, hogy állításának igazságot szolgáltatassak, és vagy álhítet vagy legalább nagy csalódását tisztába hozzam. Legelőször is mondja meg határozottan, mit látott?“

Lescarbault úr kicsiny, egyszerű szerény és félénk ember, az előtte álló magas oroszlány dörmögő hangja előtt mintegy bárány csaknem remegve, a következő feleletet adta : „1859. martius 26-án 4 óra felé rendes szokásom szerint a szememet a tárgyüvegre alkalmaztam s a nap tányérját vizsgáltam, midőn ennek szélétől nem megszire egy fekete pontot látok, mely alakra határozottan gömbölyű, s észrevehető mozgással halad a széltől befelé. Szerencsétlenségemre beteg jött, lementem, azzal hirtelen végeztem s felsiettem. A fekete pont ment előre, végre elérte a túlsó szél s eltávozott, miután a nap tányérja előtt vagy egy és fél óráig veszteglett.“

„Ön tehát meghatározta az érintés kezdetét és végét; tudja-e, hogy főleg az első igen kényes, s abban nem ritkán a valódi csillagászok is hibáznak?“

„Bocsánat uram, én nem dicsekszem azzal, hogy az érülködés pillanatát észleltem, a gömbölyű pont már rajta volt a napon, a mint rátekintettem; de megmértem szemmel távolságát a széltől, vártam míg hasonló hosszúságú utat tesz, és az ehhez szükséges időt meghatároztam, s így kaptam ki megközelítőleg a kezdet idejét.“

¹⁾ Cosmos 1860. 1. füzet.

²⁾ Cosmos 1860. 2. füzet.

„Az időt számítani, ezt könnyű mondani, de van-e chronometerje ?“

„Chronometerem egy percz-óra, melyet hivatásom parancsolta kijárásaim alkalmával mindig magammal viszek.

„Mit, ezen ószerű percz-órával mert hozzáfogni a másodperczek számításához, lám az én bizalmatlanságom csakugyan alapos.“

„Bocsánat uram, de egy ingám is van, mely körülbelül másodperczeket üt.“

„Ingája ? Mutassa meg !“

Orvosunk fölmege az emeletbe s lehoz egy selyemszálát, melynek végére elefántcsont-golyó van kötve.

„Szeretném látni azt az ügyességet, a mint a másodperczeket számítja, gyakorlatban.“

Felakasztja Lescarbault a selymet egy szegre, vár míg nyugalvába jő a golyó, kissé kihozza a függélyes állásból, számítja az ingásokat egy percz alatt, melyet az óráján észlel, és megmutatja, hogy elég jól adja a másodperczeket.

„Ez nem elég. Más az, hogy az inga adja a másodperczeket magában, más pedig a képesség azokat számítani a csillagászai észlelés alatt.“

„Szabadjon erre felhozni, hogy az orvosi gyakorlatban sokszor kell az üteret tapintanom és az ütéseket számítanom; az ingám ütései is egészen a füleimben vannak, és így minden baj nélkül vagyok képes több másodperczet számítani egymásután.“

„Az időről elég. Ilanem hogy azon csekély pontot láthassa, ahhoz jó táveső kell. Van-e ?“

„Van. Egy ilyent szereztem, noha bajba és nélkülözésbe került. A mint egy kevés pénzt megtakarítottam, Cauchy urhoz mentem, kit a csillagdában, noha jeles művész, kevésse ismernek. Ő tudván buzgóságomat a tudomány iránt, de szegénységemet is, megengedte, hogy több de mind kitűnő lenesék között válaszszak. Választottam egyet, melynek átmérője 4 hüvelyk 10 centimètre. Meglevén a tárgyüveg, csövet szereztem s hozzá állványt; újabb időben már pazarlásból egy forgó padolatot és forgó tetőt is csináltattam, melyek most még ugyan nem működnek, de nemsokára működni fognak.“

Le Verrier e naiv elbeszélés után fölmege és megtekinti. „Ez az észlelési szereket illette, lássuk most magát az észleletet; ezt vagy nem tette meg, vagy feljegyezte azon perczben, melyben bevégezte. Kívánom, hallja meg jól, hogy az eredeti jegyzéket mutassa elő.“

„Kívánja! azt mondani könnyű, de azt csak egy kis darab papírra irtam, és az ilyeket eldobom vagy elégetem, ha egyszer a tökéletesb szerkesztést megcsináltam; azonban keressük.“ Egy könyvben csakugyan meg is találta mint jegyet, tele olaj meg landanum-foltokkal.

Le Verrier megragadja, kémlő tekintettel átfutja s összehasonlítja azon szerkesztéssel, melyet Lescarbault részéről Vallée úr adott neki, s mondja, hogy „ez észleletet, mely megengedem, hogy a kellő pil-

lanatban történt, később meghamisította : a napról lement a fekete foltnak négy perczel későbbre van téve.“

„Nem, nincs meghamisítva ; tessék kissé részletesebben vizsgálni s látni fogja, hogy a reájövet is 4 perczel későbbre van adva; e négy percz azon különbséget jelenti, mely az óram és a csillagász óra között van. Önök mint valóságos csillagászok szintén vannak tekintettel a regulatorjaik eltérésére.“

„Jól van jól! Ön tehát a valóságos idő szerint szabályozza óráját; hogy teszi azt?“

„Van egy kis délköri távcsövem, ime itt áll, és ha nem resteli hozzá lehajolni, meg fog győződni, hogy oly karban van, hogy az időt egész egy másodperczig vagy annak töredékeig megszabhatom.“

„Igenis, ugy van. Az észleletet nagyjából megtette, leírta, az időt kijavította, de ha Önnek himni kell, hát még tovább is ment?“

Itt részletekbe bocsátkozik Lescarbault, s leírja, hogy a micro-mètre helyett micsoda egyszerű készüléket gondolt ki, és hogy miképp kapta meg mindazon adatokat, melyek számításokhoz, nevezetesen a naptóli távolságnak kiszámításához megkívántatnak. Azonban itt mind- eddig czélt nem ért, több módot alkalmazott, de mértani ismeretei az orvosi pályáján elhagyták, s idő kellett azokat újra emlékezetbe hozni. Már pedig előbb nem akarta észleletét közzétenni, míg az iránt tisztába nem jó, hogy mennyire van a naptól.

„Nem fogom oly hamar elereszteni, mutassa elő ezen számítási kísérleteket.“

„Uram nagy zavarba hoz ; papirban nem bővelkedem, de a távcsőn kívül a gyalút is forgatván, irodám egyszersmind asztalos-műhely s gyakran deszkadarabokra irok. Meglehet, hogy az már le van gyalúlva, melyen számoltam, de meglehet hogy még megvan.“

Mennek keresni s megtalálják. Le Verrier magához veszi, mint a papirdarabot vette, és az akademia ülésén bemutatta.

E vallatás tartott jó egy óráig. Lescarbault ur eleintén el volt fogulva, lassanként lecsillapodott s teljes hidegvérűséggel beszélt, soha sem ismételtve, soha magának ellent nem mondva. Le Verrier meggyőződött, hogy az észlelet megtétetett ugy a hogy a körülmények engedték és hogy csakugyan egy túlmerkúri bujdosóról van itt szó. Végre a legnyájasabb modorban fejezte be látogatását s elment a helység egyéb előkelőihez, kiknél Lescarbault urról egyéb tekintetben is tudakozódott. Mind a leghizelgőbbben nyilatkoztak felőle. Ügyes orvos, jóltevő, buzgó ; csak az az egy kis hibája van, hogy nem igen megy a betegek után, mert a csillagászzal foglalkozik, és már megtörtént rajta hogy az árokba esett, mert menés közben folyvást az égre tekintett.

Nemsokára Lescarbault maga leírta szereit, s történetét föltalálásának ¹⁾ egy levélben, melyet Le Verrierhez intézett, s melyhez ez utóbbi pótló jegyzeteket csatolt, melyek között legfontosabb hely az,

¹⁾ Cosmos 1860. 2. livr.

mely az új bujdosó nagyságának meghatározására vonatkozik. Lescarbault szerint, ki 1845-ben a Merkurt észlelte, a mint a nap tányérján keresztül ment, ezen csillag átmérője bizonyosan négyszer-akkora volt, mint az 1859. martius 26-án észlelté. A tömegek arányban levén a térfogatokkal, azt hozhatni ki, hogy ez új bujdosó tömege a Merkurének csak $\frac{1}{17}$, mi arra, hogy a Merkur háborítását az ő behatásának tulajdonítsuk, elégtelen, s így a priori állítása szerint hihető, hogy ott nem egy egyes bujdosó, hanem egy csoport-bujdosó van. Ezen feltaláltnak fénye kisebb mint a Merkuré s így nem csodálhatni, hogy eddig fel nem tűnt.

Végre befejezésül megemlítendő, hogy alig néhány nappal az előbbiek közzététele után Wolff jeles csillagász Zürichben jelenti, hogy a nap feltjainak régiebb észleletei között vannak olyanok, melyek egy oly bujdosónak tulajdoníthatók, mely a Lescarbault által feltalálttal méretére és egyéb számviszonyaira nézve többé kevésbé meg-egyeznek, úgy hogy ezeket úgy lehet tekinteni, mint ez új feltalálásnak megerősítését.

SZABÓ JÓZSEF.

RÁTH MÓR KÖNYVKERESKEDÉSÉBEN

megjelent :

BÉLA KIRÁLY NÉVTELEN JEGYZŐJÉNEK KÖNYVE A MAGYAROK TETTEIRŐL.

Fordította

SZABÓ KÁROLY.

E mű megjelenését a „Pesti Napló“ következő sorokkal hirdette :

Kétszeres érdekléssel bír ma minden, nemzeti múltunkat tárgyazo munka. Annál fogva csak szerencsét kívánhatunk a kiadónak, ki hazai történetirodalmunk legrégebbi forrása kiadására vállalkozott Szerencsét kívánhatunk azon komoly törekvésért, hogy kecsesgető divatvállalatok helyett, melyek nyom nélkül kelnek, tűnnek, mint a hollywoodi tűz, oly maradandó becsü műveket ölel fel áldozatkészségével mint a „Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről.“ S midőn a kiadó Ráth Mór urnak elismerésünkkel adózunk, megkértszerezzi azt a fordító, Szabó Károly úr irányában, ki e könyvet a leg gondosabb tanulmányokkal és fölvilágosító jegyzetekkel állította ki s fordításában a lelkesítő hűség mellett a munka szellemét a nyelvben is visszatükrözni s annak a régiség bizonyos zománczát megadni törekedett és e feladatát jelesen meg is fejtette. Fordításának alakja s jegyzeteinek tartalma a nyelv és történettudomány előhaladásának illőképen megfelel s ezen kívül is az eredeti latin szöveg leghitelesebb kiadása van fölhasználva. A nyomtatás szépnek mondható s a betűk oly nagyok, hogy gyöngébb szemnek is kényelem és kellem azokat olvasni. A könyv 88 lapra terjed 8-adrétben s ára 1 újfrt. Szellemének méltánylására nem tehetünk jobbat, mintha a jeles fordítóval azt mondjuk : „Tanuljon e könyvből a serdülő fiatal nemzedék az ősök dicső tettein lelkesülni; tanuljon abból a honleány vonzalmat érzeni azon nemzeti művek olvasására, melyeknek ezéljok magasabb mint csak mulattatásul szolgálni; tanuljon abból a nép az öntudatos hazaszeretet magasságára emelkedni.“

Ugyancsak RÁTH MÓR-nál megjelent :

MAGYARORSZÁG CSALÁDAI CZIMEREKKEL ÉS LESZÁRMAZÁSI TÁBLÁKKAL.

IRTA

NAGY IVÁN.

I—VI kötet. Ára 18 ft. 80 kr.

Ezen irodalmunkban páratlan munka, melyből eddig VI kötetben az A—I betűbeli nemes családokból mintegy 3000 család ismertetése és közel 200 czimer jelent meg, — nemcsak nemzetünk történelméhez szükséges kalauzál, de egyszersmind a magyar nemesség történeteinek és jelenének tükréül tekinthető.

Szintén RÁTH MÓR kereskedésében jelenik meg:

ANGOL-MAGYAR ÉS MAGYAR-ANGOL
SZÓTÁR.

Minden angol szónak a magyar hangrendszeren alapuló kiejtésével, a sajátos Shakspeare-kifejezések külön megjelölésével és két rövid nyelvtannal. A legjobb forrásokat felhasználva írta

DALLOS GYULA LAJOS.

Megjelent az

ANGOL-MAGYAR RÉSZ I. FÜZETE.

Az első (angol-magyar részt magában foglaló) kötet három füzetből fog állani s ára 2 forint 50 kr. o. ért.

HECKENAST GUSZTÁVNÁL

megjelent

AZ ELSŐ LÉPÉS VESZÉLYEI.

Regény

Az „Eszter“ szerzőjétől

két kötetben.

Ugyancsak HECKENAST GUSZTÁV-nál

É V A.

Regény két kötetben.

IRTA

JÓSIKA JULIA.

Ára két új for.

MEGJELENT S MINDEN HITELES KÖNYVKERESKEDÉS-
BEN

kapható :

A RÓMAI MAGÁNJOG RENDSZERE MAI ÉRVÉNYÉBEN.

(PANDEKTÁK).

IRTA

HOFFMANN PÁL LAJOS

törvényszéki segéd a pesti cs. k. orsz. törvényszéknel.

Ez irodalmunkban hézagot pótló s szabatos nyelven írt munkából megjelent eddig két füzet. Az egész mű három füzetből fog állani, s ára lesz 3 forint oszt. ért.

PESTEN, ENGEL, MANDELLO ÉS WALZEL-NÉL

megjelent :

F A U S T.

IRTA

G O E T H E.

FORDÍTOTTA

N A G Y I S T V Á N.

A fordítást, melyről az összes journalistica elismeréssel nyilatkozott, a Faustmonda magyarázata előzi meg Dux Adolftól. A csinosan kiállított kötet ára 2 ft. oszt. ért.

EMICH GUSZTÁV könyvkiadó hivatalában Pesten (Barátok tere, 7. szám, első emelet) megjelent s általa minden hiteles könyvárusnál kapható :

KAZINCZY FERENCZ

LEVELEZÉSE

KISFALUDY KÁROLYLYAL S ENNEK KÖRÉVEL.

Kiadta KAZINCZY GÁBOR.

Nagy 8-ad rét, XVIII és 323 lap diszes kiállításban, fizve 2 ft. o. é.

EMICH GUSZTÁV

könyvkiadó-hivatalában Pesten (Barátok tere, 7. szám első emelet)
megjelent s minden hiteles könyvtárúrsnál kapható:

SZEGÉNY GAZDAGOK.

Regény.

IRTA

JÓKAI MÓR.

I. kötet.

Egy-egy kötet ára 1 újforint.

(A kiegészítő 2—4-dik kötet már sajtó alatt van s legközelebb
jelenik meg).

GÁAL GYÖRGY

MAGYAR NÉPMESE

GYŰJTEMÉNYE.

Kiadták

KAZINCZY GÁBOR és TOLDY FERENCZ.

Harmadik kötet.

Ára 1 újforint.

(Mint a három kötet együtt véve két forint).

BETULIA HÖLGYE.

Hösköltemény hat énekben.

Irta

GARAY ALAJOS.

Kiadja

SUJÁNSZKY ANTAL.

Nagy 8-ad rét, 90 lap diszes kiállításban, ára 60 újkrajczár.

AZ OSZTRÁK POLGÁRI JOG ELVEI.

Az újabb jogeszmék szerint rendezte, és felvilágosításokkal ellátta

KALLOS LAJOS.

Nagy 8-ad rét, 400 lap, ára 2 frt. 80 kr.

A JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYOK ENCYCLOPAEDIÁJA.

Irta dr. PAULER TIVATAR jogtanár, magyar tudományos társ. tag.

8-ad rét, VIII. és 246 lap, ára 1 ft 50 kr.

BEVEZETÉS AZ ÉSZJOGTANBA.

Irta dr. PAULER TIVATAR egyetemi rend. jogtanár, magy. akad. lev. tag.

8-ad rét, 143 lap, ára 85 kr.

ÉSZJOGI ALAPTAN.

Irta dr. PAULER TIVATAR egyetemi rend. jogtanár, magy. akad. lev. tag.

8-ad rét, 87 lap, ára 70 kr.

KÖDKÉPEK a kedély láthatárán. (Beszélyfűzér.) — SZERELEM
ÉS HIUSÁG. — SZÍV ÖRVÉNYEI. ERÉNY ÉS ILLEM. Beszélyek

b. K e m é n y Zs.-tól 3 kötet, összesen 790 lap, ára 3 ft.

A RÓMAI JOG ELVEI,

tekintettel a történelmi fejlődésre. Scheurl Adolf erlangenii
tanár után dr. Récsi Emil, egyet. r. tanár.

Nagy 8-ad rét, 189 lap, ára 2 ft.

IRÁNYESZMÉK.

I.

NYELV ÉS IRODALOM.

Nemzetek műveltségét általában a földirati fekvés, az intézvények, és hasonló polgári viszonyok között élő népekkel érintkezés, nyelvi, irodalmi és művészeti fejlettség irányozzák és határozzák meg.

Nekünk magyaroknak jelenleg sem a politikai intézvények, sem más nemű viszonyaink e g y é n i kifejlődésünk tekintetében nem nyújtnak azon hatalmas segínyt és biztosítékokat, melyeket a régiekben birtunk. A többiekről később szólok. Itt nyelvünk és irodalmunk felől mondom el nézeteimet.

Azon meggyőződés : hogy a magyar saját nyelve és nemzeti-sége életfájának gyökeréről kíván tovább is táplálkozni, saját szellemében és fogalmai szerint, saját irodalma segítségével művelődni, hogy tehát sem egyéni létét feladni, sem műveltségének idegen s természetével és geniuszával össze nem férő alapot és eszközt elfogadni nem hajlandó, azt hiszem, nem csak az én meggyőződésem, de mindnyájunké. Más szóval, Vörösmartynek ama szép mondása a nemzet lelkéből van merítve :

„Minden ember, legyen ember és magyar,
A kit e föld hord s egével betakar.“

De valamit üdvösnek elismerni, iránta hön érezni még nem elég ; tenni is kell elérésére mindent, mit a cél magával hoz, mit a kötelesség elénk szab, mi azt úgy szólván föltételezi.

Nyelvünk és irodalmunk az utolsó huszanöt év alatt oly előhaladásokat tett, melyekre lehetlen öröm nélkül tekinteni, s melyeket a külföld is becsülettel említ. Nem keveset tettünk hát ;

azonban még sok a tennivaló; a legújabb idők változásai pedig inkább kötelességünk ké teszik mint valaha, hogy e kérdésre lehető legkomolyabb figyelmet fordítsunk, egész mélységében s jövőnkre vonatkozó roppant befolyása szerint fogjuk fel, az új helyzettel s innen származó teendőinkkel megismerkedjünk és teljesítésökre a hazaszeretet, fajhűség és cél által parancsolt kitartással és tevékenységgel igyekezzünk.

Azon irodalmunkkal szintoly vastag ismeretlenséget, mint roszakaratot tanúsító állítását egyes idegen íróknak, mintha a magyar nyelv nem volna képes a nyugati polgárisodás és tudományos műveltség közlőnyé lenni, már ma kevésbé hallhatni. Nyelvünknek mind eredetisége, mind tudományos és szépiészeti hajthatósága és gazdagsága fényesen lőn az utóbbi időkben bizonyítva. Azonban ez nem elég. Ide még kettő szükséges, először, hogy a nemzet, mely beszéli, és az írók, kiknek feladata azt folyvást művelni: szabályait az idők szükségéhez és a nyelvészet mai állásához képest szüntelen tisztázzák, s egykor megállapítsák, sőt azután is a többi élő s kivált szomszédos nyelveknek, valamint magának a tudománynak is fejlődésével párvonalos haladásban tartsák. Másodszor szükség, hogy az irodalom férfiai mind a komoly tudományok, mind a költészet terén oly elmetermékeket igyekezzenek előállítani, melyek mind az elsőnek egyes ágait előbbre viszik, mind a költészetnek díszére válnak, a külföld figyelmét magukra vonják, az íróknak pedig tehetségéről, s a nemzetnek, melyhez tartozik, szellemi előkelő képességeiről, szóval, erkölcsi belértékéről fényes bizonyyságot képesek tenni. Mert ha egy nemzet, nyelve rendszerét mint saját létegu egészét, tiszta és határozott elveken nyugvót, alapelveinek minden alkalmazásaiban következetest összeállítani és láthatóvá tenni nem képes vagy nem akarja: az első esetben az idegen bíráló azon gondolatra jó, hogy hiányzik benne a benső önállósági elv, a nyelvi eredetiség, a műveltségi képesség s méltán pálczát tör fölötte, — az utolsó esetben pedig bűnös hanyagságáért előbb-utóbb lételeivel lakol. Sőt még akkor sem kerülheti el a lassú enyészetet, ha rendszerét összealkotja bár, de sem azt idővel tovább nem fejti, sem jeles műveket előállítani nem bír: mert az olvasó közönség minden körülmények közt kielégíttetni szerető tudványa azon nyelvhez folyamodik, azt kölcsönzi el művelődési eszközül, melynek szabályait megértheti,

s ismereteit rajta leginkább gyarapíthatja. S így szoktak elhalni a nyelvek s velök a nemzetek is!

Ezek igazságát szembeszökőleg bizonyítja a francia nyelv egész világra kiterjedése, ama nagy kelendőség, melyben a francia írók művei a legmiveltebb és elmetermékekben gazdagabb nyelvel bíró nemzeteknél is részesülnek; de bizonyítja a német nyelvnek az osztrák birodalom örökös tartományaiiban csaknem teljes meghonosulása. Ennek pedig oka a politikaiakon kívül az: mert nemzeti irodalmuk a hazai tudományos és társadalmi műveltségnek elegendő táplálékot nyújtani s ekkép a német mellett saját állását és jogait megvédelmezni nem képes. Mi ettől még felettébb nem tarthatunk, de azért e tényállást ismernünk, e csillagjárásra figyelmeztünk s tanulságai szerint cselekednünk nemzetünk iránti kötelesség, hazafiúi tartozás. Jelen helyzetünkben, családi, egyházi, társas és főként irodalmi életünk az, hol anyanyelvünk elidegeníthetlen, sőt sérthetetlen jogait egész összességében érvényesíthetjük, s azt a tudomány és művészet nemzeti irányú eszközévé tehetjük, s ekkép mind műveltségünk ős bélyegét, mind nemzeti egyéniségünket végtelen időkre biztosíthatjuk.

E szempontból kell nekünk magyaroknak felfognunk a nyelv és irodalom ügyét; itt nyeri meg a kérdés igazi súlypontját, roppant jelentőségét. Arról van itt szó: vajjon fél — vagy egy század múlva hangozzék-e még Magyar- és Erdélyországban magyar beszéd máshol, mint a Tisza-vidékeken és Székely-földi hegyek között? Az forog kérdésben: vajjon keleti származású, de nyugat műveltségét a birodalom bármely népfajával versenyezhetőleg saját vérebe és természetébe fölvetv és vele azonosodott magyarfajunk ezután is ön geniusza vezetése alatt haladjon előbb a polgárisodás pályáján, vagy egyik vagy másik társnép karját és nyelvét fogadja el? Sőt még több, az t. i., hogy a magyar nemzet létezzék-e tovább is az európai népek családgyűrűjében, vagy kitörülje önmagát s testetlen fogalommá, pusztá történeti tárgygyá váljék? Az utóbbi idők változásai kétszeres kötelességünkbe tették arra törekednünk, hogy mint lélekben egy, erkölcsileg erős, szellemi műveltség által hatalmas, tehát jóra való és jövővel bíró népfaj ismertessünk és becsültesünk. Ezt pedig ez idő szerint egyedül egy tömör, a nemzet minden ízét-csontját átható szellemi munkásság és önfentartási és tökéletesülési tevékenység, szóval:

virágzó és termékeny irodalom által érhetjük el. Irodalmunk ekképen azon szellemi gubó lesz, melyből idővel az alapos tudományosság nemzetünk fejére a dicsőség szárait szövö, a birodalmi társnépekkel szemben pedig tekintélyes állásunkat sőt tiszteltetésünket biztosítja; azon szilárd alap, melyre erkölcsi, társadalmi és később tán politikai életünk új hajlékát építhetjük; azon dús életesirájú mag, mely egykor oly hatalmas tölgygyé nőheti ki magát, hogy árnyékában népek milliói pihenhetnek és élhetnek boldogul. Szellemileg fejlett és erős nép soha sem fog műveltségi hajlamával s rendeltetésével ellenkező irányban sodortathatni.

E gondolatok már akkor elmémben forogtak, midőn egy más alkalommal az összes magyar nemzetnek kiváltképen két osztályát mondtam a haza elismerésére méltónak: egyiket, a mely földét, másikat, mely irodalmát műveli. Mert amaz a természeti hazát, ez a nyelvet s vele a nemzetet tartja meg; amaz anyagi, ez szellemi eszközeit gyűjtögeti egy, a jelenből kifejlhető jobb jövőndőnek. A mely népfajnak saját hazája, kimívelt nyelve s fejlődött irodalma van, csak annak van nemzeti léte, jelentősége. Igen, ilyen népnek, még ha a politikai formák azt elismerni nem akarják is, — az emberiség történetében valódi szerepe van, — sehonnainak, más nyelvét beszélőnek nincs! A föld, melyet valamely nép lakik, a test, ennek lelke a nyelv, mely átzengi a határokat és fentartja a társadalom benső életét. E lelket erősíteni, e nyelvet védni szent kötelessége jövőnk ügyét szíven viselő minden honfinak. Mert igazság az, hogy „lélek az, a mi megelevenít.“ Igen, azon nyolcz millió magyar, mely magyar földet szánt, magyarul beszél és imádkozik, magyarul neveli gyermekét, s kebeléből jó gazdákat, munkás honpolgárokat bocsát ki, meg az a 300—400 író, kik nemzetök szeretetétől indítatva többnyire szükön és nélkülözve, sokszor félreértés, ritkán elismerés, nem egyszer üldözés és megvetetés között is édes anyanyelvök s a hazai szellemü és szabásü tudományosság terjesztésén, az ősi erkölcsök és jellem fentartásán s nemesítésén dolgoznak — ezek, ezek lesznek a magyar nemzet jövőndőjének új megalapítói.

Ám de erről igazán elmondhatni: „non fit hoc verbis Marce!“ Sok kell ide az író- és olvasó-közönség sőt az egész nemzet részéről.

Mindenek előtt az íróknak nemes hivatásuk fontosságától áthatva kell lenniök, az írói készületet nem utolsó vagy lényegtelen dolognak, az irodalmat a legmegtisztelőbb munkatérnek, a közön-

séget nem kiskortú, de bizonyos ízléssel és jogos igényekkel bíró és a nemzet egyik tiszteletérdemlőbb osztályának tekinteni.

A mely író választott pályája fontosságát, magát a szellemi foglalkozás nemes voltát s a jót mit eszközölnie kell, át nem látja, öntudata nyugodtságát, a közönség elismerését semmibe veszi, szóval, munkálkodása erkölcsi oldalát nem nézi, ahhoz belső vonszalmat nem érez, abban nem keresi fő-főgyönyörűségét: az ilyen válaszszon más pályát magának; az ilyen szokott örökvilág hálátlanságról, el nem ismerésről, a nemzet jóra valótlanságáról beszélni, valamint munkásságával is, mely saját lelki bélyegét többnyire magán hordja, nem sok hasznot tesz az irodalomnak. Szívvel-lélekkel kell szeretnünk nyelvünket és irodalmunkat, felfogni annak mind a jelent mérséklő sőt olykor irányozó, mind jövőnk alapjait magában rejtő voltát; tudni, hogy irodalmunkban magát nemzetiségünket szeretjük, a hazának teszünk szolgálatot, s e tudatban keresni fő boldogságunkat. Emlékezzünk meg a Kazinczy s társai korára és küzdelmeire s gyűljön nem hamvadó lángra lelkesedésünk!

Előkészületekkel kell birni az írónak. Egy-két verset írni vagy innen-onnan lefordítani, egymás művét megdicsérni, előfizetési ívekkel árasztani el a közönséget, még nem jogosít arra, hogy valódi írónak tekintessünk s szavunk mint olyané, valami oly rendkívül tiszteltessék. Az írás egy távol nemes cél, melyet el kell érni, koszorú és tisztességi czim, melyet meg kell érdemelni, dicsőség, melyre fáradozva juthatni el. Lám gyermekeinket nagyok társaságába sem viszzük, míg koruk s a fejlődés bizonyos fokára jutottság őket arra nem képesíti. Ily beszélgető és társalgási hely a hazai irodalom. Nincs helyén, hogy e terembe minden ember, mihelyt tetszik, betoppán — olykor nyilvánvaló jogosultság és képességek nélkül, és ott minden megválasztás, tekintet, eszély és néha illedék nélkül mindenhez hozzá szól, a legkényesebb kérdésnek neki megy, véleményt mond, tanácsol, ítél, pálczát tör dolgok és személyek fölött, melyekre nézve illetékkal épen nem bir, sokszor sért, mások építését elrontja, érdekeket állit szembe érdekekkel, szenvedélyeket költ fel, sebeket tesz újból vérzőkké, miket mások bajjal gyógyítottak be. És mindezt a jót tenni akarás szándokával, a honfiség köpenye alatt, de vajmi kevés tapintattal, s néha jóval több önhittséggel mint valódi tehetséggel, inkább kép-

zelt mint valódi okok alapján, nagyobb adag szenvedélylyel mint higadtsággal, dologismerettel. A mint társaságokban csak a benső értékkel bíró, illedékes beszéd és magaviselet — legyen bár mulattató vagy tudományos irányú — éreti el az együttlétet célját, ez nyeri meg a jobbak helyeslését, míg az ellenkező nevetség tárgya vagy rosznak eszközlője : úgy az irodalom nagy körű társaságában is csak a valódi képességü, vagy legalább törekvő író kedvelt és hasznos. Tanulnunk kell, és pedig sokat, mielőtt másokat kezdenénk tanítani, mert az írás nem egyéb ennél. Mikor valaki millió meg millió honfitársa nyilvános szöszékébe lép, fontolja meg jól, mit beszél. Ezzel tartozik magának a közönségnek, az irodalom hitelének, melynek a sok könnyű kiállítású vers, cikk, regény és könyv gyakran annyit árt, hogy az aránylag kevesebb számú jeles művek alig képesek ellensúlyozni. . . . Tanulni kell tehát a classica irodalom lángelméinek műremekeit, amaz írókat, kik, mint a nagy folyamok száz patak vizét, egy-egy korszaknak sőt több nemzedéknek gondolkodásmódját egész egyetemességében fejezik ki, elannyira, hogy néhányban magát a nemzetet megismerhetjük; az idők felfogásába magunkat egészen belétalálhatjuk; tanulni továbbá az angol, francia és német nemzet jelesb íróit, mert a közepesekben, kiknek száma legio s kik amazoknak csak idétlen viszhangjai, nincsen nyereség; mindenkifölött pedig hazai irodalmunk örök dicsőségü alapítóinak műveit : Kazinczy és Révai, Berzsényi és Csokonai, a Kisfaludyak és Kölcsey s más jelesekéit. Ezek azon forrás, honnan mai irodalmi életünk kezdetét vette, honnan a magyar szellem diadalmas folyama kiindult, s nemzet-életünk századokig hervadásban volt mezőit mai napig éltető nedvvel öntözgeti. Ezeknek élettörténete, követett irányuk s munkájuk sikere mutatja meg az utat, melyen haladnunk kell, ezek adják kezünkbe az eszközöket, melyekkel magunkon segíthetünk, ezek mutatják kristálytisztaságban és határozottan a magyar írói kötelességet és adnak minékünk példát oly kitartó lelkesedésre, dicső önelszánásra s nemes szellemi harcokra, minők a mint a múlt század végén csaknem sírjából költötték fel a magyart, úgy hitem szerint a mostaninak zivatarai között is a leghatalmasabb szolgálót tehetik, kell tenniök nemzetünk önfentartási nagy munkájában! Nyelvismeret tehát, az ó-és újkori mívelt nyelvekegyike vagy másika, mely a többi nemzetek tudományos kincsforrását előttünk

felnyissa; kivált pedig az édes hazainak szabályszerű szólása és írása, tájkiejtéstől, alakhibáktól tisztán, mai fejlődöttsége szerint elsajátítva! Ez az, a mit minden kezdőtől megvárhatni.

Az íróknak meg kell gondolniok, hogy a külföldieskedő, a hanyag honfi és honleány mind azzal búvik ki irodalompartolási kötelessége alól, hogy a magyar lapok és könyvek vizenyősek, kevés gonddal írottak, tartalom és külszépesség nélküliek. Ezt meg amaszt olvassuk, mert ők jól irnak, de a többtől Isten mentsen — így szólnak. Való, hogy ez csak kifogás, de le kell őket szorítani a bitorlott térről, s tartalom és alak tekintetében a külföldi írók műveivel versenyezhető könyvet kell alkotni, s egyfelől a görög és római, másfelől az angol és francia irodalom régi remekeinek, sőt a napjainkban megjelenő jelesebbeknek is nyelvünkön olvashatását minden áron eszközölni kell, mégpedig vagy az Akadémia irányadó közbenjárása, vagy a rövid de hasznos életet élt Kisfaludy-Társaságnak föllevenítése, vagy — a mi legezészerűbb volna — egy külföldi remek művek magyarra téételét előmozdító hazafüti egyesület alakítása által; és ekkép mindenkit erkölcsileg kényszeríteni vagy álarca levetésére s irodalmunk partolására, vagy szégyenletes tettének bevallására. Mert kétségkívül vannak számosan, kik magyartalan nevelés és lelkőknek a jobb és szebb vagy tán idegen utáni vágyánál fogva jártatnak német és francia lapokat, olvasnak idegen könyveket, mit általában és okkal-móddal véve hibáztatni nem is lehet; — azonban lelkemből ohajtom, hogy a magyar irodalomnak is eredeti és fordított jeles művekben, de a magyar hazafiságnak is tettleges irodalmi buzgóságban gyarapodása által mentől kisebb arányra szálljon. A ki látja a dolgok mostani folyamát, lehetlen, hogy ennek égető voltát meg ne értse. A ki megérti s honát szereti, lehetlen, hogy segítségre ne siessen. Csakhogy ne kívánjunk egyszerre völgyből tetőre jutni, ne tanuljon mindenik mindent. Kiki válaszszon hajlama szerinti szakmát, s abban legyen mester. Egyben fényleni, a többiben némi tájékozó műveltséggel bírni elég egy 50—60 éves életre! Mig mindenhez kapunk, igazi alapos tudósaink nem lesznek, tudományosságunk mély gyökeret nem ver, kellő alapját és irányát nem találja meg.

En a többek közt sok jót várnék mindezen tekintetekben egy alaposan kimerítő magyar nyelvtan és teljes szótár gyorsított kiadásától, mint a melyek nyelvünk önállóságát, orga-

nicus voltát és mindenre képességét kézzelfoghatólag kimutatnák s úgy szólván e kérdésnek saját alapokat adnának, másfelől, a kik újabb szavainkkal nem eléggé ismeretesek, ezek segélyével eligazodhatnak; továbbá egy hetenként megjelenő tisztán k r i t i k a i folyóiratnak megalapításától, mely mostani két tudományos folyóiratunkat mintegy kiegészítve, irodalmi életünk minden mozzanatát tüzetesen figyelemmel kísérné, részletes bírálatokba bocsátkoznák, kivált a kezdő íróknak gyakorlati iskolául szolgálna, s óvna az irodalmat és közönséget egyként az egyoldaluságtól és fölületességtől.

De a közönségnek is van teendője, mindenekfölött pedig a nagyobb birtokos osztálynak. Ezek közül sokaknál láthatni angol, francia és német könyvet meg hírlapot, hol magyart vagy általában nem, vagy visszás arányban. Ez irodalmi tekintetben rossz jel, s mint tény, honfiak és honleányok által egyképen nem igazolható egyébbel, mint a mint fenebb említém, az emberi léleknek szebbre, jobbra vágyódási hajlamával. És a lélek ezen nemes élvésztségének ellene dolgozni, vagy azt csupa hazafiságból kevésbé széppel beelegíteni akarni, nem szabad, nem is lehet. És a mikor ily okok adnak túlnyomóságot — még a mai válságos időkben is — idegen hírlapoknak és könyveknek, nem hibáztatható, kivált ha egy-két magyarlap és jobb-jobb könyv is megakad az illetők asztalán. De már az, hogy valaki merő külföldieskedésből szerezzék és olvassa meg, láttatni vágyván, hogy ő miveltebb mint mások — azaz hogy rosszabbul beszél, ír és ért angolul és francziául mint az angol és francia, de magyarul is rosszabbul mint a kevésbé mivelte magyar, tehát egyikkel sem tartja meg a verseny terét, — ez nevetséges gyöngeség, sőt haza elleni véték. A francia és angol nemzet nem szorult sem pénzünkre, sem erkölcsi pártolásunkat nem kéri, a hazai irodalom ellenben esenkedik érette, s kevés egyesek nagylelkűségéből és a középosztály igazán magasztalendő áldozatkészségéből tengeti árva életét. Az angol és francia író műveiért 50,000, 100,000 frankot kap, miniszterré lesz, becsületrend-jeleket nyer, dús vagyonra tesz szert, míg a magyar — a legjobb is — ritkán bírja fentartani elméje keresményéből családját, a többi pedig az imént említettekben — mind — mind nem jutott neki osztály részébe! Azonban akár a tudomány és magasb szellemi élvek szomja, akár csak pusztja majmolás oka ama jelen-

ségnek, mindenesetre csak akkor méltányolható vagy legalább elnézhető, ha az ilyenek előtt a hazai irodalom termékei is ismeretesek, habár általuk a külföldiekkel távolról sem versenyezhetőknek találtnak, mit én alig hiszek. A ki Kisfaludy Sándor dalait és regéit, Berzsényi magasztot zengésű ódáit, Csokonait Kölcseyt, Vörösmartyt, Petőfit, Aranyt és Tompát stb. olvasta, és azt mondja, hogy nem szerette — bocsáttassék meg nekem ez egy keményebb kifejezés — vagy magát a költői szépet nem ismeri, vagy szívét és veséjét nem magyar vér melegíti. Magyar lelki alkatú embernek lehetetlen ez írók műveit nem szeretni, mert az ő lantjokon a nemzeti geniusz — hol vígan — hol búsan — de legszebben zengette a nemzet ezeréves belső életének változásait, titkos érzelmeit és bánatát, vágyait és lelki harczeit, kétségbeesését és ihletett költői lelkesülését, sőt magát az örök szépet és jót is !!

Nézzük most a magyar prózát. Kit nem hat meg Kölcsey, Széchenyi, a Dezsewffyék, Eötvös műveinek stb. beszéd- s írásbeli ereje, eszmegazdagsága, alaki szépsége? Hát Teleki és Szalay stb. művei nem válnának-e díszére bármely nemzet irodalmának? Józsika és Kemény történeti, Jókai társadalmi irány-regényeire pedig nem méltán büszkék lehetünk-e, melyek jobbára lefordítva, a külföld bámulatát is felköltötték? S mi mégis azt mondanók, hogy a magyar irodalomban nincs jeles olvasmány? Nem jó igaztalanul itélni magunkról, kivált oly dolgokban, miket nem ismerünk, vagy méltatni nincs lelki érzékünk. Nem akarok önelbizakodásra adni alkalmat s ezzel ártani irodalmunknak, nem érdem felett tömjénezni önmagunknak, de azt bátran kimondom, hogy vannak írónk, kiknek műveit gyönyörrel és haszonnal olvashatni, sőt azok egy részét az emberi szellem nemesbnél nemesb nyilvánulatainak tarthatni. A külföldieskedés soha nem volt erény, ma — kivált magyarnál — nemzet elleni bűn; máskor sem hozott ez reánk áldást, a mostani időkben pedig sirunknak egyik fő meg-
 ásója lehet. Ha nincs magasabb röptű irodalmunk, salonias nyelvünk, terementünk kell, pártolván és lelkesítvén az írókat, ápolván és gyarapítván az irodalmat; ha pedig van, becsüljük meg, tanuljuk ismerni, szeretessük meg a mieinkkel s tegyük elterjedté a magyar föld minden zugában, legszélső határáig.

Sokan azt mondják: legyen előbb irodalom, mindjárt lesz

közönség is; mások meg azt vélik, hogy ez épen fordítva igaz, t. i. a közönség rokonszenve és hő pártolása állítja elő a jeles írókat, remek műveket, gonddal írott tudományos czikkeket s ügyesen szerkesztett lapokat, szóval, teremti az irodalmat. Gondolatom szerint tán lehetne moudanunk, hogy viszonosan teremtik egymást, t. i. a jeles írók a nagy közönséget, s lelkes nagy közönség a jeles írókat.

Osztályosaimra vonatkozólag még egyet nem hagyhatok érintetlenül.

Hol a napi sajtó által, hol időszaki iratokban gyakran olvastunk közelebről több kevesebb éllel irt czikkeket, melyekben a közönségnek előkelőbb és vagyonosabb része irodalom iránti formaszertü érdektelenséggel vádoltatik; s hogy nem alaptalanul: bizonyítja azon körülmény, hogy a népkönyvek, néplapok, népnaptárak 5—10—20 ezer példányban kelnek el a nép között; a népszínművek folyvást készülnek, előadásai a leglátogatottabbak s tetemes tetszésben részesülnek. E körülmény azon gondolatra viheti idehátrább az irodalom férfait, hogy azon osztály érdekeinek és izlésének igyekezzenek kiválóan tetszeni, hol műveik kiváló kelendőségre találhatnak. És ekkor csaknem önkénytelenül áll elő a közönség és írók osztálya közt egy belső érdekességi és rokonszenvi viszony, melynek egyik következése a népirodalom felvirágzása, de a magasb emelkedésű költészet, dal-, regény-, dráma-, és komoly tudományos irányú irodalom elhanyagolása lesz. Sőt ennél még több is következhetik. A népirók és irodalom-pártoló népközönség, meg a nem-, vagy aránytalanul pártoló birtokos osztály között egy új válaszfal emelkedik, a melyet aztán lerontani sokkal nehezebb lesz, mint a melyet a régi politikai viszonyok alkottak volt; más szóval, a nemzet ismét két osztályra szakad, egyikben lesznek az irodalom-pártolók, a másikban a nem- vagy kismértékben pártolók, kiknek neve mi leend? itt nem kívánom kijelölni, de könnyű előre belátni. Ám mert a közvélemény a hazai irodalomban a nemzet jövődjének biztosítását látja, tehát pártolásának a hazafiság nevét adja; ellenkezőjét kétségkívül az ellentétes czímmel bélyegzi meg, és idővel az egész tömegre rábeszéli. Valóban szükség, hogy ezeket tudjuk, s belőlök eleve okuljunk. Gondolja meg a birtokos osztály, hogy a haza iránt a hazafinak mindig kötelességei vannak, miket

teljesíteni kell viszonzszolgálatul a tőle nyert áldásokért, hálás elismerésül az élvezett javadalmakért. És valóban fájlalnám, hogy mi, kik ma is a hon földének nagyobb részét birjuk, tehát legtöbb áldását élvezzük, aránylag kevesebbet tegyünk irodalmunk pártolásáért, s ezáltal nemzetiségünk fentartásáért, mint azon szegény földész, ki a „Vasárnapi Ujságot járhatja,” vagy legalább István Bácsi naptáráért évenként kiadja 20 pengő krajczárát. Sőt a nemzeti műveltség szent ügye néhány jobb könyv megvételénél többet is követel tőlünk. Lehetnek oly körülmények, melyek közt valamely irodalmi vállalat némi tetteleges segélyünket is igényelheti. Nem szégyen-e például, hogy a „Budapesti Szemle“ és „Uj Magyar Muzeum“ havi irataink, melyek a fensőbb műveltség közlönyci kívánnak lenni, alig bírnak fenállani köztünk? Pédig mily könnyen s mily csekély áldozattal segíthetne a dolgon egy 3—400 vagyonosb hazafiból álló részvénytársulat, mely az ily haviiratókat átvevén, ugyszólva megalapítaná. Idővel bizonynyal kifizetné magát a vállalat, de a legroszabb esetben is, alig érezhető áldozattal vívnánk ki nevezetes eredményt. Őseink csak magukért rótták le a haza iránti tartozásaikat, érettünk nem. Ezzel mi tartozunk, és a kik utánunk következnek.

Nyelv és irodalom pártolása és terjesztése legyen azért jelszava e hon határain belül kicsinynek, nagynak, minden jó honfinak és honleánynak. Pártoljuk és gyámolítsuk eszünkkel, pénzünkkel, házunkban és azon kívül, magán körünkben és társaságokban; ismerjük meg, jártassuk és olvassuk a magyar lapokat, költői és tudományos műveket, adjuk ki ifjabb tehetségek reményét nyújtó munkáit, fogadjuk örömmel hajlékainkban a haza tudományos férfait, szóval:

„Szóljunk, tegyünk — kinek mint
Adák az Istenek,
Oltári a hazának
Hadd füstölögjenek!“

Sokszor el volt már mondva, de ismétlése mégis mindig helyén van, hogy nyelvünkben élünk vagy azzal halunk meg, ezt pedig irodalmunk tartja fen. Épen ezért tiszteletünket érdemlik meg azon derekak, kik, míg mások vagyont gyűjtnek, kincseket halmoznak össze, addig ők a lélek, a tudomány kincseit keresik, az eszmék szépsége által lelkesíttetnek, az emberi szív és lélek

ismeretlen mélységeit buvárolják a közönség gyönyörére és tanulságára. Legyetek azért áldottak ti, hű és nagy munkásai hazátoknak és az emberiségnek — Istentől és nagy gondolatoktól ihletett írók! — kik a szellem országának határait járjátok, a tudomány élő kútfejeit keressétek, s abból honfitársaitok számára életvizet hoztok, kik élettöket egy-egy nagy célnak szentelni elég erősek és dicsők valátok : Kazinczy stb. dicsőn és hasznosan élt és halt honfitársaink! De legyen áldva a ti munkásságtok is, élő hű hazánkfiak, kik nyelvünk természetének tudományos kifejlésén és összeállításán, törvényeinek megalapításán, szokásainak gazdagításán, részvétlenséggel és előítéletekkel, tudatlansággal és roszakarattal küzdve, folyvást fáradoztok; kik éjjel-nappal íróasztalaitok mellett hervasztjátok élettöket, csak hogy a tudomány egyes ágaiban nevezetes, maradandó becsű műveket állítsatok elő. Az ily férfiak a nemzetnek büszkesége; ők az éj örök virasztói, tettel kiáltják az ébrenlevőket munkára, serkentik az alvókat. Ők világítanak mások előtt eszökkel, munkáikkal. Ők lángoszlop a haza határain, mint az Izraelé volt a pusztában : feljök, utánok tart a jámbor sokaság. Ők megmondják az idők változásait és tanítását, tolmácsolják a közakaratot, hangot adnak örömeinek, bánatnak, megmutatják a jót, példát adnak, lelkesítenek a szépre, jóra, nemesre, ők az erénynek tanítói, a nemzeti reményeknek fentartói. Nehány ily lángész többet tesz éltevel és munkásságával a hon dicsőségére, mint száz és ezer meg ezer más, kik születnek, élnek és meghalnak a nélkül, hogy bármi nemesb nyomát hagynák életöknek, a nélkül, hogy valami szépet és jót tennének, hogy a hazát és nemzetet bármikép szolgálták volna. Az ilyekről mondotta a római költő : „Nos numerus sumus et fruges consumere nati.“ Méltó dolog, hogy a derék íróknak tisztelet adassék! Méltó, hogy őket, mint olyakat, a társadalom bármely osztálya körébe vonhatni örömeinek tartsa. Egy Zrinyi Miklós és Pázmán, Kazinczy és Berzsényi, Kölcsey és Vörösmarty nevét tisztelettel kell hogy említse a haza, meg kell hogy előttök hajlongjon minden szív, mert ők benn sok jót eszközöltek, künn dicsőségünket terjesztették.

Tisztelet azért és becsület a derék íróknak, teljes rokonszenvű pártolás az irodalomnak!

GRÓF MIKÓ IMRE.

SCHILLER.

ÉLET- ÉS JELLEMRAJZ.

Schillers Leben und Werke von Emil Palleske. Zwei Bände. Berlin. 1859. — Schiller und seine Zeitgenossen. Eine Gabe für den 10. November 1859. Von Julian Schmidt. Leipzig. 1859. — Schillers Beziehungen zu Eltern, Geschwistern und der Familie Wolzogen. Aus den Familien-Papieren mitgetheilt. Stuttgart. 1859. — Schiller und Göthe, Übersichten und Erläuterungen zum Briefwechsel zwischen —. Von Heinrich Düntzer. Stuttgart. 1859. — Schiller több rendbeli levelezései.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

I. Alig két héttel azon nap után, melyen mi nemzeti kegyelettel ültük irodalmunk újjáalkotójának, Kazinczy Ferencznek százados születésnapját : 1859. november 10-kén hasonló irodalmi és nemzeti emlékünnepet tartott Németország is, sőt bizonyos tekintetben az egész művelt világ, valahol a német nyelvet értik s a mi ezzel együtt jár, Schiller nevét ismerik. Valóban, a német nemzet egy költője emlékezetét sem ünnepelheti méltóbban s nagyobb nemzeti lelkesüléssel, mint Schillerét. Göthe, ki tíz évvel született előbb, kétségkívül nagyobb volt e fiatalabb kor- s költőtársánál; de ő, hogy ugymondjuk, villágszellem vala, művei az egész emberiség köz sajátja, s az ő szerencsés geniusza nem szoríthatatik a nemzeti sajátságok korlátai közé. Ő a mellett, hogy német, valóban és nemesen német : egyszersmind világpolgár is.

Schillert inkább magáénak mondhatja a német nemzet. Ő, egy egyéniségben, egész nemzete visszatükrözése, — mintegy sublimuma nemzete sajátosságainak, erényeinek úgy mint hibáinak. Ezért van, hogy míg Göthére minden német büszke, — Schillerre fölmelegül. Amazzal dicsekszik, ezt szereti. Amazt érti és magyarázza, ezt érzi.

Azonban a két név elválhatlan egymástól, egygyé-forrott az, az idők örökségeig. Száz pont van, mi közöttük kiáltó ellentétet képez; sorsuk, tehetségeik, érzületek — mindenben elkülönözte, sőt egymással szembe állította őket. De nemes lelkök oly szorosan csatolta össze, hogy ellentéteik is egymást kiegészítő, — egymásban kiegyenülő sajátosságokká váltak, — s e két nemes szobor örökre egymásmellett, összefogott kézzel áll s marad meg a nemzeti öntudatban és a halhatatlanság pantheonában.

Nekem jutott a szerencse, a Budapesti Szemle olvasói előtt, Göthe után Schiller emlékét is megújítanom. Igyekszem rövid lenni most is. Előadásom vezérfonalául az elősorolt könyveket használtam több mások mellett, mindenekfölött pedig, különösen az író jellemzésében a nagy költő műveit, melyeket ez alkalomból örömmel tanulmányoztam újonan.

II. Schiller János Gáspár (költőnk atyja) egyszerű iparos családból származott, mely több nemzedéken át hű maradt a firól fira szálló pékmesterséghez, s János Gáspár volt első, ki nagyobbakra törekedvén, attól elpártolt — és sebész lett! De a foghúzó és csontfűrész keveset hozott a konyhára, s hogy magának munkát szerezzen és mesteriségének elébe dolgozzék, katonaszolgálatot vön, hazája — Würtemberg seregében. 1749-ben nősült, urasági erdősz és vendéglős Kodweisz György karsu leányával, Dorottya Erzsébettel, de első gyermekök — egy leány — csak nyolcz év múlva született. Nagy Fridrik ekkor kezdé ismét nyugtalanítani a világot s a sebésznek és katonának — most már mint hadnagynak — ismét a sereggel kelle mennie. 1759-ben, őszi táborozáson, az ismét áldott állapotban levő nő is a férj sátorában mulatott, midőn nagy rémültökre a szülési fájdalmak jelentkeztek. Visszasietett Marbachba, hol állandó lakása volt ekkor — s itt szülé november 10-kén azon fiút, ki utóbb a „Haramják“-kal meg-
rázta a világot s Tellel és Stuart Máriával örökfrís koszorút nyert, Schiller Frigyes!

A gyermek nemcsak csodagyermek nem volt, de oly rendkívül korán sem fejlett mint Göthe, mert sorsuk s neveltetésök ugyszólván már a bölcsőnél kimutatta különbségeit. Atyja egyenes, kemény, katonás, ki a fiút még felnőtt korában is „Er“-nek szólította, maga sem birt azon magosabb műveltséggel, mit még a tanítás kezdete előtt kellett volna a gyermekbe mintegy átlehelni. Igaz, hogy ő a maga körében derék, jeles, előretörekvő férfiú volt. Kötelességű, férfias, elszánt, sőt némileg vakmerő és nagyokra igyekvő, úgy hogy némelyek kalandosnak tarták; hajthatlan vala, s szorgalommal és kitartással pótolta, mit növendék-korában a sors, kiképzése körül elmulasztott. Fiát bár szerette, elve ellen lett volna iránta igen gyöngéd lenni, s azt tartá, hogy az apa s gyermek közti viszony egyedül biztos alapja a félsz, azért a vesszőt sem tartóztatta meg, ha szükségesnek ítélte, tőle. A nagykátét a fiúnak tökéletesen tudnia kellett, s kételkednie a felől, a mit apja és tanítói tényül adtak elő, csak titokban lehetett. Azonban mindez s még több szigor is, egészséges gyermeket még soha meg nem ölt, s fejlődésében sem gátolt; leverőbb azonban az eszmélni kezdő s önkénytelenül is szabadságot szomjazó gyermeki lélekre nézve, alárendelt, sőt szolgai helyzetben látni szülőit. Az iparos, vagy a paraszt fia közel sem érzi azt úgy mint a szolgálatban állóé, s ily esetben látta apját a növekedő Schiller. A parányi német államokban, hol a fejedelem közvetlen érintkezett alattvalóival, egyenesen osztá parancsait s érezteté hatalmát, még abba is beleszólt sokszor, minő életpályára adják fiaikat, s mikép alakítsák jövőjüket alárendeltjei. Würtembergben, s a Schiller-családdal épen ez történt.

Károly-Jenő (Karl-Eugen) a württembergi herczeg, viharos sőt féktelen ifjúsága után férfikora első felét zsarnoki önkénynyel folytatta, úgy hogy kivülről is kapott nem egy intést a nagyobb fejedelmektől. Most, ötvenedik éve felé, egyszerre alattvalói boldogítására adta magát, ösztönöztetve főleg kedvese, Hohenheim Francziska grófnő által, kit előbb férjétől elrabolt, utóbb balkézi nejevé tön, — de ki törvénytelen viszonyukat lelki emelkedettség s szívemesség által engesztelő fénynyel vonta be. A herczeg népboldogítási igyekezete főleg a műveltség terjesztésére irányult s figyelme főtárgya, majdnem szemefénye az egyetem vala, melyet 1775-ben fővárosába tett át, s mely addig csak hivatalnokokat,

jogtudókat és katonákat képezett, de most orvosi szakkal is bővítették és csupán a hittant zárta ki.

Frigyesünk még előbb, már 13-dik évében, előiskoláit végezte s atyja által, természetesen, theológiára vala szánva s magának is hajlama volt az egyházi pályára. De a herczegnek ujonczokra volt szüksége egyetemébe, valami jövőt nézett ki a hórihorgas sovány suhanczból s a családi kedvencz terveket egy önkényes hatalomszóval feldöntve, beparancsolta az ifjút és a jogi szakra osztotta be, mihez annak épen nem volt kedve.

Különös rend divatozott ebben a csudálatos egyetemen, melynek tulajdonképi „rector magnificusa“ egy koronás fő volt. A tanítványok két osztályra valának elkülönözve; a lovagok (cavalière) és növendékek (elève) osztályára, — amazok a nemesi, ezek a közrendü családokból. Amazok megkülönböztető előjogokkal bírának; hogy mily természetűekkel, abból az egyből megítélhetjük, hogy a vizsgálat-követő kitiüntetések és jutalmak osztogatásánál a „cavalierék“ a herczegnek kezét csókolták meg, a szegény „elvék“ pedig csak a kaputja szárnyát. Schiller természetesen csak „elève“ volt, s nem is a legkitünőbbek egyike, mert a jogtudományhoz semmi hivatást nem érzett s két év alatt alig haladott valamire, — míg a herczeg kegyelmesen megengedte, hogy az orvosi szakra lépjen át.

A herczeg gyakran, sőt naponként látogatta az egyetemet s azt akarta, hogy a tanulók hozzá egész bizalommal viseltessenek. Innen eredt azon rendszabály, hogy minden tanuló tartozott évenként egy jellemrajzot írni, melyben magát, tanuló társait jellemezte, főleg pedig kegyes pártfogója — a herczeg és a grófnő iránti érzelmeit egész szabadsággal és őszinteséggel bőven kifejtteni köteleztették. A tizenöt éves Schillertől fönvan még egy ily jellemrajz, melyet, s különösen a herczegi párra vonatkozó részletét, csak azért nem közöljük olvasóinkkal, mert meg akarjuk kimélni azon kellemetlen hatástól, a mit reánk tett, midőn kifejti, hogy előtte mennyivel drágább a herczeg, mint saját szülői, kik közvetlenül annak kegyelmétől függenek.

Szokásban volt továbbá a herczegi kedves, Francziska grófnő név- és születésnapjaira dicskölteményeket készíteni, és senki oly lelkesedett és magasztaló hangon nem szólaltatta meg ilyenkor az alkalmi műzsát, mint Schiller. Több éven át, ugy lát-

szik, ő volt az állandó udvari poéta, s a fenmaradt költemények azt mutatják, hogy teljes érzés áradozási. Pedig az ifjú költő ekkor már vajdott a „Haramjakkal“, sőt jelenetek voltak megírva már e műből, mely nem csak a zsarnokságnak, de még a viszonyoknak is hadat izent, s ama dicsköltemények hangulatával kiáltó ellentétben áll. Azonban a költőt könnyelműen el nem ítélnéljük. Ő minden túlsapongó érzelmek iránt, bármily ellenmondásokig, fogékony volt. S a grófnő iránt azon regényes, ábrándos, imádat szerű hajlammal viselteték, mely növekedő ifjakat idős hölgyek irányában szokott megragadni.

Ime ily légkörben növekedett azon ifjú, ki nem sokára Göthe versenytársává volt leendő! Mily különbség azon szabad, jóllét- és áldásteljes helyzettől, mely a szerencsésebb Göthe fejlődésének annyira kedvezett!

III. Göthe, mint tudjuk, atyjától vette természetét, alakját, — anyjától pedig költői hajlamait, „die Lust zu fabuliren.“ Schillernél némileg megfordítva áll a viszony. Ő egész alakját anyjától nyerte, e magas, karesú, szelíd alaktól, — apjától pedig azt, a mi őt nagygyá tette : a nyugodni nem tudó, előretörő, akadálytípró szellemet, a dicsvágyat. Bár a két szülő ily befolyását élesen körvonalozni nehéz. Az apának előttem fekvő arczképe, kiülő csontjaival s hosszú állával igen emlékeztet a fiúra külsőleg is; az anya szemeiben pedig a lélek is tükrözik, mely fiát jellemzi. Különben Schiller anyja nem volt azon ábrándos-rajongó költőanya, minőt belőle némely életirői csináltak; több, jobb volt ő annál: azon jó lelkek egyike, kiknek vonásain s minden szaván a legtisztább nőiség mosolyg. Fennmaradt levelei bőven mutatják, minő volt a hatás, mit kezdettől végig fiára gyakorolt s e tekintetben Schiller nem volt kevésbbé áldva a természetől, mit Göthe.

Apja, aránylag csekély tehetségek mellett, rendkívüli tevékenységgel bírt. És pedig kötelességei körén kívül is. Lelke soha sem pihent; különböző tárgyú értekezéseket, költői s prózai kísérleteket írt. S vallásos és erkölcsi érületének dicséretére szolgál, hogy minden művei közt legjobbak némely imái, különösen egy reggeli ima versben, mi valóban oly gyakorlottságra s a forma kezelésében annyi csínra mutat, a mely sokkal fölülmúlja fiának első időszakbeli költeményeit s minden Lauraódáit. Mily bensőségteljes volt e derék atya élete, mennyire át volt hatva a

papírra tett érzelmektől, mutatja csak e néhány sor is, melylyel egyik iratát végzi: „Téged, Lények Lénye! kértelek egyetlen fiam születésekor, hogy pótolod ki neki lelki tehetségeiben azt, a mit én tanulás hiánya miatt nélkülözök, — és te meghallgattál engem!” Ez atyának valódi nagysága abban legbámulandóbb, hogy fia viharos életpályájának, mely pedig kezdetben felette kevés sikert ígért s magában sem a legkedvezőbb színben mutatkozott, soha erőszakosan nem szegült ellene. Ez által biztosítá magának fia állandó szeretetét s bizalmát, ez által — agg napjaira — azon örömet, hogy fia babérjaiban zavartalanul s önvád nélkül gyönyörködhetett.

Testvérei a költőnek mind leányok voltak. Christofine az első, másfél évvel idősb nála, később Reinwaldné volt Frigyesünkkel a legszorosb szellemi kapcsolatban. Viszonyuk mély és gyöngéd, majdnem több mint testvéri vala s e derék lelkes leány és nő fenmaradt levelei a családi hagyományok legbecsesb részét képezik. A két ifjabb leány, Lujza és Nanette, kik közül az utóbbi mint leány, 18 éves korában halt el, kisebbek voltak a költő fejlődése korában mintsem reá mélyebb hatást gyakorolhattak volna.

Nem időzhetünk e rajzokon oly soká, mint ohajtanók, mert sietnünk kell a szárnyára kelő ifjút a családi körből az életzajba kísérni.

IV. Nem sokára türehtlenné vált a szabadságsovár lélek előtt az egyetem nyomasztó légköre. Bár mióta a herczeg engedelméből, sőt ohajtása szerint az orvosi szakra ment át, e tudományág iránt bizonyos nemű érdekléssel viseltett. Sőt orvosi tanulmányainál, melyekkel hét évig foglalkozott, nem csak fejlődésére általában, hanem még költészetére is az első időszakban tagadhatlan befolyása volt s korábbi költeményeiben némieket csak úgy érthetünk meg, ha arra gondolunk, hogy írójuk orvosnövendék vala.

„Az állati és szellemi természet összefüggése az emberben“ — volt azon értekezés, melylyel Sch. orvosi tanfolyamát végezte. A tárgy maga jó előtanulmányúl volt választva a későbbi drámairótól. Sőt a „Haranják“ (első alakjában) ekkor már készen levén, az ifjú költő oly merész volt, belőle névtelenül több helyet idézni új elméletei igazolása s világosítása végett. Hasonlót tett Shakespeare számos helyével, kimutatva, mikép követi e nagy lángész ösztönszerűleg is azon mindig érvényes

természeti törvényeket, melyeket az értekező felállít. Tudományos tekintetben ugyan kevés jelentőségű ez értekezés, annál jelentősebb Schiller jellemzésére, ki a lélek mozzanatait az idegekig, a vérig követi, kutatja.

Egész orvosi tanulmánya e jellemmel bir, mindenütt a lélektan szolgálatára, az emberismeret indokából űzi azt. S így természetes az átmenet költői igyekezeteire, melyeken legkorábban már észrevehető azon lélekbonzolás neme, mely a testi bonczkiséretekkel oly rokon. Érdekes dolgozasmódja, a mint e korbéli baráti leírják. Első költeményei nem könnyű ömledézesek valának, költői pályája kezdetén nem mosolygott a múza, hanem elcsigázva gyötördött. Meg is látszik magokon a költeményeken, melyek az erőlködés, képhajhászat és phantásia-korbácsolás nyomai miatt majdnem élvezhetlenek. Az olvasó megizzad, míg egy némely zsenge ódát végig olvas. De a nehéz és erőszakos alkotás nem volt gyümölestelen a költőre nézve. A mint Schiller életrajzát, különösen Körnerrel és Göthével folytatott levelezéseit végig tanulmányoztam, feltűnt nekem azon aprólékos gond, lelkiismeretes önbírálás, melylyel ő később idejében is nem csak művei egészét, de egyes fordulatait sőt szavait is átgondolta, megmérlegelte; nyhogy leveleiben nyomon követhetjük műveinek teremtési menetét, eszméi fölmerülését, kialakulását, épen mintha végig ott ülünk, míg a szobrász a kötömegeből Venust farag, az első durva nagyolástól az utolsó reszelő- és véstüsimitásig. S a nélkül, hogy meggyőződésemet valamely irodalmi tekintélylyel tudnám igazolni, kimondom, hogy ha Schiller kezdetben könnyen és hevenyén írt volna, e mágondot örökre nélkülöznünk kellene művein. Később tudott ő majdnem rögtönözni is, de meg volt szokva nehezen írni s nem bizott abban, a mi könnyen jött, míg új meg új bírálat alá nem vette. E megjegyzés nem kárhoztatja mind azokat, kik könnyen írnak, akkor Petőfit, némileg Göthét is kárhoztatnunk kellene. De Schiller költői egyénisége más volt mint a Göttheé, ki mindig érzései teljességét öntötte papírra, míg Schiller eszmélkedése eredményét préseli dalformába; Göthére az élet hatott többet, Schillerre az olvasmány. De utóbb lesz alkalmunk visszatérni erre, s kimutatni, hogy a közhit ellenére e két nagy közül nem Schiller az, ki subjectiv költőnek nevezhető.

Első költeményei többnyire, melyek most összes versei gyűj-

teményében „Erste Periode“ czim alatt állanak, 1782-ben jelentek meg — „Anthologia“ czimmal. E versek, bármennyire igyekeztek is Schiller némely túlságos tisztelője, pártfogása alá venni, nem jők. Erölködés, túlzás, nehézkesség, képzeletiségzés jellemvonásaik. De másfelől az is tagadhatlan, hogy e többnyire érzéki s nem egyszer undorító képek hajhászatán túl, e beteges majdnem dögvészes légkör páráin átesillog a lángész fénye s áttör a geniusz hatalma. A „Leichenphantasiák“ az „Elegia egy ifjú halálára“ — a „Gyermekgyilkosnő“ — és az összes „Lauraódák“ ez osztályba tartoznak. Ki akarná ezektől az erőt megtagadni, — mely az erölködés túlságai mellett is fölismerszik? Csak ne tekintsük érzelem-kiömléseknek valódi értelemben, úgy mint Göthe dalait lehet s kell. Néha Göthénél is vannak nehézségek, érthetlenségek, de csak azért, mert ő belélete titkos mozzanataitól veszi az indítást s így ezek ismerete, úgy szólván historiai magyarázat kell némely művéhez, mi ha megvan, mint például a „Harzreise im Winter“-hez, minden mi világos és átlátszó lesz! Schiller nehéz érteményü költeményeihez ilyenemü magyarázat nem sokat érne, mert ő később sem mindig, ez első idöszaki költeményekben pedig tán legkevésbé írja ki önmagát. Halt ugyan meg egy két ifjú ismerös, kiknek halála alkalmából készíté ama lélekesikaró halotti elegiákat; volt egy asszony is, ki nek házában lakott s ki előtt a túl- és kicsapongó Lauraódákat nagy pathoszszaal elszavalni szokta. De tisztába hozott tény már, hogy sem ama jóismerösök, sem eme nő iránt távolról sem érezte azt, alig valami olyfélé, a mit az illető versekben írta. Valamely helyzet eszmei fölvétele ragadta meg őt, azt festette ki képzelödése, annak lehetségeit üzte, hajhászta elméje — s így születtek, önmagára erőltetett érzelmekkel, de annál valódibb testi fáradtsággal és kimerüléssel e költemények.

V. E teremtési mód elárulja már jókor a drámaköltöt: a z i d e g e n h e l y z e t e k é s i n d u l a t o k m e s t e r é t. Az eddig mondottak után feleslegesnek tartom bőven elemezni azon módot vagy műfolyamot, melylyel Schiller első drámáját, a „H a r a m j á“-kat készítette. Viharosabb gyönyörrel, fárasztóbb odaadással mű még nem készült, mint ez. Minden jelenetet, a mint kész volt, baráti előtt a sikerülés gyönyörézetével elszavalt s boldog volt azon gondolatban, hogy m ű v e e l s ő e l ő a d ó j a m a g a l e h e t. Később is betegségre maradt e vágy s mivel kiállhatlan roszul

szavalt, nem egyszer koczskáztatta komolyan is műve sikerét túlzott, sápitózó és ordítózó felolvasása által, mint Fieszkóét és Don Carlosét. De ezt akkor nehéz lett volna vele elhíttetni.

A „Haramják“ először nem volt, nem is lehetett előadásra szánva. De kiadó is hol akadt volna a még ismeretlen fiatal író első zsengejére? — (az Anthologia is később jelent meg). Maga költségen, vagy inkább kölcsön vett pénzen volt hát kénytelen kiadni, s ez első adósság soká okozott még neki és szülőinek is kedvetlen órákat. A hatás nem volt oly rögtöni, mint a művet ismerve tán várni lehetne, s körülbelül az első elismerés nyilatkozata az volt, a mit Mannheimból kapott Schwan kamarás és kiadótól s báró Dalberg udvari színház-igazgatótól. Mindkettő arra szólítá fel a költőt, hogy a Haramjákat a mannheimi színház számára előadásra dolgozza át. Az ajánlott változtatásokba könnyen beleegyezett Schiller, kinek a makacs önfejűség nem volt hibája; s — az első két előadáson — ura hercege engedelmé nélkül, kinek szolgálatában ekkor már katonaorvosi minőségben állt, — szökve maga is megjelent. Itt tört ki a tetszés és lelkesedés vihara, melyet oly műnek mint a „Haramják“, s oly korban mint ez vala, mulhatlanul kelle költenie. A „Sturm és Drang“ — első időszaka lefolyt már, Göthe s a kik még a „Berlichingen“ költőjével tartottak, más útra tértek, „Iphigenia“ is meg volt írva s vele a trónvesztett francia izlés helyett a görög classicismus uralma kezdett terjedni, midőn a „Haramják“ — nemcsak az előbbi útra terelték vissza a dolgot, de nagyobb mérvben állíták helyre a német dráma titanismusát, mint valaha létezett.

A „Haramják“ szerencsés sőt nagyszerű sikerével megalapítani látván hírét Schiller, egész bizalommal fordult a mannheimi színház igazgatójához, Dalberghez, hogy emelje ki őt stuttgarti alárendelt állásából. De az előbb oly pazarúli adott ígéreték rendre csak üres szavakká olvadoztak le, a sima Dalberg nem akarta Schiller fejedelmét magára haragítani, kinél a költő helyzete mind tűrhetlenebbé vált. A herceg tán nem bánta volna, hogy alattvalói, sőt szolgálói egyike költő legyen, de az út, melyen Schiller haladni indult, sehogy sem tetszett neki. A „Haramjákat“ és az „Anthológiát egyaránt durvának, pöriasnak, sértőnek tartotta s midőn a „Haramják“ egy helyét félreértő s általa sértett graubündeniek elégtételt követeltek a hercegtől a költő ellen, — a felbőszült

herezeg megtiltá Schillernek valamit írnia s szobabörtönbe zárata őt büntetésből. Itt e fogságban született meg Schiller második drámájának, „Fieskónak“, ez ugynevezett „köztársasági szomorújátéknak“ első eszméje.

De már ez több volt szolgálásnak és megaláztatásnak, mintsem az, ki valódi sugalmát érzi magában a geniusznak, — elviselhette volna. Elhatározatott, bármi áron szabadúlni Stuttgartból Károly Jenő uralma alól. Még egy utolsó kísérlet Dalberggel a mannheimi „színházi költő“-állomás megnyeréséért. Himezve-hámozva Dalberg válasza végre is tagadó volt s ez oldalról minden remény elveszve. Családjától semmi — vagy csak fölötte kevés segélyezést remélhetett, adósságai is még fizetetlenek, — de a belső ösztönön kívül egy valóban feláldozó barát (Streicher) bízatta, s tette anyagi segélyezés által is lehetővé az egyetlen fönmaradt menekvés eszközt — a s z ö k é s t. Streicher pénzzé tette kis vagyontkáját s azt barátja rendelkezése alá adta, lelkesült bizalommal a kivivandó fényes jövő iránt, — s a két ifjú, majdnem terv nélkül, titkon, éjjel, álnevek alatt, odahagyta Stuttgartot, Würtemberget, és Schiller életében először lélekezett szabadon, hazája határán kívül.

Utolsó szála egy hiú reménynek mégis Mannheimhoz vonta őt. Dalberg lanyhán fogadta s szerződötetését készülő drámájától függesztette fel. Midőn F i e s k o megkészsült — nem felelt meg a várakozásnak. Schiller maga olvasta fel bizottmány előtt. Visszavettetett; Iffland is, Schiller legjobbakarója, csak lényeges változtatások mellett vélt vele kísérletet tehetni. Dalberg mosta kezét.

Tovább kelle vándorolni. Az olvasó látja, hogy mi is csak szaladunk pihenés nélkül a szegény költővel, kit hü és önzetlen társa, a szükségben páratlan barát Streicher mindenütt kísér. Midőn fölfedeztetés és üldözés előli félelem Mannheimban tovább maradni nem engedé, a szabad Frankfurt felé vették útjuk irányát; gyalog, fáradva, kimerülve, s új reményre kelve utaztak s értek czélt. Innen újra csak Dalbergnek írt Schiller, tudóstíva őt, hogy Fieskót is átdolgozandja, s most egy új — többet ígérő tervvel, Müller Luizával is foglalkozik és ezekre — b i z o n y o s c s e k é l y p é n z e l ő l e g e t k é r. Kétséget nem szenved, hogy ily önmegalázásra csak a végső szükség (mert már Streicher erszénye is fogyatékán volt, s a honn hagyott adósságért szegény apját zak-

latták) kényszeríthette az előzmények által úgy is mélyen sebzett költőt. De fájdalom, még nagyobb megaláztatás várt reá. Dalberg azt felelte, hogy előbb az átdolgozott Fieskót, vagy az új darabot kell látnia, mielőtt valamit adhatna.

A pillanatnyi szükségen egy pár költemény szerencsés eladásával segítve, a vándorlás új irányban kezdődött meg ismét. Meyer, Schillernek mannheimi barátja s közbenjárója Dalbergnél, különben színházi rendező, a Mannheimhoz közeleső Oggersheim faluban készített rejtkehelyet és szállást számára, hol új álnév alatt magát megvonva dolgozhassék. Itt készült Müller Luiza továbbbi jelenetei mellett vontatva, kedvetlenül, Fiesko új átdolgozása, s midőn végre elkészült — Dalberg által újra visszavetített!... Nyomatásra Schwan vette meg, egy aranyával fizetve ívét s a vég elkeseredésből és nyomorból ezzel legalább ideiglenesen kiragadva a szerencsétlen költőt.

De szelidebb, női befolyásnak kelle a belül vérző sebet enyhíteni, hegeszteni. S ez nem a szerelem hanem a legnemesebb barátság által működék im először Schiller életében. Wolzogen Henriette, szül. Marschalk-Ostheimb, volt a nagylelkű pártfogónő, ki a már régebben ismert s általa nagyrabecsült és magas jövővel biztatott költőnek, — falusi birtokán, Bauerbachban menhelyet adott. A nő özvegy, Schillernél 14 évvel idősb vala, de még nemes, szép alak, s arczából a szívjóság azon neme sugárzik ki, mint Schiller édesanyjának. Leánya, Wolzogen Lottchen, esalódásig hasonlít anyjához, a két arczkép a mint előttem fekszik, mintha ugyanazon nőt mutatná két életkorban. Nem szépek, de bájosak, jók és megnyerők. Azonban ne féltsük semmi veszélytől a költő fogékony szívét. A család azon idő alatt, míg Schiller itt élt és dolgozott, csak időnként mintegy látogatásra jött Bauerbachba. A legszívélyesb levelezés foly közöttök, s maig is fenmaradva a levelek, miket az anya és leány váltott Schillerrel, épen azon jóltevő családi hasonlat benyomását teszik szívünkre, mint arcaik. Midőn Schiller később azon eszmével foglalkozott, hogy Lottchent nőül kérje, midőn az anyának kijelenté, hogy fia lenni ohajtana, az ember zavarba jő azon kérdés előtt: melyik iránt viseltetik az ifjú melegebb, édesebb érzéssel? Szenvedélyről szó sincs; a leányt is oly édesen, oly enyhén szereti mint az anyát. De Lottchen ekkor

már jegyben volt s midőn nő lett — Schiller szive fájdalmas rezgést, nem kínos, szaggató csalódást érte.

Ime ily befolyások alatt haladt a „Müller Luiza,“ Schiller harmadik s utolsó ifjúkori drámája, így lőn Fiesko, harmadik s utolsó alakjában is átdolgozva s végre előadásra is elfogadva. Azonban Fiesko koránsem tette azon hatást, mint a Haramják, sőt mint második mű, határozott hanyatlásnak tekinteték, míg a harmadik, mely hősnője neve helyett a színpadi keresztségben „Ármany és Szerelm“ czímet nyert s maig is azzal maradt, a költő hírnevét ismét helyreállította.

VI. Sietve, csaknem futólag vázoltam e három ifjúkori mű előállása történetét s csupán azon benyomást igyekeztem meg-alapítani, hogy ezek a költő valódi „fájdalom-szültöttjei“ — mint nyomorban tengő, elhagyott anya magzatai, melyeknek létrehozása megedzé béketirését, kipróbálta bátorságát s bebizonyította diadalmi erejét minden akadályok fölött; és sok érdekes részletet mellőztem, hogy helyet gazdálkodjam e három mű rövid jellemzésére, melyek oly szembeszökő ellentétet képeznek Schiller classikus időszaka drámáival, miknek sora Wallensteinnel kezdődik, hogy csaknem hihetlennel tartanók egy agyból, egy tollból származásukat, ha a két időszak, Don Carlos-szal nem volna áthidalva, e drámai költeménnyel, mely a kétnemű irányt, törekvéseket, tehetséget és stylt csodálatosan egyesíti magában.

Schmidt Julián jellemzése nyomán említettük már, hogy a „Haramják“ — s most hozzá tehetjük: mindhárom említett dráma egyik jellemvonása a titanismus, azon nagy-mérvűség, mely szenvedélyeket, jellemvonásokat, hatást, eszmét, szóval a dráma minden elemeit csaknem korlátlan szabadságban engedi előlépni s egymás mellett működni. Másik jellemvonás, mi Schiller e három első művét a későbbiektől még élesebben megkülönbözteti, azok realismusa, szemben azon idealismussal, mely — megváltozott széptani nézetei következtében — amazokban teljes érvényre jutott. Mindkét vonás teljes pártütés a francia szabályok ellen, melyek szerint az embert s szenvedélyeit nem volt szabad úgy tüntetni fel, mint a valóság mutatja, de előre elfogadott érületi és illemszabályok szerint. „Götz“ már letiporta e szabályok tekintélyét a német közönség előtt, s ez most jobban mint valaha, érezé szükségét öserejű, eredeti természetek föltüntetésének, ha mindjárt

azok hősök helyett bolondok vagy gonosztevők volnának is az elme vagy erkölcs túlesapongásai által, csakhogy önállók, erőteljesekek és szenvedélyeikkel megragadók legyenek.

Schiller érzette s használta e szabadságot, sőt azt tartá Rousseauval, hogy nagy gonosztevők lelkületét elemezni egyik lényeges föladata a bölesésznek és költőnek. Így jelennek meg darabjaiban Moor Ferencz, kinek imádsága is istenkáromlás, s kinek elméleteitől Lucifer is borzadogna, így az összcsekvívő kéjencz Fiesko, s végre Lady Milton a magastelktű hercegi ágyas, ki épen oly erényes a mily kaczer, s kinek aljas nevét nemes szive tisztára nem moshatja.

Azonban e daraboknak nem csak mozgató alapeszméiben, sajátlagos föladataiban, hanem a formákban is, melyekben azok nyilatkoztak, oly iszonyú nyereség, oly bántó cynismus van gyakran, hogy midőn Schiller néhány év mulva Bürgerről irt bírálataban arra int, hogy a lelket előbb tisztítani, nemesíteni és emelni kell, mielőtt íránk s irásaink által a világot akarnók mívelni, — e szavakban nem csak elméletet, de mintegy bűnvallomást is találunk. Példákat idézni felesleges. De e sajátsággal közel érintkezik azon másik hiba, hogy a túlgazdag képek, hangulatok és szenvedélyek néhá elragadják, mint gyöngé lovast a fékvesztett paripa, költönket s vele nemcsak a jellemet feledtetik, melyet festeni indult, de a valóságot, sőt nem egyszer — magát az értelmet is. Magok a főjellemekek, Moor Károly, Fiesko, Ferdinand, tulajdonkép ellenkező indulatokból vannak összetéve s azért magokban tartatlanok. Ellenben egyes jelenetekben az erkölcsi és drámai valódiság oly nagy, oly teljes, minőt a későbbi tökélyesb művekben hiában keresünk, s ez az, mit jó értelemben vett realismusnak nevezünk. Tán sehol (hogy példát is idézzünk) nem szembetűnőbb ez, mint az „Ármány és Szerelem“ azon jelenetében, midőn Ferdinand, kedvesét megmérgezi. A költő itt arra törekedett, hogy a mi e szörnyű eseménynél hősei lelkében, s a lélek által tartásukban és magukviseletében történik, egész a physikai mozzanatokig, lépésről lépésre, árnyalatról árnyalatra kísérje s világosan elötüntesse. Természetes, hogy se a költő ily esetet saját tapasztalásából nem rajzolhat, se mi annak természetűségét a valódisággal össze nem mérhetjük, hanem csak saját érzéseink megfelelő viszhangja után itélhetjük meg. Ily igyekezet, több vagy

kevesebb sikerrel, sok van Schiller három első drámájában, s a hol a siker nem teljes is, célja világos és tehetsége teljes méltánylatot érdemel.

A későbbi darabokban ilyenmü jelenetet egyet sem találunk, mert a költő változott széptani nézetei elvből kerütlék az ilyeseket. Midön (Tellben) W. Fürst elbeszéli Stauffachernek az öreg Melchthal megvakítását, ennek fia, ki mindent hallott, előrohan: 1784-ben iszonyú világemészítő átkokat szórt volna, 1803-ban — hosszú és valódi műbecsü beszédet tart a látás becséről. A példa nem jól van választva annyiban, mert ily eljárást semmi széptani iskola elvei szerint sem lehet igazolni, de jellemző. Az idealismus elve szerint a csupán egyéni életkifejezés a művészetben jogosulatlan s csak az helyes, a miben valami általános emberi, valami magában is becses van. A vér mozdulásait kísérni oly realismus, a mit Schiller később szégyenlett volna, de a mi őt ez első időszakban kiválóan jellemzi.

Később alkalmunk lesz őt új útján követni. De itt van helyén kimondanunk, hogy bár utóbbi művei a műtökély sokkal magasabb fokán állanak, meggyőződésünk szerint iránya helyesebb emitt. Ha későbbi nemességét, érzülete emelkedettségét, műgondja tanulmánykincsét ez első darabok széptani alapelveivel kötötte volna össze, azt hiszük, a világnak oly drámairójává lett volna, ki egyedül Shakespeare előtt hátrálna — s ez előtt is csak azért, mert a nagy britt mélyebb emberismerettel s tisztultabb életnézettel birt. Shakespeare a legnagyobb realista, de kivel a realismus azon örvényeit, melyekbe Schiller olykor elmerül, mindenütt kikerülteti magas geniusza.

Szóljunk valamit, bármily röviden; a három drámáról egyenként is.

Schiller első fiatalkori műve, a „Haramják“, bármily subjectiv színezetűnek lássék is a benne dobogó szenvedély, figyelmes vizsgálat után kimutatja, hogy nem mint Göthe hasonfajú munkái, belső ellenállhatlan sugalat, legyőzhetlen lelki szükség miatt készült, hanem eszmélkedés kifolyása. Schiller parancsol természetének, tehetségének, s nem azok uralma alatt áll. A „Haramját“ csak akkor méltathatjuk, ha nyersségét s szerkezeti hibáit nem tekintve, a valószínűtlenségek- sőt képtelenségekből szőtt cselekvényt figyelmen kívül hagyva, a műben nyilatkozó öserőt kísér-

jük mozzanataiban, ériütéseiben, kitöréseiben. A hatásvadászat, mely egyes fölkiáltásokban nyilatkozik, mik néha állati sőt physikai ordításokká fajúlnak, mindenesetre hiba, — és ilyenek minél számosabbak valamely műben, annál kevesebb valódi tehetséget árulnak el. De a Haramják koránsem jöhet csak ezen itélet alá. A szenvedély kitartó lángolása, mely e mű hatását biztosítja, — valódi és pedig termékeny tehetséget kíván. E tekintetből már, s ebből — az erőteljes pathosz szempontjából kell a „Haramjákat“ megítélni, — különösen két fényes részlete van a darabnak. Tudniillik a negyedik felvonás végjelenetétől egész az ötödik felvonás végeig, hol a szenvedély perczig sem lankad s az erő oly valódi, oly kitartó, hogy föltéve, ha a darab többi része elvész s csak ennyi marad az utókorra, ezt mint nagyszerű tragédia torzóját őrizné a világirodalom története. De bár rövidebb tartamú, nem kisebb benne azon jelenet, melyben Amália meghalt. E részletekben költői hangulat, nagy erő, sőt ha a dráma elhibázott alapföltételeit elfogadnók, költői valódiság is van. Azon jellemzési tehetség, melyet Schiller későbbi műveiben sokszor fényesen bebizonyítva találunk, itt még csak mellékszeményekben és egyes vonásokban mutatkozik. A főszemélyek alapjokban elhibázottak, mert önmagoknak ellenmondók. Azonban itt is a költő erőnyei s hibái közel érintkeznek. Mint maga Schiller álnevű bírálatában írja : „a költő egyetlen föltalálás által ezer szállal kapcsolta szívünkhez az iszonyu vétkeket : — szeret és szerettetik.“ E vonás már Shakespeare-é : — Edmund még is szeretve van! (Learben.)

„Fieskóról“ sokkal kevesebb dicséretet mondhatunk. Első kidolgozásában (s ezután akarjuk megítélni, mert minden későbbi fokozatosan rosszabb) ezen tanúlságteljes mondatból indult ki Schiller, melyet főlebb is említett orvos-lélektani értekezésében maga mond : „Testi megromlás gyakran nyit a lélek legrosszabb szenvedélyeinek útát. Egy kimerült kéjencz hamarabb vetemül minden szélsőségekre. Catilina előbb kéjencz volt, azután lett gyilkos, égető s Doria igen tévedt, miáön a kéjelgő Fieskót nem tartá félelmesnek.“ — Igaz. De az utolsó kidolgozásban — az előbb nagy bűnös Fiesko nemeslelkű szabadsághős. Azonban azt, a mit a „Haramjában“ dicsértünk, az érdek és indulatok nagy, szenvedélyes jelenelekbe összevonását, Fieskóban sehol sem találjuk. Sőt ez csupa kis jelenetekből áll, s a mi a szerzőben dicsérnivaló, csak azon

ügyesség, melylyel e jeleneteket oly gyorsan tudja egymás által üzetni, hogy a színpadi érdek nem lankad s a néző e rohanó árba sodorva nem eszmélhet annak sekélyességére és tartalmatlanságára. Itt minden motivum zavart, határozatlan és a költőnek sehol sem sikerült a sötét és homályos hangulatot átlátszóságra s bizonyos hatásra emelni. Az eset, melylyel fest, oly vastagon fog, hogy tulajdonképen megkülönböztető vonásokat nem ad s az egyes alakok inkább általános benyomást tesznek; a tömegnek ez elég, de a műbíró többet követel. Hasonló bizonytalanság uralkodik a cselekvény fölött is s benne a félreértés, a vaktörténet és a nemtelenség oly hatalmat gyakorolnak, minek bizonyos boszankodás nélkül tanúi nem lehetünk. Ily kézzelfogható hibákat a mi némileg kiengesztelne, nagy szépségek — minők által Schiller több darabjaiban az undok bünösök fénylenek, — itt merőben hiányoznak s a mi jelesség van, — az csak a színpadi ügyesség. Szóval Fiesko Schiller leggyöngébb drámai műve s ha ifjúkorában csak ez egygyel lépett volna föl, bizonyára kevés reményt gerjeszthete maga iránt. Azonban a hatás is csak érdemének megfelelő volt.

Szerencsére harmadik műve, az „Ármány és Szerelem“, mit helyesebb lett volna Müller Luiza czímmel hagyni, egyszerre nagy emelkedést mutat s mondhatjuk, hogy a két előbbi fölött nagyjelentőségű előnyökkel, immár valódi és értékes jelességekkel bír. Első érdeme a jellemzés, mely itt valóban nagy figyelmet érdemel. Egyes nyerségeket és különczkedéseket leszámítva, a polgári kör híven van benne arczképezve. A muzsikuss, neje, az érzelő Luiza, maga Wurm is, mind jó alakok, sőt ha túlzásainak megbocsátunk, Kalb marschallt is a helyesen festett képek közé számíthatjuk. Kevesebb szerencsével van találva a magasabb kör. Amazok ha nem is költőiek, legalább igazak valának, — émezek költőiek akarnak lenni s a törekvés nem sikerül. Az elnök el van hibázva, Ferdinánd szerencsétlen hős, kedvese iránt igaztalan, apjával s a ladyvel szemben gyermekes. Lady Milford pedig a legelvétehetőbb alak a világon, a valószínűtlenség szélső határinál, a mint hercegi ágyasból kevély és erényes Norfolk Johannává bontakozik ki. — Mind e jellemzési vétségek mellett azonban nagy s második érdeme a műnek szerkezeti egysége, érdek-központosító technikája, mi még jobban lekötö a figyelmet, mint egyes, igen sikerült, feszítő érdekű s fényesen kivitt jelenetei.

Im ez Schillernek, mint drámairónak, első időszaki tevékenysége. Tehetsége határozottan nyilatkozott; a tetszés, mely viharosan kelt mellette s mély érdekekkel kísérte, nemzete szavazata volt. Hogy nagy kortársa, Göthe, nem jó szemmel nézte Schiller ily működését, az természetes. Ő — más útakra tért már s érezte, hogy oly óriás tehetség, mint Schilleré, neki illetékes vetélytársa lehet a művészetben, és méltán félt, hogy azon mező, melyet ő ifjúkori hatalmas, bár olykor tévesztett működésével nem csak lángba borított vala, de termékenyített is, — most a még tovább csapongó s általa nem fékezett tűz által könnyen elhamvasztathatik. Tülfelől Schiller, ereje s hivatása önérzetében féltékenyen, hogy ne mondjuk, gyanakodó irigységgel nézte a szerencésebb vetélytársat s különben nemes szívébe valami fájdalmas, titkos elkeseredettség lopózott ellene.

VII. Ideje az életrajzi adatokhoz visszatérnünk, hogy a mi még Schiller élete első felében kiválólag érdekelhet, egy csomóban s rövid áttekintésben feljegyezzük. Szenteljünk egy-egy rövid szakaszt barátsági, szerelmi és élethelyzeti viszonyainak.

Schiller állapota minden oldalról a legszomorúbb volt, midőn 1784. nyarán egy kedves meglepetés nem csak múló vigaszt nyújtja, de állandó nemes barátság kincsével is ajándékozá meg őt. — Egy kiseddel kör élt ez időben Lipsében; Stock rézmetsző (kinél Göthe is tanulta e művészetet), két leányával, Minna- és Dorával, s ezek jegyeseivel, Huber- és Körnerrel. E kör, az ismeretlen, sohasem látott költőnek egyszerű, szíves emlékajándékot küldött, egy tárczát s benne a leányok egyikének kezétől a két leány arczképét, és Körnertől érzelmeik, állásuk s a költő iránti tiszteletök s rokonszenvök leírását. Schiller — bár a válaszszal és köszönettel soká késett, — nem érzéketlenül vette az ajándékot s a viszony, mely a küldők közt és közte ezáltal kapcsolatot, később közelebbi ismeretet, hozott létre és sűrű tartó lön. Különösen Körner az, ki e kis körből mind egyénisége, mind Schiller iránti viszonya által leginkább kiválik s azért mi is, a többieket sajnálattal mellözve, csak róla ejtünk néhány alkalmoszerű szót.

Körner az első férfi volt, kire Schiller föltekintett. Nála csak három évvel idősb, de ismeretekben gazdagabb, elvekben szilárdabb, jellemben állapotottabb volt a forrongó, még alakulásban

levő költőnél. Philosophiai, művészeti és történelmi tanulmányai egyaránt biztos alapokon nyugodtak s magas, szabadröptű irányok felé adtak lelkének kilátást. Drezdában egyházköri hivatalt viselt s ez és vagyoniilag is független állása növelték a tekintélyt, mit számára személyisége biztosított. Jelleme uralkodó vonásai közt az önérzetet és kötelességi hűséget, a szigort és szelidséget, elvei vaskövetkezetességét s a minden irányú szabad elfogulatlanságot kiegyenülve s egybeolvadva látjuk. Magát Schillerhez 1785. május 2-kán írt levelében így jellemzi: „Komoly foglalkozást kívánok. Azon ponton, melyen állok, a legnagyobb boldogság élvezete is megkeleserül azon tudat által, hogy időmet elpazarlám s nem dolgoztam oly valamit, a mi által adósságomat a szerencsének részben lefizetném.“ — „S oly jól esik, hogy egy hű barát előtt kiönthetem szívemet, ki engem teljesen megért, valódi melegséggel vesz részt minden leikesítő eszmében, velem érez, ábrándozik, tervez és bonczolgat.“ — „Ifjuságom első tervei az írói munkásság felé fordultak. De mindig oda igyekeztem állani, hol a munkásra legnagyobb szükség volt. A legérdekesebb foglalkozás sem vonzott többé, mihelyt valami sürgetőbb teendőt láttam magam előtt.“ — Ime a vonások azon ember jellemrajzához, kinek barátsága Schillernek mind életkörülményeire mind szellemi fejlődésére a legnagyobb befolyással volt. Ő barátságát mindig és mindenben kimutatta s bebizonyította. Nem szégyelt anyagi áldozatokat is hozni barátjának s ez nem szégyelte tőle elfogadni azokat; és ez mindkettőt kellőleg jellemzi. De sokkal jöltevőbb és hasznosabb a szellemi hatás. E tekintetben Körner sok éven át mindene volt a fejlődő költőnek. Mint szeretetteljes bíráló, ki az ő költői egyéniségét egészen felfogta, őt önmagából ítélte meg és így költői fejlődését nagy mértékben mozdította elő. Mint ember emberre, szintoly hatást gyakorolt e megállapodott, erőteljes, nemes jellem Schillerre. Mint philosoph, ki az ismerctes „Julius és Rafael leveleiben“ az előbb szintén Schillernek tulajdonított Rafael leveleit írta, megörzé ezt a nézetek szükkörüségétől s a hölcselkedés egyoldalúságától.

VIII. Wolzogen Lottchen a hála és barátság által fölfokozott érzelem önalkotta ábrándja volt. Őt nem annyira a sziv trónján, mint házassági tervezésekben Schwan, mannheimi udv. tanácsos leánya követte; de a szép alakban adott kosár ugy látszik nem

ejtette kétségbe, sőt nem is sebzette felettébb a fiatal költőt. A sorban a bűbajos szép, de ép oly kaczer mint szellemdús Arnim kisasszony következett, kiért méltán rajonghatott a fölhevült képzelődés, ki rabul vitte a szívvel együtt a józan ész is, s a hálóba font rabok csak akkor szabadulhattak varázsa alól, midőn világos adatokból tünt ki a csalfa játék, melyet e hölgy — ki gazdagabb parthiekre számított, — a hiszékeny Schillerrel üzött, kit szükség esetére fedezetül tartá. De e csalódás sem fárasztá ki a jóhiszemű szív reményét, mert el kelle következni a valódinak is. S itt egy mélyebb és tartósabb viszony előtt állunk, mely hősünket, Kalb — szül. Marschalk Ostheimb Charlottával füzte össze. És bár e viszony is szakadással végződött, hogy egy még állandóbbnak, a sirig tartónak adjon helyet, ezt nem lehet könnyelműen tekintenünk, nem szabad épen oly futólag érintenünk, mint a többieket.

Charlotte 1761-ben született s így Schillernél két évvel volt ifjabb. Mint gyermeknek kitünt már rendkívül ingerlékeny idegzetessége. Növendék korában szigorú katolikus körben élve, képzelme rajongásnak esett foglyul. Mint gyermek — ugymond maga emlékirataiban — eleget érzett és sirt egy életre. Azonban sorsa valóban is kemény volt s kemény maradt tovább is. Schiller is először gyászruhában látta őt Wolzogenménél — kinek, mint neve is mutatja, Charlotte vérrokona volt. Ekkor már a leány apja és anyja elhalt, s épen ekkor veszté el csaknem egyszerre két testvérét, az egyetlen fivért s egyik szintoly szerencsétlen nővérét, csak két leány maradt fön a családból, ő és Leonóra, ki Kalb elnökkel épen most lépe oltár elébe. Vagyonuk zilált állapotban s a fiág kihaltával veszélyes pör alatt is állt. Sógora Kalb, szintugy nővére s rokonai egy része rábeszélte a szegény leányt, hogy Kalb öcséséhez, ki az amerikai szabadságháborúban mint katona vett részt, menjen nőül. Ő ezt ellenkezve, nehezen, mintegy önáldozatot tette, roszt elősejtelmektől gyötörve, melyek megmondák neki, hogy boldogtalan lesz. Ugy is lön. Kalb Henrik becsületes ember, derék katona s jó, sőt Schiller bizonyossága szerint is nemes szív volt. De ők soha sem értették egymást, nem egymásnak valának teremtvé.

Midőn Schillert, még mint hajadon, először látta, úgy látszik, egyiknek szívében sem rezdült meg semmi jóslat. Későn, az egybekelés után nem sokkal történt második találkozásukkor szólalt

meg az; nem viharosan, mint kitörő szenvedélyek szoktak, nem egyszerre, de annál mélyebben s egész lényüket áthatva szólalt fel akkor. Schiller új életet hozott a szerencsétlen nő elárvult sorába s ez a vízből menekvő egész elszántságával ragaszkodott a mentő kézhez. De még most férjével nem szakíthatott. Azt követé. Majd ismét Mannheimba jött, közelgő betegülését bevárni. Férje hetenként meglátogatta őt; de barátja mindennap. Fíat szült. Veszelyes beteg lön. És Schiller, ki eddig csak barátót látott benne, most értette meg valódi érzelmeit, s lehetlen volt saját érzelmei iránt is tovább ámituia magát. Mindkettő érzé, mily boldogok lehetnének — s mily boldogtalanok.

Azonban Schillernek állása a mannheimi színháznál, hol Fieskója adatása óta színházi-költő volt, Dalberg miatt elviselhetlenné vált s elhatározta, menekülni e környezetből. Elhatározását tudatni Charlottehoz ment. Az elválás határpontjánál megsemmisült minden világi tekintet, az illem korlátai leomlottak, s a két szerető egymás keblén rohamos fájdalomban sirta el szenvedélye gyötrelmét. Azonban Schiller elment és Charlotte maradt. A szerencsétlen nő, szívében a boldogságot viselte, mert azon magas, kiválasztott természetek közé tartozott, kik töredékeny, söt szétzúzott testben a föld és viszonyok fölébe emelkedő lelket bordoznak. Szellemissége nem engedé, hogy ezentúl még férjéé legyen, mert az már ámitás lett volna. A nemes férfi mindent megértett. És ez időtől kezdve Charlotte csaknem független lön, férjétől külön, tőle csak igen ritkán látogatva, bár a végelválást a körülmények és vagyoni viszonyok akadályozták s az csak később, évek múlva következett be, — férje halála által. De addig még vissza kell térnünk reá és Schillerrel viszonya további fejlődésére.

IX. A színházi költőség s főleg a Dalbergtől függés nyügeitől szabadult Schiller, életmódot keresve először is — természetes pártolójára — a közönségre vetette szemeit, s egy bizalomteljes és elszánt programmal — „Rajnai Thalia“ czimű új folyóirat szerkesztőjeül mutatta be magát. Ez költészeti, dramaturgiai, széptani és bölcselmi folyóirat akart lenni. De a közönség megcsalta költője bizalmát s a pártolás csak igen csekély mérvben jelentkezett.

Azonközben a már évek óta kiválasztott új drámai tárgy — „Don Carlos, spanyol infans“ czer tanulmány, terv és eszmélkedés után, valóban készülöben volt már. Soká habozott a prózai és

verses forma közt. Amaz, mint a valóhoz közelebb, volt eddigi drámáinak természetes öltözeke; most fordulópontján állt széptani elveinek s az új úton természetesebb volt eszméinek a versalakkal ruházkodniok. Most készen volt az első felvonás, s ő, útát akarván nyitni magának szerencsésebb jövőre, engedelmet kért a lelkes és műértő s műpartoló weimari hercegtől — a Göthe életéből bővebben ismert Károly Ágosttól — annak az udvar előtti felolvashatására. Az engedelem azon lekötelező hozzáadással lön megadva, hogy a fölolvason a hesszeni udvar is jelen leend. A herceg még többet is tett a költőért. A fölolvadás után őt udvari tanácsossá nevezte ki. A kitüntetés csak a czimre szorítkozván, olesó volt, de az eddig hányódó költőnek állást, rangot adott, végkép kivette őt Károly Jenő urasága alól, helyzetével kibékítette családját, megnyugtatta őt magát, jövőben pedig útát nyitott neki előmenetelre. S midőn Schiller a fölolvadás után Mannheimba visszatért, a herceg szívélyesen mutatta ki, hogy vele tovább is összeköttetésben akar maradni, fölszólítván, hogy időnként tudósítsa őt állapotáról. Mannheimban, előbbi helyzetétől végkép megválva, a Thalia első füzetében közlött bírálatok által a színházi igazgatóságot, a színészeket és udvariakat maga ellen bősztítve, tovább lehetlen volt maradnia. A szenvedély, melynek fő fokát érte el szerelmi viszonya Kalbnéval, sem tarthatá már ott. De midőn onnan megvált, a keserv és bánat mellett azon tudattá erősülő biztos remény vigasztalá, hogy élete nyomorteljes időszakának vége van, s új szerencsésebb pályának néz elébe.

Csak még egy rövid epizódja a bizonytalanságnak, melyet azonban Drezdában a Körmerrel s körével együtt élés s folytonos jókedvű munkásság tett vidámmá; — közben Schröder ajánlata folytán hozzáérkezett meghívás a hamburgi színházhoz, szinköltői minőségben, de mit ő — miután oda utazván a viszonyokkal megismerkedett — jobbnak látott el nem fogadni; végre Don Carlos bevégezése, ezzel összekötött s nyomról nyomra jobban megkedvelt és nagyobb mérvben folytatott történeti tanulmányok, melyeknek gyümölesével utóbb fogunk megismerkedni; — ime ezek véghulámái azon sorshányatásnak, melynek küzdelmei után Schiller végre a biztos kikötőbe ért.

X. Itt van a fordulópont Schiller életében; a bizonytalanság, a kinézéstelen jövő kanyargó sziklás ösvénye itt ér ki tágasabb

völgyébe a jóllétet ígérő reménynek. Azon — csaknem ösztön-szerűnek mondható elhatározás eszközlé ezt, — Weimarba menni, ott települni le, ott kísérteni meg szerencséje megalapítását. Weimarba! hol a herceg, Károly Ágost, a műértő és műpártoló nemeslelkű fejedelem székelt, ki őt is első érintkezésekor tanácsosi czimmal tüntette ki; Weimarba, hol évek óta már szoros irodalmi kör állt, melynek középpontja Göthe, a nagy, a népszerű, az imádott, a rettegett, az irigyelt Göthe! Való igaz, hogy Schillert benső vonzalom nem indította e férfihoz, ki annyival állt fölötte a szerencse és a közvélemény kedvezésében, ki reá bizonynyal némi kicsinyléssel tekintett, de kívül ő magát a geniusz csókjában osztozó atyafinak érezte.

Midőn Schiller 1787. július 21-kén Weimarba lépett, a két nagyság nem volt honn s nélkülök az udvar és város üres vala. A herceg a porosz hadi zászlók alatt állott. Göthe még nem tért haza Olaszországból, hol a művészet és tanulmány, — a szerelem és természet gyönyöreiben kéjelgett. A megérkező költőt senki sem várta, senki sem fogadta — csak Kalb Charlotte, ki őt — jöttét tudva — megelőzte. Az első estét együtt tölték.

Schiller először a költők udvarában jelenté be magát. A Nagy-Kophta távol levén, az ideiglenes főnök Wieland volt, a most ötvennégyéves, vidor, tág lelkiismeretű és sikamlós erkölcsstanú öreg, — ki ugyan semmivel nem birt, a miben Schillerrel érintkezhetett volna, de sokkal, a mire ennek szüksége volt; s kinek ismeretsége, társasága, ráspolyos kritikája, érdes nyájassága sokat használt most és később a költőnek. Aztán derék, lelkes, erényes leányai voltak, kik előtt el kelle némulni a rágalomnak, mi apjokat nem mindig kímélte.

Azután az udvarnál is be kelle mutattatnia a jövevénynek. Olvasóim ismerik már a fiatal — s anyahercegnőket, szükségtelen azért rólok itt ismételnünk, a miket jellemzésökre Göthéről írt közleményeinkben fölhoztunk. Az anyahercegnő, Anna Amália, nem tett kedvező benyomást Schillerre — s ez, első leveleiben igaztalanul ítelt felöle. Ítéletére ingerlékenységénél fogva befolyással lehet az is, mert tudta, hogy a hercegnő Göthével együtt nem szerette első drámáit. Kedvetlenítette, minden lépten-nyomon Göthe dicséretét hallania; mint félistent emlegették, ki nélkül Weimar, ki nélkül a föld, türes és kihalt volna. Elkedvetlenedve,

az ifjú hercegnőtől remélt csak jót, s négy-szeneközti elfogadást kért. De ezt az udvari etiquette nem engedte — s a daczos költő nem is mutattatá be magát Luiza hercegnőnél.

Annál nagyobb hévvel és bensőséggel fordult Weimar második nevezetességéhez, Herderhez. A két férfi közt, tanulmányaik ellenkező iránya daczára, nem kevés érintkezési pont volt jellemeikben. Herder is, mint Schiller, küzdő természet volt. Alacsony sorsból emelkedett magasra. A sorssal küzdés, betegesség még inkerlékenyebbé tevék heves véralkatát. Pályáján — mint hitszónok — nemesen haladott s meggyőződéseket érlelt magában, melyek jellemének becsületére válnak; de egy kortársának róla írt véleménye sem alaptalan: „Herder rajong, de nem hitbuzgó“ — ez ellentét is küzdő természetében gyökerezett. Mindehhez járult sok gondja nagy számú családjáért s elkülönzött élete a világtól, az udvar szoros körétől. Ő ugyan Schillertől még mit sem olvasott s általában a drámai költészet iránt érzéke sem volt; de az általános költőit legfinomabb árnyalataiban, leglégiebb illatában is felfogni képes. Azon végetlen előnye volt az elmés, gúnyoros Wieland fölött, hogy eszméi voltak és szenvedélye, mikkel ez soha sem birt. Schillernek épen az kellett, a mit Herdernél talált: a méltóságos külső mellett szellem, erő, tűz. Csak theolog ne lett volna Herder! Mig minden pontban közeledhetek, — ez mély árkot vont közéjük, s midőn Schiller először hallá Herdert prédikálni, — oly ítéletet mondott fölöle s általában az egyházi beszéd felől, melyet mi részünkről semmiképen alá nem írhatunk.

Tudjuk, mily közel szomszédos Jéna Weimarral, nem csak a földabroszon, hanem ez időbeni összeköttetései által. S csakhamar erre fordultak Schiller vágyai és érdekei. Végre is őt nem elégítette ki oly helyzet, mely csak az újság ingerével bír, de se állást se életmódot nem biztosított számára. Don Carlos, melyen mint tudjuk már egy idő óta dolgozott; történeti tanulmányokra vezette; a Körnerrel folytatott „Julius és Rafael“-féle levelezés, a most feltűnő Kant által ébresztett megragadó érdek, kedveleteit a philosophia felé fordította. A gyakorló költészettől egy időre az elméletekhez és tanulmányokhoz hajolt s mohón itta magába a tudomány éltető és termékenyítő italát. Jéna egyeteme virágzott. Az ottani emberek, kivált Wieland veje, Reinhold, ki önállólag dolgozta fel s adta elő Kant philosophiáját, csakhamar

oly erővel vonták körükbe Schiller lelkét, — hogy nem csak kenyérkereset, de tudomány szomj is hajtá reá: hogy legfőbb vágya lön — tanári széket nyerni a jénai egyetemen. Azonban a sors és körülmények e kiválasztottan kedves küzdőtársának e szerény vágy sem teljesülhetett oly könnyen, mint gondolnók. Egy díjazatlan és csak tanári czímmel bíró magántanszék megnyerése is későn s alig sikerülhetett. Életírói közül azok, kik forrásul szolgálnak jelen közleményeknek, — nem mondják ugyan, de azt hiszem, költőnk szőgletessége, tetszetlen modora, simulékonyság-hiánya, sőt darabos ellentétessége — nem kis mértékben dolgoztak ellene. — Ezalatt már Göthe is visszajött utazásából s ismét elfoglalta királyi székét Weimarban. De Schiller igen büszke volt a „miniszterhez“ kérelemmel járulni, épen akkor midőn a „költőt“ — Egmontjában egész őszintességgel s minden tartalék nélkül bírálta meg. Egmont bírálata most jelent meg és Schiller ellen ingerelte a kedélyeket, nem annyira ítéletéért, mely szigorú de méltányos és nemes volt, — mint inkább azon vakmerőségért, hogy egyáltalában ítélni mert. Egyedül maga Göthe méltánylá a költő-kritikust s nyilatkozott felőle jól. Annyival méltóbban, mert az Egmont-féle tanulmány meglepőbb és becsesebb gyümölcsét is hozta csakhamar Schiller munkásságának. „A Németalföld elszakadása“ — című történeti műve megjelent. Tetszett, sőt hatást tett és a tudomány képviselői közt is helyet biztosított neki. Az egyetemen Eichhorn Göttingába hivatásával épen hely üült. Stein bárónő (hihetőleg Göthétől indítva) jó szót tett Schillerért a herczegnél. De az egyetemet a gothai, kóburgi és meiningeni udvarok a weimarival közösen tartván fen, ezeknek szavazata is kívántaték minden tanári szék betöltéséhez. Az ajánlási sor most nem a weimari udvaron lett volna, de Károly Ágost személyesen közbevetette magát Schiller kineveztetéséért; persze, ajánlásának leg-hatalmasb érve az volt, hogy ezen derék férfiú kész minden fizetés nélkül, egészen ingyen szolgálni, — a mi minden időben igen jó ajánlat volt a hivatali folyamodás mellett, de a mi Körnert, midőn barátja őt erről tudósította, nem nagyon örvendezettette s nyugtatta meg ennek sorsa iránt. Annál nagyobb örömmel vették azt Schiller szülői. S maga egész lelkesedéssel, igen is sajnos eredményü elszántsággal lépett új pályájára. Tanult, éjt nappá téve, bűvárkodott, dolgozott — s innen

kezdve ásta alá örökre egészségét. Első lépése a tényleges életbe — első lépése egyszermind a kora halálra.

Hivatalát ő azon nyomor árán vásárolta meg s tartá fen, melytől annak őt védnie kelle vala: tanulmányai mellett pénzért kelle írnia, fordítnia, szerkesztenie. De lelke rugékonyságát a gépies kényszermunka sem törhette meg; élesztette ellenben azon fogadtatás, melyben tanári székére lépése s első felolvasása alkalmával részesült. Május 26-kán történt ez 1789-ben; s hogy a kudarcz, melytől tán tartott, kevésbbé legyen szembeütnő, csak középserű tantermet választott, melybe legfőlebb 100 ember fért; azonban már az óra előtt több mint négyszáz hallgató jelentkezett. Nagy zajjal kivánták nagyobb terem kinyitását. A legnagyobb is igen kicsiny volt a folyton növekedő tömeg befogadására. A várakozás úgy látszik nem csalódott. Előadása, „k ü l ö n b s é g a k e n y é r t u d ó s é s b ö l e s é s z k ö z t” — nagy hatást tett. A többiek is a leglátogatottabbak valának. Igaz, hogy midőn a tandíjat kelle fizetni, néhányon kívül mind kimaradoztak a hallgatók.

XI. Itt lesz helye Schiller tudományos működésére egy pillantást vetnünk, hogy azután élete folyására s költői műveire fordíthassuk minden figyelmünket. És pedig először a történetirőt, azután a böleselkedőt vegyük szemügyre. Schillert tulajdonkép a költői érdek vezette nem csak általában a történeti tanulmányokra, hanem azok megválasztására is, jelesen azon két főtárgyra, mely két főművében kidolgozva van. Don Carlos a II. Fülöp korának legfontosb eseményére, a Németalföld forradalmára, s azon terv, melylyel soká foglalkozott, a német protestantismus korának első hősét, Gusztáv Adolfot hősköltemény tárgyává tenni, természetesen vitte őt a h a r m i n c z e s t e n d ő s h á b o r ú tanulmányozására, miből — történeti művén kívül legnagyobb drámai dolgozata, *Wallenstein*, nőtte ki magát. Sőt mondhatjuk, hogy e tanulmányok egészen új irányt adtak gondolkodásának, megtermékenyíték költői munkálkodását, s képzelmét nem csak alakokkal, de eszmékkel is megnépesítették. Tell Vilmost és Stuart Máriát ezek nélkül ép oly kevéssé irhatta volna, mint Wallenstein táborát és halálát.

Ha első történeti művét, Németalföld elszakadását (*Abfall der Niederlande*), oly művekkel hasonlítjuk össze, melyek széles és mély forrásbuvárlatokon alapúlnak, igaztalanul

fognók megítélni. Ilyenekkel a versenyt se valóság, se a felfogás mélysége, se a rajzok biztossága tekintetében ki nem állhatja. De ha a saját buvárlat tökélytelenségétől eltekintünk, meg kell adnunk, hogy a németalföldi elszakadás története szellemdús könyv és vonzó olvasmány. Kivált az előzmények bizonytalan kézzel tett fölállításai után minél mélyebben hatol be az események folyamába, annál erősb lesz az előadásban; valami bámulatos ösztön vezeti őt nem egyszer oly dolgok helyes felfogására, melyeket forrásaiból meg nem tanulhatott. A részletek ismerete hiányzik s azért se valódi *pragmatica* historiát, se művészi hőskölteleményt nem talál itt az olvasó; de annál szellemdúsabb s legtöbbnyire való fölfogását a vezéreszméknek s a cselekvések rügóinak és a jellemek nyitjának. Későbbi történetírók igyekeztek többoldaltak lenni e fontos esemény előadásában, új szempontokat kerestek és állítottak fel, de végre is mondhatjuk, hogy Motley és Prescott legtöbbekben Schiller álláspontjához tértek vissza. Fülöp király jellemzése oly érdekes, hogy ha valódi nem volna is, hajlandók volnánk megbocsátani, s oly valódi, hogy ha untató volna is, el kellene tűrnünk. Kormányát s általában a spanyol bizottság nyomorultságát szellemdúsabban és kimerítőbben jellemezni lehetlen mint Schiller tette. Hasonló jelességekkel ékeskednek az orániai Vilmos és Egmont, sőt sok másodrangú személy arczképezései. Különösen jeles — és akkorában eredeti, Göthe fölfogásától egészen elütő, Egmont rajza, ki csak személyes bátorsággal bíró hős katona, de jellemszilárdság s magasabb szellemiség nélkül — ésigy tulajdonkép gyöngye személyiség, ki az események hatalma s a vezéregyéniség — Vilmos mellett egészen árnyba süllyed.

De valódi és legnagyobb érdeme a könyvnek, hogy akkor, midőn a történeti ismeretek sokkal kevésbbé valának általánosok mint ma is, e mű terjesztette a világosságot, az eszméket s írójának nemes és erős meggyőződéseit. Különösen a zsarnokság és a vakbuzgalom közti összefüggést oly világosan kimutatta s oly elijesztő színben állította elő mint csak lehet, s már ezáltal is jó szolgálatot tett a történeti igazság és a politikai világosság ügyének. Kár, hogy elveit — melyeknek a történeti keret csak ruházata, — az eseményekben diadalra nem vezetheté, a munka félbeszakadván. Egmont pöre és Antwerp ostroma csak töredékek gyanánt vannak kidol-

gozva s külön jelentek meg, amaz a Thaliában (1789), ez a Hórákban (1795).

Schiller másik nagyobb történeti műve „A harmincz éves háború története“ szintén bevégtetlen. E könyv némely előnyökkel bir az előbbi fölött s némi tekintetben ismét mögötte áll. Itt Schiller tudósabb színben jelenik meg, mint amott. Jelesen azon jogi viszonyok és állam-állapotok, melyeknek megítélése és gyakran nehéz megoldása nélkül e nevezetes háború története érthetlen, mesterileg vannak fölfogva, elemzve és előállítva. A rend, melyben mindent előhoz, tiszta s a mi az előadásban száraz volna, az okoskodások, elemzések és eszmélkedések, a jellemzés és eseményösszcállítás rendkívüli plastikája által vannak könnyítve s oly művészi kellemmel átfonva, hogy mivel és hazafias érzelmű nőknek is minden időben kedves olvasmányt nyújthatnak.

Azonban a művet egészül tekintve, legelőbb is szembeszökkik azon hibája, hogy kivitele fölötté egyenetlen. Igaz, hogy dolgozásában gyakori betegség szakította félbe Schillert, de érdeklődése sem volt egyenlő a nagy esemény minden változatai és a kor minden nagy egyéniségei iránt. Ezért van, hogy a mű inkább érdekes és jól kivitt részletekből áll. Ámbár e részleteket elvek és vezéreszmék lengik át s tartják össze. A miveltséget visszaszorítani igyekvő vakbuzgalom iránti gyűlölet itt is oly erős kifejezést nyer, mint Németalföld történetében, s ha az író a reformatio dogmatikai tartalmát csekély figyelemre méltatta: annál nagyobb érdekel fordult annak politikai jelentősége felé. Talán csak örülnünk kell, hogy részlet-tanulmánya nem terjedt annyira, hogy a reformatio némely bajnokainak kicsinyes indokait s melléktörekvéseit egész szövevényökben átpillantassa, mert ezáltal sikerülhetett az események nagyobb tömbjeit helyes arányokban csoportoztatnia s kis téren a vezéreszméket világosan föltüntetnie. Annak, hogy Gusztáv Adolfot eposz hőségé akará tenni, köszönhetjük a mű egyik első rangú jellességét: azt t. i., hogy az irtózatos háború ez egyetlen emberileg magas alakját minden oldalról, lélektanilag s történelmileg igazán tanulmányozta s kimerítőleg állította elő, különösen azon fordulóponton is, midőn végre oly kétes tervekkel foglalkozik, melyek Németországra nézve veszélyesekké válhattak volna. S ennek világos kitüntetése az író részrehajlatlanságának

annyival inkább dicséretére válik, mert e nagy hős és nagy jellem iránti előszeretete félreismerhetlen.

Azonban a mű főérdeke Wallensteinnal kezdődik s végződik, úgy hogy némileg az egész úgy tekinthető, mint előtanulmány a Wallenstein-féle drámai trilogiumhoz. De éppen ebben legkevésbé kielégítő a történelmi mű. A drámában több a tanulmány s valóbb a fölfogás. „Wallenstein tábora“ e kis előjáték valódi történelmi remekmű, egyetlen történelmi személy nélkül, — és a „két Piccolomini“ — sokkal hübb képét adják a kornak és az embereknek, mint maga a „Harminczéves háború története,“ s maga Wallenstein jelleme is nem csak több lélektani finomsággal, de nagyobb történelmi valósággal is van a drámai, mint a históriai műben esetelve. Mindazáltal, ha Schillerre mint drámaköltőre nézve ez a „Harminczéves háború“-ra fordított tanulmány legnagyobb eredménye, nem kisebb szolgálat, a mit e munka a közszellemnek és a történet népszerűsítésének tett. A németirodalom egyetlen történelmi terméke volt ez azon időben, melyet sokat olvastak, s mely a nép lelkébe kitörülhetlenül bevésődött. És annyira átmentek nézetei, fölfogása, döntvényei a köztudalomba, hogy ettől fogva Németország történetének más irányú, más szellemű fölfogása lehetlenné vált; és minden ezutáni kísérlet meghiusult a reformatiót mint Németország szerencsétlenségét tüntetni föl.

Hasonló szempontból kell megítélni „A franciaországi zavarok történetét IX. Károly haláláig“, melylyel Schiller az általa jénai tanársága kezdetén megindított „Történelmi emlékiratok“ című gyűjtemény harmadik kötetét nyitotta meg. E dolgozatban nem annyira a politikai mint az emberi érdek hajlik a protestansok részére, s Schillernek jobb alkalmá volt Coligniban ünnepelni kedvelt hősét, mint a nagy svéd királyban. Az egész elbeszélés igen jeles s egyes lélektani rajzok, minő IX. Károlyé, rendkívül finomúl tartvák. A Schiller által félbehagyott művet Paulus folytatta; a gyűjtemény maga is nem sokára más szerkesztés alá került.

• A közben eső néhány kisebb történelmi dolgozatról kevesebb mondanivalónk van. Elég lesz, ha „Mózes küldetését“ s „Solon és Lykurgot“ megemlítjük. Alapjokban elhibázott művek. Schiller azon meggyőződését akarja érvényre juttatni, hogy a nagy ember egészen maga teremti, alakítja korát s ennél-

fogva őt mindenért felelőssé tehetni. Mózes küldetése, az egyiptomi államrendszer bírálatáért érdekes. Lykurg túlszigorún van megítélve s nemcsak szeretetlenül, de méltánylás nélkül is. Azonban Solon sem lehetne a bírálattal mindenben megelégedve. Tanulságos és Schiller észjárása méltatására nézve igen érdekes a „kereszties hadak, népvándorlás és középkor“ című tanulmány. Az emlékiratok gyűjteményének minden kötetét ilyen nemű áttekintésekkel szándékozott, bevezetések gyanánt ellátni, melyekben eszméket fejteget, tanulmányok eredményeit rakja le. Így készültek a Hübérrendszerről, Barbarossa koráról, értekezései, így előbeszéde Vertot „Máltai rend történetéhez.“

Ennyiből áll, terünk korlátoltságához képest csak futólag érintve, Schiller történetírói tevékenysége. Mindenütt, mint megtestesült Marquis Posa, a szabadság-eszméi mellett viv, ha kevesebb rajongással is, de nem kisebb erejével a meggyőződésnek s lelkesültségnek. Munkái gyümölcse gazdagon hullt és termékenyítőleg a német irodalom földére. S pedig kétképen: közvetlenül, a művek egyenes hatása által s közvetőleg, a mennyiben egyik főszköze valának Schiller költői fejlődésének s előkészítői classicus időszakának, melybe Don Carlos hidján át Wallensteinmal lép. De nem szabad félreismernünk, hogy ez eredményt a történeti tanulmányokkal egykorúlag és egyenlő mértékben hozták elő philosophiai, jelesen műphilosophiai tanulmányai, — melyeknek nem annyira kellő méltatására mint rövid átnézetére ezennel átmegyünk.

XII. Schiller Haramjaival ugyanegy évben (1781.) jelent meg a philosophiában új ösvényeket törő Kant első főműve, a „Kritik der reinen Vernunft.“ Ezt követé (1786.) a „Kritik der praktischen Vernunft“ — és a harmadik — „Kritik der Urtheilskraft.“ E művek s az egész rendszer, melyet a gondolkodó fők egyik legnagyobbika ritka következetességgel s itéleti szigorral fölláított, — félszázadig tartó diadalt ült a szellemvilágban. Schillerre végetlen hatást tettek e művek s az új bölselem egész forradalmat idézett elő gondolkodásában. A Körnerrel váltott „Julius és Rafael“-féle levelezésben egészen más nézetek küzdenek önmagukkal, mint melyek a későbbi műbölselemi iratokban megállapodásra jutottak. E levelek eredeti célja volt regényalakban fejteni ki a szemléleti philosophia eredményeit. „Julius Theosophiája“ — mi

az 1786-ki Thaliában jelent meg, ugyanazon eszméket adja csinos és választékos prózában, melyek az ódákban zavart és dagályos szóárban füladoztak. Olvasmányai hatása félreismerhetlen: Schafesbury s némely új spinozista szemlélődéseivel találkozunk, de az önmagával nem számolt költő ábrándjaival fölolvastva. Legkimerítőbb életírónk, Palleske, kinek az adatok legnagyobb részét köszönjük, megbocsát, ha abból, a mit Schiller philosophiai dolgozatairól mond, csak igen kevés a mit aláírhatunk; legkevésbé pedig azon magasztalásokat, melyeket jónak lát az első ódák szenvedélyviharára és a Julius-féle irományokra pazarolni.

Schiller bölcselmi nézeteiben az első fordulatot Jénában Reinholddal kötött ismeretsége eszközlé. Átala ismerte meg a Kanti bölcselmet, erős alapigazságaiban, melyek vitatlanul állottak, — gyöngéiben, melyeket az önálló ítéletű Reinhold hamar fölatalált s megostromolt. Nincs helyén itt Kant bölcselmének bírálataba boesátkoznunk s bár a phönomenen-tanhoz sok szó fér, megelégszünk azzal, hogy mint történeti tényt jegyezzük föl a hatást, mit e bölcselmi rendszer Schillerre tett. Ő minden ezutáni műbölcselmi dolgozatában költészetének önigazolását s Göthe és oskolája ellenében jogosultságát kereste s igyekezett megállapítani.

„Göthe“, uymond Schmidt Julián, „s vele Herder s mind, ki oskolájához csatlakozék, az istenit a természetben keresték s költészetök s bölcselkedésök végcélja vala: az ember élvezetképességét minden oldalról magasítani, isten nyomait mindenütt kimutatni, s a pusztában a szomjazó előtt ezen forrást nyitni. E sajátlagos pantheismus által eszméink s érzéseink kincse végetlen gyarapodást nyert, — de hogy erkölcsi erők nyerte általa, fölötte kérdéses.

Homlokegyenesti ellentétben ezzel Kant a szabadság elvéből indult ki. Neki Isten a törvényadó, közlege a lelkiismeret, működési tere az erkölcsi világ. Rendszerében az erkölcsi rigorismus szembeszállt amaz élv-képesség tával.“

Schiller tulajdonképen már Moore Károly és Posa marquis alakjaiban és eszméiben is Kant kategorikus imperativusa felé

törekedett s ha ez úton marad, azon eszme legnépszerűbb képviselőjévé válik. Természetesen költőisége árán vásárolta volna meg e bölcselői koszorút. Szerencsére a rendszerben fölfedezte azon oldalakat is, melyek a költészettel rokonabbak, sőt egyik alkotó elemül fölvette Göthe lángeszű természetét magába s ezt Herder egyoldalú pantheismusából kivetkőztetvén, oly összeolvasztást hozott létre, melynek nem csak saját classicus műveit köszönhetjük, de némileg Göthe újabb, életpezsgőbb munkálkodását is.

Mübölcselmi értekezései közt részünkről fősúlyt arra helyezünk, mely — két részben — a *tragicum* ról szól, jelesen 1. A tragikai tárgyokban lelhető gyönyörről és 2. A tragikai művészetéről. Maga elismeri (Körnerhez írt levelében 1791. dec. 4.), hogy Kant befolyása alatt írta. Két követelést állít föl a tragikai művészet elébe : a természeti valóságot (nem az egyéni, hanem az általános természeti értelmében), — és az eszményi czélszerűséget vagy *igazságot*. „A művészet, ugymond, azáltal tölti be hivatását, ha utánozza a természetet s egyszersmind teljesíti azon föltételeket, melyek alatt a gyönyörködés valóban lehetséges, és tervszerűleg összegyűjti a természetnek ide czélzó de elszórt intézkedéseit, hogy általok azt, mi a természetben mellékcél, végeztélul tűzze ki s érje el. Ez általános meghatározás szerint a tragikai művészet azon eselekvényekben utánozza a természetet, melyek a szánalom indulatát képesek felkölteni.“ Ez a dolog egyik oldala : a való; most jő az eszményi. Erre nézve Schiller eszmemene-tét kivonatossan így vázolhatjuk. A tragikai megindulás azt föltételezi, hogy az igaztalanosság érzése a felsőbb igazság érzésébe olvadjon. Azért az elfordíthatlan sors alá vetése a léleknek mindig megalázó s erkölcsiségünket bántó marad. Ez a görög tragoediák fatumának, mint legfelsőbbnek, mely ellen uincs felebbezés, hibája s eszményi tökélytelensége. De ha az elfordíthatlanban megnyug-hatunk azon hit sőt meggyőződés által, hogy felsőbb szükségesség czélszerűvé teszi azt, mi az egyénre vagy időszerint czélszerűtlen-nek látszik, — ezáltal az eszményi igazság diadalát érezzük s azt érvényre juttatjuk saját érzésünkben. Ez a görög művészetben lehetlen volt, mert a legfőbb szükségesség tudatára, mely egyszers-mind a legfőbb igazság is, se a néphit, se bölcselmök nem emelkedett. A tragikai művészet e tökélyes diadala csak a keresztyenség és az azzal összefüggő új bölcselem által vált lehetségessé. stb.

Hasonló érdeket költött az 1793-ki Thaliában megjelent értekezése a „kelllem- és méltóságáról“ (Über Anmuth und Würde). Szerinte a kelllem ellentéte az építészeti szépség. A kelllem oly szépség, mit nem a kültermészet mutat föl, hanem az egyén magából hoz elő: az alak szépsége a szabadság befolyása alatt. Kezesen csak a szabadság által mozgatott alak lehet egyedül a természet törvényei által előhozott mozdulatok e nevet soha nem érdemelhetik. — A méltóság pedig az ellenállás kifejezése, mit az ellenálló lélek a természeti ösztönrel szemben támaszt; azért szükség, hogy előbb legyőzendő természeti akadály legyen, mielőtt a méltóság kifejezésre juthatna. Mert ha nincs akadály, nevetséges az ellenállás, s ha az akadály nem volna legyőzendő, helytelen és jogtalan az ellenszegülés. Ez a hamis pathosz eredete, ellentétben a valódival. Ez az, a mit a kezdő színészben, az erőlködő íróban nevetünk vagy megvetünk.

„A szép formák használásának határaitól“ című értekezés az erkölcsi és érzelmi erők függetlenségét vitatja a széptan túlságos befolyásai ellenében. Először is tagadja az ízlés jogát a tudomány határain belől. Bármit mondjon erre a német szellem s jelesen e közleményekben használt forrásaink, mi bátran tiltakozunk az ily tan ellen: „lehetlen volna azt kívánni, mond Schiller, hogy a mely mű a gondolkodó szerzőnek fáradságos volt, a szépet kereső olvasónak könnyed játék legyen. Hol a tartalom kénytelen a formához szabni magát, ott nem lehet valódi tartalom; az előadás üres, s a helyett, hogy az olvasó öregbítette volna ismereteit, csak mulattató játékot élvezett.“ — Távoly legyen, hogy az ürest, léhát, könnyűt pártolni s minden esetben jogosultnak nevezni akarnók, — époly kevéssé tagadjuk, hogy némely eszmék természetileg nehezek, s alig bírhat a szép forma velök, mint a kényesőt nem lehet pókhálászövetben tartani. De hogy a szépség a szilárd-ságot ki nem zárja, hogy a legsúlyosabb igazságok is hagyják magokat művészi formába vétetni és súlyokból azért mit sem vesztenek, ezt Schiller s minden német elméletek ellen könnyű kimutatni oly nevek példája által, mint Arago, Humboldt, Macaulay.

XIII. Ezek s hasonló értekezések sokat tettek kezdetben azon idegenség növelésére, melylyel Göthe Schillert tekintette s utóbb — különös ellenmondás! ezek eszközölték közöttük a közleledést. Különösen az „Anmuth und Würde“ című értekezésben

Göthe helyeket talált, melyeket egyenesen maga s költői működése ellen irányzottaknak vélt s bár azokat egyenesen meg nem nevezi, nem lehetlen reájok akadni. „Némely kemény helyeket (igy szól évjegyzeteiben) egyenesen magamra vehettem s művészeti hitvallásomat esalfa világításban látám fölmutatva; a mellett éreztem, hogy még roszbabb, ha bennök reám nincs vonatkozás, — mert igy még ténylegesebb a gondolkozásmódunk közti végetlen ür!“ Ilyen megdöbbsentőleg Göthére emlékeztető hely talán a következő: „Vannak költői tehetségek, kik birre kapnak, mielőtt megértek volna s kikuél, mint sok szépségnél, minden tehetség csak az ifjúságban áll. De ha a rövid tavasz oda s a gyümölcsözést keressük, melyet remélni engedett, csak taplós és satnya idétlenségeket lelünk, melyeket a félrevezetett vak termelési ösztön hozott létre. Épen a hol azt lehetett várni, hogy a tartalom műalakká nemesül s a képző szellem a szemléletesbe eszméket rak le, — esnek áldozatúl, mint egyéb természeti termékek, az anyagnak.“ Ha Göthére volt értve, igaztalan és elhamarkodott itélet, melyet csak a megfontolás zabolájára nem vetett indulat mondhatott tollba.

Azonban Göthe, szellemi magasságában, még a fájó sértéseken is túl volt emelkedve. Ő a tévedéseken vagy az általa nem helyeselt böleselmi irányokon át is meglátta Schillerben a lángeszű költőt s tiszteletreméltó műböleselőt, kibe z közeledni, kívül kezét fogni — dísz hozand reá, áldást a művészet és nemzeti irodalom ügyére. Ő volt azért első, s ugy is illett, ki a közeledő lépéseket tette. Schiller beteges kinézése, szenvedő alakja, midőn egyidei távollét után Jénába és Weimárba visszatért, Göthe részvétét csak fokozta iránta s vele mindent feledtetett. A nagy ember azon természet- és életműtani kérdéseket, melyekkel épen foglalkozott, választá közvetítőkül maga és Schiller gondolkodása között. S bár Schiller azokkal egészen meg nem barátkozhatott, az eszmék kieserelésére és kiegyenlítésére az első lépés meg volt téve. Göthe maga írja ez alkalomról: „Schiller vonzó ereje igen nagy, mindenkit körében tart, ki hozzá közeledik.“ Szerencse, hogy Schiller a természettudományokhoz keveset értett s azért közöttük e téren éles elentét ki nem fejlődhetett. Ezek valának Göthe kedvenc eszméi. A szaktudomány emberei, kikkel ezeket közölte, hitlen mosolylyal fogadták azokat; most szellemdús tanítványra akadt, ki itéletre nem érzé magát hivatva, de mohó szomjjal fogada min-

den újat, mindent, a mi inkább szemléleti, mint tapasztalati jelleget viselt magán. A mi Göthe előtt a tények erejével birt, az Schillerre az eszmék hatalmával hatott s az ő egész gondolatvilágát hozta új forrongásba.

Ettől kezdve, sűrűn váltott leveleikben lépésről lépésre kísérhetjük gyors közeledését s szoros összeforrását e két nagy szellemnek, kik mintegy hallgatag köz-megegyezéssel feledtek mindent, a mi őket elkülöníthetné s emeltek ki mindent, a mi összeköthette. „Késő ismeretségtünk — írja Schiller aug. 31. 1794. — új bizonyítványa annak, mily jól tesz gyakran az ember, ha a véletlenre bizza magát, a helyett hogy maga elsietve elébe vágna. Bármily élénk volt vágyam Önnel közelebb viszonyba lépni, most mégis tökéletesen föl tudom fogni, hogy az oly különböző utak, melyeken Ön s én járunk, nem előbb mint most vezethettek minket hasznosan össze. Most már remélhetem, hogy a mi még útunkból hátra van, közösen vándoroljuk be, s annál nagyobb nyereséggel, mert az út végén összegjövő vándoroknak mindig legtöbb mondanivalójok van. Ne várjon Ön tőlem eszmék nagy gazdagságát; ezt én keresem önnél. Törekvésem kevésből sokat csinálni; s mert köröm szűkebb, azt gyorsabban és többször futom be, készletemet jobban fölhasználhatom s a tartalom hiányzó sokoldalúságát formákban pótolhatom. Ön arra törekszik, hogy túlságos nagy eszmevilágát egyszerűsítse, én kis birtokomba változatossgot igyekszem hozni . . .“

Valóban e két szellemet, különbségeivel, ellentéteivel arra teremtette a gondviselés — hogy egymást kiegészítsék, s az igazságot e g y ü t t találják föl. Mindeniknek volt, mit adjon a másiknak, s mit kapjon helyette cserébe.

Nem válhatunk el Schiller philosophiai munkálkodása vázlatától a nélkül, hogy némely forma tekintetében máshová sorozandó de lényegileg ide tartozó műveit legalább meg ne említsük. „A Szellemlátó“ (Der Geisterseher) első ezek közt. Regényalakban philosophiai, jelesen lélek- és szellem-tani tanulmányok. Csak töredék, s e sorok írója igazán zavarba jőne azon kérdésre, tulajdonképen hová törekedett e művel Schiller s mi lesz vala belőle, ha bevégezheti. Helyenként feltűnően finom és szellemdús rajzok, határozatlan ködképekkel s bizonytalan eszme-fejtegetésekkel váltakoznak a szerint, a mint a költő majd

kedvvel, majd unalommal dolgozott. Egészebb, sőt tökéletes egész azon néhány tanköltemény, melyek a művészet legtekélyesebb formáiban nagy és mély műbölcselmi gondolatokat s a gondolkodás és műérzés végeredményeit tartalmazzák. Elég a legkitünőbbek czimeire utalnunk: „Die Künstler“ — „Das Reich der Schatten“ (később: das Ideal und das Leben) — „Der Spaziergang“ — (később: Elegie.) stb. Megannyi eszmedús, néhol nehezen érthető, de megértés után annyi gyönyört mint tanulságot nyújtó mű. Megvalljuk, hogy e művek oly közönségnek, miut a magyar, élvezhetleneknek tetszenének az elvontság nehéz fegyverzete miatt, de midőn Schillernek érettek is megadjuk az elismerés koszorúját, őt, saját és nemzete szempontjából igyekszünk megítélni.

SZÁSZ KÁROLY.

A

TÖRÖK URALKODÁS MAGYARORSZÁGON.

I) Történelmi Tár VI. köt. Adalékok a török-magyar kori bel-történethez. Hivatalos nyomozások a török adó s hódítások körül Borsodban a XVII. század első felében. A megye levéltárában levő eredeti után. — II) A győrmegyei hódoltságról. Ráth Károlytól Olvasztatott a M. Tud. Akademiában. 1859. — III) Nagykőrös városa török levelei. A város levéltárában levő eredetiekből fordította Repiczky János. Bevezetéssel ellátva kiadta Szilágyi Sándor, 1859. — IV) A törökök a Jászságban. Kempelen Győzöttől. Az 1858-ki jászberényi iskolai programmban. Repiczky törökből fordított levelei nyomán. — V) Török-magyar történelmi kútfők. A M. Tud. Akadémia megbízásából fordította Repiczky János. (Kéziratban, a M. T. Akadémia levéltárában).

HARMADIK KÖZLEMÉNY*).

A török pénzügyi igazgatásról akarván szólni, azon magyar helységek állapotának rajzolását veszem föl tárgyul, melyekben a török benn nem lakott, mivel e helyeken más hatalmat nem is gyakorolhatott, mint az adóztatást. Lehetőleg a török szempontjából igyekszem tekinteni e tárgyat.

Valamint a hódítók mindig, akár valódi akár költött mentséget keresnek erőszakuk palástolására, s egyebek híjában a vallá-

*) Lásd a VII. kötet 35. l., és a VIII. köt. 144. l.

sos hagyományból származtatják jogaikat, az adóztatásnak is keresnek valami jogi alapot, hogy ne csupa zsarlásnak tűnjék föl.

Az előttem fekvő adóztatásokat az egykorú és későbbi magyar általában önkényes zsarlásnak, jogtalan rovásnak nevezte. Nincs benne kétség, hogy egyesek zsaroltak, raboltak, és sok visszaélést követtek el a kezökbe adott hatalommal; de az előttem fekvő adatokban foglalt adók egy része nem volt jogtalan. A török sok oly adót vetett ki, a mely hallatlan volt a magyar népnél, s mivel a török uralkodásnak csak hatalmát, nem pedig jogszerűségét ismerte el a nép, vélhette jogtalannak az idegentől behozott államgazdálkodást, de a mint látni fogjuk, olyakat neveztek zsarlásnak, a miben a török nem tett egyebet, mint saját jogtanát alkalmazta. A miben nyilvános is a zsarlás, a miben a török birtokos az ozmán törvények által tiltott követeléseket tön, még ott is uralkodik bizonyos törvény, még ott is csak a török törvény túlhajtását és igen is tág magyarázatát találjuk. A töröknél is, mint másutt, az igaztalanság a jog némi színével kendőzi magát, s az ürügy többnyire a török fogalmakban és törvényekben található föl.

A török jog fő elvei nem különböztek lényegesen más középkorbeli államok jogának elveitől, csak az abból folyó következtetések voltak különbözők, — s az alkalmazás mutat föl nagy eltéréseket.

Eredetileg Istené az egész föld, — szól a mohamedán törvény; de azt Isten a proféta utódainak ajándékozta örökös birtokul. A proféta utódai szabadon rendelkezhetnek felőle, — s szabad kényük szerint oszthatják föl hív alattvalóik között, bizonyos föltételekkel. Így osztotta ki a szultán a meghódított földeket a mozlim harezosok közt oly föltétel alatt, hogy a megajándékozott mozlim minden évben földje termékeinek tizedével adózzék. Ugyanezen alapja volt azon jogtannak is, melyet a középkorbeli keresztény uralkodók gyakoroltak. Jogukat, ha nem is az egész föld kerektségéhez, de minden meghódíthatott országhoz Istentől származtatták, s hasonló függetlenséggel osztogatták ki harezosaik között bizonyos szolgálat fejében. Sőt míg a keresztény középkorban a fejedelem nem ismerte el a teljes és független tulajdonosi jogot, úgy hogy a birtokot az adományozott el nem ajándékozhatta, se el nem adhatta, az izlám eredetileg teljes és örökös tulajdonosi joggal ajándékozta meg a mozlimot.

A földek egy második neme a meghódított nem-mozlim jobbbágyok földje volt. Elvileg itt sem látunk nagy különbséget a jog leszármaztatásában a keresztyén hódítók fölfogásától. Valamint a mohamedán, úgy a népvándorlás korabeli hódítók is zsákmánynak tekintették a leigázott népeket, s rájuk nézve csak az erőszak joga állott. Élete váltsága fejében emezek föltétlen szolgálként osztották ki a győzedelmesek között, amazok élete váltsága fejében adókkal terhelték. A mohamedán törvény jogot adott az igazhívőknek a legyőzött népek életéhez és vagyonához, s ezen hadjog nemesak nála divatozott. Az élet meghagyása fejében a meghódított, de az izlámra ki nem tért jobbbágy először is fizette földéről azon tizedet, a mit a mozlim fizetett; de ezenkívül fizette élete váltságát is, az ugynevezett fejadót. Uralkodó törvény volt a mohamedánoknál, hogy minden hadi zsákmány ötöde az uralkodóé: ezt is *szpendzsének*, vagy ötödnek neveztek. Az első török szultánok idejében, midőn a keresztyén foglyok száma oly nagy volt, hogy egy-egy rabszolga ára 125 oszporára (krajezárra) szállott, a szultán minden fogolytól 25 oszporát kapott. Az ötöd kiszolgáltatásának divatja a legutolsó időkig lelkiismeretesen megtartatott. Midőn már Budát elvesztette volt a török, a mindenfelől szorongatott Temesvár török őrsege, habár élelem és pénz dolgában nagyon megszorult, minden rablott jószág ötödét hiány nélkül engedi át a basának ¹⁾. Ezen ötöd, a mit rabszolgadíjnak méltán nevezhetünk a hadi foglyokra nézve, — volt a fejadó eredete. Még I. Szulejman törvényei is sok helyen nevezik is *szpendzsének* a hódolt népek fejadóját. Bármily gyűlöletes lehetett ezen adó, melylyel mintegy meg van tagadva az élethez való jog, a nem-mozlim alattvaló föl volt vele mentre a személyes szolgaságtól s a hadi szolgálattól is. Csakhogy ennek fejében még egy harmadik adót is fizetett s ez mintegy birtokának fejadója volt, t. i. a ház- és földadó. Ezen adó is a legrégebb idők óta divatozott a mohamedánoknál a meghódított nem-mozlim népek birtokára nézve. A török törvények meghatározzák nemesak a föld terjedelméhez hanem a föld minőségéhez képest is a földadó mennyiségét, s többnyire telkek szerint vettetett ki, mint nálunk porták szerint a régi időben.

Bármily igazságosnak látszik az adó ezen neme, melynél fogva

¹⁾ Dzsáfer temesvári basa élete, Repiczky kézírataiban.

minél nagyobb birtoka van a polgárnak, annál többet adózik, a kivetésben még maig is sok nebézséggel jár. A töröknél az adó ezen neme volt a legváltozandóbb. A török államban a földadót különbözőleg tudták be másnemű adókba. Törvényei szellemében legtermészetesebb volt a fejadóval olvasztani egybe. I. Szulejmán törvényeiben, melyeket birodalma külön-külön részeire kiadott, azt látom, hogy igen sok helyen, a hol a rája is z p e n d z s ét vagy fejadót fizet, földe terjedelméhez képest mitsem fizetett a rendes tizeden kívül, s viszont a hol földadót fizettek, nem fizették az iszpendzsét. Ezen összeolvadásra mutat az is, hogy a fejadó három osztályban fizettetett¹⁾. A földadó három osztályú volt, ily renddel: egésztelkesek, féltelkesnél kisebbek, s birtoktalanok adója, mely utóbbi nem egyéb fejadónál. — A két adónak még a neve is közös: k h a r a c s n a k (harács) nevezik a kettőt együttvéve s mintegy ellentétéül a tizednek. Kissé hibás tehát Hammer fölfogása, mintha a török a földadót a termények tizedébe tudta volna be. Ezen esetben, ugymond, a rája kétszeres tizedet fizetett: egyik a valódi tized volt, másik a földadó fejében vett tized, úgyhogy a terményekről 10-ből nem egyet, hanem kettőt, hármat, s még 5-öt is elvett a török²⁾. Ezen eset többször is előfordul, de szabályul inkább a fenebbi esetet lehet elfogadni.

Az előszámlált adókhoz képest az izlám-jog kétféle magán birtokot ismer el: első a mozlim birtok, mely csupáncsak tizedet fizetett, törökül ásert; és a nem-mozlimek földét, mely a tizeden kívül fej- és földadót, vagy h a r á c s o t fizetett, s ezért kharacs-földeknek nevezték ellentétben a mozlim földdel, melynek kivált-ságos neve mü l k volt. Mindkétféle birtok abban hasonlított egymáshoz, hogy valódi és örökös tulajdona volt a birtokosnak, melyet kénye szerint szállíthatott fiaira, eladhatott és elajándékozhatott. Tudjuk, hogy a középkori Európában a jobbágy nem részesült ily jogban, mert földének nem az volt valódi tulajdonosa, a ki művelte.

A földek említett két nemén kívül másról nem emlékeznek a mohamedanismus szent törvényei, azok t. i. melyeket az első arab khalifák alkottak, — a mozlim pedig csak ezeket nevezi szoros

¹⁾ Hammer, Staatsverfassung I. k. 212. l.

²⁾ U. a. I. k. 213. l.

értelemben törvényeknek (séri). A földekhez képest az adózásnak is csak ę két neme van meg a szent törvényekben.

De ezen törvényeken kívül vannak mások, melyeket későbbi papok és fejedelmek hozának. Ezeket politikai vagy diváni törvényeknek nevezik, s közös nevök kanun. A törökre nézve méltán lehetne a kanunokat nemzeti törvényeknek is nevezni, mert az Ozmán-házból való császárok alkották, s az araboknál nem divatoztak. Nevezik ezeket az önkény törvényeinek is, s a császárok törvényei által kivetett adókat önkény-szabta adóknak. Ez utóbbi kifejezést gyakran találjuk Repiczky fordításaiban. Tévedés volna zsarlást érteni alatta. A török nem értett alatta egyebet, mint azon törvényes adót, melyet a szultánnak mint törvényhozónak patensei szabtak az alattvalókra.

A fenebbi kétrendbeli adózást a kanunok sértetlenül hagyták, s azon adózások és azokhoz képest a nevezett kétrendbeli birtok maig is megvan a török birodalomban. — A szultánok azonban a birtoknak egy harmadik nemét teremtették s ehhez képest más nemü adózásokat is hoztak be a földek ez új nemében.

Első cikkemben említém, hogy az ozmán birodalom első századában, a XIV-ik ben, a katonaság egy új neme állított föl, a szipáhik serege, kiknek oly föltétel alatt osztatott ki a birtok, hogy annak fejében rendes hadi szolgálatot tegyenek. Ezáltal a török birodalomban oly földbirtoki viszony támadt, mely a mohamedán törvényekben nem volt meg: a szipáhik birtoka hübéri, vagy feudalis birtok volt a szó legszorosabb értelmében.

Mindenki tudja, hogy a hübéri rendszert nem az ozmánok találták föl. Az emberi ész az államintézményekben is mint egyebekben kevés újat teremt: inkább csak a régít módosítja. Honnan vették hát az ozmánok a hübéri intézményeket? Hammer, mint a keleti népek és nyelvek vizsgálója, különös elöszerezettel emlegeti, hogy a feudalis rendszer igen rég gyakorlatban volt a persáknál. Érdekes adat mindenesetre; de nem kell felednünk, hogy az európai keresztyén nemzetek, melyeknél a középkorban a hübéri rendszer általánosan uralkodott, még az Ozmánok uralkodása, még az ozmán birodalom keletkezése előtt bevitték a hübéri rendszert keletre ¹⁾. A latin és germán népek keresztes hadai nemcsak sokáig

¹⁾ A török birodalom a keresztes háborúk bevégződése után ke-

táboroztak ott, hanem országokat foglaltak el, sőt dynastiákat alapítottak, és a földet hűbérül osztották ki lovagjaiknak. Csak 1200-nak néhány legelső évében, Imre magyar király idejében is, száz évvel a török birodalom megalapítása előtt ¹⁾, midőn a Velenceze szövetségében állott keresztes hadak egyesülve elfoglalták a görög birodalom székvárosát, hogy egy keleti frank királyság fővárosává tegyék, számos keleti tartomány és sziget válván adófizetőjökké, egész épségben vitték be az ugynevezett keresztesek az európai intézményeket s azok legfőbbikét, a hűbéri rendszert. Mindez azon földön történt, vagy legalább tőszomszédjában, a hol nemsokára az ozmán birodalom megszületett! S miért ne tanult volna innét a török? Ha a janicsárok hadi szervezete, mint mondják, a rhodusi lovag-rend kaptájára készült, miért ne utánozta volna keresztyén szomszédjait s elődeit a török a hűbéri rendszer bevitelében is ²⁾? A legkülönbözőbb népek is tanulnak egymástól, s kelljen-e rajta csodálkoznunk, hogy a római eredetű s később a középkori népek által fölvetett ezérendszer ott található a töröknél is, hogy a török papi rend olyformán jutott elidegeníthetetlen földek birtokába, mint a keresztyén egyházak a középkorban ³⁾?

A hűbériség eszméje már a szipáhik hadának fölállításakor sem volt új a török birodalomban. Ugyszólván benne születik az ozmán birodalom. Ozmán, a szultánok dynastiájának alapítója hűbérül kap egy várat a hozzátartozó vidékkel, — s ezen hűbéri föld volt a mag, melyből az ozmán birodalom gyökeret ver s oly óriási nagyra nő. Ozmán 1299-ben maga is hűbérül osztja ki néhány mérföldnyi birtokát lovagjai közt.

Nem volna itt helyén a török hűbéri rendszer fejlődéséről akarni értekezni. Csak kifejlése tetőpontján vizsgálom és csak letkezik. Ozmán, a török birodalom megalapítója csak Kr. u. 1258. születik, a mohamedán időszámítás szerint 657-ben.

¹⁾ Ozmánnak 1300-ban csak egy napj járó föld országa van.

²⁾ Meglehet, hogy utánozta, de az sem lehetetlen, hogy a hűbéri rendszert a hódító török népnél magok a viszonyok fejtették ki, szintugy, mint a keresztyéneknek a középkorban, vagy a mint önállólag kifejtett hasonló viszonyok közt Chinában is. — Szerk.

³⁾ E részben utasítjuk az olvasót Korizmic László értekezésére akadémiai rovatunkban. — Szerk.

azon főbb eltérési pontokat akarom kiemelni, melyeknél fogva ezen, a mohamedánismusba oltott rendszer különbözött a keresztyén országok hűbériségétől.

Beligazgatási és különösen népgazdasági tekintetben a török hűbéri intézmény ugyanazon indokból ered, a miből a keresztyén. A török törvénytudó körülbelül ezzel indokolja a feudalismus bevitelét: a kormány bajosnak találván az adók behajtását a katonák részére, ezekre ruházta jogát zsold fejében. Hozzátehetne volna, hogy nehéznek találván a hódított jobbágyokon az igazságszolgáltatást, a katonabirtokosra ruházta a bírói hatalmat is. Mindkét tekintetben a keresztyén hűbériség is ezzel indokolható; mert e szempontból tekintve s mai fogalmainkhoz idomitva a keresztyén fejedelmek is mintha csak így szóltak volna hű lovagjaikhoz: magam és a meghódított nép nem győzünk pénzzel fizetni benneteket, hanem azon tömérdek föld, melyet Isten után kardunknak köszönhetünk, s az azt művelő jobbágyság mind tulajdonom levén, földdel és jobbágyokkal elégtételek ki benneteket. Lehetetlen, hogy valamennyi jobbágy hozzám szállítsa be tartozását, s én egy köz magtárból oszszam ki köztetek. Lakjatok jobbágyaitok közt, s magatok szedjétek az adót, s ezen jobbágyokkal, kik szolgálítok, miveltessetek földeteket is. Egyszersmind kezetekbe adom fölöttök a bírói hatalmat is, — legyetek élethalál urai. — A keresztyén népeknél eleinte kivált, a fejedelmek szorosán fentarták sok helyen a tulajdonosi jogot a magok részére, — de idővel tán mindenütt örökös volt a birtok, s csak magszakadás vagy hűtlenség esetében szállt vissza az eredeti tulajdonosra, a királyra.

Tudjuk, mire vezetett a keresztyén nemzeteknél ezen birtokviszony. A királyok apránként kiosztották birtokaikat, sőt királyi hatalmuk egy részét is alattvalóiknak, úgy hogy ezek lettek a valódi uralkodók, míg a király csak felsőbbbségi, souzerain hatalmat gyakorlott. A birtok örökös levén s fíról fíra szállván, gyakran a királyok kegyelméből, vagy erőszakos szerzések által kis országgá nőtt, egy csaknem független uralkodóval, a földesurral. A főhatalom ellen annyiban egyetértettek, hogy kezökben tarták a törvényhozói hatalmat, csak hogy szertelen függetlenségökben még e közösen alkotott törvényeket sem tartották mindig tiszteletben. A gyeplő, mely a királyi hatalom kezében volt volna, több-

nyire sokkal gyengébb lett, semhogy az annyiféle s oly erős magánérdeket kormányozni képes lett volna.

A török hűbériség sem tagadott meg semminemű hatalmat hűbéreseitől jobbágyaikon, s még sem támadtak a birodalomban kis királyok, még sem fejlett ki a törvényhozó-rendiség: a törvényhozás mindig a fejedelmi önkény kiváltsága maradt. Míg a keresztény Európában a hűbéresek csaknem függetlenekké váltak a királyi hatalomtól, Törökországban a hűbéres föltétlen rabszolgája maradt a kényuralomnak. Bármily korlátlan hatalmat adott a török a hűbéreseknél alattvalóikon, a fejedelmi hatalommal szemben legkevesebb önállóságra sem juthattak.

Ha a török hűbéri rendszert kifejlődése tetőpontján tekintjük, — a mint már láttuk, — a hűbéresek nem voltak egyebek a főhatalom irányában zsoldos katonáknál. Nem volt örökös, nem volt tulajdon birtokuk, s ha egy ember élete alatt öregbíthették is, fiól fira nem szélesedhettek ki nagy mértékben. Tudjuk, hogy a legnagyobb birtokokkal megajándékozott hivatalnokok, a vezérek és tartományi basák a birtok állandóságára nézve még rosszabb állapotban voltak, mint a szipáhik. Gyakran tétettek át egyik tartományból a másikba, sőt életök is hajszálon függött. Ezen nagy hűbéresekre még szigorúbban alkalmaztatott az elv, mely szerint az uralkodó az általános örökös, mintsem a szipáhikra. ¹⁾

Hogy I. Szulejmán a hűbéresek fiait ennyire kitagadhatta minden örökségből, hogy e rendszer elvileg föl volt tartható, mutatja, hogy már annakelőtte voltak oly elemek az államgépezetben, melyek meggátlák, hogy a hűbéri rendszer az alattvalók egyéni függetlenségét mozdítsa elő. Csak két főtényezőt említek. Egyik a szultánnak roppant erkölcsi tekintélye a mozlímoknál: a kényuralom cultusa már magokban a mohamedán szent törvényekben ki van fejtve; míg ellenkezőleg az Európába bevándorlott népek intézményei több egyéni szabadságot, s a fejedelemnek kevesebb hatalmat adtak már eredetileg is. A szultánban nem csak a politikai birodalom, hanem az igaz hit, az izlám fejét is

¹⁾ Látni fogjuk, hogy az ozmán törvényekben más kategóriába tartoznak azon földek, melyek a basáknak osztattak ki, s meg másba a szipáhik földjei. Azonban a dolog természeténél fogva a hűbériség elve még nagyobb túlságban uralkodott a basák földjeire nézve.

kelle tisztelniök a törököknek. Arra, hogy a hűbéreseket eltűrték örökösödési joguk megsemmisítését, a másik hatalmas tényező volt az állandó, rendes hadsereg, mely egy időben rendeztetett volt a hűbéres lovasok intézményével. Mint első közleményemben írtam, a rendes gyalogság és rendes lovasság, mely egy tömegben volt a szultán székvárosában, nagy számú és legalább az akkori világ első katonasága volt. Az állandó katonaság pedig nemcsak a töröknél hanem a keresztyén Európában is halála volt a hűbéri függetlenségnek, és ha Mátyás király után erős állandó hadseregnek parancsolhattak volna erélyes magyar királyok, vége lett volna az oligarchák uralkodásának: tán ezt érezték, midőn oly hévvel semmisítették meg Mátyás halála után az akkori hatalmas urak a fekete serget. — Ha a középkori keresztyén királyok nagy számú zsoldost tartanak magok körül, oly kevésbé hatalmasodtak volna el vazalljaik, mint a töröknél.

Ezen két fő ok, mely egyre vihető vissza, t. i. a fejedelem tekintélyére, okozta, hogy eredményeiben a török hűbériség annyira különbözik a keresztyéntől, mint az ég a földtől. Mindemellert hűbériség vala lényegileg, hanem a kényuralom által mérsékelt hűbériség, úgy hogy a török hűbéres korlátlan úr és rabszolga volt egy személyben. Rabszolga a szultán és korlátlan úr alattvalói irányában.

Ha a török hűbéri rendszer bevitelének a nem-mozlim jobbágyok állapotjára tett hatását vizsgáljuk, képzelni lehet, mennyivel súlyosbba lett az, mint volt volna a tiszta mohamedán törvények szerint. A szent törvényekben rendelt adókon és terheken kívül, melyeket fenébb elősoroltam, a hűbériség miatt szükségessé lett új politikai törvények a birodalom igen nagy részében megváltoztatták a mohamedán földbirtoki jognak természetét. Minő volt ezen jog s minő adózási nemeket hozott magával, annyival szükségesebb ismernünk, mivel Magyarország nagy része hűbéri föld volt.

A török hűbéri törvények először is elveszik a nem-mozlimok egy igen nagy részétől a saját földéhez való tulajdon- és szabad rendelkezési jogot, a mihez a mohamedán törvények nem nyúltak. Ha a jobbágy három évig miveletlenül hagyta földjét, a török földesúr másnak adhatta ki művelés végett. A birtok ezen másra szállítása alkalmával az új művelő bizonyos összeg pénzt fizetett

le egyszer s mindenkorra, melyet haszonbérnek (tapü) neveztek, mintegy jelöl, hogy a jobbágy csak használója s nem tulajdonosa a földnek : ezen összeg ugyanis nem az előbbeni birtokosnak, hanem a török földesúrnak fizettetett. A tapun kívül az új jobbágy fizeté mindazon adót, melylyel előde tartozott évenként. A jobbágy birtoka firól fira szállott, de a rokonok, sőt az anya és testvér is csak a tapu lefizetésével örökölhette a családfő birtokát, sőt mint több szandzsák törvénye mutatja, még apáról leányra sem szállhatott a birtok, — csak firól fira szállott díjmentesen, — különben, a mint látjuk, mindig visszaszállott a földesúr birtokába. A jobbágy nem rendelkezhetett szabadon földjére nézve: nem volt szabad azt eladnia¹⁾, sőt személyére nézve sem volt szabad, a költözködési jogtól meg vala fosztva. Ha birtokát odahagyta, a földesúrnak joga volt erővel visszavinni őt vagy fiját, ha mindjárt 10- vagy 15 év óta laktak is más helyen.

A mi az adózást illeti, a hűbéres földek jobbágyain megmaradt azon háromrendbeli fen elősorolt adó, melyeket a szent törvények parancsoltak a nem-mozlim jobbágyokra, u. m. a termények tizedrésze s a harács, mely alatt a fej- és földadót kell érteni. Csakhogy ezen terhekhez újabbak is járultak.

Az adózás ezen új neveit a földesurak sajátosság helyzete parancsolta. A török földesúr, oly rendes s oly fenyíték alatt tartott katona levén mint a zsoldos katonaság, nem foglalkozott rendesen földek miveltetésével, baromtartással, mint a keresztyén földesúr, ki habár élete nagy részét szintén fegyverforgatásban töltötte, legalább jobbágyai által saját földeket miveltetett, s a nyugalom idejét jobbágyai közepett, a faluk felett uralkodó családi várban tölté. A falusi élet volt a középkorban a keresztyén államokban a túluralkodó s a helyzetből folyt, hogy az élet legelső anyagi kellei inkább kézügyben voltak a jobbágyok nagy terhelése nélkül. Az élelem maga, cselédsége és lovai számára igen könnyen volt beszerezhető. Ezzel ellenkezőleg a török hűbériség nem volt képes kifejtetni a falusi élet iránt hajlamot: a török mindvégig a városi életet kedvelte. Bármennyire szerették is a törökök a kertmiveltést, a mezei és falusi életben nem találtak örömet. Nem építettek a vidéken kastélyokat. Még a Konstánczinápolyban lakott gazda-

¹⁾ Hammer. Staatsverfassung I. k. 274. l.

gok falusi házai sem magán álló lakok, hanem azon helységekhez tartoznak, melyek a Bosporus hosszában fekszenek. Így volt ez a tartományokban is. A mohamedán nem is ismeri eléggé a vidéki élet kellemeit, hogy miatta fölhagyjon a városi étellel. — A ki birtokán épít is valamit, nem egyéb tanyánál a bérlők számára. Ilyen is kevés volt még Konstánczinápoly környékén is. Magok az uralkodók sem szerették a vidéki életet : ha lakukat változtatták is, nem mentek kívül a fővároson.

Ezen rajzot, melyet a múlt században egy hiteles szemtanú ad ¹⁾, megerősítik a korábbi tudósítások is. A XVII-ik században sem lehetett, legalább az európai török birodalomban, földmivelő törököt látni. Marsigli ezeket írja : Többször utaztam át Törökország különböző részeit ; de nem láttam földmivelő törököket (turchi contadini), kivéve némelyeket Bosznjákországban és Dobrudzsában, mely utóbbiakat Ázsiából telepítették oda, attól tartván, hogy e (puszta) vidéket a budzsáki tatárok foglalják el ²⁾. — A töröknél akár régi hajlam és szokás, akár a katonai rendszer következménye volt e tünemény, annyi áll, hogy hűbéri rendszere inkább a g a r n i s o n i, mint a falusi élet képét mutatja.

A keresztyén jobbágyokra nézve nem lehet ugyan kellemetlen, hogy nem lakik vele egy helységben a török földesúr, ki válásánál fogva az állatnál kevesebbre becsülte jobbágyát ; de a földesúr városi élete új terheket mért rá. A jobbágnak a rendes adókon kívül élelemmel kellett ellátnia a szipáhi, bár egyszerű, konyháját, s maga és fegyveresei lovainak számára takarmányt szolgáltatni be. Magok az ozmán uralkodók törvénykönyvei is gondoskodnak e részben hűbéres katonáikról. A takarmányszolgáltatás, melyet a takarmányról j e m l i k n e k neveztek, régi adó lehetett. Némely tartomány törvényei rendelik, hogy a szipáhi részére a várba fát és szalmát tartozik beszolgáltatni a jobbágy, akár természetben akár pénzüll ³⁾. Ezen régi takarmányadó már I. Szulejman idejében nemcsak hogy rendes adó volt, hanem gabonában is fizették, sőt már többnyire gabonában adták. A gabona-

¹⁾ Az idézett szemtanú a többször fölhozott Muradgea d' Ohsson. Lásd II. k. 318—321. lap.

²⁾ Stato Militare. I. 27. l.

³⁾ H. Staatsverfassung I. k. 270. l.

adó ezen nemét nevezték szalarijénak, mely a mint látjuk nem egyéb, mint a földesúr konyhája és lovai számára adott élelem. I. Szulejmán rendelete így hangozik: a hol egyszer a szalarijét (gabonában) fölvelték, nem kell takarmányt szolgáltatni, mert a szalarije a takarmányadó (jemlik) helyét pótolja ¹⁾. — A szalarije az egész török birodalomban uralkodott adó volt. A nikápolyi szandzsákra nézve I. Szulejmán (vagy tán II. Szelim) ezt rendeli a kanunban: „E szandzsákban eleinte nem volt szalarije, csak később hozatott be; de a kanun azt rendeli, hogy fizetni kell az egész ozmán birodalomban.“ ²⁾ — Midőn a szalarijét gabonában fizették, sokszor egy második tized vala, úgy hogy a rendes tizeddel együtt a termésnek ötöde lett a földesúré, s egy helyen azt rendeli a törvény, hogy a hol a jobbágy a termés ötödét szolgáltatja be, ne fizessen ezen kívül takarmányadót, (mely már benne foglaltatik az ötödben) ³⁾. Azonban sok helytt a szalarije többet tett a tizednél, úgy hogy a jobbágy a rendes tizeddel együtt, kivált ha a tizedbe a földadó is beszámíttatott, a termésnek harmadát is beszigáltatta ⁴⁾. Másutt ismét a szalarije csak százból hármat tesz, úgy hogy a jobbágy a tizeddel együtt százból csak 13-at ad.

Azon körülbelül 70 tartomány törvényei, melyekben Szulejmán és Szelim rendezik az adózást, legnagyobb különbséget tán ezen szalarijéra nézve mutatnak, — a fejadó és földadó kivetésének kulcsa, ha az annyiféle országból egybeállott nagy birodalomban nem lehetett is egyforma, nagyobb egyezést mutat, mint a takarmányadó, melynek kulcsát, a mint a fenebbi példákból is látszik, csaknem lehetetlen meghatározni. — A fölhozott néhány törvény igen tanulságos más tekintetben is. Látjuk benne a török kormány s különösen a „törvényhozó Szulejmán“ törekvését, hogy a keresztény jobbágyokat törvény által biztosítsa a földesurak zsarlásai ellen. Meglehet ugyan, hogy nemcsak a zsarlásoknak akarta elejét venni, nemcsak még függőbbé akarta tenni ezáltal is a hűbérest a kormánytól; hanem az adó mennyiségének meghatározása elkerülhetetlen volt azon czélból is, hogy a földesurak jöve-

¹⁾ H. I. k. 276. Aidin szándzsák.

²⁾ U. a. I. k. 302. l.

³⁾ U. a. I. k. 258. l.

⁴⁾ U. a. Ugyanott.

delme pontosan tudva legyen, mert e jövedelem arányában tartozott s szipáhi több-kevesebb számú fegyveres szolgát állítani ki. — De ha a nagy szultán igazságszeretetében némileg a szükségességnek is van része, sokkal kevésbé lehet gyanús az ő törvényhozói bölcsesége. A mint mondtam, az emberi ész a törvénykönyvekben is nem annyira teremt mint módosít. Az alkotási szellem a viszonyok szerinti helyes alkalmazásban nyilatkozik. Miből állanak I. Szulejmánnak az idézett könyvben föltalálható törvényei? Hetvennél több szandzsákban az adózásnak külön-külön mértékét alkalmazza, s ha a főbb dolgokban az adózás nemei a törvények alapelvei szerint egyeznek, különféle módosításokat szenvednek. A törvényhozó szultán tehát ment vala a központosítás minden áron nivelálni akaró hajlamától. Az ő törvényei nem viselik magukon az önkényes ráparancsolás színét. Föltalálta Columbus tojásának egyszerű titkát, hogy a létezőből alkotson, s ne ügyekezzen újat teremteni. A sok eltérés, az elvek alkalmazásában való különbségek mutatják, hogy nem tett egyebet, mint a már divatozott szokásokat vette alapul, tudván, hogy az „usus“ a legbőlesebb törvényalkotó, s a törvényhozó legfőbb feladata, annak visszaéléseit lenyesni, életrevaló hajtásait pedig meghagyni és ápolni.

De mit mutatnak azon „szokások“, melyekhez Szulejmán törvényei alkalmazkodtak? — A takarmányadó tárgyában azt mutatják, hogy bármily különböző alkalmazása volt az elvnek, maga az elv általános volt, hogy a jobbágy az izlám szent törvénye parancsolta adókon kívül a szipáhinak a viszonyok szerinti szükségéit is fedezte, s így a hűbéres katona szükségéi határozták meg az adó minőségét és mennyiségét. Elvileg tehát el vala ismerve, hogy a földesúr határozza meg az adót, habár a kormány fentartja magának az ellenőrzési jogot, különösen az élelmi beszolgáltatások, az ugynevezett szalarije dolgában. A kormánynak első gondja, a mint már irtam, a hódítás levén, természetes, hogy valamikor tágitni kellett a „kanun“ rendszabályain, e tágitás inkább a földesúr, mint a rája érdekében történt. Különösen Szulejmánnak és Szelimnek fenebbi törvényeiről szólván, tudjuk, hogy az utánok következő gyenge vagy uralkodásra nem termett szultánok alatt a törvények hatálya nagyon meggyengült, s különféle kivételek által szenvedett, habár alapjában az maradt, a mi volt. Mi természetesebb, mint hogy az adók minden nemei közül épen a

szalarije, mely a földesúr személyes szükségeit fedezte, mutatja a legsajnosabb kinövéseket, s ez lett a legterhesebb adók egyike? Nem ok nélkül szólók róla bővebben. A mint látni fogjuk, a magyar jobbágy adózásában is igen fontos szerepet játszik. Már csak az eddigi adók is, ha törvény szerint szigorúan vétettek föl, csaknem elviselhetetlen terhek voltak a jobbágyra nézve. Igy például Szulejmán kanunjában olvassuk a khodavenkiári szándzsákat illetőleg, hogy ott a jobbágy a tizeden, a harácson (itt földadó) kívül még gabonát is szolgáltatván (a szipáhi élelmére), sőt a várórségi hűbéresnek fa- és szalmakiszolgáltatás váltóságképen pénzt is fizetvén, oly súlyos volt e sokféle adó, hogy a terménybeli kiszolgáltatást a kanunnak meg kellett szüntetnie ¹⁾.

Volt még többféle adó is, mely a török birodalomba a hűbérisséggel jött be. Csak egy-két főbbet említek, mely Magyarországra nézve érdekes. Egyik a robot. Szulejmán törvényei keveset szólnak a robotról; mert úgy látszik, az valóban igen csekély volt. A szipáhinak, a mint e törvények mutatják, Szulejmán idejében nem voltak tulajdon földjei, különben a robot fontosabb szerepet játszanék. Csak egy-két helytt találom följegyezve, hogy a rája évenként csupán három napot tartozik szolgálni földesurának, vagy ha meg akarja váltani, 6 oszporát fizet ²⁾. Ez általános érvényű lehetett törvény szerint a későbbi időkben is, mert az előttem fekvő magyarországi adatok közt levő szultáni rendeletek közt több helyen fordul elő, hogy a jobbágy „három napnál tovább ne szolgáljon.“ S mirevaló volt ezen háromnapos robot is? — Arra, hogy a tizedben és szalarijében adott gabonát a jobbágyok kiesépeljék, megszórják s maguk szolgáltatassák be a szipáhinak, és számára takarmányt kaszáljanak, hogy minél kevésbbé legyen elfoglalva a gazdálkodással. Szulejmán törvényei több szándzsákban említik, hogy a gabona megtisztítása a jobbágy dolga, s a jászberényi levelek mutatják, hogy ama háromnapos robot épen e czélra volt rendelve. Ezzel kapcsolatban áll a robotnak egy másik neve. A jobbágy tartozott a magul elkészített tizedet a közelebbi

¹⁾ H. Staatsverf. I. k. 271. l. A harácsot illetőleg itt is látjuk azon fenemlített szokást, melynél fogva a fejadó egygyé van olvasztva a földadóval; mert itt földadó fizettetik, de fejadó nem.

²⁾ U. a. I. k. 245. l. diarbekri szándzsák.

várig, vagy ha eladandó volt, a közelebbi piacos mezővárosig szállítani s ez alkalmasint nem volt betudva a háromnapos robotba. Volt ezenkívül egy másik robot, melylyel a jobbágy az államnak tartozott. Ezt rendkívüli kivetésnek nevezték, s csak a kormány rendeletére kellett megadni ¹⁾. Ezen Magyarországon rendessé vált „rendkívüli“ kivétést a török avarisz-nak, a magyar a „császár művé“-nek nevezte. A „kanun“ világos szavai szerint avarisz volt: a várépítési robot, a hadi árkászati munka, kocsiszolgáltatás katonai szállítmányokra s végre a fiak kiállítása sorozás alá a janicsárok közé ²⁾. Ebben állott mindaz, a mit törvény szerint az állam követelt a hűbéresek jobbágyaitól.

A jobbágy nevezetes adója volt az is, melyet a bűnökért s kihágásokért fizetett a földesúrnak. Mint előbbi cikkemben is írtam, az igazságszolgáltatás inkább a pénzügybő vágott. A „jus gladii“, mely nagy mértékben nevelte a földesúrnak a jobbágyok feletti hatalmát, leginkább arra szolgált, hogy a szipáhi jövedelmeit szaporítsa. De e részben is korlátozta a kormány az alárendeltebb földesurak hatalmát, és pedig nem azon szempontból, hogy a jobbágyon kevesebb igazságtalanságot kövessenek el, hanem csupán a kormány iránti viszony tekintetéből. A büntetési pénzekben a kormány a függésnek egy új kapcsát éreztette a kisebb hűbéresekkel. — A hűbéri földek némelyikén a büntetéspénz egészen a földesúr volt. Ilyen volt különösen a hűbéri lovasság tisztjeinek nagy birtoka. Ezen földeket szabad timároknak ³⁾ nevezték. „Szabad timárok, mond a kanun, a kamra birtokai, a szultánoké, szultánoké, vezéreké, a zaimoké (nagy hűbéresek), alajbégeké, cseribasiké (hűbéri katonák tisztjei), a diszdároké (várparancsnok) és a csausé. Más szabad timár nincs.“ Itt a büntetéspénz egészen a földesúr s a szandzságbég mitsem kap belőle. ⁴⁾

Igy olvassuk a kanunokban, hogy az erzerumi szandzsákban „a kisebb bűnök pénzbeli bírsága a jobbágy urát illeti. A nem szándékos gyilkolásért 400, paráznaságért 300, 250, 200 oszporát

¹⁾ H. I. k. 301. I. nikápolyi szandzsák.

²⁾ U. a. I. k. 295. I. Említettük, hogy janicsár-sorozás nem divatozott Magyarországon a Dráván innen.

³⁾ Timár annyit tesz mint a szipáhi birtoka.

⁴⁾ U. a. Staatsverf. I. k. 279. és 281. I.

fizetnek a nők a vagyoni állapot szerint, a férfiak pedig 200, 150, 100 oszporát. Oly fejsébért, melylyel a sebesültnek ágyba kell feküdni, 100 oszporát stb. Az ily földéken a halálos büntetést (rablásért, rabló gyilkosságért, nagy tolvajságért, a mozlim megbántásáért, stb.) a szandzsákbég hajtatja végre, de díjt nem veszen érte ¹⁾. Azonban a nagyobb „szabad“ hűbéresek sok helyen magok hajtatták végre a halálos és testcsonkítási ítéleteket is. A nem-szabad timárookban, melyeket a szabadokkal szemben várórségi timároknak neveztek, a büntetéspénz fele a szandzsákbégé volt. A szandzsák-kerület altisztjei az ugynevezett szubasik (kiket magyarul csubásoknak is neveztek) s a vajdák voltak a rendőrök, kik a falukon járkálván, a kisebb bünökért a birságot szedték a várórségi hűbérekben. — A jobbágyokon ez nagy teher volt. A büntetéspénzt minden birói vizsgálat nélkül megvehette a szubasi, akár pedig a hűbéres. Minthogy fele ezé, fele a szandzsákbégé volt, a közös érdekekben egyetértettek — s a béghez nem lehetett folyamodni e részben. A törvény gondoskodott ugyan e részben főlebbezésről, mert a kádiknak meg volt hagyva, hogy örködjenek, nehogy a földesurak több birságot szedjenek föl, mint a mennyit a törvény szab, s ha a biró nem tesz eleget, a szultánhoz kell folyamodni; de lehet gondolni, hogy a földesurnak s főbb- és alsóbb tisztjeinek a jobbágy inkább fizetett, semhogy ellenök panaszt tegyen.

A büntetéspénzekén kívül voltak más illetmények is: a juh-legeltetési illetmény, a méhadó, malomadó, menyasszonyi adó stb. Ezekre nézve is állott, hogy csak a szabad timárookban voltak egészen a földesuréi, a várórségiekben pedig a szandzsákbég vagy várórség is osztozott vele. Ezen illetmények közül különösen a méhadó és a juhadó kiemelendő. Az elsőt fizették néha méhkasokban, néha pénzü, s néha mézben is. Az utóbbit többnyire pénzü, de a mint látni fogjuk, Magyarországon vaj és túró vétetett ezen adó helyett.

A török törvények által rendelt adók közé tartoztak még a vámok, az adónyugtáért fizetett pénzek, melyek mintegy bélyegdíjak voltak. — Végül még csak egyet említek. Sok helyt talállok panaszokat arra nézve a magyarországi adatok közt, hogy a tallért a török több krajczárban számítja, mint a magyar árfolyam szerinti

¹⁾ H. I. k. 251. l.

értéke volt, s aztán váltópénzben követeli az adót. Ez egyrészt törvényes volt. A török kormány tudatlanságból azon fonákságot követte el, hogy a birodalom különböző részeiben a tallérnak különböző értéket szabott, nem vevén tekintetbe, hogy az ezüstnek és aranynak az önkénytől nem függő belértéke van, s egyrészt épen ezért alkalmas arra, hogy minden árúczikk becsének mértékéül szolgáljon.

Ezek nagyában az adók, melyeket a török politikai törvények hoztak be. Magokban is elég terhesek voltak, de még terhesebbeké váltak, ha a kormány nem örködött szigorú megtartásuk fölött. — Az oly kivetést, mely se a szent törvényekben se a kanun námékban meg nem volt írva, újításnak, vagy bidát-nak ¹⁾ nevezték. Nevezték e zsarlást avani-nak is, s innen ment át hasonló értelemmel e szó a franczia nyelvbe is.

Foglaljuk össze röviden a fenebbieket. Háromféle földbirtok volt tehát az ozmán birodalomban :

- 1) A mohamedán tulajdon földje, a mülk.
- 2) A keresztyének tulajdonjoggal birt földje.
- 3) A jobbagyok földje, melynek valódi tulajdonosa vagyis földesura a hűbéres volt.

Ezekhez képest az adózás is háromféle volt :

- 1) A tized, melynél egyebet a mülk nem fizetett.
- 2) A harács, vagy fej- és földadó, melyet a keresztyén a tizeddel együtt fizetett tulajdon birtokától.
- 3) A harácson és tizeden kívül más adók és illetmények, melyeket csak a hűbéreseknak kiosztott helységek fizettek, a hol a valódi tulajdonos az állam és második sorban a hűbéres volt.

Magyarországon tulajdonkép csak a két utóbbi nemű föld és adózás volt meg. Az előttem fekvő adatokban sehol sem találtam mülköt, vagy független mozlím birtokot. Valószínű, hogy hiában is keresnénk, s ha találnánk, csak mint kivételnek, mint curiosumnak volna érdekessége; mert elenyésző csekélység volna a más két osztályba tartozó földekhez képest.

A két utóbbi nemű birtokok közül Magyarországon nem volt

¹⁾ Történetesen rokon hangzású a bitanggal, s az előttem fekvő adatok közt több magyar paraszt mondja, hogy oly pénzt vett meg rajtok a török, melyet maga is bitang-nak nevezett.

hübérbe kiosztva a birtokok egy nagy része. A szultán a meghódított földekből igen sokat a császári magán kincstár, vagy khaszineh (belső kincstár) részére tartott fen, s az ily birtokot khasznak vagy belső birtoknak nevezték. Ilyen khasz volt az alföldi városok nagy része. Kecskemét, N. Körös, Czegléd, Jász-Berény, M. Túr, Ványa, Hold-Mező-Vásárhely mind a császári belső kincstárba adóztak. E helyeken csak a mohamedán törvény uralkodott, s az ozmán kanunok által rendelt adózás nem divatozott. Itt a tulajdonjog el volt ismerve, s az ugynevezett önkényszabta törvények nem voltak érvényesek. Némely földeket a szultánok a mecsetek és papok részére osztottak ki. Ez elidegeníthetetlen birtok lett, s vakufnak nevezték. Karánsebes környékén voltak ily birtokok, de részletesebb adataink nincsenek róluk, azért mellőzöm értekezésemben.

A meghódított földek igen nagy része országos föld vala, törökül miri.¹⁾ Ilyenek voltak többnyire a faluk és kisebb mezővárosok: az előttem fekvő adatok közt Borsod- és Györmegye majd minden faluja és kisebb városa. Ezeket osztotta ki a kormány a szipáliknak hadi szolgálataik fejében. Itt az önkényszabta törvények által rendelt adózás volt elfogadva elvileg.

Lássuk, mikép alkalmazta a török főnebb vázolt adózási rendszerét először a hübéri földekre (miri), aztán a császári birtokokra (khasz) Magyarországon.

A meghódított magyar föld adózási rendszerét hiában keressük I. Szulejmán és II. Szelim sokszor idézett törvényeiben, melyek hetvennél több szandzsákról szólnak: a budai, temesvári és bosnyákországi basaságok, — a magyar birodalomnak kiegészítő részei, — még említve sincsenek e törvényekben, pedig e törvények Magyarország egy tetemes részének meghódítása után keltek Szulejmán és Szelim alatt, s a mi több, későbbi időkben, 1614-ben, szedi össze és adja ki Aini I. Ahmed alatt. Sajnálunk kellene a hiányt, ha épen e hiány nem foglalna magában fontos tanulságot a magyar hódoltságok adózására nézve. Nem volt-e szükség, vagy nem lehetett-e törvények által szabályozni a magyar jobbágy adózását? — Ezen kérdést meg nem bírnók fejteni, ha a czimlapon kített legújabb magyar nyomozás nem jöne segítségünkre. Ezen

¹⁾ Erszi miri = országos földek.

hecces adatok, ha mindent meg nem fejtenek, egyedüli és nagy fényt derítő szövétnkeink történetünk ez eddig homályban volt részére, s egyszersmind kiegészítői a török birodalom belkormányzását illető k a n u n-náméknak ez ügy földterítésében.

A török igen sokáig nem, s mindvégig csak hiányosan hozta be adózási rendszerét Magyarországra. Ezen nevezetes ténynek magyarázásához nem elég az elmélet. Ismernünk kell legalább nagyobb körvonalalaiban a viszonyokat, a történetnek ugy szólván külső tényeit.

A zsitvatoroki békekötés előtti időkből, t. i. a magyarországi török uralkodás első századából, aránylag kevesebb adatunk van ez uralkodásról, mint a későbbi időkről. De ez utóbbiak az előbbi korszakra is világot vetnek, melyet némely egykorú pozitív adatok is erősítenek.

Két nevezetes történeti tényre kell figyelmeztetnem vagy inkább emlékeztetnem az olvasót. Egyik az, hogy kivált hadjáratok idején a magyar jobbágy seregestül hagyta pusztán helységét a török közeledésének hírére. Említettem, hogy midőn a török a Duna és Tisza közét elfoglalá, nagy részben pusztán találta. A helységek nagy részét nem a török égette el, hanem félelmökben hagyták oda a lakosok. A nagykörösi adatokban több helyt említetik, hogy a lakosok kibujdostak volt. Ez még Szulejmán idejében történhetett. — Említettem, hogy Győr városát pusztán hagyták volt a keresztyén lakosok 1593—94 körül, de a város környéke is lakatlanná lett, sőt Győrmege két déli járása is, a sz.-mártoni és téthi, annyira elpusztult, hogy 1606-ban pusztai járásnak nevezik. Már 1597-ben Miksa herczeg Pápától Komáromig lakóitól odahagyott vidéken utazik keresztül¹⁾. Midőn 1596-ban a föladott Eger vidékét a török kiosztja a basa és a hűbéresek közt, a lajstromba foglalt helységek közül igen sok, s tán nagyobb része pusztá lehetett; mert a borsodi helységeknek Eger várához és a sajó-keresztúri elvesztett ütközet mezejéhez közel eső falvak lakosai csak később „szállják meg“ helységeket, még az 1642-ben élt öregebbek emlékezetére. Ezen kibujdosások az 1660. körül és után folyt újabb török háborúk alatt is nagyban történtek. A tatárok s más rendetlen török csapatok pusztításai

¹⁾ Ráth K. Győrmege hódoltságai.

ellen a török alatti helyek sem voltak egész biztosságban. A nagyobbak nem érték be, hogy engedelmet kértek a basáktól, hogy árokkal vehessék körül helyeiket, mint tön Jász-Berény, Mező-Túr, Nagy-Kőrös, s hihetőleg más városok is, hanem külön mentességi levelet kértek a szultántól, sőt azt mondják, Kecskemét birája a hadak közeledésekor mindig fölvette a szultántól nyert kaftánt (hosszú mentét), mely sérthetlenné tette a várost. A kisebb helységek ekkor sem lehettek csak oly biztosak is, mint a török császárnak e közvetlen birtokai. — Háború idején a török alattvaló különben is a rendes adókon kívül nagy megrovásokkal volt terhelve. Élelmet s hadi szereket kellett szállítania messze földre a sereg után, és pedig nyáron, munka idején, mert a török télen nem táborozott. — Háború idején a mely helység nem adott fúvart, pénzváltásgot fizetett a helyett. 1660. körül az egész birodalomban minden ház mintegy 20 oszpora ily hadi adót fizetett. Az egész birodalomban mintegy százhetvenöt-ezer háztól 35 millió oszpora jött be, mely összegből 12 $\frac{1}{2}$ millió oszpora a budai, egri, kanizsai és temesvári pasaságra esett ¹⁾. A török háborúk pusztításainak kicsiben hű képét mutatja Győrmege: 1582-ben mintegy 150 portája (telke) van; a 15 éves háború végével csak mintegy 50! ²⁾ Borsodmegyére nézve körülbelül ezen arány jöne ki, ha az előttem fekvő adatok elég biztos alapot adnának e részben arra, hogy számokat használhassunk.

De nemcsak a hadjáratok kényszerítették kibujdosásra a magyar lakosságot. Béke idején is folyton folyt, ha nem is a tatárjárás, a végbeli török vitézek hadakozása s a terjeszkedési vágy a fegyvert és fenyegetést mindig használta, mi miatt a török határ szomszédságában sok helység hagyatott pusztán. A kisebb nagyobb dúlások miatt vagy megszöktek a lakosok, vagy mindig szökőfélben voltak. Említettük, hogy egyszer a Hegyalját egészen fölprédálta a török s más megyékből ügykeztek újra benépesíteni. A győrbeliek panaszolják, hogy a Dunán túl eső ugynevezett szigetközi hódolatlan részben a lakosok minden télen el-elfutnak; mert a Duna beállott jégén átesap olykor a török és sokszor csak

¹⁾ Heszurfenn hivatalos kimutatása Hammernél, Staatsverf. II. k. 178. l.

²⁾ Ráth K. Győrmege hódoltságai.

puszta hirre is odahagyják a falukat.¹⁾ Ezen gyakori rablások vagy háborgatások miatt sok helység hódolt be a töröknek. Eger meghódítása után mintegy 40 esztendeig egész Borsodmegyéből csak három vár, u. m. Szendrő, Ónod és Diós-Győr, s ezenkívül vagy tíz falu maradt tisztán magyar birtok. Borsod ezen falvai azon részét teszik a megyének, mely Szendrővára mögött ék módjára szögellik be Torna és Abauj közé. Ezen helységeket 1635. után hódították meg béke idején. Meszere 1636-ban az egeri török kiűtvén, 20 asszonyt, leányt és gyermeket rablott el. E rablás után a falu meghódolt, s többi szomszédai is követték példáját. Ezek közül csak egyik behódolása módját idézem a tanúk vallomásából, mert a többie is így hangzik. „Mivel a sok esztendőtl fogván való rettegést, t é l e n - n y á r o n éjjel nappali bujdosást meguntuk, . . . s tudván azt, hogy a sok l a p p a n g á s után is veszedelembé jutunk, mint sok keresztyén helyek, — s a velünk határos Meszere nevű falusiak is, . . . az Egerben lakó Olajbégnek megsummáltunk és meghódoltunk.“

Ezen rettegetés, a határszéli lakosoknak ez ugyszólván mozgóvá tétele számos helységet kényszerített rá, hogy a török adófizetőjévé legyen béke idején is. Eszterházy Miklós nádor írja 1641-ben : „csak a közelebbi négy-öt esztendő alatt több mint 150 oly magyar helységet esatolt a török fegyverrel és fenyegetéssel a maga birtokához, mely részint soha sem fizetett a töröknek adót, részint a zsitvatoroki béke alkalmával fölszabadítottatott alá²⁾.—De egyszersmind ugyanezen állapot döntő befolyással volt az adózásra nézve. Látjuk, hogy ha folyvást terjeszkedtek is a törökök, mind nagy háborúik, mind rablókalandjaik által, vagy puszta helységeket, vagy szökő-félben levő népet kerítették birtokukba, holott e hódítóknak nem földre hanem adófizető jobbágyokra volt szükségök : földadó és fejadó, tized, takarmány és élelem kellett neki, nem pedig fekvőség, melyet nem szokott mívelni. Az elfoglalt helyek benépesítése vala gondja. A be nem hódolt megyékbe, az erdőkre és pusztákra menekült lakosokat pedig erőszakkal nem, csak szép szerével lehetett a visszatérésre bírni. Az előttem fekvő adatgyűjteményben a kisebb részt teszik azon faluk, melyekről

¹⁾ Ráth K. Győrmegeye hódoltságai.

²⁾ Eszterházy M. munkái, a „Nemzeti könyvtár“-ban. 182. 1.

az ne volna írva, hogy egyszer vagy máskor elfutottak, s csak édesgetésre szállották meg ismét a helységet. Ezen „édesgetés“ és „megszállás“ csaknem törvényes műszóvá lett a török és magyar közötti jogban. Azon viszony tehát, melybe a magyar jobbágy a török földesurral lépett, a l k u v a l kezdődött meg, és pedig ugyszólván egyenlő felek közötti alkuval; sőt igen sok esetben a török megszorultabb fél lévén, ő volt ez alkuban az engedésre hajlandóbb egyezkedő. Ezen első lépés, a meghódolásnak e sajátságos neme, mely a telepítéshez hasonlított, fontos tény vala, s hatását végig lehet kísérni a töröknek egész magyarországi uralkodása alatt.

Ezen tényt fenebb többnyire a 15 éves háború (1591—1606) alatti és u t á n i példákkal világosítám; de a töröknek hadfolytatási és béke idején követett terjeszkedési rendszere ugyanaz volt a XVI. században is, a mi a XVII-ikben. Nehezen fognak a pozitív adatok a XVI-ik századból ellenkező viszonyt mutatni föl, ha csak egy-egy ritka kivételben nem. Csak egy pozitív adatot hozok föl, mivel többre nem emlékszem. Biharmegyének, melynek egyik fele az erdélyi fejedelmek, másik a török hatalma alatt volt, s melyben szüntelen folytak a legjobb barátság mellett is a határok fölötti levelezések és fegyveres viták, egyik helységéről szól. 1573-ban Báthory István fejedelem idejében a szolnoki bég levelet küld Orosra, Albisra, Bojára,¹⁾ hódoljanak meg. A szultán azt rendeli, hogy a többi helységet ne bántsák, minthogy nincs a török hódolt-ságok lajstromába beírva, tehát Erdélyhez tartoznak, hanem Boja be van írva és ez a l k u d j é k m e g i s z p á h i á i v a l.²⁾ Tehát még azon helység is, melyhez a török jogot tartott, alkuvásra szólittatik fel!

Ha a török adózás eredetére Magyarországon a XVI-ik században is áll, a mi a XVII-ikben általános, úgy, kivált az előbbi században kezdődvén a török uralkodás, Szulejmán és Szelim még kevésbé foglalhatta törvénybe magyar jobbágyság adózásának mennyiségét és minőségét, mint a későbbiek, kik alatt, mint látni fogjuk, a török uralkodás állandóbbá lévén, sok helyen hozatott be a török adózási rendszer csaknem teljes szigorral. Kezdetben,

¹⁾ Ez hihetőleg Bajj, Biharmegye déli szélén.

²⁾ Protocollum Báthoryanum, Szalay László ur kiadásra kész beces iratai közt.

ugy kell lenni, még inkább hordá magán az adózási rend a szabad egyezkedés színét, mint később, ugy hogy meghatározására nem vala kulcs.

A másik fontos történeti tény, mely a török adó szabályzására nagy hatással volt, az, hogy a földesurra nézve a maga birta falu idegen helység volt : nemcsak hogy benne nem lakott, hanem ritkán látogathatta meg, s a mi fő, nem ellenőrizhette a tizedelést s más részletes adózást. Láttuk, hogy a török hűbériség nem fejtette ki a falusi élet iránt a hajlamot, hogy általán mindenütt városokban is együtt laktak a török hűbéres harcosok. Magyarországon a török basák székhelyei, a nagyobb várak szolgáltak tanyáikül. Megvolt ennek nem csupán hadtani, hanem polgári beligazgatásbeli fontossága is, ugy hogy ez ama minden más uralkodó tény, mely a török világnak legtöbb viszonyait megfejtí. Szoros kapcsolatban van ezzel egy másik tény. A török hűbéresek nemcsak hogy együtt várakban laktak, a hol a helyőrség nagy részét tették, hanem még faluikra kimenniök sem volt bátorságos. Az egész török birodalomban az utak rozszaságánál s a hidak hiányánál nagyobb gátja volt minden közlekedésnek a rablók serege. De leginkább Magyarországon. Említettük a hajdúk csatázásait (igy nevezték akkor azt, a mit ma portyázásnak). Mind a törvényes katonák, sokszor engedelem nélkül, mind a szabad hajdú és huszár, mely az egész népből folytonosan újonezozta magát, veszélyesebbé tette a közlekedést Magyarországon, mint bárhol a török birodalomban. A csak imént idézett Báthory-féle protocollum 1570-től mintegy 80-ig ép annyi esetét mutatja föl e csatázásoknak, mint az 1600-on inneni krónikák. Van ebben oly esetről szó, hogy kilencz janicsár indulván ki Budáról, s Szolnok és Gyula közt egy faluban meghálván, fegyveres magyarok rohantak rájok, elfogták, Kassára vitték s ott két-két száz forinton adták el. Az erdélyi fejedelemnek n. váradi helyőrségét gyanúsítják e tettel. Van szó oly esetről, hogy némely rabló hajdúk elfogatására, kik a török föld helységeit rabolják, Báthory Kristóf várúri helytartó küld ki huszárokat, s a mint ezek a rablókat üldöznék, a gyulai török őrség megtámadja és mind levágja őket. A török végre fölpanaszolja az erdélyi fejedelemnek, hogy midőn „H a s z o n a g a Barda')

1) Oláh falu Aradmegyében, Butyinhoz közel.

falubeli dézmáját dézmálja volt, mely falu szipáhiasága alatt vagyon,“ egy szomszéd faluból vagy 30 ember rámegey, őt másodmagával két lovával együtt elfogja, drága fegyverzetétől megfosztja, s fogságban tartván, csak 300 forint sarczért bocsátja szabadon.

Valamint hát a dézmát a helyszinén dézmálni veszélylyel járt, az alku is, mely a szipáhi és földesur közt létrejött, nehezen történhetett mindig a faluban.

Orosi Biharban¹⁾ be volt írva a töröknek hódoló helységek közé, s így a török a maga joga szerint kivethette volna rá adóit; de minthogy hihetőleg nem kényszeríthette rá, a budai pasa ily meghívó levelet küldött a falura :

„Mi Muszthafa basa, az hatalmas török császárnak főhelytartója Budán, és gondviselője Magyarországnak.

„Ti oroszok! Azt adjuk mi nektek tudotokra, hogy a hatalmas császár jó akaratjából adtunk mi titöket tisztül egy jámbor vitézlő szömilnek (személynek), Musztafa iszpáhiának. Azért jöjjetek be hozzája, s a mi a hatalmas császár jövedelmét illeti, és iszpáhiatok jövedelmét illeti, szolgáltassátok be. stb. Gyulára . . . iszpáhiához jöjjetek s azzal végezzetök.“²⁾

Miért nem az iszpáhia ment ki inkább falujába, hogy végezzen vele, a helyett a helység lakosai menjenek be Gyulára? — Azonkivül, hogy e „végezés“ alatt kölesönös megalkuvást gyánítottunk, mennyire idegen lehetett a szipáhi a maga falujában.

Két névezetes következménye volt az adózásra nézve a szipáhi ezen csak távolról való érintkezésének a magyar jobbágygyal. Egyik, hogy az alku nem az egyes jobbágy külön-külön kötötte, hanem egy-egy helység. Így a községi autonomia az adó részletes kivetésében a helységnél maradt; a másik következés az lett, hogy az adózás minősége is könnyebbé tette a terheket a jobbágyokra nézve, mint lettek volna az ozmán törvény szerint. Bármennyi adót vetett ki a török földesur, bármily nagyok voltak

¹⁾ E helység határos Szalontával és ma pusztá. A Báthory-féle protocollumban az alábbi közleményben Oroszi áll; de ily helyet nem találtam Biharban.

²⁾ Prot. Báthor. a nemzeti muzeum kéziratái közt. 377. 1.

a terhek későbbi időkben, s bármily rabszolga volt a keresztyén a török ellenében : könnyítette a terheket, hogy eme rabszolgaság nem személyes, hanem községi rabszolgaság volt. Egész Magyarországon — kivált a hol a török benn nem lakott — megmaradt a községi élet. Ha a helység kielégítő adójával a törököt, ez nem avatkozott a község beldolgaiba. A helységnek magyar bírása volt, melyet maga választott. A borsodmegyei vallatásoknál, melyeket a borsodmegyei magyar alispán rendel a nádor parancsából 1641-ben, a tanúk közt majd mindentűtt első helyen áll a helység magyar bírása, ki a török ellen vall. E bíróságot szolgáltatta be az adót s ő volt felelős annak hiány nélkül való lefizetéséről. Ha a helység be nem vitte adóját, a bírót verette vasra a török. ¹⁾ A fehérvári bég kiküldvén szolgálait Táp-Szent-Miklósra (Györmegyében), a bírót halálra vereti, úgy hogy, mond a helységbeli tanú, „most már senki sem mer bíróságot vállalni.“ ²⁾ Midőn más helytt ugyanazon fehérvári bégnek későn viszik be a fölpécziek az adót, „öt lovast küld rájok, hogy levagdalanak bennök. Egynek fejét s kezét vagdalták meg, elvittek két szolgálgyermeket, s csak tizenkét forint sarczon bocsátották ki.“ ³⁾ Más helyen ismét azt panaszolják, hogy bárki legyen adós a törököknek s az megszökik, a falun veszik meg a tartozást. ⁴⁾ Mindezek s az ezekhez hasonló nagy szolgálásra mutatnak; de azon nevezetes tényt foglalják magokban, hogy a török a községet, s a község tagjainak solidaritását elismerte. Néha, kivált a magyar határhoz közelebb eső helyeken, a földesur csak fenyegető üzenetek által érintkezik helységeivel. Az egeri basa például ráüzen a rozsnói bírónak, hogy levelét a szomszéd helységek bíráival is közölvén, együtt vigyék be adójokat. ⁵⁾

A község ennyiben való elismerése nem volt ellenkezésben a török törvényekkel. A timárok és ziametok (kisebb-nagyobb hűbéri birtokok) egész helységekbe állottak, melyeket a török alaptörvények szerint nem volt szabad fölosztani. Lehetett ugyan

¹⁾ Rath, Györm. hódoltsága. Tét helység.

²⁾ U. a.

³⁾ U. a. Fölpécze, Györmegyében.

⁴⁾ U. a. Csanak, Györmegyében.

⁵⁾ Lásd a „Vasárnapi Ujság“ 1858-iki utolsó számát.

e törvények értelmében egyyszere több ura is egy timárnak, de azt mindamellettt egynek kellett tekinteni. Ilyen kivételes eset ritkán a magyarországi, előttem fekvő példákban is fordul elő. — Midőn az utolsó időkbén, Marsigliként, azon már említett szokás hozatott be a török-magyar földön, hogy egy-egy falu többeknek adózott, akkor is csak a falu jövedelme osztatott ki többeknek, s török földesurak már nem voltak; — mert Marsigli ismételve írja, hogy 1670. körül Magyarországon nincsenek timár-birtokosok, azaz megszűnt volt a török hűbériség. A község képezte a birtok egységét. Látni fogjuk, hogy a helységi rabszolgaság némely helyeken eltűnt és némileg személyes szolgasággá fajult; — de valamint egész értekezésem folyamában a török uralkodás általános jellemével volt és lesz dolgom, úgy itt is a túlnyomó többségű esetekből vonok el általános szabályt, — s a mit itt mondék, úgy a török várórségi életével, a török törvényekkel, viszonyokkal, s a positiv adatokkal is megegyezik, kivált a török uralkodás kezdetében, melyről itt különösen szólok, s melynek csak földerítésére hozok föl olykor későbbi adatokat.

Annak, hogy a szipáhi csak távolról érintkezett jobbágyaival s nem férhetett bármikor hozzájuk tetszése szerint, másik következménye az volt, hogy az adót a helység egy átlagos összegben fizette le, és pedig, mint legáltalánosabb becsü s legkönnyebben hordozható tárgy, pénz volt az általános adó, — kivált kezdetben. Ha a kölcsönös alku az adó mennyisége szoros meghatározására (illetőleg kevesbitésére) folyt be, a szipáhi jobbágyaiétól elkülönített életmódja az adó minőségére volt nagy befolyással. A török törvények szerinti adók nagy része nem volt behozható. Az örökösödési törvények nem voltak alkalmazhatók, s a jobbágy nem fizette a taput vagy bérleti díjat a birtok átszállása alkalmával. Nem lehetett rajta a rendes tizedet szedni; a szipáhi a telkek terjedelmének a lelkek számának, a marhák, juhok, gyümölcsfák stb. mennyiségének fölszámításába nem avatkozhatott. Mindez a helység dolga volt. A lakosok egymás közt határozták meg, ki mennyit adózzék a meghatározott összeg kiállítására. Mindemellettt nem kell gondolnunk, hogy ezen átlagos fizetés általa török „tabula rasát“ csinált saját törvényeiből. Törvényeit e l v b e n f e n t a r t o t t a; csak a l k a l m a z t a a viszonyokhoz, csak m ó d o s í t o t t a a körülmények kényszerítő határai közt. Mert az említett pénzbeli adózzást maga a

magyar jobbágy mindig „megsummálás“-nak nevezi. E kifejezések csaknem mindig együtt találjuk : „meghódoltunk és megsummáltunk,“ mely utóbbi alatt nem értendő egyéb, mint az, hogy a török ural kötött eredeti alkuban összeszámíták közösen a telkek és lakosok számát s a török adózás más tárgyait, s mindezt egy summában fizették. A pénzen kívül elejénte csaknem általános adó volt bizonyos mennyiségű vaj és méz évenként, — s ez később is a legállandóbb adók közé tartozik. Vajadót nem találok sehol a Szulejmán adózási törvényeiben ; de néhol a méhadó helyett, melyet rendesen pénzül fizettek, méhkas-tized sőt méz fizettetett. A vajadó Magyarországon kétségkívül ép úgy a juhadóból „summáltatott“ össze, mint a méz a méhadóból, s a szipáhi egyszerű konyhájának, melyben zsír gyanánt használták a vaját, eltartására szolgált. Azonban ez eredeti számolás, melyben a magyar jobbágy elismerte a török adókat elvileg, későbbi időkre is állandó maradt annyiban, hogy ha kevesbült is a lakosok száma, a helység fizetni tartozott az eredeti „summát,“ — s ha nem volt is méhe, juba a községnek, a rég meghatározott mennyiségű mézet és vaját be kellett szolgáltatni. — Néhol a visszatelepedés után a török egy-két esztendeig minden adót elengedett, vagy nagyon keveset kívánt. Történt oly egyezkedés is Győrmegyében, hogy a jobbágy csak felét fizesse annak, a mivel a magyar földesúrnak tartozott. Ráth Károly is, a török hódoltsági viszonyok érdemes bűvara, azon eredményre jut, hogy a XVI-ik században az adó nagyrészt csupán pénzbeli volt, — a mi annyit tesz egyszersmind, hogy nem hozatott be a részletes termény- és fejadó, hanem az eredeti megsummálást tartották törvényül, hogy a summát a község és nem közvetlenül az egyes jobbágy fizette.

Ime, mik voltak eredményei annak, hogy az ország fele része a magyar kezében volt, s hogy egyfelől a hódoltságoknak kész menedéket adott, másfelől a török nem lehetett nyugton és békén faluiban, hanem ugyszólván erősségeibe volt beszorítva. Fölösleges is tán hozzátennem, hogy e beszorítást nem kell betűszerinti értelemben venni, tudván, hogy a török nemcsak a hódolt hanem a hódolatlan falut is be merte járni, — de csak kísérettel és fegyveresen, egyiket úgy mint a másikat. Az oly birtokon pedig, melyen oly kevés volt a személybátorság, mint az ellenséges földön, nem nyughatott és nem gazdálkodhatott kénye szerint. Csak a nagy

várak tőzsomszéd helységeit kell kivenni — érthető okokból. Az ország többi részében megvolt a község, s annak fizette adóját a jobbágy. Magyar földesura és a magyar végek kapitánya, kiknek hatalma kiterjedhetett a hódolt helységekre, szintén uralkodott rajta; de csak oly kevésbé bizton, mint a török. — Csak az adókat szolgáltatotta be a falu a magyar földesúrnak vagy megyének. Azonban földesurainál és a megyéknél fogva a magyar hódoltság helységeinek közjogi állapotja tetteleg megváltozott. A hódolt jobbágnak magyar földesúrhoz és a megyéhez való adózásától a magyar országos terhek viseléséig igen csekély lépés volt. S valóban már a török betelepédése után nemsokára a magyar országos rendek kivetik az országos adót a hódoltságokra is, s 1550-en innen valamikor az adót a törvényhozás megszabja, csaknem kivétel nélkül oda van téve mindig, hogy a hódoltsági faluk (tekintve nyomorú állapotukat) felét hordozzák a meghatározott kivetésnek telkeik arányában. Hordozták is, a mint később valamivel bővebben kifejtem, s habár a török, a mint gondolni lehet, nem mindig örömet sürte, kénytelen volt vele ¹⁾. A jog már rég nemcsak mint magán bitorlás által behozott gyakorlat uralkodott, hanem már politikai joggá emeltetett, s a török is elismerte, bár kelleetlenül. A hódolt helyekről a magyar földesúrhoz vitt adókat a harminczadon vámmentesen bocsátotta keresztül, mert 1627-ben a nógrádiak, 1620. a tolnaiak panasznak, hogy a török, régi szokás ellenére, megvámolja a magyar földesúrnak vitt tizedet. — Nemsokára a helyzetből kifejtett ezen jogok békekötések útján erősítették meg, s a fenirt magán- és közjog nemzetközivé vált.

A zsitvatoroki béke 1606-ban, s a még rákövetkező öt szerződés 1642-ig, melyek az elsőre hivatkoznak s azt többnyire csak bővítik és magyarázzák, a fenebb mondottakat csak igazolják. E békekötések annyszori megújítása, gyakran kétévi időközzel, holott mindenik legalább is 20 évre kötött, bizonyítja, mily kevésbé tartattak tiszteletben e szerződések pontjai. Nem is lehet ezen békekötéseket a történet tanulójának egészen oly érte-

¹⁾ Az 1569-iki XXXI-ik törvényczikk szerint Eger környékén oly faluk is vannak, melyek a magyar királynak is, a töröknek is, s az erdélyi fejedelemnek is adóznak.

lemben vennie, mint másokat. A törökkel kötött békességek nem szolgáltak szabályúl és törvényúl a későbbi viszonyokra, csak tükrei és földéritői az előbbeni és akkori helyzetnek. — A kik szerezték, nem tudták, hogy alig írnak egyebet, mint történeti okmányt a tudomány számára; hogy az életet csak ismertetik, de nem adnak neki új irányt, hogy semmiben sem változtatják meg az események korábbi medrét, és nem korlátozzák az emberi szokásokat és szenvedélyeket. A zsitvatoroki béke, mely először szorította rá a törököt, hogy az európai nemzetközi jogot elismerje, következeiseiben megmutatta, mily nehezen fér az új tan e döllyfös nép fejébe. A Zsitva torkolatánál ¹⁾ 1606-ban kötött szerződés egyik haszna az, hogy több oldalról világítja meg a hódolt faluk állapotját. A szorosan tárgyunkhoz tartozó pontokat rendre vizsgálom. A békekötés utolsó, 17-ik pontja röviden ugyan, de csaknem egészen jellemzi ez állapotot. E pontban olvassuk: „A hódoltság között a ki nemesemberek vadnak avvagy házok van, azok a töröknek se adót ne adjanak, se semmiből ne hóduljanak, és valakik a királynak nem fizetnek, azok a töröknek se fizessenek, hanem mindenkben mind házokban és személyekben szabadosok legyenek.“ ²⁾

E pontban el van ismerve mindenek előtt, hogy a török földön bíró magyar földesúr szabad s oly kiváltságolt, jogszerinti birtokos, mint a török basa vagy zain. A török tehát a foglaláskor nem fosztotta meg egészen az előbbi földesurat a birtokosi jogtól, s oka nem a nagylelkűség, hanem hogy nem lehetett. E törvénybe nem egyezett volna bele a török, ha az ország nagy részében a gyakorlat már szokottá nem teszi. A hol lehetett, nem engedte meg, hogy a jobbágy a magyar földesúrnak hódoljon — és pedig nemesak a békekötés előtt, hanem azután sem. A török kormány azonban elismerte az elvet, nem ugyan minden nemesre, hanem csak a

¹⁾ Komárom körül a Duna mellett. A magyar és török békealkudozások többnyire Komárom vidékén a mezőn folytak, ugyhogy diplomatiái táborba-szállásnak lehetne nevezni.

²⁾ Tudománytár, 1834-iki folyam, 3-ik köt. 241. l. A „zsitvatoroki békekötés“ magyar szövege Érditől. A Corpus Jurishan az eredeti latin szöveg van meg, melynek fenebbi helye csak annyiban tér el a magyartól, hogy a „királynak“ helyett „legitimo regi“ áll, a mi a nemesek souverain-jéül csak a magyar keresztyén királyt ismeri el.

földesurakra nézve. Ő csak ezeket értette a nemes szó alatt. Megmutatta a következés. 1614-ben azt panaszolják a magyar rendek: hogy a török „a s z e g é n y nemességét, melyről Zsitvatoroknál az határozottatott, hogy ha egyszer nemes, még a ki a töröknek egészen meghódolt helyeken lakik is, szabad legyen az adótól; de azt, a ki a k e r e s z t y é n királynak (fenebb törvényes királynak) mitsem fizet, a török tüzzel vassal kényszeríti az adózásra, mondván: „nem-nemes az, a ki nem öltözik és fegyverkezik tisztességesen.“¹⁾

A rendek panasza ilyszerü esetekre vonatkozhatott: Hegy-meg Borsodmegyében az egri törökök helységei közé volt beírva, s csupa köznemesekből állhatott. Ugyanezen időtájban történhetett a falu adó alá vetése. Mert 1641-ben egy hegymegi öreg lakos ezt vallja: „Régen adózott egyszer a falu a töröknek;“ de mióta Bocskay fejedelem a törökkel frigyét szerzett, olyat,²⁾ hogy a nemesemberek ne adózzanak a töröknek, Hegy-megen pedig mind nemesemberek laktanak akkor. A hegymegiek tartották magokat a Bocskay fejedelem végzéséhez s a töröknek nem akartak adózni. Az egri basát is megkeresték felöle s Bocskay végzésére emlékeztették: az akkori basa nem erőltette a summálásra. Hanem Eszter Tiha török (kinek a falut adományozták), ráküldött a falura, megégettette és elraboltatta őket, mely rablás után ugyanazon török urnak meghódoltak.³⁾ A falu 1641-ig s tán azután is folyvást adózik a töröknek.

Az 1625-iki gyarmati⁴⁾ békekötésnél ismét előhozott a nemesek dolga. A török most ugy fejezte ki fölfogását, hogy ő csak az „új nemeseket“ adóztatja, a régieket nem, mire a magyar biztosok azt felelték, hogy a hódoltságon nem is lakik és bir más, mint régi nemes.⁵⁾

¹⁾ A magyar országgyűlés utasítása a lintzi rendi-gyűlésre Kationa, XXIX. kötet. 559. l. „Dicendo, non esse illos nobiles, qui vestibus et armis decore vestiti non essent.“

²⁾ Nem érdektelen megjegyeznünk, hogy a nép Bocskayt tartá a béke szerzőjének. A történeti fejleményeket tekintve, sok igaz volt benne.

³⁾ Történelmi Tár, VI. k. 125. l. Borsodmegye hódoltságai.

⁴⁾ Komárom vidékén.

⁵⁾ Tudománytár, 1837-iki folyam, II. köt. „A gyarmati békealkudozások.“ Jászaytól.

Hogy a török különféle kifejezésekkel csak a földesúr és nem-földesúri nemest akarta megkülönböztetni, tisztán kitetszik a szőnyi ¹⁾ békealkudozásokból. A török biztosok előadásaiukban ezt mondják tárgyra nézve: „A nemesség dolgát a mi illeti, a ki jobbágyos nemes, az oly nemes házatól és vetésétől a török dézrát nem veszen, és semmiben sem báborgatja; de a kik csak a nemes nevet viselik „iratos jobbágyok“ (azaz a török adózási jegyzőkönyvbe beirt jobbágyok). — Némely falu egészen is (nem jobbágyos) nemes; ez a hatalmas császár jobbágya lévén, az adótól és szolgálattól magát nem mentheti. ²⁾

Látjuk ezekben a magyar földesuri jog elismerését, mely oly szoros kapcsolatban van a helység elismerésével, s azon közjogi állapottal, hogy a hódolt helységek nagy része két souveraint vallott magáénak.

A zsitvatoroki béke ugyanazon utolsó pontja még határozottabban rajzolja a helyzetet. Nyomban a feridézett szavak után ez áll: „A hódultságra pedig a törökök ki ne járjanak, ha nem csak a köz el valókra, és csak a falu-birák által szolgáltatásuk be (az adót), ha pedig be nem mennének (a birák), tehát a kapitánnak vagy a (magyar) földesuroknak írjanak, és azok beküldjék, ha úgy sem akarnának, úgy menjen rá a török. Azonképen a magyarok is.“ ³⁾

Először is azon bajos kérdést kell föltennünk, szólott-e ezen

¹⁾ A szőnyi béke 1627-ben ismét Komárom vidékén egy mezőn kötöttetett, hol az alkudozások egész nyáron át folytak.

²⁾ „A szőnyi béke 1627“ Jászay Páltól. Tudománytár, 1838 IV-ik köt. 232. l.

³⁾ Tudománytár 1834. III. k. 241. l. „A zsitvatoroki békekötés“ (magyarul). Érdy (Luczenbacher) Jánostól. — Ugyane békekötés latin szövegében, mely az 1606-ik évben a „Corpus Juris“-ban olvasható, egy kihagyást látunk. Nincs kitéve t. i. hogy a török a (vá-
rakkhoz) köz el való falukra kimehet. A fenebbi hely latinul így van: „Turcae ad villas ne egrediantur, sed per Judices villarum suos proventus exigant. Verum si Judices id non praestarent, scribatur Capitaneis vel Dominis terrestribus eorum. Si eo quoque modo nihil efficeretur, tunc exeant Turcae ad compellendum. Eodem modo ex parte Hungarorum.“

nemzetközileg megállapított törvény minden magyarországi hódolt falura? Az világos a törvény szavaiból, hogy a várak közelében levő faluk kivételnek alá; de szólott-e minden másra általában? Azon kikötés, hogy a magyar várhatóság és magyar földesur biráskodjék ez ügyben, azt sejteti, hogy tán csak a határszéli faluk értetnek alatta.

Magok a következő békekötések többször igen határozottan szólnak oly helységekről, melyek mindkét félnek tartoznak adózni, — tehát volt sok olyan is, mely csak a töröknek adózott jog szerint. Minden békekötés alkalmával biztosok neveztetnek ki, a kik a határokat kijelöljék s egyszersmind azon falukat is, melyek mindkét félnek adóznak. Sajnos, hogy e bizottságok munkálatai még nem ismeretesek, mert számos fölvilágosító tényt foglalnak magokban kétségkívül; de tudunk annyit e bizottságok munkálatairól, hogy nem sikerültek; mert látjuk, hogy folyvást újra meg újra kirendeltetnek minden békekötéskor. Hogy azonban a mindkét részre adózó faluk nemcsak határszéliek voltak, tények alapján már állítottam fenebb is. Megerősítésül egy békeokmányra is hivatkozhatom. — Azon békejavaslat, melyet 1620-ban Bethlen Gábor Konstánczinápolyba küldött, nem nevezhető ugyan oly formá szerinti okmánynak, mint a zsitvatoroki vagy szőnyi stb., hanem a történet földterítésére egyértékű azokkal. Ennek XVI-ik pontja ily határozatot javasol a kétfelé adózó falukra nézve: „Mindazon hódolt faluk, melyek a keresztyén várak mellett a keresztyének felé fekszenek, ne tegyenek a töröknek szolgálatot, csak adóznak; hasonlóképen azon hódolt faluk, a melyek a török várak mögött a törökök felől fekszenek, ne szolgáljanak a keresztyéneknek, csak adózzanak.“ Ezen faluk, mezővárosok irassanak föl ez osztályzás szerint s az illető példányok legyenek meg mind a töröknél, mind a magyarnál. ¹⁾ Ebből látjuk azon tényt, hogy a török várakon belül eső helységek is adóztak a keresztyéneknek, sőt néha szolgáltak is s itt csak szabályozni akarják az adózásbeli létezett szokást. Értekezésem végén több adatot is fogok fölhozni, mily messzeföldről tartott a hódoltság népe a magyar hatósághoz és földesurához, a mennyire lehetett; — itt elég kimondanom, hogy ama törvény a birák által való adózásra nézve egész általánosságban

¹⁾ Katona a XXX. köt. 1620. — hoz.

szól a hódolt helyekről. Az 1616-iki bécsi békekötés (a törökből latinra fordított szöveg) XII-ik pontja rendeli: „Ennekutána a basák, bégek és vajdák ne menjenek személyesen a falukra, hanem a helységek bírái vigyék be az adókat és adományokat.“ Az 1620-iki már említett békejavaslatban a XVIII-ik pont így szól: „Ezután se a szipáhik, se más törökök akár kevesed- akár többedmagokkal a falukra ki ne menjenek. Követeljék jövedelmeiket a faluk biráitól.“ stb. Ezekben általánosan el van fogadva az elv nemcsak bizonyos, hanem minden falukra nézve. Még tisztábban szól az említett 1616-iki bécsi békekötés III-ik pontja ... „Az esztergami (hódolt) faluktól pedig, s másoktól, a melyek egész Magyarországon akárhol fekvén, hódolt helységek (dediticii), egyik rész se követeljen semmit adójokon kívül. Az adókat pedig, melyekre a régi szokásnál fogva kötelezvék, fizessék a (török) földesurnak a bírák.“

Hogy a török ily általánosságban elfogadta e törvényt, nem mutat egyébre, mint hogy különben is régi szokása volt a falukra ki nem járni, régi szokása volt csak a faluk birájától követelni adóját. Az elvet általánosságban elismerhette, mert különben is nagyában követte mindig, kivévén, a mint a zsitvatoroki végzés ki is fejezi, a várakhoz közel eső helységeket.

Mi szükség volt tehát e törvényre? — Miért szab hát oly életrendet a szipáhikra és tisztjeikre, mely régi szokásnál fogva ugy is divatozott? A jó törvény mindig már megtörtént s határozott visszaélésekre vonatkozik. Lenni kellett itt is, a mi e törvénynek alkalomszerűséget adott, s valóban volt is. A török barátságos látogatásokra nem igen jött le váraiból. Ha adóját becsülettel fölszedi s visszamegy, a magyar békebiztosoknak nem jut eszökbe ebben gátlani őket azon politikai elmélet megállapítására, hogy így a helység független legyen. Az következett ugyan ez elvből; de különben is uralkodván, nem volt szükség törvénybe foglalni, és pedig mindannyiszor. A törvény tehát azon erőszakos és fegyveres látogatásokat használja alkalmul, a minőket fenebb Hegy-megre nézve Borsodban, s egy györmegyei helységre nézve említünk, a hol az adó késedelme miatt öt török megy ki orozva a fegyvertelen falura s benne rabol és öldököl; a minőket Nógrádmegyére nézve panaszúl terjesztenek föl a megyei küldöttek 1627-ben Szőnynél, mely fölterjesztésben azt olvassuk, hogy a behódolt

Megyerről már négy gyermeket vitt el a török; a szintén behódolt Szöllösön a templomot is fölverte, minden marhát elhajtott s még több faluból rabolt el gyermekeket. ¹⁾ Ily rabló kalandokra s olykor élösködési szándékkal kiment kalandorokat, vagy fegyveres executiora kicsapó török földesurakat ügyebszik korlátozni a törvény.

Ily kirándulások a magyar várak szomszédságában gyakoriabbak lehettek, ama törvény hozatalára azok adtak leginkább alkalmat. Erre mutat az is, hogy a végek magyar kapitányaihoz kellett fordulniok a szipáhiknak az adó pontatlan befizetése esetében. Az adó késedelme vagy megtagadása nehézen is történhetett a belsőbb részekben.

A magyarok eltiltásának, hogy a falukra adószedés végett személyesen ki ne járjanak, hasonlókép nem kell jámbor értelmet adni. Gyarmatnál a magyar biztosok szerződési javaslatokban kikötik, hogy a törökök magok „adóhajtás végett a falukra ki ne menjének; de a véghelyi (magyar) katonaság se kényszerítse adó- és tizedfizetésre.“ ²⁾ A török biztosok erre így válaszolnak: „Igaz, hogy adóhajtásra falukra kimenni tilos volt; de a mieink hasztalan kivánták tőlök más szerrel az adót. . . s a ti császárok tisztviselői azokat a fényes porta hűségétől mindenkép ügyekeztek eltéríteni. Mindazáltal, hogy a czikk megerősíttessék, igazságosnak látjuk.“ ³⁾ Hogy a mint a török mondja, a „császár

¹⁾ Tudománytár, 1838. IV. k. 225—6 l. Jászay közli a „Szönyi békekötés 1627.“ című igen bécses czikkében azon sérelmi lajstromot kivonatban, melyet e békealkudozás alkalmával Nógrádmegye a maga részéről fölterjesztetett saját küldöttei által. Már ő gyanítá, hogy más megyék is küldhettek be hasonló fölterjesztéseket ugyanekkor, — s valóban Ráth K. úr a györmegyeieket föl is fedezte. Az elsőbbségi érdem ily okmányok közzétételében alkalmasint a Jászayé.

²⁾ Tudománytár, 1837. II. k. 63. l. Jászay. Az utolsó szavak Jászaynál nem így vannak, t. i. „de a véghelyi katonaság is általok (a török által?) adó- és tizedfizetésre ne kényszeríttessék.“ Írásbeli hiba-e az eredetiben, vagy sajtóhiba-e a Tudománytárban, nem tudom; de ily módon nincs értelme. Magát a véghelyi katonát, mely földbirtokos volt, különben is kivette a törvény, — a nem birtokos személyét ha megtalálta, vagy rabságra vitte, vagy megölte, ha lehetett.

³⁾ Ugyanaz 66. l.

tisztviselői“, s különösen a magyar király, vagy inkább a magyar kamra által fizetett várkapitányok és zsoldosaik gyakran kényszerítették adó- és tizedfizetésre a behódolt falukat jogtalanul, sok eset lehetett; mert törvénykönyvünk maga gyakran rója meg a zsoldos katonaság által a szomszéd hódoltságán tett zsarlását. Mint legjellemzőbbet csak egyet hozok föl korábbi időkből: Az 1553-iki V-ik törvényezikk tiltja, hogy a király katonái ne zsarlják a népet „s ne osszák ki a falukat a török módjára timárokk ül magok közt.“ Az 1599-iki XX-ik törvényezikk tiltja, hogy a kapitányok vagy a végbeliek ne osszák ki, a mint szokták (more eorum solito), a falukat a katonák közt, s ne hajsák a jobbágyokat lóval és szekérral való szolgálatra. — A faluknak kiosztása alig lehetett másutt, mint a töröknek behódolt helyeken, a hová maga a földesúr nem juthatott el oly könnyen. — Ezen zsarlások és a magyarok részéről is történt fegyveres kirándulások miatt volt szükség kitenni a zsitvatoroki békepontokban, hogy „azonképen a magyarok is“, t. i. a magyarok is azonképen csak a bíró útján szedjék fel rendes adójokat, s a pontatlanságért ne örmagok vegyenek elégtételt, a mely fegyveres erőszakkal járt.

Rövidbe foglalván a mondottakat, a békeszerződések a határon történt erőszakoskodásokat tiltják tulajdonkép azon tilalommal, hogy az adót ne szedje más, mint a falu bírása; de a török egész általánosságban fogadta el az elvet, hogy hódolt helységeire ki ne járjon, s csak a várai tövében fekvő faluk vetessenek ki. Képzelhetni-e, hogy a török ily általánosságban fogadja el ez elvet, ha különben közvetlenül szokott volna uralkodni jobbágyain, s nem a faluk bírái által? A mint azelőtt, executióra és rablókalandokra a békekötések után is kijárt mint annakelőtte, de Szőnynél is ép úgy elismerték magok a török biztosok, hogy ennek egyáltalában való tilalma szükséges, mint azelőtt a Zsitvatoroknál elismerve volt.

A békekötéseknek már fejtegetett pontjai, t. i. a földesúr adómentességét és a bírák által eszközlendő adószedést illetők egyaránt a helységi s nem személyes függés bizonyítékai. A békekötések ugyszólván csak a rablások tilalmának alkalmával mondják ki ez elvet, s kétségkívül nem terjesztették többre ez elvet, mint már az életben uralkodott.

A hódoltságokra vonatkozó egy másik elve e békekötéseknek is csak annyiban bővítése a gyakorlatban uralkodott elvnek,

a mennyiben nemzetközileg határozza meg, a mi már megvolt. Ismételve kimondatik ez elv minden békekötés alkalmával, s arra vonatkozik, a mit fenebb mondánk, hogy t. i. a faluknak a törökkel kötött eredeti szerződéseit tartassanak épségben. Ki biztosítá annakelőtte a helységeket, hogy a török nem vesz több adót rajtok, mint a mennyit a hatalmas török úrral kötött (néha írásbeli) szerződés megszabott? Senki sem szólhatott e részben a török keze alá, legfenebb azon aggodalom, hogy a jobbágyok pusztán hagyják ismét a helységet. — A zsitvatoroki békekesség után következett békekötések az ellenörködést a magyar kormány kezébe adják. A magyar állam lett a garantírozó a helység s a szipáhi közti eredeti szerződésben.

„A régi és szokott adók ne emeltessenek, s a jobbágy semmivel se terheltesék adóján kívül,“¹⁾ oly általános szólásforma, mely mindenik békeszerződésben előjön 1616. után. A komáromi ismétli ezt 1618-ban, valamint az 1625-iki IV-ik, az 1627-iki V-ik és az 1642-iki második szőnyi békekötés II-ik czikke is. Csupán a zsitvatoroki békepontok hallgatnak e részben. E békekötés egy hosszú háború eredménye lévén, az alatta történt zsarolások, melyek a hódolt helységek tetemes részét elpusztították, természetesen látszottak. A háborúk az akkori században nem csak a töröknél jártak nagyszerű pusztításokkal: a föléggett s néha kiirtott németországi helységek a 30 éves háború alatt még azt sem mondhatták el, hogy mindézt idegen cselekedte. — Korábbi időkben a behódolt helyeken béke idején aligha oly telhetetlenek voltak a szipáhik, mint a tizenöt éves háború után. Szulejmán és Szelim nemesak jobb rendet tarthattak fen hűbéreseik közt, hanem általán nagyobb volt még akkor az egyszerűség, s a szipáhi a maga lova és tartani köteles szolgálai élelmére kevesebbet követelhetett. Az ozmán birodalom történetirői nagyon kiemelik, mily általánossá lett a fényezés az egész török birodalom minden osztályában a XVI-ik század végén, s már ráillhetett a délceleg szipáhikra, zainokra és agákra azon buja fényű rajz, melyet később Gyöngyösi István, kétségkívül a szemmel látott életből ad egy török sereg öltözetéről és lováról. — A Zsitvatoroknál nem látták a

¹⁾ Az 1616-iki bécsi békekötés III-ik cikkében. Katona, mint fenebb.

magyar biztosok előre, hogy a szipáhi többé be nem fogja érni a „szokott régi adókkal,“ nem tudták előre, a mit csak a következő mutatott meg, hogy a zsitvatoroki békességtől 1606-ban egész 1620-ig, tehát tizennégy év alatt az egész ozmán birodalomból összeírt faluk száma, mely akkor 553,000 volt, 75,000-rel fog kevesbedni, részint a persák foglalásai, részint a zsarlások, részint az ázsiai fölkelések miatt, mely pusztulás csak annál súlyosabbá tette a szegény jobbágyok terheit. ¹⁾

Eleinte a zsitvatoroki béke után szeliden bánt a török az elpusztult falukkal és városokkal. A „régí szokásokat“ megtartá a hódolt helyekre nézve. A szerződések, melyeket a szipáhi a helységgel kötött, többnyire egy bizonyos összeg pénzre köttetének, ezenkívül a falu, ismét egy összegben bizonyos mennyiségű vaját, mézet fizetett; sok helyen hozzájárult a takarmányadó, a mit a török szalarijének nevezett s szénában, fában vette meg; végre több helyen egy vágótehenet és búzát adtak, a mi mind egy s u m m á b a n állandóul meghatározottatott.

E megsummálás azonban az első egyezésnél sok helyen igen kényelmes volt. Néhol megelégedett a török földesúr 12—13 forint összeggel évenként s csak valami ajándékot, például kősöt, vágóvagy fejőstehenet, posztót kívánt. Van példa arra is, hogy eleinte egy-egy falu csak egy 6 forintot érő puskát köteles adni évenként földesurának a basának; ²⁾ egy másik falu még 1606. előtt Egerbe egy vég karaszia posztót fizet az akkori basa szabójának. ³⁾ Borsodnak több helysége jóval a zsitvatoroki végzés előtt, sőt Eger bevétele előtt adózott az akkor török kezében volt Fülekre, Hatvanba, vagy Budára. Ezen helyek többnyire Eger bevétele után ugyanazon summában hódoltak be, melyet azelőtt fizettek volt. Hangács „Zsitvatorok előtt csak pénzt vaját fizet s ez is csak kevés volt, 17 forint és 6 iteze vaj; Kaza Eger megvételekor 250 forintot, 2 tonna mézet, 40 iteze vaját; azelőtt, mikor Budára birták a falut, ugyanannyit adózott.⁴⁾ Lád Besenyő (Borsodban) 1606—1607 táján

¹⁾ Roe, angol követ szerint. Hammer Geschichte des osm. R. III. k. 835. l. a négykötetes kiadásban.

²⁾ Sajó Iván Borsodban. Tört. Tár. VI. k. 158. l.

³⁾ Szirák ugyanazon megyében. Tört. Tár. VI. k. 123. l.

⁴⁾ Tört. Tár. VI. k. 120. l.

hódol meg, hogy évenként csak 25 forintot és 5—6 iteze vaját fizessen, egyebet semmit. A zsitvatoroki békekötés után egy ideig meg is tartattak a régi s új szerződések által kikötött adók, sőt Győr-megyének sok helysége a szerződésben kiköté, hogy a megtelepedés után három évig ment legyen minden adó alól, s több jele van e részben a török komoly és böles mérsékletének. Nemcsak hogy a szipáhi hajlandó volt írásban kötelezni magát az adók megtartására, ¹⁾ hanem még a basák is kezeskedtek róla. Koroneczó iszpáhiája a bég jelenlétében köti az alkut a lakosokkal. ²⁾ Mindjárt számos helyen kezdék fölebb emelni az adót a törökök; de van példa rá, hogy az ebbeli sérelmeket a basa, kinek, mint látszik, nagy hatalom volt adva a török földesurak felett, orvosolni törekszik. Ime a basa maga-közbenvetésének egy érdekes példája: Huszain aga Finke helység iszpáhiája, a falu török ura, minden esztendőben fölebb veri az adót. A falu magyar földesura Baresay János, „a B o c s k a y fejedelem idejében a budai vezér-basára küldött.“ A basa maga elé hivatja Huszain agát, s megparancsolja neki, hogy a falunak 70 forint summája legyen, sem több, sem kevesebb. Az aga engedelmességet ígér, s biztosító levelet ad Baresay uramnak. ³⁾ Nem kell felednünk pedig, hogy ez azon időben történt, mikor még a békekötések nem tiltották az adó emelését. Az adónak aránylag csekély volta, a töröknek ennyi jóakarata, az elszéledti lakosokat pusztá falvaik, városaik betelepítésére csábította. Győr-megye, mely a mint irtuk, lakosságának két harmadát veszítette el a tizenötéves háború alatt, 1619-ig visszanyeri csaknem egészen azelőtt lakosságát; a háború végével az elpusztult 100 porta betelepítettén, az utóbb nevezett évben ismét közel 152 portája van; hasonló lehetett a nagy pusztulás után a gyarapodás Borsodban s más megyékben, még a beljebb fekvő részeket sem véve ki, legalább N.-Körös, Jász-Berény „édesgetésre“ népesedik meg ismét ez időtájban, miután „a gyakori háborúk s seregek járása“ miatt elpusztult volt. Így, míg a zsitvatoroki békétől mintegy 1620-ig a török birodalom nagyobb részében a tizenötéves háború bevégezése daczára is tovább tart és pedig nagy mérvben a

1) Mezőörs, Győr-megyében. Ráth K.

2) Ugyanott.

3) Finke Borsodban, szendrei járás. Tört. Tár. VI. k. 128. l.

pusztulás, a töröknek magyarországi birtokai folyvást gyarapodtak népesség dolgában.

De azon okok főbbjei, melyek e részletes gyarapodás mellett is oly pusztulást okoztak a nagy oznián birodalomban, nem maradhattak befolyás nélkül Magyarországra. A vesztegetés s a fénytűzés általánossá válván, a szipáhi Magyarországon sem menekült e ragálytól. Igaz, hogy a közönséges szipáhi nagy függésben volt a szandzsák főtisztjétől; de ez könnyen volt vesztegethető; s különben is a várőrségi köz-szipáhi jövedelmének egy részét a bégeknek és a várőrségnek szolgáltatatta be, igen hihetőleg. ¹⁾ Épen ezen nagy függés, ha Magyarországon megvolt, vezetett az adófölemelés megszenvedésére a bégek részéről.

Ezen adóemelések lassan és folyton folytak, úgyhogy az 1616-iki bécsi békekötés alkalmával a zsitvatoroki szerződés vétett ugyan alapúl, de új törvénnyel megtoldva, a mi a III. cikkbe van röviden beiktatva, a mint fenebb láttuk. Már 1618-ban a komáromi szerződésben ismételve és pedig keményebben van kifejezve, hogy mivel egész Magyarországon azon alattvalóktól, kik a töröknek adót kénytelenek fizetni, (török) uraik ellen igen sok panasz érkezik, hogy tudniillik a bécsi szerződés III-ik pontja ellenére szokatlan adókra szoríttatnak, . . . ezután az ily jobbágyok tegyenek panaszt a végbeli kapitányoknak, kik a budai basának írjanak e tárgyban. A basa pedig foszsa meg az ily török birtokost a birtoktól és jobbágyaitól s adja azokat másnak.“ ²⁾ A törvény, látszólag, nagyon beavatkozik a török alattvalói jogokba, midőn csak a szokott adókat engedi meg s a jobbágyot e részben a magyar hatóságához való folyamodásra hatalmazza; — de a békekötés itt sem foglal magában újat. Láttuk, hogy a Boeskey idejében 1616. előtt a magyar földesúr folyamodhatott a budai pászához, s egyelőre nem sikertelenül. De az idevágó békepontoknak nem lett fogamatja. A kapitányoknak panaszló jobbágygyal csak annál rútabbúl bánt a török, „a mikor írnak mellettök, kegyetlenül megverik az iszpáják a szegénységet, hogy panaszkodnak és inju-

¹⁾ Lásd első közleményemben, „Budapesti Szemle“ VII-ik kötet (XXI. füzet) 51-ik lap.

²⁾ Katona XXIX. kötet. A komáromi békekötés.

riájokat megmondják.“¹⁾ — Még az 1642-iki második szőnyi békekötéskor is hihetőleg ép oly hasztalanul írják meg, mint azelőtt, hogy „a faluk adóját ne verjék feljebb a törökök, s ha feljebb verték, szállítsák le ismét.“

Ezen békekötést megelőzőleg fölszólittának a megyék, hogy adják be panaszukat a rablásokra és adózásra nézve. Eszterházy Miklós a nádor irt Györmegyébe és Borsodba, s valószínűen minden illető megyébe: rendezzenek vallatásokat a szolgabírák minden járásban, s a részletes helységenkénti vallomások küldessenek föl a megye követjei által a békekötés vidékére, Komáromba. Ezen rendeletnek köszönhetjük az előttem fekvő borsod- és györmegyei adatokat, valamint az első szőnyi békekötéskor 1627-ben kelteket Nógrád- és Györmegyéből. A vallatások egyik kérdőpontja a török foglalásokra s rablásokra vonatkozik, a két másik arra, hogy mennyi az adó és mivel verte feljebb a török a zsitvatoroki végzés, de különösen az 1615-ik esztendőől fogva, azaz a bécsi békekötéstől fogva?²⁾ — Más kérdőpont nincs. A fősérelem tehát az adó fölemelése volt, mely annyiszori tiltakozás daczára sem orvosoltott. A nemzetközi szerződések tiszteletben tartását többnyire a hatalom biztosítja, s különösen a törökre nézve állott ez a régi időkben. A magyar honvédelem pedig nagyon meg lanyhult a tizenöt éves háború után. A királyi kamara tartozott volna a zsoldosokat fizetni; de e részben nagy volt a pontatlanság. A végbeli katonaság, mely korábban a fiatal nemesekre nézve a vitézség iskolája s a dicsőség pályája volt, úgy hogy egy Balassa Bálint lelkesedve kiált föl:

Vitézek! mi lehet
E széles föld felett
Szebb dolog a végeknél?

most aanyira alásüllyedt, hogy jóra való ember szégyenlte volna e hadhoz tartozni, a mely Zrínyi Miklósként nem tud egyebet, mint „végbeli név alatt faluról falura kvártélyozni, kőbórlani,

¹⁾ Tudománytár, 1838. IV. k. 219. l. A nógrádi panaszok.

²⁾ A bécsi békekötés pontjai 1616-ban adatnak ki, de tulajdonkép 1615-ben kelnek Prágában, úgy hogy helyesebben nevezhetnők 1615—1616-iki prága-bécsi szerződésnek.

loponi, szegény embert nyomorgatni.“ Méltán sürgeti ugyanő, hogy a magyar „kardot övedezzen oldalára,“ s jelszava a török ellen csak ez: „fegyvert, fegyvert, fegyvert!“ Nem papíron maradt végzésekkkel akarta ő rávenni a törököt, hogy a béke alatt elfoglalt falukat visszaadja, hanem erővel. „Szükséges, ugymond, hogy a hódolástól a falukat megóvjuk, és a felét annak, a kit a töröknek fizet a polgár, contribuálja a mi hadaink eltartására.“

De míg ez történt volna, a török a magyar végek alatt és háta mögött egész bátorsággal kalandozott, kivéve tán a dunántúli és horvát végeket. Mind több-több falut hódított meg, s hogy várat nem vett el ostrommal, csak annak tulajdoníthatni, hogy nem lehetett. Egy vár bevétele egész vidéket, néha több megyét, kerite a török birtokába s a megyék fölkelése ily esetben ki nem marad. De még a megyei fölkelések sem voltak ez időben gyakoriak a török ellen. A nemességet egy részt épen a békekötésekben vetett bizalom, más részt az kárhoztatta nagyobb tétlenségre, hogy kivált a felső megyékben a nádor még tiltotta is. Tartott már attól, hogy e fölkelések az erdélyi fejedelem érdekében történnek elannyira, hogy csaknem oly veszélyesnek hitte, mint a török beütését. Végül csakugyan tény, hogy a megyék néha a török szövetségesei mellett keltek föl, s ellene magok sem voltak oly buzgók. Az ily bonyolodott viszonyok miatti gyöngeség fölbátorítván a törököt, nemhogy a faluk adójának fölemelésén, hanem még az új meg új behódításokon sem aggódott. Mikor egy Ónod kirablása nem „casus belli,“ hanem az új sérelmek csak arra szolgálnak, hogy új béke köttessék, mi biztosíték lehetett volna egy újonan aláírt szerződésben? Ha erősek voltunk volna rá, hogy ilyek által a török vérszemet ne kapjon, valószínű, hogy más pontokat is hivebben megtart.

Ugy látszik, sokkal jobban volt a hódoltság dolga, míg kevesebb békekötés volt, de több részletes fölkelés a megyékben s erősebb végbeli őrizet volt. Szulejmán és Szelim a XVI-ik században nem hozta be adózási rendszerét, most már a XVII-ikben a békeszerződések után, a magyar fegyver eltompulása idejében, alkalmasint behozta volna, a minthogy valóban ennek nyomán látjuk súlyosbodni s feljebb veretni az adókat; mert a török adózásra ismerünk azon adókban, melyeket a magyar nemzetközi jog méltán zsarolásoknak nevezett, s ha telhetetlenségét menteni nem lehet, kimagyarázhatjuk a sajátságos helyzetéből.

Ha nagy áldás volt, hogy a török nem él falujában, nem jön személyes surlódásba alattvalóival, nem gyötri őket téritési fanatismusával, nem kinoztatja, vagy fizeteti törvényeinek minden kis átlépéseért, s végre nem avatkozhatik a legcsekélyebb apróságig vagyoni állapotjába, hogy adóztassa mindenért s tizedelje⁷ mindenből; valódi átok volt a helységek vagyonára nézve az abból származó függetlenség, hogy a szipáhinak summásan fizet a helység. Eleinte, míg a szipáhi szüksége kevés volt, kétségkívül könnyebb volt előteremtenie 10—20 forintot, néhány itcze vaját, behordani egy-két szekér szénát, stb. — mint egyenkint fejadót, tizedet, terményadót, méhadót, juhadót stb. fizetni. De hátha az adóztató szükségei nőttön nőttek? — s neki joga, vagy mint erősebbnek, hatalma van az adó emelésére? Első tekintetre igen szabadelvű intézménynek látszik ez esetben is, hogy az egy összegben valamely községre vettett adót magok a község egyénei egymás közt igazságosan róvják ki: ők tudhatják legjobban a vagyoni állapotot. De hátha az adóztató szükségei többre terjednek, mintsem az adózók jövedelme elviselhetné? Épen ez az, a mi még a török törvények szerinti adózás mellett is, melynél fogva olykor felét adta oda, a mi termése volt, sokkal nehezebben állhat be, mint ha az egy összegben való kivetések gyakoroltatnak. Pedig épen ez állott be a magyar hódoltságok tetemes részében. Veszélyes elvet hozott divatba az, hogy elejente itt csak egyegy puskát, amott csak egyegy végposztót követeltek, a hol nem készítettek, néhány kősöt, a hol híre sem volt az aknának, néhány sinvasat, a hol nem voltak hámorok, a még meg nem lött rókák bőréből egy-két darabot béllésnek a zain vagy pasa téli kaftánjára. Inkább ajándékok, mint adók voltak ezek; de követelt ajándékok, s a töröknél a kettő csaknem egyértelmű volt. Tudjuk, hogy a keresztyén fejedelmek követei ajándok nélkül meg nem jelenhettek a török udvarnál. Magok ajándéknak nevezték; de a török mint hódolat jelét, s a szultánt és a nagyvezért jog szerint megillető fejadó gyanánt fogadá. Ha a mozlím bármely alkalommal jótéteményt avvagy ajándékot fogad el, írja d' Ohson, jövendőre követelést csinál az iránt, s igazságtalanságot emleget, ha más alkalommal meg nem kapja. ¹⁾ Több helytt említették Borsodban a basa ajándékja;

¹⁾ Muradgea d' Ohsson II. k. 352. 1.

Győrmegyében Sz. Márton helységéből egy fél akó bort kért magának a török „csak kéremésképen,” s nemsokára vagy terem vagy nem, négy akót veszen rajta. Ez volt tán eredete az adó egy külön és főleg Borsodban általánosan mondható nemének, melyet sehohsem találok Szulejmán adózási törvényeiben. A helységek nagyobb része tudniillik egyéb adókon kívül egy vágó- és egy fejőstehenet adózik évenként török földesurának. Ezen tehénadó nem volt ugyan oly különös, mint a többi, mert a helységek marháiból kitelt és általában mindezen sajátságos adók nem váltak oly terhelökké, mint a többiek; de ezekben találok legjobban kifejezve amaz elvet, hogy a szipáhi szükségei és ne a jobbágyok vagyona vételessék alapul az adózás minőségének meghatározására.

Csaknem minden magyarországi hódoltság adózásában azon gyökeres hibát találjuk, hogy nem abból és annyiból adóztak, a mijök és a mennyiök volt. De igen természetesen folyt ez azon könnyen viselhetőnek tetsző adózásból, hogy a helység egy meghatározott összeget fizessen a szipáhinak. Egész Győrmege hódolt része, egy-két helység kivételével, Borsodnak több mint három negyede s úgy látszik Nógrádmegye is általános summában fizet. A helységnek egy-két száz forintot, negyven-ötven iteze vajjat, mézet, ugyanannyi szekér szénát, fát, ugyanannyi kila búzát, árpát és zabot kell behordania az illető várakba, nem tekintve, hányan vannak hozzá a jobbágyok, sem hogy mijök terem. Ezen helységekben a birák szedték be a pénzt, gabonát, vajjat, ők vetették ki, ki mennyi szénát, fát vigyen be szekérével a helység, — szóval a helység gondja volt a kivetés. A bírót vonták kérdőre, őt verték vasra, vagy botoztatták halálra, ha az adózásban hiba történt, úgy hogy volt falu, melyben nem akadt ember, a ki elvállalja a bíróságot. De a töröknek szüksége volt a magyar bíróra, ki az adóért felelős legyen, s csak kivételkép fordul elő Borsodmegye helységenkénti siralmi lajstromában oly falu, melyben a tanúk közt első helyen ne a bíró állana. A magyar hódoltságok nagyobb része nem volt tehát ezen rendszernél fogva személyes rabszolgaság alatt, míg amaz egy összegben való fizetés elve megmaradt, s mindenesetre függetlenebb, nyugodtabb életet élt, mint a török lakta városok. De ha ennyire szabadon engedé a szipáhi a helységet, másfelől vagyoni állapotjával sem gondolt. A méz- és vajadót megvette rajta, ha volt ha nem volt juha-méhc a községnek; mint

Sz.-Mártonban megvették a bort, akár termett akár nem; mint ugyancsak Györmegyében Ravazd helységen, vagy terem vagy nem, megveszik a kikötött mennyiségű gabonát; sőt nemcsak fölveszik a nagy adót, mond a ravazdi ember, hanem feljebb emelik, pedig most sem a falu sem a szőlőhegy nem ép, mint azelőtt. Még azon esetben sem jó az adózás ily neme, ha az adóösszeget feljebb nem emelik. Megtörténhetik valamely véletlen által, hogy a lakosság száma felényire, harmadára apad le. S valóban meg is történt a török hódoltságokban, nem ugyan véletlenül és kivételesen, hanem rendszeresen pusztultak a községek, s 1619-en innen oly nagy volt az apadás, a mily nagy a gyarapodás az azelőtti mintegy 10—15 év alatt. Különösen 1630-tól 40-ig nagyon fogynak és apadnak a helységek. Általános a panasz mind Borsodban mind Győrben, hogy a lakosok kénytelenek pusztán hagyni helységeiket, s többet pusztán is hagynak. De ezen tömeges odahagyáson kívül, mely sok esetben új, kedvezőbb alku és visszatelepedést is vont maga után, a részletes fogyás sem lehetett csekély. Ragistryán Borsodban panasolja, hogy az előbbi nagy adóhoz csak tizen vannak immár. Ugyancsak Borsodban Sajó-Ládót a 40 forint adó tönkre juttatja, holott a hódoltság helységei közt sok más közepes nagyságú helység volt, melyet a magyar megye 4—5 telékre becsült, s 50—60—100 ft. adótól a terményadón kívül meg nem szökött. Mindszinten Györmegyében nem emeli ugyan az adót a török, de népe oda akarja hagyni a falut, mert annyira kipusztult, hogy már csak hét házból áll; Pázmándról ugyanazon megyében tizenhat öreg tehetős jobbágy költözött el, és Föl-Péczről harmincz, az adó pedig megmaradt, sőt az előbbi helység négy szipáhi szükségét elégíti ki; Ságból kilencz telkes gazda távozott el; Gyirmóton elfutott a lakosság s csak 8 ház maradt; ezek is pusztán fognak hagyatni 28 szekér fa, ugyanannyi széna s ugyanannyi pint vaj miatt.

Látjuk, mire vezetett a megsummálás, vagy a helységekre az egy összegben való kivetés. A török az eredeti alku megkötésekor számba vette tán a pusztákat, vagy telkeket, s a lelkek számát is. Sőt volt a pasák főhelyein, Budán, Egerben adókönyv, melybe névszerint voltak beírva a jobbágyok. ¹⁾ A megsummálásnál ezek

¹⁾ Ráth említi, hogy Györmegye több helységei portaszámra

száma tekintetbe vétetett, s ennyiben a török törvények külszine megtartatott. De mindemellett az, hogy a szipáhi alkuba bocsátkozott jobbágyaival, s egyik falu telkeitől kevesebbet fizetett, mint a másik, hogy a tizedet szintén összegben adták, hogy még a takarmányadót is bele tudták elejénte, egyszóval a megsummálás, mely alatt az egy összegben való megalkuvást értette a magyar jobbágy, nem folyt a török törvények szelleméből. Ezt a magyar viszonyok fejtették ki, sőt a békekötések is törekedtek mindenként megerősíteni, midőn a birák által való adóztatást sürgették, csak azt kötvén ki határozottan óvszerül, hogy az adó ne emeltessek.

De a török adózási törvények közt aligha volt egy is, mely a summásan fizető helységek adójának emelését tiltotta volna. A „hitetlen“ nem-mozlimokkal kötött szerződést a török nem szokta volt tiszteletben tartani; a helység ezenkívül még jobbágya is volt a szipáhinak. Mint lehetett volna meghatározni az adó maximumát a török törvényekből, midőn se a tized, se a harács már eredetileg nem a rendes mérték szerint volt kivetve, s nem is a szipáhi vetette ki, hanem a község maga; mint gátolhatta volna meg, hogy a mit a helység egyszer mintegy ajándékban adott, többé ne követelje a szipáhi?

Sőt a szipáhinak fontosabb mentségei is voltak; mert az első adóemelésekkel többnyire magokat a török törvényeket hozta be a szipáhi, úgy hogy ezzel igazolhatta volna magát a kádi előtt, ha kérdőre vonatik. A fenebb, mint ajándékokat említett kivételes és nem igen terhelő adókon kívül a többi mind az ozmán törvényekben föltalálható adó, néha tisztán, legtöbbször a megsummálás által eltorzítva. Apránkint látjuk a török törvényeket külsőleg behozatni, s később nagyrészt a helységi kivetés által úgy el-fajúltni, hogy alig ismerünk eredeti formájokra.

Legáltalánosabb, legrégebb volt a pénzadó, s a magyar jobbágy még 1641-ben is úgy látszik csupán e pénzadót nevezi summa-adónak, megkülönböztetvén a vaj- és terménybeli adóktól. ¹⁾

voltak beírva a Halul bég defterébe Szulejmán alatt. Halul bégnek egy deftere jelent ugyan meg a „Hazánk“ ban; de ez csak a faluk száraz névjegyzéke. A részletesebb adókönyv nálunk nem ismeretes még.

¹⁾ Kis-Péczen, Győrme gyében, így tanúskodik egy adófizető „Van 300 forint s u m m a d ó n k, 40 szekér fa, 50 pint vaj.“ Ez értelemben veszik legtöbbször más helységek is.

Később, midőn másnemű adó is járult hozzá, a szipáhi a pénzadót azzal indokolhatta, hogy nem egyéb harácsnál, hogy benne van nemcsak a fej- és földadó, hanem a menyasszonyi díj, a bérleti azaz birtok-átruházási díj, melyet tapunak nevezett, s más pénzbeli illetmények, melyeket távol lakván, nem szedhet jobbágyaitól törvény szabta arányossággal. — Az utána következő legáltalánosabb és régi adó a vaj- és mézadó. A juhokról Szulejmán törvényei szerint pénzt vesznek, néhol egy-egy falkából egy juhot. A méhkasokról, hol pénzült veszik az adót, hol megtizedelik a méhkasokat. De a hetven szandzsákban, melyre Szulejmán törvénye szól, sehol sines nyoma a csupa vajban fizetett adónak, s a mézadó is mint tized vétetik meg méhkasban. Ellenben Magyarországon a hűbéri földek, kivált az egy summában fizető faluk adózásában majd sehol sines juh- vagy méhtized. — A szipáhi a vaj- és mézadóval mindemellett a török adózási törvények szerint cselekedett. Csakhogy ebben is alkalmazkodott a magyar földön kifejlett adózási szokáshoz. Nem tized alakjában vette meg, hanem kész termény képében és általános évi összegben szolgáltatá be magának a helységgel. Nem bajlódott vele, hogy megszámlálja jobbágyai marháját, méheit; a helység gondja volt, honnan állítsa ki a követelt mennyiséget. Ép oly kevéssé volt eltérés a mohamedán törvényektől, hogy sok helyen diót, aszú gyümölcsöt kíván a szipáhi. A török törvény szerint a fák termését meg kellett volna tizedelnie, a kertekről földadót szednie; de ő nem járt ki tizedelni se a kertet körüllepegetni, hanem megelégedett vele, ha néhány kila diót, aszú gyümölcsöt visz be a falu bírása éléskamarájába. A török törvényeknek mindez ellen nem lehetett volna más kifogása, mint a mi a kivetési módot az egy összegben, a bíró által való beszállítást illeti. Nem említem a szintén igen általános gabonaadót. — Világos, hogy az a tized helyett adatott egy összegben, „akár termett akár nem.“

Egy harmadik, igen elterjedett adó a magyar hódoltságokban a széna- és faadó. Behozatalát nem igazolta-e a jemlik és szalárijje, a mint a török törvény nevezte, a mit a szipáhi és lova élelmére szolgáltatott a jobbágy? — A XVII-ik században oly általános volt, hogy a váraktól messze eső némely falu pénzt fizet ezen adó helyett. Ezen adó volt a legsúlyosabbik, ez nyomta legjobban a szegénységet, s ez vetkezett ki leginkább eredeti

formájából. E takarmányadó ugyanis robottá vált utoljára, melynek oly kevés nyoma van a török törvényekben. Ez eltorzulásnak természetes rendje volt: egy-két példa fogja mutani, melyet az oly sok közül fölhozok. Divény Borsodban elejénte csak 10 szekér szénát viszen Egerbe, a 15 forinton, 10 kila búzán, ugyanannyi zabon és ugyanannyi itze vajon kívül. Ezen számok később mind 40-re rúgnak. Minden 40-en marad, csak a szénát verik föl ötven szekérré, „mely ötven szekér széna miatt, vallja a tanú, elfutottanak s a falut pusztán hagyták.“ Majd visszatérnek, megegyeznek a török gazdával, olyformán, hogy mindent fizetnek az előbbi szerint — csak csupán a széna engedtéssék el, — melynek fejében tizenhat forintot adnak évenként. — Nem maga a széna volt oly méregdrága; mert a pusztulás azon idejében a legtöbb szántó-föld is tizedeken át legelővé kaszálóvá alakulhatott a nem-mívelés által, s nem egy utazó bámulja, mily hatalmasra nő a fü Magyarországon, hogy csaknem elvész benne a marha; — hanem drága volt a munka: ötven szekér szénát le kellett kaszálni és behordani Egerbe — s a napszámot sokallották a divényiek. Épen ez oknál fogva lehetett terhes a fahordás, melyet hidegebb égaljunk tett szükségessé a szipáhira nézve, s mely minden tekintetben, hol együtt hol váltva fordul elő a szénahordással, egészen a szalarijéhez számítandó. Dubicsányban (Borsod) panasznak, hogy a fa- és fűhordásnak szüneti nincsen. Nyáradon az adón kívül egy-hónapi fűhordás van a falura vetve. — Győrmegyében nem kisebbek e részben a panaszok, mint Borsodban. Mező-Órs azt vallja 1641-ben, hogy régebben negyvennapos fűhordás volt rajta; most a summán kívül ötven szekér szénát s ötven szekér fát kellene hordaniok, melyet nem akarván megadni, Beczer, a zain huszonöt tallért rántott a falun. Mily terhes volt némely győrmegyei helységre rézve, hogy egészen Budára kellett szénát hordaniok, — a Bakonyban kaszálták a fűvet s onnan vitték be a várba! A fahordás kötelessége oda fájult, hogy a jobbágnak épületgerendát, léczet, zszindelyt kell hordania Egerbe, Fehérvárra, Budára; sőt Nógrádmegyében épületfa- és zszindelykereskedést üzlet jobbágyaival a szipáhi a maga hasznára. Sokan panasznak, hogy mikor a török bekaphatja őket ily szállítások alkalmával, magokat, kocsijokat mennyire eldolgoztatja. Némelyek már 1620. körül jobbágyaik robotját, napszámát pénzért adják el másnak, mint Lipthay Imre

magyar követ utasításában olvashatni. ¹⁾ Így lett a bizonyos meghatározott mennyiségű szénából és fából napszám, a mi nem fájul ennyire, ha a török törvények tartatnak meg, melyek e terményadót többnyire betudták a gabonába, s bár ezzel együtt néha felét is elvették a gabonának, mindig arányban volt a falu jövedelmével, és melyek a fuvarozásra és munkákra három napot mérnek személyenkint. Így lett a helységi adózás miatt, mely igen szabad elvnek látszott, a török törvényekkel való vegyülés következtében személyes szolgaság! E robotoltatás annyira ment, hogy a szipáhi ráparancsolt a falura, hogy 30—40 kila búzára vagy árpára való földet szántson, vessen, arasson és kész szemül hordjon be neki; még az is megtörtént, hogy a török a maga részére szőlőt ültetett.

Miért emelte a szipáhi oly magasra épen e terményadót? — Se a pénz-, se a vaj-, se a gabonaadót aránylag nem verte föl annyira. — Én ebben is egyik jelét látom annak, hogy nem miélen jövedelem volt a várórségi szipáhié; s több okunk van hinni, hogy a hűbérek nagy része nem volt Magyarországon ugynevezett szabad hűbéri föld. A nem-szabad hűbéri birtokok pedig, melyeket várórségieknek neveztek, a fejadóból, juhadóból és némely egyebekből részt adtak a bégnek, s néha a várórségnek is, csupán a takarmányadó maradt tulajdon, személyes jövedelmök, melyből senkivel sem osztottak. A szipáhi háztartása nem emészthette föl mindazon szénát, fát, a mit egyiknek-egyiknek bevitt a magyar jobbágy. Pénzzé tette azt, a mint Borsodmegye sok helysége vallja, hogy a szipáhi eladja Egerben a szénát és fát, — és pedig, úgy látszik, azt véli az akkori jobbágy, hogy Egerben jó ára van a fának és szénának mert, úgy mondanak, Egerben egy forintot is megadnak egy szekér fáért vagy szénáért. ²⁾ A földmiveltetés a

¹⁾ Történelmi Tár I. kötet.

²⁾ Minthogy egy tehén 6—7 forint volt, ma 60—70 forint; egy kila búza körülbelül fél forint, ma pedig 5 forint: tán nem csalódom, ha az akkori áraknak mostaniakra való változtatására, a pénz és kereskedelmi viszonyokhoz képest, azt ajánlom szabályúl, hogy az akkori forintot tizszeresen kell venni. A ki akkor tehát egy magyar forintot kapott 1 szekér fáért, annyit ért, mintha ma a nap 10 o. é. forintot kapna.

jobbágyok által hasonlóképp a szipáhi személyes haszna lehetett: a takarmányadó nyomán kifejlett robotban művelte azt a jobbágy. A föld pedig nehezen volt a szipáhi személyes birtoka. Mint a magyar földesúrtól pusztán hagyott s a töröknek való szolgálat miatt a jobbágyok által sem művelt földhöz a szipáhinak földesúri joga volt a török törvények szerint. Kiadhatta volna jobbágyainak a tapu-fizetés mellett, melyet egyszer s mindenkorra fizettek le pénzzel, aztán évenként ezenkívül kellett volna a földről a földadót, tizedet és szalarijét fizetni. — De e tized, e földadó s a szalarije nem divatozván, a termények aránya szerint, sem pedig a tapu nem lévén rendes, — mert a pusztán maradt földeket nem iratta a szipáhi egyes jobbágyok fejére, — szóval a helység belügyeibe e részben sem avatkozván, a török törvények szerinti jobbágyi birtoklás rende sem tartatott meg. Így Győrmegyében egy helység ¹⁾ öt pusztáért 100 ftot fizet évenként. E pusztán maradt helyekről is a szipáhi tulajdonképp nem a taput vette meg, hanem a tizedet és földadót, mely a művelés vagy használat után megillette, — csak hogy ezt is egy kölcsönösen kikötött évi összegben tették. A magyar fölfogása szerint ez haszonbérnek volt nevezhető; de a török törvény szerint még tapu sem vala. — A pusztán maradt földek műveltetése a szipáhi részére nem volt egyéb, mint a robotból kifejlett visszaélés, — s ha olykor kaphatott is pusztá, vagy pusztává lett földet a török, ez is hűbéri föld és nem tulajdon birtok volt.

Még csak egy-két említésre méltó adót hozok föl, példaként annak, hogy a török törvény a magyarországi viszonyok közt mivé torzult el. — Szóltam fenebb a bitaugpénzről. Még ennek is volt némi alapja a török törvényben. Némely helyen b i r s á g n a k mondják e kivetést, a mi azt gyaníttatja, hogy ez büntetéspénz. Nógrádban panaszozzák, hogy ha valamely falu határán a magyar huszár összekap a törökkel, s ebből egy-kettő a csatatéren marad, a falun veszik meg a vérpénzt. Igazságtalanság; — de a törvény ürtügye alatt tette a török. A vérdíjak, büntetéspénzek részben a török földesúr jövedelméhez tartoztak. De a helységtől idegen lévén, ily jövedelme ritkán lehetett. Mit tett hát a szipáhi? Vannak egyes esetek, melyek azt gyaníttatják, hogy olykor ezek fejében is

¹⁾ Mező-Örs.

egy summában követelt valamit, holott bünt nem tudott a lakosokra. Így értem például a sziráki jobbágy e szavait: „holmi bitangpénzt minden esztendőben fizettünk hol 8, hol 9, hol 13 forintot, melyet mint hatalmas tehet és tesz is, mert semmi vétkünek reá nincsen, a miért kellene fizetnünk.“

Volt még egy igen fontos adó, s ez nem a szipáhi jövedelmihez tartozott. Értem a török kincstár részére adandó robotot, melyet a török avarisnak nevezett s e cikkem elején elősoroltam, miből állott. E tekintetben kétfélék voltak a magyar helységek: a melyek napszámmal rótták le adójokat, s a melyek távolabb esvén, pénzzel válták meg a munkát. Azón telkek szerinti összeírások, melyek Györmegyében sokszor említettnek, úgy látszik, csak ezen szempontból történtek. Porták szerint fizette ott sok helyen a jobbágy ezen adót, ¹⁾ — de Borsodban Egertől távolabb eső helyek ezt is summa szerint egy összegben adták s ezt jelenti ama gyakran előforduló kifejezés: szolnoki, vagy egri szekérbér évenként 6 forint, vagy 4 forint stb. Györmegyében sem tartották magokat a kincstár hivatalnokai szorosán a porták számához; hogy a törvény külszine meglegyen, több portát írtak be egy-egy helységre. Azonban a visszaélések itt is óriásiakká nőttek, kivált a várakhoz közel eső helyeken. Először is volt a rendes adón kívül hadi szolgálat, s illetőleg fuvar, és hadiadó. Ez, úgy látszik, a tizenöt éves háború után, habár a háború megszűnt, megmaradt a jobbágyon, s némely falu szolgál is a vár körül, s a császár adóját is fizeti. Ezenkívül a legkiáltóbb panaszokat találjuk a borsodi közelfekvő helységek-ből, hogy „a császár mive Egré szakadatlan.“

Előszámláltam ezekben a magyar hódoltság nevezetesb adóit. Látjuk, hogy a török az adóemeléssel együtt mind jobban jobban behozza a maga adóinak külső formáját. Bármennyire eltorzultak a helységi és nem-személyes adózás dívatja miatt, a kanun volt legalább az irányadó. A főbaj, mi miatt az adóemelések határa nem volt, a mint láttuk, a helységi adózásból származott, — s ez nem oly elmélet, melyet most találnék föl. Maga a magyar jobbágy is érezte, hogy a bajnak fő gyökere itt van. Borsodban igen sok helység vallja, hogy nem viselhetvén a török

¹⁾ Halul bég deftere is hihetőleg csak ezen szempontból foglalta magában a statistikai részleteket.

kivetéseket, tizedre állott. S mit jelent e tizedre állás? — Azt, hogy a helység fölhágy a többrendbeli summák fizetésével, hanem személy szerint fizet földjétől, házától, gabonájából, abból a mije, és annyiból a mennyije van. — Ezen helységek az Eger várához közelebb esők, melyekre nézve a zsitvatoroki pont kivételt tesz, — megengedvén, hogy azokra a török kimelhessen adószedés végett. Továbbá még egy fontos körülmény különbözteti meg. A tizedet fizető helységeknel nincs nevezve a helység török gazdája, holott a többinél többnyire meg van. Alkalmasint a pasák birtokai voltak, melyek nem tartoznak a szoros értelemben vett hűbéri földekhez, habár hűbéri természetűek voltak. A császári belső kincstár a khaszinéh birtokai lehettek, melyek egy részét a pasáknak és a kincstartóknak osztotta ki fizetés gyanánt, s azért következő czikkemben fogok rólok szólani.

A summálás rosz volt mind a jobbágyra, mind a szipáhira nézve.

Mind a magyar jobbágy, mind a szipáhi tekintetében aligha más lesz vala a végeredmény, akár summában fizet, akár tizedben; mert a tized mellett is lett volna mód a törvény megcsalásában. Csakhogy a megsummálás mindkettőre nézve roszabb volt, s a végeredményt, a romlást, mindkettőre nézve sietteté.

A mi a szipáhit illeti, alkalmasint jobban szerette a helységi adózást a tizednél. Bizonyosabb jövedelem volt ez, mint a tized. Az évi terméshez mérvén a jövedelmet, még adóemelés esetében sem tudta volna előre, mi lesz jövedelme a közelebbi aratáskor. Így a szipáhinak tulajdonkép nem birtoka, hanem meghatározott évi jövedelme volt. Hasonlított azon urainkhoz, kiknek a városi élet szükségéhez képest összegekre levén szükségök, haszonbérbe adják földjüket, s hozzá szoknak, hogy ne tekintsék egyébnek, mint valamely bankban heverő tőkének, mely biztos kamatot hajt. A szipáhi birtoka a legnagyobb mértékben ily természetűvé lett, s jövedelme a haszonbér által nyert határozott jövedelmek legkényelmesike volt. Annyira megfelelt e városi uraság eszményének, hogy az átvizsgáltam kétszáznál több helység közt alig van, melyet a szipáhi haszonbérbe adna a zsidónak, vagy másnak. A tizedet fizető falut, vagy a sok és messze fekvő helységet egy általános összegben kiadhatták a basák; de csak az adja birtokát haszonbérbe, a ki a különféle, s bizonytalan mennyiségű jövedelem

helyett összesített és bizonyos jövedelmet kíván. Még az a kényelme is megvolt a szipáhinak, hogy hatalmában állott a meghatározott kamat helyett nagyobb-nagyobb uzsorát venni be az őt illető vagyonról. Minél kevesebb gondja volt birtokára, s alig van oly könnyelmű földbirtokos, ki oly keveset gondolna vele, hogy birtoka elpusztúl, mint a szipáhi volt; mert különben is a birtok nem szállt fiaira. A ki a birtoklás élvezetétől ennyire idegen, könnyebben ad túl vagyonán, igen közel áll ahhoz, hogy ingónak tekintse az ingatlant. S valóban ennek tekintette a török földesúr. Csak egy gátolta régebben, hogy a szerint cselekedjék: a törvény. A basák joga volt a hűbérek eladományozása, s azokat elcserélni, eladni, sőt fölosztani sem volt szabad. De a basák kezéből kivette a kormány a hatalom egy részét, maga a kormány pedig a XVII-ik században nagyon gyöngévé lett a kanunok megtartásában. A törvény képviselői s velök a törvény meg volt vesztegethető. A hűbérség törvényei is bomlásban voltak Magyarországon is, habár a hűbéresek kitünő katonák maradtak. Katonák voltak eleitől fogva, mihelyt az örökösödés megszűnt. Romlásuk is bizonyítja, mily különbség volt köztök s a keresztyén hűbéres közt. Míg a keresztyén lovag a főhatalom gyöngülésével mindinkább kis királylává lett saját birtokán, a török hűbéres mind jobban siet azt elvesztegetni s magát proletárrá, zsoldos katonává alázni. A viszszaélések nemsokára elkezdődhettek a XVII. század elején. Győr- és Borsodmegyében már asszonyra, vőre és fiúra is száll a birtok visszaélésképen. Kivált az asszony egy-egy szipáhi-fiút tett birtoktalanná, — mind biztos jele a törvények hanyatlásának. A szipáhit nem gátolták immár a törvények, hogy birtokát el ne adhassa. Borsodban panaszojják, hogy adják-veszik őket; s még 1620. körül elkezdődik az ily vásár. Liphay Imre török követségi utasításaiban ez áll: „Történik az is gyakorta, hogy az Izpáihák egész summájokat megvén rajtok, a falukat pénzen másnak eladják, és az is újabban a summát rajtok megveszi, és így néha két s három ura megvagyon egy falunak esztendeig.“¹⁾

Ily módon a török szipáhi kikfosztogatták saját rendjüket az ezt illető birtokokból. Számuk fogyott, s az egyesek más-más csapatokba állottak. Tudva van, hogy a janicsárok intézménye is

¹⁾ Tör. Tár, I. k. 203. l.

ez időben indulván romlásnak, ők is eladhatták már állomásaikat zsoldjukkal együtt, s különösen mohamedánokból ujoncoztak. A szipáhi, kinek birtok nem jutott, vagy a ki eladta, zsoldossá lehetett, s így gyarapította a határőrök sorait. A birtok maga sokszor oly kezekbe került, melyek nem tettek hadi szolgálatot.

Ha a fejlődés fokozatait adatokkal ki nem mutathatjuk is, ne csodálkozzunk tehát, midőn azt olvassuk, hogy a töröknek Magyarországról lett kiköltözése előtt már nem voltak többé szipáhiak a budai, temesvári és bosznnyák helytartóságban!

SALAMON FERENCZ.

A

NEMZETGAZDASÁGI

ESZMÉK ÉS ELMÉLETEK TÖRTÉNETE.

NEGYEDIK KÖZLEMÉNY. — SMITH RENDSZERE.

Smith közvetlen előhírnökei.

A XVIII. század második fele nemcsak az általános európai és amerikai történetek, hanem a nemzetgazdaság tudománya tekintetében is fölötte izgalomteljes és eredménydús vala. Mint minden egyéb köreiből a társadalmi, politikai és szellemi életnek, úgy kiválólag a nemzetgazdaságtan irodalmában is rendkívüli élénkséggel és munkássággal találkozunk e korszakban. A nagy világeseményeket méhében hordó kor nehéz vajadásai és küzdelmei, az anyagi érdekek és élettényezők mindinkább emelkedő befolyása, a szellemnek az anyagvilág fölött mindinkább terjedő uralma, kapcsolatban a legnyugtalanítóbb mértékben jelentkezni kezdő pauperismussal, kormánygazdasági bonyodalmakkal, meg a teljesen átalakuló ipari és forgalmi élet számos előbb nem ismert bajaival: ¹⁾ mindez több mélyelmű és messzelátó vizsgálódót

¹⁾ V. ö. Levasseur: Histoire des Classes ouvrières 1859. második kötet a 120. lapon.

mintegy ellenállhatlanul vonzá a népek és államok vagyonsága és gazdagodása föltételeinek s fejlődési törvényeinek tanulmányozására, s nem lehet csodálkoznunk, hogy épen ez időszakban Angliában ép úgy mint Franciaországban, az olaszoknál szintugy mint a németeknél meg a spanyoloknál, egész sorával találkozunk a legalaposb szakembereknek, kik egyfelöl a tudomány eddigi szük körét legnagyobb fölfedezésekkel gazdagíták, annak rendszerét lényegileg tökélyesbiték, másfelöl az útát egyengették azon nagy szellem előtt, ki Skóczia egén mint messzeviláglo elsőrendü csillag tünt fel, a nemzetgazdaságtan alapelveit egységes összefüggésbe és rendszerbe hozta, s így a mai nemzetgazdaságtan valódi megalapítója, nemzője és kiindulási pontja lett. Smith Á d á m o t értjük.

Minél tüzetesebben és alaposabban tanulmányozzuk e lángeszü és pályatörő nagy férfü rendszerét és tanítmányait, annál inkább meggyőződhetünk a felöl, hogy daczára rendkívüli mértékben nyilvánuló eredetiségének és önállóságának, ő is szintugy, mint bármely más nagy szellemhőse a tudományi bu várlat- és haladásnak, sok tekintetben elödei és kortársai vállain emelkedett, az elötte vagy vele egykorúlag élt és működött jeles szakemberek eszméivel, elveivel, tapasztalataival kapcsolatban fejlődött; s hogy ép azért igaztalanok volnánk, ha azon kitünő szakírókat, kik mintegy előkészítői és előhírnökei voltak Smithnek, legalább egy pár szóval meg nem említenök, s a tudomány e legnagyobb képviselője és egyénisége iránti viszonyokban fel nem tüntetnök. Smithnek világhírü neve és tekintélye ez által esonkulást legkevesbbé sem szenved, ép oly kevesse, mint azon tudományi ténynek kimutatása által, hogy a nemzetgazdaság századunkban a nagy férfü utódjaitól lényegileg továbbfejlesztett és kitünő mérvben tökélyesbítettett. Sőt inkább azt lehet mondani, hogy a legnagyobb dícséret, melyet valamely nagy tudósról mondhatunk, épen abban áll, ha őt mintegy a történelem középpontjába helyezhetjük, s minden megelőző fejlődést úgy mutathatunk fel, mint előkésztetést re á, s minden utóbbi haladást továbbfejlesztéseül annak, a mi töle eredt.

E nézponból indulván ki, Smith tudományi rendszerének taglalata előtt egy pillantást vetünk itt azon kitünőbb nemzetgazdasági írókra, kik Smithnek előhírnökei voltak, és pedig

először Olasz-, azután Német- és Spanyolországban, végre magában az újkori nemzetgazdaság tulajdonképeni szülőföldjén, Smith honában, Angliában. ¹⁾

Olaszországot illetőleg mint tudományunk története szempontjából kiváló jelentőségű tény, azt említhetjük meg, hogy a nemzetgazdasági irodalom fejlődése az olaszoknál mindenkor, de főleg ez időszakban, bizonyos önállóság és eredetiség bélyegét hordja magán. Az első nagyobb befolyású író, ki az olasz nemzetgazdaságtan e kori művelőinek körében kitűnő névre tön szert, a már fentebb említett Genovesi kortársa, a szellemdús Galiani. Ez ugyanis 1750-ben megjelent „Della Moneta“ és 1770-ben közrebocsátott „Dialoghi sopra il commercio dei Grani“ című műveiben, melyek mellesleg mondva föltűnően finom választékos és átlátszó irályuk miatt is már emlékeztetések, először vette alapos tárgyalás alá a pénz természetét és közgazdasági szerepét, az ár elméletét, s iparkodott megmutatni, hogy a jószág ára mindenkor sok momentum öszmüködésétől függ; hogy a magas pénzárak a javaknál nem mindenkor tanújelei a szükségnek és hanyatlásnak; hogy a kormány a kamatlábot meg a pénzárt intézkedéseivel szabad mozgalmában ne háborítsa; hogy a nemzetgazdaság és vagyonosság főtenyezőjét a munka képezi, stb. Legnevezetesebb azonban Galianinak a gabnakereskedést tárgyaló munkájában kifejtett azon eszméje, hogy e tekintetben egy abszolút, vagyis minden időkre, népek- és körülményekre egyaránt alkalmazható forgalomelvet felállítani nem lehet, hanem az illető állami intézkedéseknek a hely- és időviszonyok szerint változóknak kell lenniök. Galiani mellett jelentékeny hely illeti a halálbüntetési elv nemeskeblű és szellemdús megtámadóját C. Beccariát, a „Lezioni di Economia Civile“ című munka (1770) szerzőjét. Beccaria művében sok eredetiséget és mély felfogást tanusít; elismeri épen úgy, mint nagy kortársai Tucker, Turgot és Ferguson a munkamegosztás nemzetgazdasági horderejét, a tőkék természetét és hatását, az iparos néposztályoknak egymással szükséges és léteges kapcsolatát, valamint azon föltételeket és

¹⁾ Franciaországról e szakaszban nem szólhatunk, miután a physiocratákat, mint az újkori nemzetgazdaságtan előkészítőit e korban, már megismertettük.

tényezőket is, melyek az emberi munka árviszonyaira befolyanak, a mely alkalommal mint tudományunk egyik sarkelvére a következő igazságra utal: „*hogy t. i. nem a lehető legnagyobb, hanem a lehető leghaszonhajtóbb s legtöbb javakat előállító munka az, mely a nemzeteket gazdagokká és hatalmasokká képes tenni!*“ E mellett Beccaria még erélyes szószólója az ipari szabadságnak, a szabad verseny- és vetélyelvnek, az állami korlátolásoktól fölmentett kereskedelmi forgalomnak, valamint ellensége mindazon középkori intézményeknek és hűbéri viszonyoknak, melyek a földművelést és a nemesítő ipart, kivált korában és hazájában, súlyos bilincsekben tarták s így a népek anyagi felvirágzását sok tekintetben lényegesen akadályozák. Szellemdús képviselője továbbá tudományunknak Olaszországban P. Verri, Beccaria barátja s több jeles szakértekezésnek, főleg pedig az eredeti tanulmány- és nézletről tanúskodó „*Meditazioni sull' Economia Politica*“ (1771.) című munkának szerzője. Verri joggal említhetni Smith megelőzői sorában már csak az okból is, mivel kevesen bizonyították be és mutatták meg a nemzeti ipar és forgalom teréni szabadságnak számos jótékony eredményeit, mint épen Verri, kinek még azon kitűnő érdeme is van, hogy a termelés és reproductió elvét a tudományba az eddigieknél alaposabban bevette; a physiocraták ellenében minden iparos osztály termelőségét elismeré; a pénznek jellemét és forgalmi szerepét jól belátta; s azon körülményeket is kijelölé, a melyekben a szabadforgalom elve szükségkép megszorítandó s a védrendszer legalább viszonyos jogosultsága elismerendő. — Nem csekély befolyást gyakorolt tudományunk fejlődési mozgalmára e korban még Carli az 1766. megjelent „*Breve ragionamento sopra i bilanci economici delle nazioni*“, meg az 1771-ben közzétett „*Sul libero commercio dei grani*“ című művek szabad irányú szerzője, Pagnini az 1751-ben közrebocsátott „*Sopra il giusto pregio delle cose*“ című értekezés írója, Neri, Scrofani, Caraccioli, Corniani, Cantalupo, Delfico, gróf Arco, s mások, főleg pedig a lángeszű és sajtóságos irányú Giammaria Ortes, a „*Della Economia Nazionale Libri VI.*“ (1774.), az „*Errori popolari interno all' Economia Nazionale*“ (1771.), meg a „*Dei fideicommissi*“ (1784.) című munkák szerzője. Ortes, mint egyike azon szellemeknek, kik a XVIII. század nagy és áldáshozó mozgalmaiban, annak

csak sötét, vésteljes elv- és eszmeirányait vevék figyelembe, s a kiket a folytonos kétely, tagadás, atheistikus gúny és erkölesromlás undorral töltött el, — művében a nemzetgazdaságtudomány szempontjából emelt szót mind e káros szellemnyilvánulások ellen, s így azok sorába állott, kik a vézsos áradatnak a kellő mederbe viaszorittatását, a bomladoxó állam- és társalmi rend megszilárdítását, s a szellemeknek a hit és erköles ösforrásaihoz visszavezetését leginkább azáltal vélték eszközölhetni, ha az újkor valamennyi hódítmányai és szüleményei egyszerűen félrevettettek és helyökbe azon intézmények hozattak volna, melyek a középkor sötét századaiban hisztoriai jogosultsággal birtak ugyan, de a lényegileg eltérő elveken, alapokon és irányokon nyugvó újabb világ szükségével, követelményeivel és feladásaival öszhangzásba egyáltalában nem hozhatók.¹⁾ Ortes mindenekelőtt, mint maga is bevallja, az uralkodó oskolák (angol és franczia) iránya és, mint mondani szokta, nyegleségei ellen akar harezolni; kárhoxtatja az újabb kor történeti fejlődésével kapcsolatban álló aránytalan birtoköszhalmozódást, mint számos társadalmi bajok kútforrását; szól a hitbizományok, a nemesi kiváltságok, a holtkézi előjogok fentartása mellett, ellensége az ingatlan tulajdon feldarabolása, szabad forgalma és korlátlan átruházása elvének stb. Ezenkívül azon rideg és fagyasztó eszme uralkodik Ortes egész gondolatmenetén, mintha az emberiség minden törekvései és erőlködései a gazdagságra és a vagyonegyenlöltség eltörlésére haszontalanok és eredmény nélküliek volnának; hogy a gazdag mindenkor csak azt bírhatja a mit a szegény nélkülöz, s hogy egyik társadalmi tag mindenkor csak a másik rovására és a másik kárával gazdagodhatik meg; s hogy nem szegényápolás meg munkaszerezés övja meg az alsó néposztályokat a nyomortól, hanem a gazdagok tartózkodása pusztán nyerészkedő üzérletektől és vagyonhajhászattól. Legjelentékenyebb momentum azonban Ortes összes rendszerében az, hogy a népességi mozgalom viszonyát a nemzeti termelés és fogyasztás mozgalomával jól belátta, s a népszám-szaporodást a rendelkezésre álló javak mennyiségétől, nem pedig az utóbbit amattól föltételezettnek bizonyítja be.

¹⁾ Hogy e közben egyébíránt igen sok alapos igazságot és figyelemreméltó elvet is érint meg, tagadni nem lehet.

Spanyolország ez időszakban épúgy mint Olaszország több kitűnő nemzetgazdasági művel gazdagította e szak világirodalmát, s habár eredetiség és önálló felfogás meg életnézlet a spanyoloknál e tudomány tekintetében nem is találtatik oly mérvben, mint a többi nagy szellemműveltségű nemzeteknél, mégis mindenkor méltó díszei maradnak tudományunknak: Francisco Cabarrus (Memoria presentada a S. M. para la formacion de un banco nacional 1782. Cartas sobre los obstaculos que la naturaleza la opinion y las leyes oponer à la felicidad publica 1784.), ki hazájának közgazdasági kórállapotait éles tapintattal elemezi; De Castro (Discursos criticos sobre las leyes 1770.), a ki a majoratusok és elsőszülöttségi kiváltságok káros hatását vitatja az iparra s népesedésre nézve; névtelen szerzője ily czimű munkának „Respuesta fiscal, sobre abolir la tassa y establecer el comercio de grano,“ melyben (1764.) szabadforgalmi elvek vitatattak; főleg pedig a szellemdús és gyarkorlati tevékenységéről is elhíresült Rodriguez Campomanès, ki több marandó becsü munkában,¹⁾ milyen például „Discurso sobre la navegacion y comercio“ (1756.) „Discurso sobre el fomento de industria popular“ (1774.) a szabadabb nemzetgazdasági irány meghonosítására törekvők, s azon eszmék és elvek befolyása alatt irt, melyek ép ekkor Franciaország meg Anglia nagy pályatörő szakembereinek körében majdnem korlátlan uralkodásra emelkedtek.

Németországban, hol ez időtájban a bölcselmi és a politikai tudományok művelése nagyobb lendületet vőn, számos kitűnő tehetségű nemzetgazdasági íróra akadunk, kiknek köréből azonban csak a legbefolyásosabbakat, jelesül Zincket, Sonnenfelset és Mösert említhetjük itt meg. A mi jelesül Zincket illeti, ez 1751-ben közétett commentárjában Xenophon áthénei államjövödelmeket tárgyaló műve felett, egyike vala a legelső német szakembereknek, kik a merkantilismus hiányait és tévelyeit belátták, s mind a pénz mind a forgalom és kereskedés tekintetében azon elveknek iparkodott érvényt és elismerést szerezni, melyeket egykorulag Anglia legnagyobb tekintélyei kezdének

¹⁾ Némelyek szerint Campomanés volt az épen említett „Respuesta fiscal etc. czimű munkának is szerzője.

tudományosan kifejtteni és megalapítani. — A második nagyobb befolyású író: Justus Möser az ismeretes „Patriotische Phantasien“ című munka szerzője, s hő pártolója azon elveknek, melyeket fentebb az olasz Giann. Ortésnél találtunk. Möser ugyanis több alapos és mély felfogást tanúsító fejtegetései közepett leginkább korának bámulatos ipar- s forgalomfejlődésével karöltve jelenkező bajaira és szomorú viszonyaira utal; hangosan kikel a mindent megmérgező pénztúlsúly ellen; szól a nagytermelés által előidézett hanyatlásáról a kisebb iparosoknak és kézműveseknek; kárhóztatja a jószágok szabad feldarabolását s egyik kézről a másikra igen könnyű átszállását, szóval pálczát tör az újkori nemzetgazdaság számos eredménye és intézménye felett, s majdnem szintazon elvekhez és intézményekhez visszatérésben találja a menedéket, mint elvrokona Ortes Olásországban! — Legnagyobb s legmaradandóbb befolyást gyakorolt azonban a német közgazdasági irodalomra és tudományművelésre ez időtájban Sonnenfels a már fentebb (a merkantilistáknál) megemlített ausztriai szakember. Mint egyike a legönállóbb s legalaposabb német búvároknak, Sonnenfels nemcsak azért érdemel e helyütt tüzetes megemlítést, mert munkája által a tudomány gyakorlati elismerésére és figyelembevételére szolgáltatott okot, s mivel könyve az ausztriai birodalomban majdnem nyolczvan éven át az oskolákban és az államférfiak körében fölette nagy tekintélyben részesült: hanem azért, mivel Sonnenfels a merkantilrendszert s vele tudományunkat egyes irányokban tényleg tovább fejleszté, s azon szükségletekkel, eszmékkal iparkodott összhangzatba hozni, melyek a legújabbkori művelt emberiség életmozgalma, ipari, kereskedelmi és közgazdasági fejlődése természetes és szükséges folyamat és eredményeit képezik. Miután hely szűke miatt itt Sonnenfels rendszerének (mely, mellesleg legyen megemlítve, magában meglehetősen összefüggő egységes egészet képez) tüzetesb ismertetésébe nem bocsájtkozhatunk, csak azon tudományi tények megemlítésére szorítkozunk, hogy Sonnenfels a merkantilrendszer túlzó szigorát a nemzetek forgalma korlátozása tekintetében nem helyeslé, hogy minden nemzeti iparág s így az őstermelés fontosságát és jelentőségét is határozottan méltányolá, hogy a néposztályok erélyes, hasznos munkásságában és tevékenységében a nemzeti gazdagodás leghatalmasb tényezőit szemlélé, s hogy számos olyanemű

intézményekre és közegekre tön figyelmissé, melyek segítségével a társadalmi vagyoniosság és anyagi jólét felvirágzása legbiztosban eszközölhető. Tévedéseinek legnagyobbika abban állott, hogy egyfelől a közhatalomnak a nemzeti ipar és forgalom irányában túlzó felügyelési és gyámkodási szerepet és hatáskört tulajdonított; másfelől abban, hogy a népek s államok szellemi, anyagi és politikai hatalmának, jólétének és boldogságának legfőbb feltételét és tényezőjét a lehető legnagyobb népességben vélte rejleni, a mely elvnek helytelensége és hiányossága néhány évtizeddel utána Anglia legnagyobb szakembereinek és Smith legkitűnőbb utódainak egyike Malthus által époly tudományosan mint diadalmasan kimutattatott.

Az említett népeknél hasonlíthatatlanul nagyobb és döntőbb befolyást gyakoroltak tudományunk tökélyesbitésére, jelesül Smith Ádám rendszerének fejlesztésére az angolok, kik közül ez időszakban a már fentebb megemlített Stuart-on kívül kiválságosan T u c k e r-re, F e r g u s s o n- és H u m e-ra kell utalnunk. A mi különösen ez utóbbit illeti, ez egyike azon ritka, évszázadokon át csak ritkán megjelenő szellemóriásoknak, kikre egyes tudománysszakok összes fejlődése támaszkodik, s kiknek hódítványai a tudományok országában, a legkésőbbi időkig is, mint a teremő emberész bámulandó emlékei és nyilvánulásai méltánylandók. H u m e D á v i d befolyása az újkori tudományi fejlődésben felette sokoldalú és messzeható. Alig mutathatunk fel ugyanis bűvart, kire, mint Humera, két nagyobb szellem kiindulási pontjai volnának visszavezethetők, mint K a n t é az újkori bölcsselem óriási tehetségű megalapítójáé, s S m i t h Á d á m é, az újabb nemzetgazdaságtan alkotójáé. Hume ugyanis valamint bölcsesleti munkáival („Essay concerning human understanding“) Kant criticismusának, ugy társadalmi-politikai és közgazdasági irataival („Essays moral political and literary“ 1752.) Smith nagyszerű nemzetgazdasági elméletének volt valódi előkészítője, s ha figyelemmel vizsgáljuk (kivált az utóbbi tekintetben) elveit és tanítványait, csakhamar azon megismerésre juthatunk, hogy alig van egy szakképviselő is a Smith fölléptét megelőző korszakban, kinek eszmejárásával az újkori nemzetgazdaságtan rendszere szorosabb és közvetlenebb kapcsolatban állana, mint épen Huméval.

A mi magát Hume munkáját illeti, ez nyolcz értekezésben,

jelesül a pénz, a fényűzés, a kereskedelem, a forgalmi mérleg, a tőke és kamat, az államadósság és a közadózás felett, a tudomány legtöbb feladatait szintoly világos mint kellemes és szelleműs modorban tárgyalja, s következő alapelveket tartalmazza : minde-
 nekelőtt találóan útal egy iparos és élelknforgalmú nép állami hatalmának és műveltségének szoros kapcsolatára gazdasági és anyagi virágzásával, hol egyszersmind azt is bebizonyítani törekszik, mily szoros összeköttetésben áll mindenkor a haladás mesterségekben és iparágakban az erkölcsök szelídülésével az emberek társadalmi és társasulási szellemének kifejlésével s a humanitás és értelmi művelődés kiterjedésével; de másfelől megmagával az egyetemes állami tevékenységgel s a közélet emelkedésével, a szabadság és szabad államintézmények meghonosulásával és mindazon közegek megszerzethetésével, melyek által a nép anyagi, socialis és erkölcsi tökélyesbülése leghathatósban előmozdítható. E közgazdasági haladás egyedüli és főrugóját Hume az ember munkájában véli rejleni, melynek épen azért minden körben és minden irányban lehető legteljesb kifejlését ajánlja és követeli. E szakaszban igen találón jellemzi a lángeszű bűvár az iparos néposztályokat egyenként, kifejti mindnyájuk gazdasági termelőségét, s meg is iparkodik mutatni azt, hogy a valóban eredménydús és gyümölcsöző munkának éltető lege és alapföltétele a szabadság, a mely nélkül mint péld. a rabszolgáknál, valóban hatályos és haszonhajtó munkásság nem is található. A nemzeti vagyonnak megosztására vonatkozólag Hume az egyenlőtlen birtokot minden magasbfejlettségű társadalomban szükségesnek, de előnyösnek is nevezi, azon hozzátétellel azonban, hogy a nagyon is aránytalan gazdaság a nemzetre sok bajt hozhat, s könnyen az elnyomatásnak, az önkénynek és az alsó néposztályok sanyargattatásának szolgálhat alkalmúl. A magas munkabér Hume nézete szerint a dolgozó osztály szorgalma és erélye ébresztésére igen czélszerű eszköz, ámbár sokszor a jószágok árát nagyon felszökteti és így kivált a külföldi piaczon a keletet csökkentheti. A nyereségnek, melyet valaki üzletéből húz, az ez üzlettel kapcsolatban álló bajokkal, költségekkel és veszélyekkel bizonyos viszonyban kell állania; mig másfelől a tőkekamatra nézve azon elvből indul ki, hogy az a nyereség minőségétől, meg a keresés és kínálás közötti aránytól föltételeztetik! A mi a fényű-

zést illeti, e tekintetben Hume élesen megkülönbözteti a káros és jogos észszerű fényűzést, s megmutatja, hogy az utóbbi nemcsak nem lekárára a nemzeti életnek és fölvirágzásnak, hanem inkább egyike a leghathatósb haladási és ipari emeltyüknek. Felette jelentékenyek és nagy elméleti súlylyal bírók Hume geniális eszméi a pénz és a nemesérezek felett, a melyek által a legújabb tanoknak e részben tulajdonképeni kiinduláspontja lön. A pénz ugyanis Hume szerint csere- és forgalomközeg, s épen ugy mint bármely más jószág, árú, melynek értéke és árviszonyai a szükség vagy bőség szerint változók és különbözök szoktak lenni. A pénznek az országból kimenetele a kereskedésben nem veszélyes, mert érette más javak hozatnak be; s a mi a pénzanyagot, a nemesérezeket illeti, ezek az egész művelt világban egyaránt oszlanak meg, kivált ha vámsorompók s korlátoló intézkedések által szabad mozgalmukban nem gátoltatnak! E nézeteivel kapcsolatban állanak szabadkereskedelmi elvei, melyeknek fogantatásától Hume a nemzeti ipar és gazdaság felvirágzását biztosan várja, s azt is megmutatni törekszik, hogy már maga a természet, a különféle népek és országok különböző termékeiben, szükségeiben és képességeiben arra látszik utalni, hogy az egyes nemzetek közt folytonos szabad vagyonsere és közlekedés foglaljon helyet. A mi az ipart és östermelést illeti, ezt Hume szintén egész fontosságában méltányolja, s egyebek közt azon fejlődési törvényt akarja felmutatni, hogy az iparvirágzás a nemzetek körében bizonyos vándorpályát fut meg, a mennyiben az egyiktől a másikra átszáll, s maradandóan egynél sem tartható fen. Szól végre még Hume igen alaposan és szellemdúsan a közadók kivetéséről és szervezéséről, a bankok előnyeiről és hátrányairól; a papírpénz veszélyeiről és hatásáról, meg az államadósságügyről, a mely utóbbira nézve azok véleményének, a kik az állami adóslevelekben és kötelezvényekben mindannyi új jövedelmi adótökeforrásokat vélnek rejleni, helytelenségét és félszességét kimutatja, s a közhitel legóvatosb felhasználását és gyakorlati fogantatbavételét ajánlja.

Hume mellett e korban Angolország egy másik kitünő szakembert birt J o s i a h T u c k e r b e n, többrendbeli jeles értekezések és alkalmi röpiratok szerzőjében. Tucker némi tekintetben ellenese Hume nézeteinek, a mennyiben például annak említett történetphi-

losophiai nézetét az iparvirágzás körfutamáról megczáfolja, s pénz- és forgalomelmélete némely elveit megtámadja. Számos nagy horderejű és szellemdús eszméi közt egyébiránt legnagyobb érdekekkel az bir, hogy Tucker az amerikai gyarmatoknak hazájától elválasztását és függetlenségét nemzetgazdasági szempontból helyesli, hogy munkája a később Franciaországban J. B. Say által kifejtett főfontosságú „Theorie des Debouchées“ tan csiráit és elemeit már magában foglalja; s hogy szabadforgalmi elméletének tudományos elemzése által valódi ősatyja lön azon nagybefolyású oskolának, melyet a legújabb korban az ugynevezett manchesteri pártban ismerünk, s melynek vezérei: Cobden, Gibson, Bright és mások, a szabadforgalmi elvnek Anglia törvényhozásában érvényesítése körül halhatatlan érdemet vívtak ki maguknak.

Az utolsó s az eddigieknél nem csekélyebb jelentőségű szakférfiú, ki Angolországban Smith előtt közvetlenül föllépett s a kinek tanfmányai a tudománye nagy reformátorára befolyással voltak, Fergusson, több jeles moralpolitikai értekezés, jelesül pedig a valóban classicus becsű „Essay on the history of civil Society“ (1767.) című munka szerzője. Fergusson annyiban kitünő helyet foglal el tudományunk fejlődésében és irodalmában, mert Hume és Tucker közt mintegy közvetítő átmenetet képez, s a nemzetgazdasági elveket és tanokat mindenkor az állam- és erkölcsan elveivel és igazságaival törekszik legszorosb kapcsolatba és öszhangzásba hozni. E mellett figyelemreméltó munkája még azért is, mivel számos valóban eredeti és geniális fejtegetést tartalmaz, (milyenek péld. a fényűzés, a köz- és magánérdek hatása, a munkamegosztás, a népek gazdasági és politikai emelkedése és hanyatlása felett), s mivel egyike azon jelesebb szellemi termékeknek, melyek a nagy korszak eszmemozgalmaival és irányjaival a legbensőbb összefüggésben állanak, s a XVIII-ik század elveinek, szükségseinek és követeléseinek hű tolmácsai.

II.

Smith Ádám föllépte és rendszerének alapelvei.

A nagy világtörténeti egyéniségek és tanrendszerek valódi jogosultsága és jelentősége abban rejlik, hogy koruknak szüksé-

geit, eszméit és irányait fejezik ki, egész nemzetek és nemzedékek sejtelmeinek és vágyainak szószólóiként jelenkeznek, kortársaik reményeit és törekvéseit tolmácsolják; — és így rendesen magára a fenálló szellemi vagy társadalmi rend lényeges átalakulására és megújulására félreismerhetlen befolyást gyakorolnak, sőt mi több, magukat a fejlődés és előrehaladás pályáit, közegeit és céljait is kejelelik! — Ily világtörténeti egyéniség Smith Ádám, az újkori nemzetgazdaságtan megalapítója.

Smith Ádám munkája 1776-ban „Inquiry into the Causes and the Nature of the Wealth of Nations“ (Vizsgálatok a nemzetvagyonosság természete és okai felett) ezim alatt egykorúlag látott világot Turgotnak, a physiocratismus legnagyobb képviselőjének bukásával, s az északamerikai függetlenségi és szabadsági elvek világtörténeti érvényre jutásával. ¹⁾ Általa és benne nyertük a nemzetgazdaságtan első szigorún-tudományos, bensőleg összefüggő és lehetőleg kimerítő rendszerét, s egyikét azon műremekeknek, melyek a felfogás mélysége, a gondolat átlátszó világossága s a kivitel lángeszű módszere tekintetében, minden tudományban évezredek folytán csak ritkán szoktak megjelenni s épen azért minden további tudományos bűvárlatoknak valódi közép- és kiindulási pontjait is képezik. Smith ezen tanrendszerének alapelvei és vezéreszméi a következőkben öszpontosúlnak. A mi mindenekelőtt Smith közgazdasági elméletének általános jellemét illeti, e tekintetben szükség némely fővonásokra útalni, melyek az egytetemes rendszeren keresztülvoúlnak. Smith műve jelesül egy magában bevégzett egészet, s az első nagy stylben kivitt kísérletet képezi, a népek anyagi jóllétének föltételei és forrásai, valamint azon viszonyok és intézkedések összesége felett, melyek a nemzetek ipari és forgalmi felvirágzására, anyagi boldogságára sőt műveltségére is lényeges befolyást gyakorolnak. Smith által helyzeteték a nemzetgazdaságtan tulajdonkép a társadalombölceseleti és az erkölcs-

¹⁾ Az előbbi tény annyiban felette nevezetes ránk nézve, a mennyiben a physiocratiái rendszer bukása- ésigy az oskola tekintélyének csökkenésével áll kapcsolatban, az utóbbi pedig annyiban, a mennyiben Smith nemzetgazdasági nézlete tulajdonképeni alapírányainak egyik főforrását képezi.

politikai tudományok rendszerébe, ¹⁾ valamint neki tulajdonítandó azon érdem is, hogy föllépte óta e tudomány mód-szere, tárgyalása és rendszerezése az előbbinél sokkal alaposb, tökéletesb, az elméleti és gyakorlati életnek megfelelőbb módon és irányban kezdett foganatosittatni. Egyik kitűnő saját-sága továbbá Smith művének a lélektani elem tüzetesb figyelem-bevétele, az ember és társadalom lélektani tényezőinek méltány-lása, a minek egyik főkifolyását azon Smith összes rendszerén átvonuló vezéreszme is képezi, hogy az egyén gazdasági és ipari tevékenységében mindenkor az önhaszon és önérdek által vezéreltetik, hogy az utóbbi a közgazdasági téren minden nagy és maradandó alkotmánynak egyedüli rúgója, forrása, s hogy végelemzésben nemcsak nem áll ellentétben a társadalom és állam közérdekével és javával, hanem még inkább ezt is előmoz-dítja és biztosítja! Ez életnézlet egyik természetes következménye Smith művének azon szellemdús tételében rejlik, hogy a természet magokban az emberi szellem tulajdonaiban s a népek külkörül-ményiciben és physikai viszonyaiban gondoskodott már a folytonos gazdagodás és vagyonossági haladás főfeltételeiről, s hogy az e nemű társadalmi czélok valóításának leghatályosb s legbiztosb közege abban áll, ha a természetet intézményeiben tisztelve követjük, a dolgok szabad természetes fejlődését és alakulását mesterséges eszközökkel nem háborítjuk, s a társada-lom minden egyes tagját addig, míg embertársai jogkörét meg nem sérti, biztosítjuk önjava keresésében és előmozdításában, nem akadályozzuk erőinek, tehetségeinek és vagyonának használásában. Mindezen elvekkel kapcsolatban áll továbbá Smith azon követel-ménye is, hogy a közhatalom vagy kormány a nemzet gazdaságában ovakodjék gyámkodólag beavatkozni, az ipart, öster-melést és kereskedelmet lankasztó, erőcsökkentő igazgatása és ellenörködése alól mentse fel, s engedjen a szabad önállóságnak és öntevékenységnek az anyagi érdekek körében annyi tért, a mennyi a közgazdasági viszonyok természeténél fogva okvetlenül megkívántatik, ha sikeres előhaladást ohajtunk s az ipar virágzását kívánjuk előidézni. Az egyéni szabadság- és egyenlő-

¹⁾ V. ö. Cousin: Cours d'histoire de philos. morale. 1846. vol. IV. pag. 178.

ségi jog e szerint kitűnő szerepet játszik Smith összes elméletében, s egyike azon alapokoknak, a melyek nyomán az újkori nemzetgazdaságtan e lángeszű alkotója a műipari és forgalmi szabadságok, az erők, a munka, az értelmiség és a tőke korlátlan szabad működését s versenyét, és mindazon intézményeknek ¹⁾ megszüntetését követeli, a melyek az újkori emberiség életcéljainak, szükségeivel és viszonyaival többé öszszhangzásban nem állanak s csak a gazdasági fejlődés kárára és akadályozására szolgálnak. ²⁾

Ezen általános vezéreszmék alapján jelenkeznek Smith további közgazdasági elvei és fejtegetései. A mi ugyanis mindenekelőtt a nemzeti vagyonosságot illeti, ez Smith szerint nem egyedül a nemesérczben, a földben, meg annak termékeiben, hanem mindazon javak öszszeségében rejlik, melyek a föld és emberi munka által előállítva, a nép anyagi szükségeinek fedezése és céljainak elérésére alkalmazhatók. Gazdasági javaknak leginkább azok nevezhetők, a melyek forgalom és csere tárgyai lehetnek, s a melyeknek éppen ezért csereértékük van. Az „érték“ egyike Smith fő fejtegetési tárgyainak, s szerinte kétféle: használati érték (value in use), midőn valamely jószágnak az emberi szükségletek fedezésére használhatóságáról általában van szó, és csereérték (value in exchange), midőn a jószágnak más javak becserélésére célzó használhatósága vétetik kitűnőleg figyelembe. Az „érték“ tulajdonképeni forrása, és így, miután az öszszes nemzeti vagyon is nem egyéb mint értékek és értékes jószágok öszszege, magának a közvagyonosságnak alaptényezője: az emberi munka és szorgalom. És ez azon pont, mely Smith egyetemes elméletének tulajdonképeni sarkelvét képezi; tudniillik, hogy az emberi munka és tevékenység minden egyéni és társadalmi gazdagság, hatalom, jóllét és boldogság leghatalmasabb emeltyűje, biztosítóka és oszlopa. A munka Smith szerint nemesak a földnek minden kincseit, az iparnak és forgalomnak minden tényezőit föltárja és gyümölcsözőbbé teszi, hanem a nemzeti vagyontermelés és gazdasági mozgalom minden eszközeit is

¹⁾ Péld. kiváltságok, egyedárússágok, hűbérviszonyok stb.

²⁾ Ez okból Smith közgazd. elmélete: a „szabad ipar rendszerének“ is czimeztetett.

kifejti, a tőke szaporodásának főrugójává, az egyéni tulajdon szent és sérthetetlen alapjává, s valamennyi javak csereértéke szabálmértékévé is válik. Mindez credményekre a munka Smith véleménye szerint leginkább a czélszerű munkamegosztás vagyis az által vezethet, ha minden egyes iparos a képességeinek s hajlamainak legmegfelelőbb foglalkozásnemet választja, azt gyakorolja állandóan, s így épen e folytonos és kizárólagos foglalkozás által mind nagyobb sikerrel és haszonnal, mind kevesebb költséggel és idővesztéssel működik. E mellett jól belátja Smith a munkamegosztás természetes korlátait is, midőn kifejti, hogy a kelet terjedelme meg a megkívántató tőke mennyisége mindenkor bizonyos határok közé szorítja a termelést s így a munkanemek megosztását is. Smith továbbá elismeri minden iparos néposztálynak vagyontermelő szerepét és jelentőségét, védelmezi a kereskedők és iparosok productivitását a physiocraták ellenében, s meg is mutatja, hogy a nemzeti tőkéknek a főiparágak, jelesen a földművelés, a kéz- és gyármű, meg a kereskedés üzésére egyaránt kell alkalmaztatniok, mert csak öszhangzó és kölcsönös felvirágzásuktól remélhető a nép anyagi jóllétének emelkedése. A mi különösen a földművelést, meg a vele kapcsolatban álló őstermelési ágakat illeti, ezekre nézve Smith egyenesen kimondja, hogy az összes nemzeti ipartevékenység alapját és forrását képezik, hogy a társadalom tőkéinek legnagyobb része rendszeren előbb ezen főipar-
mekbe fektetendő, hogy a mezeigazdaság a közvagyonosság legjelentékenyebb kútfeje, s hogy maga a földbirtokos is azon honpolgár, a ki leginkább nemzeti és honszereteti érzülettől vezéreltetik, míg az iparos meg a kereskedő túlnyomólag világpolgári (cosmopolita) irányban működnek! E mellett azonban nem ismeri legkevesebbé sem félre a műipar és forgalom nemzeti és állami jelentőségét, miután tüzetesen kimutatja, hogy ez által az őstermelés szintugy kifejtetik, mint az értelmi erők és tehetségek; keletpiaczkok szerzettetnek, a nagy tőkék szerzése lényegileg elősegítettik, sőt maga az állami rend és szabadság, biztosság és függetlenség, egyéni önállóság és befolyás is hathatósan előmozdittatik. A kereskedésre vonatkozólag Smith a belföldit a külföldinek fontosság tekintetében elébe helyezi, miután tüzetesen kifejti, hogy az előbbiben kétszeres tőke van nyereséges tevékeny-

ségben, s hogy a belső forgalom mindenkor sokkal nagyobb tőkét és munkaerőket foglalkodtat, mint a külföldi. — A többi vagyoni és termelési tényezők közül Smith kiváló figyelmet fordított még a tőkére, mely alatt mindazon termelvényeket és közegeket érti, melyek új javak előállítására és termelésére alkalmaztatnak s a takarékoságnak köszönik eredetüket. A tőkék sorában ezután különbséget állít fel Smith egyfelől álló és mozgó, másfelől használati és ipari tőke között, s azt mondja, hogy a tőke maga is emberi munka és szorgalom eredménye, hogy alkatelemeit a jószágok, árúk, termelési fő- és segédanyagok, készpénz, földjavítások, épületek, stb. képezik, s hogy gyűjtő, felhalmozó ereje fölötte nagy, a mennyiben a nagy tőke csekély nyereséggel gyorsabban növekszik, mint a kis tőke nagy nyereséggel. A tőkeelmélettel szoros kapcsolatban áll Smith kitünő jelességű pénz tana, meg azon fejtegetései, melyek a nemzeti javak forgalmára vonatkoznak. Smith ugyanis sokkal kimertőbben és világosabban tárgyalja a pénz természetét és szerepét a népek háztartásában, mint az előtte élt szakemberek. Kimutatja ugyanis egyebek közt azt, hogy a pénz, mint általános forgalmi közeg, csereeszköz és értékmérő, az emberi társadalom kifejlődése, a munkamegosztás kiterjedése s a csere mindinkább szükségessége következtében mindinkább nélkülözhetlenebb tárggyá változott; hogy általános meghonosulásának számos jótékony eredményei (jelesül a tőkegyűjthetés, a szükségek könnyű fedezhetése, az emberek szorosb egyesülhetése stb.) valának; s hogy valamennyi jószágok közül, melyek a világon léteznek, e czélra a nemes érczek a legalkalmasb, leghasználhatóbb tárgyat képezik, már csak annál fogva is, mert egyedül bennök vannak meg mindazon főtulajdonok, melyek a pénzben, mintegy valódi világjószág és forgalmi közegben megkivántatnak, t. i. érték, könnyű szállíthatóság, tartandóság, általános becs, megoszthatóság, stb. E mellett távol van Smith azon hibás nézettől, mintha csak magában a nemes érczpénzben állana a nemzetgazdagság, sőt inkább bebizonyítja, hogy a pénz, mint bármely más jószág, tulajdonkép csak árú, melynek bősége vagy csekély mennyisége szerint majd nagyobb majd kisebb értéke és ára van; hogy közgazdasági szempontból néha e jószág felesleges mennyiségben is lehet némely országban; hogy nem is alkateleme az évi nemzeti jövedelemnek,

hogy tulajdonképeni rendeltetése csak az értékek és javak közvetítése, szállítása a forgalomban, s hogy nagyon sokszor egy más, sokkal kényelmesebb és olcsóbb csereeszközzel helyettesíthető, t. i. papírpénzzel, melynek bizonyos föltételek alatt szintoly értéket és jelentőséget lehet tulajdonítani, mint magának a nemes érczéből vert pénznek! — Ez elvekre támaszkodik továbbá Smith árelmélete is, a mely tekintetben az említett jeles angol nemzetgazda Steuart tanait fogadja el, s szintoly alaposan mint szellemdúsan kifejti, hogy a javak árai szabad versenynél mindenkor a kínálás és keresés közötti aránytól függenek, hogy az áraknál a piaczi és természetes ár különböztendő meg, melynek elseje mindenkor az utóbbi szerint szokott alakulni, miután tartósan csak úgy hozhatni valamely jószágot a piacra, ha a természetes, vagyis az előállítási ár avagy költség megtérítettik stb. E mellett találóan utal Smith mindazon körülményekre, melyektől az árak a forgalomban rendesen függeni szoktak, jelesül a versenyviszonyokra, a fizetési képességre, az egyedárúságok befolyására, stb.

A nemzeti vagyonmegosztás tekintetében Smith volt az első, ki a nemzeti jövedelemnek lényegét és természetét alaposan kifejté, s egyebek közt megmutatta, hogy az évi termelés és jövedelem a földbirtokosok, munkások és tőketulajdonosok közt oszlik meg, s hogy e három néposztály, mint forrása a nemzeti vagyon szaporodásának, az, a mely a többi néposztályok tevékenységét és létezését lehetővé teszi, miután eredeti jövedelméből ez utóbbiaknak szolgálatait, szellemi, anyagi vagy állami munkásságukat megjutalmazza s így léteüket biztosítja. A nemzeti közjövedelem e három főága: telekjövedelem, munkabér és tőkenyeresség, s ezek azon tényezők, a melyektől minden jószág ára, valamint magának az összes társadalmi gazdagságnak emelkedése és növekedése föltételeztetik. A mi különösen a telekjövedelmét illeti, ez alatt Smith a termelvény értékének tisztán, vagyis minden előállítási költségek levonása után megmaradó részét érti, s azt állítja, hogy e tekintetben mindenkor a földtermékek árai, meg a termék mennyisége gyakorol döntő befolyást. Alaposabb és tökélyesebb, azonban tőkejövedelmi elméleténél a munkabérre vonatkozó tana, a melyben terjedelmesebben kifejti, hogy a munka által előállított jószágérték annak termé-

szetes díját képezi; hogy kivált magasb műveltségfokon a munkabér nagysága a kínálás és keresés közti viszonytól s az árak alakulását kormányzó fejlődési törvényektől függ; hogy azonban a munka minősége, kellemes vagy kellemetlen volta, könnyűsége vagy nehézsége, művészi vagy közönséges jelleme, mindenkor lényeges behatást gyakorol e tekintetben; s hogy a munkabér bizonyos minimumon alább nem szállhat, mert a munkás életét fentartani, a legszükségesebb élelmi szerekek házáat ellátni sem lenne képes, nem hogy oly állapotba helyezhetné magát, hogy házasság által a munkás néposztály szükséges számarányának fentartásához járulhasson. A munkabér rendszeren gyors gazdasági és ipari haladásnak örvendő államokban szokott legmagasabban állani, mert itt a munkaalkalom fölötté sokféle, s a munkások keresése igen nagy, míg oly országokban, hol az anyagi virágzás már majdnem tetőpontjára jutott, a munkáskeresés és munkakínálás már bizonyos egyensúlyba helyezte magát, s így a kínálkozó alkalmak a kínálkozó munkaerőkkel találkoznak. — A harmadik jövedelem tényező, a tőke; szintén sokoldalú fejtegetéseknek képezi tárgyát Smith rendszerében. Nyereségek mindenekelőtt Smith által azon bevétel nevezetetik, a mit valaki saját tőkéjével folytatott üzletéből és vállalatából húz, míg tőkés kamatainak azon jövedelmet hívja, melyet a tőkebirtokos kikölesönzött tőkéjéért vesz be, s mely mintegy megfizetése azon előnyöknek, a melyeket a tőke alkalmazása a kölcsönvevőnek szerzett. A tőkejövedelem nagysága Smith nézete szerint szintugy mint bármely más árué, szabad forgalom mellett, a kínálás és keresés közötti aránytól függ, s mindenkor főmértéke a nemzeti gazdagság emelkedésének vagy hanyatlásának. A tőkékből vont nyereség a különböző vállalatokban bizonyos egyenarányt mutat, vagyis minden üzletben körülbelül azonos nagyságú, mert a tőkék rendszeren oly vállalatokból, a melyek nem jól jövedelmeznek, oly vállalatokba vándorolnak, a melyek nyereségesbek, ezáltal pedig a nagyobb nyereséget a kiterjedő termelés s a vetély által megcsökkentik, s így bizonyos egyenlőséget idéznek elő. A tőkejövedelem és a munkabér egymás mellé helyezésében Smith elmékedéseiben azon credményre jut, hogy e kettőnek nagysága egymáshoz megfordított arányban áll, vagyis, hogy a munkabér emelkedése rendszeren a tőkenyereség hanyatlásával, s a tőkenyere-

reség felszökése a munkások jövedelme csökkentével szokott karöltve járni. Az újabb nemzetgazdák által itt-ott különösen s mint önálló jövedelmi ág tárgyalt vállalkozói nyereség Smithnél nem jelenik meg mint ilyen, hanem kapcsolatban a tőkejövedelemmel, mit azonban tudományi szempontból helyeselni nem lehet. — Mind e tárgyalások eredményeül Smith azon állítványra jut, hogy a nemzetgazdaságban mindenkor gondosan meg kell különböztetni az általános és tiszta jövedelmet, mely utóbbi egyedül képezi alapját a valódi közgazdagodásnak; továbbá, hogy legszerencsésebb állapotban azon társadalom leendő vagyonsági tekintetben, a hol a földjövedelem és a munkabér nagy, ellenben a tökenyereség alacsony, mert az utóbbi jelenség tanúsága a már magas gazdasági polezra jutott ipari haladásnak, míg az előbbi számos további törekvésnek, földjavításnak és erő kifejlésnek szolgál alapjául és forrásául! ¹⁾

A mi a nemzeti vagyonszótást illeti, erről ugyan nem találunk Smith rendszerében kimerítő fejtegetést, de azért koránsem került ki e tárgy fontossága a mélyenlátó bűvár figyelmét, a mint az művének egyes helyeiből valóban ki is tetszik. Így egyebek közt Smith volt az első nemzetgazda, ki a termelők érdeke mellett és ellenében a fogyasztók vagyis az állam összes lakóinak érdekét vette először tüzetesen tekintetbe és következtetéseinak tulajdonképeni kiindulási pontjául. Ő volt az, a ki némileg túlozva a fogyasztás jelentőségét, azon ismeretes állítást tévé „the Consumption is the sole end and purpose of all production“ (a fogyasztás egyedüli végcélja és feladata a termelésnek); ő volt végre az, a ki először mint tudományi követelményt azon elvet mondta ki, hogy a termelő néposztály kívánatai és törekvései csak azon esetben méltatandók különös állami pártolásra és támogatásra, ha ez utóbbi a nép egyetemességének, a fogyasztóknak, s így az összes társadalomnak van javára! Ezen-

¹⁾ Megemlítendő itt még az, hogy Smith következetesen felállított alapelveihez mind a munka mind a tőke tekintetében a szabad versenyt s szabad mozgalmat követeli, s ez okból minden rendőrségi beavatkozásnak (az árak szabályozása, a munkabér megszabása, a kamatláb megállapítása stb.) az ilyenmü viszonyokba, határozottan ellene szegül, s annak károosságát bizonyítani törekszik.

kivül igen találók és alaposak Smith nézetei a fényüzésről, az irigységről, fukarságról és pazarlásról, a hol azután a közfogyasztásnak az államháztartással való viszonyára is kiterjeszkedik.

Miután az im említettekben Smith nemzetgazdasági elméletének általános alapelveit megismertük, áttértünk gyakorlati gazdaságpolitikai és pénzügyi tanítmányaira. A mi jelesül a földművelést illeti, erre nézve némely általános eszméit már fentebb megemlítettük, s azért itt csak azt emeljük ki tüzetesen, hogy Smith a mezei gazdaságot minden többi nemzeti főiparág alapjának s a legbiztosabb foglalkozásnak nevezi, hogy mindazon intézményeknek, melyek az östermelés szerencsés kifejlését és felvirágzását akadályozzák, s melyek sorába ő a föld szabad átszállítása s adásvevése tilalmát, a hitbizományokat, a rosztörvényeket, a robotokat és jobbagyi tartozásokat, a gabnakereskedelmi tilalmakat, meg az elsőszülöttségi jogokat helyezi, — eltörlését követeli; a városi és mezei élet közötti szoros viszonyt és kölcsönbefolyást kimutatja, s mindannak erélyes fogantatását s az államhatalom által leendő pártolását ajánlja, a mi csak a földipar emelésére és felvirágztatására eszközül vagy tényezőül szolgálhat! — A nemzet és a müipar tekintetében tüzetesen tárgyalja Smith ennek kapcsolatát a többi nemzeti főiparokkal, a városi és polgári életviszonyokra gyakorolt sokoldalú befolyását, főleg pedig azt, mily lényeges és káros akadályul szolgálnak a müipar felvirágzásánál mindazon intézkedések, melyek különféle egyedárusságok, kiváltságok, előjogok, céhbiztosítékok alakjában itt-ott fenállanak s a szabad tevékenységet, erő kifejlést s vetélykedést lehetlenné teszik, és a haladás rügóinak, tényezőinek hatályát megsemmisítik. Smith mint buzgó szószólója a szabad munkának és forgalomnak, ép úgy mint a céhek tekintetében oly rendszabályok ellen is küzd, melyek védvámi adók s tiltó, kényszerítő eszközökkel a bel müipart a külföldi iparosok versenyé ellen biztosítani akarják, s így a fogyasztókat a termelők miatt károsítják, s a belföldi iparosoknak mintegy egyedárusságot szoktak adni, eltekintve attól, hogy (mint Smith mondja) ily eljárás által egyrészt a hazai termelők vésszes tespedésbe sülyesztetnek, másfelől pedig számos tüke oly iparoktól, hol a nemzet javára működnek, elvonatik, s mesterséges úton oly vállalatokba édesgettetnek, a melyek eleinte tán némi nagyobb nyereséget adnak, de lassanként

természetellenes üzletmódjuk miatt ellankadnak s örökké csak üvegházi növényeket szolgáltatnak. — És ezen elvekkel történi azután Smithnél az átmenet az oly nagyfontosságú kereskedelmi politikai tanokhoz is. Itt ugyanis mindenekelőtt bizonyítani törekszik a langeszű tudós, hogy a merkantilisták forgalmi mérleg felőli tanai végkép hamisak, miután a nemesérez kivitele az országból nem káros, hogy helyette értékek s más még inkább szükséglett javak hozatnak be, hogy a nemesérez ép úgy mint bármely más áru oda vonúl, a hol leginkább keresik, s hogy felette helytelen azon eljárás, mely a köz- és magángazdasági szempontot összezavarja, s a nemeséreznek a népek gazdaságában szint azon fontos vagyoni jellemet tulajdonítja, mint az egyéni háztartásban. Kifejti továbbá Smith, hogy a szabadforgalom által egymással összefűzött nemzetek kölcsönös vagyoni- és jószág-cseréjökben rendszeren a nekik szükséges tárgyak birtokába jutnak, hogy sajátlagos termékeivel mindegyik a másiknak legjobban szolgálhat, hogy minden tőkék közönségesen azon üzletekbe fektetnek, a hol a legnagyobb nyereséget hozzák, s hogy fölötte bal hiedelem az, mintha a népek közgazdasági érdekeik tekintetében egymás természetes ellenei volnának, holott épen e téren mutathatni meg, hogy kölcsönös támogatásra, békés közlekedésre s öszhangzó egyetértésre hivatvák, s egyik jólléte és virágzása a másik jóllététől és virágzásától föltételeztetik. Mindez okokból Smith határozottan a szabadkereskedés mellett nyilatkozik, s azt állítja, hogy ez úton minden nép a legjutányosb és legegyszerűbb módon jut a neki szükséges árukhoz és javakhoz, hogy a termékek jósága, olcsósága ily úton legbiztosabban idéztetik elő, s azon minden eszélyes háztartásban elfogadott elv, hogy ott kell vásárolni a hol legolesőbb és legjobb, s hogy mind annak készítésével fel kell hagyni, a mit magunk nagyobb költséggel állítunk elő, mint ha megveszszük másutt, — magában a nemzetek háztartásában is helyesnek bizonyúl be mindenkor. ¹⁾

1) A gabonakereskedésre vonatkozólag kiemeli különösen Smith, hogy ennél is minden állami beavatkozás felesleges, miután a kereskedő érdeke legtöbb esetben a népével azonos s mivel nyomasztó államintézkedések által a baj annyiban igen könnyen még növesztethetik, hogy számosan a gabonatermeléstől elterentetnek s így a termelés mennyi-

Ez alapokra fektette ezután Smith azon remek értékezéseket, a melyek muokájában a pénz- és banküzlet, a gyarmattügy, az állambáztartás és a közadózásra vonatkozólag találhatók. A mi jelesül a bankokat s a papírpénzt illeti, Smith szintoly alaposan mint elmésen útal a hitel közgazdasági jelentőségére, a papírpénz fontos forgalmi szerepére, s azon körülményre, mily nagy mértékben egyszerűsítették és könnyítették a hitel- és pénzjegyek alkalmazása által a termelés és kereskedési üzlet, s hogy mily lényeges szolgálatot tesznek a papírok a közgazdaságnak azáltal, hogy a nemesérczek használatát nélkülözhetővé teszik s így az arannyal és ezüsttel más jövedelmező üzleteket tesznek lehetségessé. ¹⁾ E mellett a bankok üzlete főfeltételeit is tüzetesebben vizsgálja, s a többi közt határozottan követeli, hogy azok, mint a hitellel működő s a forgalom előmozdítására czélzó intézetek mindenkor oly karban legyenek, hogy kiadott pénz- és bankjegyeiket azonnal, a mint kívántatik, nemes érczczel beválthassák; s hogy soha több bankjegyet a forgalomba ne adjanak, mint a mennyi a forgalmi és ipari szükségletek által igénybe vétetik, mintán egyébként az árak legveszélyesb hullámzatának, a hitel csökkenésének s így az összes kereskedelmi élet megzavarásának tárt kapu nyittatnék. — A telepítvény- és gyarmattügyet illetőleg hansonlólag Smith volt az első, ki annak természetét jellemét és gazdasági törvényeit először vette kimerítőbb fejtegetés alá. Így igen találóan útal azon általános tapasztalható tényre, hogy a gyarmatok különmemü szerencsés körülmények öszmüködése, jelesül a népesség szellemi és anyagi erőinek szabadabb

sége is lényegesen csökkentetik. — Hogy egyébiránt Smith oly körülményeket is megemlít, a melyekben kereskedelmi védintézkedések helyén lehetnek, munkája számos helyéből kitetszik (péld. IV. könyv. 2. fejj.) s így egyszersmind azon vádja Smith vak elleneinek is végkép igaztalannak bizonyúl be, mintha a nemzeti és hazai érdekek a nagy férfü rendszerében figyelemre egyáltalában nem méltattattak volna.

¹⁾ Jól mondja Smith „Eszélyes bankmüveletek papírkibocsátás által mintegy szállító útát készítenek a légben, s így az egyébként országokúl használandott földeket és telkeket azon karba helyezik, hogy jó szántóföldekké vagy legelőkké változtathatnak.

kifejlése és működése, a földtermékenység, a jobb összetartás, élénk ipar és forgalom stb. következtében, rendesen mind lakosságszámi mind gazdasági tekintetben gyorsan szoktak előrehaladni, s hogy épen azért a gyarmattügyi viszonyok mindenkor bizonyos sajátzerű jellemmel és közgazdasági szervezettel bírnak, mely a bűvár különös figyelmét veszi igénybe. Az északamerikai gyarmatokra vonatkozólag tüzetesen Smith azon számos előnyt sorolja elő, melyek innen Európára háromolnak, s hozzáteszi, mily nagy mértékben terjesztette ki Amerika fölfedezése az óvilág elveit és kényelmeit számos olynemű termék és javak által, a melyek azelőtt Európában vagy épenem vagy csak csekély mértékben valának ismeretesek és megszerezhetők. E mellett jól belátja helytelenségét, sőt egyenes jogtalanságát a gyarmattal bíró európai államok azon eljárásának, mely szerint ezek gyarmattartományait pusztán kizsákmányolandó kincsbányáknak tartják, s forgalmukat, iparukat mindennemű egyedárússágok, kizáró előjogok s több ily szükkeblű intézkedések által megkötik és ellankasztják. Különösen említést érdemel, hogy Smith saját honának északamerikai gyarmatai iránti eljárását határozottan roszalja, gazdasági tekintetben károságát kimutatni törekszik, ámbár a gyarmatoknak Anglia általi abszolút fölszabadtását nem ajánlja, jól belátván, hogy ez hazájára nézve politikai és világhatalmi tekintetben ép oly veszélyes eredményeket szülhet, mint közgazdasági tekintetben kedvezőket és kívánatosokat.

A mi végül Smith pénzügytudományi elméletét illeti, e tekintetben is felette nagyok és maradandók érdemei, ha figyelembe vesszük, hogy ő volt az első, ki a kormánygazdaság ezelőtti egyoldalú, jogi és kameralistikai alapjai helyébe az egyedül helyes nemzetgazdaságiakat hozá, s hogy a pénzügyi elmélet és igazgatási rendszer kiindulási pontjául a társadalmi gazdaságot minden elemeivel, irányával és követelményeivel fogadta el. Művének egyik szakában kimerítőn tárgyalja Smith a közöltségek egész sorozatát, míg egy második szakaszban az államjövodelemek forrásaira terjeszkedik ki, s kivált az adóügyet meg az egyes adónemeket veti alapos vizsgálatoknak alája. Itt tűnik ki jelesen ismét a nagy tudományreformátor bámulatos éleseszsége és eredeti felfogásmódja, midőn egyebek közt kimutatja, hogy minden adó tartósan csak a nemzeti jövodelem

fentemlített három főágából: a tőke-, munka- és telekjövedelem után fiztethetik; hogy észszerűleg csak a tiszta jövedelem, nem pedig a nyers, adóztathatik meg; hogy az adók végelemzésben a jóságok és termelvények árára is lényeges befolyást gyakorolnak. — A mi pedig a közadósság- és közkölcsonügyet illeti, erre nézve Smith azon elvet állítja fel, hogy improductiv czélokra alkalmazásnál a nemzet vagyonossága- és gazdasági haladására nézve felette káros hatásúak, hogy a kormányoknak a mértékletességet, takarékossgot nem lehet eléggé szívökre kötni, miután a legtöbb nép nem a magánosok fényüzése hanem rendesen kormányaiknak túlzott költségeskedése, haszonnélküli kiadásai és pazarlása következtében szokott megbukni.

III.

Smith nemzetgazdasági rendszerének történeti és tudományi jelentősége.

Ezen szintoly nagyszerű mint lángeszű művel Smith első rendszeres és tudományos elméletét adta a nemzetgazdaságnak, a népek ipari és forgalmi életének! Smith „Inquiry“-je egyike azon ritka műveknek, melyekkel valamely tudomány fejlődésében egyszerre valódi óriási lépéssel megy előre; melyek által egész tömege az új észleleteknek és igazságoknak hozatik egyszerre napfényre, s épen ezért minden további haladásnak és tökélyesbedésnek valódi kiinduláspontjait, alapjait és kalauzáit is képezik. — Smith e halhatatlan művének értéke és jelentősége egyébiránt nem pusztán tudományi becsében és elméleti súlyában, hanem abban a körülményben is rejlik, hogy megjelenése korának, a XVIII. századnak, összes műveltségi, társadalmi, állami és gazdasági állapotaival a legszorosb kapcsolatban áll; hogy a század minden nagy eszméivel, elveivel és irányjaival a legbensőbb kötelékek által fűzetik össze, s hogy alig van az egész kor óriási mozgalmainak csak egy jelentékenyebb momentuma is, a mely Smith rendszerében némi kifejezését nem lelte, némi viszhangjára nem talált volna! — Sohasem jelent meg talán munka, mely oly kitűnő mértékben viselte volna magán korának és századának bélyegét; mely oly hatalmas nyilatkozataként állana előttünk egy korszak minden törekvéseinek,

vajadásainak és irányainak, társadalmi, anyagi és politikai viszonyainak. — Egy összehasonlító pillantás Smith művére meg a XVIII. század második felének egyetemes szellemi és életmozgalmaira e tényt minden kétségen fölül helyzeni. Így, hogy csak némely pontot emeljünk ki, nem viszhangozza-e Smith rendszerében az önzésnek és önérdéknek oly kitünő polczra emelése s mintegy szentesítése a század anyagelvi sensualista bölcselétének tanait?! Nem látjuk-e Smith munkájában az embert, mint túlnyomólag anyagi életirányoktól vezérelt társadalmi tagot, szintugy mint az ipar és forgalom óriási haladásának örvendő s annak gyümölcseit mohón élvezni kezdő század némely népköreiben!? Nem képezi-e másfelől a nagy angol mű következetes folyamát, eredményét a század humoristikus emberszerető, jobbágyságot, rabszolgaságot gyűlölő szellemének; kifolyását a philosophok és philantrópok elveinek, nézeteinek és tanainak! — Nem lehet-e Smith azon alapállitmányát, mely szerint minden egyes állampolgár másnak jogkörét nem sértő bármely módon és úton keresheti önjavát és előnyét, — a XVIII. század természetjogi elvei megtestesülésének, az ipari s forgalmi életterre átvitelének nevezni!? Nem képezi-e Smith rendszere az újkor uralkodó néposztályának, a harmadik rendnek vagy a polgárinak valódi manifestumát! Valóban, ha valahol a társadalombölcselati művekben, bizonyára Smith művében találjuk a XVIII. század állami és sociális elveinek hű tolmácsolását és kifejezését, ha tekintetbe vesszük, hogy Smith a közgazdaság terén ép azt követelte, a mit az államphilosophok a politikában, t. i. teljes *laissez-faire laissez-passer* rendszert, korlátlan versenyt, önkormányzást, kormányhatalmi közönbösséget stb. Valamint az állami élet tekintetében törvény előtti egyenlőség, mindennemű kiváltságok megsemmisítése, előjogok eltörlése követeltetett, ugy lép fel Smith az ipar terén is hasonló ohajtásokkal és tanácsokkal. Mindazon jelszók, melyekkel az e korszakbeli írók, publicisták, államférfiak és tudósok éltek, például: „Egyenlőség, igazságosság, az emberrel született szabadság, az ősjogok tisztelete, elidegeníthetlen személyi és szabadsági jogok,“ mind e kifejezések Smith munkájában nem egy helyen hanem száz helyütt is találhatók. S mindezek mellett Smith rendszere egyike a legnemzetiebb jellemű munkáknak is, a

melyek tán évszázadok óta megjelentek ; ha figyelembe vesszük, hogy nemcsak hű kifejezése és mintegy képmása Britannia akkori ipari, forgalmi és közgazdasági állapotainak, műveltségének, hanem egyszersmind azon remek elmémű is, a melyben az angol jellem, társadalom, alkotmány és szellem a lehető leghívebben és legnagyobbszerű alakban tükröződik vissza.

De nemcsak korával és századával, hanem az összes újkor fejlődési irányaival, elveivel és szükségleteivel is a legbensőbb viszonyban áll Smith munkája. A század, melyben élünk, ugyanis, bármily nagy és díesérendő mértékben méltányoltassanak is benne a társadalom és nemzetélet fensőbb nemesb érdekei és céljai, túlnyomólag az ipari, gazdasági s anyagi érdekek korszaka ; legnagyobb hódítványaink, legbámulatosb haladási vívmányaink ezen a téren állanak ; a szellem legóriásibb diadalait a kültermészet fölött, az anyagi érdekek körében üljük. És e kornak egyik legnagyobb s legméltóbb apostola, képviselője Smith Ádám ! És pedig főleg azért, mivel rendszerének majdnem minden egyes pontja ezer meg ezer szálakkal gyökerezik az élő emberiségnek is vágyaiban, vajudásaiban és törekvéseiben. A korlátlan munkatevékenység és termelés, a szabad forgalom és iparüzlet, a gyors és olcsó termelés, a bank és hitelműveletek esodái, a munka méltó megjutalmazása és a vagyonmegoszlás helyes aránya, a közlekedési közegek tökélyesbedése, s a dolgozó néposztályok anyagi állapota, a szellemi és tőkeerők korlátlan n.ozgalma, meg a szabad verseny, a nemesérczek világszerepe és az államháztartás bonyodalmai, az adózás meg a hűbéri intézmények végleges megsemmítése stb. mindannyi habvetése azon nagyszerű fejlődési hullámmatnak, mely napjainkban az egyetemes gazdasági s ipari világot átkarolja, s melynek elméleti törvényeit, szabályait és szellemalapjait senkisem fejtegette és nyomozta még oly sikerrel és eredménynyel, mint Smith Ádám !

Már ez egy körülménynél fogva, hogy t. i. Smith nemzetgazdasági elmélete az összes újkori emberiség eszméivel, irányai-
val és viszonyaival oly szoros kapcsolatban áll, el kell ismernünk az új rendszer messzeható világtörténeti és tudományi jelentőségét, és legalább viszonylagos, azaz történeti

jogosultságát és értékét. De ha fensőbb tudományi és abszolút jogosultsági szempontból tekintjük is, lehetlen nem méltányolni Smith művének nagy irodalmi becsét és minden előtte fölmerült rendszerek fölötti határozott fensőbbiségét. Smith munkájával éles válaszfal emelkedik az ó (vagyis a forradalmi korszakig terjedő) és az újabb nemzetgazdaságtan között. Smith által czáfoltattak meg először tudományosan az eddigi rendszerek alapállítmányai, illetőleg tévelyei; ő általa adatott meg e tudománynak azon bizonyossági, gyakorlati és pozitív jellem, mely egyedül megfelelő e tudomány lényegének, s mely által egyedül képesítetik nehéz és bonyolult feladatainak szerencsés megoldására. Smithnek tulajdonítandó az érdem, hogy a nemzetgazdaságtan ezelőtti hiányos mód-szere megváltozott, hogy e tudomány a társadalmi tudományok körébe mint egy hasonjogú, közméltánylatnak örvendő és önálló tudomány fölemeledett, s hogy kiragadtatva a bizonyosság nélküli sejtelmek, tapogatódzások, az ingatag alapú abstractiók tömkelegeiből, egy fensőbb jellemű (erköles-politikai) tapasztalati tudományyá lett. Smithet illeti a dicsőség (és ez azon körülmény, a melynél fogva rendszere abszolút tudományi értékre is tarthat igényt), hogy először fedezte föl és mutatta ki benső összefüggésében és létszeres kapcsolatában egész sorozatát azon nemzetgazdasági igazságoknak és elveknek, melyek az egyetemes iparnak és forgalmi életnek sarkköveit és örök érvényű alapjait képezik; s általa jelöltetett ki az út, a melyen tudományunk minden további fejlődése, haladása és tökélyesbülése bizton egyedül várható.

Hogy ily kitünő jelességű munka az egykorú nemzedéknek mind szellemi mind gyakorlati életére fölötte nagy és döntő befolyást gyakorolt, említeni tán szükségtelen is. Szellemi, jelesül tudományi tekintetben, Smith műve mind kortársaira mind különösen a nemzetgazdaságtan megújulására és fejlődésére valóban nagyszerű hatással vala. Rövid idő múlva megjelenése után a munkának nem volt már szakember, publicista vagy állambüleselő, ki azt nem olvasta, nem ismerte volna. Első pillantásra észrevé az illetékes kritika, hogy Smith művében a század egyik legnagyobb szellemi remekét bírja, s valóban alig múlt egy-két évtized, s a számtalanszor újonan kiadott és utánnyomott mű már mindenütt elterjedt, magyaráztatott, commentál-

tatott és fordítottat. ¹⁾ Német-, valamint Franciaország, Italia, úgy mint az Ibér félsziget, Hollandia mint Északamerika, sőt még Oroszország és Dánia is örömmel és érdekléssel fogadta a nagy elmeművet, ültette át nemzeti irodalmába és hódolt a nagy tekintélynek. A nemzetgazdák egész s pedig fölötté tündöklő sora keletkezett, kik a Smith által megtört pályán tovább haladtak, s nincs az egyetemes tudományvilágban egy ismeretág is, mely mint a nemzetgazdaságtan oly rövid idő alatt, mint a mely Smith föllépte óta napjainkig lefolyt, csak távolról is oly magasztosokélyre emelkedett volna.

De nem kisebb hatással vala Smith műve magára a gyakorlati állam- és társadalmi viszonyokra. Smith „Inquiry“-je nemcsak Britanniában hanem az egész polgárosult világban tulajdonképeni alapja és kiindulási pontja lön mindazon mélyenható reformoknak, átalakulásoknak és ohajtásoknak, melyek az emberiség anyagi állapotainak javítására, az emberi jogok s szabadság elismertetése, a munka, ipar és forgalom felszabeditására, a népeknek a népekkel egybefűzésére irányozvák s az összes művelt emberiséget közvetlenül és szakadatlanul foglalkodtatják! Smithnek érdeme, hogy a kereskedelemtilalmi reuszabályok hiányossága, káros volta a legtöbb esetben elismertett, a munkát, a földipart igazó s a forgalmat lankasztó állami, jogi s hűbéri intézmények megszüntettettek, szóval mindazon életformák, a melyek a középkor századaiból ránk maradtak, megsemmisítették, és így a megifjúdó emberiség szabadabb fejlődése s előhaladása e téren is hathatósan elősegítették és támogatták. Smithé némileg a diésőség, hogy a rabszolgaság, a felvilágosodás korsza-

¹⁾ Smith műve jelesül eredetiben második kiadást 1779-ben, harmadikat 1784. hetediket 1814-ben ért; legújabbban t. i. 1851-ben pedig számos jegyzetekkel kísérve M. Culloch által bocsátatott közre. Francia nyelven. 1781. 1790. s 1842., dán nyelven (Drebyetól ford.) 1803., német nyelven 1778. 1796. 1810. és 1847. (legjobb kiadás Stirnertől), spanyol nyelven 1794-ben (Ortiz ford.), oroszúl 1803. (Poliatkowskytól) jelent meg. Csak hazánk maradt még valóban megbocsáthatlanul hátra e tekintetben, miután az 1835-ki akadémiai végzés, mely szerint Smith, Say és Sismondi nemzetgazdasági műveik magyarra lettek volna átteendők, mindekkoráig teljeseésbe nem ment.

kának e szegyenfoltja, nemcsak jogi, erkölcsi és állami, hanem közgazdasági és ipari tekintetben is károsnak, czélszerűtlennek s elvetendőnek bizonyult be, s így lassanként általános eltöröltetése fogantatba is vétetett. — Nem tarthat-e Smith némileg azon babérokra is igényt, melyekkel Anglia és Franciaország parlamentjeiben egy Wilberforce és Fox, egy Pitt és Mirabeau, egy Siéyes és Noailles halmozattak, akkor, midőn az emberiség némely legszentebb javaiért küzdve, számos legjótékonyabb nemzetgazdasági reformoknak fogantatbavétele mellett emeltek szót. Smith Ádám tanai azok, melyek az újkor leghatalmasb s legirtózatosb államforradalmának a franciaországinak egyik kiegészítő ugyan, de tagadhatlanul jótekonny, jogosult, békés irányú és sikereskoszorúzott elemét képezik. Alig lesz valaki képes tagadni, hogy Smith egyike vala a XVIII. század azon mélyenlátó egyéniségeinek, a kik áthatva a romboló szellemi mozgalom nemcsak meg nem nyugtató, hanem új meg új kételyeket és bajokat támasztó, új meg új rombolásra vezető irányba megismerésétől: az örökös tagadást az alkotó és szervező szellemtevékenységgel, az életelemelek folytonos öszhangzástalanságára vezető törekvéseket, az átalakítás és rendszerezés békés irányú munkálódásával iparkodtak felváltani, s a kiknek hatása épen azért, mivel az emberiség történetében és fejlődésében a szakadatlan folytonosság törvénye méltányolásából indultak ki, s mivel a nagy életmozgalom negatív eredményeinek körében a teremtő emberész működésének positiv hódítmányait iparkodtak összefoglalni s a jövő nemzedékek számára biztosítani, mind az elméletben mind a gyakorlatban valóban áldásosnak és világtörténetinek nevezhető.

E férfúnak, ki az élet és a gondolat titokban forró vulkáni erőelemeit és tényezőit oly lángeszű tapintattal tudta napfényre hozni és kifejteni; ki előreszámító, nem ritkán valóban látnoki szellemmel volt képes a jövő századok fejlődési pályájára tekinteni: e férfúnak atlasz-vállain nyugszik részben az új világkor csodaszülöttjének, az iparnak és világforgalomnak óriási épülete; ez képezi egyik talpkövét korunk gazdasági rendszerének, mely nemünk eddigi haladásának egyik legfényesebb vívmányát képezi, s melynek szerencsés kifejlődésétől és virágzásától függ egyrészt nemcsak a jelen hanem az utókor legkésőbbi

nemzedékeinek is biztossága és nyugalma, anyagi jólléte és társadalmi boldogsága is.

* * *

Hogy a nagy britt tudományreformátor munkája és rendszere koránsem oly elmeszülemény, mely a tökély mértékét teljesen megüti, azt a mondottakkal távolról sem akarhattuk állítani. Mint minden emberi műnek, Smith rendszerének is megvannak hiányai, tévelyei, fogyatkozásai; és pedig fogyatkozásai, melyek annál veszélyesebbek, minél tökéletesebb az elmélet, melyben foglalvák egyéb részeiben, s minél nagyobb a tekintély, melyet egy oly rendkívüli lángelmének, mint Smith vala, hódolólag lehet tulajdonítani, és tulajdonít tényleg az egyetemes tudományos világ.

Smith művének mindenekelőtt egyik nagy hiánya azon köznyben rejlik, melylyel majdnem kizárólag csak a vagyonszerzésével és a nemzeti termeléssel foglalkozván, a nemzeti vagyonszerzés, a munkáss iparos néposztályoknak a termelvények élvezetében részesülése s jólléte iránt viseltetik, s melynek közepette, szem elől tévesztetvén a gazdasági köztevékenység tulajdonképeni iránya és célja, a társadalom nem mint egy fensőbb nemesb rendeltetésű erkölcsi és politikai emberi egyet, hanem csak mint az anyagi javak előállítására és élvezésére után vágyódó óriási gépezet jelenkezik. — Smithnek, valamint a legtöbb angol szakférfiaknak, főfigyelme a lehető legnagyobb termelési eredményre és nyereségre van függesztve, azzal azonban, hogy e nyereség és eredmény mily módon szereztetett vagy éretett el, hogy mily erkölcsi és társadalmi erőáldozatokkal hozatott elő, vagy hogy mily részben, sőt hogy egyáltalában részesülnek-e épen azok, kik ez eredményt előidéztek vagy előidézni segíték, a termelés gyümölcseinek élvezésében, — azzal nagyon keveset törődnek. — Smithnek a társadalom csak egy óriási gazdasági associatio, egy nagy dongó mébraj, s nem egyszersmind szellemi lények egyháza, melynek az anyagi érdekeken kívül más nemesb fensőbb érdekei és feladatai is vannak. Smith rendszerében, mint jól jegyzé meg nemrég egy kitünő irodalomtörténész, ¹⁾ a XVIII. század egyoldalú racionalistikai iránya borzadálygerjesztő ténylegességben lép fel; az ember itten csak annyiban ér valamit,

¹⁾ Hettner: Literaturg. des 18. Jahrhunderts. I. k. 376. l.

a mennyiben hasznosi tényező, tehát nem is egyéb mint egy gazdasági gépmű, melynek önmagábani fensőbb jogosultsága, erkölcsi súlya hiányzik. További s nem kevesebb figyelemre méltó tévely Smith tanrendszerében azon állítmány, mintha az emberek gazdasági tevékenységükben egyedül és kizárólag az önzés- és önhaszonlelésből indulnának ki, ¹⁾ egyéb szellemi rügök pedig, jelesül a közszellem és a közérzület, az embertársak javát, a nemzet közérdekeit méltányló és tiszteletben tartó cselekvési irány a közgazdaságban jelentőséggel alig bírnak. Egy másik s félszeg nézetekre szintén könnyen alkalmat szolgáltató hibás véleménye Smithnek az állam és az államhatalom feladata és természetegyoldalú meghatározásában nyilvánul. Smithnek épen úgy mint igen sok állambölcselelőnek az álladalom és a nemzet nem egy benső közös életcélokkal s feladatokkal bír, történeti viszonytagságok és basonérdekek által egygyéjfűzött, egységes nemzeti és erkölcsi-politikai organismus, hanem pusztán gépies embergyüledék, véletlenül összekerült s ideig-óraig szövetségbe lépő embertömeg, mely egy közös nagy nemzeti öntudalommal nem bír, s így világhivatása és történeti szerepe felfogására eljutni nem is képes! E félszeg s a XVIII-ik század atomistikai irányú állambölcselelmében gyökerező felfogás, mely a nivellirozást és a kosmopolitismust végletekig viszi, s következtetéseiben az elvont szabadelvűségre és individualismusra vezet, — mely a népek államéletében csak a korlátlan önzésnek tömjénez, s a politikában Rousseau gépies államelvét, a közgazdaságban pedig a „Laissez-faire“ rendszer legegyszoldalúbb kinövéseit szüli: okot szolgáltatott arra is, hogy az államhatalomnak a nemzet gazdaságára befolyása majdnem egészen szükségtelennek nyilvánított, az egyén önhaszonra célzó működése mintegy szentesített, s így számos társadalmi bajnak, melyek a félszeg irányban haladó kor nyilvánulásaiban még buzgó ápolást is nyertek, nemesak eleje nem vétezt, hanem annál veszélyesb kifejlésök eszközölteték.

¹⁾ Ez elvet egyébként korának viszonyai szemléletéből látszott meríteni Smith, ki fiatalabb éveiben, mint „Theory of Moral Sentiments“ czimű művéből kitetszik, némileg ellenkező nézetben volt, s a társadalom egyik kapasát az emberek egymás iránti természetes rokonszenvében vélte találni.

További árnyoldalát találjuk Smith munkájának a mű belső elrendezésében, a részek egybefüggése- és kapcsolatának sokhelyütt szembeszökő hiányosságában, valamint azon körülményben is, hogy a gazdagon összegyűjtött s felhalmozott anyagnak bizonyos vezérelvekre fektetése sokhelyütt elmulasztott; egyes részletek elég kimerítőleg nem tárgyalattak; a tanzakok egyes részeiben a rendszer alapos és öszletes felfogását nehezítő üregek és hézagok hagyattak; s így a munkának tanulmányozása is, kivált kevesbbé avatottak s elégséges előismeretekkel nem bíró szakkedvelőkre nézve módfelett megnehezítették. Végre Smith (valamint számos legújabbkori követője) abban is nagyon tévedett, hogy minden tanának és állitmányának föltétlen (absolut) értéket tulajdonított, az egyszer kifejtett elveket minden körülményben, minden államban és minden korban egyaránt érvényeseknek, alkalmazhatóknak tartotta, s így mindazon sajátlagos viszonyok és kivételek iránt közönnyel viseltetett, melyek a különböző nemzetek és államok különböző történeti, társadalmi, műveltségi stb. állapotaiból erednek s a felállított elvek érvényességét és jelentőségét lényegileg módosítják.

E hiányoknak és tévedéseknek tulajdonítandó tehát némileg jogosúltsága azon vádaknak és megtámadásoknak, melyek az utolsó negyven év folytán Smith rendszere ellen részint a társalmi és politikai életünk hiányait igen is sötét színekben látó s összes műveltségünk alapjainak gyökeres átalakítására czélzó socialisták és communisták, részint azok által, kik a középkori intézmények áhíthatos bámulásában az emberiséget és civilizációt visszafelé irányzani, gazdag szellemi és anyagi műveltségkincseinket egy már rég legyőzött s túlhaladt időszak formáival és félszégsegeivel felváltani törekszenek, — végre azok által intéztetnek, kik vagy nemtelen önzésből, vagy az új életformák meghonosulásával karöltve járó bajoktól túlzott félelemből, vagy érzelő philantropiából inkább szeretnék a réginek bajait, egyoldalúságait és hiányait megtartani, mint a smithianismus által kijelölt merész de gyümölcsözőbb és nemesb pályaterre szállva, a nemünk fensőbb fejlődési polezának megfelelő intézmények és társadalmi viszonyok megvalósításán erélyesen munkálódni.

HUMBOLDT SÁNDOR

ÉS MŰVEI.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Humboldt Sándor egy azon historiai nevezetességű férfiak közül, kik az emberi nemzet szellemi történetében, mint a haladás vezérei, a legfényesb nevek sorában fognak örökké ragyogni.

Az öntudatra emelkedett s a civilisatió jótéteményeiben részesült emberiség, bámulás és büszkeség, tisztelet és hála érzelmeivel fog mindenkor tekinteni azon magas szellemi tehetségekkel s nemes erkölcsi tulajdonokkal felruházott egyénekre, kik mint isteni származásunk eleven képviselői, ismeret- és világterjesztés s erkölcsi hatás által törekednek a haladás és szerencsés lét, a műveltség és tudomány előmozdítása s a lehető földi boldogság eszközeinek gazdagítására.

Azon kitűnő férfiak közt, kik e tekintetben az emberiség történetében halhatlan nevet vívtak ki maguknak, alig van név, mely oly köz tiszteletet, oly általános elismerést vívott volna ki magának, mint Humboldt Sándor. Mert ő nem csak az egyetemes természetről szerzett ismereteinek határát törekedett bámulatos kitartással, csüggedhetlen szorgalommal s mindig lángoló tárgy- és ügyszeretettel messzebb terjeszteni, hanem sohasem vesztve szem elől az emberi nemzet magas rendeltetését, mely nem egyéb, mint az igazság kipuhatólása által gazdagítani lelkünket s nemesíteni keblünket és így lehetőleg megközelíteni az östökély mennyei forrását, nem mulasztott el semmi alkalmat, mely által embertársaiban a természet fenséges tüneményeinek, bámulatos

gazdagságának s magasztos jeleneteinek felmutatása s bájos nyelven előterjesztése és magyarázata által magas eszméket s nemes érzelmeket ébreszthetni vélt.

Mire Humboldt Sándor különösen törekedett, az volt, hogy a nagy természet minden tüneményét egyetemes összefüggésökben adja elő s megmutassa, hogy az egész természetet a legbámulatosb szabályszerűség s öszhangzás jellemzi s a szabad működés szelleme lengi át. És ő ezt gazdag lelki tehetségeinek teljes és lankadatlan felhasználása s a tudomány minden forrásának igénybe vétele által oly szerencsével hajtá végre, mint még senkisé is ő előtte.

Hiszszük hát, hogy mindenki érdeklél olvasandja egy ily nagy férfiú életrajzát, melyet a leghitelesb források s különösen az ő maga által nyújtott adatok nyomán kívánunk ezennel közölni a Szemle tisztelt olvasóival, mielőtt műveinek részletes ismertetésébe bocsátkoznánk.

Báró Humboldt Sándor Berlinben született sept. 14-dikén 1769-ben, azon évben, melyben a francziák halhatatlan híré természetvizsgálója Cuvier, a világhódító Napoleon Bonaparte s az angol hős Wellington születtek. Atyja őrnagy s egykor nagy Fridrik udvaránál kamarás; anyja báró Holwede özvegye s hg. Blücherné cousine-ja volt. Első ifjúságát testvérbátyjával Vilmostal, a híres nyelvűvárral Tegelben, egy Berlin melletti kellemes fekvésű ősi várban töltötte s eleitől fogva kitünő nevelésben részesült. Első nevelője a híres Campe — Robinson szerzője — volt, kit a jeles s a Humboldt-családhoz mindig hű Kunth Keresztély követett, nagybátyja a híres Kunthnak, ki később Humboldt dolgozótársa volt. A botanikában az első oktatást a híres berlini orvos- és egyetemi tanár dr. Heimtől nyerte, ki akkor Spandauban lakott. Ő az akkor 11 éves, beteges Sándorról úgy nyilatkozott, hogy kissé nehéz felfogása van s aligha tudós ember lesz valaha belőle. Meglepő, hogy Linnéről, ki korának legnagyobb s leghíresb természetvizsgálója volt, hasonlóan nyilatkoztak tanítói első ifjúságában. Mindkettőben csak később nyíltak fel a tehetség gazdag forrásai. Egyébiránt magán-leczkéket adtak a testvérpárnak: Fischer a matematikában, Engel a philosophiában s Dohm a politikai és statistikai tudományokban. Az akkor híres oderai frankfurti egyetemen félévet (1787—88.) a kamarai tudományoknak szentelt Humboldt s a következő nyarat és telet ismét Berlinben töltötte, hol technológiát, s most szorgalmatosb testvére nyomdokait komolyan követve, görögöt tanult. Ekkor kötött barátságot az ifjú de már akkor is híres fűvészzsel Wildenow-val, különös előszeretettel mutatva a lopvanószók s a fűneműek terjedelmes családja iránt. Tavasszal 1789. Göttingába ment. Az ottani egyetemnél akkor nagyhirű férfiak működtek. A hasonlító természettudományok nagynevű megalapítója Blumenbach, a híres

orientalista és történetíró Eichorn, a régiségtudomány s classica irodalom szellemdús fölelevenítője Heyne, nagyszámú ifjúságot, ezek közt több királyi herezeget vontak az európai híri főoskolába. De ezeken kívül több híres férfiú, mint Beckmann, Lichtenberg és Link tanításai is gazdag táplálékot nyújtának Humboldt hajlamának a természeti tudományok tanulmányozásában. Beutazta e mellett a Rajna két partját s tudományos vizsgálódásinak eredményét, különösen a Rajna melletti bazaltokról, egy most is még becses munkában tette közzé.

Göttingában élt akkor a geniális Forster György is, Heyne veje, ki atyja társaságában Cook kapitányt követé második viládkörüli útjában. Ezen szellemdús, szabadságszerető férfiúnak nagy hatása volt a fogékony keblü Humboldtra, kinek hasonló irányú politikai véleményei voltak. Egyébiránt a Forsterrel kötött szellemi szövetségnek gyümölcse lön, hogy vele 1790-ben Belgiumot, Hollandiát, Franciaországot és Angliát beutazta. Az utazás sebes, de felette eredménydús volt. Angliában megismerkedett Humboldt a tudományok s azok művelőinek negylelkü s európai híri pártfogójával Sir Josef Banks-szel, a halhatlan Newton követőjével a királyi társaság elnöki székében, ki mint ő, első ifjúsága óta, a független gazdagság gyönyöreinek elébetéve a tudományok szeretetét s daczolva a tengerek veszélyeivel s az ellenkező éghajlatok szigorával, Solander társaságában Cook-ot követé viládkörüli s három évig tartott útjában. A derék férfiú megszerette a szellemdús 21 éves ifjút. Itt erősödött meg Humboldt lelkében a tengeri dolgok s a messze tartományok beutazása iránt az a szenvedelmes hajlam, melyet már a lángkeblü Forsterrel társalgás fölébresztett s kedvencz eszmévé érlelt volt benne. Viszszatérvén egy év múlva hazájába, a financz- és kamrai pályára készülendő, a hamburgi kereskedelmi akademiában Büsch és Ebeling oktatásaival élt, hogy a kereskedelmi tudományokkal alaposan megismerkedjék. Az itt összegyűlt számos ifjúság alkalmat nyújtott neki, az élő nyelvekbeni jártasság megszerzésére, de a mellett itteni mulatását igen kellemessé s tanulságossá tette megismerkedése és társalgása Klopstock-al, Voss-szal, Claudius-sal s a két Stolberg-gel. Azonban semmi sem csökkenteté Humboldt főhajlamát a természeti tudományok iránt s visszatérvén Berlinbe, Wildenow társaságában ismét botanikai kirándulásokat tett s füvészeti folyóiratokba dolgozott, de a mellett a gyakorlati bányászatra is, melyhez különösen hajlama volt, előkészületeket tett.

1791-ben Humboldt a freibergi bányász-akademiába ment. Ezen kis oskolát akkor egy geniális férfiú európai híre emelte. Minden némileg mívelt s a legtávolabb fekvő tartományból a tanítványok egész serege sietett ide. Éltes férfiak, már híres tudósok igyekeztek minél előbb magokévá tenni a német nyelvet

egyedül azért, hogy a geologia nagy orakulumát, Werner Ábrahám Gottlieb-et hallhassák. A mit Saussure és Pallas, két nagynevű író, elkezdének a föld elméletének új alakba öltetésére: Werner hajtá végre. Új eszméi s meglepő nézete ezen nagy problémának megoldására az egész tudós világ figyelmét magokra vonák s korában közönséges elfogadásban részesültek. Ide sietett Humboldt is, hogy a nagy tanító korszakot képző eszméivel megismerkedjék s alapos útmutatást szerezzen geológiai tanulmányiban. Humboldt magán oktatást nyert Wernertől, ki ellenállhatlan kellemű előadása által eszméit a föld szerkezetéről annyira meg tudta mindenkiel szeretettni, hogy a ki őt egyszer hallá, — azoktól elpártolni alig vala többé képes. Humboldt itt több, később nagy hírvű férfakkal kötött szoros barátságot, kik közt Freiesleben, Buch és Del Rio különösen megemlíthetők.

De Humboldt tudványa messzebb terjedt Werner tanításainál. Freibergben akkor a vegytan nem adatott elő s a tanítványok ön szorgalmukra voltak szorítkozva ezen nagy hiány kipótlására. A francia chemikusok s különösen Berthollet és Lavoisier munkáit Németországban alig ismerték, de Humboldt figyelmét, mely mindenre kiterjeszkedett, teljes mértékben magokra vonák azok s ezek tanulmányozása nyújtott neki alkalmat azon új hypothesisokra, melyeket a Journal des mines-be írt több czikkeiben kifejtett, s melyek a gyakorlati alkalmazásban oly termékenyeknek mutatkoztak. A chemiai elméletek s gyakorlati mineralogia összekötött tanulmánya által lett ő képessé a földgömb geognostikai és oryctognostikai szerkezetéről nagy fogalmakra, melyeket később a két hemisphaeriumban igazolandó s a geológok elmélkedéseinek átadandó volt. S a bányákban nemesak az ásványok foglalkodtatak az ő figyelmét, hanem a föld teregeinek mélyében feltűnő, de addig figyelemre nem méltatott növényzet is, mi egy második munka írására nyújtott neki alkalmat, melyben kísérleteit is közli a világosságtól megfosztott növények zöld színéről, ha azok be nem lehelhető gáznemek által környezvék. Ezen munkája által egy új tudomány alapját vetette meg.

Freibergből geológiai és bányászati ismeretekkel gazdagon tért vissza Humboldt. Freieslebennel, a későbbi bányászkapitánnyal s a freibergi akademia igazgatójával a csehországi közép-hegylánc geognostikai leírását adta ki. S így a szép készültű ifjú közfigyelmet gerjesztett. Heinitz miniszter Berlinben a bányászati osztálynál ülnökké nevezé ki őt s később magával vitte a baireuth-i örgrófságba az ottani bányászat és kohászat megvizsgálására. Két hónap múlva (aug. 1792.) az anszpachi és baireuth-i földalatti gazdagságok helyzetéről írt igen részletes tudósítása következtében a frankoniai fejedelemségekben főbányászmesterré nevezetett ki s így ő itt a gyakorlati bányászat igazgatását őt

éven át (1792—97.) vitte. Ezen idő alatt azonban sok más és pedig igen különböző feladat megfejtésével foglalkozott Humboldt. Azonkívül, hogy a felügyelése alatti bányák rendes kiaknázását szervezte, a goldchronachi bányameneteket helyreállította, Stebenben, hol rendszerint lakni szokott, bányászati oskolát alapított. A berlini bányászosztály megbízásából megvizsgálta a bajor és osztrák sóbányák és sófűzések szerkezetét 1793-ban s a következő évben ismét halurgiai célokból küldetett ki déli Poroszországba. A francia forradalom által előidézett politikai viszonyok miatt báró Har'denberg, porosz miniszter Frankfurtba küldtven, ez felszólítá Humboldtot, kivel barátságos viszonyban élt, kövesse őt a táborba, hogy ott munkásságát missiókra s kabineti levelezésekre használhassa fel. Csak négy hónap múlva tért ismét vissza a baireuthi hegyekbe Humboldt 1794-ben s folytatta ott chemiai munkáját a bányalég természetéről, valamint gyakran veszélyes kísérleteit egy általa feltalált ki nem alvó lámpával s egy lehelő géppel Beddoes elvei szerint, oly közegekben, melyek nem lehelhető gázemekkel vannak mesterségesen töltve.

Már Bécsben első ott mulatása alatt 1792-ben hallotta Humboldt híret Galvani csudálatos fölfedezésének. Az életműves testek törvényei s különösen a physiologiai tudományok őt mélyen érdekelvén, nemcsak ismételte Galvani tapasztalatait, hanem sok újjal is szaporította, s hogy azok valódi értékét s jelentését alaposabban méltányolhassa, magát a legfájdalmasb kísérleteknek vetette alá, melyek következtében hosszú ideig fájdalmas rángásokat érzett karjaiban, különösen írás alatt. Így ernyedetlen buzgalommal gyűjtve az anyagokat, híres munkáját az ingerlett izom és idegrostokról, — melyet a híres anatómnak, Sömmeringnek, ajánlott, — 1797-ben adá ki két kötetben. Már ezen munkája eleven bizonyossága annak, mennyire birtokában volt ő azon ritka tulajdonnak, saját tapasztalatainak s figyeleteinek gazdag gyümölcsseit, minden más addig ismert tapasztalattal egyesítve, meglepő világosságú s vonzó előadásban adni át az olvasó közönségnek. Több mint félszázad folyt le ezen nevezetes munka megjelenése óta s a physiologia nagy haladásban részesült és még most is bámulással kell elismerni az ő kísérleteinek pontosságát és élességét, valamint az azokból vont következtetések nagy részének igazságát.

Az 1795-ki nyarat és őszt geognostikai utazással töltötte el Humboldt először Haeften s később Freiesleben barátinak kellemes társaságában Tirolon keresztül Velenczében s az Eugeneákon keresztül egész Lombardiában és Svajczban. Comoban Volta s Paviában Scarpa híres olasz tudósokkal jött tanulságos érintkezésbe. Freiesleben tudósítása szerint, noha Humboldtot különösen a hegyek fekvet-viszonyai s a plánták érdekelték, de figyelme mindenre kiterjeszkedett, minek a föld physikájára, a lég-

körre s természethistóriára legkisebb befolyása van, s ezen 7—8 hét alatt, midőn a schaffhauseni, zürichi és berni hegyeken, a chamouni völgyön s majd ismét a nagy Bernhardon s Altdorfól a Gothárdon keresztül Airolaig egymás társaságában és pedig többnyire gyalog átvándoroltak: Humboldt minden idejét mesterileg föl tudta használni, s minden pillanattól hasznot és tanulságot húzni, sőt még éjjeli nyugalma is csak néhány órára volt képes szorítani.

A telet ismét hegyei közt töltötte Humboldt gyakorlati foglalkozások közt. A következő év nyarán a francia hadsereg hirtelen beütvén Moreau alatt a württembergi hercegségbe s hg. Hohenlohe birtokai veszélyeztetve levén, Humboldt a porosz kormány által megbízott, hogy Pirch kapitánnyal a francia főhadiszállásra menvén, azoknak biztosítását eszközölje ki, mit ő szerencsésen végre is hajtott. Öröme ott Desaix tábornokkal találkozott, ki már akkor tudta Buonaparte egyiptomi terveit s ismételve felszólította Humboldtot, hogy a tropikus tartományok helyett csatlakoznék a francia egyiptomi expedícióhoz.

Meghalván ősszel (nov. 1796) Humboldt anyja, nem vala többé semmi, mi akadályoztathatta volna nagy tervének kivitelében. Már régóta foglalkozott ő báró Zach tanácsára a gyakorlati csillagászattal, különösen a sextanssali figyeletekkel a helyek geographiai meghatározására. Mielőtt Európát több évekre elhagyná, égő vulkánokat óhajtott látni, a Vesuvót, Strombolit és az Aetnát. Testvére Vilmos egész családjával kísérni óhajta őt ezen második olaszországi útjában. Hogy teljes függetlenségben működhessek s teendő nagy de még tisztán nem tervezett útjának tudományos feladataira illőleg elkészülhessen, minden hivataláról lemondott (1797) s három hónapot Jénában töltött. Noha már magának Sömmering alatt is szerzett anatómiai ismereteket, de hogy azokba mélyebb avatást nyerhessen, a híres Loder-től Jénában magán leczkétet vett s a bonczolásban is alapos útmutatást nyert. Ezen idő alatt benső viszonyban élt a német költészet fejedelmeivel, Goethével és Schillerrel, kikkel, hogy lelke szellemi rokonságban volt, mutatják munkái, melyeken magasb rendű poesis zománca ömlik el. De Goethét Humboldt komolyabb foglalkozásai is mélyen érdekelték. „Humboldttal — így írt Schillerhez — igen kellemesen s hasznosan töltöttem időmet; természethistóriai dolgozataim az ő jelenléte által ismét fölbredtek téli almukból.“

Ápril végével odahagyá Humboldt Jénát testvérével Vilmosal s annak családjával s örökösödési ügyeiket Dresdában és Berlinben tisztába hozván, Freibergen s Prágán keresztül Bécsbe utaztak, hol azonban őket az Ausztria és Buonaparte közti viszályok kelleténél tovább tartóztatták. Egyébiránt az exoticius növények itteni pompás gyűjteménye, a két Jacquins a nagy-

hirü Frank Péter barátsága s végre társalgása az ifjú braziliai utazóval von Schottal, a schönbrunni kert későbbi igazgatójával, bőven kipótolák a várakozás unalmait. Napoleon olaszországi győzelmeinek következtében nem lehetett szó többé az ott teendő tudományos útról, miután egész Olaszország hadi és forradalmi lázongásban volt. A Humboldt-család elhatározá hát egyenesen Párisba utazni október elején 1797. Sándor őket Salzburgig kísérte, hol véletlenül barátjával s egykori tanuló társával Buch-Lipóttal találkozott. Szellemrokonság s a geologiai tanulmányok iránti egyenlő vonzalom arra bírta Humboldtot, hogy barátjával a salzburgi és stájerországi alpeseket, — melyek geologiai s tájfestészeti tekintetben oly nagy érdekűek, — bevándorolja. Ezen alkalommal különösen sok meteorologiai figyeletet tett Salzburg- és Berchtesgadenben, melyeket Zach geographiai Ephemeridaiban tett közzé. Tavaszra volt kitűzve, ha a körülmények engedik, alsó Olaszország beutazása.

Ezen idő alatt Humboldt egy gazdag angollal, lord Bristollal ismerkedett meg, kinek 300,000 font, vagyis három millió forint évi jövedelme volt, ki már Dalmátiát s Görögországot több ízben beutazta s a tudományok és művészetek szenvedelmes barátja volt. Ez felszólította Humboldtot, mint ki az óvilág classicus népeiről alapos ismeretekkel bírt, csatlakozzék hozzá egy nyolcz hónapig tartó kirándulásra felső Egyiptomba, hová ő magával több rajzoló is viendő vala. Humboldt elfogadta az ajánlatot oly föltétel alatt, hogy Alexandriába visszatérvén, ott Lord Bristoltól elválhasson s egymaga utazhassa be Syriát és Palaestinát. Némely, még hiányzó physikai eszközök megszerzése végett elhatározá, hogy Párisba utazzék s ott várja be lord Bristol levelét.

Május elején tehát 1798-ban Párisba utazott. Ugyanazon hónapban szállt Buonaparte Toulonban tengerre, hogy hajóhadával Maltába s Alexandriába evezzen. Humboldt hiában várt a lord levelére s nem kis csudálkozására azt olvasá a strassburgi újságban, hogy lord Bristol a directorium parancsára Majlandban elfogatott, azzal vádoltatván, hogy egyiptomi titkos útjának célja nem egyéb mint az angolok hasznára működni a Nilus partjain. Így megcsalatozván reményében, más alkalomra kellett várnia nagy úti terveinek kivitelére.

A forradalom dühöngései már akkor Franciaországban csilapólni s a minden koralton túlesapongó szenvedelmek hullámai rendes medrökebe tért kezdének. Az üldözött műzsák, megtörve bár, de egy új élet mosolygó hajnalának küszöbén ismét megjelentek. Páris híres tudósai a kitűnő idegent örömmel fogadják, örömmel hallák terveit, barátságot kötének vele s együttmunkálkodásra szólíták fel.

A nemzeti muzeum (Jardin des plantes) akkoriban egy nagy, világkörüli utazást tervezett Baudin kapitány vezérlete alatt.

A terv szerint az expedíciónak Buenos Ayrest, a Tüzföldet és az egész amerikai nyugati partot, Valparaisótól fogva egész a panamai szorosig kellett volna érinteni, sok szigetet a déli tengeren, Új-Hollandiát és Madagaskart meglátogatni s a Jó-remény foka körül visszatérni. A directorium a tervet helybenhagyta s az expedítiót határozatával megerősítette. Humboldt kapva kapott ezen jó alkalmon keble forró vágyainak kielégíthetésére s a directorium, melynek két tagját különösen érdekelte a kertek és gyűjtemények gazdagítása, megengedte neki, hogy eszközeivel együtt az expedícióhoz csatlakozhassék, valamint azt is, hogy a hajót ott hagyhassa s ott maradhasson, hol a tartomány belsejébe hatni kívánna. Két jeles természetvizsgáló volt kijelölve ezen világméretű út mellé természettudományi vizsgálódások tételére s gyűjtemények szerzésére: Michaux, ki már azelőtt Persiát és északi Amerikát beutazta és Aimé Bonpland, a párisi Jardin des plantes kitünő növendéke, kit ismeretei s szeretetreméltó jelleméért a leghíresebb természetvizsgálók, az öreg Jussieu, Richard és Desfontaines, ki csak akkoriban jött haza Algirből és Konstantinábulból, nagyrabecsültek. Bonplandban rokon lélekre talált Humboldt s vele szoros barátságra lépett.

A párisi mulatást hasznos előkészületekre használta fel Humboldt. A physikai eszközök használatában már régóta nagy gyakorlottságot szerzett magának s azokat a legkitünőbb francia és angol művészek által készítette. Általában a sors kedvezésénél fogva a legszerencsésb világi helyzetben levén s nem ismervén a szükségét és nélkülözést, mely gyakran a legnemesb s legfenségesb szándokot is elbénítja s a legkitünőbb talentomot is hátráltatja működéseiben, mindent előrekészített, mi által a tudomány feladatainak megfejtését előmozdíthatni gondolá. E mellett nagy hírű természetvizsgálókkal kötött ismeretséget s azokkal együttmunkálkodott. Így a légkör alkatrészeiről tett vizsgálódásait, melyekkel már azelőtt is foglalkozott, Gay-Lussac híres physikus társaságában öt hónapon át folytató, a légkör chemiai elemzésével tevén kísérleteket. Folytatta továbbá itt dolgozatát a földalatti gáznemekről is, mire a bányákkal tudományos foglalkozás nyújtott alkalmat.

Négy hónap folyt le remény és nyugtalanság közt. A háború újra kitörni készült Olasz- és Németországban s a francia kormány boldogabb időkre halasztotta a költséges világméretű utat. Azonban Humboldt megígérte Baudinnak, hogy világméretű útjában hozzá csatlakozik, mihelyt a francia köztársaság a szükséges költségeket utalványozhatja.

Humboldt így ismét keserűen csalatkozván reményében, a vak szerencsére bízta terveinek mielőbb valósíthatóságát. Csakhamar új kilátás nyílt. A híres lódi hős nagyszerű egyiptomi expedítiót tervezett, melyhez Páris első rangú tudósai csatlakoztak.

Humboldtöt átvillanyozta a gondolat, hogy ha ezen expedícióban részt veend, így majd Egyiptomból Arábiába s a perzsiai tenger-öbölbe, innen pedig Hindustanba utazhatik. Azonban az abukiri ütközet után, melyben az angolok Nelson vezérlete alatt a francziákat megverték, minden közlekedés Alexandriával lehetlenné válván, ezen terv is meghiúsult, s így ismét várakozásra lón Humboldtöt utasítva a sors által. De föltett szándokában mindennyi csalódás sem vala képes őt megrendíteni. Ifjúságának nagyszerű álmai lankadni nem tudó clevenségben lebegtek lelke tükrében s minél mélyebb ismereteket szerzett magának a nagy természet gazdagságairól, annál inkább vágyott azokat legnagyobb szerű kifejléseikben ismerni, élvezni és tanulmányozni. Előtte már akkor is a Kosmos fenséges eszméje lebegett. A természetet nem egy irányban, hanem összes kifejlésében vágyott ő ismerni. És azért mindazon tudományokban alapos ismereteket szerzett, melyek ezen nagy czél elérésében elősegíthették. A tudományok története valóban nem mutathat fel egy utazót sem, a ki oly terjedelmes és gazdag ismeretekkel, e mellett kitünőbb és drágább eszközökkel fogott volna nagyszerű utazásához, mint ő. Innen semmi sem kerülte el az ő figyelmét, mint az az utazók legnagyobb részénél történni szokott, miből a tudományra nézve valami nyereség mutatkozott.

Ugyanazon év őszén (1798) Humboldtöt a svéd consullal Skjölderanddal ismerkedett meg, ki az algiri deynek ajánlékokat volt viendő udvarától s Párison keresztül Marseille-be utazott, hogy onnan egy svéd hajón Áfrikába evezzen. Ezen derék férfiú Humboldttnak ajánlatot tett utazási terveinek elősegítésére, s miután Svéczia minden évben egy hajót küld Tunisba, hogy a Mekkába vándorlókat Alexandriába vigye : Humboldt ez ajánlatot annál örömebb fogadta, mivel reménylette, hogy a consul segítségével, ki Áfrika partjain sokáig lakott s az algiri kormány előtt tiszteletben állt, szabadon bentazhatja a marokkói magas hegyeket, melyek az örök hó határáig emelkednek, s melyeket még egy mineralog sem vizsgálta meg. De még messzebbre is terjedt a terv, miután a consul megígérte, hogy Humboldtöt Egyiptomba is átszállitandja, hol a Buonaparte mellett működő egyiptomi institutum tagjai részéről szives fogadásnak nézhetett elébe.

Humboldt a legbiztosabb reményben hagyta oda Párist, s hű barátját Bonplandot minden útiköltség elvállalásával magához csatolván, testvérétől búcsút vön s Marseillebe sietett. De a csalódások poharát még nem ürítette ki. Kéthónapi nyugtalan várakozás után azon leverő hír érkezett, hogy a svéd hajó egy tengeri viharban megsérülvén, a portugali partoknál a telet Cadixban jövtendi s csak tavasszal jövend Marseillebe. Ezen időben egy kis hajó horgonyozott Marseilleben, Tunisba meendő. Az utazók ezen alkalmat sem akarák elmulasztani s a kapitánynyal egyességre

léptek a hajóber végett. Valami csekély körülmény hátráltatta az elindulást, de szerencsésükre, mert a berberék és francziák közt háború ütven ki, híre jött, hogy Tunisban minden francziát lánczra vernek. Nem akarván magukat ilyenmü veszélynek kitenni, elhatározzák, hogy a szép Spanyolországban töltendik a telet, s ott várják be a politikai körülmények kedvező fordulatát.

Az új év elején tehát (1799) Madrid felé indulának, de folytonos tudományos foglalkozásuk miatt csak lassan haladtak előre. Astronomiai helyhatározatok, magnetikus figyeletek, geologiai vizsgálódások s fűvészkedések közt a valencziai királyságon s Katalonián keresztül, február elején értek Madridba. Itt ügyök csakhamar szerencsés fordulatot vön. Báró Forell, szász követ a spanyol udvarnál, ki gazdag ismeretekkel birt a mineralogiában, nagy érdekléssel értesült Humboldt utazási terveiről s figyelmezteté öt, hogy egy oly világos elméjü miniszter kormányzása alatt, mint Don Mariano Luis de Urquijo, reménylheti, hogy engedélyt nyerhet spanyol Amerika belsejének beutazására. Az eszmét örömmel ragadta meg Humboldt s mártius elején bemutatata magát az aranjuezi udvarnál. Előadván a királynak, mi sokféle hasznot lehetne már csak geographiai és statistikai tekintetben is várni az ő utazásából a spanyol korona délamerikai birtokai-ban magára Spanyolországra nézve is, szerencsés volt a király kedvezését teljes mértékben megnyerni. A nemeslelkü miniszter által pártoltatva, oly határtalan engedélyt nyert, milyenben még egy utazó sem részesült, mit Humboldt hálás szízzel ismer el munkájában.

Két útlevelet kapott, egyiket az első státustitoknoktól, (primero secretario da estado); másikat az indiai tanácstól (consejo de Indias). Amaz megengedé neki eszközeinek szabad használhatását, physikai és geodesiai czélokra, e mellett mindenféle természeti tárgyak gyűjthetését valamennyi spanyol birtokban; ez a hivatalnokokat s tisztviselősegeket pártolásra szólítá fel. Nevezetes dolog a tudományok történetében, hogy mint három századdal azelőtt Amerika fölfedezője Colombo végre Spanyolországban talált pártfogást a lelkében lebegett nagy eszmének valósíthatására, ugy Humboldt is, Amerika tudományos megvizsgálója, itt talált nemeskeblü pártfogókat nagyszerü terveinek kivitelére.

Május közepén hagyta el az utazók Madridot s ó-Kasztiliát, a lioni királyságon s Galiczián keresztül mentek Corunnába, mindenütt érdekes physikai, geologiai és botanikai tapasztalatokat gyűjtve az úton. A miniszter különösen ajánlotta az utazókat Don Rafael Clavijo tábornoknak, a tengeri posták igazgatójának, s ez a Pizarro nevü könnyü hajót ajánlotta nékiek, melynek rendeltetése Havanna és Mexiko volt.

A várva várt pillanat végre elérkezett s a Pizarro junius 5. felszedé horgonyait a corunna kikötőhelyben. Humboldt keble

örömrzelmek tengerében úszott, midőn ifjúsága legszebb álmait végre teljesedésbe menni látta, midőn mindinkább kifejlett szemei előtt a szabad és nyílt oceán megmérhetlen síksága, s midőn majd az éj sötétében egy halászkunyhó világa fel-feltűnt szemei előtt, mint legutolsó tárgy, mely szülőföldje partjairól elébe csillagott. De ehhez némi fájdalmas érzés is csatlakozott. „Első ifjúságunk benyomásainak egyikéhez sem lehet hasonlítani azon mély érzést — mond Humboldt — mely bennünket meglep, mikor először kellünk hosszú útra. Elszakasztva leggyöngédebb érzelmeink tárgyaitól, s úgy szólván, új életbe lépven, kényszerülve vagyunk magunkba vonulni, s oly elszigeteltségben találjuk magunkat, milyet azelőtt sohasem ismerünk.“*)

A sík tengeren minden pillanatot felhasznált Humboldt, minden tüneményt s figyeletet feljegyzett, mi a föld physikájára némi világot vetni képes volt. A légkör és tenger hőmérséklete s változásai, a légkör víztartalma, a magnetikus erők elhajlása és erőtelje (intensitása), naplójának folytonos rovatai valának. Egyébiránt a Corunna és Kanári szigetek közti úton, mely tizenhárom napig tartott, nem könnyű valami feltűnőt fedezni fel. De Humboldt figyelmét már az ötödik napon megragadta azon nagy sebes folyam (courant), mely az Azor szigetektől a Kanári szigetek s a gibraltári szoros felé törekszik. Összehasonlítván a Berthoudféle időmérő után azon helyet, melyen a hajó állt, a kormányos számítása szerintivel, Humboldt képes volt az özönletek minden változásait sebesség- és irányzatra nézve felfedezni. Noha tapasztalt hajósok szerint a hajósebességmérő (log) nem biztos útmutató, miután a körülmények szerint sokszor óránként változik, mindamellett is Humboldt tapasztalata érdekes és figyelemreméltó a hajósokra nézve, s annyi bizonyos, hogy ezen nevezetes jelenetre különösen ő ébresztette fel a figyelmet. Ezen árfolyamot egyébiránt sokan a Közép- és Atlanti tenger közti kölcsönös egyensúlyozásnak tulajdonítják, de Humboldt magasabb szempontra emelkedve, azon nagy és bonyolt árfolyamrendszer egy részének tartja azt, mely az Atlanti tenger egész északi részén észlelhető.

A tropicusok közt, különösen a Senegal partjaitól az Antillák-tengerig, régóta ismernek a hajósok egy sebes folyamot, mely aequinoctialis árfolyamnak (courant équinoctial) neveztetik, mely mindig keletről nyugatra foly. Ezen folyam az új continens felé ömlik s a hondurasi és a mosquitói indusok által lakott partokba mint valamely gátba beletütköztvén, új irányt vesz s nagyrészt északnyugatra fordulván, a mexikói öbölbe tolul s követvén a part kanyargásait Veraacruztól, Rio del Norte-ig, onnan a Missisippi torkolatáig, mindenütt sűrölva ezen nagy medence s a környező szigetek part-

*) Voyage aux régions équinoxiales du nouveau continent etc. Tom. I. Paris 1815. p. 102. (8-adr. kiadás).

jait, a Florida és Cuba közti szorosúton áttör öbölfolyam vagy *Gulfstream* név alatt, a canaverali fokkal párhuzamban észak-keletre ömlik oly sebességgel, mely néha nem kevesebb öt mérföldnél egy óra alatt, t. i. ott, hol legkeskenyebb, mert feljebb észak felé a szerint a mint a folyam szélesedik, vizei pedig hidegülnek, a sebesség is kisebb s csak egy mérföldnyi. Szélessége mindig növekedik. A bahamai tengerparttal átellenben csak 15 mérföldnyi az, de már a Cap Henloppennal átellenben s Charlestownnal párhuzamban 40—50 mérföldnyi. A bostoni kikötőhelytől keletre a folyam szélessége közel 80 tengeri mérföld. Innen egyszerre keletre fordul az, úgy hogy nyugati széle északivá lesz s Newfoundland csücsát érinti, melyet Volney ezen nagy tengeri folyam megtörő gátjának nevez. Némelyek szerint azonban a Gulf-Stream nem is éri el ezen nagy sziget partjait, de ha elérné is, mondják, Humboldt magyarázata a folyam ezen okbóli megfordulásának, a hydraulica ismeretes törvényeivel ellenkezik. Ezek véleménye szerint a Gulf-Stream lassankint elveszti sebességét, s Nantukethez közel, körülbelül a 41. párhuzamnál, majdnem egészen elenyészik s elvegyül és eloszlik az oceán tetején.

Humboldt szerint ellenben a floridai árfolyam, vagyis a Gulf-Stream az Újföld (Newfoundland) nagy zátonyaitól keletnek és keletdélnek tart egész az Azor szigetekig, hol annak szélessége 160 mérföld. A folyam hullámai, mint Humboldt mondja, még itt mindig megtartják egy részét azon lökésnek, melyet a floridai tengerszoroson, Cuba szigete és a la Tortue fővénytorlataiközt kaptak. *) Azonban ezen mechanikai ok aligha megegyeztethető az okozattal, mert csaknem hihetetlen, hogy azon lökés ereje több mint ezer mérföldnyi távolságra hasson. Annak okát hát másutt kell keresnünk. Az Azor szigetekről a floridai árfolyam, a gibraltári tengerszoros, Madéra szigete s a Kanári szigetek felé vonúl. Innen délkelet s dél-délkeletnek megy a Cap Cantin és Cap Bojador közt az afrikai partok felé, hol összevegyül a tropikusok nagy árfolyamával, hogy újra elkezdje körútját keletről nyugatra.

Azonban némely angol tengerészek Humboldt azon eszméjét, mely egyébiránt nem új, mintha a tengerben valami örvényforma keringő árfolyam léteznék, melynek terjedelme 3800 mérföldnyi volna, s mely keringő útját, az özönlések sebességéből ítélve, két év és tiz hónap alatt végeznék be, igen hibás véleménynek mondják. Elismerik ők a tengerben létező árfolyamokat, a szerencétlenségek ezen termékeny forrásait (sources of disaster) mint lord Wrottesley nevezi, de azoknak egymással összefüggését tagadják, s csak a különböző szelek munkálatában keresik azoknak főökát.

Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a Gulf-Stream évezredek

*) L. Voyage. T. I. p. 131.

óta mindig ugyanazon jellemvonásokkal bír, melyeket annyi ezer mérföldön keresztül megtart; hogy az Atlánti tenger sebes folyamai Colombo Kristóf korától fogva, kinek geniusa legelőször tudá azok jelentését illőleg méltatni, mindig ugyanazon tüneményeket mutatják a figyelőnek, és így azok mozgásai nem változó-kony külső befolyások által, hanem állandó törvények szerint történnek, kétséget sem szenved Humboldt véleményének alaposága s Maury is, a legújabb író, ezen tárgyról, mint legalaposabb ismerője a tengereknek s azok özönleteinek, azt mondja jeles munkájában, hogy a gulf-stream egy része azon nagy vízkerengésnek, mely az Atlánti tengerben létezik, s mely szakadatlan munkásságban levő természeti okok határozó s igazgató befolyása alatt van. *)

Csaknem közönségesen bevett tény egyébiránt, hogy a floridai nagy árfolyam csupán az örökké fúvó passzátszelek által az afrikai partoktól a caribbe-i tengerbe s a mexikói öbölbe szorított s ott magasra emelkedett víztömegből veszi eredetét. Ezen tényre, mint Humboldt mondja, legelőször Franklin és sir Charles Blagden figyelmezteték a physikusokat 1766. **) Azonban már ezek előtt Gerard de Brahm egészen a passzátszeleknek tulajdonította a vizek felemelkedését a mexikói öbölben, de sokat tulajdonít a hold befolyásának is a folyam sebességének siettetésére vagy késleltetésére. ***) Humboldt is az oceán sebes folyamairól terjedelmes értekezésében egyenesen a passzátszeleknek tulajdonítja az aequinoctialis sebes folyam eredetét, †) sőt azt mondja, nem lehet rajta kétkedni, hogy ugyanazon ok, mely a vizeket kerengtetli a mexikói öbölben, hozza azokat mozgásba Madera szigete mellett is. †*) Legújabbban Maury ezen csodálatos folyam tüneményeinek magyarázatát szinte egyrészt a passzátszelek működésében, másrészt pedig a polaris és aequatorialis vizek azon törekvéseiben keresi, hogy hőmérsékletüket kölcsönösen kiegyenlítsék. — Általában a physikusok nagy része ez oceán minden sebes folyamát a szüntelenül működő szeleknek tulajdonítják.

Azonban ha gondolóra vesszük, hogy ezen rendkívüli árfolyam, melyet Maury igen találóan nevez oceáni folyamnak (a river in the Ocean), szembeszökőleg különválk az oceán egyéb vizeitől, s azzal össze nem vegyül, mintha vele senmi rokon-

*) The physical Geography of the Sea. By Lieut. Maury. U. S. Navy. London and New-York 1855. (E mű ismertetését lásd a Budapesti Szemle I. kötetében).

**) Voyage etc. Vol. I. p. 126.

***) Atlantic Pilot, by William Gerard de Brahm Esq. Surveyor General of the Southern District of North America. 1762.

†) Voyage etc. Tome I. p. 124.

†*) U. o. p. 133.

ságban nem volna; hogy annak fölülete nem egészen lapos, hanem középen feldomboruló, mit némelyek a folyam közepének nagyobb melegsége és így könnyűségéből, mások azon roppant oldalnyomásból magyaráznak, melyet reá az oceán vizei gyakorolnak, s melyeken keresztültörni igyekeznek; *) hogy annak hőmérséklete magasabb mint a többi vízé, sőt az azt környező légkör is melegebb; hogy annak sótartalma nagyobb, mit némelyek a nagyobb hőmérséklet következtében történő elpárolgásból magyaráznák; hogy annak színe, kivált északhoz közeledtében sötétebb indigókék; hogy annak sebessége nagyobb mint a Mississippié vagy az Amazoné s mellette az oceán többi vizei mozdulatlan tóalakúak; hogy annak szélessége és mélysége különböző, s hogy végre annak az állati életre sőt a tengerparti növényzetre is sajátos befolyása van: mindezen sohasem változó tulajdonok eléggé kivívják, hogy ezen roppant tengeri folyam, mely ezerszer nagyobb mint akár a Mississippi akár az Amazon, egészen saját élettel bír s nem a passzátszelek ragadják azt leírt útjára, hanem a benne rejlő saját élet s nem az aequatorialis tengerek örök nyarától kölcsönzi az melegét, hanem önmagából fejlődik az ki, sőt kérdés, ha vajjon ezen saját életme-

*) Lord Wrottesley, a londoni Royal Society mostani elnöke, azt mondja a hajózás tökéletesítéséről tartott jeles parlamenti beszédében, (Speech in the House of Lords in the 28. of April 1853. on Lieut. Maury's Plan for Improving Navigation, with some Remarks upon the advantages arising from the pursuit of Abstract Science. London, James Ridgway, Piccadilly. 1853), hogy az öbölfolyam a floridai átmeneten, kaptatva, vagy partnak megy (flows up hill in the Florida passage). Ezen állítmánynak azonban, mely ezen roppant folyam titokteljes sajátosságait egy újjal nevelné, egy más jeles író ellentmond, mivel azt bebizonyítani épen nem lehet. Abból ugyanis, hogy a folyam mélysége, mely a floridai szorosnál 500 ölnyi mélységű, Cape Hatterasnál 200 ölnyi mélységre süllyed le, épen nem lehet következtetni, hogy a víznek ezen egész 500 ölnyi mélységű tömege átfoly a Cape Hatterasnál. A természet törvényeivel, ugymond, sokkal megegyezőbb az, hogy a víztömeg alsó, 300 ölnyi mélységű rétege nem foly át, hanemi tőképűleg megállapodik, s csak a kétszáz ölnyi vastag vízréteg foly át a floridai szoroson. (Remarks on Maury's Wind and Current Chart as alluded to in Lord Wrottesley's speech, in the House of Lords, in the 25. April 1853. The nautical Magazine. London 1853. p. 475).

Hogy egyébiránt a víztömeg ezen felső 200 ölnyi mélységű rétege melegebb az alsó vastagabb rétegnél, ez kétséget alig szenved, s az egyesült státusok kormánya által több évvel ezelőtt a gulf-stream megvizsgálására küldött expeditio érdekes és a hajózásra nézve fölötte nagy becsű vizsgálódásaiból kitűnik, hogy a gulfstream hasonlítólág fölületes folyam, mely roppant hideg oceán fölületén foly el.

legséggel bíró roppant folyam által megzavart egyensúly nem egyik oka-e a szelek szakadatlan működésének?

Valóban a mexikói öbölt úgy lehet tekinteni, mint az oceán középponti életművét vagyis szivét, melyben az aequinoctialis árfolyam mint vízér a szivbe ömlik, s melyből nagy életmozgalmak után, miut itér a szivből, nagy robajjal ömlik ki a gulfstream, planétánk legméltóságosb folyama, ha ugyan oly nagyszerű jele- netek kimagyarázásánál a mechanikai szempontból magasabbra — az egyetemi élet álláspontjára emelkedni kívánunk.

Micsoda viszonyban vannak egyébíránt e passzátszelek a gulf-streammal s általában micsoda befolyása van arra az oceán- nak, a légkörnek, a föld tengely körüli forgásának, az évszakok változásának, a tengerapály és árnak, a különböző tájakok meleg- és hidegségének, a lehető villanyos és magnetikus befolyásoknak, melyeknek Maury legújabbán oly nagy fontosságot tulajdonít, s végre a holdnak, mint azt a feuemlített régi író gyanítá: mind ez mély homályba van mindeddig burkolva s bő tárgyat nyújt az emberi geniusról a további vizsgálódások- s felfedezésekre.

A Madéra szigetekhez közelgve, jun. 11-én egy különös tünemény lepte meg az utazókat, mely később többször előfordult a déli tengerben. A tengert egyszerre roppant mennyiségű meduza fedte be, annyira, hogy a hajó akadályozva volt haladásában. Ezen puhányok délkelet felé igyekeztek s az özönletnél négyszerre sebesebben mozogtak. A menet majdnem három negyedóraig tar- tott. Kellemes ellentétet képezett az oceán azúr színezete a meduzák nagy részének csaknem érzéfényével- s viola és biborszinben játszó ragyogásával. Ezen különös, a déli tengerben gyakran előforduló tünemény kimagyarázása nagy nehézségekkel jár. A tenger fenekéről jönnek-e ezek, mely ezen szélességekben néhány ezer öl mélységű, vagy tán messziről vándorolnak-e ők seregestül? Honnan jönnek s hová mennek ők? Különös, hogy ezen vándor szellem minden életműves lényben honol, a növényektől fogva fel a terem- tés remekéig, az emberig. — Egy más kérdés fordult elő a meduzák villanyosságáról s annak a tenger phosphorescentiájávali összeköttetéséről, mi ismét nagy zavarba hozza a természet- vizsgálot.

Egy oly nemes ihletésű kebelben, milyennel Humboldt birt, a természet minden meglepő szépsége kedves hatást idézett elő s ő azon boldogító érzelmeket, melyeket azok keblében fakasztot- tak, meleg szavakban s költői ecsettel tette papírra. A képek, melyeket ő nyújt, természetűk s életteljesek. Az olvasó azt véli, ő is együttszemléli és élvezi a látmányokat, melyeket ezen nagy természetfestő előtte feltár. Ez okból több ily szép s meglepő érdekű képet csonkítatlanul lesz szerencsénk tisztelt olvasóim élébe állítani.

„Nem győztük eléggé bámulni az éjjelek szépségét — így szól

Humboldt, midőn a hajó Madera szigete s az áfrikai partok között úszott — s nincsen semmi, a mi az áfrikai ég tisztaságát s átlátszóságát megközelíthetné. Minden pillanatban meglepett bennünket a hulló csillagok csudás mennyisége. Mennél inkább közelgünk délhez, annál gyakoribbak voltak ezen tűnemények, kivált a Kanári szigetek mellett. Utazásaim alatt úgy tapasztalám, hogy ezen tüzes meteorok általában véve sokkal gyakoribbak s fényesebbek a föld némely tartományában, mint másutt. Oly nagy sokaságban nem láttam azokat sehol, mint a quitói vulkánok szomszédságában s a déli tenger azon részében, mely Guatimala vulkánikus partjait öntözi. Hely-, éghajlat- s évszakoknak úgy látszik befolyásuk van a hulló-csillagokra, s ez által különbözik a meteorok ezen osztálya attól, melyből a lebkövek származnak, s melyek hihetőleg légkörünk határain túl léteznek. Némelyek figyelelei szerint sok hulló-csillag, melyek Európában láttattak, csak 30,000 ölnyi magasságra voltak, sőt volt egy, melynek magassága nem volt több 14000 ölnél, vagyis öt tengeri mérföldnél. Meleg éghajlatok, különösen a tropicusok alatt, a hulló-csillagok magok után sokszor oly vonalt hagynak, mely 12—15 másodperczig fénylik, máskor szikrákban pattannak szét s általában sokkal alantabb tűnnek fel, mint északi Európában. Csak akkor lehet őket látni, ha az ég vidám és tiszta kék; felhő alatt talán sohasem látta azokat senki. Gyakran a hulló-csillagok több óráig ugyanazon irányt követik s ezen irány az, melyben a szél fú.“*)

Junius 16-dikán a hét nagy Kanári sziget egyike Lancerotta, mint egy a láthatáron függő felhőske tűnt fel előttük. A sziget-hez közel az éj egy részét a hajó födelén töltötték. A hold kivilágította a lancerottai vulkán csúcsait, melyeknek hamuval fedett lejtői ezüstsín világot vetének vissza. Közel a hold tányérához, mely csak néhány foknyira állott a láthatár fölött, ragyogott Antares. Az éj csudálatos tisztaságú s friseségű volt. Az oceán phosphorescentiája velni látszott a légben elterjedt világ tömegét úgy, hogy a legapróbb betüket is olvasni lehet. Éjjel után nagy fekete felhők emelkedtek fel a vulkán háta mögött s elfödék időszakonkint a holdat s a skorpió szép csillagzatát. A parton hol itt hol amott csillogó tüzek tűnedeztek fel; hihetőleg halászok voltak azok, kik munkájukhoz készültek, s ezen mozgó tüzek felelevenítették az utazók képzeletében azokat, melyeket Pedro Gutierrez, Izabella királyné apródja látott, Guenahani szigetén, az újvilág felfedezését megelőzőtt nevezetes éjjelen.**)

A kapitány tévedésből azt vélvén egy bazaltszikláról, hogy az valami nagy vár, a parancsnoktól felvilágosítást kérendő, csolnokon egy tisztet küldött hozzá. Ezen alkalmat az utazók is felhasználták a kis Graciosa sziget földjének megvizsgálására.

*) Voyage etc. Tom. I. p. 160.

**) Voyage etc. Tom. I. p. 167.

„Lehetetlen kifejezni azon érzést, — mond Humboldt — mely egy természetvizsgáló keblét megszállja, midőn először lép oly földre, mely nem európai. A figyelem oly nagyszámú tárgyra terjed ki, hogy az ember csak nehezen tud számot adni magának a nyert benyomásokról. Minden lépésre azt véli, valami új terményre talált s ezen izgatottságban nem ismeri meg azon tárgyakat, melyek fűvészkereteinkben s természettudományi gyűjteményeinkben a legközönségebbek.“ *)

Humboldt, mint a geológiában ritka jártassággal bíró tudós, azon pár óra alatt, melyet Graciosa lakatlan szigetén eltöltött, nagy érdekű s fontos földtani tapasztalásokat gyűjtött.

„Azon kis része Graciosa szigetének — mond Humboldt — melyet átfutottunk, hasonlít azon láva promontoriumokhoz, melyeket Nápoly mellett s Portici és Torre del Greco közt látunk. A sziklák meztelenek, se fák, se cserjék nincsenek azokon; sokszor legkisebb nyoma sincs a hantföldnek. A bazalton néhány zuzmó, variolariák, leprariák és urceolariák vannak elszórva. A láva, mely nincs vulkanikus hamuval fedve, századokig el van legkisebb nyoma nélkül a növényzetnek. Az afrikai földön a rendkívüli hőség s hosszú szárazság a lopvanösző növények kifejlését hátráltatják.“ **)

A Kanári szigeteken egyébiránt több becses tapasztalatot gyűjtött Humboldt, melyek azon földgolyónk, physikai történetére nézve fontos, tényt láttatnak bizonyítani, hogy itt, valamint a quitói Andesekben, Auvergneben és Görögországban, sőt földgolyónk legnagyobb részében, a földalatti tüzek össziklákon törnek keresztül. Nem volt ugyan ő első, ki azon figyeletet tette, hogy az össziklák vulkanikus anyagokkal vegyülvék a Kanári szigeteken, de az ő pontos figyeletei s azoknak Európa hegyeiben gyűjtött tapasztalataival összehasonlítása annyival fontosabbak a tudományra nézve, mivel a geológiában senkisémet birt nálánál alaposabb ismeretekkel.

A nap lehanyatlott, midőn az utazók Teneriffa felé közelegtek. A tenger csendes volt; vereslő köd fedé a láthatárt s nagyítani látszák a tárgyakat. Ezen magányban annyi lakatlan szigetek közé közepében sokáig élvezék a vad és imponzant természet látványait. Graciosa fekete hegyei 5—600 lábnyi magasságú falakat képeztek, melyeknek árnyai az oceán fölületére vetődvén, a tájnak gyászos jellemet kölcsönöztek. Mint valamely roppant épület romai, úgy emelkednek ki a bazaltsziklák a vizek kebléből. Tekintetök az elmúlt korszakokra emlékeztetik az utazókat, midőn a tengeralatti vulkánok új szigetek feltünésére nyújtanak alkalmat, vagy a száraz földet felszaggták. Minden, mit magok körül láttak, romlást és kopárságot mutatott, de ezen tájkép háttérben

*) U. o. 178. l.

**) Voyage etc. T. I. p. 179.

Lancerotta partjai mosolygóbb tekintetet nyújtanak. Egy szoros hegynyílásban két, sűrű lombos fákkal elhintett, halom közt mivel föld nyúlik el. Még a pusztaság is felelevenül — mond Humboldt — mihelyt ott munkás emberi kezek nyomai látszanak.

Az Alegranza és Montana Clara közti tengerszoroson átmenni igyekeztvén, az árfolyamok közel hajtották a hajót azon 3–4 ölnyi magas, s a hajósokra nézve sokszor veszélyes kőszálhoz, melyet a régiek pokolnak (inferno) neveztek, de mely most nyugati szikla (Roca del Oeste) név alatt fordul elő a földabroszokon. Humboldt szerint ezen sziklát vulkánikus tűz tolta fel a tengerből. Igen nehéz kimagyarázni — mond Humboldt — hogy egy a ropant terjedelmű oceán közepéből kiemelkedő bazaltkőszál — melynek a déli tengerben borzasztó példái vannak — hogyan okozhat ily nagy habmozgást, mert a vonzerő törvényei, mint némelyek vélték, s a hőmérsékletbeni különbség szikla és víz közt azt ki nem magyarázzák. Ha azonban tekiütetbe vesszük, hogy a szigeti működő vulkánok szomszédságában folytonos árfolyam vagy beszívódás van a sziget vagy szigetesoport felé, mi fölötte nevezetes, ezen vizsodródás némileg érthetővé válik.

Nevezetes dolog, hogy az utazók egész Lancerotta és Teneriffa közti útjukban nem voltak képesek felfedezni a Teyde-pik tetejét, noha az 1905 ölnyi vagy 12187 angol lábnyi magasságú s melynek így az optika rendes törvényei szerint 42 mérföldnyi távolságra látszhatónak kellene lennie. Már a hajósok is meglepve tapasztalák azt, hogy a Teyde csúcsa, valamint az Azorok hegy-csúcsa is néha messzire láthatók, máskor pedig közléről sem lehet azokat látni, bár az ég tiszta s a láthatár felhőtlen. A légkör minősége igen nagy befolyással van a távollevő tárgyak látszhatóságára. Általában nyári hónapokban, mikor a lég meleg és száraz, ritkán látható messzire a teneriffai pik, ellenben január és február hónapokban, mikor az ég kissé felhős, vagy nagy eső után, rendkívüli távolságra meg lehet azt látni. A lég átlátszóságát tudniillik fölötte neveli az, ha bizonyos mennyiségű víz van a légkörben elterjedve. A hegyekre lövellő légvilág neveli oly hegyek látszhatóságát, melyek ténylegesen vagyis erős kivilágításuk által látszhatók, milyenek a havasok, mézskősziklák s tajkőkúpok; ellenben annak ereje meggyengíti oly tárgyak látszhatóságát, melyek Bouquer kifejezése szerint tagadólagosan, vagyis homályosságuk által látszhatók, mint a Teneriffa s az Azorok pikje. Bouquer theoretikai elméletekre támaszkodva, úgy találta, hogy légkörünk constitutiója szerint oly hegyek, melyek tagadólagosan látszhatók, oly távolságra, mely 35 mérföldet meghalad, nem látszanak. *) Azonban a tapasztalás, mint sok más esetben, itt is megezáfolja ezen számításokat. A teneriffai pik sokszor 36, 38, sőt 40 mérföld-

*) Voyage etc. Tom. I. p. 202.

nyire is látható volt. Mi több, a Sandwich szigetek kikötőhelyeiben a Mowna—Roa csücsa, M a r c h a n d szerint oly időben, melyben az nem vala hóval fedve, 53 mérföldnyire volt látható a láthatár szélén. Ez a legkitünőbb példa a hegyek látszhatóságára nézve s annál nevezetesebb, mivel ez ugynevezett tagadólagosan látott tárgy. Egyébiránt nem érdektelen a gyakorlati tengérszetre nézve — mond Humboldt Kosmosa harmadik kötetében (1. 70) — hol ismét ezen érdekes tárgyról szól — a magas hegycsücsök távolságának tudása, ott hol pontos astronomiai meghatározatok nincsenek a hajó helyzetéről.

Teneriffa szigetén az angol ostromzár miatt csak 4—5 napig mulathattak az utazók, s innen siettek az orotavai kikötőhelybe, mely a sziget nyugati lejtőjénél fekszik, s hol egyedül lehet vezetőket találni a pikre. Mielőtt ideérték, sok érdekes pont vette igénybe figyelmöket, Ezek közt legkitünőbb helyet foglalt el Laguna, Teneriffa fővárosa, mely 350 ölnyi vagyis 2226 lábnyi magasságon fekszik a tenger felett egy bazaltömbön. Azon örök friseség, mely Lagunában uralkodik, a lakást itt felette kellemessé teszi. Egy kis lapályon feküve s kertekkel környezve, a város mögött egy borostyánfák, mirtusok és tengeri cseresnyefák által koronázott halom emelkedik fel, mi által a legmosolygóbb helyzetek egyike áll elő. A táj festői szépségét nevelik azon nagyszámú kápolnák, melyeket a spanyolok ermitas-oknak neveznek, melyek a várost környező s mindig zöld fák által árnyékolt halmoeskákon fekszenek.

Ezen szigetek földje szinesarnokilag emelkedik fel, s mint Peru- és Mexikóban, noha kisebb lépcsőzeten, minden éjhajlatot feltalálni itt az afrikai hőségtől fogva le a magas alpesek hidegségeig. Teneriffa, noha csak néhány nap alatti hajóút távolságra Spanyolország partjaitól, mintegy a tropicusok küszöbén, a természet minden szépségében részesül, melyeket az az aequinoctialis tartományokra pazarlott. A természet már itt némely legimpozantabb, legszebb formáit fejti ki a banának és pálmafákban. Ki nyílt kebelrel bir a természet szépségei iránt, ezen gyönyörű szigeten még hatalmasb gyögzszereket talál azokban, mint az éghajlatban. Nem hiszem — mond H u m b o l d t, — hogy bármely hely is alkalmasabb legyen a melancholia elszélesztésére s egy fájdalmasan szédült kebel kibékítésére mint Teneriffa és Madéra. *) Nem győzi ő eléggé dicsérni Teneriffa szépségeit. A tacorontei gyönyörű völgybe ereszkedvén, így szól : „A forró éghajlat alatt találtam tájékokat, hol a természet pompásabb, gazdagabb a szerves formák kifejtésében; de miután átvándoroltam az Orenoco partjait, Peru Cordilleráit s Mexikó szép völgyeit, megvallom sehohsem találtam oly nagy különféleséget, oly vonzó s a zöld tömegek és sziklák elosztásában

*) Voyage ect. T. I. p. 229.

öszhangzó képet, mint ezen vidéken, melyről minden nemzetbeli utazó elragadtatással emlékezik.“*)

Humboldt gyönyörű tájképrajzai eszünkbe juttatják Virgil szép sorait :

Hic ver purpureum ; varios hic flumina circum
Fundit humus flores ; hic candida populus antro
Imminet et lentae texunt umbracula vites.

Egyébiránt fájdalmasan jegyzi meg Humboldt, hogy a lakosok mindemellett sem boldogok, miután fáradságaik gyümölcseit a nemesség veszi igénybe, ott is azon hűbéri institutiók uralkodván, melyek Európára oly sokáig árasztották a nyomort.

Orotava egyik kertjében egy már sok utazó által leirt sárkányfa (dracaena) bámulásra indította az utazókat roppant nagysága által. Ezen fa, mint régi oklevelek nyomán állítják, már a 15-dik században is oly csudás nagyságú volt, mint ma. Magassága 50—60 lábnyi, vastagsága a gyökerek körül 45 lábnyi. Tekintete elevenen emlékeztet a természet örök ifjúságára, mely a mozgás és élet kiapadhatlan kútfeje.

Humboldt szerint az életműves lények közt ezen fa, a még sokkal nagyobb senegali baobab vagy adansonian kívül, kétségkívül egy földgolyónk legrégebb lakói közül. Különös, ugymond, hogy ezen fa a Kanári szigeteken, Madérában és Porto Santóban csak a mivelt helyeken találhatik s vadon épen nem fordul elő az áfrikai szárazföldön. Valódi hazája Humboldt szerint Kelet-India. Hogyan költözött ezen fa Teneriffába, kérde ő. Vajjon nem azt tanúsítja-e az, hogy a guanok valamely régi korban már ős ázsiai népekkel összeköttetésben voltak?**) Azonban Humboldt ezen magyarázata több megfeythetlen nehézséggel jár, s miért ne lehetne a dracaena azon növények egyike, melyek földgolyónk csak némely részein fordulnak elő, s szükség-e azért mindjárt a növényvándorlás bizonytalan teoriájához folyamodni? Vannak egyébiránt, kik azt állítják, hogy a Dracaenát a portugálok hozták ide, s hogy így koránsem oly régi az, mint Humboldt állítja. Annyi azonban bizonyos, hogy a Kanári szigetek őslakói, a guanok, — ezen érdekes emberfaj, mely a civilisatio nevezetes fokát érte el, a költészetet és zenét mivelt, szorgalmas földmivelő volt, a holttestét bebalzsamozni tudá, s mumiaiából ítélve, magas és szép nép volt, — ezen fát szentnek tartották.

Teneriffa pikjét már sok utazó meglátogatta, mintán az nincs rendkívüli fáradsággal összekötvé, s mivel az nemcsak nagyszámú érdekes tüneményeket nyújt, melyek a tudományoszeretőre nézve fontosak, hanem különösen oly festői szépségekkel bir, melyeket minden

*) Voyage etc T. I. p. 236.

**) U. o. 253. l.

ki, kit a természet fenség éérdekel, élvezni kíván. Nehéz leírni azon névtelen éérzelmekeket, — mond Humboldt — melyeket keblünkben a tér megmérhetlensége, a tárgyak nagysága, újsága és sokfélesége keleszt. Teneriffa pikje sugár alakja s helyzete által mindazon előnyöket egyesíti magában, melyeket kevésbbé magas hegyek, mint a Vezúv, a Rigi és Puy-de-Dôme nyújtanak azokhoz képest, melyek nagy magasságokból erednek. A tájképek szépségét különösen emeli a légkör csudálatos átlátszósága, melynél fogva a pik tetejéről nem csak a házakat, a hajók vitorláit, a fák törzsökeiket, hanem még a lapályok gazdag növényzetének eleven színezetét is meglepő közelségben látja maga elébe ragyogni az ember. A lég ezen átlátszósága, egy fűökai közül a forró éghajlati tájképek nagy szépségének ; emeli az a növények színeinek ragyogását s neveli az ószhangzások és ellentétek magikus hatását. A légoszlopok szárazsága, melyek a szomszéd áfrikai partokról emelkednek fel, s melyeket a keleti szelek sebesen iderepítnek, adják a Kanári szigetek légkörének azon átlátszóságot, mely nem csak Nápoly és Sicilia, hanem Quito és Peru egének tisztaságát is fölülmulja.

Ezen arany tisztaságú éghajlat erkölési hatását eleven színekkel rajzolja Humboldt. Ha a tárgyakat környező világsugarak nagy tömege a nap valamely része alatt kifárasztja a külérzékeket, a déli éghajlatok lakója erkölési élvezetek által van kárpótolva. A környező lég átlátszóságának, benső vidámság s fogalmakbani ragyogó tisztaság felelnek meg. Ezen benyomást azonban már Európában is érezhetni. Olasz- és Görögország boldog éghajlatai a képzelet és művészet országában csudákat teremtettek. Sokan kételkednek az éghajlat ily tetemes hatásában, de minden, ki gyönyörű éghajlat alatt, tiszta légkör által környezve, volt szerencsés élvezni a természet szépségeit s megható fenségét, tétovázás nélkül aláírja Humboldt szavait.

Igen érdekes egyébiránt Humboldtot s derék társát az ayadyrmai vagy echeidei pik *) tetejére követni s útjuk főpontjainál kissé megállapodni. Orotavától egy szép gesztenyefaerdőn s majd egy cserjékkel, a borostyán néhány fajával s fanemű hangákkal fedett helyen keresztül emelkedve fel, az első állomás Pino del Dornajító volt 522 ölnyi magasságon, honnan pompás kilátás van a tengerre s a sziget északi részére. Közel ide egy bővízű forrás bugyog fel, melynek hőmérsékletét az utazók, meglepetésökre, magasabbnak találták, mint ily magasságon várni lehetett.

A fanemű hangák megyéjét, melyet Monte-Verde-nek neveznek, a páfránok váltják fel. De ezek még itt nem oly nagyszerűek, mint a tropikus tartományokban, hol 5—600 ölnyi magasságon

*) A guanok nyelvén echeide poklot jelent, melyből az európaiak teydé-t csináltak.

az erdők földszét teszik. A páfránokat boróka- és jegenyefenyüerdő követi. Ezen túl a de la Gayta kőszikla szoros útján az u. n. jencster-lapályhoz (plaine des Genets) jutottak az utazók, mely 1400 ölnyre fekszik a tenger fölött, melyen keresztül harmadfél óráig tartott az út, s mely mint egy nagy homoktenger terül el a szem előtt. Ezen lapály közepén emelkednek fel a Retama (Spartium nubigenum d' Aiton) gyönyörű s illatos virágú cserjéi.

Egész eddig fedve van a teneriffai pik szép növényzettel, de a mint az ember a tajtkövel fedett lapályhoz ér, a tájkép azonnal megváltozik; minden lépésre roppant obsidián-darabokkal találkozik, melyeket a vulkán vetett ki. Minden mély magányra mutat. A pik kopár része több mint tíz négyszög mérföldet foglal el, s miután az alsó megyék távolról szemlélve összeszorúlnak, a sziget összeégett anyagok roppant halmazának látszik lenni, mely körül a növényzet mint keskeny szegély vonul el. Innen szűk torkolatokon s apró vízmosásokon keresztül egy magasb hegylapra (el Monton de Trigo) s végre azon helyre értek, hol 1530 ölnyi magasságon az éjt töltendők valának, s melyet angolok állomásának (Estancia de los Ingleses) neveznek.

Reggel három óraker fenyűfaklyák világánál folytaták útjukat a vándorok. Két óra múlva egy kis lapályhoz értek, mely elszigetelt helyzeténél fogva Alta Vistának neveztetik. Ezen ponton túl kezdődik a Malpays, mint Mexikóban, Peruban s másutt, hol vulkánok vannak, nevezik az oly földet, mely talajtalan s fedve van lávatöredékekkel. Jobbra egy kis kerüléssel az itt levő jégbarlangot (Cueva del Hielo) vizsgálták meg az utazók, mely 1728 ölnyi magasságon fekszik, következőképen azon határon alul, hol azon zónában az örökös hó kezdődik. Ezen kis földalatti jéghegynék fenállása sajátos alapokon nyugszik s többféle teoriákra nyújtott alkalmat. Humboldt szerint nem a hegy tetejéről leszivárgó hóvíz táplálja ezt, mint az alpesek jéghegyeit, hanem egyrészt a télen át meggyűlt hó és jég, másrészt a nyári meleg szelek csekély hatása okai annak, hogy az örökös hó határan alul fekvő jégbarlang fenállhat. *) Mi nehéz azonban itt is a természet titkos működéseit kipuhatolni, világos abból, hogy a Chimborassón sokkal alább, miut. hol az örökös hó határa elvonul, roppant jégtömegek fekszenek a homok alatt.

De a természet még nagyobb szerű paradoxumokkal is ingerli forró tudványunkat. Keblében gyakran élet és halál egymás szomszédságában honolnak s a legkiáltóbb ellentétek csúfot üzni látszanak tudományunk kevély igényeiből. Ki hitte volna, hogy tűz és jég egymás mellett megállhatnak, a nélkül hogy egyik a másiknak lételetét veszélyeztetné? Ki hitte volna, hogy a tűz megóvja a jeget a felolvadástól? És mégis 1828-ban az Etnán az izzó veres

*) Voyage etc. T. I. p. 266.

láva alatt történetesen roppant jégtömegek fedeztetek fel, melyek hihetőleg századok óta ott fekszenek. Az akkori rendkívüli hőség következtetésében hó és jég teljes hiánya állván be Siciliában, s a miatt a lakosokat nagy aggodalom szállván meg, a cataniai tisztviselőség felszólította Signor M. Gemallaro jeles geologot, nem lehetne-e az Etna valamely repedékében vagy barlangjában havat fedezni fel. Az Etna ezen alapos ismerője már rég gyanított örökös jeget a legmagasb kúp aljánál. Munkásokat hozatott s valóban úgy találta, hogy a láva alatt pár száz ölnyre menő jégtömegek vonódnak el. Szerencsétlenségére a jég oly kemény volt, s a kivágás oly költséges, hogy a munkát folytatni nem vala érdekes.

Sir Charles Lyell híres angol geolog, éppen azon időben Siciliában mulatván az Etna megvizsgálása végett, felkereste a helyet, de már, akkor az új nyílás friss hóval be volt temetve. Azt véli ő egyébiránt, hogy e kitörés kezdetében az itteni roppant hőtömegeket vulkanikus homok fedte be, mielőtt a láva lefutott. Tudjuk, úgy szól, hogy ezen salakkal vegyült finom por vastag rétege rendkívül rossz melegvezető, melyen át a lávaolvadéknak semmi hatása sem volt s így könnyen megfogható, mond Lyell, hogy az így megóvott jéghegy tizezer lábnyira a tenger fölött éppen oly sokáig eláll, mint a hó a Mont Blanc tetején. *) Ezen éppen ki nem elégitő magyarázatnak ellenmond már csak az is, hogy az izlandiai vulkánok kúpjaiban, melyek örökös hóval fedték, egymást felváltó láva és jégfekvések találtnak, s hogy új déli Skóziában a Deception sziget, a 62° 58' déli szélesség alatt Kendall tengerészeti kapitány tapasztalása szerint egymást felváltó hamu és jégfekvetekből áll. Valóban úgy látszik, hogy a jéghegyek és vulkánok közt némi titokteljes viszony létezik, s ki tudja, hogy honunk nagy nevezetességeinek egyike, a sziliczei jégbarlang, melynek nyílása délre van, s melyben annál nagyobb a hideg, mennél rekkenőbb künn a hőség, tetején pedig a legjobb s legkövérebb fű terem, nem az évezredek előtt honunk földén működött vulkánok maradványa-e?

A Malpays látatöredékekkel fedett oldalán mászván fel, egy igen különös optikai tünemény vonta az utazók figyelmét magára (jun. 22 dikén 1799.), több mint 1800 ölnyi magasságon a tenger fölött. Keleten t. i. a láthatár fölött álló csillagokat csudálatos ingó mozgásban látták lenni mind pusztá szemmél mind látésvön. Világító pontok repültek fölfelé, mozogtak oldalvást s ismét előbbi helyökre estek. A csillagok ezen oldalvásti és így a szabályszerű úttól eltérő mozgása 7—8 perczig tartott. Kérdi Humboldt, ha vajjon a csillagok ezen helyváltoztatása nem az oly sokat vi-

*) Principles of Geology. Fifth edition. Vol. II. London 1837. p. 124. — V. ö. The Wonders of Geology; by Gideon Algernon Mantell. Vol. II. London 1839. p. 736.

tatott oldalvásti sugártörésnek (réfraction latérale) eredménye-e? Mindenesetre mindent fölülmúlni látszik az, ugymond, mit eddig tudtunk a csillágsugarok megtörésének eredményéről. *)

Ezen tüneményt Humboldt a Kosmos harmadik kötetében is felhossa s a tudósokat annak tisztába hozására felhívja, annyival inkább, mivel majdnem fél század múlva a jeles figyelő *Adalbert* porosz herceg, ugyanazon helyről látta a csillagingás (Sternschwanken) tüneményét napfelkölte előtt, mind pusztá szemmel mind látésövön.**) Azonban Humboldt maga megvallja, hogy sem az Andesek hátán, hol 2100 ölnyi magasságon egy egész éjt töltött s látta a nap feljövételét, sem déli Amerika forró lapályain (Llanos), hol a légtükrözés oly gyakori, az oldalvásti sugártörésnek legkisebb nyomát sem találta.

Midőn 1856-ban az angol kormány azon fölötté nagy érdekű és fontosságú csillagászati expeditiót szentesítette prof. *Piazzi Smith* vezérlete alatt Teneriffa szigetén, melynek czélja az volt, hogy a légkör magas megyéiben tétessenek csillagászati vizsgálódások, s hogy így sir Isaac Newton azon optikájában kifejezett eszméje valósittassék, miszerint a légkör rezgése által előálló sugárzavart csak akkor lehet kikerülni, s a gyakorlati csillagászatra nézve akkor lehet tetemes eredményeket várni, ha a vizsgálatok a legtisztább s csendesebb légben tételnek, milyen tán a legmagasb hegyek tetején a fellegek fölött található; az utasítások egyik pontja az volt, hogy Humboldt figyeletei a láthatárhoz közel levő csillagok oldalvásti oscillatiójára nézve igazoltassanak.***) Azonban prof. *Piazzi Smith*, ki az Alta Vistáról 10,702 lábnyi magasságon tette nagy érdekű figyeleteit, Sheapshanks ötlábnyi aequatorialis látésövével, minden kísérletei daczára is semmi ilyes tüneményt fel nem fedezhetett, sem a sugártörés erőszakos megzavarása által előálló légtükrözést, úgy hogy ő hajlandó ezen tüneményt a jégbarlang szomszédságában forró vulkanikus légvonat által okozott zavarnak tulajdonítani. †) Azonban ezen hivatalos vizsgálatból következtetett vélemény, mintha ezen tünemény vulkanikus meleg fuvallatok eredménye volna, épen oly kevésbé magyarázza ki azt, mint Humboldt azon véleménye, mintha az a lég különböző sűrűségű és hőmérsékletű rétegeinek a felkelő nap általi megzavarodásából eredne.

*) Voyage etc. T. I. p. 269.

***) Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung. Stutg. und Tüb. 1850. III. Bd. S. 37.

****) Astronomical Experiment on the Peak of Teneriffe, carried out under the sanction of the Lords Commissioners of the Admiralty. By Professor C. Piazzi Smith. In the Philosophical Transactions of the Royal Society of London. For the year 1858. London. 1859. p. 474.

†) The effects of a vent of volcanic air in that immediate neighbourhood. U. o. 495. I.

A nap közelgett s Humboldt vágyott a tüztányér első felvilánásának perczeit észlelni 11,000 lábnyi magasságról. Még egy utazó sem tette azt physikai eszközökkel ellátva, mint Humboldt. A nap felszéle $4^{\circ} 48'$ és $55''$ -kor jelent meg s az egész tányér $4^{\circ} 56' 56''$ -kor tűnt fel a láthatár felett, és így pontos számítások szerint $11^{\circ} 51'$ -el elébb, mint ugyanazon párhuzam alatt, a lapályról nézve. A nap rendkívül lassan bontakozott ki, t. i. körülbelül nyolcz percz alatt, minek okát Humboldt abban keresi, hogy a sűrű ködréteg a valódi láthatárt elrejtette, s követte a napot felkelésében. *) Ezen figyelet pontossága annál rendkívülbb — mond prof. P i a z z i S m i t h, — mivel a napfelkelés valóságos (absolute) idejének meghatározása, a felhőanyagok által okozott zavar miatt nem lehetne földiratilag igaz. **)

A Malpays-n keresztüli fáradságos út három óráig tartott azon kis lapályig, melyet Rambletának neveznek s melynek közepéből emelkedik ki a czukorsüveg (el piton). Ezen lapályon vannak azon szelelő-lyukak, melyeket a benlakók a pik orrlyukáinak neveznek, 1820 ölnyire, vagy prof. P i a z z i S m i t h mérései szerint 11,868 angol lábnyira a tenger felett. Ezen lyukakból, az u. n. narixból, meleg vizgőzök emelkednek fel. Innen némely physikusoknak azon merész hypothesise, hogy a narixot úgy kell tekinteni, mint egy roppant lepároló készüllet nyílását, melynek feneke az oceán alatt fekszik. Azonban Humboldt nagyon kételkedik a tengervíz és a vulkánikus tűzhely közti egyenes és állandó közlekedésről, a nélkül azonban, hogy annak alapos okát adná, s a vulkánikus tűneményeket egyszerűn átszűrődött atmosphaerikus vizekből magyarázza. ***) Később Kosmosában is hajlandó a vulkánikus tűneményeket az ugynevezett édes meteor-vizekből származtatni. †) Hogy a pik orrlyukaiból s a kráter repedékeiből kiemelkedő gőzök így származhatnak, valószínű, de vannak más vulkánikus tűnemények és tapasztalatok, melyek kétségkívül valóvá teszik azt, hogy a tengervíz, mint már a régiek is gyanították, nagy szerepet játszik azoknál, s hogy sok esetben nem lehet kételkedni, hogy a tengervíz valóban beszívódik, lepároltatik s felelemeztetik a vulkánok által.

Midőn a híres sir Humphry Davy felfedezte a föld s alkalic alanyainak érc-természetét s ezeknek nagy vonzalmát az oxygenneli összeköttetésre, s midőn látta, hogy ezen összeköttetést magas hőmérséklet követi, eleven égéssel: azon gondolat villant meg fejében, hogy ha ezen anyagok nagyobb mennyiségben vannak a föld héja alatt s hozzájuk víz járul, ezáltal oly nagy

*) Voyage etc. T. I. p. 273.

***) Philosophical Transactions for the Year 1858. p. 488.

***) Voyage etc. T. I. p. 278.

†) Kosmos u. s. w. B. I. p. 253.

melegségnek kell előállani, mint milyen a vulkánok tűzhelyében van. Innen ő hajlandó volt a vulkánikus kitéréseket a víznek a még eredeti tisztaságukban levő gyűlékony alkalikus érczek általi felelemzéséből származtatni. Ezen merész teoriáról Davy utolsó munkájában letejt, miután sok más chemiai nézet, mint azt Humboldt Komosában felszámolja, *) azzal ellenkezésben volt. Helyette dr. Danbeuy híres oxfordi professor vette azt pártfogása alá s azt mondja, hogy az a legalaposabb, legegyszerűbb theoria, mely mind a vulkánikus kitérések tüneményeivel, mind a kibányt anyagok természetével leginkább megegyezik. **)

Ezen theoria érvényességének megvitatása nem ide tartozik, az azonban közönséges szabálynak látszik valóban lenni igen kevés és kétséges kivétellel, hogy minden vulkánikus hegycsoport nagy sósvíztömeg szomszédságában fekszik. Százhatvanhárom működő vulkán közül, melyeket Arago felszámol, majdnem mind igen kis távolságra fekszik a tengertől. Még Humboldt is elismeri, hogy az oczeántól 40 mérföldnél távolabb nem fedeztetek fel működő vulkánok az új világban, ***) a nélkül azonban, hogy azt állandó szabályul állítaná fel. És itt nem lehet ellenvetésül felhozni azt, hogy a kialudt vulkánok szomszédságában a sós viznek semmi nyoma sincs, mint Franeziaország középponti tartományiban, Sileziában, Magyar- és Erdélyországban, melyek mind messze fekszenek az oczeántól, mert mint Daubeny megjegyzi, azon korban, midőn ezen vulkánok működtek, azok nagy része, ha nem a tenger alatt is, de ahhoz közel volt, a többiek pedig azon tavakhoz, melyeket a visszavonuló tengerek magok után hagytak. †) Valóban úgy látszik, hogy a víz nélkülözhetlen tényező minden vegytani processusnál-nemcsak az életműves hanem az életműtlen világban is, hogy a vulkánikus tüneményeknél mind a meteorikus mind a tengervíz fontos szerepet játszanak.

Azonban a természet ezen fontos physikai kérdést is titkos lepellel fedé el az emberi vizsgálódó ész előtt. Közép-Ázsiában, mint ezt Humboldt Kosmosában Bel-Remusat figyelmeztetése után előadja, a működő vulkánok 370—382 mérföldnyi távolságra vannak a tengertől s a mi ennél sokkal különösebb, azon négy ropant hegyláncz közül, melyek az ázsiai continest keletről nyugatra keresztülágják, nem az oczeánhoz közelebb fekvő hegyláncz (a Himalaya), hanem a két benső, melyeknek egyike 400, másika 180 mérföldnyi távolságra van a tengertől, okád tüzet; †*) mi leg-

*) Kosmos I. Bd. S. 247.

**) A Description of Active and Extinct volcanoes etc. By Charles Daubeny. F. R. S. London 1826. p. 358.

***) Voyage etc. T. I. p. 279.

†) A Description of active and extinct Volcanoes etc. p. 369.

†*) Kosmos u. s. w. Bd. I. S. 255.

alább kétségkívülalóvá teszi azt, hogy a tenger közelsége s a tengervíz benyomulása a vulkán tűzhelyébe nem feltétlenül szükséges a földalatti tűz kitörésére, s igen kétséges az, mintha a megolvadt lávának kiemelése a föld mélyéből multhatlanul szükségesek volnának a vizgözök, mint azt *Bischof* véli. *) Nem ugy kell-e inkább tekinteni a vulkánikus kitöréseket és földrengeéseket, mint a föld sajátságos életműködéseit? Nem kevésbbé nevezetes az is, hogy Európában egy működő vulkán sincsen hegylánczban, hanem attól kisebb nagyobb távolságban; ellenben Ázsiában s Amerikában a legnagyobbak a hegylánczok részét teszik, mi fölötté nagy figyelmet érdemel. Azonban itt sem általában véve, mert a Sangay és Jorullo tűzokádók egy lapályon emelkednek fel, messze a Cordilleráktól, egyik a déli, másik az északi félgömbön. Humboldt ezt kivételnek mondja. Azonban a természet gyönyörködni látszik az ellentétekben, mintha azáltal még nagyobb homályba kívánná burkolni működéseit. Ázsiában Új-Hollandiában s a Cordillerák hátán számos ily ellentéteket találunk, melyeket viszonyaik egyetemiségében kell Humboldt szerint tekintenünk, ha hamis eszmékre nem akarunk alkalmat nyújtani. S valóban ugy látszik, hogy az ellentételek nem mindig kivételek, hanem a természet összes életének sajátságos jellemvonásai, mi épen azáltal tűnik fel, ha a tényeket nem egymástól elszigetelve, hanem egyetemiségükben fogjuk fel.

A czukorsüveg magassága a Rambletáról valami 90 ölnyi s közel fél óra alatt lehet nagy bajjal felmászni vulkánikus hamuval s tajtkötöredékekkel fedett meredek oldalán a tetőre. A kráterhez vagy katlanhoz (caldera), melynek nyílása 300 lábnyi széles, nem könnyű jutni egy magas és különös hóféhérségű lávafal miatt. Hasonló alkata van a Cotopaxinak, melynek kráterét e miatt még senki sem láthatá. A teneriffai pik hátsó faláni rés teheti lehetővé itt a hozzájuthatást. A természetnek mindenütt a legnagyobb különféleségekre törekvő működését egyébiránt a vulkánok alkatában is meglepőleg látjuk. Azon tapasztalásból indulva ki, hogy a Vezúvnak, mely a teneriffai pikhez képest csak egy domb, ötször nagyobb átmérőjű krátere van mint ennek, s hogy az Andesek több roppant vulkánjainak igen kis nyílásuk van; azon geologiai törvényt lehetne felállítani, hogy a legóriásibb hegyek csak kisszerű kráterrel bírnak. Azonban a Cordillerák több nagy vulkánjai Humboldt mérései szerint több mint négy, sőt hét-száz ölnyi széles kráterrel is bírnak, mi ismét egy új bizonyosága annak, hogy a természet az általunk törvény gyanánt felállított tételt feltűnő ellentétei által igen gyakran érvénytelenségre súlyeszi le.

*) Die Wärmelehre des Inneren unseres Erdkörpers, von Dr. Gustav Bischof. Leipzig 1837. S. 267. u. 305.

Az utazók leereszkedtek a kráter aljára, mely 110—115 lábnyi mélységű. Több repedékből meleg vízgőzök sutorogtak ki. Egyébiránt az egész tölésér azt mutatja, hogy az évezredek óta nem okádott tüzet, kivéven oldalrepedékein, mint ez rendszerint a magas vulkánoknál lenni szokott.

A pik tetejéről roppant terjedelmű kilátás van. Ha a lég tiszta, a szerencsés szigetek egész csoportja, általában valami 5700 négyszög mérföldnyi és így Spanyolország negyedrésszével felérő tér látható ezen, Borda trigonometriai mérései szerint 1905 ölnyi (12181 angol lábnyi), Prof. Piazz-Smith legújabb, saját légmérői módszer szerint tett számítása szerint pedig 12,198 angol lábnyi magas tetőről. *) Nem győzték az utazók csudálni az ég kék boltjának színét. A cyanométer 61°-ot mutatott. S a u s s u r e szerint annál erősebb az ég kék színe, mennél ritkább a lég. Különös azonban, hogy a Montblanc csúcsán, mely 540 öllel magasabb a teneriffai piknél, csak 40 fokot mutatott az. Humboldt azt az afrikai lég szárazságának s a forró éghajlat közelségének tulajdonítja. **)

Azt lehetne mondani, hogy a teneriffai vulkán, melynek körvonala több mint 54000 öl, tömege által összezúzza a szigetet, mely alapjául szolgál. — A vizek kebléből hárommnyi magasságra emelkedik az fel, mint mennyire lebegnek nyárban a fellegek, s ha már több század óta félig kialudt kráterje tüzet lövellene fel, mint a jóniai szigeteken a Stromboli, a teneriffai pik, mint valamely pharus, vezérül szolgálhatna 260 mérföldnyi környezetben a hajósoknak. Humboldt szerint valamint a quitói királyságnak hegyes részét úgy lehet tekinteni, mint egy 700 négyszög mérföldön elterülő roppant vulkánt, mely különböző kúpokon hányja ki a tüzet; ***) ugy a Kanári egész szigetesoport is egy tengeralatti vulkánra van helyezve, mely hol egy hol más szigeten hányta a tüzet. Innen kivált miután Humboldt az amerikai vulkánsoportokat körül gyűjtött tapasztalatai által a természet ezen megyékben fenálló törvényét oly szembeszöküleg kitünteté, igen valószínű, hogy a Kanári szigetesoport egykor egy öszvefüggő öshegyláncz volt mely ismét valaha az Atlas hegylánczsal lehetett öszvefüggésben; mint Corsica öshegyei valaha az Apenninusok és a Bochetta középonti magvai lehettek, — melyet egy nagy catastropha szétszagatott s víz alá merített. S e tekintetben azon hozzávetőleges földabrosz, melyet Bory de Saint-Vincent a régiek Atlantisáról készített, melynél fogva a Kanári és Madéra szigetek, nem

*) Philosophical Transactions for the year 1858. London 1859. p. 523.

**) Voyage etc. Vol. I. p. 310.

***) Views of Nature, by Alexander von Humboldt London 1850. p. 260.

egyebek lehettek, mint a régi Atlanti hegyek maradványai és romai, — a természet ismeretes törvényeivel épen nem ellenkeznek.

A vulkánikus anyagok közt egy a legnevezetesebbek közül az obsidián, melynek Humboldt három külön fajtát különbözteti meg. Lipari után a teneriffai pik legtöbb és legszebb obsidiánt adott. A Kanári szigetek híres megvizsgálója báró Buch szerint a régi lávafolyamok zöldfekete színű, átlátszó, kagylódad, töredékeny obsidiánból állanak. *) Prof. Piazz-Smyth 1856-ban az Alta Vistán 10,500 lábnyi magasságon a tenger fölött sötétzöld obsidián-fekvetet talált. **) Mindez annál szembetűnőbb, mivel a föld más tartományában, Islandiában, Magyarországbán, Mexikóban s a quitói királyságban, az obsidián csak nagy távolságokban találtatott a működő vulkánoktól. Hogy az obsidián igen régi eredetű, mutatja az, hogy oly kráter szomszédságában találtatik, mely már századok óta nem hányt tüzet. Miként áll elő: mai napig sincs azonban megoldva. Ős-sziklanem-e, melyet vulkánikus tűz hatott át, vagy a kráter belsejében ismételve átmegátolvadt láva, vagy tán felolvasztott gránit? Humboldt igen valószínűnek tartja, hogy az obsidiánok üveggé vált tömegek, melyek előbb meghültek, mintsem kőnemű lavákká válhattak volna. ***)

Épen oly rejtélyes a tajtkő eredete is, mely a teneriffai pik lavájában az obsidiánnal együtt találtatik, s melyet innen némelyek a tűz ereje által színvesztett és felfűjt obsidiánnak tartanak. Humboldt nem tartja azt egyszerű ásványnak, hanem a vulkánok által kivetett különféle anyagok rostos képletének. †) A természet mindenesetre igen különböző módokat használ a különböző alakú tajtkövek képzésére. A híres Werner, hogy rendszerét megmentse, tagadta az obsidián és tajtkő tűz általi eredetét, s Esmark, a ki hazánkat gondosan átvizsgálta, a másodrendű képletekhez számítja az obsidiánt, tajtkövet és bazaltot s tagadja azok vulkánikus eredetét. Azonban számos geologiai figyeledek s vegytani tapasztalatok által jelenleg azoknak vulkánikus eredete kétségkívül valóvá tétetett. Nevezetes sir George Mackenzie tapasztalata Islandiában, hol 1783-ban a legroppantabb tüzhányások egyike volt a világon. Egy a Heklától valami 20 mérföldnyi távolságra fekvő völgyben nagy lávafolyamot vétek látni magok előtt az utazók, de kellemtelen lőnek meglepetve, látván, hogy az egész roppant folyam obsidiánból, tajtkőből és salakból állott. Az obsidián alul, a tajtkő fölül volt, s sir George megjegyzi, hogy az obsidián és

*) Physikalische Beschreibung der canarischen Inseln. Von Leopold von Buch. Berlin 1825. S. 229.

**) Philosophical Transactions for the Year 1858. London 1859. l. 708.

***) Voyage etc. T. I. p. 353.

†) U. o. l. 355.

tajtkő egymáshoz oly benső viszonyban állanak, hogy egyiknek eredete a másiknak eredetét feltételezi, s hogy mindkettőnek tűz általi eredete kétséget sem szenved. A tajtkő rendszerint az obsidián fölött van s oly viszonyban van ehhez, mint a közönséges láva-folyamsalak a láva testéhez. *)

A láva tudniillik nem valami salak- és töredék anyag zavarékából áll, hanem egymástól különböző részekből, egy felső és alsó salak-(scoriae) tömegeből s ezek közt fekvő köfeketvből, mely folytonos táblaalakú kemény kőből áll s párhuzamban megy a fölytő és alatta fekvő salakképletekkel, mint azt sir Charles Lyell legújabb vizsgálódásai az Aefna körül kivívják. **) Ily viszonyban lehetnek az obsidián és tajtkő is egymással.

Azonban itt ismét új nehézségek tűnnek fel. A tajtkő nincs mindig az obsidián társaságában. Sokszor roppant tajtkőtuskók egyesülete egész hegyeket képez, mint Humboldt a quitói királyságban s Esmark hazánkban látta. Gránitszklák voltak-e azok eredetileg, mint D o l o m i e u mondja, vagy a felolvadt tömegnek a kiszabadult gőz általi felpuffadása által álltak elő, mint don Juan de La r e a mondja, s mint az újabbak közt R i c h a r d s o n is hiszi, ***) vagy csak úgy kell azt tekinteni mint az obsidián tajtkét? És micsoda vegytani processus által történik ezen csudálatos átváltozás? Hogyan válik a gránit üvegalakú maszszává? Elég-e ezen különösségek előhozására a kisebb-nagyobb erejű tűz, kisebb nagyobb nyomás, hirtelen vagy lassú kibűlés, vagy tán még több más agentiák is járulnak annak átalakításához? Ezen kérdések megfejtése nagy nehézségekkel jár s csak a tudomány haladásától reménylhető. A tárgy egyébiránt még bonyolodottabbá válik azáltal, hogy némely vulkánoknál egészen hiányzanak ezen üvegnemű képletek.

A vulkánok természettudományi geológiájában általában még mindeddig kevés haladást tettünk, s Humboldt fájdalommal említi, hogy a mineralogok munkálatai s a chemia felfedezései e tekintetben még mindeddig oly kevés segédelmet nyújtottak. Számos problemák ötlenek fel azok előtt, kik különféle égbajlatokat látogatnak meg, melyeknek felfedezése legmegfeszítettebb vizsgálódásainknak sem sikerül. †) Sok érdekes kérdés keletkezik azokra nézve, kik a vulkánokat nem csak mineralogiai hanem geognostikai szempontból is kívánják felfogni, s kik közönségeseb érdekű s magasb horderejű eszmékre bírnának emelkedni. Vajjon

*) Mackenzie's Travels in Iceland. p. 366.

**) Philosophical Transactions of the Royal Society of London for the year 1858. p. 737.

***) Introduction to Geology and its associate sciences etc. By the late G. F. Richardson. London 1855. p. 125.

†) Voyage etc. T. I. p. 324.

valamely vulkán kúphegyét ismételt kitörések által megolvadt s egymásra halmozódott anyagok képezték-e, vagy tán annak közép-pontjában ős-sziklák magva van, lávával fedve, mely ismét nem egyéb, mint ugyanazon ős-szikla, tűz által megváltoztatva? Mi köti össze az újkori vulkánok termékeit a bazaltokkal, phonolitekkel és bányavirág nélküli földpát alapú porphyrokkal, melyek a perui és mexikói Cordillerákat befedik, valamint a Mont-Doré-k, a Cantal és Mézen apró csoportjait Franciaországban? Vajjon az vulkánok középponti magvát helybeli tűz hevítette-e fel, s meglágyult állapotban a ruganyos gőzök emelték-e fel, mielőtt még azon folyóságok kráter által közlekedtek volna a külső levegővel? Micsoda állomány az, mely ezen hol lassú hol tevékeny égést évezredek óta fentartja? Ezen ismeretlen ok végetlen mélységben működik-e, vagy tán a grániton fekvő másodrendű szikláknak van-e a vegytani processus? Ezen kérdéseken még mindig nagy homály fekszik; de Humboldt éles vizsgálódásainak nyomán felállított theoria szerint annyit tudunk, hogy a vulkánikus munkásság a föld belsejébeni forró folyam vízhatása a felszín szilárd héja ellen. E szerint a vulkánikus munkásság az egész földtest közönséges tulajdonsága, nem pedig helybeli okok szüleménye.

Vége Humboldt azon fontos és igen érdekes kérdést teszi fel, ha vajjon a Kanári szigetek csoportjában találtatik-e első vagy másodképletű sziklafaj? Több nevezetes utazó s kitűnő tudós, nevezetesen a Macartney és Baudin-expeditió természetvizsgálói igyekeztek már megfejteni ezen problémát, de a vélemények egészen ellenkezőleg ütöttek ki. Peron híres utazó azt mondja, hogy a Kanári szigetek egyikében sem lehet igazi gránitot találni, s hogy így az egész szigetesoport kizárólag vulkánikus eredetű. *) Maga Humboldt azt mondja, hogy sem ő, sem Cordier — kitűnő mineralog, ki a Kanári szigetekeken sokáig mulatott, — nem találtak ős-sziklára **), noha másrészt maga is elismeri, hogy Broussonnet szerint, ki oly sokáig lakott a Kanári szigetekeken, Gomera szigetének magva csillámpala. Azonban ezen nevezetes tárgyat báró Buch, Humboldt 36 évi hű barátja s a kor legnagyobb geognostája, — később teljesen tisztába hozta. Ezen híres férfiú, christianiai professor Smith-tel, ki később a congói expeditiónál oly szerencsétlenül járt, vizsgálta meg a Kanári szigeteket 1815-ben. Nem csak azt hozták ők bizonyosságra, hogy ezen a szigetesoporton a tűzokádások csaknem ugyanazon vonalban történnek, mint Chili és a guatimalai királyság működő vulkánjainál, melyeket Humboldt sorokba csoportozva talált, mint folytatásait az őssziklaláncnak; hanem a szigetek egyikén a vulkánnak épen

*) Voyage de Decouvertes. aux terres australes Tom. I. Paris 1807. p. 24.

***) Voyage etc. Tom. I. p. 367.

gyüpontjában űs-sziclát is fedeztek fel. Ezen felfedezés nyomán, Buch theoriája szerint Teneriffa régebb részei felcnelelés, újabb közép-ponti kúpja pedig, hová a fenemlített porphyros obsidián-fekvetek tartoznak, professor Smyth véleménye szerint kítörés által állt elő. *)

A teneriffai pik általában a legmagasztosb érzelmekkel töltötte el Humboldt ifjúi keblét. A természet egész fensége elragadó pompában terült el szemei előtt ezen magasságból, s a plánták geographiájának eszméje itt villant meg agyában, midőn a növényeket oly különféle megyékre osztva látta maga előtt elterülni a kúpalakú hegy oldalán. Ezen botanikai földabrosz fővonásait következő szavakban adja Humboldt: „Ezen magános megyék tetejéről szemünk a lakott világgal találkoztak. Azon feltűnő ellentétet élveztük innen, melyet a pik kopár oldalai, salakkal fedett meredek lejtői, minden növénytől megfosztott magaslatai képeztek a művelt földnek mosolygó tekintetével; láttuk övekbe osztva fel a növényeket, a szerint a mint a légkör hőmérséklete fogy a hely magasságával. A Piton alatt zuzmók kezdik elfedni a salakká vált s fényeslő föltületű lávákat s egy a *Viola decumbens*-sel rokon *viola* (*Viola cheiranthifolia*) emelkedik fel a vulkán meredek lejtőjén 1740 ölnyi magasságon, s ez nem csak más fűnemű plántákat előz meg, hanem még a pázsítféléket is, melyek az Alpeseken s a Cordillerák hátán közvetlenül a lopvanószó plántákkal érintkeznek. A hegyi folyamok által vájt kis völgyeket, melyeket az oldal-kítörések betemettek, virágokkal fedett retama-éserjék ékesítik; a retama alatt jö a páfrányok megyéje, fanemű hangák által beszegve. Borostyánfák, rhamnusok és földi eperfák választják el a hangákat a szőlővel és gyümölesfával beültetett lejtőkötől. Gazdag zöld szőnyeg terül el a rekettye-lapály s alpesi növények övétől fogva a pálmák és muzák csoportozatáig, melyek lábai az oceáiban fűródni látszanak.“ **)

Későbbi részletes fejtegetései szerint Teneriffa (vagy az űs guanok nyelve szerint Chinerfe) szigetén öt növényövezetet lehet megkülönböztetni t. i. a szőlők, borostyánfák, fenyűfák, ratamák és pázsítfélék megyéjét. Ezen megyék, mint emeletek, egymás fölébe vannak helyezve, egyik a másik fölött, s a pik meredek oldalán 1750 ölnyi függöleges magasságot foglalnak el, azalatt míg 15 fokkal feljebb északra a Pyrénéekben a hó már tizenhárom-vagy tizenegyszáz ölnyi magasságra ereszkedik le.

Az első öv, a szőlők öve, a tengerparttól 2—300 ölnyi magasságra emelkedik fel, leglakottabb s egyedül azon rész, mely gondosan műveltetik. Ezen alacsony tájakon az orotavai kikötőben, s ott, hol a szelek szabadon járhatnak, a százfokú hőmérő télben, legalább január és februárban délben 15 és 17 fok (Fahrenheit

*) Philosophical Transactions. Vol. 148. London 1859. p. 709.

**) Voyage etc. T. I. p. 299.

59° és 62° 6') közt van, s a legnagyobb nyári melegben 25 és 26 fokon (77° és 78° 8' Fahrenheit) túl nem megy, következőképp 5—6 fokkal lentebb áll, mint azon szélsőségek, melyeket a hőmérő Párisban, Berlinben és Petersburgban elér. A szőlők meggyében a növényzet termékei között nyolczféle faalakú Euphorbium, többféle Mesembryanthemum, melyek a jó-remény-fokától Peloponnésusig sokszor fordulnak elő, a *Cacalia kleinii*, a sárkányfa és más növények, melyek kopasz tekergő törzsökeik, nedvteljes leveleik s kékes-zöld színök által az áfrikai növényzet jellemvonásait tüntetik fel. Ezen zónában művelik a pálmafákat, bananákat, ezukornádat, indiai fügefákat, az *Arum colocasiát*, melynek gyökere a köznépek tápláló lisztet ad, az olajfát, európai gyümölcsfákat, a szőlőt és gabonafajokat. És így Teneriffa, mely Egyiptom, déli Ázsia és Florida párhuzamában fekszik, a természet mindazon ajándékaiban részesül, melyekkel a pálmák zónája diszeleg.

A második öv, Teneriffa fás részét teszi s az egyszersmind a források meggyéje, melyek a mindig friss és nedves pázsitból szökellenek fel. A vulkánokra támaszkodó halmok pompás erdőkkel fedvék. A borostyánfának négy faja található itt, a kanári tölgyfa, egy itt honoló olajfa, a *Visnea mocanera*, az azorok *Myrica Faya*-ja, a *Sidwoxylon* két faja ritka szépségű leveleivel, az *Arbutus calycarpa* s más mindig-zöld fák a myrtusok családjából. Folyókák és egy az európaítól igen különböző repkény (*Hedera canariensis*) fedik be a borostyánfák törzsökeit, lábaiknál számlálhatlan mennyiségű páfrán, melyek közül csak három ereszkedik le a szőlők meggyéjéig. A finom fűvel és mohhal fedett föld mindenütt csillog a *Campanula aurea*, a *Chrysanthemum pinnatifidum*, a *Mentha canariensis* és több más esemetenemű *Hypericum*-faj virágaitól. Vad és oltott gesztenyefák széles övet képeznek a források meggyéje körül, mely mindnyájok közt legzöldebb s legkellemesebb.

A harmadik öv, 900 ölnyi magasságon kezdődik, ott hol a földieperfa, a *Myrica Faya* s azon szép hangák, melyeket a lakosok Texonak neveznek — utolsó csoportozatai jelennek meg. Ezen 400 ölnyi szélességű zónát egy roppant fenyőfa erdő fedi be, melyek közé Broussonnet *Juniperus Cedrója* vegyül. A híres DeCandolle szerint a teneriffai fenyő minden más fenyőfától különbözik. Az utolsó fenyőfát Humboldt 1200 ölnyi magasságon talált itt a tenger fölött. A Cordillerákban a forró éghajlat alatt a mexikói fenyőfa egész kétezer ölig felemelkedik.

A negyedik és ötödik öv, a ratamak és pázsitneműek meggyéje, oly magasságokat foglalnak el, melyek a Pyrenéek leghegyesücsaihoz hasonlítanak. Ezek a sziget legkopárabb meggyéi, hol tájtkő, obsidián s összetörtelt lávahal-mazok a növényzetet megakadályozzák. Az alpesi rekttyék (*Spartium nubigenum*) virágos cserjéi, melyek a roppant hamutengerben

oázisokat képeznek, ezen szomorú tájkört némileg felvidítják. Két növény, a *Scrophularia glabrata* és a *Viola cheiranthifolia* egész a Malpaysig felemelkednek. Egy az afrikai nap heve által elperzselt gyepen a *Cladonia paschalis* fedí be még a száraz földet. A pik csúcsa felé *Urecolariák* s más a zuzmók családjába tartozó növények működnek a salákká vált anyagok felelemzésén. E szerint az életműves erők szakadatlan működése által Flóra országa kiterjeszkedik még a vulkánok által szétrombolt szigetekre is. *)

Ezen érdekes fűvészeti földabrosz alakítására nagy segítségül voltak Humboldtnek *Broussonet* figyeletei és jegyzetei, melyeket ő itt laktában gyűjtött, s melyek megérelték fejében a plánták elosztásának fontos eszméjét földünk fölületén.

És így Humboldt vizsgálódásai a Kanári szigetek geologiai szerkezetére s a plánták sajátosságos geographiájára nem kevés világot terjesztettek el; azonban ő azt hiszi és méltán, hogy ezen szigetesoport physikai története még roppant mezőt nyújt a vizsgálódásra, kivált ha annak tárgyául nem csak az Atlanti tenger szigetei, hanem Afrika északnyugati partjai is kitézetnek.

Egyébiránt mielőtt ő az ó-világot elhagyná, egy nagy és közönséges érdekű tárgyra függeszté figyelmét, mely az egész emberiség történetére vonatkozik s a föld színéről eltűnt néptörzököket illeti. Hová lettek — ezt kérdezzük Cuba, San-Domingo s Jamaika szigetein — hová tűntek ezen tájak őslakói? Mi lett, azt tudakozzuk Teneriffa szigetén, mi lett a guanokból, kiknek csak a barlangokba temetett mumiái kerültek ki a megsemmisülést? Humboldt szerint a 15-dik században minden kereskedő nemzet, de különösen a spanyolok és portugálok, a Kanári szigetek erős izmos lakói közt keresték a rabszolgákat, mint keresik ma Guinea partjain. Még akkor nem igyekeztek bebizonyítani a lelketlen kereskedők azon lealacsonyító állítmányt, hogy a feketék, barmok és ember közt álló faj: akkor csak az volt rabszolgaságra kvalifikálva, ki nem volt megkeresztelve. Egyik guan eladta a másikat. Később a szívtelen spanyolok irtó háborúi, s az ezekből 1494. keletkezett híres dőghalál a guanok nagy részét megsemmisítette.

Az utazók június 25-dikén este hagyák el a *sainte-croix-i* kikötőhelyet, csudálattal tölt kebellet a Kanári szigetek szépsége, különfélesége és fensége iránt. A zöld foki szigetektől (iles du cap vert) északra fölötte nevezetes tünemény vonja magára az utazó figyelmét. Az egyenlítőtől fogva a déli és északi szélesség 40-dik fokaig, és így valami hatvanezer négyszög mérföldnyi fölületen bizonyos tengeri növény terül el, melyet *Fucus natans*nak neveznek. Hasonlit az egy elöntött bokros réthez s Columbus hajócsapatja megjárd, midőn azt maga előtt elterjedni látta, azt vélvén,

*) Voyage etc. T. I. p. 402—416.

hogy az valami veszélyes zátony. A spanyoiok és portugálok Mar de Sargasso-nak nevezik.

Humboldt szerint*), miután ezen mozgó tömegek századok sőt bizonyosan évezredek óta ugyanazon helyen vannak, azt kell hinni, hogy azok a tenger alatti sziklákról veszik eredetöket, melyek 40—60 ölnyi mélységre vannak s mit belőlök az aequinoctialis árfolyamok magokkal ragadnak, folytonosan kipótólják. Hogyan szakadnak ezek fel az őket tápláló sziklákról, azt Humboldt szerint kimagyarázni nem tudjuk, kivált nagy mélységekben, hol a tenger rendszerint sokkal csendesebb. Csak azt tudjuk, ugymond, Lamouroux szép tapasztalatai után, hogy ezen fucú-sok gyümölcsözés után könnyebben felszakadnak, s hogy lihetőleg a halak és puhányok is elrágcsálják azon növények szárát a sziklákon.

Azonban Humboldt fenebbi véleménye ismét mutatja, mi nagy bizonytalanságban vagyunk mai napig is a természet legnagyobbszerű tüneményeinek kimagyarázásában. Már maga Humboldt azt mondja egy más helyen, hogy az északi párhuzamok 33-dik vagy 34-dik fokánál a tenger nem 40—50, hanem néhány ezernyi öl mélységű, s tudjuk hogy az egyenlítő közelségében, az Atlanti tenger azon középponti medenczében, melynek tetején lebeg a Mar de Sargasso, a tenger mélysége megmérhetlen. Lehet-e hát képes valaki bebizonyítani azon sziklák lételét, melyeken Humboldt ezen fucusok eredetét keresi, vagy azt, vajjon ily borzasztó mélységben van-e annyi hatása a világosságnak és melegnek, mely ezen fucusok tenyészésére s azon szép zöld színnek megadására elégséges, melylyel azok a Sargasso-tengereni lebegősökben bírnak? A növényzés nemesak félbe nem szakad, mint Humboldt állítja, hanem teljes erőben diszlik, s különös tény, hogy ezen egész úszkáló bokortengerben egyetlenegy elszáradt növényt sem lehet találni, noha a hőség és világ lehető legmagasb fokának van kitéve, ellenben ha azt a vízből kiveszik: kevés óra alatt elfonnyad s megfeketedik. Már csak ezen pár tényből is kiviláglik, hogy a Mar de Sargasso nem valami jelentéktelen tarthely az atlanti árfolyamok számára, hogy abba holt növény sodromnyaikat lerakják, mint azt sokan vélik, hanem hogy abban saját-ságos önálló élet uralkodik, s hogy így a Sargasso-tenger az oceán életének egy fontos és érdekes tényezője. Hogyan is lehetne az egyébként annyi állati élet lak- és táptanyája, s hogyan tarthatná meg századokon át csaknem változhatlan alakú physiognomiáját?

A szélesség 22-dik fokától fogva a tenger fölüllete tele volt repülő halakkal (*Exocoetus volitans*), melyek 12—15, sőt 18 lábnyi magasságra is felemelkedtek s hűsz lábnyi távolságra is elrepültek, mig ismét a tenger vizét érintették. Sokszor ezerenkint mozognak

*) Voyage etc. T. II. p. 14.

vízirányos vonalban, mint a fecskék, a hullámokkal ellenkező irányban. Humboldt szerint, ki a halak lehelési életműveinek vizsgálatával nyolcz hónapig foglalkozott, ezen halak roppant úszóhólyagja testöknek több mint felét foglalja el s mell úszó-szárnyainak idegei háromszor vastagabbak mint a hasúszószárnyakéi. A természetvizsgálók közt közvélemény volt, hogy a tropikusok alatti tengeri halaknál ezen életmű tiszta élenyvel van töltve. Humboldt azonban meglepve tapasztalá, hogy a repülő halak úszóhólyagjában 0,04 éleny 0,94 azót és 0,02 szézeny van, mely arány azonban változó s vannak az oceán mélyében lakó halak, melyeknek léghólyagjában 0,92 éleny találtatik. Humboldt szerint az exocetusok azért lökik fel magokat a tengerből, hogy a légszívás gyönyöreit élvezzék, máskor pedig hogy a falánk doradok torkából kimeneküljenek, de incidunt in scillam, mert a szabad légben a keselypelikának, harezos madarak, (albatros-ok) s más madarak martalékaivá lesznek, mint az Orenoko partjain a caviák (*Cavia capybara* L.) seregei a krokodilusokat kerülni akarván, partra kelnek, hol azonban a jaguarok falják fel őket. *)

Julius első napjaiban az új continenshez közelgének az utazók. A tropikus tartományok benyomása, a déli égbolt szépsége s az új csillagzatok feltünése Humboldt keblét mély gyönyörrel, elragadtatással tölték el, s nem lehet nagy élvezet nélkül olvasni Humboldt érzéssel és izléssel teljes sorait :

„Azon idő óta, hogy a forró éghajlatba érünk — mond ő — nem győztük eléggé csudálni minden éjjel a déli ég szépségét, mely azon mértékben, a mint dél felé haladánk, új csillagzatokat tüntetett fel szemünk előtt. Valami mondhatlan s addig ismeretlen érzés lepi meg az embert, a mint az egyenlítőhöz közelg, s különösen midőn egyik felgömbből a másikba megy által ; lassankint lesüljednek s végre eltűnnek azon csillagok, melyeket első gyermekségünk óta ismerünk. Semmi sem emlékezteti az utazót elevebben arra, mi roppant távolságra van hazájától, mint egy más égbolt tekintete. Nagy csillagok csoportozata, némely elszórt s a tejút fényével versenyző ködcsillagzatok, némely rendkívüli feketeségük által feltünő helyek, a déli égnek különös physiognomiát kölcsönöznek. Ezen látmány még azok képzelődéseire is hat, kik az exact tudományokban járatanok, de a kiket hasonló gyönyörérettel tölt el az égbolt tekintete, mint milyet nyújt egy szép tájkép, vagy valamely pompás helyzet látása. Nem szükség fűvésznék lenni, hogy az ember a forró éghajlatra ráismerjen már csak a növényzet egyszerű látása által is ; nem szükség csillagászati ismeretekkel birni, nem szükség Flamsteed és La Caille égabroszain jártasnak lenni, hogy érezzük, miként nem vagyunk Európában : midőn látjuk a láthatáron felemelkedni a Hajó roppant csillagképét, vagy Magellan phos-

*) Voyage etc. T. II. p. 16—19.

phorfényü fellegeit. — Föld és ég idegenföldi jellemet ölt magára az aequinoctialis tájakon.“

„Midőn szemünket a földirati abroszokra kezdjük függeszteni s az utazók leírását olvasni: némely tartományok s bizonyos éghajlatok iránt némi előszeretettel viseltetünk, melyről magunknak későbbi korban számot adni nem tudunk. Ezen benyomásoknak érezhető befolyásuk van elhatározásainkra s mintegy ösztönszerűleg viszonyba igyekezzük magunkat tenni azon tárgyakkal, melyek reánk nézve régóta némi bájos ingerrel bírtak. Azon korszakban, melyben elkezdtem az eget tanulmányozni, nem hogy magamat a csillagászatnak szenteljem, hanem hogy a csillagokat ismerni tanuljam, némi félelem hatott meg, melyet az ülő élet kedvelői nem ismernek. Fájdalmasnak tetszik azon reményről lemondás, hogy a déli sark közelségében szép csillagzatokat láthassam. Nyugtalanul várva azon időt, melyben az egyenlítő körüli tartományokat beutazhassam, nem emelhetém fel szeméimet az ég csillagos boltjára a nélkül, hogy a déli keresztre ne gondoljak s a nélkül, hogy eszembe ne jussanak *Dante* fenséges sorai, melyeket a költő leghíreseb commentátorai ezen csillagzatra alkalmaztattak:

„Jo mi volsi a man destra, e posi mente
All' altro polo, e vidi quattro stelle
Non viste mai fuor che alla prima gente.

Goder pareva il ciel di lor fiammelle.
O settentrional vedovo sito,
Poichè privato se' di mirar quelle!“^{*)}

Azon gyönyörben, melyet érezék a déli kereszt felfedezésén elevenen osztoztak velünk a hajószemélyzet azon egyénei is, kik a gyarmatokban laktanak. A tengerek magányában úgy üdvözlünk minden csillagot, mint barátot, kitől hosszú ideig meg valánk fosztva. A portugál- és spanyoloknál különös indokok látszának nevelni ezen érdeket; vallásos érzelmeiknél fogva csatlakoznak ők egy oly csillagzathoz, melynek alakja eszökbe juttatja a hit jelét, melyet elődeik az újvilág pusztáiban felállítottak.“

„A két nagy csillag, melyek a kereszt hegyét és lábát képezik, ugyanazon felhágással bírván, következék: hogy a csillagzat csaknem függőleges azon pillanatban, midőn a délvonalon átmegy. Ezen körülményt ismerik azon népek, melyek a tropikuson túl, vagy a déli félgömbön laknak. Tudják ők, hogy az éj melyik részében van különböző évszakokban egyenes vagy meghajólt helyzetben a déli kereszt. Oly óra ez, mely igen szabályosan közel négy perczet halad naponta s a pusztá szemnek egy csillagesoport sem nyújt oly könnyen meghatározható módját az időnek. Hányszor hallottuk vezetőnket felkiáltani a venezuelai savannákban, vagy a Limától Truxillóig terjedő pusztában:

*) *Dante*, del *Purgatorio*, canto primo v. 22—27.

„Az éjfélnél elmúlt, a déli kereszt hanyatlani kezd!“ Hányszor juttatták ezen szavak esziünkbe azon megható scénát, midőn Paul és Virginie a Lataniák folyamának forrásánál utólszor beszélgetének s midőn az aggastyán a déli keresztet megpillantván, emlékezteté őket, hogy itt az idő az elválásra!*)

Nem kevésbé mély érzést s jó izlést tanúsít egy 19 éves asturiai ifjú halálának leírása, ki egy szegény övegy egyetlen fia, a hajón kiűtött gonosz láz áldozatává lön.

Az amerikai continens közelségében az első föld, melyet láttak utazóink, Tabágo szigete volt, mely igen festői tekintetet nyújt. Egy sziklahalom ez, de a mely szorgalmasan műveltetik. A kö vakító fehérsége kellemes ellentétben van némely elszórt fák zöld lombjaival. A hegyek ormait hengeres és igen magas fákyabogácsok koronázzák s ezen tropikus tájképnek sajátságos jellemet adnak. Azok látása elegendő az utazót emlékeztetni arra, hogy Amerika partjaihoz közelg, mert a kaktusok kizárólag az újvilág sajátjai, mint a hangák az óvilágéi.

A hajón kiűtött roszfajút s veszélyes láz arra birták Humboldtot s barátját, hogy a cumanai partokon szálljanak ki, mi július 16-dikán 1799. történt. Ezen határozatnak szerencsés befolyása volt utazásuk irányzatára, mely ennek következtében egészen másképp ütött ki, mint azt előlegesen tervezték.

Humboldt már eddig is Spanyolországtól Teneriffáig s Teneriffától Cumanáig nagyszámú physikai figyeletet gyűjtött, felhasználva egyébiránt minden addig ismert figyeletet is a lég és tenger hőmérsékletéről, a lég nedvtartalmáról, tisztaságáról, villanyosságáról, az ég és tenger kék színéről s a magnétikus tűneményekről a különböző éghajlatokban, melyek planétánk physikai történetére nézve fölötte nagy érdekűek, s melyek bizonyosságai Humboldt rendkívüli talentumának, mindennek, mi egy természettudományi vizsgálat figyelmét érdemli, alapos és szabatos felfogására s annak a legvonzóbb nyelveni előadására.

Az ohajtva várt pillanat elérkezett s a Pizarro a Rio Manzanares torkolatánál kötött ki. A partot beszélő több mint hatvan látnyi magas kókuszfacsoportok kellemes látványt nyújtottak az utazóknak. A lapály cassiák-, cappariskok- s azon fanemű mimozákkal volt fedve, melyek mint az olaszországi szelid fenyők, napernyőként terjesztik ki ágaikat. A pálmafák szárnyas levelei az ég felé terjeszkedtek ki, melynek tiszta kékjén a gőz legkisebb nyoma sem vala látható. A nap sebesen emelkedék fel a zenith felé. A léghen vakító fény vala elterjedve a fehérlő s hengerded kaktusokkal elhintett halmokra s a mindig csudás tengerre, melynek partjain Alcatrák (hattyútermetű barna pelikánok) gémei és flamingók lépdeltek. A nap ragyogása, a növények erős színe,

*) Voyage etc. T. II. p. 24—29.

a plánták alakja, a madarak tarka tollazata, s így minden a természet nagy jellemét tanusította az aequatorialis tartományokban. *)

Cumana, új Andalusia fővárosának egész vidéke, a Manzanares folyó partján mutatja azon roppant különbséget, mely ez s egy európai vidék közt létezik. A növényvilág csaknem egészen különbözik s feltűnő alakzatok lepik meg minden lépésre az európai utazót.

Azon mészbraccia-halmon, mely Humboldt szerint egy sziget volt a régi tengeröbölben, fáklyabogácsok- és opuntiákkal van fedve. Vannak 30—40 lábnyi magasságúak, melyeknek zuzmókkal fedett dereka több ágra oszlik, kargyertyatartó-alakban, s rendkívüli tekintetet nyújtanak. Az utazók megmérték egy kaktust Maniquarez mellett, melynek dereka több mint négy láb, kilencz hüvelyknyi körületű volt. Általában Cumana környéke azon hely déli Amerikában, hol a Nopaleák családjából növények legbővebben előfordulnak. Oly helyet, hol a nagyfajú, töviskes Caktusok csoportosan laknak s melyeket tunaleseknek neveznek, áthathatlannak tartanak. Cumanában s a spanyol gyarmatokban úgy tekintik ezen borzasztó tövisekkel ellátott Caktusokat, mint a katonái oltalom egyik leghatalmasb eszközét, s ezek borzasztó jellemét neveli az, hogy a kaskabel, vagy csengős kigyó (*Crotalus cumanensis*), a koral és más mérges fogú kigyók, tojás idején, ezen égő és száraz helyeket felkeresik, hogy tojásaikat a homok alá rakhassák. A földerődítéseket készítő mérnökök a tövises plánták szaporítását és növést elősegíteni igyekeznek, azonkívül a megerősített helyek körüli árkokban krokodilokat is tartanak, felhasználva így az itt oly hatalmas és munkás természetnek minden borzasztó termékeit az oltalomra.

Mi csudálatos sajátosságú étellel bir itt a hantföld, kitetszik azon rendkívüli tűneményből, hogy ha a cumana-i száraz lapályt nagy esőzárporok megnedvesítik s az így átázott földet a nap hő sugarai áthatják, oly pézsmaszag fejtik ki, milyen a forró éghajlat alatt különböző osztályú állatoknál, a jaguar, a tigrismacskák kisebb fajai-, a cabiai a galinazo-saskeselyű, a krokodil, a viperák és csörgő kigyóknál közönséges. A gáznemű kigőzölgések, melyek ezen illat hordozói, csak azon mértékben látszanak kifejlenni, melyben a föld, hol számlálhatlan mennyiségű hüllők, férgek és bogarak maradványai rejlenek, víz által át van hatva. Láttam ugymond, Humboldt, a chaymasok törzsökéből indus gyermekeket 17 hüvelyknyi hosszú és két vonalnyi széles ezerlábúakat vagy scolopendereket kihúzni a földből, s megenni. Mindenütt, hol a földet felássák, meglesi az embert az életműves substantiák tömege, melyek egymásután kifejlének, átváltoznak és felelemződnek. A természet, úgy látszik,

*) Voyage. etc. T. II. p. 230.

ezen éghajlatokban sokkal tevékenyebb, termékenyebb, mondhatnók, pazarlóbb az étellel. *)

Cumana, mint a világ ezen részének minden tartománya, többé kevésbé ki van téve a földrengés pusztításainak. Ezen körülmény alkalmat nyújtja Humboldtnek a földrengésekről hosszúan értekezni s minden adatot összegyűjteni, melyek ezen rendkívüli természeti tűnemény physikájára némi világot hinteni képesek.**) Cumana 1766-ban egészen semmivé lett. Pár perc alatt a házak mind összeomlottak s a rázkódások 16 hónapon keresztül minden órában ismétlődtek. A földrengést Cumanában mindig földalatti zörgés előzi meg az alatt, míg Quitóban s az Antillákon sokára a rengés után hallatszanak ágyútelepdörgéshez hasonló ropogások. Ezen hangtünemények közt legfeltűnőbb s borzasztóbb az, midőn minden földrengés nélkül hallatszanak földalatti dörgések, melyek sokszor hónapokon át tartanak. Egy ily nevezetes földalatti bömbölést és dörgést, mely Guanaruatóban egy híres mexikói bánya-városban történt, eleven színekkel ír le Humboldt Kosmosában.***)

A tűzokádó-hegyek, bármily borzasztó látványt nyújtanak is érzékeinknek, de azok munkálata csak kis térre szorítkozik, míg a földrengés hullámai ezer mérföldnyi távolságokra hatnak, mint azt a lissaboni nagy földindulás (november elsőjén 1755.) mutatta, mely valami 700,000 négyszögmerőföldnyire terjesztette ki rángatózásait, melyek Scotia és Svédország tavait s a nyugatindiai tenger szigeteit is megrázkódtaták. Így Cumana földrengései a nyugatindiai szigetek földrengéseivel sőt az Andes és Cordillerák tűneményeivel is összeköttetésben vannak. 1797-ben november 4-kén Quitó tartománya oly romboló rengésnek volt kitéve, hogy noha a tartomány népessége csekély volt, mégis közel 40,000 lakos veszett el, kiket részint házaik temettek, részint a repedések nyeltek el, s kiknek egy része a hirtelen előállott tavakba fűlt. Ugyanazon időben a nyugati Antillák lakóit rengések riasztgatták, melyek nyolcz hónapig tartottak, míg a guadaloupe-i vulkán tajtkövet, hamut és kénes gőz-böföket lökött ki. Ezen september 27-diki kitérés, mely alatt hosszantartó földalatti dörgés hallatszott, december 14-dikén a cumana nagy földrengés követte. Az antillai szigetek egy másik vulkánja a saint-vincent-i is példáját adta ezen rendkívüli összeköttetésnek. Ezen vulkán 1718. óta nem vetett ki lángokat, midőn 1822-ben ismét kitért az. Ezen kitérés Caracas városának teljes összeomlása 35 nappal előzte meg s ugyanazon időben erős földrengést lehetett érezni a szigeten s a Terra Firma partjain. †)

*) Voyage etc. T. II. p. 259.

**) U. o. p. 271—302. és Tome V. Paris 1820. p. 1—67.

***) Kosmos I. Bd. S. 216.

†) Voyage etc. Tom. V. Paris 1820. p. 9.

Mindez azt látszik mutatni, mond Humboldt, hogy a földrengések rugékony folyadékok által állnak elő, — mint már azt a régi görögök is az öszhangzó tényekből következtették, — melyek magoknak kimenetelt keresnek; s különös, hogy a rengések annál erősebbek, mennél távolabb vannak az ily tartományok a működő vulkánoktól. Ugy látszik, mintba a föld annál erősebb rázkódásba jönne, mennél kevesebbek a szelelő lyukak, melyek által a föld üregei közlekedhetnek a légkörrel. *) Működő vulkánokat általában úgy lehet tekinteni, mint óvó és biztosító szelentyüket a környező vidékre nézve. De egyébiránt úgy látszik, hogy a földrengések okai szoros összeköttetésben vannak a vulkánikus kitörések okaival. És ezen okok folytonosan működnek a föld belsejében. Humboldt azt mondja Kosmosában, hogy ha tudni lehetne, mi történik naponta a föld száraz fölületén, igen hihetőleg ennek egyik vagy másik pontján mindig találnánk valami felemelkedést, miután a belseinek a külsőre való viszhatása, szakadatlan folyamatban van. **) És ez azt mutatja, hogy azon hatalmas elemek, melyek planétánk fölületén oly borzasztó forradalmakat idéztek elő, melyek a legutolsó geologiai korszakban is oly roppant hegyrendszereket hoztak létre, mint az Alpések és Andések heglánczai s oly óriási hegyeket mint a Montblanc és Monte Rosa, a Sorata, Illimani és Chimborazo, még nem aludtak ki földünk belsejében, hanem folyvást működnek, s azon nyugalom, melynek kétes árnyában mi oly önhittséggel alkotjuk évezredek óta sok rossz társadalmi rendszereinket, csak úgy tetsző, melyet ismét tettelegesen működés válthat fel, mely földünk fölületének ismét más fordulatot adand.

Humboldt tapasztalataiból kiviláglik, hogy a földalatti meteorok ép oly egyforma törvényeknek vannak alávetve, mint a gázalakú folyadékok vegyülete, melyek légkörünk alkatrészei. Annyi bizonyos, hogy azon chemiai tényezők, melyek a föld fölületét ottan-ottan felforgatják, véghetlen mélységekben honolnak, s hogy azokat az ősziklákban kell keresni, talán épen a golyó földes és oxydált héja alatt, azon mélységekben, hol a kovaföld, mészföld, hamany (Kalium) és szikeny (Natrium) metalloïd-állományai rejlenek. ***) Ezen vélemény néni rokonsághan látszik lenni sir Humphry Davy teoriájával, melynek megállhatlanságát azonban Humboldt oly alaposan megmutatta Kosmosában. †) Az újabb geognosia szerinte ezen ősforrást a mélységgel minden szélességi fok alatt növekedő hőmérsékletben, azon hatalmas bensű melegségben keresi, melyet planétánk, első megszilárdulásának, a világt-

*) Kosmos. V. Bd. S. 168.

**) U. o. S. 218.

***) Voyage etc. T. II. p. 301.

†) Kosmos. I. Bd. S. 247.

térbeni első képződésének, a körkörben keringő gázalakú anyagok gömbalakbani összehúzódásának köszön. *) Azonban a föld mélyébeni melegségfokról különösen arról, melyben a föld anyagai megolvadni képesek, semmi bizonyos ismeretet magunknak nem szerezhettünk, mintán a legnagyobb mélység, melybe mind- eddig ember eljuthatott, egy mérföldnek két ötödrészét teszi s csak egy esetben sikerült egy harmad mérföldnyire jutni le a tenger színe alatt. Jeles természetvizsgálók, mint Fox, Cordier, Kuppfer, Aragó, Dela Rive s mások gondos vizsgálódásai után mindeddig ameyit tudunk, hogy száz lábbal a föld héja alatt a melegség növekedni kezd s így bizonyos arányban halad előre a legnagyobb mélységig. Az újkori geologia kiművelt módszerei által, melyek a rétegek meghajlásán s egymásfölötti fekvésén alapulnak, meg van mutatva, hogy némely esetekben hét mérföldnyi vastagságú kemény sziklák követik egymást, a nélkül azonban, hogy az alsóbb rétegek hőmérsékletét ki lehetne puhatolni. — Mint physikai tényt alig is fogjuk azt valaha kitanulhatni. És épen itt van a legnagyobb nehézség a földrengés és vulkánok elméletére nézve. Hogyan lehet kimagyarázni ily kemény rétegeknek mozgását és rezgését nemesak függőleges és vízirányos, hanem kerengő sőt hullámnzó alakban? Hol fejlődik ki s miként azon roppant erő, mely a vulkánok és földrengések borzasztó tünceményeit előhozni képes? A földindulást megelőző és követő tüncemények, s különösen a légkörbeni változások, melyeket Humboldt is megemlít Kosmosában, **) azt láttatnak mutatni, hogy azok előhozásában nemesak dynamikai erők, hanem electromagnétikus működéseknek is tetemes részüknek kell lenni. Azonban ezen egész fontos és érdekes kérdésnek megfejtése a jövő nemzedékek további gondos vizsgálódásának tárgya leend, haugyan az emberi ész valaha egy ily megfejtés elemeinek birtokába juthatand.

Cumanai mulatását Humboldt sok érdekes ethnographiai, geographiai, meteorologiai, astronomiai, botanikai és geologiai adatok és figyeletek gyűjtésére használta fel. Az első kirándulás, melyet onnan tettek, az arayai félsziget volt, azon tájakon, melyek azelőtt híresek voltak a rabszolgákkal kereskedésről s a gyöngyhalászatról. Főczél volt az ottani sóaknak megvizsgálása s geologiai észleletek gyűjtése. Ejjél után ültek esolnakra a Rio Manzanaresen, melynek igen kellemes partjait Mimósák, Erythrinák, Ceibák és más óriási termető fák árnyékolják. Az éj kellemes hűségű volt; villogó bogarak seregei ragyogtak a légben a sesuviummal fedett földön s a mimosa-berkekben, melyek a folyó partjain nyúlnak el. Tudva van, mi közönségesek a fénylő bogarak Olaszországban s egész déli Európában, de azon festői hatást, melyet

*) Kosmos. I. Bd. S. 214.

**) U. o. S. 248.

azok nyújtanak, nem is lehet hasonlítani azon számlálhatlan elszórt s mozgó világokhoz, melyek a forró éghajlat éjjeleit megszüptik, s melyek ismételni látszanak a földön a roppant terjedelmű savanákön, *) a csillagos égbolt látmányát.

Az aryai félszigeten a sóaknak s egykori 'gyöngyhalászat körüli terjedelmes vizsgálatokon kívül igen nagyérdékű s fontos geologiai figyeleteket gyűjtött Humboldt, melyekből kiviláglik, hogy a föld szerkezetében a két continens közt feltűnő analógiák vannak.

Az aryai partok minden terméke közt a legrendkívül valóbbnak mondhatni-legesudálatosabbnak tartatik a nép által a szem kő, piedra de los ojos. Ezen mésznemű állomány közbeszélgetés tárgya itt; a benszülöttek physikája szerint kő az és állat is egyszermind. A homokban találtatik az mozdulatlan állapotban, de ha valami lapos sima fölületre teszik s reá citromlét öntenek, azonnal futni kezd. Ha a szembe teszik, az úgy vélt állat maga körül megfordul, s minden történetesen a szembe esett tárgyat onnan kikerget. Humboldt azonnal megismeré, hogy azon kövek valamely egyhéjú kagylócskának vékony és likaesos fűdelékei, melynek átmérője 1—4 vonalnyi. Ha azon meszes fűdelékre, citromlét öntünk, felpezsdül s azon mértékben mozdul, melyben a szénsav kifejlik. A szemkő Humboldt szerint azáltal működik, hogy a szemben, mint bármely kerekded test, könnyolyást okoz. Ezen magyarázat Araya lakóinak nem igen tetszett. „A természet — mond Humboldt — az embernek annál nagyobbak tetszik, mennél titokteljesebb, s a nép physikája elvet mindent, mi egyszerű jellemmel bír.“ **) Egyébiránt kérdés, ha Humboldt ezen magyarázata elegendő-e ezen mindenesetre nevezetes tünemény kimagyarázására.

A déli partot követve igen nevezetes tünemény lepte meg az utazókat. Nyolezvan lábnyi távolságra a parttól egy kőbalzsamforrás szökik fel, melynek szaga a félsziget belsejébe terjed el. A tengerbe övedzésig kellett bemenni ezen érdekes tünemény közeli megvizsgálására. A vizet zostera fedi be s egy szélesen elterjedő fűréteg közepében egy három lábnyi átmérőjű kerek helyet lehet megkülönböztetni, melyen *Ulva lactuca* némely elszórt tömegei úsznak. Itt vannak ezen források. A tenger fenekét itt mindenütt világosan csillámpala képezi, mely homokkal van fedve, s ha felteszszük, hogy a rétegek hajlása szabályszerű, akkor a csillámpalának csak néhány ölnyi mélységre kell feküdni a homok alatt. Ezen fenékről szűkdelve buzog fel léghólyagoktól követve a hegyi olaj, mely átlátszósága és sárga színe által a valóságos

*) A savának nem egyebek mint természetes rétek, melyek többnyire pompás legelők.

**) *Voyage etc.* T. II. p. 367.

naphtához közelg s a tenger színét több mint ezer mérföldnyi távolságra fedi be. *)

Hogy a sósavanyu sziksó s a földi gyanták közt geologiai viszony létezik, azt minden kősóbánya- és sóforrásoknál tapasztalni lehet, de mi itt rendkívül nevezetes, az egy naphta-forrás előjövése elsősorú formatióban. Minden eddig ismert naphta-forrás másodrendű hegynemekben fordul elő, s innen azon eszme, mintha minden ércgyanta állatok és növények felelemzéséből, vagy a kőszén megégéséből állana elő. Az arayai tünemény annál nagyobb fontossággal bír, ha meggondoljuk, hogy ugyanazon primitív szikla, melyből a naphta kifoly, rejti magában a földalatti tüzeiket; hogy a meggyúlt kráterek szélein ottantottan hegyi-olajszagot érezhetni, s hogy Amerikának legtöbb melegforrásai gneiss és csillámpalából veszik eredetüket. Mennyi rejtély, mennyi fontos feladat a vizsgálandó ész foglalkodtatására!

Cumanából azon hegycsoport megvizsgálására indultak az utazók, mely új Andalusiát keresztülvágja. Kétórai út után, mond Humboldt, — azon magas hegyláncz aljához értünk, mely a tartomány beljébe, keletről nyugatra, Brigantintól fogva Cerro de San Lorenzo-ig vonul el. Itt új sziklanemek kezdődnek s velök a növényvilág egészen más tekintetű. Minden fenségesb, festőibb jellemet ölt itt magára. A földet minden irányban számos patak öntözi. Oriási magasságús lianákkal fedett fák emelkednek ki a mély utakból. A világosság slégköri éleny kettős hatása által megbarnitott s megégett héjaik ellentétben vannak a Pothosok és Dracontiumok fris zöldjével, melyeknek bőrnemű s fényes levelei néha több lábnyi hosszúságúak. Azt lehetne mondani, hogy az elősdi egyszikűek a tropikusok közt a mi északi zónánk mohait és zuzmóit helyettesítik. A szerint a mint előrehaladtunk, a sziklák mind alakjuk mind csoportozásaik által Svájcz és Tyrol tájaira emlékeztetének bennünket. Ezen amerikai Alpeseekben még nagyobb magasságokon is nőnek Heliconiák, Costusok, Mranták s más a virágcsövesek családjából plánták, melyek pedig a partok közelségében, csak alacsony és nedves helyeken laknak. És így történik rendkívüli összetalálkozásnál fogva, hogy a forró éghajlatban, mint északi Európában a mindig gőzzel terhelt légkör befolyása alatt, vagy mint az olvadó hó által nedvesített földön, a hegyek növényzete a mocsáros tájak növényzetének minden jellemző vonásaival bír. **)

Ezen szerenesés éghajlatban a föld rendkívüli termékenysége egyarányban van a légkör nedvessége- s melegségével. Innen kis helyeken, hová Pisang, Manioc, Yangyökér és kukoricza van tiltetve, számos népesség munka nélkül élél. Egy hold bananafákkal beül-

*) Voyage etc. T. II. p. 370.

**) Voyage etc. T. III. p. 11.

tetve, majdnem húszszor több táplálékot ad, mint ugyanannyi szemmel bevetett föld. A föld ezen gazdagsága, az életműves élet nagy ereje, ha egyrészt a táplálék eszközeit szaporítják, másrészt a népek haladását a civilizáció felé tetemesen hátráltatják. A bőség keblében, a banana s kenyérfák árnyékában, az értelmi tehetségek sokkal lassabban fejlenek ki, mint szigorú éghajlat alatt gabona-termő tartományokban, hol az embernek szakadatlanul kell harcolni az elemekkel. A bőség, adja bár azt természet vagy szerenese, táplálja s megerősíti az emberben rejlő henyeségi s tespedési hajlamot, elnyomja a magasbra törekvő szellem sugallásait s aláássa ekként a társadalmi szerencséslet alapjait. A délamerikai embernek a természet ily nagy kedvezésénél fogva nincs szüksége segédkezekre; neki nincsenek szomszédai s másokkal alig társalog. Minden család külön népecskét képez. Ezen elszigeteltség kifejti és megszilárdítja ugyan benne a függetlenség s szabadság érzetét, de lelki tehetéseit teljes műveletlenségben hagyja.

Utazóink felmentek azon hegysoportozatra, mely a tengerpartot elválasztja a roppant térségektől, vagy az Orenokóval határos savanáktól, melynek egy kopár részét Impossible-nek nevezik, mivel Cumana lakosai azt hiszik, hogy ezen hegylánc nekik biztos menhelyül szolgálna, ha az ellenség őket megtámadná. Ezen hegy lejtőjén tenyészik a *Cuspa*, mely 1797 óta Cascarilla, vagy új-Andalusiai Quinquina név alatt váltóláz elleni erejéről híressé lett s melyet még akkor az európai fűvészek nem ismertek.

Az amerikai növényzet nagy számú érdekes és fontos észrevételek- s figyeletekre nyújtott alkalmat Humboldtnek. Semmi sem került el az ő figyelmét. Képei melyeket a növényzet scénáiról nyújt, oly elevenek s oly hívek, hogy az olvasó magát a természet azon ragyogó sceneriák közepébe átvarázsolatva képzei.

„Midőn az utazó, ki Európát csak most hagyta el — mond Humboldt — először lép déli Amerika erdeibe, a természet váratlan alakban tűnik fel előtte. Azon tárgyak, melyek által környezve van, csak gyengén emlékeztetik őt azon festésekre, melyeket híres írók nyújtottak a Mississippi partjairól, Floridáról s az újvilág más mérsékelt tartományairól. Minden lépéssel érzi, hogy a forró éghajlatnak nem határain hanem annak kellő közepében van, nem az antillai szigetek egyikén, hanem egy roppant terjedelmű continensen, hol minden óriási, a hegyek, a folyamok, s a növények tömege. Ha fogékony a mezei tájak szépségei iránt, alig képes magának számot adni a keblébe toladó érzelmekről. Nem tudja kifejezni, mi gerjeszt nagyobb csudálkozást benne, a magány mély csendje-e vagy az alakok egyéni szépsége és ellentéte, vagy a növényi élet azon ereje és frisége, mely a tropikusok éghajlatát jellemzi. Azt lehetne mondani, hogy a plántákkal túlterhelt föld nem nyújt elég helyet azok kifejlésére. A fák törzsökei mindenütt sűrű zöld szőnyeg alá vannak rejtve, s ha át

lehetne plántálni az Orchideákat, Piper és Pothosokat, melyeket csak egyetlen egy bajtuslepénfa (Courbaril) vagy egy amerikai fügefafa (Ficus gigantea) táplál, nagy terjedelmű földet be lehetne azokkal fedni. Ezen különös csoportozások által az erdők, a hegyek és sziklák oldalai nevelik az életműves természet birodalmát. Ugyanazon liának, melyek a földön kúsznak, felmászhatnak a fák tetejébe, s egyikről a másikra átmennek több mint száz lábnyi magasságon. Így az élősdű növények folytonos összefonódása által a fűvész sokszor ki van téve a különböző fajokhoz tartozó virágok, gyümölcsök és levelzetek összezavarásának.“

Néhány óráig ezen zöld boltozatok árnyában vándorlánk, melyeken keresztül alig láthatni az azúrkék ég boltját. Indigokék színe annál sötétebbnek látszik, mennél erősebb s barnába játszóbb az aequinoctialis plánták zöldje. Egy fanemű páfrány, mely az Antillák Polypodium arboreumától igen különbözik, állott az elszórt sziklatömegeken. Ezen helyen láttunk meglepetve először palaczk vagy kis zacskó-alakú madárfészkeket a legalacsonyabb fák ágain függeni. Bizonyosságai ezek azon rigófajok (Troupials) csudálatos műszorgalmának, melyek énekeiket a papagájok és arák rekedt kiabálásai közé vegyítik. Ezen utóbbiak, melyek eleven színökről oly ismeretesek, csak párostul repdestek az alatt, míg az igazi papagájok több száz egyénből álló csoportokban vándoroltak. Ezen éghajlatokban s különösen az Andések meleg völgyeiben kell mulatni annak, ki meg akarja érteni, miként haladják túl ezen madarak a szikláról sziklára rohanó zuhatagok tompa moráját siketítő lármájuk által.“ *)

San Fernando közelségében, az utat egy bambuszfaj (Bambusa Guadua) szegi be, melyet az indusok Jagua vagy Guaduanak neveznek s mely több mint negyven lábnyi magasságra felhő. Semmi sem közelíti meg ezen fanagyságú pázsitfélének eleganciáját. Leveleinek alakja és elrendezése, annak a könnyűség oly jellemét adja, mely magas termetével kellemes ellentétben van. A Jagua sima és fénylő törzsöke közönségesen a patakok szélére borúl s legkisebb szellő lengedezésére is bajlong. Bármi magas legyen is az európai nád (Arundo Donax), arról még csak képzelni sem lehet ezen fanemű pázsitféle tekintetét, s Humboldt szerint a fanemű páfrányok a tropikusok minden növényalakjai közt leginkább meglepik az utazó képzeletét.

Nevezetes tény a plánták geographiájára nézve Humboldt azon figyelete, hogy Amerikában a bambusnádak nem oly bőven teremnek, mint közönségesen hiszik. A mocsáros helyeken, az alsó Orenoko, az Apure és Atabapo által előtött terjedelmes lapályokon csaknem semmi nyomát sem találjuk azoknak, ellenben az északnyugati részen, Új-Granadában s a quitoi királyságban több mérföldnyire terjedő sűrű erdőket képeznek. Azt lehetne mondani, hogy az Andések nyugati lejtője valóságos hazájuk s a mi igen

*) Voyage etc. T. III. p. 44—46.

nevezetes, nem csak az oceánnal egy vonalban levő tájakon, hanem a Cordillerák magas völgyeiben egész 860 ölnyi magasságokon is találtak bambusnádat az utazók. *)

San Fernando volt az első missió, melyet az utazók Amerikában láttak a Chaymas indusok közt. Innen Arenas nevű falum mentek keresztül, hol egy új kitérést találtak a természet ismeretes törvényétől. Itt lakott tudniillik egy földművelő, ki harminczkét-éves korában, beteg felesége nem lévén arra képes, kis fiát öt hónapon át szoptatta, és pedig két-háromszor napjában s azalatt az más táplálékot nem kapott. Az utazók látták, mind az apát, mind az akkor már 13—14 éves fiút Cumanában, valamint az egész tény hiteles feljegyzését. **)

Cumanacoa magas hegyek által környezett völgyében, — mely mint mindenből látszik, egy régi tó alja — Humboldt bőven leírja az ott virágzásban levő dohány és indigóművelést. Amaz el vala terjedve Amerika legnagyobb részében, míg a kolompért se Mexikóban se az Antillákon nem ismerték. Nevezetes egyébiránt az általunk miveltnövények történetére nézve, hogy a dohány csakhamar az egész földgolyón elterjedt, míg a kolompért, mely a társaság boldogságára oly hatalmas befolyással volt, csak lassanként kezdtek művelni Európában a 18-dik század vége felé s a 19-diknek elején.

A cumanacoai völgy déli oldalán az erdők közepéből emelkedik fel a Turimiquiri, egy roppant sziklafal, maradványa egy régi tengerpartnak. Nyugaton a hegyláncz valami földrázkodás által látszik megrepsztni lenni. A repedék szélessége több mint százötven ölnyi, függőleges sziklák által környezve s fakkal árnyékolva, melyeknek egymásba fonódott ágai nem találnak helyet a kiterjeszkedésre. A repedék közepén a Rio Juagua erdei folyam ömlik keresztül, s rendkívül festői tekintetet nyújt sok szép esései által. A repedéekben jaguar tigrisek (*Felis onca*) laknak, melyek sokszor hat lábnyi hosszúak.

Ezen nagy repedékben, melynek neve Risco del Chuchivano, két tágas barlang nyílik, melyekből néha, leginkább pedig az esőzések időszakok alatt lángok jönnek ki, melyeket éjjel messzire láthatni, s melyek még a szomszéd hegyeket is kivilágítják. Azon kősziklákról ítélve, melyek fölött ezen meggyúladt gőzölgések felemelkednek, azt lehetne hinni, hogy a lángok több száz lábnyi magasságot érnek el. Az utolsó cumanai nagy földrengéskor, ezen tüneményt hozantartó siket zúgás kísérte. Az utazók a cuchivánói barlangokat közelebről kívánták látni, hogy ott ezen rendkívüli gyűléseknak okait kifürkészessék. A lakosok aranybánya felfedezésének reményében segítették őket ezen nehéz

*) Voyage etc. T. III. p. 49.

**) Voyage etc. Tom. III. p. 58.

vállalatban, mert az aranyszomj közös nyavalyája az emberi nemzetnek. Az út igen fáradságos volt a hatalmas növényzet, az egymásba fonódott liánák és töviskes plánták, 2—300 lábnyi mélységek melletti keskeny meredek utak s erdei patakok miatt, de felette érdekes fűvészi tekintetben. A barlangok aljánál egy sziklafal nyolczszáz ölnyi magasságra emelkedik függőlegesen fel. Ezen szikla, valamint általában Új-Andalusia minden nagy hegy-csoportozata, alpesi mészkőből áll. Ezen kopasz sziklafal közepében nyílik a kis repedékalakú barlang hozzáférhetlen magasságban. A grották közelében márgapalafekvetek mennek a sziklán keresztül s beljebb az erdei patak szélén, nagy csudálkozásukra, egymástól elszigetelt, tökéletesen átlátszó hegyi kristályokat láttak az alpesi mészkörétegek közé szorúlva az utazók.

Az utazók kísérői vést jósoltak ezen lángokból, melyek az utolsó években gyakran előfordultak. Állításuk szerint a quitoi és cumanai nagy földrengés óta 1797-ben új-Andalusia földje alatt, napról napra tovább terjednek a földalatti tüzek. És valóban 1812-ben nagy földingások voltak Terra Firma északi részében, a honnan ezen lángoknak vulkánikus természete igen hihető. Humboldt nem tudja ezen vulkánikus tűneményeknek kielégítő okát adni. A meggyült vulkánok szája fölött gyakran lehet látni — mond Humboldt — eleven világossággal ragyogni a légoszlopot. Ilyet lehetett látni Chillóból a Cotopaxi tetején oly időben, mikor a hegy teljes nyugalom állapotában volt. Megjegyzi Humboldt, hogy a Róma melletti Mons Albanusról vagy mostani Monte Cavóról azt mondák a régiek, hogy az ottan-ottan éjjelenként meggyúladni látszott; azonban a Mons Albanus egy nem rég kialudt vulkán, mely még Cató idejében köesöt vetett ki azalatt, míg a Cuchivano mészhegy, melytől távol van mindennemű trappképletű szikla. A természet hát itt ismét kijátsza az emberi ész működéseit s legfeljebb csak gyanításokra kell annak szorítkozni. Egyébiránt a Cuchivanohoz hasonló tűnemény egy más világrészben is előfordul, mely azonban Humboldt figyelmét még akkor kikerülte. Később Kosmosában említi azt. *) Lycia keleti partján, az adaliai tengeröböl nyugati partján tudniillik, egy három lábnyi átmérőjű kemenceszáj-alakú nyílásból a hegyoldalon láng jő ki, melyet yanar-nak hívnak. Ezen hegy, melyet Beauafort angol hajóskapitány, midőn Karamania partjainak ezen részét megvizsgálta, meglátogatott, szinte mészhegy, mely törékeny serpentin-sziklából s szétváló mészkődarabokból áll, hol vulkánikus működéseknek semmi nyoma; se földrengés, se dörgés, se kövek, se füst, se semminemű ártalmas gőzök nem jönnek ki ezen barlangból, hanem egy ragyogó, örökös láng, forró, s mint mondják, víz által ki nem

*) Kosmos. I. Bd. S. 231.

oltható. *) Ezen anomalia ismét egy példája annak, mi messze vagyunk mi a természet titkos életműködéseinek valódi ismeretétől, s hogy midőn hosszú fáradozásaink után azt véljük, kitaláltuk a törvényt, melyet e vagy amaz irányban követett, ellenkező tények mély csalódásunkat bizonyítják.

A chaymas missiók főhelyéhez a caripei klastromhozi útjokban az utazók a Cocollar és Turimiquiri hegyeken mentek keresztül. Humboldt szokott ékes tollával leírja a pompás növényzetet, a gyönyörű éjék csendjét és szépségét, a lég tavaszi friseségét napnyugvás után ezen magas hegyeken.

„Semmi sem hasonlítható — így szól ő — azon fenséges csend benyomásához, melyet ezen magános helyen a csillagos ég tekintete nyújt. Követve est közeledtével szemünkkel a láthatárt beszegő rétségeket, ezen füvel fedett s szeliden habzó magaslatot, úgy tetszék mesziről nekünk, mint az Oroneco pusztáin, mintha az oceán föllete tartaná az ég csillagos boltját. A fa, mely alatt ülénk, a fénylő rovarok, melyek a légben repkedtek, a dél felé ragyogó csillagzatok, minden azt látszék mondani, hogy szülőföldünkötől távol vagyunk. Ha akkor ezen idegen természet közepében a völgy aljáról egy tehén kolompja vagy egy bika bögése hallatszott, a hon emléke rögtön felébredt. Ugy tetszék mintha távolról jövő hangok viszhangját hallottuk volna a tengereken keresztül, melyek bájhangja bennünket egyik félgömbről a másikra tett volna át. Csudálatos mozgékonyága az emberi képzelődésnek, örök forrása élvezeteinknek és fájdalomainknak!“ **)

Caripe völgyét s az ott levő missiót Humboldt eleven színekkel rajzolja s csudálkozására a Pater guardian szobájában több európai tudományos munkát talált, s mi a század szellemének nagy becsületére szolgál, utazóink az amerikai klastromokban s missiókban legkisebb nyomát sem találták a türelmetlenségnek.

Caripe völgyének legnagyobb nevezetessége az éghajlat rendkívüli friseségén kivüli a nagy C u e v a vagy a g u a c h a r o b a r l a n g. Azon tartományban, hola csudálatost szeretik, ily barlang, melyből patak származik, s melyben ezer meg ezer éjjeli madár lakik, melyeknek zsirját a missiókban ételkészítésre használják, a társalgásnak és okoskodásnak kimeríthetlen tárgya. Ezen barlang, melynél nagyobb mészkösziklában alig ismeretes, s melyet a benlakók z s i r b á n y á n a k neveznek, egy szomszéd völgyben, három mérföldnyi távolságra van a klastromtól. Már közel van az ember a barlanghoz s még sem látja azt. Csak egyszerre tárul fel annak roppant nyílása s meglepő és fenséges tekintetet nyújt, még azokra nézve is, kik a nagy alpesek legfestőibb scenáit látták. „A természet — így szól Humboldt — minden zóna alatt változhatlan törvényeket követ a sziklák elrendezésében, a hegyek külső alak-

*) The Quarterly Review. Vol. XVIII. London 1818. p. 142.

***) Voyage etc. T. III. p. 113.

jában, sőt még azon zajos változásokra nézve is, melyeken földünk héja keresztül ment. Ezen nagy egyformaságnál fogva azt vártam, hogy a caripei barlang nem sokat fog különbözni azoktól, melyeket eddigi utazásimban láttam; de a valóság túlhaladta várakozásomat. Ha egyrészt a grották alakzata, a csepegőkö ragyogása s az életműtlen természet minden tüneménye meglepő analogiákat tüntetnek fel; másrészt az aequatorialis növényzet pompája ezen barlang bemenetelét, mely nyolczvan lábnyi magas és hetvenkét lábnyi széles, egyéni jelemmel ruházza fel.^{4*)} A barlang fölötti sziklát óriási nagyságú fák koronázzák s a pompás és nagyszerű növényzet messze bemegy a barlangba, melynek szája előtt gazdag, tekergőző plántafüzéreket ringat a szellő. Ezen virágfüzérek szépségét emeli egy kékviolaszinű Bignomia, egy biborszín Dolichos s a pompás Solandra, melynek narancsszín virága több mint négy hüvelyknyi hosszú húsos csővel bir. Miután a barlang csatornaalakú, a világosság több mint négyszáz lépésnyire behat, s ott, hol a világosság kialunni kezd, kezdődik az éjjeli madarak rekedt lármája. Ezen madár (Guacharo), melyet addig a természetvizsgálók nem ismertek, tyúkjainkhoz hasonló nagyságú, egészen új faj, melynek Humboldt a Steatornis jelentékeny nevet adta s a Passerinák családjához csatolta.

Nehéz csak képzelní is azon borzasztó lármát, melyet ezen madarak ezrei csinálnak a barlang sötét részében. A guacharok éles és átható hangja a sziklák boltjaiba ütökzik, s a viszhang ismétli azokat a barlang fenekén. Az indusok ezen madarak fészkeit megmutogaták, hosszú póznákra kötözvén a fáklyákat. Ezen fészkek 50—60 lábnyi magasságon voltak tölcserforma lyukakban, melyekkel a barlang boltozata át meg át van furkálva. Mennél mélyebben hat az ember a barlangba, annál nagyobb a láрма, a madarak megijedvén a kopálfáklyavilágtól. Midőn az pár percze megszűnt, a barlang oldalágaiba fészkelte madarak panaszhangjai hallatszottak. Ugy tetszett, mintha egyik csoport a másíknak egymást felváltva felelgetett volna. Az indusok évenként egyszer, nyárban bemennek a barlangba s póznákkal a fészkek legnagyobb részét leverik. Sok ezer fiókot megölnek s a hasukban vastagon fekvő kövérséget kiszedik, felolvasztják s vaj vagy olaj (manteca vagy aceite) név alatt agyag edényekben tartják.

Humboldt nem talált seholsen a két continensen hasonló egyforma és szabályos alkatú barlangot. 1458 ölnyi távolságra, meddig utazóink hatottak, csaknem egyenlő magassággal bir az s ez, mint mondják, alig teszi felét az egész barlang hosszúságának. Egy guianai püspök közel 2500 lábnyira ment abba be. A benlakók bizonyos távolságnál beljebb nem mennek a barlangba a madarak szerencséjére, melyeket már rég kipusztítottak volna, mivel azt

*) Voyage etc. T. III. p. 153.

hiszik, hogy eldődek lelkei laknak a barlang mélyében. Közepén egy 28—30 lábnyi széles patak foly, melynek partjain a barlang előcsarnokában tizenhatsz lábnyi magas, pompás pisanglevelű Helikoniák, a Praga-pálmafa s Arum Arborescens diszelgnek. A patak a barlang szájával átellenben vizesést csinál egy halomról, mely növényzettel van fedve. A boltozatról leereszkedő s függő oszlopokhoz hasonló csepegőkövek, a zöld aljon igen festői tekintet nyújtanak.

A barlangok eredete egyébiránt, azok különböző alakzata a sziklák különfélesége szerint, s azoknak geologiai jelentése, még mindig mély homálylyal van fedve. Humboldt fejtegetései ezen tárgyról igen érdekesek, a nélkül azonban, hogy ezen fontos tárgyat tisztába hoznák.

(Folytatjuk).

ALMÁSI BALOGH PÁL.

MŰVÉSZEK CSARNOKA.

II. *)

R A F Á E L.

Rafáel első mestere atyja Giovanni de' Santi volt, közep-szerű festő, de ritka józan észszel, ki csakhamar észrevette tanítása elégtelen voltát. Fiában szerenéses tehetséget ismert föl és sietett azt kitartó gonddal művelni. Mintha előérezte volna a magas hivatást, melylyel a gyermek egykor nevét fényessé teendi, legkisebbé sem akarta tehetsége fejlődését korlátozni; büszkeséggel vegyült gyönyörrel szemlélte a legesekélyebb rajzokat is, miket e még gyakorlatlan kezecke vetett oda, de mely már valami saját bájt tudott adni minden alakjának. Rafáel gyermekkorát édesgetések vevék körül s úgy látszik, hogy első éveinek boldogsága határozó befolyást gyakorolt lángesze fejlődésére. Anyja maga örködött első lépései fölött, mint maga szoptatta tejével, félve, nehogy durva szokásokat szivjon be a falusi néptől, s nehogy képzelődése a szülői háztól távol, tisztasága virágát elveszítse, maga körül tartotta őt s féltékeny szemmel kísérte ösztöneit, a mint e természetből gyöngédségre hajló lélekben nyilvánultak. Anyja édesgetései s atyja leczkéi közt nőtt Rafáel s követte lelke ösztönét. Mihelyt bánni tudott az ecsettel, átértve a tanulékonyság egész fontosságát, vagy inkább kitalálva mit még meg nem érthetett, tapasztalás után előérezve az engedelmesség termékeny voltát, miután ébredő képzelődése szeszélyeit gyors kézzel vázolta, hosz-

*) Lásd VII. köt. 101. s köv. ll. Az I. sz. alatt közlök Rubens élet- és jellemrajzát. — Szerk.

szű órákat szentelt annak, hogy atyjának segítsen a munkában. Mint engedelmes munkás hajtotta végre a nem általa fogantott eszméket s szerencséivel végzé a reá bízott részt. E munkás és csöndes élet több évig tarthatott volna, ha Giovanni de' Santi észre nem veszi, hogy növendéke, csodálatos tanulékonyágánál fogva már annyit tud mint maga, s nem tanulhat már tudósabb mester nélkül semmit. Ha Rafáel atya fősvény lett volna, magánál tartotta volna fiát s e korán ért tehetségben kizsákmányolható aknát lelvén, őrizkedett volna ügyesebb kezekre bizni azt. Szerencsére Giovanni de' Santi a rábizott kötelesség egész súlyát, egész terjedelmét fölfogta; megbocsáthatlan bűnnek tartotta volna azon tehetségek fejlődését akadályozni, melyekkel fiát az ég megajándékozta. Pirúlt volna lelánczolni e szenvedélyes s tette termett lélek röptét csak azért, hogy házában megtartsion néhány forintot. Neki csak egy fia volt s egészen ebben élt; mindenható ösztön által fölvilágosítva, előre látta a dicsőséget, mely ez ifjú főt koszorúzandja, s érezte hogy tovább fiát maga mellett nem tarthatja az isteni akarat félreismerése nélkül. Vanucci Péter, ki a festészet történetében Perugino néven ismeretes, akkor kitűnő hírben állott; Giovanni de' Santi elhatározta reábizni Rafáel kiképzését. Perugiába ment azért a fölvétel feltételeiről egyezkedni, mert a XV. században nem lehetett festészetet tanulni a mesterrel való mindenoldalú szerződés gondos megkötése nélkül. A leghíresebb mesterek életrajza mutatja ezt. Perugino épen Romában volt s csak néhány hét múlva vala hazatérendő. Mig visszajöttét várá, hogy idejét ne vesztegesse, Giovanni de' Santi alkut kötött egy kápolna kifestésére s munkához kezdett. Mihelyt Perugino visszatért, Giovanni, mielőtt szándékát vele tudatta volna, barátságát igyekezett megnyerni. Egyszer bizalmához jutván, fiáról kezd beszélni s reményeiről. Perugino jóakaró mosolylyal fogadta közléseit, melyeken büszkeség s gyöngéd szeretet vala kifejezve; semmit nem határozhatott, semmit nem ígérhetett, mig a gyermek rajzait nem látja, melyeket apja oly biztossággal magasztalt. Giovanni hazament Urbinoba azon szilárd elhatározással, hogy fiát magával hozza s Perugino gondjaira bizza. Rafáel anyja nem hallhatá sápadás nélkül férje határozatát, sirt midőn gyermekét, ki eddig soha el nem hagyá, távozni látta, csókokkal halmozá a szöke fűrtöket, melyeken annyiszor jártatta elérzékenyült tekintetét. Azonban a közel viszontlátás reménye édesíté az elválás keservét s Rafáel Perugiába kísérte atyját. Perugino, leendő növendéke rajzait megvizsgálva, nem tartóztathatá vissza meglepetését s hajlandó volt osztozni a büszke reményekben, melyeket előbb mosolyogva fogadott. E gyermeki kéz vázolta rajzokban oly báj s egyszerűség mind nagyságot talált, minek titkát ő sohasem bírta s mi őt műhatlanul bámulatra ragadta. Csakbamar atyai gyöngédséggel viseltetett Rafáel iránt s lelkesült gonddal, növekedő bámulattal

kísérte előmentét. Növendéke tanulékonyága előbb megnyerte szívét, aztán hízelt neki. Minden tanóra gyümölcsöző vala; alig magyarázta meg néhány szóval a művészet valamely elvét, Rafáel elméje azonnal fölfogta azt, gondolkodással megtermékenyítette s keze azonnal és habozás nélkül oly valamit teremtett, mi mesterét méltán bámulatra ragadta. Bár Perugino sokat tartott magáról, bár művei számában és népszerűségében kevélységre jogosító okot látott: — csakhamar átlátta, mint de' Santi János mester, hogy növendéke többet tud mint ő. Bizva a tehetségben, mely szemei előtt fejlődött, Rafáel habozás nélkül munkái társává tette. Rafáel teljesen igazolta mestere bizalmát s az utánzás hűségét annyira vitte, hogy nem sokára lehetlen volt a vásznon megkülönböztetni azon alakokat, melyeket ő s a melyeket a mester festett. Az ifjú Sanzionak annyira sikerült magát mesterével azonosítani, oly tökéletesen átértette, oly szerencsével sajátította el azon modor titkait, melyet utóbb nagyobbítani s átalakítani volt hivatva; várva az időt, melyben önmagát léptetheti elő, minden tehetségét oly önmegtágadással adta az idegen eszme szolgálatába, hogy modora egészen azonosult a Peruginoéval s még a legtisztább szemeket is tévedésbe hozhatta. Egyéniségének ily önkéntes megtágadása, mi bizonyosan káros lett volna másodrendű tehetségnek, csak oskola volt neki, melyből diadallal lépett ki. Később, midőn ez első modor egész szárazságát, szegénységét fölismerte, hogy azt egészen elfeledje s visszahozhatlanul eldobja azon szokásokat, miket izlése elítélt, bátor harczot kelle kiállnia; de míg szemei föl nem nyitak, míg Perugino műveinél jobbakat nem ismert, oly tanulékonyággal utánozta azokat, mi, míg saját gondolatát szunyadni hagyta, kezének folytonos gyakorlatot nyújtott. Perugino fegyelme alatt Rafáel nem lehetett tudóssa a szó valódi értelmében. Miképen is adhatott volna Perugino olyat, a mivel maga sem birt? De Rafáel a vallásos festészet minden hagyományosságaival megbarátkozott s megtanulta bőséggel beszélni azon nyelvet, mit nemsokára megújítandó és bővítendő vala. Azonban mestére oktatásai iránt viseltető tisztelete daczára az ifjú Sanzio a természetet tanulmányozván, nagyobb mérveket adott rajzának, míg Perugino soha a természetre különös tanulmányt nem fordított. A nélkül, hogy az oskolát, melybe apja vivé, elhagyta volna, új ösvényt kezdett verni magának, melyen Perugino nem is szándékozhatott követni őt. Tanulótársai egyik idősbike, Pinturicchio, ki már Rómában nagyszámú munkát végzett s ki egész életében a Perugino modorát akarta hűn követni a nélkül, hogy annak több nagyságot vagy bájt adni igyekezett volna, azon megbizást kapván, hogy a sienai székes egyházban II. Pius életének főbb eseményeit fesse le, nem bizván föltaláló lángeszében eléggé, Rafáelre vetette szemeit s ajánlást tett neki: legyen társ a vállalatban. Rafáel szívesen engedett barátja fölhívásának, s ha Vasarinak hihetünk, ő tervezte mindazon

rajzokat, melyek után a sienai egyház freskói kivive vannak. Némely élettrók még tovább mennek s azt állítják, hogy Rafáel a festmények kivitelében is részt vett. Bár mi legyen is igaz ez utóbbi állításban, annyi bizonyos, hogy az ifjú Sanzio dolgozott a sienai egyházon, midőn egy váratlan körülmény megváltoztatta tanulmányai irányát s számára új időszakot nyitott. Egész Olaszország azon rajzokról beszélt, miket da Vinci Leonard és Michel-Angelo Florenzben készítettek. E két mestermű hire, — miket tőlünk az idő megirigyelt, — de melyeket metszetekből ismerünk, — Rafáelben vágyat ébreszt Florenzet meglátogatni. A sienai munka, vonzó érdeke s tárgyai változatossága daczára sem tarthatta őt vissza : az ifju Sanzio Florenzbe utazott. Alig ért e városba, mely tanulmányban nem szegényebb magánál Rómánál, észrevette, mily távol van ő a valótól, a széptől, s életében először jutott a művészet magasztos céljának öntudatára. Először is minden figyelme da Vinci és Buonarotti cartonjaira fordult; azokat tanulmányozta, lemásolta fáradhatlan gonddal és kitartással. Hogy ez új modort hatalmába keríthesse s a hasonlíthatlan két mintakép tudós és szigorú stíljével megbarátkozhassék, csaknem mindazon tanulmányokat ki kelle törölnie emlékezetéből, miket Perugino alatt szerzett; de annyira föl birta fogni e két rajz nagyságát és szépségét, mik a festészet legnehezebb föladatait mesterileg oldák meg, oly mélyen át volt hatva a részére jutott szerencsétől, oly hálaival fogadta Leonardo és Michel-Angelo leczkéit, hogy semmit nem habozott, alkalmatlan teherként lerázni magáról mindazt, mit a Perugino oskolájában tanult. Tudva van, hogy a Leonardo cartonja egy csapat lovagot ábrázolt; a Michel-Angeloé pedig a pisai háborúból véve, egy ellenséges csapat által a fürdőszben meglepett csoport katonát tüntetett elő. E két cartonban Leonardo és Buonarotti szándékosan halmoztak össze minden nehézséget, mit a legmerészebb képzelődés álmodhatik. Nemes vetélytől lelkesítve, ki akarták tüntetni minden tudományukat s némileg ismételni tanulmányaikat. Ha erejük hiányzik vala, — hiú magamutogatással lehetne vádolni őket; de mivel ügyességök egyenlő fokon állt akarattukkal, e vád magától elesik s bámulatnak ad helyet. Rafáel ittas gyönyöirel nézé e két művet, melyek soha fölülmúlva nem voltak s hálát adott Istennek, hogy ily mesterek által ragyogó században ada létet neki is. De bármekkora volt Michel-Angelo cartonja iránti bámulata : mindenható előszeretettel érzé magát da Vinci képéhez vonatni. A tudós modor, melylyel Buonarotti rajzoló alakjait, a szigor, melylyel minden mozgásba hozott izmot előállított, méltó csodálatát költötték föl; de legyőzhetlen vonzalmat érte magában azon lovag-csoport iránt, melyben Leonardo az erőt és szépséget tudá egyesíteni. Michel-Angelo képen minden a tanulmány uralma alatt áll s az annyi tárgyat nyújt a gondolkodó nézőnek, hogy a kielégített lélek nem is kérdi vajjon e mű minden

részleteit helyeselné-e a szigorú jó ízlés? E két mintakép közt Rafáel nem habozhatott sokáig. Hosszú órákat töltött Michel-Angelo cartonja előtt s igyekezett a végetlen tudomány birtokába jutni, mi e mesterműből tündöklük; de a szép iránti szenvedélye gyakrabban vezette őt Leonardo cartonjához. Nem tudjuk, kötött-e Sanzio barátságot da Vincivel? — erről hallgatnak az életirók. De akár volt alkalmuk közeledni, akár nem, Rafáel mohón kereste föl Leonardo minden munkáit. E két szellem egyenlő szenvedéllyel kereste a bájt és szépséget; látva a Vinci által festett fejeket, melyeknek mosolyában valami égi van, Sanzionak oly örömet kelle érezni, mint a költőnek, ki álmát megtestesülni s maga előtt jární látja.

De Rafáel nemcsak Angelot és Leonardót tanulmányozta Florenczben; e két híres mester leczkéi bármily termékenyek és változatosak, nem elégítheték ki oly lélek kíváncsiságát, mint az övé. A karmeliták kápolnája, melyet Angelo és Leonardo szorgalmasan tanulmányoztak, miután Ghirlandajo és Verocchio oskoláit elhagyák, a kápolna, melyben Masaccio tehetsége fényes bizonyítványait adá, — oly oskolá lón Rafáelnek, melynek nyomait második időszaka műveiben könnyű kimutatni. Masaccio festvényeinek valóban ajánlatos érdeme volt Perugino tanítványa előtt; a karmelita-kápolna minden feje egyéni arczczal bir; nem tűnnek ki sem báj, sem nemesség által, de a természet után tanulmányozott jellegök csodálatos sokféleségét mutatják. E dicséret a kápolnának csak Masaccio által festett részét illeti, mert a Masolino Panicale által festett alakokra nem alkalmazható. De köztudomású, hogy Perugino fejei majd mind egy családhoz tartoznak s e makacs fajrokosság bizonyos egyhangúság bélyegét nyomja e mester munkáira. Masaccio, könnyű észrevenni, ritkán festett fejet a nélkül, hogy természetű előképe előtte ne állott volna, sőt azt is hihetjük, hogy nem szívesen módosítá a természetet miután alakjait átvette. Nem remélve fölülmúlhatni a valóság példányait, miket kiválasztott, oly híven igyekezett visszaadni azokat, mint csak lehetett; s ha e félelem és tartózkodás árt néha a mű finomságának, tagathatlan, hogy sok erőt, életet és valódiságot kölcsönöz alakjainak. Természetes, hogy ez érdem meglepte Rafáel finom és tisztán látó szellemét. Életirói tanúbizonysága szerint ő szintoly gonddal tanulmányozta a karmelita-kápolnát, mint M. Angelo és da Vinci rajzait. Ha Masaccio művészete végetlenül hátrább áll is, a mi természetes, mert Masaccio Rafáel születése előtt negyven évvel halt meg, — mindazáltal szükséges őt még Angelo és da Vinci után is figyelemre méltatni. E tekintetben a komoly művészek véleménye soha sem változott.

Rafáel barátságot kötött Fra Bartolommeoval s köztük tanulmányaik kölcsönös kicserélése jött létre. Az ifjú Sanzio megtanította barátját, hogy adjon alakjainak kiténőbb és erélye-

sebb színezetet s mikép alkalmazza a láttáv és a vonalok tanát. Azonkívül Giotto és Fra Angelico műveit sem hagyta Rafáel figyelmen kívül, de alig lehetne művei valamelyikében befolyásuk nyomát fölfedezni. Nem nézhette megindulás, elérzékenyülés nélkül az Ó és Új szövetség jeleneteit e két mélyen vallásos képzelet által vázolva, mert Giotto és Fra Angelico örökre bámulatosak lesznek a kifejezésért, mit alakjaiknak adni tudtak. De Giotto korában a rajz művészete még nem született meg, Fra Angelico pedig, utána több mint egy századdal Masaccio kortársa, műveiben csak másodrangú súlyt helyezett a formák szépségére, hogy annál kizáróbb figyelmet fordíthasson a vallásos érzületre. E két mester közül az első, lángesze minden termékenysége mellett sem találhatta ki a még teremendő tudományt; a második, ki előtt a művészet csak eszköz volt isten dicsőítésére, tilalmasnak vélte a szépség tiszteletét, mint profán foglalkozást. Styljökét utánozva, Rafáel csak hátrament volna, de sokkal több belátása volt, mintsem ily tévedésbe jusson. Kétséget nem szenved, hogy Giottot és Fra Angelicot tanulmányozta, de ez csak kíváncsiság és tudvágy tanulmánya volt neki; igen jól értette ő az előhaladás fontosságát, szükségét, semhogy a serdülő festészetet gyermekkorá gyűgyögéseihez akarta volna visszavezérelni. A valódi erővel fölruházott ember, az eszmét kifejezni akaró művész, megveti a múlt túlságos imádását, mint reánézve meddőt. Ez imádat csak a gyöngé és tehetlen szellemeket foglalhatja egészen el. Azt hinni, hogy a múlt annál méltóbb a tanulmányozásra és utánozásra, minél messzebb van mögöttünk: valódi gyermekesség. A múltban a valódi termékeny időszakokat kell kiválasztani, melyekben a művészet tiszta, és gazdag nyelv birtokában, világosan fejezte ki eszméit s mihelyt e nyelv minden titkát birjuk, azt új eszmék kifejezésére használatjuk.

Ha Rafáel első modoráról teljes fogalommal akarunk birni, elég a „Szűz és a szűz” tanulmányoznunk, mely ma Milanóban a Brera-képcsarnokban áll. E mű mindent ismétel nekünk, mit a művész Florenzbe menetele előtt tanult s elsajátított. Bár Perugino hasontárgyú festményére emlékeztet: mindazáltal bizonyos, hogy valódi eredetiségről tesz tanúságot. Ha az alakok beosztása több emlékezetet mint képzeletet árul is el, ha az iskola hagyományai tiszteletben vannak is tartva még: az alakok eszményi bája, az öltöztetés, Rafáel sajátja s Perugino összes munkái közt hiába keresnénk olyat, mi e nagybecsű festménnyel az összehasonlítást kiállhatná. A szűz alakja a szépség oly típusát tünteti fel, minőt Sanzio mestere sohasem teremtett. A vonalok öszhangja, a rajz édessége, a színezet frisége, a szemérem, szendesség, angyali álmadozás, — mind ez egyesül ez isteni szűzben. Most már körülbelül három és fél száz éve, hogy kikerült Sanzio kezei alól, de úgy tetszik, mintha csak tegnap végezte volna be! A színek oly jól

voltak választva s annyi művészettel és szerenessével vegyítve, hogy bennök a festészet győz az időn s örök ifjúságát tartja meg. Kétségkívül lehet ez imáandó alakban, ha figyelemmel vizsgáljuk, részleteket fedezni föl, melyek az életet és természetességet nélkülözik. A kezek, bár kiváló gonddal festve még sem oly gyöngédek s finomak, mint obajtani lehetne. Az újjak ritka finomságúak de az újjtövektől a csuklóig a kézfej annyira egyszerűsítve van, mintha csak nagyjában volna kifaragva. Az arcz oly tiszta, hogy mintáját sikertelen keresnök a világon; a tekintet derűtsége soha sem volt fölülmúlva; a száj bámulatos szelidséggel mosolyg; de az ajkak alakja nem egészen kielégítő, e finom és friss ajkak mintha mozdulatlanúságra volnának kárhoztatva. De e hiányok daczára, mik Perugino iskolájának sajátai, — a Szűz nász a különös bájjal van belehelve s lehetlen azt megindulás nélkül szemlélni. A fiatal leányok csoportja, kikből a szűz nász kísérete áll, oly nemes, kecses, tiszta és választékos, hogy a szem nem bír megválni tőle. Szent József és a ifjak, kik őt körülveszik, kevesebb szerencsével vannak gondolva. A templom, mely a kép háttéréül szolgál, oly tisztasággal van rajzolva, hogy semmi kívánnivalót nem hagy fön. Minden részlete gonddal van kezelve s a művész teljes építészeti jártasságát bizonyítja, de ugy van oda állítva, hogy a figyelmet el nem vonja, nem oly fontos, hogy az emberi alakoknak ártana; ez a tudomány jele, fitogatás nélkül.

Florenzben Rafáel tehetsége átalakult. Ez átalakulás nem történt hirtelen; hogy azt végrehajtja, Perugino tanítványának rendkívüli kitartással kelle bírnia. De Michel-Angelo, Leonardo, Masaccio művei fölnyitották szemét s nem engedék habozni őt. Az út, mit eddig követett, nem az igazságé volt, erről semmit sem kételkedhetett. Ha magát azon oskola hagyományailhoz köti le, meinyek most minden hibáit ismerte: ezzel örökre elzárja maga előtt a dicsőség útját s magát csak másodrangúságra kárhoztatja. Rafáel magát nagyobbakra érezvén hivatva, bátran határozott. Dicsérve, bámulva, már híresen, elszánta magát kitörülni emlékéből mindazon szabályokat, miket igazakül tanult, miket engedelmesen követett, újra a tanulásra adta magát, szakítva mindazzal, mit eddig tön. Maga iránt szigorúan, nem engedé e nehéz útról letéritetni magát a műveiért nyert magasztalások által. Átlátta, mily szükséges első művei stíljét határozottan megtagadnia. Ily elhatározást jó sikerig vinni ritka erély kívántatott. Rafáel félelem nélkül mérte meg az elvégzendő utat, s négy év alatt végre is hajtotta, a mit elhatározott. Huszonegyéves volt, midőn családását belátta, — huszonöt, midőn hibája helyre volt hozva.

Hogy ez átalakulás becsét méltóan megítélhessük, a Szűz nászával a Krisztus sírbavitelét kell összehasonlítani, melyet ma Rómában Borghése herczeg képcsarnokában láthatunk. E két mű közt oly mély a különbség, mintha nem is egy

mestertől volnának. Az utóbbi kép styljének semmi köze Perugino oskolájával, egészen Leonardo- és Masaccioéhoz csatlakozik az. Michel-Angelóra is emlékeztet a főszemély kivitele; de Rafáel ez alapot festvén, többször kérdezte meg a természetet mint a „pisai harc“ cartonját. A helyett, hogy dicsekedve kitárná boncztani ismereteit, inkább azon igyekezett, hogy egyszerűsítse a részleteket, miket a tanulmány föltárt előtte. Soha a fájdalom több nagysággal, több világossággal ábrázolva nem volt. Az arc minden vonása résztesz azon érzés kifejezésében, mi a személyzeten uralkodik. Szent János, a szűz anya és a szent asszonyok levertsége oly elevenséggel van visszaadva, minek párját a festészet története nem mutatja. Leonardo segítsége nélkül lehet, hogy Rafáel huszonöt éves korában nem találta volna meg e mélyen kesergő alakokat; valódi szenvedélyes mű ez, melyen a vallásos érzelem hasonlíthatlan ügyességgel van visszaadva.

Rafáel épen az urbinói herczegnek írt, kérve őt, ajánlaná a florenzi gonfalonniernak, hogy a köztársaság palotája kifestését megnyerhesse, — midőn Bramantétól levelet kapott, mely őt Rómába szölytá. II. Gyula pápa elhatározta a vatican több termét falfestvényekkel ékesíttetni s Bramante, Rafáel nagybátyja, ki a pápai palota szobrászi munkáival volt megbízva, mohón ragadta meg az alkalmat, hogy öcses tehetségét kellő világításba állíthassa. Rafáel levele az urbinói herczeghez és Bramanteé Rafáelhez, 1508-ból való. — Láttuk mily fárasztó tanulmányok által készítette magát a legnehezebb munkák végbevitelére; a nélkül, hogy Buonarotti vagy da Vinci tudományát bírná, képes volt a legfontosabb vállalatok végrehajtására is. El sem várva az urbinói herczeg válaszát, be sem végezve a florenzi templomok egyike számára kezdett festvényét, — remény és örömettel szívvvel indult meg. — Bramante ajánlata daczára, ki öcseséről jótállott, II. Gyula, ki várni nem tudott, már kiosztotta az agyában alig megfogant munka legnagyobb részét. De Rafáel, meg nem rettenve az útjában talált vetélytársak hire-nevétől, azonnal megkezdte a vatican egyik tereme kifestését, azt mely „Aláírási terem“ (Salle de la signature) nevet visel. Az első festvény, melyet kezdett „a H i t t a n,“ mely általánosan: „a szentvacsora fölötti vitatkozás“ neve alatt ismeretes. Bár e roppant mű több részlete a művész első tanulmányaira emlékeztet; bár Rafáel első tanítója hagyományait követve, aranyat is használt benne, minek alkalmazásáról utóbb egészen letett: — mindazáltal tagadni nem lehet, hogy a „H i t t a n“ dicsőségesen kezdi Rafáel harmadik modorát, mely nagyobb, szabadabb, termékenyebb, változatosabb a két elsőnél. E bámulatos fresko, melynek valódi tárgya nem más, mint az úrvacsora rejtelve, oly világossággal, oly nagyszerűséggel, oly egyszerűséggel van tartva, mely minden magasztalást fölülmúl. Az egész szerkezet oly vakmerőséggel van fogalmazva, mi 25 éves embertől bámulatba ejt,

bámulatba ejtene oly mestertől is, ki az ily nagymérvű feszítézet gyakorlatában vénült meg. E világos képet látva, melynek egyes részei oly természetesen s öszhangzólag magyarázzák s tüntetik ki egymást, azt hinnők, hogy mestere képzeletének fáradságba sem került; a Háromság, mi az egész jeleneten uralg, a patriarchák, a szentek, az apostolok, az evangelisták, a tudorok, szóval minden személy azon jellemmel bir s azon hangulatban van tartva, mely őt megilleti. Vallásos érzet lelkesít minden arcot s nyilvánul minden mozdulatban és állásban, — de itt e kifejezés bámulatosan van a forma szépségével egyeztetve. Rafáel „Hittana“ sem Giotto-ra sem Fra Angelicora nem emlékeztet. Különös dolog, de a mi még sem lephet meg a művész styljének eddig általunk kísért átalakulásai mellett: e kép — a mint jobbról balra van kidolgozva, — követnünk s tanulmányoznunk engedí festője haladását a mű kezdésétől befejezéseig. A fők gondolkoznak; a kezek mozdulataikkal egészítik ki a tekintet és ajkak kifejezését; az öltözet méltóságos egyszerűséggel van rendezve és épen nem hasuló Perugino szük modorához. E freskóban, melylyel Rafáel a vaticanban föllépett, oly hatalmas báj, annyi tüdeség, fény és derűltség van, hogy fölvilágosodott ítészek is többre becsülték ezt a mester valamennyi művénél. Bár e véleményt nem osztjuk is, elismerjük, hogy sikerrel védelmezhető. II. Gyula annyira elbámult ez első festvény szépségén, hogy minden elkezdett s bevégzett freskót le akart veretni a falakról, hogy mind Rafáel ecsetére bizhassa; de ez, mestere iránti tiszteletből kivitte, hogy egy boltozat, melyet Perugino festett, megmaradjon. Az aláírási teremben is fölhasznált némely, Sodoma által festett ékítményeket.

A „Bölcsészet“, közönségesen az „Athéniskola“ néven ismert festvény, a Hittannal szemben álló falat ékíti, s nézetünk szerint Rafáel tehetségének legtökélyesebb és legtanulmányteljesebb kinyomata. E mű szerkezetében oly hatalom, nagyszerűség, biztosság uralkodik, minők az ifjúságnak legkritkábbán sajátjai. A személyek, bár nagy számúak, annyi művészettel és előrelátással vannak kiszámítva s rendezve, hogy e roppant területben a legkisebb zavar sem látható. A mű fogantásában és elrendezésében, Rafáel szerencsésen Petrarcától vett ihletet; s bizonyára ily természetű tárgy kezelésében gyakorlottabb mestert, biztosabb vezetőt alig lehetett volna választani. Az építészeti keret, mely a személyzetet körülveszi, kecses és könnyedséggel tele. Az ügyesen szétosztott fény növelni látszik a tért, s a jelenetnek oly mélységet kölcsönöz, mi elbájolja s bámulatra ragadja a szemet. Aristoteles és Plato, kik az egészen uralgnak, elég világosan mutatják a tárgy természetét s nem hagynak kételyt a nézőben. Archimedes, Pythagoras, Diogenes, Zoroaster, megannyi jellemzetes alakban föltüntetve, önmagokat nevezik meg s nem engedik, hogy a gondolat perczig is habozásban legyen felőlök. A Bölcsészet, a mint

azt Rafáel fölfogta s kifejezni akarta, nemcsak azon tudomány, mit ma e név alatt értünk, hanem az ész szabad használata által szerzett minden ismeretek összege, a hit közbenjárása nélkül. Más szóval az erkölcsi bölcsészet szövetsége ama másikkal, mit ma természeti bölcsészetnek nevezhetünk, mi az emberi észleletek egész körét magában foglalja, a mértantól az élettanig. Nem hiszem, hogy világosabban lehetne kifejezni az isteni és magasztos jellemet mit a nagy gondolatokhoz szokottság ad az arcnak, mint Rafáel e művén találjuk. Aristoteles és Plato homlokukon hordják tanulmányaik fényes nyomait. A tudósok és bölcsék e tekintélyes társaságában nincs egy is, ki különös figyelmet ne érdemelne, annyira igekezett a művész változatosságot hozni képeibe.

A „Jogtan“ két részre van osztva, melyek egyike a polgári, másika az egyházi jogot tárgyalja s szerencsés változatosságot mutat az alakokban, de az eszme és szerkezet nagyszerűsége tekintetében a két előbbihez nem hasonlítható. Mindazáltal lehetlen Justiciánt és IX. Gergelyt nem bámulni, mely utóbbit Rafáel, észélyes hízélgéssel, II. Gyula vonásaival tüntetett föl. A polgári és egyházi jog e két személyesítője fontos egyszerűséggel van ábrázolva.

A „Költészet“ vagy a „Parnassz“, mely a jogtannal szemben áll, méltán összehasonlítható a „Hittannal“ és a „Bölcsészettel“. — A fal, melyen Rafáel e nagyszerű művét kivitte, alsó részén, mint a „Jogtan“ fala is, egy ablakkal van félbeszakítva, melynek világa kezdetben sérti a nézőt s akadályozza a mű vizsgálatát. Azonban néhány percz múlva a szem erőltetés nélkül fölfogja e pogány költemény öszhangját s gyönyörrel szemléli mindazon személyeket, kiket Rafáel ecsete pazarúl szórt szét ez élő falon. Itt is Petrarca volt Sanzio vezetője. Szeszélyből, mit ma elég tudunk megérteni, de mi a XVI. század kezdetén senkit sem lepett meg, Apollónak lant helyett hegedű van kezében, feje ihletet s egyszersmind kéjt lehel. A muzsák kivétel nélkül égi szépségűek. Arcz kifejezésök, mozdulataik bája, öltözetök választékossága fölülmúlhatlan. Szigorúan véve hibáztatni kellene a Rafáel által használt öltözéket, mert a vaticani muzsák nem egészen görögösen vannak ruházva, de nézetünk szerint ily ítélet merő gyermekesség volna; ruházatuk oly ékes és izlettéljes, hogy az elbűvölt lélek nem is gondol azon kérdésre: vajjon a művész híven követte-e a hitregét. Akár igen, akár nem, akár saját korabeli nőket vett mintául Rafáel, akár módosított rajtok valamit, — mindegy; Muzsái oly felséges szépségek, hogy a bámulat elhallgattatja a tudományt. A régi művészet emlékeit vizsgálva sem képzelhetett volna Rafáel csábítóbb bájú muzsákat, azért jól tette, hogy így alakította őket a mint vannak. A muzsákat környező költők ritka szerencsével vannak előállítva. Homér, Virgil, Horác, Ovid, Dante, Petrarca oly világossággal vannak jellemezve, mely arra mutat, hogy a mű-

vész ez írók műveinek jellemével tökéletesen ismerős. Laura kedvesének rejtelmes, édes arca, Beatrix szeretőjének szigorú tekintete oly tökéletesen egybehangoznak azon halhatlan lapokkal, melyekre ők eszméik titkát lerakták, hogy bajos volna őket más vonásokkal képzelni. Ovid és Horáz nem kevesebb igazsággal és pontos-sággal vannak föltüntetve. Virgil arczában a mosoly mélasága bámulatosan vegyül a tekintet szüzességével. Mi Homér fejét illeti, lehetlen annál méltóságosabbat, lehetlen magasztosabbat álmodni; az epikai költészet szelleme soha ünnepeyesb alakban a szem elébe nem állítottatott. E szemek, melyek nem látnak, természetföl-lötti jellemet adnak az arcnak; a homlok, melyen ihlet sugárik, a reszkető ajkak, a végetlent keresni látszó kezek, — minden egye-sül a képzelet elbűvölésére. E mű minden részei oly bámulatos művészettel vannak összehozva, hogy nem lehetne kihagyni egy alakot az öszhang zavarása nélkül.

A tárgyak, mik e terem boltozatát ékitik, az említett négy fő oldalképhez csatlakoznak. Az „Eredendő bűn“ a „hittan“ fölött, eléggé nem esodálható bájjal van előntve. A legköltőibb képzelet nem álmodhatik szebbet mint az első nő, midőn azon bűnbe esik, mely a keresztyén hit szerint elveszté az emberi nemet. E mennyei keccsel előntött alakban oly valami gazdagság s egyszersmind finomság van, miket se az élő természetben, se az ó kor művészetében nem gyakran találunk egyesülve. Rafáel Évája a szerelmet ébresztő ifjúság egész teljével s az anyaság teljes hatalmával bir; Venusból és Dianából látszik összetéve lenni. „Salamon itélete“ és „Marsyas büntetése“ nem kisebb szerencsével vannak ábrázolva.

E terem, melynek kifestése 1508-ban kezdetett s 1511-ben lön bevégezve, elég arra, hogy tökéletes fogalmat adjon Rafáel harmadik modoráról. Ha Sanzio később tudósabb modorban vitt is ki némely részleteket, eszméit soha nagyobb világossággal ki nem fejezte, langesze határozottabban soha nem nyilatkozott.

A következő terem (Heliodor terme) falait ékitő négy kép, bár az imént leírt festvényekkel egybecsünek nem mondható, mindazáltal jeles és ajánlatos tulajdonokkal bir. „Heliodor kiüzetése a templomból“. — „Attila és szent Leo“ — „Az angyal kiszabadítja szent Pétert a börtönből“ — „A bolséni esoda“ mind oly művek, melyek még az aláírási terem után is méltó bámulást költenek. „Heliodorban az alakok mozgása, a kifejezés élénksége, valódisága tisztán megmagyarázzák a tárgyat. A hitetlenek rémülete, kik a csak általok látható lovag elől futnak, a szerencsétlen menekültek öröme e esodás közbelépés fölött, a hő buzgóság, mely a térdelő főpap képét sugároztatja, bizonyára érdekes egészset alkotnak. Attilában szerencsésen használta föl Rafáel a Traján-oszlop domborműveit. A főszemély arca bámulást és ijedelmet lehel; szent Péter

és szent Pál, kik előtte a légben megjelennek, elmés és merész föltalálás! — úgyesen vannak ábrázolva. E költemény minden részletében oly választékosság és tisztaság van, mely a régiség legjelesebb műveire emlékeztet. Tudva is van, hogy Rafáel, II. Gyula és X. Leo bőkezűségéből, rajzolókat tartott Nápolyban, Szciziliában, Görögországban, s Rómát el sem hagyva minden órában megkérdeheté a Puzzoli, syracusai és athénei izlést. Távol van tőlem, hogy Attila lovait és lovagjait egészen classicusoknak mondanám, de azt hiszem, hogy a Parthenon emléke gyakorolt e műre némi befolyást. A bolséni csoda nagy nehézségeket gördített a művész elé, miket ez játszva győzött le. A hitlen pap arczán olvasható a bámulat és ijedelem kifejezése, midőn maga előtt az ostyát meg-eleveníteni s vértől csepegni látja; a hívők, kik e csoda tanúi, tisztán mutatják a megszégyenített hitlenség fölötti örömeiket. — Péter megsza badulásában méltán bámuljuk a fényelosztást, vagyis inkább azon különös művészetet, melylyel Rafáel azt tárgya igényei szerint mérsékelni és alakítani tudta. A faklyák fénye, a hold rejtelmes világa, a szabadító angyalt körző fény, tökéletes művészettel vannak kezelve. S mégis, mindennyi előny mellett is a Heliodor-terem nem ér föl az aláírási teremmel.

A Rafáel által festett termek utolsójában leginkább a „borgovecchiói égést“ kell tanulmányozni. Az utolsó termet mondom, mert tudva levő dolog, hogy a Constantin-termet Julius Romanus festette Rafáel Cartonjai után, néhány allegorikai alak kivételével, melyeket olajban is maga a mester dolgozott ki. „Nagy-Károly szentsége“, s „A pápa igazolása“ nem hasonlíthatók az eddig említett remek művekhez, sőt ezekhez képest jelentéktelen műveknek tetszenek. Az „Ostia i ütközésben“ nem tudom felfedezni azon nagy spicai lángészt, melyet az olasz itészek annyit emlegetnek. Ez nézetem szerint Rafáel legkevésbé sikerült műveinek egyike. Az egész teremben valódi fontos csak a „borgovecchiói égés.“ Ez égés egyes főepisodjai Virgilre és egyszersmind Michel-Angelora emlékeztetnek; Virgilre a föltalálást, Angelora a kivitelt illetőleg; az Aencis második könyvére és a Sixtus-kápolna boltozatára. Bizonyos, hogy e tanulmányteljes festvényt bámulat nélkül nézni lehetlen; mindazáltal e különböző alakok festésében, kiknek változatos állásai mintegy fítogatják a mester boncztani ismereteit, Rafáel erőszakot tett lángésze szokásain s kedvelein. A meztelenek ritka tökélylyel vannak előállítva, de félreismerhetlen valódiságuk mellett sem költenek igen élénk részvétet a nézőben. Itt Rafáel merész barczot kezdett Buonarottival, s úgyesen hajtotta végre azt; de e harcz kiragadta őt hivatása saját útából.

E megjegyzés hasonló igazsággal alkalmazható a Szent-Ágoston templomabeli Isaira és a Szent-Mária templomabeli

Sybillákra. Valóban ezekben is Michel-Angeloval vetélkedik Rafáel, a Sixtus-kápolna profétáival és sybilláival akar mérkőzni. De Isajja és Sybillái szépségök s nagyságuk daczára inkább a kitartó akarat diadalmjai, mint a lángész önkéntes teremtményei. Lehet s kell is bámulni bennök a mély tanulmányt, de el kell ismerni, hogy Rafáel, mihelyt azon térre lépett, melyen Michel-Angelo járdalt, nem tudá megőrzeni mozgásai egész szabadságát és minden kecsseit.

Az ötvenkét fresko, mely a vatikán kamráit ékíti, tulajdonkép csak rögtönzések sorozata. Ha úgy itélnök meg mint fáradalmasan kigondolt műveket, félő, hogy igen szigorúak lennénk irántok. Van e rögtönzött lapok közt nem egy, melyen Rafáel feltaláló lángészenek egész fénye tündöklök; de gyakran csodálkozva lát az ember e túlságosan dicséért képsorozatban oly jeleneteket, melyeknek fontosságát nyilván félreismerte a művész, s azért hanyagül kezelte. Ez állításunk igazolására elég a „Végvacsora t” említni, mely Rafáel bibliájában a legtökéletlenebb s leggyöngébb episodok egyikének látszik fölfogás tekintetében. Mi a kivitelt illeti, arról több kimélettel kell szolanunk, tudván, hogy Rafáel maga kezével csak a sorozat első freskóját festette, a többi tanítványai vitték ki. Az ékítéseken és arabeskeken Titus fűrdőinek ékítéseit használta, miről nem nehéz meggyőződni, bár az idő kegyetlenül megrongálta ez emléket, az ügyes utánzást ma is ki lehet mutatni.

A Balze Pál és Rajmond által készült másolatok oly híven adják vissza a vaticani termek és kamrák képeit, a mint csak kívánni lehet, nem felejtve az eredeti és a másolat kivetele különbségét; mert e másolatok olajba vannak festve, az olajfestvény pedig sohasem képes visszaadni a freskók friseségét, könnyűségét, fényét és derűjét. Azt hát a két Balze-tól hiába kívánnók, a mit adniok lehetlen: az eredetiek tükélyes képmásait; az olajfestés segélyforrásaival ily feladatot nem is tűzhetek magok elébe, — de számbavéve eszközeiket, lehetlen nem dicsérni a kitartást és lelkiismeretes figyelmet, melylyel nehéz munkájokat végrehajtották. A Parnassz, az Athéni iskola, Szent Péter s z a b a d u l á s a rendkívüli választékossággal vannak másolva.

A Hampton-Courtban őrzött cartonok a szerkezet szépsége és nagyszerűségeért Rafáel legjobb művei közé sorozandók. A szerintök készült falszönyegek a vatican legfénylőbb ékességei közé tartoznak. Mi e bámulandó lapokat legföbbsként ajánlja s azoknak kiváló becsét biztosít, a tisztaság és átlátszóság, melylyel a művész az egyes episodokat rendezni tudta; e megbecsülhetlen sorozatban egyetlen jelenet sincs, mely önmagát meg ne magyarázuá; minden személynek határozott szerepe van, minden alaknak kiszabott mozgási köre, minden fejnek könnyen felfogható

kifejezése. A mennyi kívánnivalót a vaticani kamrák fenhagynak, annyira kielégítenek minden gondolatot e cartonok. Hogy a vaticani kamrákat a Sixtus-kápolna boltozatával összehasonlítsa valaki, mint több olasz műtész tévé, arra nem csekély elfogultság kell; de a hamptoncourti cartonok a legszigorúbb ítélet alá vetve sem ébreszthetnek a szemlélődben csodálatnál egyebet. Soha Rafáel a forma és kifejezés összhangjában nagyobb tökélyt ki nem fejtett, soha meggondolóbb és nemesebb nem volt, mint e műveiben. A styl emelkedettsége, a felfogás merészsége, a mozdulatok kecsesége tekintetében e cartonok semmit sem irigyelhetnek a vatican szobáitól; tanulmány, mélység s a föltalálás változatossága tekintetében semmi összehasonlítástól nem félhetnek. Minél tovább tanulmányozzuk, annál több jelességet fedezünk föl bennök; bő forrás, a tanulmány kimeríthetlen forrása buzog bennök; minden a Rafáelé, minden csak az ő eszméit tárja föl, semmi kellemetlen emlék nem zavarja a lángész ihletét. A művész nem küzd senkivel, csak azon eszmény megvalósítására törekszik, melyet maga teremtett s engedelmes keze sohasem tagadja meg szolgálatát elméjétől. Nem rögtönöz, — elmélkedik, akár s akaratát független hatalommal hajtja végre!

A Farnesinát ábrázoló festvényeket két részre kell osztani. „Galathea diadala“ rendkívüli mű, tele finomsággal, kecsesl, bájjal, melyről a Franciaországban megjelent metszet csak igen hiányos fogalmat adhat. Rafáel tán sehol nem versenyzett szerencsésebben az ő művészettel s ez önkéntes vetélyben semmi utánzás nincs. A görög hitregéből vett tárgyat dolgozván, stylje természetesen görög lesz; bár az idő megfosztott minket Apelles és Zeuxis műveitől, ugy tetszik, mintha Rafáelnek sikerült volna föltámasztani azokat s tanácsot kérni tőlök. „Psyché története“ bár a cselekvények elmés változatossága által kitűnő, messze marad, legalább nézetem szerint Galathea diadala mögött. Hogy e festvénysorozat tökélytelen kivitelét, kissé nyers színezetét kimagyarázhassuk, csak Rafáel életírásába kell pillantanunk. Galathea diadalát maga festette, Psyché történetét tanítványai. De a színezet nyersesége daczára is Psyché történetén valami sajátos varázs ömlik el; az istenek lakomája csodálatos művészettel rendezett alakok csoportját mutatja; Venus alakja, bájjában, szabatosságban, a rajz finomságában semmi kívánnivalót nem hagy föl. Rómában Borghese herczeg termeiben egy — Rafáel casinója faláról levont freskót láttam, Sándor és Roxana menyegzőjét, mely mint Galathea, athenéi bájjal van előntve.

Rafáel utolsó műve a „transfiguratio“ (Krisztus színe változása). A közvélemény azt tartja, hogy minden művei közt ez a legtökéletesebb is. De e vélemény, azt kell mondanunk, távol van az igazságtól. Ha a transfiguratio bámulatos részletekkel bir

is, ha Krisztus, Ilyés és Mózes a tárgyhoz méltó nagyszerűséggel vannak is előállítva, ha a bámulva elnémuló apostolok tekintete tisztán kifejezi is a meglepetést és zavart, a hegy aljában álló apostolok közel sem érdemelnek hasonló dicséreteket. Bámulhatjuk a térdelő nőt, kinek alakja körvonalai látszanak a ruházat alatt; érdeklélhetjük a gonosz által elfoglalt gyermek rángatózását; de ez episod, igazát szólva, nem csatlakozik egyenesen a fő tárgyhoz, külön áll attól. Mi a kivitelt illeti, a rajz szigora daczára, az nem bír se azon pazarsággal, se azon természetességgel, mi a vaticani termekben ragyog. Nem szólok az árnyakról, mit Rafáel halála után már néhány év múlva megváltoztak, mit Vasari azon koromnak tulajdonít, melyet Julius Romanus az első vázlatoknál használt, hanem szólok azon módorról, melyet maga Rafáel a kép alsó részében alkalmazott. A Tabor hegy lábánál álló apostok styljében valami nehézkes van, öltözeteikben valami durva. A nagy „Szent család“ — mit a Louvreban birunk s mit a művész két évvel a transfiguratio előtt festett I. Ferencz számára, gazdagabban van festve; a széken ülő szűz, Ezékiel látása a Pitti palotában, — Szent Cecilia Bolognában, — hasonló észrevételre adnak alkalmat. Nema a transfiguratióban kell hát Rafáel lángeszének és tanulmányainak legteljesebb nyilatkozását keresni.

Elég X. Leo, II. Gyula, Altoviti, Bindo és a Fornarina arczképeit említeni; e nemben, mit a tudatlanság szükkürűnek vél, Rafáel végetlen segélyforrásokat tudott találni s arczképei minde-nike költői mű a szó legmagasb értelmében. Nem szólok a végetlen számú rajzokról, miket Rajmondi a mester szeme előtt metszett, mert nem czélom szemlét tartani Rafáel összes munkássága fölött; a főművek, melyekről szóltam, elég világosan jelölik eszméi, tehetsége, akarata átalakulásait. Boldog ember mindenek fölött, elhalmozva égtől a lángész adományaival, egyedül a művészetnek és szerelemnek élt s harminczhétéves korában halt meg; halála előestéjén a dicsőséget feledte a Fornarina karjaiban. Ha nem birta Vinci és Michel-Angelo tudományával, Tizian ragyogó színezetével, Correggio kifejezési mélységével, mindazáltal megérdemelte, hogy a festészet fejedelmének neveztessek; s e dicső címet lángeszé általánossága által szerezte meg. Kétségkívül nem egyszer történt rövid és termékeny életében, hogy a tisztán festői hatásnak, választott vagy rábizott tárgyai komoly oldalát feláldozta, de ne feledjük, hogy mindennemű tárgyakat kezelt. Oly jól értette a tetszés művészetét, a csábítás és elbájolás mesterségét, hogy keze nem mindig várta be gondolatát s gyakran elbanyagolta a gondolkodás fáradságát mint feleslegest műve sikerére, arra számítván, hogy ecsetvonásainak szépsége elnémítja a legszigorúbb bírákat is. De maga ez önbizalom, mi annyiszor igazolva lön, nem

folytonos munkásságán alapult-e? Ha Rafáel nem első is a festészet minden nemében, egy képiró sem veheti el tőle az elsőséget, mert egyik sem egyesítette magában oly mértékben, mint ő, mindazon jelességeket, miket a lángész és tanulmány ad!

(Planche G. után).

SZ. K.

FÖLFEDEZÉSEK ÉS TALÁLmányok.

III. *)

A HYPNOTISMUS VAGY IDEGES ÁLOM.

Időről időre tűnnek fel az ismeretek látkörén új elnevezések, melyek mint mértföld-táblák mutatják, hogy ekkor a tárgyat a komoly tudomány kezdte meghódítani, hogy azzal a gondolkodó fők kezdtek foglalkozni; mutatják, hogy az adatok összege annyira szaporodott, az egyes tünetmények körülményei oly sok oldalról felvilágosítvák, szóval, a dolog oda fejlődött, hogy a rendszeres tárgyalásra s tanulmányozásra az alap meg van nyerve.

Ilyen az ideges álm vagy hypnotismus. Eddig csak a delejzök titokba burkolt varázshatásának tartatott, ma a physiologia és pathologia rendes tárgyaül kezd beavattatni. A bűvölet zománca lepattogzik s egy oly természetes tünetmény áll előttünk, melynek ember levén alanyisága, semmi ember fölöttit tulajdonítani nem szükség, nem szabad.

A hypnotismus nevet egy gyakorló orvos James Braid adta Manchesterben, ki rendes gyögmódja mellett az állati delejeséggel is foglalkozott, és egy új eljárást fedezett fel a delejes álmat előidézni, mely ebben áll: vett egy fényes tárgyat, például egy fém-csipeszt, és azt az elaltatandó szemei elé egy kevéssel a homlok fölött tartotta 8—15 hüvelyk távolságban oly módon, hogy az arra tekintetét szakadatlanul szegezhesse. A beteget arra figyelmeztette, hogy egyébre mint az előtte levő fényes tárgyra ne gondoljon.

Mi lett a következmény. — A szemfény előbb egy kissé összehúzódván, majd hamar erősen kitágult; nem sokára aztán

*) I. sz. Aluminium, Bud. Szemle IV. köt. 362. lap; II. sz. Új bujdosó a Nap és Merkur közt. VIII. köt. 246 lap.

beállt a cataleptikus álm; az érzékek és némely észbeli tehetségek az izgatottság sajátságos állapotát vették fel; az izmok igen nagy mozgékonytságot kaptak; végre pedig e túlizgatottságra a lankadtság, a mozdulatlanság szaka következett, érzéketlenséggel párosúlva.

Braid vagy 16 évvel ezelőtt irt erről egy munkát, mely azonban viszhangra még Angliában sem talált, daczára annak, hogy egy komoly orvosi encyclopaedia ugyanott czikkei közé fölvette és tárgyalásra méltatta. Anglián kívül alig volt e kísérletekről az orvosi világnak tudomása.

Az imént lefolyt év utolsó havában deczember 5-én az eszme újra szóba jött, még pedig a természettudományos világ valódi középpontjában Párisban, s onnét bocsáttatott világnak egészen más sikerrel, mint Manchesterben.

A tudományok Akademiája ülésén Velpeau, az orvosi kar egyik tekintélye, mindenféle mentegetőzésekkel körülvéve magát, végre kimondta, hogy ő oly különös, oly annyira szokatlan tényekről akarja az akademiát értesíteni, hogy azon fiatal és ügyes physiognak és műtő sebészeknek, ki azokról maga győződött meg, általában ismert jelességébe és lelkiismeretességébe vetett tökéletes bizalma ad csak bátorságot szóba hozni e dolgokat, melyek egészen az alvajárás, az állati delejesség, a bűvölés birodalmába tartoznak. Az észlelő dr. Broca kórházi sebész, és az orvosi kar tagja, de egyszersmind a felelősséget is reáhárítja. Erre átadja Broca úrnak levelét az Akademia elnökéhez, melynek lényege a következő:

A Tudományok Akademiája elnökének. Páris, dec. 5. 1859.

„Elnök úr! — Az altató szerek feltalálása tán legnagyobb haladás, melyet a sebészet a mi századunkban tett; de a használatban levők között egy sincs, melynek alkalmazása veszélylyel ne járna. Sok beteg halt már meg rögtön a chloroform, az aether vagy az amilyen belélegzése következtében; sok pedig utólagosan. Ily szomorú események bekövetkeztek a legügyesebb, a leghivatottabb kezek között is, és egy jeles sebész túlzás nélkül mondhatta: hogy valahányszor az altatáshoz folyamodunk, mindannyiszor teszszük fel a kérdést az élet és halál között.“

„Azon szer, melyet jelenleg az Akademia tudomására juttatok egészen különbözik az előbbiektől. Nem akarom vitatni, hogy pótolhatja; azt sem tudom eddig, hogy használható-e minden esetben; de annyit mondhatok mától fogva, hogy ezen eljárás, tekintvén, hogy a testbe semmi sem vitetik be, egészen ártalmatlannak látszik.“

Braid-nek munkájáról tudomása nem volt, hanem, írja tovább, „egy bordeaux-i orvostanár, Azam úr, figyelmeztetett rá ezelőtt három nappal, ki egyszersmind Braid kísérleteit ennek utasításai szerint ismételte és megállapította. Én azon gondolatra jöttem,

hogy a hypnotizált személyeken tán sebészi műtétet lehetne véghezvinni, tán annyira is elvesztik az érzést, hogy mint a nehézkórosok, némely esetben a műtét fájdalmait nem éreznék. Azam úr is helyeselte ezen eszmét és még hozzáadta, hogy az ő kísérleteinél nem egyszer fordult elő, hogy az elaltatott a legerősebb csipést sem vette észre.“

„Legelőbb magam akartam a dolog állásáról meggyőződni. Másnap egy 40 éves, kissé ideges hölgyet választottam kísérletem tárgyául, ki csekély baj miatt ágyban feküdt. Azt mondván, hogy szemeit akarom vizsgálni, egy aranyozott üveget tartottam elébe az orra fölé vagy 6 hüvelyk (= 15 centiméteres) távolságban a szemtől s kértem, hogy mereven nézzen reá. Vagy 3 percz múlva szemei kissé megveresedtek, az arcvonások mozdulatlanok lettek, felelete lassú és nehezkes; megfogtam kezét, a feje fölé állítottam, és a mint eleresztém, ugyanazon állásban megmaradt. Az újjakat a legkülönfélékép hajtottam meg és mind megtartották ezen állást a kísérlet végéig. Végre több helyen megnéztem, kissé erősebben is, de nem vette észre. Nem tartottam szükségesnek tovább menni, fölébresztettem Azam úr utasítása szerint azáltal, hogy szeme táján dörzsöltem, és hideg levegőt fújtam homlokára. Erre azonnal magához jött, és ámbár kísérlet alatt egészen helyes feleleteket adott, még sem volt tudomása arról, a mit mondott, vagy a mit én tettem.“

„Ezen eredmény után azt gondoltam, hogy ha a hypnotizmust vagy ideges álmodást tovább folytatom, a sebészi műtét megkivánta érzéketlenség is beállana; Follin úr orvostársammal összebeszéltem, hogy másnap a Necker-féle kórházban tegyünk kísérletet.“

„December 4-én d. u. fél négyre odamentünk és két fiatal leányt, kik lábadozó félben voltak, szemeltünk ki magunknak. Az egyik csakhamar elszenderült. Szeme elé egy ezüstözött fémből készült szemüveget tartottunk. Már két percz múlva adtunk a karoknak és lábaknak oly helyzeteket, melyeket a legerősebb athleta sem birt volna soká megtartani, mi ez esetben úgy maradt a kísérlet végéig. Csiptem; nem vette föl. A leány ült és fejét előre hajtá mintha el akarna alunni. Végre fölébresztettem. Semmit sem tudott az egészről, és kimerültnék sem érezte magát.“

„A másik leány, sokkal élénkebb és értelmesebb mint az első, soká nézett a fém-hengerre, a nélkül, hogy a határozott eredményre jutottunk volna. 3—4 percz múlva, miként állítá, elálmosodott, és ekkor a tagjainak akárminő helyzetet adhattunk, s abban jó ideig megmaradtak; de eszmélete megmaradt a kísérlet végéig. Ez tehát nem sikerült, mi meglehet, onnét is van, hogy már sötételni kezdvén, a fényes tárgy nem volt kellőleg megvilágítva.“

„Azonban bátorítva az első két siker által, egy komolyabb esetre térünk át. Egy 24 éves asszonyt választottunk ki, kinek

többi közt egy nagy és igen fájdalmas daganatja volt az altestén. Kimerülve és különben is elcsüggedve, nem akarta engedni, hogy metszést tegyenek rajta. Agyát az ablak felé vittük és azt mondtuk, hogy el akarjuk altatni. Braid szerint ezen föltét elősegíti a sikert.“

„Szemüvegemet vagy 6 hüvelyknyire tettem az orra elé, tehát a tisztánlátásnak határán innen, s így a beteg, hogy a tárgyat láthassa, kénytelen volt kancsalul nézni. A szemfény azonnal összehúzódott. Az üt-ér, már gyors a kísérlet előtt, most még gyorsabb lett, aztán csaknem rögtön meglassúdott. Két percz múlva a szemfény tágult. Fölemeljük a jobb kart s e csaknem függélyes helyzetben megmaradt. A negyedik perczben lassan és erőlködéssel felel, de mindig helyesen. Öt percz múlva Follin úr megcsipi; nem érzi. Most megszurja annyira, hogy vér jö ki; szintén nem veszi figyelembe. Végre eltávolítják a ruhát, hozzákészülünk a metszéshez, a beteg észreveszi és egész nyugodtsággal mondja, hogy most bántani akarják. A kísérlet kezdetétől számítva 7 percz múlva, mialatt a fényes tárgy folytonosan a szem előtt áll, Follin úr véghezviszi a nagy metszést tökéletes sikerrel. Csak egy kis felkiáltás volt a beteg részéről az egész vizshatás. Legkisebb vonaglást sem vehettünk észre se az arcz, se a tagok izmain. A kar, melyet fölfelé állítottunk, mindeddig megtartotta helyzetét.“

„Elveszem a fényes tárgyat, de az állapot megmarad; végre dörzsölöm a homlokot és hideg levegőt fúvok reá, mire a beteg mozdulni kezd. Kérdik, hogy mit tettek vele; ő semmit se tud. A fölemelt kar azonban még mindig, tehát már 13 percz óta tartja helyzetét, azt Follin úr megszurja, csep vér jö, de a beteg nem veszi észre, sőt még az újjai is mozdulatlanul vannak.“

„Végre 18—20 percz múlva a kísérlet kezdetétől és 12 után a véghezvitt műtétől számítva a szemeket erősebben dörzsölöm mint először, és az arcra több hideg levegőt fúvok. Erre a beteg csaknem rögtön magához tér. A kar leesik az ágyra; szemeit dörzsöli s az eszméletét egészen visszakapja. Nem emlékszik sem mire, és csudálkozik, hallván, hogy daganatját fölmetszették. Állapotát némileg hasonlíthatni azokéhoz, a kik a közönséges altatószerekkel előidézett álomból ébrednek föl azon különbséggel, hogy az ébredés sokkal gyorsabb és sem izgatottság, sem beszédesség nem követi.“

Ez a tényállás. Broca úr mindaddig nem akarta a dolgot életani vagy kórtani tekintetből tárgyalni, erre több tapasztalat és tanulmány kell, de azon meggyőződést táplálja, hogy lesznek esetek, melyekben a hypnotismus hivatva lesz a sebészetnek hasznos szolgálatot tenni.

Feltehetni, hogy ezen közlés után sokan foglalkoztak e tárggyal, és hogy az fejlődésében haladott is.

Jöttek elő példák, melyeknél az ideges álom az elaltatott

nézve kellemetlen sőt veszedelmes következéseket vont maga után. A párisi „Gazette Médicale“-ban írja egy orvos, hogy egy városi hölgy az ideges álomban igen beszédes lett s a kérdésekre oly bizalmas, sőt fölötte komoly közlésekkel válaszolt, melyek a körülállókat a legnagyobb zavarba hozták, úgy hogy a felelősség eltávolítása végett, mely a hallottak tudomása után reájok háramlandott, kénytelenek voltak felköltetni. A szabad akarat, az öntudat megszünt, a múltak emléke és szenvedélyei fölkölttek s minden szóban fejeződött ki! Egy másik hölgy látogatni ment a kórházba egy barátját, s látván néhány kísérletet a hypnotizálással, otthon beszél azokról, s magán próbálja meg. Egy rokona valami fényes tárgyat tart elébe, s a kísérletet minden orvos jelenléte nélkül csak házi körben teszik. Néhány percz múlva tekintete megmerevül; a kísérletet megszüntetik; szölitják; nem felel. Fölemelik egyik karját; visszaesik. Egymásra tekintenek, mindnyájokat ijedés fogja el. Mit tegyenek? orvos nincs; valami teljesítendőre semmi útmutatás. A fiú az anya nyakába borul s csókjaival halmozza. Magához jő, de az idegbaj rohama áll be nagy fokban. Végre hosszabb idő múlva beszélni képes s mondja, mily borzasztó állapotban volt, öntudata nem veszett el, látta családját környezni és megijedni, de lehetlen volt valami jelt adnia, mely által a benső állapotjáról tudósítást adhatott volna. A gyomor táján nagy nyomást érzett, és úgy tetszett, mintha ez a lélekzesét meggátolta volna; az izomrendszere mintha ölomingbe lett volna burkolva, ez a saját kifejezése. A kísérlet után még két nap érezte magát rosztul.

Közel egy negyed éve, hogy a hypnotismus eszméjét újra megpendítették. Jelenleg a tudós világ különfélekép itél fölötte: vannak, kik azt tarták, hogy van a dologban valami, hogy komoly tanulmányra érdemes, hogy az az állati delejesség, az alvajáras tüneményeinek osztályába sorozandó, melyeknek jellemző tulajdona az érzékek felcsigázása és csaknem ugyanegyütt azok eltompitása. Ilyen értelemben írt egy czikket nem rég a „Revue des deux mondes“-ban Alfred Maury, a párisi tudományos akadémia tagja.

Mások ellenben röviden azt mondják: semmi sincs a dologban, hogy a hypnotismus nem egyéb, mint a magnetismus, valamint ez nem állhat meg az ész és a tudomány előtt, úgy az előbbeniben sem szabad hinni, s úgy vélik, nem sokára ugyanazon sorsra jut, mint az asztalmozgatás és a kopogó szellemek, melyek a költő szerint „az álmok anyagából csinálvák,“ s a vitatás legelső sugaránál szétesozznak. Így kelt ki a hypnotismus és annak pártolói ellen nem rég dr. Roger Párisban, de czikkét olvasván, itéletét túlságosan szigorúnak sőt a szenvedély heveességével s tán czélzatosan írottnak mondhatni. A tett kísérletekből annyi kiderül, hogy minden egyént hypnotizálni nem lehet, különösen nem meg

a férfiaknál és az öreg asszonyoknál, hanem rendszeren csak a fiataloknál. Az ideges nőknél csaknem mindenkor számolhatni sikerre.

A végítéletet ki fogják mindenesetre mondani fölötté az illetők, de a dolog jelen állásában még pártok állanak mellette és ellene. Természes, hogy a tényeket tagadni senki sem fogja, hanem azok magyarázását, új nézletpontból új elmélet szerint nem akarják elismerni azok, kik az élettan szakában csupán szilárd elveket tűrnek meg

SZABÓ JÓZSEF.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

OSZTÁLYÜLÉSI ELŐADÁSOK 1860-BAN.

(Január. Február. Márczius.)

Január 30-kán: Nyelv- és széptud. osztály. — Mindenek előtt JÓKAI MÓR „a magyar néphumorról“ című felolvasással foglalá el székét, mint 1858-ban megválasztott lev. tag.

A szépirodalmi író minden nép között szélesebb körben ismeretes, mint a kik tisztán tudományos pályán működnek. S van-e szükség, főleg Jókainál, a bemutatásra a magyar közönség előtt? E szép tehetségű, erős képzelődésű, ragyogó stylusú író egyike a legnépszerűbb magyar íróknak. S kelljen-e megjelenését igazolnunk az Akademiában? Azon kötetekre hivatkozott ő, melyekben a magyar néphumor elszórt adalékait összegyűjtötte. Mi pedig ama fényes lapokra mutatunk, melyekkel irodalmunkat gazdagítja, s a melyek azon nagy rázkódás után, mely egy ideig kábultságba ejté a nemzetet, hathatós tényezők voltak az olvasási kedv újra fölélesztésében. Jól írni kötelessége volna minden írónak; szépen is írni oly érdem, mely különös bűbájt ad az irodalmi műnek, vonzerővel hat az olvasóra s közönséget hódít az irodalomnak. S az irodalom mennyivel fontosabb tényező nálunk, mint más nemzeteknél, főleg ez idő szerint!

Jókai a „magyar néphumorról“ irt értekezésével foglalá el székét. Hogy ez értekezés szellemdús volt, nem szükség mondanunk, — hisz Jókaitól van. Ha én a „humor“ alatt más valamit értek, mint elmésségeket, élceket, adomákat stb., talán az egyéni fölfogás rovására esik. Bármint legyen a dolog, Jókainak mindenesetre érdeme, ha a magyar adomák gyűjtése mellett hathatós szót emelt, mint előtte mások. Értekezését egész terjedelmében hozá a „Vásárnapi Ujság“. Részünkről ez okból, oda utasítván az olvasót, csak mutatvány közlé-

sére szorítkozunk, azon helyet emelvén ki, mely a német és magyar adomák különbségeit tünteti föl.

„A német adomákban — írja Jókai — főszerepet játszik a polgári osztály, e csendes megszokott alaktalanságaihoz hű, lassan haladó osztály, melynek mulatságosabb részét philistereknek csufolják.“

„Nálunk a philisterről nincs fogalom. A magyar kézműves, mesterember, a kik között a néphumor különös kedvenceiül tűzte a derék csizma diákaikat, épen ellenkezőleg vállalkozó szelleméről nevezetes, s a mi adoma ráragadt, az épen ebből származott.— Mindkettőnek egyenlően természetes üldözője azonban a diák. Már ebben az egyben van némi találkozás a két nép között. A diákok hajlamai mindenütt igen egyformák. Azonban az intézmények itt is különbséget tesznek. A német tanulók egyletei, a burschenschaftok, divatos verekedések, az ugynevezett paukeryok, virtuozitásuk a sörivásban, szabadabb közéletük, apró sipkájuk, ágyúszerű csizmaik, földig érő pipaszáruk vajmi más alakot adnak ez osztálynak, mint a mi konviktusba zárt tanulóink, hosszú tógáikban, háromszögű kalapokkal, makrapipával; a kiknek furfangjaik épen abban élesültek, hogy a zárdai tilalmat mint játszassák ki, a kiknek legatiókba kelle járni, világjáratlanságuknál fogva épen annyi balgaság és tréfa alkalmi közé; a kiknek a vett sérelmeket nem lehet mindjárt éles schlaegerekkel egymás arczára karmolni, hanem havakig el kell hordani, míg alkalm nyílik a tréfás és épen azért sokkal élesebb megtorlásra.“

„A német diákból azután, ha fiatal éveit kitombolta, lesz derék hivatalnok, jámbor lelkész, úr és doktor, és többnyire sentimentalis ember.“

„A magyar diák azután lesz jurátus, szolgabíró, táblabíró, pap és valamennyi minőségben mezei gazda.“

„Jurátusaink délczeg hetykesége, patvaristáink gavalléros furfangjai, összekötve gyakran inasi alárendeltséggel, s az ezekből származó humoros helyzetek, egészen hiányoznak a németnél, cserében az akadémiai élet adomáiért, a mik nálunk idegenek.“

„Németországban csaknem oly rendes dolog doktornak lenni, mint nálunk táblabírónak, s a hogy amott a doktorfaj képezi a közvélemény túlsúlyát, ugy nálunk a táblabíró.“

„Ezt egyiket sem lehet a másik népfaj humorába átültetni.“

„Nálunk a doktor betegeket gyógyít, s nagy tiszteletben részesül. Amott a doktor képviseli a pedanteriát s rovására megy minden adoma, a mi e tárgyból támad.“

„A németeknél a Gerichtstafelbeisitzer hivatalos személy, kiről igen komolyan beszélnek; később elnevezik Staatshoemorhoidariusnak, az övé minden penészszagú, tintapecsétetes adoma, a mi az archivumok porával együtt kerül napvilágra; nálunk a táblabíró egész középosztály, mely nemzetünket s intézményeinket apró hibáiban s nagy erényeiben képviseli.“

„Hol vannak a megyegyűlések, országgyűlések áldott reminiscentiái, mint minálunk? A pártok által feljegyzett adomáktól kezdve egészen a tisztújítások kortesi gúnydalsorozatáig egy historiai képét alkotják azok a magyar nemzet közéletének s tanúskodnak a szellem küzdelmeiről, mely egymaga még az, a ki csatát nem veszített nálunk még soha.“

„A németeknél igen bő tárgya a humornak a katonaujonezok nehéz idomíthatósága. Ilyen adomákat a magyarban nem ismerek. De kifogyhatatlanok az adomák a huszár vitézségéről, a huszár büszkeségéről, csodatetteiről, tüzeről és nyugalmáról s czifra ötleteiről. Huszárja más nemzetnek is van; de huszáradomája nincs. Cserében aztán nekünk megvannak insurgents adomáink, a miknek nagyon jól esik, hogy német nationalgarde-erlebnisseket kapnak magok mellé útítársakul.“

„Még egy egész népfaj van mintegy beleolvadva a magyar nép humorába, mely akárhol megjelenik, a tréfa és furcsaság jelképeül áll ott: a szegény, a jókedvű, a sokattűrő cigány. De sok jó órát szerzett a magyárnak a sok rossz nap alatt a szegény cigány! — Annak a humoristikus szegénysége, annak a tréfás nyomorúsága, annak a gúnynyal vegyes alázata, diogenesi bölcsészete, ázsiai lustasága, kifogyhatatlan furfangjai, ötletgazdag ravaszsága, gyors észrevételei mennyi mesélnivalót hagytak az urak számára; a cigány mindig derültebb fele volt a nép életének.“

„A mi adomák azután egyéb népfajokról járnak szájról szájra nálunk, azok bizony csak kölesönbe esnek, s különösen német szomszédainktól azokra sok revangeot nyerünk, bár azok nem olyan ügyesek, mert ők nem kapnak bennünket ugy első kézből, mint mi őket.“

„Egészen ugy különbözik pedig a magyar és német köznép eszejárása s más világnézetéből eredő humor.“

„A magyar pór együgyűsége inkább tettetett, a németé inkább ráfogott; a német köznép humorát saját népének válfajain élesíté, (a szász, a bajor, a porosz és osztrák állandó tréfa tárgyai egymásnak; a sváb valamennyinek), ugyanezt a tárgyat a magyar köznép itthon is bőven feltalálta; legélczesebb adomái azok, miket saját sanyarú viszonyai költöttek s némely közölök egész kort rajzol, mint az a palóc mondása a szolgabíróhoz, kinek tanácsára a helység a nemzeti kölesönre aláírt részvényeit Hirsch Jakabnak eladta: „Nem venné-e meg Jakab még az adónkat is? jó olesón odadnók!“ Még a két nemzet árnyoldalairól vett adomák is különbözök: a magyar proletár és a német egészen más légkörben élnek, emez a városi nép ravasz zseb-metszője, furcsa cynismusával, obligát rongyosságával, sajátságos egyenlőségi utópiáival; amaz a puszták délcege fia, hetyke merényeiről, regényes kalandjairól nevezetes, a miknek a vége rendesen szomorú stb.“

— Jókai előadása után a titoknok olvasá FINÁLY HENRIK lev. tag székfoglaló értekezését „a magyar ige időformáiról.“ Oly tárgy, mely kiválólag a szakembereket illeti. Utasítjuk őket az

akademiai Értesítő nyelvészeti osztályának már megjelent első számára.

Február 6-kán. — Phil., törv. és történettudom. oszt. — PAUER JÁNOS székesfehérvári kanonok úr folytatá a múlt évben megkezdett értekezését hazai legrégibb történeti emlékeinkről.

Február 13-kán. — Természettud. oszt. ülése. — KORIZMICS LÁSZLÓ tiszteleti tag székfoglaló értekezését olvasta föl Csengery Antal.

A Magyar Gazdasági Egyesület jeles elnöke Törökország föld-birtoki, adóügyi és gazdasági viszonyairól értekezett. Érdekelhet bennünket e tárgy már a szomszédságnál fogva is, s még inkább annál fogva, hogy lássuk, miképen áll e tekintetben az a nagyszerű, három világrészben fekvő, némelyek szerint 50, mások szerint 86 ezer □ mfdnyi s 30—36 milliányi lakosságú birodalom, mely egykor hazánk fejlődésére százados harcaival oly vészes befolyást gyakorolt.

Forrása értekezőnek ama legújabb török földbirtoki törvénykönyv, mely tavaly april 21-kén jelent meg, s melyből Stambulban létekor kivonatot szerzett. E művet a tansimat tanácsnak egy e czéira különösen megbízott osztálya dolgozta ki; szerkesztését pedig a tudományosságáról híres Dzerodet efendi, török birodalmi historiograph, eszközölte. Használta továbbá értekező azon adatokat, melyeket Stambulban létekor jól értesült egyénektől gyűjtött; s végre tekintettel volt Ubicininak Törökországról szóló európai hírű munkájára is.

A török földbirtok, mondá többek közt értekező, a hódítás korszakában három részre volt osztva. Egy rész a mecseteknek adatott az isteni tisztelet, az iskolák, kórházak stb. fentartására; a másik rész felosztott a győzők közt, vagy bizonyos föltételek alatt mint magán birtok a régi lakosok kezén hagyatott; a harmadik rész végül az állam kezében maradt, mely különben is egyedüli és általános tulajdonosul tekintetett. Innen három osztálya keletkezett a tulajdonnak: egyházi, földesúri és álladalmi. Az egyházi birtokok „wakf“ név alatt külön igazgatás és törvények alá rendeltettek. A földesúri birtokok közt sarkalatos különbség volt kezdettől fogva a szerint, a mint azok vagy a török győzők közt osztattak fel, vagy az előbbi (hitetlen) tulajdonosok birtokában hagyattak. Az első rendbeliek déz más földeknek nyilatkoztattak (arzi asriie), vagyis a föld jövedelme tizedrészenek megfelelő földbérrel voltak terhelve; a másodrendbelieket ellenben aadófi zetó földeknek hívták, melyektől adót vagy kharádzsot (harácsot) kelle fizetni. A harács ismét kétféle volt: személyi vagy birtokadó, mely utóbbi vagy a földre vagy a föld jövedelmére vettetett. Az álladalmi földek hajdan kilenezfélék voltak:

a) kincstári uradalmak, melyek jövedelmei a mirit vagy kincstárt illették;

b) használatlan földek és puszták (adiijet);

c) a zultán magán uradalmi (khasse humaionn);
 d) a császári jószágok (emlak humaionn), melyek el-
 kobzásból vagy törvényes örökösök nélküli kihalásból eredő örök-
 ségképen szálltak a zultánra;

e) az anyazultánné, a császári vérből származott her-
 cegek és hercegnők ellátási javai (khasse selatin);

f) khasse vusera, vagyis a vezéri hivatalt illető hűberek;

g) khasse umerá, vagyis a két lófarku pasák hűbérei;

h) arpalıys, a mir-livasok vagyis miniszterek hűbérei; végül

i) a katonai hűberek (ziamet és timárok) a spahik és polgári tisztviselők számára is. Ezen utolsók képezék a legerősebb osztályt. A hódítás korszakában, mond D'Ohsson, a birodalom majd minden tartományában hűbériségek állítottak azon czélből, hogy a meghódított tartományok védelméről gondoskodva legyen, s a katonai szolgálattal meg legyenek jutalmazva. A lovag (spahi) egy ily javadalommal ellátva, a hűbéréhez tartozó földekre vetett közadókat a maga részére beszédte, miveltek legyen azon földeket mohamedának vagy keresztyének, kik fölött egyszersmind úri hatóságot is gyakorolt. A föld tulajdona azoké volt, kik azt munkálták, de midőn azt — gyermekeiken kívül — családjuk valamely tagjára ruházták át, az örökösödők nem vehették azt birtokukba a spahi beleegyezése nélkül, s ha annak bizonyos földbért nem fizettek. Ha a birtokos nem hagyott örökösöket, földjeit tartozott a spahi a meghalt valamelyik szomszédjának adni. A spahi, miután a birtok elvesztése büntetésének terhe alatt köteles volt hűbérében lakni, engedménykép (iktaa) a föld jövedelmét, vagyis az arra vetett adó egy részét vagy egész összegét is kapta, de a földbirtokot nem, mint a mely az állam kezei közt maradt. A hűberek ilyformán megalkotva, kiterjedésök szerint három osztályra szakadtak: timárokra, ziametekre és beylikokra. Minden hűbérnök 3000 asper (török ezüst garas) jövedelem után egy lovas tartozott állítani. Harmadrendű hűbér volt 50 ezer, másodrendű 300, s az elsőrendű 200. A timárok a zaimok rendelkezésére indultak ki; a zaimok a bég parancsnoksága alatt álltak; s a bégek a tartományi pasák zászlója alá tartoztak sorakozni. De e viszonylagos függés a hűberek birtokosai közt inkább csak képzelt volt; sőt Mahmud zultán trónralépésétől kezdve a legnagyobb része ezen apró hűbérnököknek függetlenné tette magát, kényszerítvén a portát hűbéreik örökös joggal birtoklásának elismerésére. A kormány, vagy jobban mondva a kincstár, mindemellét követelte, hogy a birtokok egyedüli tulajdonosául s adományozójául ő tekintessék; a föld művelője csak élethossziglan használója volt a birtoknak. Valamint a felségi, egy a föld valódi és általános tulajdona — a korona szerint — Istené, ki az embereknek bizonyos részt ad s bizonyos tulajdonokat egyből és másból.

A használatlanul hevert és pusztá földek (adiijet vagy monaet), melyek a hódításkor osztás alá nem jöttek, vagy a melyek birtokosai

gondatlanságából parlagon maradtak, azok tulajdonai lettek, a kik mivélés alá vették.

Az érintett szervezet fenállott egész Mahmud szultán idejéig, midőn Törökország közigazgatási és katonai rendszere egészen megváltozott, s minden névvel nevezett hűbérek, az arpalygok, kintartási javak (apanages) stb. mind visszaestek a fejedelemre, ki azokat a maga részére kezelte s egyenesen a „civilista“ költségei fődözésére s a katonaság zsoldjára és tartására rendelte fordítani. E szerint a dolgok visszamentek oda, a hol a felosztás korában voltak, csupán a tulajdon három régi osztálya közti viszony nem volt a régi. A földesúri birtokok száma s terjedelme jelentékenyen kevesbedett, de az egyházi javak kitünő arányban növekedtek. Hogy történt ezen növekedés? hogy gazdagodott meg a mecset a magán tulajdon rovására?

Oly kérdések, melyek a „V a k f“ vizsgálatára vezetnek. V a k f vagy V a k u f név alatt a mecsetnek szentelt és kegyes alapítványokra szánt javakat értjük. Ellentéte a müllnek, mely a szabad elidegeníthető s átruházható tulajdont jelenti. Vakf eredetileg azon földrész volt, mely a zsákmány felosztásakor a mecseteknek adatott. Később minden ingó és ingatlan kegyes adományra kiterjedt e név. A vakf-javak elidegeníthetlenség voltak, s mentek minden adótól, elkobzástól, törvényes üldözéstől, semmi jog nem létezhetvén az ellenében, a ki maga elve minden jognak. E mellett az állam tulajdonosi joga a földre nézve nem változott; a vakf nem a földből, hanem azon jövedelemből állván, mely a földbérből származik. Később a vakfnak egy másik osztálya is alakult, melynek jövedelmei azon jótékony és közhasznú intézetek alapítására és fentartására fordítottak, melyek a mecset körül állítottak s az alá rendeltettek, minők a fütanodák, könyvtárak, fürdők, kórházak stb. Ez alapítványok nyilvános vakfoknak nevezettek, s hasonló jogokkal éltek, mint a mecsetekéi. Végre azon korban, mikor az egyéni birtok nem volt többé biztos a hatalom gyakori zsarolásaitól, támadt a s z o k á s o s v a k f szomorú gyakorlata, a vakfnak egy harmadik osztálya, mely a szokás által szentesített azon szerződésből származott, miszerint egy szabad ingatlan birtok tulajdonosa birtokát vakf cím alatt 10, 12 vagy 15%-nyi becsár mellett valamely mecsetnek hagyományozta, melyet aztán a mecsetnek nagylelkűségéből birt oly föltétel alatt, hogy annak a kapott — vagy kapni kellett — öszlet kamatjához mért évi bért fizessen. Az alapító ezáltal birtokát csekély fizetéssel magának és örökösének biztosítá az elkobzástól, a hitelezők foglalásától, a szomszédok elővételi igényétől stb. Ha meghalt az alapító gyermekek nélkül s életében a birtokról nem rendelkezett, az ingatlan birtok a mecsetre szállott. Oly kétoldalú szerződmény, melynek hátrányait csak az oldalági örökösök és az állam érezték.

Az alapítványok mindegyikének volt egy igazgatója (mutevelly), kit az alapító jelölt ki már az alapító-levéiben. A mutevelly ma is oly javak gondnoka, melyek jövedelme a mecsetet illeti. Az igazgatók fölé nazírok vagy felügyelők voltak rendelve, kik évenként legalább egy-

szer számoltak működésökről. A birodalmi mecsetek felügyelői, kik gyakran milliókat kezeltek, a birodalom első emberei voltak. Mahmud zultán véget vetett e visszaélésnek, a főnaziri államást teremtven, s a vakfokra nézve egy főigazgatót nevezvén miniszteri ranggal, ki, mint ilyen, a divánnak tagja. Ugyanekkor egy rendeletet adott, mely szerint az igazgatókat — előleges vizsgálat után — csak a vakfok főigazgatója nevezhette ki. Egy ideig arról is gondolkodott, hogy a vakfokat az államjavakhoz csatolja, mint tett a timárokkal és más katonai hűbérekkel; de nem tartá tanácsosnak a mecsetek jószágait illetni, elégnek tartván azok kezelését az állam egyenes örökődése alá helyezni. 1826-ban, 15 nappal a janicsárok kiirtása után, eltörölte az elkobzási hivatalt, minek célja volt jövőre a szokásos vakfokat kevesbiteni. Ez intézkedések nem hogy gazdagították volna a kincstárt, sőt évenként 12 $\frac{1}{2}$ millió piaszterrel terhelték, mint a melyet az állam a vakfok igazgatására volt kénytelen fordítani, hogy visszaállíthassa a súlyegyent azok bevételei és kiadásai közt.

Kiemelendő mindezek után azon legfőbb elv, mely a tulajdon és adó dolgában az egész török törvényhozást jellemzi, hogy t. i. minden mohamedán államban a föld tulajdoni joga a hódítástól fogva a köz-kincstárnak tartatott fen, oly módon, hogy a föld ugyszólván csak kölesön vagy bérbe van adva a földmivelőnek, s az adó, mint szintén a tized is, nem egyéb azon föld bérénel, mely kezeik közt van. E tekintetben a fejedelem, sőt a mecset sincs kivételei helyzetben, daczára a vakf szabadalmának. „Maga a zultán sem tulajdonos, csak az állam javainak gazdája“: olvassuk a nemzeti könyvtár egyik arab kézírata kivonatában.

Igy állottak a török földbirtoki viszonyok a legújabb időkig. Tavaly óta új codex van.

A török földbirtok ez új törvénykönyv szerint öt osztályba sorozandó:

- 1) A földesúri vagyis szabad magánbirtok (erazii memluke, vagy mülk);
- 2) álladalmi birtok (erazii mirije);
- 3) alapítványi birtok (erazii mevkufé, vagy vakf);
- 4) átengedett birtok (erazii melruke);
- 5) holt birtok (erazii mervet).

A szabad magánbirtok fölött tulajdonosa szabadon rendelkezhetik. Ide sorozandók: az oly földek és birtokok, melyek a falu vagy helység bensejében fekszenek (benső helyek, intravillanum); az oly birtokok, melyek eredetileg az államéi voltak, de később magánbirtokká tétettek; az u. n. dézmás birtokok, melyek az ország elfoglalásakor dézmaadás terhe alatt mohamedánoknak engedtetek át; végül az ugynevezett kharadj (harácsnak mondja a magyar) birtokok, melyek kharadjnak nevezett évi béradó (vagy a termés bizonyos része vagy határozott bérilletőség) mellett vagy az eredeti birtokosoknál hagyattak, vagy más nem-muzulmán vallású egyéneknek adattak át.

Az állami birtok kizárólag a kincstáré, s ide tartoznak mind a hűberek. E birtokot a kormány magánosoknak szokta bérben adni és pedig minden vallás- és nembeli különbség nélkül, a zultántól aláírt bérokormány mellett (tapie senedi). Ez okmány erejénél fogva szedi a kormány az u. n. taput, az örökbérlet átvételi díját, melynek sajátlag a birtok valódi értékét kellene kifejeznie.

Az alapítványi birtok (vakf) az új törvény szerint is kétféle: a) tulajdonképeni alapítvány, mely eredetileg magánbirtok volt, s bizonyos vallásjogi formások mellett egyházi vagy más jócélú intézetek fentartására adományoztatott. Ezek a szoros értelemben vett vallási alapítványok, s utánuk a föld, valamint annak jövődelme is az alapítványé kizárólag. E birtokok fölött csupán az egyházi törvények (sheri) határoznak. b) Nem valódi alapítvány ellenben az, mely eredetileg vagy állami birtok volt, vagy a zultánoktól vagy az azokkal megajándékozottak által zultáni engedelem mellett valamely alapítványnak adományoztatott. Az ily, u. n. hozott alapítvány jelenleg a birodalom területének $\frac{1}{3}$ -át teszi. Az alapítványok örve alatt történtek, mint tudjuk, ama visszaélések, melyek által az illetők jószágait csak a kormány elkobzásától kivánták, szentesítés ürügy alatt, biztosítani. Örökös hiányában az ily birtok a mecesetre szállt; de a tulajdonos, életében még rendelkezhetvén róla, ritkán történt, hogy csakugyan a mecesetre szállt volna. Ez ál-alapítványok századokon által ugyanazon jogokban részesültek, mint a valódiak; egyházi törvény alatt állottak, s az állam azokat se meg nem adóztathatá, se örökös hiányában másnak nem adhatá. Nagy számuknál fogva nagy akadályát képezék az ozman kincstár gyarapodásának, honnan megfogható, ha azok a török államférfiak szemében örökös szálla voltak, s hogy megszüntetésükön folyvást törekedtek. Az új codex végre túltevé magát ez utóbbi alapítványok sérthetlenségén, elrendelvén, hogy ezentúl a nem-tulajdonképeni alapítványokkal csak ugy rendelkezék az államhatalom, mint a többi állambirtokokkal, kivételt csak némely jó célú alapítvány javára engedvén, olyformán, hogy adás-vevés vagy öröklés esetében utánok az alapítványi célra is szedethessenek némi csekély változási taksák. E merész rendszabály fontossága a török kincstárra igen nagy; de másfelől képzelhetni, mily hatást tón e törvény az ó-török érzelmére. Talán a legújabbban meghíusult nagy összeesküvésben is része volt ez újításnak. Tudjuk, hogy a reformáló Mahmud is tartózkodott ez alapítványokhoz nyúlni, a ki pedig elég bátor volt a janicsárokat kiirtani.

Átengedett birtokok a közbirtokok a közhasználatra szolgáló térek, a több helység által közösen használt legelők, erdők, országutak, vásártérek stb.

Holtnak mondják azon birtokot, mely senki által sincs lefoglalva és mivelve s oly messze fekszik a mivelés alatti földtől, a mennyire egy erős mellü ember hangját nem hallhatni (fél órányira). Nem kis része a birodalom területének.

A birtokszétdarabolás, ellenkezőleg a mi fogalmainkkal, Törökország viszonyaihoz képest, hol annyi még az elfoglalni való, természetesen pártoltatik s e végett a törvény a birtokok nagy felhalmozását egy személy vagy község kezében tilalmazza. Az egyesülés gazdasági czélokra, p. o. együttes bérletre, meg van engedve, de csak úgy, hogy a közösen felfogottból minden vállalkozó átvegye és maga mívelje az őt illető részt.

Tíz évi birtoklás elegendő arra, hogy a birtokot tartó birtokában ne háborgattassék, kivéve, ha a megtámadó be tudja bizonyítani, hogy a lefolyt 10 év alatt keresetét megindítani akadályozva volt.

Mindenkinek szabadságában áll a maga rendén bérelt állami birtokot a felsőbbség tudtával ingyen vagy pénzért másra ruházni át, sőt felsőbb jóváhagyás mellett a csere is szabad.

Eladási jog ellenben — mint a házakra nézve — az állami földbirtokot illetőleg nem létezik.

Az átengedendő állami birtokrész nagysága nem a terület mértékének kitételével, hanem csak pusztá megtekintéssel s a fenálló mesgyék kijelölésével határozatik meg.

Az álladalmi birtokok a bérlő halálával, ingyen (a tapu isméti lefizetése nélkül) szállanak a gyermekekre, s ezeknek nem létében a meghaltnak atyjára vagy anyjára. Gyermekek és szülők nem létében már fizeti az örökös a taput. Az öröklés ekkor a következők renddel megy: férfitestvér egy atyától és anyától vagy egy atyától; nőtestvér, a fitestvérhez hasonló leszármazással; az örökséget hagyónak unokái mindkét nemből egyenlő osztozkodással; az örökséget hagyónak özvegy neje vagy férje; a férfi- és nőtestvér ugyanazon anyától egyenlő osztozkodással; az örökséget hagyó leányának fiai és leányai szintén egyenlő osztozással; s végre a birtokon levő épületekre és ültetvényekre nézve a végrendeletileg kijelöltek. Ha egyenes örökösök nincsenek a jószág, a tapu lefizetése mellett, az elhalt bérlő esetleges bérlőtársára száll; ennek nem létében pedig a helység olytán új lakosaira, a kik földbirtokban leginkább szükkölködnek. Különös tekintet van a kiszolgált vagy még szolgálatban álló érdemes katonákra.

Ha meggondoljuk, ugymond értekező, hogy Törökországban az állami birtokra nézve örökségi igényt az új törvénykönyv megjelenéig csak a gyermekek s ezek hiányában az egy atyától származott fitestvérek tarthattak: el kell ismernünk, hogy a fentebbi rendeletek által az örököségi jogosultság tágitást nyert, a mely humanus javítás czélja: növelni a ragaszkodást és szeretetet a földbirtok iránt.

Az állam csak az esetben öröködik, ha a nevezett örökösök mind hiányzanak vagy lemondanak örökségükről; mely esetben a többet ígérő kapja a birtokot.

Török tisztviselő, habár egyenes örökös is, hivataloskodása területén se maga, se családja részére nem vehet bérbe állami birtokot.

Az átengedett birtokok eladhatlanok.

A holt birtokokhoz számítatnak a hegyi és bércezi legelők, a

kőbányák s a szabad, elfoglalatlan legelő terek. A föld, a talaj természetesen e birtok után is az államé; de szabadságában áll mindenkinek, ily birtokot a felsőség engedelmével művelési célokra és pedig minden díjazás nélkül elfoglalni. Az ily hegyeken és bérceken takarított fa és széna egészen dézmamentes. Figyelmet érdemel, hogy az államnak ezen birtokok után, ha egyszer művelés alá vétettek is, haszonbért szedni nem szabad soha. Hatalmas felhívása a culturának! A szabadság e szerint, mondhatni, Törökországban is a hegyeken és bérceken honol.

Azokból, a miket értekező az új törvénykönyv ismertetésére felhozott, kiemeljük még a következőket:

Muzulmán kezében levő állami bérföld nem-muzulmán örökösök kezére át nem mehet; de áll e rendelet megfordítva is.

Eladósodott bérlő kezén levő állambirtok adósság miatt le nem foglalható. Szintoly kevéssé lehet ily birtokot hitelalapúl használni. A hitelező azt csak bizonyos időre veheti kezébe, ideiglenes zálog gyanánt.

Állambirtok alapítványi célra csak úgy fordítható, ha előbb zultáni patens által szabad birtokká (milik) tétetik.

Ezen határozatok azonban a földbirtokot illetőleg csak a sajátképeni török földre érvényesek. Oláh-, Moldva- és Szerbországban, mint tudjuk, e tekintetben is mások a viszonyok.

Ezek után a török adózási és gazdasági állapotok jellemzésére térvén K o r i z m i e s, mindenekelőtt kiemelés, hogy a török állam évi jövedelme körülbelül 650—700 millió piaszter, vagyis 150—172 millió frank. Származik e jövedelem a következő forrásokból:

dézmából	200 millió piaszter,
földadóból	200 " "
fejadóból	40 " "
harminezadból	86 " "
közvetett adókból	150 " "
Egyiptom adója :	30 " "
Oláhország adója	2 " "
Moldva adója	1 " "
Szerbia "	1 " "

Összesen 731 millió piaszter, vagyis

168 millió frank.

Mint látjuk, ez öszlethől igen kis részt (mintegy 8 millió frankot) fizetnek az adózó tartományok, a hátralevő 160 milliót pedig a tulajdonképeni Törökország fizeti. Az adó összegét illetőleg tehát Törökországnak, de kivált az utóbb említett tartományoknak nem igen lehet okuk panaszra. Mindamellet a mezőgazdasági állapotok, a földművelés s az abból fakadó nemzeti jóllét, daczára a föld és az éghajlat jelességének s a termények sokféleségének, egyáltalában nem áll a kifejltség valamely elfogadható fokán.

Mielőtt ez elmaradás okairól szólana, előbb az egyes adók és jövedelmi források természetéről nyújtott tájékozást értekező.

A tized sajátlag nem adó, hanem oly jövedelem, melyet az állam, mint a fekvő javak tulajdonosa, a haszonbérbe adott földektől vesz. E jövedelem kettős természetű, — a föld különféle terményeinek tizede (uchur) s az állattenyésztést terhelő tized (beylik). Mindkettő természetben fizetendő; az első, a föld mindenféle terményeiből, a másik némely állatoktól u. m. juhok, sertések, méhköpkük), kivéve a lovakat és szarvasmarhákat. A természetben adott dézma Rumeliában és ázsiai Törökországban van főleg szokásban; a többi tartományokban bizonyos adót fizetnek a helyett.

A jövedelmi adó, melyet minden magánzó ingó és ingatlan vagyónára rónak, Rumeliában nem megy magasabbra 10%-nál, Anatólia némely kerületében 25% is van. E különbséget a dézmaszedésből magyarázhatni meg. Miután a jövedelem a már dézma alá vetett tárgyak értékéből áll: gyakran ugyanazon tárgyat két különböző adó is terheli. A vakfhoz tartozó háza ki van véve az adó alól; ugyszintén, egy régi ziválság erejénél fogva Konstantinápoly és határa is. A jövedelmi adó összege a tartományi főhatóság által határoztatik meg; kivetése a helyhatóságok közbejöttével történik. Falukon az ekék száma után vetik ki. Az ingó és kereskedelmi vagyon megbecslésében a köztudomás szolgál alapul.

A fejadó (kharadj: harács) kétféle. Egyik az, melyet a portával békében élő keresztyén ország fizet, mely önkénytesen vetette magát alá e hatalomnak. Ily adót fizet Oláhország és Moldva, hol ez adó kivetése a lakosok közt az illető fejedelmekre van bízva. A másik fejadó az, melyet a szultán közvetlen birtokaiban minden teljeskorú rája, vagyis nem-muzulmán alattvaló fizet, melyet Mahmud szultán 1843-ban a jövedelem arányához képest 15, 30 és 60 piaszterben állapított meg. Nők, gyermekek, idegenek, betegek, szegények és minden felekezet papjai ki vannak véve ez adó alól.

A harminczadi bevétel (gumruk) a kiviteli és behozatali vámok jövedelméből áll. A vámokat a hatalmakkal kötött kereskedelmi szerződések szabályozzák. A Törökországba vitt árúczikkekért különbség nélkül a vámjegyzéki becslés szerint jár 5%, és pedig 3% tulajdonképen a bevételért, 2% a kivitelért. A Törökországban termelt és gyártott árúczikkekért 12%, melyből 9% a rendeltetés, 3% a berakodás helyén fizettetik.

A közvetett adók hétfélek: 1. Szabadalmi adó, melyet a boltoktól és raktáraktól fizetnek az azokban árult tárgyak értéke szerint. Maximuma 60, minimuma 10 piaszter havonként. 2. Bélyeg, mely nemcsak köz okiratokra, hanem némely Törökországban gyártott tárgyakra is (bőrökre, cipőkre stb.) alkalmaztatik. Ide járul a pecsétadó a kormány által osztogatott engedmények után. 3. Fogyasztási adó, mely az élelmiszerektől szedetik a városok sorompóinál. 4. Vám, melyet a hidaknál, városok kapuinál, azok bezárása után, vagy a hegyi szorosokat elzáró sorompóknál szednek. 5. Sóaknák és némely nyereséges halászatok. 6. Ezüst-, réz-, vas-, ólom stb. bá-

nyák, melyek közül sok kiaknázatlan hever. Legjelentékenyebb bányák vannak Kis-Ázsiában a trebizondi és erzerumi kerületben. 7. P o s t a. A posták Törökországban 1840-ben rendezettek. A szárazföldi posta-szállítás lovas futárok, régi szokás szerint u. n. tatárok által tölténik. Vitelbér 1 órai távolságra 1 para.

Mint hogy ez adók nagyobb része természetben szedetik, a kormány a kibérlés káros rendszeréhez folyamodott a kezdetben szokásban volt közvetlen kezelés helyett. A kibérlés eleinte egyéves volt; II. Mustafa alatt (1695) élethossziglan tartó bérletre mentek át. Az adónemek mindegyike több ágra oszlott, melyek külön bérletre mentek ki; s a legjelentékenyebbek csakhamar a pasák és magas rangú államhivatalnokok javára az egyedárúság egy nemét képezék. S még rosszabbak lettek ez állapotok az örmény bankároknak a bérjőszágok árverelésébe történt beavatkozásával. A bérlők ugyanis kötelesek levén az egész bérösszeget a kincstárnak előre lefizetni vagy kellő biztosítékot nyújtani, a basák nagyobb része, hogy vállalkozhassék, az örményekhez fordult pénzért, kik jó haszonért a szükséges összegeket előlegzve, a basákat aztán a nép zsarolásában ugyancsak gyámolították. Ez időtől fogva a birodalom a török főhivatalnokok és bankárok zsarolásának lett áldozata, mialatt e törvényes jövedelem csak ugy folyt be az állam kincstárába, mint a nagy rablás által nyert zsákmánynak egy mérsékelt része. Selim szultán s főleg Mahmud igyekeztek e visszaéléseket orvosolni. Mind hiában! Végre egy pár év előtt elhatározatott, hogy jövőre egy kormányi hivatalnok se jelenhessen meg az árveréseken s a kik más név alatt bérelnék, mint zsarolók büntetessenek. De mit érnek a legjobb törvények is szigorú végrehajtás nélkül? Magát az egész adózási rendszert teljesen át kellene alakítani. Azonban ehhez vajmi kevés a kilátás.

Csak az eddig mondottak után sem csodálkozunk, ha oly nyomorult állapotban teng gazdasága e szép birodalomnak, melyre a jóllét minden fültételeit oly pazarul szórta a természet, s a mely Európa, Ázsia és Afrika épen azon tereit foglalja magában, melyek az ókorban a virágzás és polgárisodás legmagasabb fokán állottak.

A gazdasági elmaradottságnak, ugymond értekező, számos oka van, de leginkább a következőkben kereshetők: 1) a természetben vett dézmában, s az adók behajtásának visszaélésekkel teljes módjában; 2) csinált utak hiányában; 3) a művelés alatti földeknek helyi gazdasági okszerű ismeretek nem létében s végül 5) a munkás kezek nagy szűkében.

Elég baj egyszerre s együtt! A török államhatalomnak minden esetre óriási feladata lesz rajtok diadalmaskodni; már pedig attól függ leginkább jövendő sorsa.

A természetben dézmálás szorgalomzsibbasztó hatását nálunk legalább nem szükség többé fejtegetnünk. Hát még a hol az államfölkök dézmálását s az adók behajtását árverés útján bérlőknek adják át! Egyegy főbérlő kiveszen aztán roppant területet, s hogy pénzét minél

nagyobb nyereséggel hajthassa be, albérlőkkel szövetkezik, a kik ismét minél többet akarván nyerni, megvesztegetik a végrehajtó politikai tisztviselőt erélyes támogatás fejében, s úgy hajtják be példátlan szigorral és kiméletlenséggel a szegény földmivelőtől és adózótól, a mit nekik dézmának és adónak tetszik nevezni. Hozzuk be e rendszert Európa legszorgalmasabb népénél, s az se lesz gazdasági iparra nézve sokkal kitünőbb a lomhának tartott töröknél, ki azonban koránsem irtózik a jutalmazó munkától, mint mi európaiak hiszszük.

A mi az utakat illeti, még Stambul legközelebb környezetéből is öszvéreken és szamarakon hordják az élelmiszereket a piacra, mivel ez úttalan hazában a szekéren-szállítás lehetetlen. Ily belső tespedés mellett hogyan találjon a földmivelő ingert sokat természetni? Legfőlebb is csak azon helyek élvezhetik a kereskedelem jótékonyását egész mértékben, a melyek közvetlen a tengerek partjain fekszenek. Másutt csak annyira törekszik a földmives termelésével, hogy saját élelmi szükségait fedezhesse.

Ide járul, hogy a földmivelőnek állandó birtoka úgy szólván egyedül csak a ház és helyiség körüli belsőség, a többi, a mit a határban erejéhez képest mivelet alatt tart, sok helyen még fekvésre nézve is folyvást változik. Egy helyen csak addig szántogat és veteget a török, míg a föld ereje engedi, aztán megy tovább törni más tért, a régít legelőnek hagyván. Ez állapot mellett senki sem gondol a föld javítására, sőt zsarolja, a míg csak lehet. Ez eljárás eredete leginkább a föld és népesség közti aránytalanságban fekszik ugyan: az illetőségek állandósítása mindazáltal ki volna vihető, miáltal a mivélés nagy lendületet nyerne. Hisz a szó teljes értelmében vett gazda még sehol és sohasem keletkezett, míg gazdálkodásának tere állandósítva nem lett.

Mennyire hiányzanak Törökországban az okszerü gazdasági ismeretek is, mutatja azon körülmény, hogy értekező Stambulban léte alatt a főváros környékén sem tudott csak egy gazdaságot is találni, mely megtekintésre lett volna érdemes. Konstánczinápoly kertjein és szőlőin túl — a sivatag legelőkön vagyunk, melyeken nem látni egyebet tüskénél, bokornál, elpusztult erdőnél és vízmósásoknál. Ohajtandó ez okból, hogy az 1846-ban állított gazdasági iskola minél gyorsabban teremje meg gyümölcseit, és hasonló intézett minél több keletkezzék szerde az országban.

De a szükséges kézi erő is hiányzik Törökországban. Egy □ mfdre nem esik több 400—600 lakosnál; s e csekély népesség is oly egyenetlenül van felosztva, hogy némely tartományban, péld. a Dobrudzsában egy □ mértföldre csak 100 ember jut. S ez állapot fordulását is csak az időtől várhatni, mely az embert, ha okosan él s nem pusztítja magát, folyvást szaporítja. Gyarmatosítás nem segít a dolgon. Vallás, nemzetiségek, szokások és előítéletek hatalmas gátakul szolgálnak e részben.

Össze fogja-e magát még szedni e birodalom? E kérdésre érte-

kező így felel: fenáll, ha fenállani engedik; elbukik, ha sorsára bizzák. Egyébiránt azt hiszi értekező, hogy maga Törökország járna legjobban, ha az európai keresztyén tartományoktól jó móddal megszabadulhatna, mert az esetben békelábra állíthatná erejéhez képest aránytalan költségű seregét, megszünnének a külhatalmak örökös beavatkozásai, összpontosíthatná természetes elemeit, kifejthetné magát saját genitsza szerint és ez alapokon még mindig tekintélyes birodalom maradna — Ázsiában.

— Korizmiacs László e nagy szabatosággal s a nagy részint új adatok tiszta elrendezésével irt becses értekezését, melyet mindvégig osztatlan figyelemmel hallgattak, NAGY JÓZSEF levelező tag szintén igen érdekes székfoglaló előadása követte, felolvasva a titoknok által. A nyitrai természettudományi folyóirat érdemes szerkesztője „a g y o m o r a l k a t i k ü l ö n b s é g e k e t a m a d a r a k n á l” tette vizsgálódása tárgyává s észleletei eredményeit terjeszté elő. A szakértők nagy méltánnyal nyilatkoznak ez előadásról, s felszólíttatni határozottat az értekező, hogy további észleleteit szintén tudassa az Akadémiával.

Február 20-kán. — Philos., törvény- és történettudom. osztály. — BITTNIÉZ LAJOS-tól egy értekezést olvasott föl a titoknok, melyben a nevezett tag azt fejtegeté, melyik Sabaria volt szent Márton püspök születési helye: az-e, a mely Pannonhalmánál fekiűt, vagy a mai Szombathely? Régebben Szombathely mellett nyilatkoztak a tudósok. Czinár Mór a múlt évben alaposan ostromolta ez állítást s Bittniez újra védi. Ne higyjük, hogy csak az egyház-történet nyer e vitatással. A hazai földön járunk, s ennek legrégibb helyiratára, sőt miveltségtörténetére is vet egy-egy sugárt az ily kérdések nyomozása.

— Ugyanez ülésben VANDRÁK ANDRÁS lev. tag arról értekezett: jól mondjuk-e tárgyilagossnak az objectivet és alanyinak a mi subjectiv? s jól használjuk-e e két műszót azon értelemben, a melyben rendesen venni szoktuk? Az értekezés nyelvtani részére azonnal alapos észrevételeket tön Fogarasy János; s a philosophoknak szintén volt kifogásuk az érintett műszók böleselmi meghatározása ellen.

Február 27-kén. — Nyelv- és széptudom. osztály. — RIEDL SZENDE prágai egyetemi tanár, mint lev. tag székét, ily című értekezéssel foglalá el: „az igeszó módalakjairól a magyar és rokonyelvekben”. Értekező kitünőbb nyelvészeink egyike, ki a hasonlító nyelvészet világánál vizsgálja nyelvünket s e téren mind eredeti nyomozásaival, mind mások nyomozásai eredmények rendszeres összeállításával által már is nagy érdemeket szerzett.

— Riedl értekezése után, melyet a titoknok olvasva föl, FOGARASY JÁNOS rend. tag tartott előadást. Fogarasy úr egyike régibb tekintélyes nyelvészeinknek, ki a hasonlító vagy történeti nyelvészet ellenében, — a nélkül, hogy jogosultságát tagadná, — különösen nagy súlyt vet a nyelvböleselemre s a kiről el kell ismernünk, hogy nyelvünk sajátságait akkor is éles észszel és sok nyelvtani jártassággal

fejtegeti, ha minden állítását nem írhatjuk alá. Ez alkalommal a hangnyomaték elméletét igyekvék megállapítani nyelvünkben, s nagy terjedelmű értekezésében, melynek első részét sem volt képes egészen felolvasni, tagadhatlanul sokat mondott, a mi a nyelvész, szónokot és költőt egyaránt gondolkodásra hívja föl.

Fogarasy úr nyelvünkben a hangnyomatéknak három rendszerét különböztet meg, u. m. :

- a) a logikai (észteni) vagy értelmi, jelentőségi,
- b) a rhythmusi, hangidomi,
- c) a nyelvtani nyomatékok.

Mindenek fölött az észteni uralkodik, melynek a másik kettő alá van rendelve.

Mindhárom csak egész mondatban fejlődik ki legtökéletesebben; a mondatból kiszakasztott egyes szók inkább csak a képességet tüntetik ki, mint magát a nyomatékokat; miként az óra szétszedett kerekeiben megvan ugyan a képesség a működésre, de csak műértőleg összerakva fejthetik ki működési erejüket.

Mindháromnak közelebbi működése csak egyes szótagokra irányul.

Az ész- és nyelvtani nyomaték kiválólág a szók első vagy törzstagját, a hangidomi pedig az utóbbi tagokat veszi igénybe.

A magyar nyelv nyomatékozási rendszere — a súlytalan részeket ide nem értve, — három fokozatot különböztet meg :

- a) az erőt vagy magasat, élest, mely a legemeltebb.
- b) a gyöngét vagy csekélyet, melyet közép nyomatéknak is nevezhetünk;
- c) a mélyet.

Értekező mindenik fokozat megjelölésére külön jeggyel él ez értekezésében.

Mindhárom nyomatékokat feltaláljuk e rövidke mondatban: az (mély) ember (az első szótag közép) halandó (az első szótag magas nyomatékkal).

Állítja továbbá értekező, hogy a nyomatékok a magyarban teljesen függetlenek a mennyiségtől s valamint a nyomatékok mind hosszú, mind rövid szótagon állhatnak, úgy akár hosszú, akár rövid tagok lehetnek súlytalanok.

Hatásukra nézve az érintett háromféle nyomatékokat így osztályozá értekező :

I. Magas nyomaték :

- a) igeható : 1) igevonzó,
- 2) igeen fekvő,
- b) nem igeható : 3) sokasági,
- 4) mondatkötő,
- 5) ellentéti,
- 6) megszólító.

Az ellentétire idézte : Romlásnak indult hajdan erős magyar :

A megszólító (vocativus) nyomatékra : Isten! kit a bölcs lángesze stb. S ehhez képest nyelvünkben visszaállítandónak mondá a vocativus casust.

II. Középnomaték, mely kétféle :

- 7) természetes,
- 8) közép rhythmusi.

III. Mélynyomaték :

- 9) névmutatói,
- 10) mély rhythmusi.

Igaz, ugymond értekező, hogy ilyeneket más nyelvben nem halánk. De ninesen is, csak egy magyar nyelv e világon!

Ime Fogarasy úr elméletének száraz vázlata! Ennyiből is láthatja az olvasó, hogy egy egész elmélet, egész rendszer van itt felállítva. Hadd szóljanak hozzá, ha ki lesz nyomtatva, szaktudásaink! A mi célunk csak előleges figyelemébrésztés.

Márczius 5-kén. — Philos., törv. és történettudom. osztály. — IPOLYI ARNOLD lev. tag foglalá el székét ily című értekezéssel : A deákmonostori XIII-ik századi román basilika.

Nagy monographia ez, melynek felét sem volt képes felolvasni a tudós értekező, majdnem 2 óra alatt. Ha megmondjuk, hogy egy román basilika a XIII. századból volt tárgya e hosszas értekezésnek, s hozzá adjuk, a mit e cikk elején már kiemelénk, hogy a hallgatóság a legnagyobb figyelemmel hallgatta mindvégig : úgy hiszszük, a legnagyobb dicséretet mondók, a mit egy szorosán tudományos, egy régiségteni értekezés magasztalására mondhatunk. Sokat tön e részben az a könnyűség, melylyel értekező az általános előismereteket előreboesátja, közbe-közbeszövi előadásába, mi nálunk, főleg oly tudományban, mely még most indul köztünk fejlődésnek, mulhatlanul szükséges ; de sokat tön értekező világos, tiszta előadása is. Oly két tulajdon, mely csupán teljesen kiképzett szakember sajátja ; oly férfiúé, kinek fejében rendezve van az a sok ismeret, a mitől alig tud mozogni egynémely tudós. Ide járul értekező folytonos haladása az irány terén is, úgy hogy immár nyelve nem ritkán a valódi ékesenszólás színvonaláig emelkedik. Növelte a hatást azon körülmény, hogy az olvasást egy izben hosszasabb ideig szóbeli előadás, a szellemdús, valóban mivel férfiú kellemes társalgása szakítá felbe ; növelte végre a tárgy felfogása és kifejtése. A mi ugyanis a legtöbb régiségbuvár előtt pusztán az archaeologia vagy az építészet tárgya, — Ipolyinál úgy jelenik meg, mint „egy darab miveltségtörténet.“ A romok fölépülnek, az ősök fölkelnek s szellemökre ismerünk műveikben.

Mint e szakbeli dolgozatai (különösen Csallóközi és Fehérhegy-ségi utazásai) mutatják, különös elöszeretettel tanulmányozza a középkori archaeológiát.

De halljuk őt magát, mint formulázza nemes törekvését ; halljuk, némi kihagyásokkal, értekezése bevezető szavait !

Mindenekelőtt megemlíti, hogy már a hazai történetkútfők tanulmányozása küszöbén érezé vágyát, szükségét régiségeink ismerete azon összetes tárgyalásának, melyet nemzeti archaeologia-nak nevez az újabb tudomány, belé foglalva a köz- és magánélet régiségeit: a vallási és egyházi, a polgári és házi, az állami, jogi és műrégiségeket; egy szóval mindent e téren, kezdve azon hamvedény végső cse-reptörredékétől, mely az elszántott sírhant rögével előgördül, egész a felhőkbe nyúló magasztos föntségű gót dom csücsáig, s a hét vezér vérszerződésének nemzetet alkotó törvénytörvénypontjaitól egész a nép ajkán öntudatlanul elhangzó közmondásig.

Kell-e az ily nemzeti régiségtan fontosságát mutogatnunk?

„Valamint az emberiség fejlődésével homlokegyenest ellenkeznek a múlthoz visszatérnünk, s a jelennek nem lehet feladata csupán a voltra visszaneznie, avagy csak a pusztá „laudator temporis acti“ szerepét is magára vállalnia: úgy kétségtelen, hogy a múltnak hüvelyéből kell a magot kifejtenünk, mely a jövő aratás reménye, ha a nemzeti életnek természetszerű fejlődésén szándékunk munkálkodni“.

„A „multa renascentur, quae jam cecidere“ úgy látszik, nemcsak nyelvészeti axioma, de általában az emberi természettannak egyik kétségtelen tapasztalása és törvénye. S csak az a kérdés: öntudatlan, félszegen hagyjuk-e, hogy tovább is uralkodjék rajtunk, vagy hogy menetét a tudomány biztos világánál szabályozzuk. A jelenkori nemzeti fejlődésnek, hogy feltételeit megismerhesse, a nemzeti múltat minden viszonyaiban ismernie kell. Nincs kétség benne, hogy fejlődésünk sokkal czélirányosabb, szilárdabb, biztosabb leendett, ha a múltat alaposabban ismerjük minden körülményei közt, előnyeivel úgy mint hibáival; ha azt se nem csupán a költészet nimbuszán át, csak dicsősége fény-sugaraiban látjuk, se a bölcsészet hideg vagy gögös skepsisével tekintve, annyira sötétnek le nem nézzük stb.“

„A helyes középút a hajdankorunk felől uralkodó balvélemények és tudatlanság eloszlatására egyedül az: ha ezen kor mozzanatait minden irányban alaposan tanulmányozzuk.“

Kiemelvén ezekután értekező a régiségtan fontosságát épen a múltkor ismertetésére nézve, érintve annak korszerűségét, midőn az ily tanulmányokban sajátos vigasz rejlik számunkra, ekkép folytatja előadását:

„Igy áll előttem az élet kiválalmaiból s az újabb tudomány kellékeihez alkalmazva a nemzeti régiségtan eszméje, amaz kimerítő terjedelmében, emez magasabb szellemben felfogva. De „ars longa, vita brevis.“ S valóban egyrészt a tárgy terjedelme és sokoldalúsága, másrészt gyöngé isolált erőm és tehetségem öntudata józanon parancsolja, hogy szem előtt tartva bár az egészet, az általános nemzeti archaeologia eszméjét, úgy mint azon gyűlpontot, melyben minden részleteknek találkozniok kell, mégis talán előbb ezen majdnem teljesen parlagon heverő tan egyes részleteinek tanulmányozásában s megállapításába ereszkedjem, a hol a részletek ugyis mindannyi kiváló egészet képeznek.“

„Aligha volna valahol szükségesebb és czélszerűbb, mint épen ezen sokfelé ágazó kiválólag nemzeti tudományban nálunk is a rendszeresen felosztott társas munkálkodás. De a hol az irodalomban és tudományban általában is csak ritkán sikerülhetett oskolát alapítani, ott az elkülönöztött egyéni erők kénytelenek tehetségeik és vágyaik, irányaik és külső körülményeik szerint művelni a térnek egyes parlagait, a ki hogy bírja s a mint tudja.“

Értekező legelőbb is mindjárt azon emlékek felé fordítja a figyelmet, melyek, mint a múlt kiváló tárgyai, ma a leíró archaeológiának egyik kitűnő lapját veszik igénybe minden nemzetnél; úgy hogy ezen emlékek leírására vélik újabban sokan, ha nem is az egész régiségtant szorítandónak, legalább is ennek javát, a műarchaeológiát az által befejezettnek hiszik.

„Annyi kétségtelen, hogy a monumentalis archaeologia és statistica, mint összes műrégiségeink és műalkotmányaink följegyzése, megismertetése, leírása, szóval tana a mily érdekes, ép oly háladatos. A nemzetek nagyságának, teltségének, hatalmának és dicsőségének legszebb, legvilágosabb jelzői minden időben a monumentalis művek, a műalkotmányok voltak. Ez emlékek képezik nemzeti múltunknak is legkitűnőbb maradványait és alkotmányait; sőt mint néma bár, de élő emlékek, valamint általában a régiség úgy különösen művelődési történetünk kitűnő s legbecesebb kútforrásaiul szolgálnak. Azokból tanuljuk ismerni az emberi nemek és nálunk nemzetünknek alkotó szellemét, annak irányát, izlését, annak keletét, időszakát, terjedését és divatát. Bennök kifejezve látjuk az ősök jellemét, nézeteit, eszméit és szükségait. És ha ezek nagyobbára csak általános európai műveltségnek formáiba mennek is át a keresztyénség fölvétele által: mégis mindig fölötte érdekes látnunk, mennyire hódítá meg magának nemzetünk ezen formákat és idomokat, mily különbségeket hozott beléjük s általában mennyire fogamzott meg köztünk az európai keresztyén művelődés azon egyik legteljesebb virága, a műépítészet, mely a középkorban oly eszményi tökélyre fejlődött volt, hogy már valamennyi művészetek, melyek az emberiség életét nemesítik s örökítik, ha nem szolgáltatában állottak, legalább egyedül csak körében találhatók fel.“

„Ismeretes az újabb kor egyik remekírójának azon híres phrasisa, hogy a XVI-ig századik az építészet volt sajátlag az emberiség könyve, melynek kőlapjaival fejezte alkotmányaiban nézeteit, szükségait és eszméit.“

„De ki tud e könyvből olvasni!?“

„Mig a régi classicus kor építményein és művein, templomaik peristyljén minden idegen formát s előállítását a végső részletekig méltányoltunk vagy majmoltunk, sőt mig legkisebb vésműveik, urnáik képeinek legrejtettebb hitregei vonatkozásait is meg tudjuk fejteni: addig némán állunk középkori saját nemzeti műalkotmányaink, tisztos és basilikáink s magasztos domjaink ajátszerű idomai, titkos értelmű

ábrái előtt. Vagy ki érti, — hogy csak mindnyájunk előtt ismeretesebb példával éljek — ki érti a bécsi Szent-István portáléjának, de csak a mi vasmegyei jáki felséges román basilikánk homlokzatának és külső falain levő dús faragványainak ábráit, számtalan érdekesnél érdekesb szobor- és domborműképeit? Pedig mily értelmesen szólottak valaha ezen képek a hívek összes közönségének!

„Az emberiség ezen könyve tehát zárt könyvvé lett“, mond folytatólag értekező... „S hát a tudomány mit tett?“ kérdi ismét alább. „Hallgatott,“ — ugymond, — „mert a rejtelmes könyv betűkulcsát nem bírja vala. Ott lappangott és bujkált ugyan a codexekben, avas és régi könyvekben, elvetett és megvetett középkori munkákban, az ugynevezett typológiákban és symbolikákban, a physiologiákban és bestiariusokban, a monostorok könyvtár-polczain veszteglő poros pergamen-tekercesek tervrajzaiban s a domok kőműves-páholyainak félig meddig sem értett hagyományos jeleiben, ábráiban és szabályai-ban; s alighogy még csak jelenkezve kísértettek itt-ott egyes újabb archaeologiákban. Belőlök az újabb kor egy új tudományt reconstruált, mely egyenjogúlag léphet már az eddig egyedül, túlságig és szellemtelenül üzött antik archaeologia mellé. Értem a középkori nemzeti régiségtant, a mű- s egyházmű-archaeológiát, mely képes még föléleszteni a megdermedt köbetüket, megszólaltatni ezen sziklaszavakat és feltárni értelmét őseink magasztos műalkotmányaikban rejlő világ- és hitnézletének.“

„Üssük fel hát mi is e könyvet s olvassunk belőle néhány sort.“

E bevezetést az ó keresztyén és román basilika általános ismertetése, majd Deákmonostor igen érdekes helytörténete követi. Ezek után fog értekező az egyház leírásához, külön fejezetekben kimerítőleg szólván az alsó egyházzól, a felső egyházzól és monostorról s a falfestményekről.

Hol volt Deákmonostor? Mindenekelőtt e kérdést vetette fel értekező, s szintoly érdekesen fejtegette, mint a mily érdekes monographiájának tisztán műtörténeti része.

Sajnáljuk, hogy e tárczacikk rövidsége nem engedi Ipolyi urat helytörténeti vizsgálataiban nyomról nyomra követniünk, s felmutatnunk azon nyereseményeket, melyek e vizsgálatokból mivelődésünk történetére is háramlanak. Legyen elég e cikkben, mely csupán figyelemébresztésül van írva, meghatározni Deákmonostor fekvését; azután pedig némi általános szempontok közlésére szoritkozniunk, mint a műtörténeti vizsgálatok eredményeire. Természetesen e nagyon fölületes ismertetésben is a nagybecsű monographia csupán azon részeit tartjuk szem előtt, melyeket értekezőnek ideje volt felolvasni.

Hol feküdt tehát Deákmonostor?

A hol, ugymond értekező, a Kis-Duna Pozsony alatt az Öreg-Dunából kiválva Csallóköz szigetét alakítja s a Dudvág folyóval egyesülten Komárom fölött Gutánál a Vágba ömlik, ezen három folyó

a Kis-Duna, Vág és Dudvág hosszas keskeny földköz, vagy félszigetet képez. Ezen földköz hajdan és részben legalább Vág-földének, Sala-földének neveztetett, maig pedig szinte a legvégső déli csúcsát képezi hazánk azon vidékének, melyet a régi és mai népies helyjelölés Mátyus-földének nevez. Érti pedig e név alatt azon tért, mely hosszában mintegy Pozsonytól a Vágig, széltében pedig a Fehérhegység déli aljától egész Csallóközig terjed. E vidék főpontjai Taksony, Deáki és Sellye. Sellyénél érjük a Vág egyik fő átjárását, hol a vidék főbb útvonalai összpontosulnak. Így volt az hajdan is, a meddig a hazai föld történetének ismeretében visszamehetünk. Eldöntő körülmény e pont fontosságára nézve. S ez érdekes ponton, Sellyének épen tőszomszédságában áll a mai Deáki nevű helység, mely már 1001-ben előjő, nemzetünk első eddig ismeretes okiratában, a melylyel sz. István a pannonhalmi apátságot alapítja. Nem csak ez okirat magyarázata s a benne előjövő helynevek alkalmazása, de a későbbi rávonatkozó oklevelek is tanúsítják, hogy az ezen legrégebb okiratunkban érintett Vág név alatt, mely később majd Vág-földre, majd Salára, majd Deákira változott, Deákmonostort kell értenünk s azon helyen keresnünk, hol jelenleg Sellye mellett Deáki helység régi egyháza áll. Az okiratok mellett fontos mivelődéstörténeti kombinációkat érintett értekező ez állítása bebizonyítására. Kiemelék különösen a közel fekvő Taksony fontosságát, mint a hol az ősmagyar pogányság sokáig makacsul fentartá magát s a hol kell keresnünk szerinte Taksony fejedelem sírját. (Tudjuk, hogy eddig azon Taksony mellett keresték történetnyomozóink, mely Pest alatt fekszik.) Kiemelt továbbá egy eddig szintén kevésbé méltított körülményt, a Czirill-Methodféle pannoniai szláv keresztyéntérítést, melynek következtében a szláv nyelvű egyházak a magyarok foglalását is túlélétek, mit őseink ismeretes vallási türelméből kimagyarázhatni. Egy újabban fölfedezett kútfő egyenesen még arról is értesít bennünket, hogy a magyar fejedelem — s ez nyilván csak az egykorú Árpád lehetett — és a szláv-pannoniai egyház akkori híres térítő érseke Methodius közt szorosabb ismeretség, sőt baráti viszony keletkezett. Az ő szláv egykorú ugynevezett „Legenda Pannonica“ szavai szerint: *dum Ungrieus rex in partes Danubii venit, voluit illum (i. e. Methodium) videre et licet quidam dicerent et arbitrarentur, eum non posse sine cruciatu ab eo liberari, profectus est ad eum. Ille vero prout decebat Dominum, ita hunc susceptit honorifice et solemniter cum gaudio; et collocutus cum eo, prout tales viros decebat sermone facere, dimisit illum cum amore et cum donis magnis, deosculatus eum ac dixit: „Memento mei pater venerabilis semper in sanctis precibus tuis.“* Nem csoda, ha a szláv keresztyén egyházak túlélétek a magyar pogány kort. S nem meglehető, hogy a Deáki név azon korból ered, mikor aztán a szláv egyház latin szertartásúvá lett?

De, mint mondók, czikkünk kerete nem engedi, hogy a helytörténeti nyomozásokban kövessük értekezőt. Térjünk át ez okból a műtörténeti vizsgálatok eredményeire.

A deákmonostori egyház, értekező szerint, azon román basilikai izlésnek műve, mely a X-ik századtól a XIII. század elejéig és hazánkban még jóval ezentúl is divott, s a román izlés ugynevezett késő korszakából való.

Előadván értekező e becses műemlék építészeti leírását, ekkép foglalá röviden össze annak azon jellemző vonásait, melyek hazánk romanismusával való párluzamos tárgyalása által, vagy mint külön sajátságai, vagy nagyobbára mint többi egyházi román emlékeinkkel közös tulajdonságai tűntek fel.

Építészeti emlékünket mindenek előtt némi rideg, sőt merev egyszerűség jellemzi, még pedig mind az alaptervezetben, mind benső rendszerénél s az ékítményrészletek liányánál fogva. A mi a tervezet egyszerűségét illeti, ez közös vonása román idomunk összes építészeti emlékeinek. Az áthajó (kereszthajó), a szentély, az altemplom egyaránt hiányzik benne, valamint az első csak kivételesen, a második határozottabban kifejtett alakítása ritkábban s az utóbbi csak korábbi román egyházunknál jön elő rendszeren. Jellemző közvonás marad tehát, hogy mind a három hajó közvetlen a három oltárhajlékkal záródik, mintegy a legrégibb ókereszttyén basilikai typicus modorban. Csupán a hajó teresebb első holdja pótolja vagy inkább csak jelenti a hiányzó szentélyt és kereszthajót.

Másfelől kiválólag jellemzi ismét egyházunk tervezetét a kettős torony-épületnek azon szerves kifejtése és az épülettervvel való benső összeolvadása, mely a magyar késő román építészetnek ismét előnyös kitérő sajátsága. Míg tehát az oltárhajléknak a hajó fölött folytonos közvetlen alakításában a magyar romanismusnak mintegy vesztéglését látjuk, a toronyépület szervezete alakításában határozott haladása tűnik fel. Azon elv vezette építészeinket, hogy a kifejlődött román egyházépületnek leglényegesebb részeit, az oltárhajlékot, a hajót, a tornyot minden közbeeső átmeneti mellékletek nélkül a lehető legtökéletesebben, mégis díszes magasztossággal, egyöntetű arányos egészben s izletes alakban állítsák elő. S ezen elv kivitele a magyar román izlésnek sikerült is.

A deákmonostori egyházban azonban ez elvet még egy fokkal tovább fejlesztve látjuk, mint a többinél, a mennyire egyedül képez csarnokbasilikát egyarányú magasságú hajóival. Ez eltérését a magyar román egyházi építészettől sajátságos constructivus okok magyarázzák ki.

Egyházunk benső rendszerében is a legridegebb egyszerűség uralkodik. A négyszögű csupasz tárnok a dongaiv-boltozat, oly kezdetleges egyszerű motívumok, melyek az ily épületnek épen legszükségesebb kellékei határán túl nem emelkednek. Nem mutat magasabb emelkedettséget az ékítményrészletek kivételében, mint általában a falazat tagozásában sem stb. Ez egyszerűségre nézve az épület anyaga is nem kevés befolyással volt. Ez ugyanis téglából áll, mely nem levén annyira átképezhető, mint a faragott kő, mindig ridegebb marad, kivált a hol, mint hazánkban, a téglaeépítészet nem fejlődött ékítményformák

alakításáig. Ide járul, hogy ez egyház a benedeki rend monostori egyháza volt. Ismert tény, hogy egyes szerzetes rendek többnyire szigorúan ragaszkodtak egyszer fölvelt saját egyházépítészeti idomaikhoz. Ezeket a benedekieknél Európa-szerte egyszerűség jellemzi ugy az alakításban mint a részletek kivitelében s a díszítmény alkalmazásában. Mire a benedekiek hagyományos egyházépítészeti idomaik szigorú követésével felhagytak: a zirczieknél, a benedeki szerzetes élet szigorúbb reformatorainál tűnik fel egyszerűbb egyház-alakításuk mintája; majd a szerzetesi szigor újabb helyreállítóinak, a kolduló szerzeteknek (domonkosok, ferencziek) egyházait jellemzi bizonyos arányban az egyszerűség, melyet eddig a capucinusok legkövetkezetesebben megtartottak. A deákmonostori egyházban a benedekiek régibb egyszerű alakítását, a teljes félkörivet, a négyszögű támképzést, a dombormű-ékitmény hiányát, — melyet náluk többnyire a falfestészet pótol — eredeti hagyományos szigorral fentartva látjuk, és pedig oly időben, mikor már e hagyományos egyszerűbb alakítástól a rend többi egyházai hazánkban is nagyobbára eltértek. Legalább erre mutatnak a pannonhalmi főmonostori egyház, s a jáki és lébényi, a művészetnek akkori teljes kifejlődésében és díszével ragyogó egyházaik. De ennek oka is szembetűnő. Mig Jákon és Lébényben dús és hatalmas dynasták, a Jákiak és Hédervári Pótok emelnek a szerzetnek a művészet pazar díszével ékeskedő egyházakat: addig Deákiban maga a szerzet épít egyik jelentéktlenebb főkmonostora, czellája, perjelsége számára, grangiája vagy majorsága mellé saját egyszerűbb hagyományos módorában egyházat. Nem csoda aztán, ha egy és más részletében és formában némileg mint anachronismus tűnik fel teljes félkörű dongaivezetéssel, csupasz négyszögű támjaival a román sőt már átmeneti izlés akkori kifejlődött korszakához képest.

De épen ebben áll építészeti műemlékünk egyik legfőbb érdeke. Legtöbb és legrégebb, a XI., XII. és XIII. században keletkezett monostori egyházaink ez alakban épültek. A deákmonostori egyházban birjuk legrégebb hazai építészettünknek, a magyarországi román basilikaépítészeti idomnak, Árpádkori egyházi épületeinknek egyik sajátos emlékét, melyben a keresztyénséggel fölvelt román építészetnek legrégebb idomait ugy mint újabb fejlődését sajátos vegyületben alkalmazva találjuk.

Azonban legyen elég építészeti műemlékünk fontosságának kiemelése. A kit a hazai hely- és műtörténet érdekel — s pedig melyik mieltt magyart ne érdekelné az? — ugy is megoldassa majdan az Évkönyvekben a nagybecsű monographiát, melyre csupán a közfigyelmet előre föl hívni volt célja e néhány sornak.

Ezúttal még csak annyit jegyzünk meg, hogy az értekezéshez műbecsű rajzok mellékelvék, melyek a deákmonostori egyháznak külső kinézését, alaptervét, hossza és szélessége átmetszetét, valamint a falfestmény-maradványok töredékeit színezve hat külön táblán adják elő. A rajzokat Aradi Lippert József műépítész hazánkfia; — e

nemben a legszakavatottabb művészek egyike, kinek kezéből kerültek ki eddig is a műemlékek fentartására felügyelő bécsi középonti bizottmány kiadásainak e nemű legszebb rajzai, a hely színén saját fölvételei nyomán mesterileg készíté, s azokat hazafüül a Magyar T. Akademiának felajánlá.

— Más tárgyalások után a széket foglaló tag még egy más fölfödözését is terjeszté az Akademia elé, mintegy következő szavakkal:

Ismeretes, hogy a középkorban az egyházak kiváló kincsét az ereklyék képezték. Mert ezek nem csupán úgy, mint jelenleg látjuk, egyszerű monstratoriumféle foglalványokba vagy keresztetekbe alkalmazva állítottak ki, de legkülönneműbb alakítványokba foglalva többnyire az egyházak kincstáraiban őriztettek. Nincs is az egyházi művészi ékszernek közt egy tárgy se, mely alakjára nézve nagyobb változatossággal s értékére nézve nagyobb becsesél, dúsabb és díszesebb ékítményekkel dicsekedhetnék, mint az ereklyetartók. Majd kisebb sarkophágók, majd házikók, szekrények stb. változatos alakjában a legnemesebb érczekből, arany- s ezüstből készülve, zománcz, filigrán munkával, gyöngyökkel és drágakövekkel, gyakran antik metszett gemmákkal, intagliókkal és gemmákkal díszítve voltak, mi által már is a középkori művizsgálatra nézve a legnagyobb érdekek birnak.

Ezen foglalványoknak azonban egyik legsajátosabb és ma már legtrikább neme volt az, midőn a szentek illető tagjainak csontjai ezeknek megfelelő oly alakba foglaltattak, a mily testrészhez tartoztak. Például a kéz- vagy lábszársontok (tibia, manus) ezüst és arany hasonló kéz- vagy láb-alakba alkalmaztattak. Legbecsesebbek és legnevezetesebbek voltak ismét ezek között a testfőbb részei: a koponya, váll- és ajkcsontok, melyek külön fő- és mellkép-alakú szobor-alkotmányokba tétettek, s e szerint majd a classicus kifejezéssel hermáknak, majd egyszerűn pectorale-, caput- és craniumnak nevezettek.

Az egyházi műarchaeologia ezen utóbbiakat újabban jóformán már csak az egyházak középkori leltári jegyzékeiből ismerte, melyekben közönségesen az egyház kincsei följegyzései közt nemcsak a kitűnő tiszteletnél, de a műbecsnél, ritkaságnál és a drága foglalványok értékénél fogva is ezen nemei az ereklyetartóknak mindig első helyütt nevezettek. Minden nevezetesebb egyház különösen igyekezett a hozzá kiváló viszonyban álló véd- és nemzeti szentek ily kitűnőbb ereklyéi és fő részei megszerzésére s azoknak fényes művészi foglalványban előállítására. Így tudjuk például a prágai sz. Vid-egyház XIV-dik századi leltárából, hogy ott egykor sz. Vid craniuma mellett, még sz. Adalbert prágai püspök s nemzetünk apostola, valamint sz. Venczel cseh fejedelem és mások fejcsontjai hasonló hermákba foglalva, gemmákkal és drágakövekkel kirakva őriztettek. Mindennek azonban ott, mint másutt, jelenleg az okirati följegyzéseken kívül majd semmi más nyoma. Midőn nem rég az egyházi műarchaeologia e tárgynak vizsgálatára és nyomozására kiindult, egész Európaszerte nem talált többet

két ily emléknél. Az egyik szent Januarius feje Nápolyban, a másik Nagy-Károlyé Aachenben. Az utóbbit úgy, mint egy más kézfoglalványt, rajzban mutatta be értekező tájékozással. „Mert — ugymond, — immár kimondhatom tisztelt Akademia, hogy mi is két ilyen nagybecsű, sőt egyetlen emlékkal és nemzeti kincscsel birunk, mégpedig s z. I s t v á n és s z. L á s z l ó k i r á l y a i n k craniuma középkori eredeti hermáival! Itt van szerencsém egy szép és tökéletesen hű fényrajzban bemutatnom az utóbbit. Egy tekintetet vetve rá, úgy hiszem, mindenki meggyőződhetik róla, hogy a XII—XIV. századi művészetet a leghivebben visszatükrözi. Maga a herma kisebb alakban véttetett le; ez ezüsthől készült, melyet a legdúsabb színezetű s művészi szépségű zománcz-étkitmény borít, a fejen a filigránszerű liliomkoronában drágakövek ragyognak. Ellenben hátsó része, maga a sajátlagi cranium, természetes nagyságában véttetett le az itt előmutatott második lapon, ezüst borítványával, melyet a keresztben alkalmazott lapon a rajta szemlélhető nevezetes vésvények díszesítenek; közepén Krisztust az akkori dermedt, modoros, de nem minden fenség nélküli alakításban dicsőségében a trónon ülve s áldva ábrázolja. Míg négyfelül a négy evangelistai állatjelvény az illetők neveivel látható. Az egész mű magán viseli kora modoros jellegét. Ha csak az itt előmutatott aacheni Nagy-Károlyféle hermával is összehasonlítjuk, a miénk régiségének előnye azonnal feltűnik. Ottan már a haj, a szakál, az öltöny-étkitvények stylizáló iránya, mint a későbbi művészet sajátja, félreismerhetlen; míg itt a manírirtság, modorosság sajátja képezi a fővonást. De ennek taglalásába, valamint bővebb és tüzetes leírásába, kora s ideje megállapításába, valamint általában a tárgynak érdekesebbnél érdekesebb története előadásába akkor ereszkedem, ha megfelelőleg kidolgozva a képekkel együtt az akademia elé méltó kiadásul előterjeszthetem. Addig is csupán egyszerűen bemutatni akartam legelől is e helyütt, annál inkább, miután úgy látszik, hogy már is a külföld figyelmét magára vonta e ritka kincs, s félo, nehogy ott még hamarabb, mintsem itthon, ismerjék kiváló nemzeti ereklyénket. Sz. István hermájáról elég legyen annyit mondanom, hogy ez ugyan a múlt században Mária Terézia által egy új ezüst foglalványnyal cseréltetett fel, de okirati biztos adat nyomán reménylhető, hogy még régi, mint leírása mondja, „vésményekkel díszített, s felirásokkal ellátott“ foglalvánnya is megvan és gondosan őriztetik. Valamint az előbbi a győri székesegyházban, úgy az utóbbi Fehérvárott létezik, mindkét helyütt folyvást nagy tisztelőben tartva ugyan, de mely a foglalványok műbecse és eredeti régisége által más tekintetben is nem kevésbé gyarapúlhat, úgy hogy Győrnek buzgó püspöke már is elhatározta egyháza régi s e kincscsel talán egykorú gót kápolnájába áthelyezését, melyet legfényesebb eredeti izlésében helyreállítva s üvegfestvényű ablakokkal ellátva, e kincshez méltón fog fölszereltetni. Sőt táplál még ezenfölül a remény, hogy sz. Lászlónak a zágrábi székes-egyházban őrzött kézfoglalvánnya rajzát is megszerezhetjük, s ezen nemzeti ereklyéink megismer-

tetését egy összetes kiadásban lehet szerencsénk a nemzetnek bemutatnunk.

Márctzius 12-kén. — Mathem. és természettudom. osztály. — A titoknok olvasá BERDE ÁRON lev. tag székfoglaló előadását: A levegői nyirkosság némely égalji befolyásáról.

Ugyanez ülésben WEISZ ÁRMIN lev. tag. a különméretű vetületekről értekezett.

Márctzius 19-kén. — Philos., törv. és történettudományi osztály. — DANIELIK JÁNOS egri kanonok foglalá el székét, mint tiszteleti tag, a bölcészet számára igényelt szabadságról és függetlenségről értekezvén. E nagyérdékű előadásra közelebb visszatérünk.

Márctzius 26-kán. — Nyelvtud. osztály ülése. — SZEPESY IMRE kegyes rendi tanár, kit az 1858-ki nagy gyűlés választá levelező tagúl, az ó classicai irodalom fontosságáról tartott értekezéssel köszönte be.

Megemlítjük végül, hogy az idei Teleki-jutalmat Greguss Ágost „Lángész“ czimű vigjátéka nyerte. Két tagja a bíráló bizottságnak e darab iránya ellen különvéleményt nyújta be: t. i. Lukács Mór és Jókai Mór. E különvéleményre Toldy Ferencz rendes tag, mint a jutalmat odaitélő többség tagja, feleletet olvasá föl, mely a különvéleményekkel együtt meg fog jelenni az „Értesítőben.“

TUDOMÁNYOS TÁRSULATOK.

I.

ERDÉLYI MŰZEUM-EGYLET.

Az egyleti választmány f. é. febr. 25-kén tartá tudományos első ülését, melyre szintugy mint a következőkre is a n. városi előljáróság a községi gyűlések kényelmes és elég tágas termét vala szíves felajánlani. Értekezés három volt bejelentve, Torma Kár., Brassai Sám. és Gyulai Pál részéről, de csak kettőnek juta idő olvasására. Egyleti elnök gr. Mikó Imre ő nnga olvasott beszédével nyitá meg az ülést. A beszédet egész terjedelmében olvashatni a „Kolozsvári Közlöny“ márczius 1. (18.) számában. Jellemzésére csak annyit szükséges mondanunk, hogy ő nnga szokott lélekéberségével, világ-, ember-, hely- és körülményismeretével most is mint mindig eltalálta a helyes közepet az igen sok és igen kevés között. Mindent elmonda, valamit az ünnepélyes alkalom kívánt, és semmit sem toldott hozzá, a mi, ha szépen, ha mélyen mondva is, netalán felesleges lett volna egy ily alkalommal.

Az értekezések sorát TORMA KÁROLY kezdé meg, a római gyarmatok Erdély északnyugati részeiben eddig elő talált nyoma iról. A felolvasó szerző nem kívánja munkáját a tudomány kívánalmainak megfelelő derekas értekezésnek tartatni: csak előleges kísérletnek, mintegy programmnak, mondá, melyre ismeretei, adatai szaporodása, alaposabb megfontolása, gyakorlottabb keze engedének egy netalán díszesebb épületet következtetni. Szintugy jól esik az embernek ily szerény nyilatkozatot hallani a tudomány fiatal kedvelőjétől, kinek zsenge munkálata nem csak a legszebb reményekre jogosít, hanem már ugy is, a mint elő vala adva, diadalosan versenyezhet sok magát érettnék tartó tudós tüzetes értekezésével. Igenis, csak szerénységnek, majdnem túlzott szerénységnek kell nyilvánítnunk Torma K. úr idézett óvását. Kitűzött tárgyát, a mennyire mi avatatlank megítélhetjük, teljesen kimerítette. A római gyarmatok Erdély megnevezett részében talált maradványait, a mennyinek maga

is tudomására juthatott, mind előszámálta. Feliratokat, melyek vagy megfejtve még nem voltak, vagy mások általi megfejtésüket kielégítőnek nem találta, maga megfejtett. Ezekből s más segédforrásokból néhány gyarmat helyzetét egymástól s a ma fenálló helységektől való távolságát meghatározta. A munkájának szerkesztésére szolgáló segédeszközöket a legrégebbektől a legújabbakig, mondjuk, Ptolemaeus-tól s a Peutinger tábláitól Mommsenig lelkiismeretesen és ügyesen, illő kritikával felhasználta. Előadásával a kitűzött tárgyról hallgatói képzeletében tiszta képet ébresztett. Mindez, azt hiszszük, elég, hogy a fiatal tudósnak megadjuk azt, a mit ő magától megtagadott.

Tormát GYULAI PÁL váltá fel az olvasó-asztalnál. Felolvasása tárgyát szintegy archaeologiainak mondhatni, de már a jelennel való érintkezésben. Tudva van, mikép olták Németországban Grimm testvérek a népregét a mai irodalom egy jeles ágává. „Az a mi dajkamese név alatt a miveltek legnagyobb része előtt fitymált fecsegés vala, ama gyűjtők és kiadók által a költőknek költői forrássá, a gyermekeknek szívök repestetőjévé, és a hajdani népszellem kitanulására dús levéltárrá vált.“ Igy jellemzi egy német író a tudós testvérpár e tárgybeli törekvéseit s azért mondatók el vele, mert magunk nem tudtuk volna ily jól elmondani. Nálunk is talált viszhangra az a törekvés, és köszönettel kell említnünk főképp Erdélyit és Krizát; és ha az elsőbbnek melegebben fejezzük ki hálánkat, természetes, mert kevésbbé fősvény kézzel osztogatta fáradozása gyümölcseit. Most Gyulai fris, új erővel, mint már ismerjük, szigorú kritikával, s ezáltal nem csorbitott meleg érzéssel, gyakorlott finom izléssel lép a sorompók közé. Új erővel, mondjuk, mert az e muzeum-egylet lelkes tagjaiban s jelesen a közelebbről kinevezett szakférjakban számos és szorgalmas gyűjtő és tarlózó sereg áll rendelkezéseire készen a valóban úgy nevezhető nemzeti ügy előmozdítására.

Ezúttal néhány balladát ismertetett, melyek a magok nemében a legjelesbek közé tartoznak, s a Kriza és Nagy Lajos által nem régiben közlöttekkel együtt a székely nemzetnek korábbi silány közlemények miatt csaknem kétségbe hozott népköltői tehetségét fényesen rehabilitálják. Hogy ismertetésök tanulságos is volt, nem csak gyönyörködtető, azt erősítésünk nélkül is elhiszi, vagy már hallatlanban tudja a Szemle olvasója. A felolvasott költemények egyikét is ide igatni, ezen tudósításunkban, mely csak madárperspectivából tekintve rajzolja, vagy helyesebben, vázolja a fenczimzett egylet törekvéseit, fölsőlegesnek véljük. Különben is a legderekbik már közölve van a „Kolozsvári Közlöny“-ben s ennek nyomán még egy pár más helyen. ¹⁾

Felolvasó második ülését mart. 10-dikén tartá a muzeum-egyleti választmány. BRASSAI egy improvisált kis előszóval mentegetőn magát, hogy nem egyenesen a haza ismeretét tárgyzó értekezéssel lép fel, a növényta plálkozás ügyének jelen állását kezdé

¹⁾ Ugy hiszszük, az egész értekezést közölhetjük. — Szerk.

magyarázni. Felolvasó nem tudván kitérésekre való hajlamát mindig kellő szigorúsággal tartani féken, előre bocsanatot kell kérnünk a Szemle olvasóitól, ha gondolatmenetének ezáltal nehezített felfogása tudósításunk minőségére is némileg kedvezőtlenül hat. — A növények tápszerei és táplálkozása tana — a mennyiben már ennek mondható — legfőképp Liebig sürgetései sőt egyenesen az ügynek vágó dolgozatai által lépven jelen phasisába, u. m. az okszerű gazdaság folytatásával kötött szoros alliance-ába, az előadás a nevezett tanárnak s az érintett tan akkori bizonyos megállapodásának ismertetésén kezdődék. Leirá röviden értekező a humusz-theoriát, felmutatá hiányait s azt a szerepet, melyet Liebig kimutatásokban s a kémia által eszközölni kísértett javításokban játszott. Ekkor az ásványos elemek addigelő elhanyagolt, legalább kevés tekintetre méltatott fontossága sőt nélkülözhetlensége lépven előtérbe, kirekesztőleg magára vonta a figyelmet. Az így keletkezett egyoldalúsággal, más nem kevésbbé hibáztatandó egyoldalúság áll szembe, s a földművelési kémia tere két ellenkező sereg csatabelyévé vált, melyeknek egyike az ásványos anyagokat, másika az ammoniakot választá jelszavának. A csata hol egyik, hol másik részre hajló szerencsével mai napig tart és kiegyeztetésökre még most sincs tiszta kilátás. A közben mások is állottak elő, kik mindakét párttól függetlenül folytatták vizsgálódásaikat és hoztak napfényre nevezetes igazságokat. Ezek között jelesen az ifjabb Thenardnak laboratoriumi kísérleteit és a szabad természetben tett észrevételeit ismerteté az értekező, és nyomosságukat méltányolva, termékeny következtetéseket vár belőlök a főczélra, u. m. a gazdáknak a különböző nemű trágyák okszerű használatára adandó utasításokra nézve. — Itt az idő eltelte megszakasztá az olvasást és így a továbbit mi is további tudósításunkra vagyunk kénytelenek halasztani.

DÓZSA Dániel, a „Kolozsvári Közlöny“ szerkesztője és sokoldalú jeles írónk e cím alatt: „Adatok Bethlen Gábor hadjáratahoz 1621-ben,“ ezen hadjáratok mivoltáról előleges tájékoztatást adván, két levelet ismertetett. Egyiket Bethlen G. írja a b. gyarmati táborból testvére B. István erdélyi kormányzóhoz, a másikat Bethlen István Konstánzinápolyba intézi Hussein pasah nagyvezérhez. Az első az érsekújvári csatákról nyújt részletes adatokat, melyekből jelesen kiderül, hogy Bethlen G. nem adta el az elfogott németeket a törököknek, hanem ezek fogdosták össze a száguldókat; megint hogy Bouquoy-t két közvitéz elfogta s később egyikök leszúrta, hogy a csata bonyodalmában el ne illanjon. A második levélből többek közt azt tanuljuk, hogy Bethlen Gábort ezen szerencsecoszorúzta hadjáratában csupán négyszáz török segítette.

Mit tanult netalán az olvasó ezen tudósításunkból, arról számolni csak magának tartozik; a mi kötelességünk csak abból állott, hogy őt a kolozsvári egylet fölött tartott Budapesti Szemlére vendégnek meghívjuk.

II.

TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT.

A természettudományok általános haladása is érdekkel mindnyájunkat; de ha azoknak kitézött tárgya kedves honunk, ha természettudományi tekintetben a működés, a haladás hazánkra vonatkozik, annál inkább fog az érdekelni minden mívelt magyart.

Egyike azon társulatoknak, melyek éppen ezt tüzték czélul, Pesten a k. Magyar Természettudományi Társulat, mely már közel 20 éve hogy fenáll, s pénzerejéhez és a munkatársak csekély számához képest időről időre sok jót és üdvöset hozott már is létre. Ugy hiszszük, a „Budapesti Szemle“ olvasóira nézve sem érdektelen, ha mozgalmain koronkint áttekintünk, a hazai tárgyakra vonatkozó eredményeket bővebben is megismertetvén.

Lássuk működését a folyó év első negyedében.

Legszebb eredményeinek egyike a nagy lelkiismeretességgel kidolgozott sok viz-e-l-e-m-z-é-s. Ezekről a társulat Évkönyveinek III. kötete is szép tanúságot adott, s az ideai működése szintén fölkarolta ez ügyet. MOLNÁR JÁNOS úr, a társulat választmányi tagja két nevezetes gyógyvizet ismertetett meg: egyik a tarcsai, másik a paulovai.

Tarcsa fekszik Vasmegyében; gróf Batthyány Gusztáv birtoka, nem messze a hasonnevű falutól. Fürdőhelynek használták már eddig is, de nem levén kellőleg megismertetve és kiemelve, eléggé nem méltatták. Molnár úr tényekkel áll elő, bebizonyítván, hogy jeles tulajdonait tekintve, sokkal több pártolásra volna érdemes. A tarcsai források a jód- és brom-tartalmazó alkalis, konyhasós, vasas savanyú vizek közé számíthatók, melyek kitünően dúsak szénsavas földekben, s melyek a glaubersó-tartalomnál fogva már-már az alkalis sósvizekbe mennek át. Ezeken az alkatrészekon kívül vannak egyebek is, melyeket ritkaságoknak mondhatni, de a melyeknek ha nem is mennyiségi, mindenesetre minőségi tekintetben az orvos figyelmét szükségkép ma-

gokra kell vonniok, minthogy a beteg gyengült szervezetében szintén képesek hatást idézni elő. A vizet messze szállíthatni és jól el lehet tartani.

A paulovai forrás azon csoporthoz tartozik, melyből a kereskedésben eddig a szolyvai vizet ismerjük. Ezen vizek Beregh-Ugozásában vannak gr. Schönborn jószágán. Molnár úr a tél daczára kiment februárban a hely színére s megtevén az ott megteendőket, a vegybon-
tást itt Pesten végezte be. Fog e csoportból többet is megismertetni, jelenleg még csak a paulovai forrásról adta elő a vegybon-
tás eredményét. Ezen víz az alkalis konyhasós savanyú vizekhez tartozik, van azonban vas is benne. A szolyvairól előre is igen fontos dolgot közölt. Eddigelő a gleichenbergi „Constantin-forrás“ vize állott nagy hirben a vas hiánya miatt. A szolyvaiban szintén nincs vas és kénsavany, s ezáltal hivatva van a nagy városokban nyáron italul szolgálni, mint tisztán savanyú víz; inni nemcsak borral de magában is kellemes. Az ottani orvosok sokat és bizonyos női bajokban kitűnő dolgokat beszélnek e hideg vizek hatásáról. Az elemzés nagymennyiségű bórsavat mutat fel, mint a melynek a hatást tulajdoníthatjuk. Meleg forrásokban fedeztek már fel gyakran bórsavat, de hidegekben még igen gyéren.

— KÁROLYI LAJOS, a társulat másod titkára egy új pergamenről értekezett. Ezt egy angol találta fel és ott szabadalmazva készíti. A dolog oly fontos, oly közhasznú, hogy már megismertetéséért is köszönettel tartozunk az értekezőnek. Ő azonban nem elégedve be a pusztá leírással, csupán megemlítésével annak, hogy az közönséges papírból készül azáltal, hogy ezt föleresztett kénsavba mártjuk néhány másodperczre, s kivéve tiszta vízben jól kimossuk. Az eljárást megmutatta, sőt előbbi kísérleteinek kész eredményeit is előterjesztette, melyek fényesen bizonyítják, hogy mind a sav tömfokát (Concentrationsgrad), mind az eljárás egyéb fogásait eltalálta. Neve ezen anyagnak növényi pergamén. Károlyi úr ezt nagyban szándékszik készíteni és kereskedésbe vinni. A közönséges pergamennen minden jó tulajdonságain kívül olesóbbysága s még több jó oldala ajánlja. Iri igen jól lehet reá, tehát most, midőn a fehér papírról tudjuk, hogy mostani készítmódjánál fogva nem tartós, mindenesetre kívánatos oly anyagról rendelkezni, melyre a századokra kiható okmányokat stb. irhassuk. A háziasszonyok, a gyógyszerészek, czukrászok és vegyészek az állati hólyagot bizvást nélkülözhetik az üvegek bekötésénél, a papirpergamén jobban helyettesíti azt. A magasabb hőfokot, a melynek t. i. a növényi vagy állati testeket kitenni szoktuk, oly jól kiállja, hogy például egy abból készült zacskóba tehetünk valami ételt, s e zacskót beállíthatjuk forró vízbe akármeddig. A benne levő étel fölmelegszik, a papirpergamén semmit sem változik. A közönséges vagy állati pergamén ezen kísérlet alatt enyvvé lenne.

— Ugyancsak Károlyi úr ismertette meg a németországi legjelesb vegyészek egyikének, Bunsennek, a méltán híres heidelbergi tanárnak, újabb kísérleteit, melyek oly természetiek, hogy a forrasz-

első-kísérletek történetében valóban korszakot képeznek. Több kísérlet, melyekre eljárásai alapítvák, egyéb vegyészektől van, de az összeállítás és alkalmazás az ásvány- és vegytani földtanra Bunsen érdeme. Ő ebben irányt adott, világnak bocsátotta az eszmét, melyet bizonyosan sokan karolnak fel, s eredménydúsan használnak. Tártya a k a l i u m, n a t r i u m s l i t h i u m e l e m e k j e l e n l é t é n e k k i m u t a t á s a a földpátnemű ásványokban. Az eljárás ez: hogy először a a világítógázzal oly tisztá és nagy lángot állít elő, minőt azelőtt forraszcsőhez soha sem bírtak használni; ebbe aztán beleérteti a kérdéses ásványt, megjegyzevén, hogy a kísérlethez egy mákszemnél is kisebb darab kell csak; ha jelen van a főnebbi elemekből valamelyik, a láng színt kap és ekkor tudjuk, hogy a violaszín a kaliumot, a sárga natriumot, a veres a lithiumot árulja el; de ha együtt vannak jelen, akkor az egyes meghatározások Bunsen eljárása szerint akként történnek, hogy az ember színes üvegen vagy színes folyadékon keresztül nézi a lángot; a színeket úgy kell választani, hogy az ibolya vagy a sárga vagy a veres színnek fehéret adjon; szóval, az optika kifejezése szerint a kiegészítő (complementär) szín legyen. — A geologia s nevezetesen a vulkáni és plutói sziklafajok meghatározása ezen kísérletektől sokat várhat.

— M a t h e m a t i k a i é r t e k e z é s h á r o m v o l t e z é v b e n. W E N I N G E R tanár jó előadással egy ízben a lotteria-kölcson értékéről, más ízben Oberbauernek egy munkájáról értekezett, melyben ez kimutatja, hogy a természetes logaritmokat előnnyel lehet a bankár-üzletre alkalmazni. O b e r b a u e r ú r h a z á n k f i a s e z e n m u n k á j á v a l s z á n d é k a az egész kereskedelmi világ előtt föllépni. G R O S Z M A N tanár néhány a szám-elmélethez tartozó tétélekről tartott egy elvont előadást.

— R O S T Y P Á L ú r, k i n e k ú t j a i r ó l a k ö z ö n s é g t ö b b a l k a l o m m a l v e t t t u d ó s í t á s t, j e l e n l e g m u n k á i n a k s z e r k e s z t é s é v e l v a n e l f o g l a l v a, s azok annyira készek, hogy rövid idő múlva sajtó alá kerülnek. Egyik szakgyűlésen mutatványképen V e n e z u e l á b ó l k ö z l ö t t v á z l a t o k a t.

— D r. T H A N N K Á R O L Y, k i b e n e g y i k é t a l e g j e l e s b m a g y a r v e g y é s z e k n e k m u t a t h a t j u k b e, B é c s b e n m i n t t a n á r s e g é d m ű k ö d v é n a z e g y e t e m m é l, n e m f e l e d k e z e t t m e g h o n á r ó l, é s s o k e l f o g l a l t a t á s a d a c z á r a i s v e t t i d ő t k é t é r t e k e z é s t k ű l d e n i l e, m e l y e k j e l e s t a n ú s á g o t a d n a k v e g y é s z i é s m a g y a r í r ó i k é p e s s é g é r ő l. T h a n n, u g y m i n t a f i a t a l n e m z e d é k á l t a l á n i n d ű l a v e g y t a n b a n, a s z e r v e s v e g y t a n r a a d t a m a g á t s k é t e g é s z e n ú j t á r g y t a n u l m á n y o z á s á n a k e r e d m é n y é v e l l e p t e m e g a s z a k g y ű l é s t: a p l a t i n c y a n a e t h y l - r ő l, é s a h o r g a n y h a t á s á r ó l a j o d - a e t h y l e n r e.

— S Z T O C Z E K J Ó Z S E F j e l e s p h y s i k u s u n k a t e l i t e t t g ő z ö k s ű r ű s é g é r ő l k ö z l ö t t e g y j e g y z é k e t. Á l l a n d ó g á z o k n á l a h ő f o k, a s ű r ű s é g é s a f e s z é l y k ö z t i v i s z o n y t a z e g y e s i t e t t M a r i o t t e é s G a y - L u s s a c - f é l e t ö r v é n y f e j e z i k i; u g y a n e z h a s o n l ó c z é l b ő l a t e l i t e t t v i z ű z ő k r e i s k i l ö n t e r j e s z t v e, á m b á r h e l y e s s é g e c s a k a f o r r p o n t o n a l ű l i h ő f o k o k r a l ö n k i s é r l e t i l e g k i m u t a t v a. L e g ű j a b b i d ő b e n F a i r b a i r n é s T a t e e g y

általok feltalált gőztelítés-mérővel magas hőfokokra is meghatározták a telített vízgőzök sűrűségét. Ezen kísérlet lényegét és eredményét adta elő az értekező. Ebből kitűnik, hogy a telített vízgőzök sűrűsége a hőmérsék növekedésekor gyorsabban növekszik, mintsem azt Gay-Lussac és Mariotte törvénye kívánja, mi a meleg moztani elméletével teljes öszhangzásban van.

— Dr. GLATTER, Pestmegye főorvosa, néhány szót mondott arról, hogy Pesten az ivó-vizek roszak és e tárgynak fejtegetésébe bocsátkozott, azt összeköttetésbe hozván a halandósági viszonyokkal. Elméletileg, ugymond, nem lehet valamely vidéknek egészséges vagy nem-egészséges voltáról szólni, erre sok tényező van befolyással. Még a legbiztosabb mérték a halandóság az erő-években, figyelembe vételével a különféle egészségtelen foglalkozásoknak. Pesten aránylag nagy a halandóság; mert míg az összes Európában 1000 emberből évenként 23 hal meg, Pesten 1857-ben 43 volt a halottak arányszáma. Ez nagyrészt a gyermekhalandóság rovására esik, mely fővárosunkban tetemes: ugyanis 30 évi észlelés nyomán mondhatni, nálunk 1000 egyénből 5 éves korig 482 hal meg, Európában egyébütt 143. 5–30 évig a viszonyok kedvezők. 30—60-ig ismét nagyobb nálunk Pesten a halandóság mint másutt, mégpedig különösen a tehetősök által lakott városrészekben: a Bel- és a Lipótvárosban. Ennek fő okát a csatornák rossz fektetésében és építésében keresi előadó, melyek tartalma a homokon keresztül-kasul szivárog és a kút-vizeket többé kevésbé mind megfertőzteti.

— SZABÓ JÓZSEF, a társulat első titkára, kötelességének ismeri, saját munkálatain kívül a társulatot értesíteni olyan nevezetességekről is, melyek a természettudományok színvonalán általában fölmerültek. Ilyen volt azon új bűdös ő feltalálása, melyet a Budapesti Szemle múlt füzetében közölt, s a mely azóta a keresztelésen is átesett: neve Vulkán; ilyen a hypnotismus vagy ideges álom, mely Párisban az imént lefolyt 3 hónapban igen élénken foglalataskodtatta az elméket.

Megismertette Kenngott új ásványtanát, mely reánk nézve annyiból nevezetes, mivel a szerző honi ásványainkat jól ismerte s azokat tanulmányainak tárgyává többször tette. Ezen munka röviden és egyszersmind lehető legkimerítőbben adja elő a kristálytant és az ásványtant; röviden azért, mert e tanoknak csak vázát adja; legkimerítőbben, mert a tudomány megállapított tárgyait csaknem mind fölveszi. Leginkább szakemberek számára való, kik az egészről kis helyre szorított emlékeztetést keresnek.

Értekezett végre Szabó a foraminiferák új lelhelyeiről. Ezekigen apró, többnyire csak a nagyítóüveg alatt kivethető állatocskák, melyek valaha azon tengert népesítették, a melynek fenekére újabb meg újabb rétegek végre annyira halmozódtak, hogy a víz lefolyt és most mi lakjuk. Ki hinné, hogy azon kövek Sós-kútról, melyekből a lánchidunk faragványai készítvék, myriád meg myriád ilyen állatocskából állanak. A szövegre nézve e kő a homokkőhöz ha-

sonlit s csakugyan fehér homokkőnek nevezik is, de tévedne valaki, ha azon finom szemeket, melyek halmazából állanak, egyéb (quarcz) homokkövek anyagával azonosnak tartaná. A sóskúti kő mészhomokkő s az apró szemek csupa foraminiferák s klárisnemű állatok, melyek először mészszel bekérgezték és mész mint ragasz által összekötvék; ezen állati maradványokon kívül valóságos quarcz-homokszemek is vannak hozzákeveredve. Az új lelhelyek, melyeken ilyen állatocskák jelenlétét észlelte : Budán a tunnel márgája, Ó-Budán a téglaházi agyag, Bián a (sóskútihoz hasonló) mész, Tinnyén szintén a mész, végre Tót-Györk és Eger stb.

—b.—

TARTALOM.

NYOLCZADIK KÖTET. — 1860. ÉV.

XXIV. ÉS XXV. FÜZET.

	Lap.
EMLÉKBESZÉD KAZINCZY FELETT. (Kolozsvárt, okt. 27. 1859). — Gyulai Páltól	3
A NEMZETGAZDASÁGI ESZMÉK ÉS ELMÉLETEK TÖR- TÉNETE. — Harmadik közlem. — A physiocraták. — Kautz Gyulától	15
EMLÉKBESZÉD SZÁSZ KÁROLY FELETT.—B. Kemény Zsigmondtól	37
JÁNOS KIRÁLY ÉS A DIPLOMATIA. — Hetedik közle- mény. — Szalay Lászlótól	61
A FINNEK TÖRTÉNETE. — Finn eredeti után.— Fábrián Istvántól	79
ZRINYI ÉS TASSO. — Második közlemény. — Arany Jánostól	107
A TÖRÖK URALKODÁS MAGYARORSZÁGON. — Második közlemény. — Salamon Ferencztől	144
LEGÚJABB UTAZÁSOK ÉSZAKI ÁFRIKÁBAN. — Barth utazásának III. IV és V. kötete. — Hunfalvy Já- nostól	179
MAGYAR TUDOM. AKADEMIA. (1859. dec. és 1860. januári tárgyalások)	205

	Lap.
IRODALMI SZEMLE. — Tennyson Alfréd. Költői jellemrajz Montégut után Beöthy Ákostól. — Adam Bede. By George Eliot. Szász Károlytól	231
FÖLFEDEZÉSEK ÉS TALÁL MÁNYOK. — II. Az új búj- dosó a nap és a Merkur közt. — Szabó Józseftől .	246

XXVI. ÉS XXVII. FÜZET.

IRÁNYESZMÉK. — I. Nyelv és irodalom. — Gróf Mikó Imre	257
SCHILLER. — Élet- és jellemrajz. — Első közlemény. — Szász Károlytól	269
A TÖRÖK URALKODÁS MAGYARORSZÁGON. — Harma- dik közlemény. — Salamon Ferencztől	304
A NEMZETGAZDASÁGI ESZMÉK ÉS ELMÉLETEK TÖR- TÉNETE. — Negyedik közl. — Smith rendszere. — Kautz Gyulától	357
HUMBOLDT SÁNDOR ÉS MŰVEL. — Első közlemény. — Almási Balogh Páltól	389
MŰVÉSZEK CSARNOKA. — II. RAFÁEL. (Élet- és jellem- rajz. Planche után). — Sz. K.	440
FÖLFEDEZÉSEK ÉS TALÁL MÁNYOK. — III. A hypnotis- mus vagy ideges álmom. — Szabó Józseftől	456
MAGYAR TUD. AKADEMIA. (Jan. Febr. Márcz.)	462
TUDOMÁNYOS TÁRSULATOK. — I. Erdélyi orszá- gos Muzeum. — II. Magyar Természettu- dományi Társulat	487